MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN

HAREMEYN TARİHİ

MİR'ÂT-I MEKKE
1. CİLT

EYÜB SABRİ PAŞA

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI

MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN MİR'ÂT-I MEKKE EYÜB SABRİ PAŞA 1

MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN MİR'ÂT-I MEKKE EYÜB SABRİ PAŞA 2

Türkiye Yazma Eserler Kurumu

MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN

Haremeyn Tarihi

EYÜB SABRİ PAŞA

MİR'ÂT-I MEKKE
1. CİLT

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 97

Tarih ve Toplum Bilimleri Serisi	:	13
Kitabın Adı	:	MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN: MİR'ÂT-I MEKKE Haremeyn Tarihi
Müellifi	:	Eyüb Sabri Paşa (ö. 1308/1890)
Hazırlayanlar	:	Ömer Fâruk Can Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi F. Zehra Can
Editör	:	Dr. Göker İnan (Yazma Eser Uzmanı)
Proje Koordinatörü	:	Arafat Aydın (Yazma Eser Uzmanı)
Arşiv Kayıt	:	*Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, Bahriye Matbaası, Kostantiniye 1301/1884, 2 cilt. *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, nr. T6082, 618 s.
Kitap Tasarım	:	AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti. Divanyolu Cad. No: 48/203, Sultanahmet-İstanbul Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org
Baskı	:	Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 31345
Baskı Yeri ve Yılı	:	İstanbul 2018
Baskı Miktarı	:	1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Eyüb Sabri Paşa
Haremeyn Tarihi, *Mir'âtü'l-Haremeyn*

1. Tarih, 2. İslâm Tarihi, 3. Haremeyn Tarihi, 4. Mekke, 5. Eyüb Sabri Paşa

ISBN: 978-975-17-4016-8 (1. Cilt) / ISBN: 978-975-17-4015-1 (Takım)

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN

HAREMEYN TARİHİ

MİR'ÂT-I MEKKE

(İNCELEME – METİN)

1. CİLT

EYÜB SABRİ PAŞA
(ö. 1890)

Hazırlayanlar
Ömer Fâruk Can
F. Zehra Can

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Tarihte her büyük medeniyet, sosyal, kültürel ve bilimsel alanda kendi dünya görüşüne uygun, özgün terkipler ortaya koyarak hayatını sürdürmüştür. Yaşamın her alanında kendini belli eden ve medeniyetleri birbirinden farklı kılan bu sosyo-kültürel ve bilimsel faaliyetler, medeniyetler arası etkileşimleri canlandırarak insanlık tarihinin renkliliğini artırmıştır. Bu etkileşimler sonucu ortaya çıkan –gerek sözlü, gerek yazılı– eserler insanlığın hafızasını temsil etmektedir.

İnsanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde sözlü ve yazılı kültüre damgasını vurmuş olan İslâm medeniyeti, adeta insanlığın hafızasını yazıya geçirme görevini üstlenmiştir. Okumayı, yazmayı ve öğrenip öğretmeyi her bireyin birincil gayesi olarak gören İslam medeniyeti, kültürel ve bilimsel etkileşime daima açık olmuştur. Bunun tabii bir neticesi olarak hem bilimsel alanda hem de sosyal ve kültürel alanda İslam medeniyeti pek çok özgün sentezler yakalamayı başarabilmiştir.

Bu sentezin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkan pek çok devlet, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar İslam medeniyetinin birikimini tevarüs etmiş, yeni fethedilen bölgelere İslam dünya görüşünü yine özgün terkiplerle götürmüşlerdir. Sadece bilimsel alanda değil, hayata ve insana dokunan her alanda bu katkı gözlemlenmektedir. Mimariden sanata, edebiyattan bilime, felsefeden tıbba, pek çok çeşitli sahada İslam medeniyetinin ürünleri ortaya konmuştur.

Bu mirasın yazılı kayıtları hükmünde olan yazma eserlerimizin bilinçli şekilde korunması, çağın gerektirdiği şekilde insanların hizmetine sunulması ve gelecek nesillere sağlıklı şekilde aktarılmasını temin etmek, şüphesiz hayati önem arz etmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; bilim, sanat ve edebiyat alanındaki nadide eserleri ilmi usullere uygun olarak neşretmenin yanında, gerek katalog bilgilerinin güncellenmesi, gerek yazma eserlerin restore edilerek yeniden ilim dünyasına kazandırılması gibi kültürel açıdan oldukça mühim görevleri yerine getirmektedir. Bu kıymetli eserlerin gün yüzüne çıkartılması, ilim, hikmet ve irfanla yoğrulmuş olan kadim medeniyetimizi daha doğru şekilde anlamlandırmamızı ve gelecek nesillerin kendilerinden daha emin bir şekilde tarihlerine sahip çıkmalarını sağlayacaktır.

Kültür ve medeniyetimizin bu çok renkli ve özgün tarihini, yazma eserleri neşretmenin yanında, kataloglama ve restorasyon faaliyetleriyle de gün yüzüne çıkartarak ilim dünyasına sunmak, hem kültürel bilincimizi artıracak, hem de gelecek nesillerin dünya görüşlerini en sağlam şekilde inşa etmelerine katkı sağlayacaktır.

Binali Yıldırım

Başbakan

ÖNSÖZ

Bir milletin kendi kültür ve medeniyet tarihine olan bakış açısı, o milletin hâlihazırdaki ve gelecekteki kültürel, sosyal ve bilimsel faaliyetlerine de doğrudan yansır. Varisi olduğumuz Türk-İslam medeniyetinin tarihinde gerçekleşmiş pek çok askeri-siyasi, bilimsel ve sosyal tecrübeleri idrâk edip dikkate almak hiç şüphesiz kültürel kimlik ve bilincimize katkı sağlayacaktır. Bu tecrübeler, zengin yazma eser koleksiyonlarımızda kayda geçirilmiş şekilde mevcuttur. Milli kültür bağımsızlığı hedefleri doğrultusunda bu eserleri yayınlayarak milletimizin istifadesine sunmak, medeniyet tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca medeniyetlerin çekim merkezi konumundaki Akdeniz-Anadolu coğrafyasını asırlarca idare etmiş olan Selçuklu ve Osmanlılar, bilim ve sanat alanlarında da çok çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, insanlığa örnekler bırakmıştır. Bunun bir neticesi olarak ülkemiz, dünyadaki en geniş ve en zengin yazma eser koleksiyonlarına sahip olmuştur. Bilim ve sanata ne kadar önem verdiğimizi bugün hala ayakta duran dönemin kurumlarına, eğitim müesseselerine, özellikle tıp ve astronomi gibi ihtisas medreselerine bakarak daha iyi anlayabiliriz. Gün yüzüne çıkartılacak her yazma eser şüphesiz bu değerli birikimi daha yakından inceleme ve araştırma imkânı sağlayacaktır.

Medeniyetimizin bilimsel yönünü temsil eden eserlerin yanı sıra hikmet ve irfanı temsil eden tasavvuf ve ahlâka dair asırlar içinde ortaya çıkmış eserler de kültürel hafızamızı yansıtmaktadır. İnsanlığın ilim, hikmet ve irfan boyutlarından hiçbirini ihmal etmemiş olan kadim medeniyetimizin bu kıymetli eserlerini milletimizin istifadesine sunmak büyük önem taşımaktadır. Tarih ve medeniyet farkındalığı, geçmişin birikim ve tecrübelerinden üretilmiş fikir ve eserler üzerine araştırma ve incelemeler yapmakla hiç şüphesiz daha da gelişecektir.

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, kadim medeniyetimizden tevarüs ettiğimiz bu birikimi çeviri, çeviri yazı ve tıpkıbasım olarak çeşitli şekillerde yayımlamakta ve mevcut yazma eser envanterinin ayrıntılı tespiti ve kataloglanması yanında, hasarlı eserleri modern tekniklerle restorasyona tabi tutarak bu kıymetli eserlerin fiziksel olarak muhafazasını da temin etmektedir.

Asırlara ve çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan yazma eserlerimizin bu şekilde ilmî neşirlerinin ve kataloglamalarının yapılarak fiziksel muhafazasının özenle temin edilmesi, hem araştırmacıların çalışmalarına sağlam bir zemin teşkil edecek, hem de gelecek nesillerin tarih ve medeniyet yaklaşımlarına katkı sağlayacaktır.

Numan Kurtulmuş

Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN

[TAKRÎZLER]

MİR’ÂT-I MEKKE

FİHRİST-İ MİR’ÂT-I MEKKE-İ MÜKERREME

–kerremehallâhu te‘âlâ ilâ yevmi’l-âhire–

VECHE-İ ÛLÂ

SŪRET

«3»

SŪRET

«4 »

SŪRET

«5»

VECHE-İ SÂNİYE

SŪRET

«1»

SŪRET

«2»

SŪRET

«3»

SŪRET

«4»

SŪRET

«5»

SŪRET

«9»

SŪRET

«10»

SŪRET

«11»

SŪRET

«12»

SŪRET

«13»

(2. CİLT)

VECHE-İ SÂLİSE

SŪRET
«1»

SŪRET
«2»

SŪRET
«3»

SŪRET
«4»

SŪRET
«5»

SŪRET

«6»

VECHE-İ RÂBİ‘A

SŪRET

«1»

SŪRET

«2»

SŪRET

«3»

SŪRET
«2»

SŪRET
«3»

SŪRET
«4»

SŪRET
«5»

SŪRET
«6»

VECHE-İ SÂBİʿA

SŪRET

«1»

SŪRET

«2»

SŪRET

«3»

HĀTİME

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs.	Baskı
DİA	Türkiye Diyânet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi*
dnş.	Danışman
DTA	Deniz Tarihi Arşivi
ed.	Editör
EI	*The Encyclopedia of Islam,* New Edition
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
İA	Millî Eğitim Bakanlığı *İslâm Ansiklopedisi*
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
kıs.	Kısaltan
knt.	Kontrol
m.	Mîlâdî
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MÜ	Marmara Üniversitesi
nr.	Numara
nşr.	Nâşir
r.	Rûmî
red.	Redaksiyon
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
sdl.	Sadeleştiren
TDV	Türkiye Diyânet Vakfı
thk.	Tahkik
thr.	Tahriç
trc.	Mütercim
tsh.	Tashih
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBA	Türkiye Bilimler Akademisi
t.y.	Tarih yok
y.y.	Yayınevi yok
yay.	Yayınları, Yayıncılık

ŞEKİL LİSTESİ

Hanbelî; 12. Zemzem-i şerîf ebniyesi; 13. Bâb-ı Benî Şeybe, ya'nî eski Bâbü's-Selâm; 14. Nerdübân-ı Bâb-ı Kâ'betullâh; 15. Muvakkıt-hāne kubbesi; 16. Kütüb-hāne kubbesi; 17. Zevraklar; 18. Zevraklar.

Şekil 19: Nisvân-ı hüccâc dühūlüne mahsūs olan nerdübân-ı dırahşândır. (s. 1143)

Şekil 20: Ricâl-i hüccâcın Beytullâh'a girip çıkmalarına mahsūs olan nerdübân-ı refî'u'ş-şândır. (s. 1146)

Şekil 21: Zevrak denilen zemzem destisidir. (s. 1152)

Şekil 22: Zemzem ebniyesinin dâhilen alınan resmidir. (Zemzem kuyusu bileziğidir.) (s. 1157)

Şekil 23: Bi'r-i Zemzem ebniyesi üzerinde vâki' zulle-i Şâfi'iyye'nin hāricen görünüşüdür. (s. 1162)

Şekil 24: Minber-i şerîf (s. 1164)

Şekil 25: Safâ kemerinin Bâbü's-Safâ câddesinden hey'et-i mer'iyyesi (s. 1166)

Şekil 26: Hacerü'l-esved'in cevher-i halkīsinin manzara-i latīfesidir. (s. 1177)

Şekil 27: Hacer-i mütekellim (s. 1233)

Şekil 28: Hacer-i müttekâ (s. 1235)

Şekil 29: Mina vâdîsinde kâ'in Mescid-i Hayf'in resmidir. (s. 1317)

Şekil 30: Mescid-i İbrâhîm ma'bed-i latīfi olup nâm-ı diğeri Mescid-i Nemire'dir. (s. 1322)

Şekil 31: (1) Müzdelife vâdîsinde vâki' Meş'arü'l-Harâm Mescid-i mukaddesidir. (2 ve 3) Şutūf denilen şuğdüflerin resimleridir ki deveye yükledilip üzerine oturulur. (s. 1325)

Şekil 32: Arafât vâdîsinin Alemeyn cihetinden alınan resmidir. (Arafât vâdî-i mukaddesinin su havuzları görünerek alınan resmidir.) (s. 1330)

Şekil 33: Cebel-i Ebû Kubeys (s. 1343)

Şekil 34: Cebel-i Sevr (s. 1347)

Şekil 35: Cebel-i Hirâ, ya'nî Cebel-i Nûr (s. 1350)

Şekil 36: Cidde şehr-i cesîminin deniz tarafından alınmış resmidir. (s. 1361)

Şekil 37: Beyt-i muhtereme'nin ihrâm giydirildiği zamân alınan resmidir. (Cilt sonu)

Şekil 38: Beytullâh kapısının perdesidir. (Cilt sonu)

Şekil 39: Kâ'be-i mu'azzama harem-i şerîf harîtasıdır. (Matbû nüshadan…) (Cilt sonu)

Şekil 40: Kâ'be-i mu'azzama harem-i şerîf harîtasıdır. (El yazması nüshadan…) (Cilt sonu)

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yetişen ve eskilerin tabiriyle "hezarfen" olan şahsiyetlerin başında hiç şüphesiz Eyüb Sabri Paşa gelmektedir. Hayatı ve eserleri okunduğu takdirde inter-disipliner sahada onun nasıl bir entelektüel birikime sahip olduğu anlaşılabilir. Bundan dolayı Paşa'nın devlet adamı, asker, eğitimci, şair ve mutasavvıf cephelerini görmeden onu yalnızca bir tarihçi olarak tarif ve takdim etmek kendisine haksızlık olacaktır kanaatindeyiz.

Kuşkusuz Eyüb Sabri Paşa'nın eserleri arasında en mümtaz mevkii ihraz eden çalışması beş ciltte toplanan, Mekke, Medîne ve Cezîretü'l-Arab tarihine ışık tutan ve işte bugün neşrine muvaffak olunan *Mir'âtü'l-Haremeyn* kitabıdır. Eser, ihtiva ettiği kıymetli bilgilerin yanında müellifinin kendi gözlem ve müşahedeleriyle, XIX. asrın ikinci yarısındaki Hicaz'ı bizlere göstermesi bakımından da önemlidir. Ayrıca Paşa'nın yer yer paylaştığı görseller, tablolar halindeki istatistikî malumat, bir hac menasiki gibi yazdığı dua ve zikirler, Hicaz'a gidecek olanlara hem zahirî hem manevî hususlarla ilgili yaptığı nasihatler; tefsir, hadis, siyer gibi onlarca kaynağa müracaat ederek verdiği bilgiler, kadim Arap tarihine dair yazdıkları, ilm-i ensâb (nesep ilmi) için söyledikleri, esere derc ettiği vesika, fetva ve mektup sûretleri, bu mahdut alanda sayabileceğimiz dikkat çekici hususlardan sadece birkaçıdır. Eser okundukça bütün bunlar görülecektir.

Mir'âtü'l-Haremeyn'in günümüz neslinin tanıyabileceği ve anlayabileceği şekilde kisve-i tab'a bürünmesinde en büyük gayret ve muvaffakiyet kitabın nâşirleri Ömer Fâruk Can ile F. Zehra Can'a aittir. Onların özenli ve titiz çalışması neticesinde bu kıymetli çalışma vücut buldu; ilk teşekkür nâşirleredir. Ardından, tozlu raflar arasında unutulmaya yüz tutan onlarca nâdide ve değerli eseri yerlerinden çıkarıp araştırmacıların hizmetine sunan; yani yayınladığı eserlerle sahip olduğumuz mirası bizlere yeniden hatırlatma noktasında önemli katkıları bulunan Yazma Eserler Kurumu (YEK) başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit ve Çeviri ve Yayım Dairesi Başkanı Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı hocaların şahsında tüm YEK çalışanlarına teşekkür etmek, üzerimize hak olan bir borcu eda etmekten başka bir şey değildir.

Son olarak Ahmed Midhat Efendi'nin de *Mir'âtü'l-Haremeyn* için söylediği; "*Böyle bir mukaddes eserde ism-i âcizânemin dahī bulunabilmesini kendim için şâyân-ı tebrîk bir inâyet-i mahsūsa add ederim*" ifadesini, zımnen biz de burada tekrar ediyor ve müellifin yüklediği anlamdan hareketle, kitabın Haremeyn diyârı âşıklarına ve araştırmacılarına "Mir'ât" (uzağı yakın eden bir ayna) olmasını temenni ediyoruz.

Dr. Göker İnan
***Mir'âtü'l-Haremeyn* Editörü**

"Bu te'lîf-i şerîf-i sa'âdet-elîf-i âlîleri, asr-ı mehâsin-hasr-ı hümâyûnu tezyîn eden âsâr-ı cedîdeye pek güzel bir lâhikadır ve doğrusu bir muvaffakıyyet-i azîme vü fâ'ikadır. Çünki dîvâr-ı i'lân u intişâra ta'lîk olunan me'âsir herhangi fenne dâ'ir ise mütâla'ası ol fenne mensûb olan sınıfa münhasır kalır ve Sûk-ı Ukâz-iştihâra çıkarılan bedâyi'-i âsârın değerini ancak ehl ü erbâbı bilir.

…

'Mir'âtü'l-Haremeyn' *ise nazîri nâ-yâb ve herkesin tālib ü râgıb olacağı bir kitâb-ı müstetābdır. Çünki fenn-i muhâdarâtdan olmak hasebiyle, beyne'l-üdebâ mazhar-ı hüsn-i kabûl olacağı bî-irtiyâbdır. Arab târîhini ve Arabistân coğrafyasını yazacak mü'ellifîne me'haz olacak bir güzel kitâbdır.*

Havâss u avâm onu yarım hâcı olmak niyyetiyle okur. Hüccâc-ı kirâm dahī menâsik-i hac gibi yanında taşır. Ashâb-ı fenn-i menâzır, onun hâvî olduğu resimlere dûr-bîn-i dikkat ile nazar ederek nice mahâll-i mukaddeseyi kalb gözüyle görmüş olur. Ehl-i hesâb ve hendese dahī onda istifâde edecek pek çok şeyler bulur."

Ahmed Cevdet Paşa'nın esere yazdığı takrizden…

HAZIRLAYANIN ÖNSÖZÜ

Kitapların da bir hikâyesi var. Bizim için *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in hikâyesi bundan tam sekiz sene evvele, umre niyetiyle Hicaz'da bulunduğum günlerde bir mecliste adının kulağıma çalınmasıyla başladı. Eserin kıymetini bihakkın takdir edememiş olmalıyım ki bir müddet sonra hatırımdan çıkıverdi. Neden sonra yüksek lisans çalışmalarım esnâsında, İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphânesi'ni mûtad ziyâretlerimin birinde, kader *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in el yazmasını karşıma çıkardı. Matbû nüshasını daha evvel görmüştüm, ancak *Mir'ât*'ın yegâne el yazması meğer oradaymış. Yeşil kadife kaplı enfes cildiyle imtizâc etmiş mehâbetinin tüm benliğimi kapladığı an dün gibi hatırımda… Mîmar Kemâlettin Bey tarafından Medresetü'l-Kuzât olarak inşâ edilen, bu güzelim mîmârîye sâhip şirin kütüphânenin kadîm ahşap masalarında eserin sayfalarını dikkatle çevirirken, rık'a hatla kaleme alınmış satırlar arasında kayboldum. O an kendimi merhûm Eyüb Sabri Paşa'ya en yakın hissettiğim anlardan biriydi. Ne azm ü cehdle ve bitmez tükenmez sa'y ü gayretle on altı senede hazırladığı bu nâdide eseri tab' ettirebilmek için merhûm Paşa on binlerce kuruş borca girmiş ve ödeme imkânı bulamadan dâr-ı bekâya irtihâl eylemişti. Allah gani gani rahmet eylesin.

2011 Ramazan'ında merhûm Paşa'nın hayâtının esas semeresi bu mühim eseri günümüz harfleriyle neşretme arzusuyla evvelâ Medîne cildine sarıldık. Ne var ki çeşitli meşgaleler ve muhtelif akademik çalışmalar arasında maalesef hak ettiği mesâîye kavuşamadı. Gel zaman, git zaman, yine Haremeyn'e yolumuz düşmüş iken pek çoğu târumâr edilmiş, diğerleri de harap ve münhedim olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ecdad bakiyesini keşfetmek, bu mübârek toprakların târihiyle hemhâl olmak iştiyâkım iyice kabardı. Hele ki Hz. Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in Ravza-i mutahhara'sı ve Hücre-i saâdet'i ile Mescid'in kıble cihetindeki nakışlar, hatlar ve süslemeler rûhumu kendine çekiyor, damıtıp katre katre ediyordu. O an bu mübârek beldelerin târihiyle kâfî derecede alâkadar ol(a)madığım düşüncesiyle kendimi yiyip bitirdim. Haremeyn'e dâir yazılan eserler içinde mümtaz bir mevkiye sâhip bir eser, bundan yüz küsur sene evvel kaleme

alınmış ve dört yüz yıl bu toprakların hâdimi olmuş bir milletin torunları, ecdâdının mîmârî eserleri gibi edebî eserlerine de sırt çevirmişti. Oysa on on beş yıl kadar önce *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in tamâmı Arapçaya, Mekke ciltleri de Farsçaya tercüme edilmişti. Eseri bastırabilmek uğruna borçlu vefat eden Eyüb Sabri Paşa'nın rûhunu makberinde bir nebze olsun şâd eylemek arzusuyla, bu pek kıymetli eserinin ilmî bir neşrini yapmaya teşebbüs ettik. Hamd olsun, bugün Mekke cildi ete kemiğe büründü.

Osmanlıların "mükerreme", "muazzama", "münevvere" ve "tayyibe" gibi sıfatlarla tavsif ettiği Mekke ve Medîne şehirlerini ihâta eden Haremeyn toprakları, sâdece İslâm târihi değil, insanlık târihinin bidâyetinden îtibâren mühim bir mevki işgal etmekte… *Mir'ât*'ta da zikrolunduğu üzere, Kâbe'nin inşâsı meleklerden sonra ilk olarak Hz. Âdem'in eliyle vücut bulmuş ve âdetâ insanlığın çıkış noktasını oluşturmuştur.

Yavuz Selim'in doğu seferi netîcesinde 1517'de İstanbul'a bağlanan mukaddes beldeler, dînî ve idârî açıdan Osmanlı sultanları için her zaman ayrı bir ehemmiyeti hâiz olmuş ve buraya diğer topraklardan ayrı imtiyazlar verilmiştir. Evvelâ idârî olarak merkezden bir yönetici tâyin edilmeyip idârenin Resûl-i muhterem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* soyundan gelen şeriflere tevdî edildiğini ve imparatorluk coğrafyasında sâdece Haremeyn bölgesinin vergiden muaf tutulduğunu ifâde etmek gerekir. Dahası Osmanlılar, Abbâsîler döneminde başlayan surre geleneğini artırarak devam ettirmiş ve her sene hac döneminden önce Surre-i hümâyûn alaylarıyla birlikte gönderilen nakdî-aynî yardım ve hediyeler, bölge idârecilerinin yanında bilhâssa fakir fukarâ ve garib gurebânın umudu olmuştur.

Osmanlı'nın zenginlik unsurlarının belki de başında gelen vakıf sisteminin pek önemli halkası Haremeyn vakıfları, muazzam gelir kaynakları sâyesinde mukaddes toprakların îmar ve ihyâsı ile bölge halkı ve hacıların ihtiyaçlarının karşılanmasının muharrik gücü olmuştur. Belki Osmanlı sultanları fizikî olarak orada bulunamadılar ve bizzat hac farîzalarını îfâ etmek bahtiyarlığına eremediler; lâkin güttükleri siyâsetle umum cihan Müslümanlarına –can ve

mallarını bedevî saldırıları gibi belâlardan muhâfaza ederek– hacı olmaları için güvenli bir vasat te'min ettiler.[1]

Osmanlı döneminde mukaddes Hicaz topraklarına dâir muhtelif türde eserler kaleme alınmıştır. Belli bir literatür oluşturan bu eserler, hac yolundaki menzillere odaklanan "menâzil" ve haccın îfâsına dâir kaleme alınan "menâsik" kitapları ile Hicaz târihine temerküz eden târih kitapları, seyahatnâme ve hâtırat türü eserler ile hâssaten XIX. yüzyılda çeşitli maksatlarla yazılmış lâyiha mâhiyetindeki eserler olarak zikredilebilir.

Mir'âtü'l-Haremeyn, bahsi geçen türleri belirli oranlarda mündemiç bir eserdir. Mukaddes şehirlerin kuruluşlarından îtibâren târihini, coğrafyasını, demografisini, iklimini, gelenek ve göreneklerini anlatan Eyüb Sabri Paşa, idrâk ettiği dönemi de kaleme alarak XIX. yüzyıl sonlarındaki Haremeyn'i bize resmetmiştir. Paşa'nın bu döneme dâir anlattıkları ile şahsî gözlem ve müşâhedeleri aslî kaynak mesâbesindedir.

Eser aynı zamanda bir menâsik kitabı gibi hacca gideceklere tavsiye kabîlinden pratik bilgileri muhtevîdir. Bu cümleden olarak, hacı adaylarının sıhhatlerini muhâfaza edebilmeleri için nasıl beslenmeleri gerektiği, içimi leziz kuyular, kadınlara mahsus ribatlar, duâların müstecap olduğu zamanlar ve mekânlar, ziyâret edilmesi tavsiye edilen zevâtın medfun bulunduğu kabristanlar, türbeler ile kabir ziyâretinin usûl ve âdâbı gibi konular eserde yer alır.

Mir'ât'ın kimi zaman tasarruf tedbirleri sunan bir ıslahat lâyihasına büründüğü de olmuştur. Meselâ Surre-i hümâyûn konusunda yapılabilecek tasarrufları on sayfada ayrıntılı bir şekilde dile getiren Paşa, Mekke-i mükerreme'nin havasını mûtedil bir hâle getirebilmek için dağların şehre bakan yüzlerine Amerika kıtasından çam ve benzeri ağaçların getirtilerek dikilmesini tavsiye eder.

Eyüb Sabri Paşa, bâzen fıkhî konularda okuyucularını aydınlatma çabasına girişir; kimi zamanlarda ise ibret-âmiz hikâye ve anekdotlarla okuyucuyu

1 Osmanlı pâdişahları bâzı sebeplerden dolayı hacca gidememişlerse de yerlerine vekil göndererek bu farîzayı îfâ etme gayreti içerisinde olmuşlardır. Hac vekâleti (bedel) ile alâkalı ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, II, Dâru'l-fikr, s. 594-613; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 400-405.

târihin derinliklerine sürükler. Eserine derc ettiği resim ve şekiller, radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının olmadığı bir devirde, okuyucuların meraklarını giderir, aynı zamanda Haremeyn'i ziyâret etme arzularını kamçılar. Verdiği tavsiye ve nasihatler hasebiyle hacca gidenler için bir el kitabı mesâbesinde olan *Mir'at*, aynı zamanda Hicaz târihçileri için bir rehber ve bilgi menbaıdır. Velhâsıl bu eser, Ahmed Cevdet Paşa'nın dediği gibi *"nazīri nâ-yâb ve herkesin tālib ü râgıb olacağı bir kitâb-ı müstetābdır"*.[2]

Eserin muhtelif cihetleri "giriş" yazısında ve elbette eser okununca görüleceğinden, burada sözü daha fazla uzatmak istemiyorum. Maamâfih, son olarak burada Paşa'nın târihçi cephesine hulâsaten de olsa değinmeden geçemeyeceğim. Eyüb Sabri Paşa'nın târihçiliği, üzerinde müstakillen durulması gereken bir bahis olmakla birlikte, ez-cümle söylemek gerekir ki târihçilik konusunda onu Ahmed Cevdet Paşa'nın hemen ardına yerleştirmek hiç de abes kaçmayacaktır. Gerek eserin tematik tertîbi, konuyu ele alış biçimi, gerekse kaynak çeşitliliği, resmî vesîkaları te'min edip eserinde kullanmayı önemsemesi ve en mühimi kullandığı kaynakları belli bir tenkid süzgecinden geçirerek cerh ü ta'dil etmesi, bir mes'eleye dâir muhtelif görüş ve rivâyetleri bir arada vererek, evvelâ tahlil edip ardından bâzen hiçbirinin kabûle şâyân olmadığını gerekçeleriyle ifâde etmesi, Paşa'yı târihçilik nokta-i nazarında muâsırlarından birçoğuna fâik kılan hususlardandır.

Sa'y ü gayret bizden, tevfîk ise O'ndandır.

Ömer Fâruk CAN
İcâdiye, Mart 2018

---

2 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. T28.

TEŞEKKÜR-NÂME

Elinizdeki eserin son hâlini alması, birçok kıymetli ilim adamının himmet ve yardımlarıyla gerçekleşti. Bu minvalde, Prof. Dr. Arif Bilgin ile Doç. Dr. Fatih Bozkurt, her danıştığımda bilgi ve tecrübelerini paylaşmaktan kaçınmadılar; şükranlarımı sunuyorum. İslâm Araştırmaları Merkezi'nden (İSAM) Orhan Ençakar, Abdurrahman Mıhçıoğlu, Bayram Pehlivan, Münzir Şeyh Hasan ve M. Taha Güler, eserdeki Arapça parçaların tercümesi, i'râbı, tashihi ve tahkiki noktalarında yardımlarını esirgemedi. Abdurrahman Mıhçıoğlu, ayrıca metnin mukâbelesi ile tashihine kıymetli vaktini ayırdı. Orhan Ençakar, tüm bunların yanında hadislerin tahricinde de yol gösterdi; çalışmalarına ve âilesine ayıracağı vakitten ferâgat edip muazzam bir âlîcenaplık sergileyerek, vaktini muntazaman ve cömertçe ayırdı. Bu kadar cömert davranmasaydı, elinizdeki eserin neşrinin en azından birkaç ay gecikeceği şüpheden vârestedir; minnettârım.

Dr. Öğr. Üyesi Kadir Turgut faydalı yönlendirmeler yaptı. Mîlad Salmânî ise Farsça ibâre ve manzûmelerin tercümesini âdetâ tek başına yüklendi; teşekkürlerimi sunarım. Mehmet Korkmaz, kıymetli rehberliğiyle Beşiktaş Deniz Târihi Arşivi'nde oldukça verimli bir araştırma ortamı sağladı. Eserin editörlüğünü üstlenen Dr. Göker İnan ise dikkatli nazarlarla eseri satır satır okudu. Her birine hâssaten teşekkür ediyorum. Eserin hazırlık safhasında muhtelif konularda yardımlarını sakınmayan Fatih Yeşil, Abdurrahman Acer, Burhan Çağlar ve Osman Doğan'a müteşekkirim. Son olarak, kitabın basımını üstlenen Yazma Eserler Kurumu'na (YEK) ve bilhâssa eserin hazırlık ve basım aşamalarıyla yakînen ilgilenen Arafat Aydın'a ve bittabi her dâim desteklerini gördüğüm âileme teşekkürü bir borç bilirim. Bütün bu yardım ve desteklere rağmen, eserdeki hatâ ve noksanlar elbette bize âittir.

Ve nihâyet, böyle kıymetli bir eseri hazırlamak lutfuyla şeref-yâb olmayı şu fakir kullarına bahşeden Hakk Sübhânehû'ya, Ahmed Midhat merhûmun eserin takrizine derc ettiği duâsıyle niyâz ediyoruz:

"Yâ Rabbenâ! Mü'ellifin, bu hizmet-i dîniyyesinden dolayı kemâl-i lutfundan ümîd-vâr olduğu mükâfât-ı dünyeviyye vü uhreviyyesinden ben kulunu ve şu risâlede esâmîsi münderic olan sâ'ir kıymet-şinâsânı ve bütün mü'minîn ü mü'minâtı dahī mahzûn bırakmamanı eltāf-ı sübhâniyyenden ümîd ve ricâ ederim."

"Bahriye mîrlivâlarından Eyüb Sabri kulları"
(Abdullah Frères, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, Yıldız Fotoğraf Arşivi, nr. 90850/92, Constantinople 1885.)

GİRİŞ

Te'lîfe himmet etdi nice kitâb-ı nâfi'
Dil-hâhı üzre kıldı tahsīl-i zâd-ı ukbâ

Âsâr-ı hāmesinden eylerdi istifâde
Erbâb-ı fazl ü irfân ashâb-ı zühd ü takvâ[3]

BİR MÜNEVVER BAHRİYELİ: EYÜB SABRİ PAŞA

Ciltler dolusu esere imza atmış, Osmanlı'nın son demlerini idrâk etmiş ve mirlivâlık rütbesine kadar Bahriye'de vazîfe almış biri olarak, Eyüb Sabri Paşa (1832/33-1890) hakkındaki mâlûmâtımızın kıtlığı şâyân-ı hayrettir. XIX. asır müelliflerinden bahseden tabakât kitapları, Paşa'nın hayat hikâyesi hakkında doyurucu bilgiler sunmaktan uzak olduğu gibi umûmiyetle Paşa'dan değil, eserlerinden haber vermişlerdir.[4] Eserlerinde tafsîlâta girmekten kaçınmayan Paşa, konu kendi hayâtı olduğunda gayet ketum davranmaktadır. Eyüb Sabri Paşa'ya dâir çeşitli araştırmalar olmakla birlikte,[5] bunlarda da bilgilerin kıtlı-

---

3 Eyüb Sabri Paşa'nın Kasımpaşa Kulaksız Kabristanı'ndaki mezartaşından iki beyit…

4 Paşa hakkında bilgi veren ilk biyografik eserler *Sicill-i Osmânî* ile *Osmanlı Müellifleri*'dir. Diğer eserler bu iki kaynaktan beslenmişler ve pek ötesine geçememişlerdir. Bkz. Mehmed Süreyyâ, "Eyyûb Sabrî Paşa", *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, I, s. 451 (Bundan sonra *Sicill-i Osmânî*.); Bursalı Mehmed Tahir, "Eyüb Sabri Paşa", *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler, s. 959; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, trc. Coşkun Üçok, s. 404-405; İbrahim Alâettin [Gövsa], "Eyüp Sabri Paşa", *Meşhur Adamlar: Hayatları – Eserleri*, II, nşr. Sedat Simavi, s. 446; Ömer Rızâ Kehhâle, "Eyyûb Sabrî", *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, III, s. 30.

5 Eyüb Sabri Paşa'ya dâir günümüze kadar yapılan en kapsamlı çalışma Mehmet Akif Fidan'ın *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği* adlı doktora tezidir. 2011 yılında kitap hâline getirilen tez TTK tarafından neşredilmiştir. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, Doktora Tezi, dnş. Prof. Dr. Seyfettin Erşahin, Ankara Üniversitesi SBE İslâm Târihi ve Sanatları (İslâm Târihi) Anabilim Dalı, 2008, 301 s.; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, Ankara 2011, 281 s. Eyüb Sabri Paşa hakkında çeşitli ansiklopedi maddeleri de yazılmıştır. Bkz. Bernard Lewis, "Ayyûb Sabrî Pasha", *EI*, I, New Edition, s. 796; Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, s. 8-9.

ğından dem vurulur. Bu noktada, arşiv evrâkının da ilk elde nisbeten azlığı göze çarpmakla birlikte,[6] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ile Deniz Târihi Arşivi'nde (DTA) yapılacak derinlikli bir araştırma, Paşa hakkında birçok yeni bilgiyi sunacaktır, kanaatindeyiz. Ne var ki böyle bir araştırma, bu çalışmanın maksat ve sınırları hâricindedir.

I. HAYÂTI

İsmi "Eyüb", lâkabı "Sabri"dir.[7] Günümüzde Yunanistan sınırları dâhilinde kalan Yenişehir civârındaki Ermiye'de, hicrî 1248'de (1832-33) dünyâya geldi.[8] Babası, paşa unvânını hâiz Seyyid Şerîf b. el-Hâc Ahmed'dir.[9] Âilesine

---

Bu neşirlerin yanında Şaban Er, hazırladığı *Melâmîlik ve Osmânlı Devri Melâmîleri* adlı kitapta "Mestûr ve Mechûl Bir Melâmî Mîr-livâ [Tuğamiral] Tırhâla'lı Seyyid Eyyûb Sabrî Paşa –rahmetullâhi aleyh–" başlığında Eyüb Sabri Paşa'nın tercüme-i hâlini vermiş ve ilgili birtakım arşiv vesîkalarını günümüz harfleriyle nakletmiştir. Bkz. Şaban Er, *Melâmîlik ve Osmânlı Devri Melâmîleri (Hâl tercümeleri, Silsileleri, İ'tikâdları, Meşrebleri, Eserleri, Eserlerinden seçmeler, Tıpkıbasımlar, Arşiv vesikaları, Fotoğraflar)*, Kutupyıldızı Yayınları, İstanbul 2015, s. 580-607.

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) yapılan araştırmada Paşa'ya dâir kitap te'lifi, nişan takdimi, rütbe terfii ve vazîfe tevcihi gibi konularda birtakım vesîkalar bulunmuştur. Deniz Târihi Arşivi'nde (DTA) mahfuz vesîkaların en mühimi ise Bahriye Nezâreti yoklama kalemi zâbitân künye defteridir. Asker kimliği olması sebebiyle, BOA Sicill-i Ahvâl Defterleri'nde kaydı bulunmayan Paşa'nın sicil dosyasına ulaşabilmek ümîdiyle, DTA'da araştırma yapılmış ve ayrıca Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü'ne mürâcaat edilmiştir. Lâkin cevâbî yazıda Eyüb Sabri Paşa'ya dâir herhangi bir kayda rastlanmadığı ifâde edilmiştir.

7 M. Akif Fidan, Yenikapı Mevlevîhânesi postnişîni Osman Selahaddin Efendi'nin *Mahmûdü's-siyer*'e yazdığı takrizdeki beyânına nazaran, "Sabri"nin isim, "Eyüb"ün ise lâkap olduğunu söylemektedir. Mezkûr takrizde;
"üdebâ-yı ketebe-i ketîbe-i zafer-mevhibe-i hazret-i şehriyârî efrâd-ı kirâmından siyer-i mahmûde ve şiyem-i memdûha ile mevsūf, câmi'-i fünûn-ı seyf ü kalem, hâvî-i sanâyi'-i sufûf u rakam, "Sabrî" lâkab, "Eyyûb" alem edîb-i lebîbin eser-i kalem-i bedî'ü'r-rakamı olarak tekellüfâtdan ârî ta'bîrât-ı lâyıka ..." (Vurgular ve virgüller bizim.)
denmektedir. Buradan "Eyüb"ün isim, "Sabri"nin ise lâkap olduğu âşikârdır. Bkz. Eyyûb Sabrî, *Mahmûdü's-siyer*, s. 2; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 40.

8 *Sâlnâme-i Askerî (1283)*, s. 393'ten aktaran Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 43.

9 *Azîzü'l-âsâr* adlı eserinde künyesini *"Eyyûb es-Sabrî ibnü's-Seyyid Şerîfü'l-İslâm ib-*

dâir geniş bilgi bulunmayan Eyüb Sabri'nin evli ve bir kız babası olduğu bilinmektedir.[10]

Çocukluk yılları Osmanlı'da mektepleşme hareketlerinin ivme kazandığı bir döneme rastlayan Eyüb Sabri'nin ilk tahsil hayâtına dâir kesin bilgilere sâhip değiliz. Ancak ilk tahsilini devrinin mûtad usûllerine göre memleketinde ikmâl ettikten sonra İstanbul'a gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Eyüb Sabri henüz on beş yaşında bir delikanlıyken, *"rızâsıyla"* Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye'ye girdi (8 Mart 1848)[11] ve tersâneden yetişti.[12] Deniz Târihi Arşivi'ndeki künye defterine zabt edilmiş olan *"rızāsıyla dühūlü"* ifâdesi, o dönemde on beş yaşındaki bir delikanlı için rüşdiye ve îdâdîden ziyâde yüksek mektebe girdiğine işârettir.[13] Nitekim sekiz sene sonra Eyüb Sabri'nin mülâzım-ı evvel-

---

nü'l-Hâc Ahmed el-Ermiyevî" olarak zikreder. Eyyûb Sabrî, *Azîzü'l-âsâr*, s. 282'den aktaran Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 43.
Babasının ismindeki lafza atıfla "seyyid" olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Şaban Er de Melâmîlik kitabında Paşa'nın seyyidlerden olduğunu vurgulamaktadır. Bununla berâber, ne Paşa'nın kendisinden, ne de başkasından bu husûsa dâir başka bir ibâre ve ifâdeye rastlanmamıştır. Bkz. Şaban Er, *Melâmîlik ve Osmânlı Devri Melâmîleri*, s. 580.

10 *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in basımı sebebiyle borçlu vefat eden Paşa'nın dâmâdı tarafından verilen ve borçların tesviyesini talep eden dilekçe, Paşa'nın evli ve en azından bir kızı olduğuna işâret etmektedir. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 47-48.

11 (h. 2 Rebî'ülâhir 1264 / r. 25 Şubat 1263)
Eyüb Sabri'nin mektepteki künye numarası 3099'dur. 11 Temmuz 1940 târihinde, o zamanlarda adı Deniz Evrak Evi olan şimdiki Deniz Târihi Arşivi'nde memur Abdullah Kor tarafından *"İrâde-i seniyye ahkâm defterlerinden bi't-tedkīk yazılmışdır"* ibâresiyle ve Arabî harflerle, Eyüb Sabri Paşa'nın mektebe giriş târihinden vefâtına kadarki rütbeleri, veriliş târihleri ve der'uhde ettiği vazîfeler Bahriye Nezâreti yoklama kalemi zâbitân künye defterine kaydedilmiştir. Bkz. DTA, Bahriye Nezâret-i celîlesi yoklama kalemi, Zâbitân Künyesi, Defter no: 31, Künye sıra no: 21 (Bundan sonra, DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21.).
Deniz Târihi Arşivi (Deniz Evrak Evi) ile ilgili bkz. Mehmet Korkmaz, "Yakınçağ Tarih Araştırmalarında Deniz Tarihi (Bahriye) Arşivi'nin Önemi", 2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, 20-24 Kasım 2017, Haliç Kongre Merkezi, İstanbul.

12 Mehmed Süreyya, "Eyyûb Sabrî Paşa", *Sicill-i Osmânî*, I, s. 451.

13 M. Akif Fidan, künye defterindeki bu târihin mektebe girişi mi, yoksa mesleğe girişi mi gösterdiği husûsunda tereddüt göstermekte ise de kayıttaki *"rızāsıyla dühūlü"* ibâresi, tereddütleri izâle edecek bir ifâdedir. Zîrâ bu ifâde, normalden daha erken yaşlarda mektebe girenlerin rızâlarının alındığını işâret etmek üzere ve bilhassa yük-

liğe nasbedilmesi, yaklaşık üç dört sene süren Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye'den me'zun olduktan sonra üç dört yıl mülâzım-ı sânî olarak vazîfe aldığını gösterir.[14]

Eyüb Sabri, 13 Ağustos 1855'te mülâzım-ı evvelliğe yükseltildi.[15] Beş sene bu rütbede hizmet ettikten sonra Bahriye sanâyi alayı beşinci taburunun kâtibi oldu (27 Haziran 1860).[16] Kaleminin kuvveti, yazı işlerindeki mahâreti keşfedilmiş olacak ki Eyüb Sabri ağırlıklı olarak Bahriye'nin bu cihetinde istihdam edilmeye devam etti ve 13 Temmuz 1866'da alay kâtipliğine terfî ederek, Tersâne-i Âmire şeşhâneci alayının kâtipliğini üstlendi.[17]

1286'da (1869-70) beşinci rütbeden Mecîdî nişânı aldı.[18] Resûl-i ekrem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*–in hayâtını anlattığı *Mahmûdü's-siyer*'i te'lif etmesi üzerine ise 31 Ocak 1871 târihinde dördüncü rütbeden Mecîdî nişânıyla taltif edildi.[19] 1872 Ekim'inde Mekke-i mükerreme'ye gitti, hac farîzasını îfâ ederek hacı oldu ve bilâhare Medîne-i münevvere'ye geçti. Kuvvetle muhtemel toplam bir-bir buçuk sene Hicaz'da kaldı.[20] Buradan

---

sek mektepler için kullanılmaktaydı. Bkz. DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 45-46.

14 Eyüb Sabri Paşa'nın ne zaman me'zun ve mülâzım-ı sânî olduğuna dâir bir kayda rastlanmamıştır.

15 (h. 29 Zilkâde 1271 / r. 1 Ağustos 1271) DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21.

16 (h. 8 Zilhicce 1276 / r. 15 Haziran 1276) DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21.

17 (h. 29 Safer 1283 / r. 1 Temmuz 1282) DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21.

18 *Sâlnâme-i Askerî (1286)*, s. 430'dan aktaran Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 76.

19 BOA, İrâde - Dâhiliye (İ.DH.) 626/43575, 9 Zilkâde 1287 (31 Ocak 1871).

20 *Sicill-i Osmânî*'de zikredilen ve buna istinâden literatürde tekrarlanagelen Eyüb Sabri Paşa'nın Hicaz bölgesinde uzunca bir müddet vazîfe yaptığı kaydına ihtiyatla yaklaşmak îcap etmektedir. Zîrâ Eyüb Sabri Paşa, hem Mekke-i mükerreme, hem de Medîne-i münevvere'de 1289 senesi bulunduğuna ve hac farîzasını aynı yıl îfâ ettiğine birkaç defa vurgu yapmaktadır. Meselâ, *"Hakīr-i câmi'u'l-hurûf, 1289 şa'bân-ı şerîfi evâsıtında Mekke-i müşerrefe'ye vâsıl [oldum]", "1289 senesi simâtında bendeniz dahī bulundum", "Fakīr-i nâmıku'l-hurûf [1]289 senesi haccında bulundum", "Câmi'u'l-hurûf, hem Medîne'de bulunduğum sene resm-i mezkûru îfâ etdim", "Câmi'u'l-hurûf, 1289 senesi sâdât-ı Aleviyye'den nakībü'l-eşrâf-zâde Seyyid Muhammed Alevî-i Bâfikī Efendi'nin masdar-ı füyûzât olan sa'âdet-hânelerinde bir hafta kadar kaldım"* gibi ifâdeler, Paşa'nın bölgeye varış ve kalış târihi olarak 1289'u işaret etmektedir. Nitekim 1287'de tab' edilen *Mahmûdü's-siyer*'de rastlanmayan "hacı" lâka-

dönüşünde alay eminliğine terfî ettirildi (25 Haziran 1874).[21] Bu rütbedeyken İstanbul Mekteb-i Bahriye'sinde münşeât (metin inşâsı) hocalığıyla eşzamanlı olarak başkâtiplik yaptı.[22] İki sene sonra ise binbaşılığa terfî ederek Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye'nin müdürlüğünü der'uhde etti (5 Haziran 1876)[23] ve en az yedi sene bu vazîfeyi sürdürdü. Kısa bir müddet Bahriye Eytâm Sandıkları Tedkîkât Komisyonu üyeliği yaptı.[24] 13 Ağustos 1881'de ise kaymakam oldu.[25]

Mescid-i Nebevî'nin maketini yapıp Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa vâsıtasıyla Sultân'a takdim etti. Hasan Hüsnü Paşa'nın maketin takdiminde yazdığı arîzada *"şu yolda ihtiyâr eylediği gayret ve fedâkârîden ve husûsıyle kendisi Tersâne-i Âmire'nin cihât-ı ilmiyye ve askeriyyesince me'mûr olduğu hıdemât-ı mühimmede dahī fevka'l-âde ibrâz-ı âsâr-ı reviyyet ve sadâkat etmekde bulunmasından dolayı"* Eyüb Sabri Paşa'nın kaymakamlıktan miralaylığa terfîini talep

---

bının da ilk defa 1289'dan sonra neşrettiği eserlerde geçtiği görülmektedir. Bunlara ilâveten 1289 sonrası vazîfelerinin İstanbul'da olduğu husûsu dikkate alındığında, Paşa'nın takrîbî bir-bir buçuk yıl Hicaz'da kalmış olduğu düşünülebilir. Eyüb Sabri Paşa'nın Hicaz'daki ikâmetine dâir bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 46, 47, 326; Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 48, 52, 53, 210.

Hicaz'da uzun süre vazîfe yaptığını ifâde eden literatür için bkz. Mehmed Süreyya, "Eyyûb Sabrî Paşa", *Sicill-i Osmânî*, I, s. 451; Reşad Ekrem Koçu, "Eyyub Sabri Paşa", *İstanbul Ansiklopedisi*, X, s. 5446; Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, s. 8; Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, s. 429; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 41; İhsan Işık, "Eyüb Sabri Paşa", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, IV, s. 1368.

21 (h. 10 Cemâziyelevvel 1291 / r. 13 Haziran 1290) DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21; BOA, İ.DH. 686/47848, 10 Cemâziyelevvel 1291 (25 Haziran 1874).

22 DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21.

23 (h. 12 Cemâziyelevvel 1293 / r. 24 Mayıs 1292) DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21; BOA, İ.DH. 724/50509, 23 Cemâziyelevvel 1293 (16 Haziran 1876).

24 Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 54-55.

25 (h. 17 Ramazân 1298 / r. 1 Ağustos 1297) DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21; BOA, Mâbeyn-i Hümâyûn Evrâkı - İrâdeler (MB.İ.) 80/49, 18 Ramazan 1298 (14 Ağustos 1881).

etmesinden kısa bir süre sonra 2 Temmuz 1883'te miralaylığa terfî etti.[26] Yaklaşık bir yıl sonra üçüncü rütbeden Mecîdî nişânına lâyık görüldü.[27]

Mir'âtü'l-Haremeyn'in ilk cildini neşretmesini müteâkip Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa'nın (1832-1903) yazdığı bir başka arîza üzerine mirlivâlığa terfî ettirildi (31 Ocak 1885).[28] Bahriye'deki ıslahat faaliyetlerinin daha etkili, koordineli ve tek elden yürütebilmesi maksadına mâtuf 9 Ekim 1878'de[29] teşkil edilen Islâhât-ı Bahriye Komisyonu'na seçilen on bir üyeden biri oldu. 1883 yılında, ismi Bahriye Islâhât ve Tedkîk-i Muhâsebât Komisyonu olarak değiştirilen ve vazîfeleri arasında Bahriye'deki işlerin düzene koyulması, hesapların kontrol edilmesi ve yolsuzluğun önlenmesi bulunan bu komisyonun reis-i sânîliğini üstlendi. 1886 yılından vefâtına kadar ise komisyon reisi olarak vazîfe yaptı.[30] 1888'de Bahriye Nezâreti'nin talebi üzerine dördüncü rütbeden nişân-ı Osmânî[31] ve 1889'da ikinci rütbeden nişân-ı Mecîdî ile taltif edildi.[32]

Mir'âtü'l-Haremeyn'in son cildinin neşri üzerinden henüz iki sene geçmişken –kuvvetle muhtemel– *Medeniyyet-i Arabiyye* isimli bir târih tercüme etmekteydi.[33] Bu esnâda ne olduğu zikredilmeyen bir hastalıkla boğuştuğundan

---

26 (h. 26 Şa'bân 1300 / r. 20 Haziran 1299) DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21; BOA, İ.DH. 888/70690, 29 Şâban 1300 (5 Temmuz 1883).
BOA, Yıldız Perâkende - Askerî Mârûzât (Y.PRK.ASK.) 17/29, 29 Cemâziyelevvel 1300 (7 Nisan 1883); Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 682. İlgili arşiv vesîkaları Mekke cildinin sonuna ilâve edilmiştir.

27 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye (1301)*, s. 298'den aktaran Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 77.

28 (h. 14 Rebî'ülâhir 1302 / r. 19 Kânûn-i sânî 1300) BOA, Cevdet - Bahriye (C.BH.) 256/11863, 14 Rebî'ülâhir 1302 (31 Ocak 1885); BOA, İ.DH. 938/74321, 18 Rebî'ülâhir 1302 (4 Şubat 1885).

29 (h. 12 Şevval 1295 / r. 27 Eylül 1294)

30 DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 57-62.

31 BOA, I.DH. 1096/85925, 20 Zilhicce 1305 (28 Ağustos 1888).

32 *Sâlnâme-i Bahrî 1307*, s. 36, 41'den aktaran Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 77. Bu nişânın veriliş sebebine dâir herhangi bir bilgi bulunmamakla berâber, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in baskısının tamamlanması vesîlesiyle verilmiş olabileceği ihtimal dâhilindedir.

33 Eyüb Sabri, *Mir'ât-ı Mekke*'de, *Medeniyyet-i Arabiyye* adlı bir târih kitabının tercüme ve neşrine yakında başlayacağı müjdesini vermektedir. Bu tercümenin âkıbeti meç-

"nâ-mizâc" bir hâlde idi. Bu hastalık sebebiyle 30 Eylül 1890 sabahı, henüz elli sekiz yaşındayken vefat etti. Alaturka saat onu yirmi beş geçmekteydi.[34] Paşa'nın naaşı, Kasımpaşa Kulaksız Kabristanı'na, üveysî yolla müntesip olduğu Bayrâmiye'nin Melâmiye kolu meşâyıhından İdrîs-i Muhtefî (ö. 1615) hazretlerinin ayak ucuna defnedildi.[35] Medfun bulunduğu mahal, kırmızı demir parmaklıklarla çevrili ve etrâfına nazaran yüksekçe bir mevkîdedir.[36]

II. ESERLERİ

Asker olmasının yanı sıra muallim ve müverrih cephesiyle de dikkat çeken Osmanlı münevveri Eyüb Sabri Paşa, eli kalem tutar lisan-âşinâ bir bahriyeliydi. Şâirâne ve selis bir üslûba, tahkik ve tedkik edici bir rûha sâhipti. Önce tabur ve alay kâtipliği, ardından Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye'deki muallimlik ve müdürlük vazîfelerinden de anlaşılacağı üzere, Bahriye'de ağırlıklı olarak tâlim ve terbiyeye müteallık vazîfeler der'uhde etti. Öyle ki dönemin Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa, Sultân'a yazdığı arîzada onun bu yönünü öne çıkarıyor ve *"husûsıyle kendisi Tersâne-i Âmire'nin cihât-ı ilmiyye ve askeriyyesince me'mûr olduğu hıdemât-ı mühimmede dahī fevka'l-âde ibrâz-ı âsâr-ı reviyyet ve sadâkat etmekde[dir]"* diyordu.[37] Mesâîsinin ekserîsini Haremeyn târihi ve edebiyâtına dâir eserler te'lifine hasreden oldukça velûd bir kalem olan Paşa'nın altısı te'lif, ikisi tercüme sekiz eseri vardır:

1. *Mahmûdü's-siyer* (Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1287/1870)
2. *Azîzü'l-âsâr şerh-i kasîde-i bânet sü'âd* (Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1291/1874)
3. *Tekmiletü'l-menâsik* (Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1292/1875)
4. *Târîh-i Vehhâbiyân* (Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1296/1879)

---

huldür. Bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 805.

34 (h. 15 Safer 1308, 18 Eylül 1306) Pazartesiyi salıya bağlayan gece, alafranga saat ile 03 suları... BOA, Y.PRK.ASK. 65/59, 15 Safer 1308 (30 Eylül 1890).

35 Bursalı Mehmed Tahir, "Eyüb Sabri Paşa", *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. A. Yekta Saraç, s. 959; Şaban Er, *Melâmîlik ve Osmânlı Devri Melâmîleri*, s. 586.

36 Paşa'nın kabri mezarlığın batı cihetinde, Dilnihat Özyeğin Lisesi yakınlarındadır. Kabrin resmi ve krokiler için Mekke cildinin sonuna bakınız.

37 BOA, Yıldız Perâkende - Askerî Mârûzât (Y.PRK.ASK.) 17/29, 29 Cemâziyelevvel 1300 (7 Nisan 1883).

5. *Riyâzu'l-mûkınîn* (Matbaa-i Es'ad İzzet, İstanbul 1298/1881)
6. *Tercümetü'ş-şemâ'il* (Hurşid Efendi'nin Litografya Destgâhı, İstanbul 1299/1882)
7. *Mir'âtü'l-Haremeyn* (Bahriye Matbaası, İstanbul 1301-1306/1884-1889)
8. *Esbâbü'l-inâye fî tercemeti Bidâyeti'n-nihâye* (Bahriye Matbaası, İstanbul 1306/1888)
9. Makaleleri ve Sehven Atfedilen Eserler

A. *Mahmûdü's-siyer*

Eyüb Sabri Paşa'nın ilk te'lifi, Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in hayâtını anlattığı *Mahmûdü's-siyer*'idir. 1287'de (1870-71) Edirnekapısı hâricindeki Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası'nda basılan 599 sayfalık hacme sâhip siyerinin sebeb-i te'lifinde Paşa, mevcut siyer kitaplarının çoğunun Arapça ve Farsça olduğunu, Türkçe kaleme alınanların da *"münşe'ât-ı belîğa vü mustalahât-ı mu'akkadeyle tahrîr olunmasıyla"*,[38] yâni muğlak, anlaşılması güç ıstılahlar ve belâgatli bir dil ile yazılması sebebiyle halkın umûmu tarafından anlaşılmasının güç ve sâir birtakım kitapların da zayıf rivâyet ve kavillerle dolu olduğunu dile getirir ve bütün bunların kendisini bu eseri yazmaya yönlendirdiğini söyler. Eserini, *"herkesin nazar-ı rağbet ü i'tibârını celb edecek sûretde bir eserin lüzûm u vücûdu"*nu[39] gözeterek sâde bir Türkçe ile umum halk için yazdığını ilâve eder. Ne var ki eserde Paşa'nın da yer yer secîli ve ağdalı bir üslûp kullandığı dikkat çekmektedir.

Eser kronolojik bir kurguya sâhiptir. Hz. Peygamber *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in ecdâdını konu edinerek başlar ve 97 sayfada Mekke safahâtı tamamlanır. Eserin kalan kısmı, Medîne safahâtına tahsis edilmiştir. Bu kısım, hicrî yıllar esas alınarak ve her yıl ayrı bir fasıl hâlinde tertip edilerek Resûlüllâh *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in vefâtına kadar on bir fasıl hâlinde teşkil edilmiştir. Akabinde ise "İlâve-i mufassala-i müfîde" başlığı altında esere Resul-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in âile fertleri ve kâtipleri ile Asr-ı saadet'teki kadılar ve müezzinler gibi muhtelif hizmetleri îfâ edenlere dâir çeşitli tablolar

---

38 Eyyûb Sabrî, *Mahmûdü's-siyer*, s. 3.

39 Eyyûb Sabrî, *Mahmûdü's-siyer*, s. 3.

eklenmiş; dört halîfe, on iki imam ve aşere-i mübeşşere hakkında bilgiler verilmiştir.[40] Ayrıca müellif, lüzûm hissettiği yerlerde "hikmet", "garîbe", "lâyiha" ve "mu'cize" gibi başlıklar altında istitrad kabîlinden notlar düşmüştür.

Mir'âtü'l-Haremeyn'deki ilk takrizin sâhibi Yenikapı Mevlevîhânesi postnişîni Osman Selahaddin Efendi'nin (1819-1886) de aralarında bulunduğu beş kişi esere takriz yazmış, Mektûbî-i Bahriye Odası İkinci Müdürü Osman Rahmi Efendi ile Muallim Niyâzi Efendi de târih düşürmüştür.

Bahriye Nâzırı Mahmud Nedim Paşa (1818-1883) vâsıtasıyla, *Mahmûdü's-siyer*'in birer nüshasını Sultan Abdülaziz (1861-1876) ile Sadrâzam Âlî Paşa'ya (1815-1871) takdim eden[41] Eyüb Sabri Paşa, bu hizmeti mukâbilinde dördüncü rütbeden Mecîdî nişânıyla taltif edilmiştir.[42]

Günümüz harfleriyle ilmî bir neşri henüz yapılmamış olan eserin sâdeleştirilmiş bir baskısı mevcuttur.[43]

B. *Azîzü'l-âsâr şerh-i kasîde-i bânet sü'âd*

Bu eser, Kâ'b b. Züheyr'in (ö. 645?) Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in huzûrunda okuduğu ve Resûlüllâh'ın beğenip hırkasını (bürde) hediye

---

40 Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, s. 9; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 94-95.

41 M. Akif Fidan, Eyüb Sabri Paşa'nın eserini, "dönemin Sadrazamı Mahmud Nedim Paşa (ö. 1883) aracılığı ile II. Abdülhamid'e (1876-1908) [sic.] takdim" ettiğini dile getirmektedir. Hâlbuki eserin te'lif edildiği 1287 (1870-71) yılında tahtta Sultan Abdülaziz vardır. Dönemin Bahriye nâzırı Mahmud Nedim Paşa, sadrâzamı ise Âlî Paşa'dır. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 91. Eserin takdimine dâir ayrıca bkz. BOA, İ.DH. 626/43575, 9 Zilkâde 1287 (31 Ocak 1871).

42 BOA, İ.DH. 626/43575, 9 Zilkâde 1287 (31 Ocak 1871).

43 Eyüp Sabri Paşa, *Mahmûdü's-Siyer: Peygamber Efendimizin –Sallallahu Aleyhi Vesellem– Hayatı*, sdl. Fatih Başpınar, 2. bs., Semerkand Yayınları, İstanbul 2012, 557 s. Bu eser üzerine yazılmış ayrıca iki yüksek lisans tezi vardır. Bkz. Muhammed İhsan Hacıismailoğlu, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdü's-Siyer'i*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dnş. Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez, Gazi Üniversitesi SBE İslâm Târihi ve Sanatları (İslâm Târihi) Anabilim Dalı, 2008, 115 s; Ayşe Hümeyra Saraç, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdü's-Siyer'inde Hz. Peygamber'e dair nakledilen fevkalade haller –Mekke Dönemi–: (İbn-i Hişam ve Darir'in anlatımlarıyla mukayeseli)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dnş. Prof. Dr. İsmail Safa Üstün, Marmara Üniversitesi SBE İslâm Târihi ve Sanatları (İslâm Târihi) Anabilim Dalı, 2010, 172 s.

etmesinden mütevellit *Kasīde-i bürde* ve ilk iki kelimesine telmîhen de *Kasīde-i bânet sü'âd* namlarıyla şöhret bulan elli yedi beyitlik kasîdenin şerhidir.[44]

Eseri 1288'de (1871-72) tamamlayan Eyüb Sabri Paşa, tab' u neşri husûsunda *"mahâll-i âlî"* dediği bâzı makamlara mürâcaat ederek yardım talep ettiğini ve fakat[45] «مَنْ گُوشِ اِسْتِمَاعْ نَدَارَمْ لِمَنْ تَقُولْ» cevâbıyla karşılaştığını söyler. Buradan umduğu desteği bulamaması, imkânlarının da elvermemesi üzerine, eserini *"kûşe-i nisyân-ı zillet"*e terk eder. 1873 Haziran'ında Kayserili Ahmed Paşa'nın (1806-1878) Bahriye nâzırı olması üzerine bilvâsıta Paşa'ya ulaşır ve eserin hemen neşri husûsunda Paşa'nın desteğini almayı başarır.[46] Böylece eser, 1291'de (1874) 283 sayfa hâlinde Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası'nda basılır.

Mekteb-i Bahriye talebelerinin istifâde etmesi maksadıyla te'lif edilen eserde beyitler evvelâ tercüme ve ardından şerh edilmiş, müellifi tarafından gerekli görülen yerlere ise istitrad kabîlinden mâlûmât derc edilmiştir. İstitradlarda yer yer mübâlağaya kaçan müellif, bu durumda "ma'zeret" başlığı altında okuyucuya açıklama yapma ihtiyâcı hissetmiştir.[47]

C. *Tekmiletü'l-menâsik*

1289'un Şâban ayı ortalarında (14-23 Ekim 1872) hac farîzasını îfâ eden, akabinde de Medîne'ye geçen Eyüb Sabri Paşa, durumu fırsat bilip yazmaya azmettiği Haremeyn târihi için araştırmalar yapmış, bölge coğrafyasını, ahâlînin hayat tarzını, çeşitli mekân ve makamları bihakkın tanıma gayretine girişmiştir. Bu esnâda elde ettiği bilgilerle haccın îfâsına dâir mes'eleleri, Aliyyü'l-Kārî (ö. 1605) ile Kutb-i Mekkî'nin (ö. 1582) menâsikleri ile Abdülvehhâb-ı Şa'rânî'nin (ö. 1565) *Mîzânü'l-kübrâ*'sı ve bâzı tefsirlerden de istifâdeyle geniş bir hâle sokarak *Tekmiletü'l-menâsik* ismiyle müstakil bir menâsik kitabı te'lif etmiştir.[48]

---

44 *Kasīde*'nin beyit sayısının elli beş, elli yedi, elli sekiz veya elli dokuz olduğuna dâir muhtelif rivâyetler vardır. Bkz. Kenan Demirayak, "Kasīdetü'l-Bürde", *DİA*, XXIV, s. 567.

45 "Men gûş-i istimâ' nedârem li-men tekūl" = Kulağım söylediklerini işitmiyor.

46 Eyyûb Sabrî, *Azîzü'l-âsâr şerh-i kasîde-i bânet sü'âd*, s. 1.

47 Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 101.

48 Eyyûb Sabrî, *Tekmiletü'l-menâsik*, s. 1.

Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası'nda hicrî 1292'de (1875) basılan eser 223 sayfadır. "Mukaddime", on yedi "fasıl" ve "hâtime"den müteşekkildir. Her "fasıl", "mes'ele" adındaki alt başlıklara ayrılmıştır.

Eserde, hacca dâir fıkhî mes'eleler, haccın îfâsında dikkat edilmesi gereken hususlar, okunacak duâlar, ziyâret edilmesi gereken mübârek mekânlar, türbeler ve mezarlar ile ziyâret âdâbı gibi konular *"ibâresi herkesin anlayabileceği derecede açık ve selîs bulunmak üzere"*[49] yazılmıştır. Ayrıca haccın fazîleti ile hacıların bilmesi gereken hükümler anlatılmış; hacılara rehberlik yapan dönemin hac delillerinin ziyâret, tavaf ve sa'y esnâsında okudukları duâlar *"bilâ-tağyîr aynıyle"* esere derc edilmiştir.

D. *Târîh-i Vehhâbiyân*

Eyüb Sabri Paşa, XVIII. asrın ortalarında Arabistan'ın Necid bölgesinde zuhûr ederek zamanla Arap yarımadasıyla Bilâdüşşam ve Irak coğrafyasında etkisini gösteren ve Osmanlı Devleti'nin başına birçok gâile açan Vehhâbilerin târihine dâir yazılarını ilk olarak *Tercümân-ı Hakîkat* gazetesinde tefrika etti.[50] Daha sonra 1296'da (1879) bu yazılarını 288 sayfalık küçük boy bir kitap hâline getirerek Kırk Anbar Matbaası'nda bastırdı.

Paşa, eserine Vehhâbîlerin îtikadda atası olarak tavsif ettiği Karmatîlerin ortaya çıkışı, akîdesi, Mekke'yi istîlâsı ve Hacerü'l-esved'i çalmasını anlatarak başlar. Ardından Vehhâbîlerin zuhûru, îtikâdı, işgal, eziyet ve zulümleri, bozguna uğratılmaları ve bâzı elebaşlarının âkıbetini anlatır. Hicaz'da görüştüğü ihtiyarlardan elde ettiği çeşitli bilgileri de esere ilâve eden Paşa, "haşerât", "zındık" ve "Vehhâbî diyâneti" gibi sıfat ve ifâdelerle tavsif, tezyif ve tahkir ettiği bu zümrenin zulmünden Müslümanları kurtardığı için Mısır Vâlîsi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı (ö. 1849) hayır ve hürmetle yâd eder. *Târîh-i Vehhâbiyân*'ın bâzı kısımları *Mir'âtü'l-Haremeyn*'e de derc edilmiştir.[51]

---

49 Eyyûb Sabrî, *Tekmiletü'l-menâsik*, s. 1.

50 *Tercümân-ı Hakîkat*'in 331'inci sayısında 5 Şâban 1296 (25 Temmuz 1879) târihinde başlayan tefrika, otuz sekiz sayıda, kırk iki bölüm hâlinde devam etmiş ve 25 Zilkâde 1296 (10 Kasım 1879) târihinde gazetenin 421'inci sayısında son bulmuştur. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 106-107.

51 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 55-66.

Eserin orijinal metni ile sâdeleştirilmiş metni, aslının tıpkıbasımıyla birlikte Süleyman Çelik tarafından hazırlanarak Bedir Yayınevi'nce 1992'de neşredilmiştir.[52]

E. *Riyâzu'l-mûkınîn*

Riyâzu'l-mûkınîn, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*'in ibâdet bahsinden büyük ölçüde istifâdeyle hazırlanmış, ağırlıklı olarak ahlâkî, bir nebze de fıkhî ve tasavvufî mes'elelere temas eden bir eserdir. Paşa, *İhyâ* ile yetinmemiş, başka kaynaklara da mürâcaat etmiştir. 383 sayfadan ibâret olan eser, 1298 (1881) yılında Es'ad İzzet Matbaası'nda kisve-i tab'a bürünmüştür.

Paşa, eserin sebeb-i te'lifinden bahsederken, bir zamanlar *İhyâ*'yı okuyup *muvahhidîn* için bilinip öğrenilmesi vâcip derecesinde olan dînî bahisleri, Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in *"imdâd-ı rûhânî"*si için muhtasar bir sûrette Türkçeye tercümeye mecbur olduğundan hareketle bu eseri yazmaya koyulduğunu ve kırk beş gün zarfında tamamladığını söyler.[53]

"Mukaddime", sekiz "ravza" ve "hâtime"den müteşekkil *Riyâzu'l-mûkınîn*'de ibâdet ve ibâdet ehli, evrâd u ezkâr ile çeşitleri, teheccüd namazı, fazîletli gün ve gecelerin ihyâsı, nâfile namaz ve oruçlar, nefsin mertebeleri ve nefis terbiyesi ile muhabbetullah gibi konular ele alınmış, okuyuculara nümûne kabîlinden önde gelen ulemâ ve sûfîlerin hayatlarına dâir kıssa ve menkıbeler aktarılmıştır. İmam Birgivî'nin (ö. 1573) *Makāmât*'ı da muhtasar bir sûrette eserin sonuna derc edilerek, buradaki *kırk makām*'ın kitapta anlatılanları îfâ etmek isteyenlere bir rehber olacağı ifâde edilmiştir.[54]

Riyâzu'l-mûkınîn, *Cennet Bahçeleri* adıyla sâdeleştirilerek 1981 yılında neşredilmiştir.[55]

---

52 Eyüb Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbiyan: Vehhâbiler Tarihi*, sdl. Süleyman Çelik, Bedir Yayınevi, İstanbul 1992, 368 s. Eserin ayrıca 2016 yılında başka bir baskısı yapılmıştır. Bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Vehhâbîlik Tarihi*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2016, 176 s.

53 Eyyûb Sabrî, *Riyâzu'l-mûkınîn*, s. 4-5.

54 Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 113.

55 Eyyüb Sabri Paşa, *Riyâzü'l-mûkınîn: Cennet Bahçeleri*, Meral Yayınevi, İstanbul 1981, 566 s.

F. *Tercümetü'ş-şemâ'il*

Tercümetü'ş-şemâ'il, İmam Tirmizî'nin (ö. 892) *Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'sinin tercümesidir. Şemâil-i şerif hakkındaki ilk eser olan *Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'de elli altı başlık altında 424 hadis bulunmakta ve Resûl-i Kibriyâ *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in sûreti, sîreti, giyim kuşamı, yeme içmesi, konuşması, ahlâkî vasıfları ve vefâtı gibi konular ele alınmaktadır.[56]

Paşa, birçok dile tercüme edilen, aynı zamanda birçok şerh ve hâşiyeye konu olan *Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'yi 1296'nın sonlarında (1879) Türkçeye tercüme ederek *Tercümân-ı Hakīkat*'te tefrika etmek istemiş, lâkin hadîs-i şerif metinlerinin gazetede yer almasının âdâba mugâyir olacağı endişesiyle bu neşre müsaade edilmemiştir.[57] Eser, iki buçuk senenin ardından, Şâban 1299'da (1882), 320 sayfa hâlinde Hurşîd Efendi'nin Litografya Destgâhı'nda basılmıştır.

Ulemâdan Hacı Hasan Hüsâmeddin Nakşbendî Efendi'nin Türkçe *Şemâ'ilü'n-nebeviyye* şerhini esas alarak elli beş bâb hâlinde *Tercümetü'ş-şemâ'il*'i teşkil eden Eyüb Sabri Paşa, te'lif maksadına muvâfık olması için bu eseri ta'dil ederek uzun hikâyeler ve hadis râvîlerinin hâl tercümeleri gibi kısımları eserine almamış, ayrıca umum halkın anlayabileceği bir üslûp kullanmaya gayret etmiştir.[58]

G. *Mir'âtü'l-Haremeyn*

Aşağıda mufassal ve müstakil sûrette ele alınacağından, burada ayrıca yazılmasına gerek görülmemiştir.

H. *Esbâbü'l-inâye fî tercemeti Bidâyeti'n-nihâye*

Esbâbü'l-inâye fî tercemeti Bidâyeti'n-nihâye, Gazzâlî'nin (ö. 1111), ilmin asıl maksadının sâhibini hidâyete erdirmek, doğru yola iletmek olduğunu, bunun ise her hâlükârda takvâ ile mümkün olabileceğini ifâde ettiği eseri

---

56 Bâzı neşirlerinde ise 394 veya 395 hadîs-i şerif bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şemâilü'n-Nebeviyye", *DİA*, XXXVIII, s. 500.

57 *Tercümân-ı Hakīkat*, sayı. 446, 29 Zilhicce 1296 (19 Aralık 1879), s. 3-4'ten aktaran Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 131.

58 Eyyûb Sabrî, *Tercümetü'ş-şemâ'il*, s. 4-5.

Bidâyetü'l-hidâye'nin tercümesidir.[59] 144 sayfalık eserin ahlâkî, îtikâdî ve tasavvufî yönü ağır basmaktadır.[60] 1306'da (1888) Bahriye Matbaası'nda tab' edilmiştir.

Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa'nın Eyüb Sabri Paşa'ya Bahriye sıbyan taburlarındaki çocuk ve gençlere temel dinî bilgileri öğretecek ve ahlâklarını güzelleştirecek mâhiyette bir eser sipâriş etmesi üzerine Paşa, birçok şerh ve muhtasarı bulunan *Bidâyetü'l-hidâye*'yi münâsip görüp tercüme etmiş, gerekli yerlerde ilâvelerde bulunmuş, kimi konuları ise hiç tercüme etmemiştir.[61]

Paşa, nasihatnâme üslûbuyla tercüme ettiği eseri ikiye ayırarak ilk kısımda namaz, oruç, abdest, uyku, sohbet, ilim sâhibi olmanın âdâbı, muhtelif zamanlarda okunacak duâlar, farz, vâcip, sünnet ve müstehap gibi temel kavram ve mes'eleleri ele almış, ikinci kısımda ise günahtan kaçınmanın ehemmiyeti ile mânevî marazlara temas etmiştir.

İ. Makaleleri ve Sehven Atfedilen Eserler

Eyüb Sabri Paşa'nın yukarıda mücmelen bahsedilen te'lif ve tercümelerinin yanı sıra birkaç perâkende yazısı ile Arap medeniyetine dâir bir tercüme projesi mevcuttur. Ayrıca ona âit olmadığı hâlde sehven ona atfedilmiş kimi eserler

---

59 Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, s. 9.
Fidan, Gazzâlî'nin eserinin *Bidâyetü'n-nihâye* değil, *Bidâyetü'l-hidâye* olduğunu söyleyerek eser isminde bir karışıklık olduğunu ifâde etmektedir. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 135-136.
Şaban Er ise bunun Eyüb Sabri Paşa'nın kasdî bir tercihi olabileceği ihtimâli üzerinde durur:
"… İmâm-ı Gazâlî Hazretleri'nin tasnîfinin ismi "Bidâyetü'l-Hidâye" olduğu hâlde Eyyûb Sabrî Paşa'nın, "nihâyet"i "bidâyette" derc eden ya'nî başka tarîkatlerde, yolun "nihâyet"inde ya'nî en sonunda varılabilecek en yüksek makâmlara, dahâ yolun "bidâyet"inde ya'nî başında kavuşdurun [sic.] yolun şeyhlerinden Nakşî, Bayrâmî-Melâmî İdrîs-i Muhtefî Hazretleri'nin üveysî yolla terbiyesinde bulunması sebebiyle "Bidâyetü'n-Nihâye" olarak yazmış olabileceği kanâ'atindeyiz. Zîrâ "nihâyetin bidâyette derc edilmesi" Nakşibendî meşrebin ya'nî "nübüvvet" yolu olan "Sıddîkî" yolun diğer meşreblere ya'nî "velâyet" yolu olan "Hayderî" meşrebli tarîkatlere olan sayısız fazîletlerinden ve ıstılâhâtta da en çok kullanılan ibârelerinden biridir." Bkz. Şaban Er, *Melâmîlik ve Osmânlı Devri Melâmîleri*, s. 598-599.

60 Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 132.

61 Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 133.

de bulunmaktadır. Paşa, kaleme aldığı perâkende yazılarını, Ahmed Midhat Efendi'nin (1844-1912) sâhibi olduğu *Tercümân-ı Hakīkat*'te neşretmiştir ki bunlar şöyle sıralanabilir:

a. *Târîh-i Vehhâbiyân*'ı tanıtıcı mâhiyetteki yazı dizisi, *Tercümân-ı Hakīkat*, 5 Şâban 1296-25 Zilkâde 1296 (24 Temmuz 1879-10 Kasım 1879).

b. "*Tercümetü'ş-şemâil*"i tanıtıcı mâhiyetteki yazısı, *Tercümân-ı Hakīkat*, 29 Zilhicce 1296 (19 Aralık 1879).

c. "Ayn-ı Zübeyde Su Yolu Târîhi" başlıklı yazı dizisi, *Tercümân-ı Hakīkat*, 9 Receb 1297-17 Receb 1297 (17 Haziran 1880-25 Haziran 1880).[62]

Eyüb Sabri Paşa'nın Arap târihi ve medeniyetine dâir tercüme etmeyi planladığı eser ise *Medeniyyet-i Arabiyye*'dir. Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*'de eski sikke ve paraları anlattığı kısımda bu eserin tercüme ve neşrine yakında başlayacağını söylemekle birlikte,[63] tercümenin âkıbetine dâir herhangi bir bilgi bulunamamıştır.[64]

Paşa'ya sehven atfedilen eserler, *Vak'a-i Ashâb-ı Fîl ve Esbâb-ı Mu'cizesi*, *Şehnâme Tercümesi*, *Menâkıb-ı Sultān Süleymân (Risâle-i Pâdişâhnâme veyâ Kānûnî'nin Savaşlarının Manzūm Târîhçesi)*, *Necâtü'l-mü'minîn, Ahvâl-i Cezîretü'l-Arab*[65] ve *İzhârü'l-Hakk*'tır. Müellif yâhut eser adı benzerliklerinin, bu eserlerin Paşa'ya atfedilmesinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.[66]

---

62 Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 136-137.

63 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 805.

64 Mîzâncı Mehmed Murâd, yaptığımız araştırmada asıl ismini ve müellifini tesbit edemediğimiz bu eserin Haziran 1301'de (h. Ramazan 1302) "te'lif" edildiğini belirtmekle berâber ne sonraki eserlerinin takrizlerinde, ne de kütüphane kayıtları ve tabakât kitaplarında eserin tab'ına dâir bir bilgiye erişmek mümkün olmamıştır. Ayrıca bu bir te'lif değil, tercümedir. Bkz. Mîzâncı Mehmed Murâd, *Devr-i Hamîdî Âsârı*, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet 1308, s. 72.

65 *Osmanlı Müellifleri*'nde *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*'ın sehven *Ahvâl-i Cezîretü'l-Arab* şeklinde zikredilmesi, Paşa'nın bu isimde bir başka eseri olduğu zehâbına yol açmıştır. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 125-126.

66 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 84-88.

III. *MİR'ÂTÜ'L-HAREMEYN*

A. *Mir'at*'ın Te'lifi ve Muhtevâsı

Eyüb Sabri Paşa, Resûl-i ekrem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*–in hayâtını anlatan *Mahmûdü's-siyer*'ini henüz te'lif etmiş, gönlüne mukaddes beldeleri mufassal sûrette anlatan bir târih yazmak iştiyâkı da herhâlde bu esnâda düşmüştü.[67] Lâkin o, böyle bir eserin vücûda getirilebilmesi için saha araştırmasının lüzûmunun farkındaydı. Zîrâ rivâyetlerdeki birtakım farklılık ve tenâkuzlar, ancak yerinde tedkik ve muhâkeme ile giderilebilirdi.

1289'da (1872) –muhtemelen– vazîfe îcâbı Hicaz'a gitmesi, sahayı görme, araştırmalarını derinleştirme ve böylece eserini te'lif etme imkânı sağladı.[68] Şâban ayı ortalarında (14-23 Ekim 1872) Mekke'ye vardı.[69] Hac farîzasını yerine getirdi; akabinde Medîne'ye geçti. Hicaz'da geçirdiği süre zarfında saha araştırmasına girişti. Nihâyetinde bu araştırma, *Mir'ât-ı Mekke* ve *Mir'ât-ı Medîne* ile bu ciltleri ikmal ve itmam sadedinde *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*[70] nâmıyla yazılan, 2933 sayfadan müteşekkil[71] beş ciltte toplanmış üç kitaptan ibâret şâheseri *"Mir'âtü'l-Haremeyn"* ile semeresini verdi.[72]

---

67 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 5-6.

68 Paşa'nın Haremeyn'e gidiş amacına dâir elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Vazîfeli gitmiş olması muhtemeldir. *Mir'ât-ı Mekke*'de geçen *"sâye-i şâhânede tarîk-ı hidâyet-karîn-i Haremeyn"* ifâdesi de bu ihtimâli kuvvetlendirmektedir. Bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 6.

69 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 46-47; Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 210.

70 *Mir'ât-ı Mekke*'nin el yazmasında geçen *"cem' u tertîbine muvaffak olduğum* Mir'âtü'l-Haremeyn*'in cild-i evvelini* Mir'ât-ı Mekke *ve cild-i sânîsini* Mir'ât-ı Medîne *ve cild-i sâlisini* Tekmiletü'l-menâsik *isimleriyle tevsîm edip"* ifâdesinden, Eyüb Sabri Paşa'nın evvelâ, 1292'de neşredeceği *Tekmiletü'l-menâsik* adlı haccın nasıl îfâ edileceğine dâir kitabını *Mir'ât*'ın mütemmim cüzü olarak tasavvur ettiği, ancak sonrasında bu fikrini değiştirip eseri tamamlayıcı mâhiyette *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab* adlı bir bölge târihi yazmaya karar verdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, TY6082, s. 9.

71 Mekke cildi 1175, Medîne cildi 1343 ve Cezîretü'l-Arab cildi 415 sayfadır. Ayrıca her ciltte müstakil bir fihrist ile Mekke cildinin başında elli yedi, Medîne cildinin başında yedi ve Cezîretü'l-Arab cildinin sonunda ise bir sayfalık takriz ile ilk iki ciltte muhtelif şekil ve resimler bulunmaktadır.

72 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 9-10.

Tab' olunmadan evvel bu büyük Haremeyn târihini üç cilt el yazması hâlinde Sultan II. Abdülhamid'e takdim eden Paşa,[73] bilâhare kimi kısımlarını daha mufassal hâle getirerek kendi imkânlarıyla peyderpey Bahriye Matbaası'nda bastırdı.[74] Tab' olunan bu ciltleri de Sultân'a ayrıca takdim etti.[75]

Eserin matbaa masraflarını bizzat üstlenen Paşa, borcunu ödeyemeden vefat etmiştir. Vefâtının üzerinden bir buçuk yıl geçtikten sonra dâmâdı İnşâiye

---

73 M. Akif Fidan, *Tercümân-ı Hakīkat* gazetesinde bahsedilen bu takdimlerin matbû Mekke ciltlerine âit olduğunu iddiâ etmektedir. Ne var ki zaman îtibâriyle bunun aksi olmalıdır. Zîrâ 29 Zilhicce 1296 (19 Aralık 1879) târihli bu gazete yazısından ancak dört sene sonra –1301'de (1884)– *Mir'ât-ı Mekke* basılmıştır. İlâveten, Medîne'nin yazma nüshasında eserin 24 Rebîülevvel 1295 târihinde (28 Mart 1878 Pazartesi günü) tamamlandığına dâir bir ferâğ kaydı vardır. O hâlde buradaki haberin, eserin el yazmasını işâret ettiğini söylemek mümkündür. Bkz. *Tercümân-ı Hakīkat*, sayı. 446, 29 Zilhicce 1296 (19 Aralık 1879), s. 3-4; Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, TY6083, s. 828; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 115.

74 Mekke ciltleri 1301'de (1884), Medîne ciltleri 1304'te (1887) ve Cezîretü'l-Arab cildi ise 1306'da (1889) basılmış ve Paşa ilk olarak Mekke cildini, 1885 yılı başlarında Sultân'a takdim etmiştir. Bkz. BOA, Yıldız - Mütenevvi Mârûzât (Y.MTV.) 16/79, 23 Rebîülevvel 1302 (10 Ocak 1885).

75 M. Akif Fidan, eserini ayrı ayrı padişaha sunması ve cilt isimleriyle basım târihlerinin farklı olmasından hareketle, Eyüb Sabri Paşa'nın başlarda eserini bu kadar kapsamlı yazmayı planlamadığı sonucunu çıkartsa da bu doğru değildir. Gerek eserin el yazması, gerekse matbû nüshasına "Mir'âtü'l-Haremeyn" üst başlığını koyması, Paşa'nın başından beri eserini belli bir plan çerçevesinde tasarlayıp te'lif ettiğini göstermektedir. Kaldı ki eserin el yazmasının dokuzuncu sayfasında geçen –az evvel de zikrettiğimiz– *"cem' u tertîbine muvaffak olduğum* Mir'âtü'l-Haremeyn*'in cild-i evvelini* Mir'ât-ı Mekke *ve cild-i sânîsini* Mir'ât-ı Medîne *ve cild-i sâlisini* Tekmiletü'l-menâsik *isimleriyle tevsîm edip"* ifâdesi, *Mir'ât*'ın evvelden beri üç cilt hâlinde tasavvur edildiğini gösterir. İlâveten, 1301'de (1884) basılan *Mir'ât-ı Mekke*'nin onuncu sayfasındaki şu ifâdeler de mes'eleyi tamâmen vuzûha kavuşturmaktadır: *"ve'l-hâsıl aktār-ı Hicâziyye daha ne gibi vukū'ât ve inkılâbât gördü ise Mekke'ye â'id olanları ayrıca ve Medîne'ye müteferri' bulunanları dahī ayrıca birer cilde tefrîk edilmiş ve bunların mükemmil ve mütemmimi olmak üzere bir de Cezîretü'l-Arab târîhi yazılmışdır."* Bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, TY6082, s. 9; Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 10; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 115.

Binbaşısı Ârif Efendi'nin, borcun tesviye edilmesi talebini muhtevî Bahriye Nezâreti'ne yazdığı arzuhâlden anlaşıldığı üzere *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in tab'ı 44 bin küsur kuruşa mâl olmuştur.[76]

Paşa'nın araştırma ve çalışmayla geçen ilim hayâtının esas semeresi ve en mühim muhassalası, Hicaz'a gittiği 1289 Şâban'ı ortalarından (Ekim 1872), 1306 Cemâziyelâhir'inin başlarına (Şubat 1889) kadar ömrünün on altı senesini hasrettiği bu kıymetli eserdir.[77] Te'lîfâtından bahsederken tevâzûyu elden bırakmayan Eyüb Sabri Paşa, mevzûubahis *Mir'âtü'l-Haremeyn* olunca farklı bir tavır takınır ve *Mir'ât*'ı sahasında yazılmış en mükemmel ve en kapsamlı eser olarak tavsif eder.[78] El-hak, bu eser, Türkçe kaleme alınmış en şümullü Haremeyn târihi olma vasfını hâlen muhâfaza etmektedir. Bunun yanında, aralarında Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Osman Selâhaddin Efendi, Şeyh Muhammed Zâfir Efendi, Şeyh Ebülhüdâ Efendi, Tâhirzâde Mehmed Münif Paşa ve Muallim Nâci gibi devrin ulemâ, üdebâ, fuzalâ ve meşâyıhından otuz iki şahsiyetin takriz yazması, eser ve müessirinin kıymet ve ehemmiyetini göstermesi noktasında câlib-i dikkattir.

İslâm'ın en mukaddes belde ve mâbedleri ile bunların civârındaki mekânların târih, husûsiyet ve fazîletlerini anlatmak üzere yola koyulan Eyüb Sabri Paşa, eserini belli bir usûl çerçevesinde te'lif etmiştir. Bu usûl eserin "dîbâce"sinde açıklanmış, adından başlayarak eserin nasıl tasarlandığı, hangi kaynakların kullanıldığı ve sebeb-i te'lifi anlatılmıştır. Paşa'nın birçok eserinin sebeb-i te'lifinde değindiği üç husus *Mir'âtü'l-Haremeyn* için de geçerlidir: Önceki eserle-

76 Bu arzuhâl üzerine mes'ele Şûrâ-yı Bahriye'de görüşülerek, mevcut kitaplardan Cezîretü'l-Arab'ın beher takımının beş, Mekke'nin dört ve Medîne'nin üçer kuruştan hesap edilerek ne kadar kitap varsa alınıp matbaaya teslim edilmesi ve ümerâ, zâbitân, me'mûrîn ve aklâmdan arzu edenlere, maaşlarına mahsûben verilerek borcun te'diye edilmesi yolunda bir formül geliştirilmiştir. Bkz. DTA, Şûrâ-yı Bahriye (ŞUB.), Defter no: 396, s. 80, 26 Ramazan 1309 (24 Nisan 1892).

77 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*, s. 413-415.

78 Meselâ *Mahmûdü's-siyer*'ini tavsif ederken, *"Eğerçi kendimde zerre kadar liyâkat ve iktidâr göremez isem de"* demektedir. Bkz. Eyyûb Sabrî, *Mahmûdü's-siyer*, s. 3; Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*, s. 413-414.

rin ekseriyetle Arapça veyâ Farsça olması, Türkçe kaleme alınanlarda ise halkın umûmunun anlamasına imkân vermeyecek derecede ağdalı bir dil kullanılmış olması ve kimi eserlerdeki rivâyetlerin tahkik ve tedkikten uzak, zayıf senetlere istinâd etmesi. *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de zaman zaman süslü ve seci'li bir üslûp kullanılmış olsa da eserin dili genel mânâda açık ve sâdedir. Rivâyetlerin tahkik ve tedkiki noktasında ise Paşa'nın, genellikle kullandığı kaynakları belli bir tenkid süzgecinden geçirdiği, ihtilaflı mes'elelere dâir farklı görüş ve rivâyetleri önce bir arada vererek tahlil edip daha sonra gerekçelendirdiği söylenebilir.

Eseri kaleme alış usûlünden bahsederken "mir'ât"ın (ayna) karşısındaki şeyleri aksettirmesinin yanında, uzaktakini yakın gösterme anlamına geldiğini de zikreder Paşa. Eserini padişah sırasına göre tertip etmediğini, Kâbe ve Mescid-i Nebevî'nin târih boyunca geçirdiği safahâtı gösterebilmek üzere "veche" ve "sûret"lere ayırdığını söyleyerek tematik bir anlatım tarzını benimsediğini ifâde eder.[79] Böylece eserini temel konu başlıklarına ayıran Paşa, yine de muâsırı Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) gibi uzun istitradlardan kendini alamayarak yer yer konu akışını bozar. Bu meyânda Ebû Tâlib ve ebeveyn-i Resûl'ün îmânı gibi fıkhî mes'elelere değinir; Avrupa'da kullanılan imparator, kayser, kral ve dük gibi unvanlar ile mamutlar ve Sind eyâleti gibi konularda kalem oynatır.

Ayrıca eserde "mühimme, mütāla'a, rivâyet, hikâye, lâhika, lâzime, fâ'ide, mes'ele, ta'accüb, garîbe, hikmet, ihtār, tafsīl, tenbîh" gibi muhtelif bilgiler verilen çeşitli başlıklar da vardır. Meselâ "mütāla'a" başlıklarında, müellif mevzûubahis rivâyetleri tenkid ve tahlil ederek kendi değerlendirmelerini serd etmektedir. Okuyucuların dikkatini çekmek istediği hususlara ise "ihtār" başlığı altında değinmekte, gerekli gördüğü hususlarda hac ve umre yapacaklara bâzı tavsiyelerde bulunmaktadır.

Eyüb Sabri Paşa, bidâyetinden hâlihazıra kadarki Arap yarımadasının târihini anlatmak arzusuyla yola çıkmıştır. Bu minvalde Mekke cildinde evvelâ bâzı mekânlar hakkında temel bilgiler vererek başlangıç yapar; ardından "Hi-

79 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 10-11.
Mir'ât-ı Mekke yedi, *Mir'ât-ı Medîne* on sekiz ve *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab* altı veheden oluşmaktadır ve her veche, sûret adı verilen alt başlıklara ayrılmaktadır.

caz" coğrafyasını –kelimenin etimolojisiyle ilgili açıklamalar yapmak sûretiyle– anlatmaya koyulur. Eserde bilhassa Mekke ve Medîne olmak üzere Arap yarımadasındaki şehirlerin târihi, coğrafyası, nüfus yapısı, iklimi, havası, suyu, evsâfı ve fazîletleri anlatılmış; şehirlerin kuruluşları ile târih içerisinde gördüğü değişim ve gelişimler kaydedilmiştir. Şehirlerin coğrafyası anlatılırken etraftaki önemli dağlar, tepeler, vâdiler ve su kaynakları ile târih boyunca yaşanan büyük sel felâketlerinden de bahsedilmiştir.

Câhiliye devrinde yarımadada yaşayan, hükümrân olan ve birbirleriyle mücâdele eden kabîlelerin inançları, âdet ve görenekleri hakkında bilgi verilmiş; İslâmiyet'in zuhûrunun öncesi ve sonrasının mühim olaylarıyla Hicaz hakkında kimi târihî hikâyeler kaleme alınmıştır. Ayrıca bâzı önemli câmi ve sâir yapıların bânîleri, ilk binâ edilişleri ve zaman içerisinde gördükleri tâmirler ile genişletme ve yenileme faaliyetleri anlatılmış; bunlardan Kâbe, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Hücre-i saâdet ve Ravza-i mutahhara gibi yapı ve mekânların ayrıntılı ölçüleri ile aralarındaki mesâfeler de zikredilmiştir. Özellikle önemli mâbedler; minâreleri, kapıları, sütunları ve kubbelerine varıncaya kadar mufassal sûrette anlatılmıştır.

Mukaddes topraklarda medfun enbiyâ, sahabe, ulema ve urefa hakkında bilgilerin bulunabileceği *Mir'ât*'ta, ziyâret edilmesi tavsiye edilen zevâtın defnedildiği kabristanlar, şehitlikler ve türbeler ile duâların müstecap olduğu mahallerden bahsedilmiş ve ayrıca bu yerlerin ziyâret usûl ve âdâbı üzerinde de durulmuştur. Kâbe-i muazzama, Hücre-i saâdet ve Ravza-i mutahhara gibi mukaddes mekânlara gönderilen hediyeler, Haremeyn'e gönderilen surreler, Mısır ve Şam mahmilleri de eserde zikri geçen diğer konulardandır.

Çok yönlü bir eser olarak kimi zaman bir menâzil ve hac menâsiki kitabı hüviyetine bürünerek hacca gideceklere tavsiye kabîlinden pratik bilgiler veren *Mir'ât*, kimi zaman Paşa'nın gözlemlediği, müşâhede ettiği hâdiseler vesîlesiyle bir hâtırat ve seyahatnâme tadı verir. Bu cümleden olarak, hacı adayları hangi yiyecekleri tercih etmeli, hangilerinden uzak durmalı; en güvenli yol hangisidir; iki Harem arasında hangi mescidler vardır; Hicaz'daki su kuyularından hangisinin içimi lezizdir; kadınlara mahsus ribatlar hangileridir gibi konularda kalem oyna-

tır Paşa. Yine, halk kültürüne dâir pek çok bilgi bulunan eserde, halk arasındaki dinî ve folklorik tasavvurlarla şâhit olunan garip âdetlere de değinilmektedir.

Eser bir yandan okuyucusunu târihî mâlûmatla teçhiz ederken, öte taraftan bir ıslahat lâyihası gibi devlet ricâline tasarruf tedbirleri sunar. Meselâ müellif surre alaylarını anlattığı kısımda, hangi kalemlerden ne kadarlık bir tenkîsât yapılabileceğini on sayfa boyunca mufassal bir sûrette teker teker anlatmıştır. Yine, Mekke-i mükerreme'deki havaların çok sıcak olmasını, şehri çevreleyen dağlardaki taşların, güneşten aldıkları sıcaklığı şehrin içine yansıtmasına bağlayan Paşa, bu durumun mevcut sıcaklığı daha da artırdığını söyler ve buna çâre olarak Mekke'nin etrâfındaki dağların şehre nâzır yüzlerine uygun ağaçların dikilmesi ve bâzı yabânî ve çabuk yetişir ağaç tohumları saçıp dağların ormanımsı bir hâle getirilmesi gerektiğini belirtir. *"Ma'a-mâ-fîh bu ağaçlar ve tohumlar Amerika kıt'asına mahsūs olan ve beher sene üçer dörder metre irtifâ' eden çam ve buna müteferri' cins ü nev'den olmalıdır ki havâyı ıslâh etsin"*[80] ilâvesiyle bu husustaki tavsiyesini noktalar.

Bahriye Matbaası'nda tab' edilen *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in[81] 1997'de tıpkı-

80 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 74-75.

81 Bahri S. Noyan, bir yazısında Bahriye Matbaası'nın gelişerek matbuat alanında kendini göstermeye başladığını ve burada *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in, Ebüzziyâ Matbaası baskısından farksız bir şekilde basıldığını dile getirmektedir. Biz, Noyan'ın ifâdesini doğrulayacak bir nüsha bulamamakla birlikte, 1301 târihinde Bahriye Matbaası'nda basıldığı ifâde edilen birkaç cüzden ibâret *Mir'ât-ı Mekke*'yi, yine aynı târih ve matbaada basıldığı görülen iki ciltlik *Mir'ât-ı Mekke* ile mukâbele ettiğimizde, bu iki versiyon arasında oldukça az sayıda da olsa imlâ farklılıklarının olduğunu ve bu farklılıklarda kimi zaman cüz, kimi zaman ise cilt hâlindeki versiyonda doğru imlânın kullanıldığını tesbit ettik. Yâni iki versiyondan biri, diğerinin imlâ hatâlarının düzeltilmiş hâli olarak basılmış değildi. Ancak bu noktada Eyüb Sabri Paşa'nın kaleme aldığı bir arzuhâlde kullandığı; *"hārice neşri hâlinde rağbet-i umûmiyyeyi kazanacağında ümîd ve i'tikād-ı âcizânem ber-kemâl olduğundan … ve bir de* Mir'ât-ı Mekke *cildi cüz cüz tab'ından sonra bir kıt'a nüsha-i mücelledesi takdîm-i kütübhāne-i ulyâ-yı hazret-i tâcdâr-ı ma'ârif-nisâr kılınmış idi.* Mir'ât-ı Medîne*'nin de ol sūretle mi arzı, yoksa birkaç cüz'ü birleşdirilerek cildlenerek mi yâhūd cild-i mezkûrun ikmâl-i tab'ında*

basımı yapılmış, 2004'te ise Mekke cildi sâdeleştirilerek neşredilmiştir.[82] Ne var ki günümüze dek ilmî bir neşri gerçekleştirilmemiştir. *Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi "Mir'ât-ı Haremeyn"* adıyla neşredilen bir başka çalışma ise her ne kadar *Mir'âtü'l-Haremeyn* adını taşısa da eserden bâzı seçmelerle oluşturulmuş küçük bir derlemeden ibârettir.[83]

Elinizdeki çalışmayla Türkçede ilk kez ilmî neşri yapılan *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in Mekke cildi 2003'te Farsçaya tercüme edilerek Tahran'da,[84] tamâmı ise 2004'te Arapçaya tercüme edilerek beş cilt hâlinde Kâhire'de neşredilmiştir.[85]

---

mı takdîmi tensîb buyurulur, ona göre îcâbına teşebbüs ve cür'et olunmak üzere, bu bâbda" ifâdelerinin geçmesi, eserin önce cüz hâlinde basılıp takdim edildiğini, –hattâ dar bir çevreye dağıtıldığını–, akabinde ise bu cüzlerin birleştirilerek basıldığını göstermektedir. Bunu destekleyici bir başka nokta, Şeyh Ebülhüdâ Efendi, Hüseyin Remzi Bey ve Hacı İbrâhim Efendi'nin takrizlerinde geçen *cüz'-i sâdis* ve *cüz'-i sâlis* gibi ifâdelerdir.

BOA, Y.PRK.ASK. 37/17, 4 Rebîülâhir 1304 (31 Aralık 1886); Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. T39, T48, T51; Bahri S. Noyan, "Türkiye'de Matbaacılık: Deniz Matbaasının Tarihçesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl. 5, I, sayı. 6, Temmuz 1969, s. 37; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 115.

82 Eserin yeni bir tıpkıbasımının Çamlıca Yayınevi'nce yakın gelecekte yapılacağı ifâde edilmektedir. Sâdeleştirilmiş neşir için bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Kâbe ve Mekke Tarihi (Mir'ât-ı Mekke)*, sdl. Osman Erdem, Fatih Yayınevi, İstanbul 2004, 760 s.

83 Eyüp Sabri Paşa, *Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi "Mir'ât-ı Haremeyn"*, haz. Hüseyin Kader, kıs. ve sdl. Cihan Okuyucu, Ensar Neşriyat, 3. bs., İstanbul 2014, 264 s.

Bunlar yanında *Mir'âtü'l-Haremeyn* üzerine kaleme alınmış bir de yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bkz. Aysel Levent, *Eyüp Sabri Paşa ve Mir'atü'l-Harameyn'e göre Hicaz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dnş. Prof. Dr. Sebahattin Samur, Erciyes Üniversitesi SBE İslâm Târihi ve Sanatları (İslâm Târihi) Anabilim Dalı, 2010, 295 s.

84 Eyyûb Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Sefernâme-i Mekke*, trc. Abdürresûl Münşî; ed. Cemşîd Kiyanfar, Merkez Neşr Mîrâs-ı Mektub, Tahran 1382/2003, 518 s.

85 Her ne kadar tüm ciltlerin tercümesi yapılmış gözükse de birtakım konular ile "me'âsir" başlıkları altında ele alınan mekânlardan bâzılarının tercüme edilmemesi, bunun yanında imlâsı meşkûk kimi özel isimlerin herhangi bir notlandırma yapılmadan atlanması vb. hususlar neşrin ilmî cihetine gölge düşürmüştür.

Arapça tercüme için bkz. Eyyûb Sabrî Bâşâ, *Mevsû'atü Mir'âti'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn ve Cezîreti'l-Arab*, trc. Muhammed Harb vd., Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kâhire 1424/2004, 5 cilt.

B. *Mir'ât*'ın Kaynakları

Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in te'lifinde muhtelif türde, birçok kaynağa mürâcaat etmiş, ele aldığı olay, mekân ve kişilerle alâkalı bilgileri mufassal sûrette eserine kaydetmek yoluna gitmiştir.

Mekke cildinin başında altmış civârında kaynak zikreden Eyüb Sabri Paşa, burada bahsetmediği pek çok esere yeri geldikçe mürâcaat etmiştir.[86] Sâdece *Mir'ât*'ta kaynak olarak zikri geçen eserlerin sayısı yaklaşık yüz elli civârındadır. Ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça literatürden (tefsirler, hadis, fıkıh, fetvâ ve tabakât kitapları, târih kronikleri vb.) istifâde eden Paşa'nın, Doktor Râ'if Efendi'nin tedkîkâtı ve Süheylî Efendi'nin zabıtnâmesi gibi raporlar yanında gazeteler, vakfiyeler ve birçok resmî evrak kullandığı da anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak, Eyüb Sabri Paşa bir arzuhâl kaleme alarak, her sene Mekke-i mükerreme emirliğine gönderilen fermanların birer sûretinin *Mir'âtü'l-Haremeyn*'e derc etmek üzere kendisine verilmesini Dîvân-ı Hümâyûn kaleminden talep etmiş ve bu talebi kabul edilmiştir.[87]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) yaptığımız araştırmada Paşa'nın kullandığı birtakım arşiv vesîkalarına ulaşabildik. Meselâ Surre emîni vasıtasıyla Mekke-i mükerreme şerifi, Şerif Muhammed b. Avn ile Şerif Avnürrefik Paşa'ya gönderilen nâme-i hümâyunların müsveddesi bu cümledendir.[88] Başka bir nümûne, hicrî 1204'te (1789-90) Şerif Gâlib ile birâderzâdesi Şerif Abdullah arasında vukû bulan mukâtele esnâsında bir parçası kopan Hacerü'l-esved'in lökün ile yapıştırılması mes'elesidir. Tahkiye tarzından Paşa'nın bu kısmı resmî vesîkalar yardımıyla kaleme aldığı anlaşılmaktadır.[89]

Ayrıca Paşa, Mescid-i Nebevî arsasının ölçülerinin tesbitinde, Sultan Abdülmecid devrinde restorasyon için İstanbul'dan gönderilen mühendisler

---

86 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 8-9.

87 BOA, Cevdet - Maârif (C.MF.) 115/5743, 29 Muharrem 1303 (7 Kasım 1885).

88 BOA, Sadâret - Âmedî Kalemi Evrâkı (A.}AMD.) 8/67, 11-20 Cemâziyelâhir 1265 (4-13 Mayıs 1849); BOA, Sadâret - Nâme-i Hümâyun Evrâkı (A.}DVN.NMH.) 30/19, 15 Şâban 1306 (16 Nisan 1889).

89 BOA, Cevdet - Dâhiliye (C.DH.) 66/3271, 25 Zilhicce 1204 (5 Eylül 1790); Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 999-1000.

tarafından hazırlanan planlarla keşif defterlerinden de istifâde etmiştir.[90] Bu noktada, Eyüb Sabri Paşa'nın mezkûr restorasyon esnâsında hazırlanan dokümanların yardımıyla Mescid-i Harâm ve akabinde Mescid-i Nebevî'nin maketlerini yaptırdığını ve peyderpey Sultan Hamid'e takdim ettiğini eklemeliyiz. Öyle ki yüz yirmide bir (1/120) oranında hazırlanan bu maketler, mezkûr planlar ve keşif defterleri sâyesinde mâbedlerin her bir cihetini aynıyla yansıtabilmiştir. Hücre-i saâdet'in içi ise hadis kitaplarındaki bilgilere muvâfık sûrette yapılmıştır. Sultan Abdülmecid merhûmun bânisi olduğu Hırka-i Saâdet Câmii'ne konulmak üzere maketleri îmal ettiren Paşa, bu hizmeti mukâbilinde kaymakamlıktan miralaylığa terfî ettirilmiştir.[91]

Yukarıda zikri geçen kaynaklar yanında Eyüb Sabri Paşa'nın mukaddes beldelerde yaptığı incelemelerden de bahsetmek gerekir. Hicaz'da bulunduğu sırada saha araştırmasına girişen Paşa, buradan istihraç ettiği netîceleri eserine derc etmiştir. Bu araştırmada birçok mekânı bizzat ölçmüş, ölçümlerini önceki eserlerdeki rakamlarla mukâbele etmiştir. Hattâ incelemeleri sırasında kimi keşiflerde bile bulunmuştur. Meselâ Hâtim b. Adî'nin gerildiği çarmıhın alâmetini Paşa keşfetmiş ve bu keşfini şeyhü'l-umreye de göstermiştir.[92] Ayrıca Hicaz'dayken bir

---

90 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 68.

91 M. Akif Fidan, bu maketlerin sipârişini Sultan Abdülmecid'in verdiğini ve fakat tamamlanmasına ömrünün vefâ etmediğini söylese de bu, birçok açıdan doğru olamaz. Bir kere eldeki verilerde ve Fidan'ın kullandığı kaynaklarda böyle bir bilgi geçmemektedir. Konunun Sultan Mecid'le tek bağlantısı, maketlerin konulacağı câmi-i şerîfin bânisi olmasıdır. Paşa, maketlerden bahsettiği *Mir'ât-ı Medîne*'de böyle bir bilgi vermediği gibi ilgili arşiv vesîkasında geçen *"evvelce i'mâl eylemiş olduğu Mescidü'l-Harâm timsâl-i muhteremi huzûr-ı şevket-nüşûr-ı hazret-i zıllullâhîye takdîm kılındığı sırada Mescidü'n-Nebî timsâl-i bî-misâli dahī mîr-i mûmâ-ileyh tarafından der-dest-i i'mâl bulunduğu arz olunmuş ve timsâl-i mezkûr kemâl-i sür'atle ikmâl etdirilerek bu kerre ref' ü arz kılınmışdır"* ifâdesi de hem maketlerin hâlihazırdaki pâdişâha takdim edildiğini, hem de iki maketin yapılışları arasında pek de vakit geçmediğini ortaya koymaktadır. Sultan Mecid'in 1861'de vefat ettiğini ve Sultan Hamid'in bundan 15 yıl sonra, 1876'da cülûs ettiğini hatırlayalım.
Bkz. BOA, Y.PRK.ASK. 17/29, 29 Cemâziyelevvel 1300 (7 Nisan 1883); DTA, Zâbitân Künyesi, 31/21; BOA, İ.DH. 888/70690, 29 Şâban 1300 (5 Temmuz 1883); Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 682; Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 137-138.

92 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1121-1122.

sözlü târih çalışması yapar gibi mahallî halktan âlim, ârif ve ihtiyarlarla görüşmüş, onlardan mâlûmat toplamıştır. Bu bakımdan, eserde yer yer zikrettiği bu tür mâlûmat ile şahsî müşâhedâtı hâssaten ehemmiyeti hâizdir.

Eyüb Sabri Paşa, Hicaz'dan döndükten sonra meydana gelen yenilik ve değişimleri de eserinde zikretmekten geri durmamıştır. Bunu ise bölgeden kendisine yollanan mektuplar vâsıtasıyla yapabilmiştir. Bu mektuplarda, yeni yapılan binalar, bir uygulamada meydana gelen değişiklikler veyâ vukûa gelen kimi olaylar zikredilmiştir. Meselâ Paşa'ya gelen bir mektupta, Hicaz vâlisi Osman Paşa'nın Mekke'de yaptırmaya başladığı hükûmet konağının tamamlanıp güzel bir şekilde döşendiği, Ciyâd Kalesi'nin bâzı yerlerinin bozulduğu, bir tarafına cebehâne yapılıp paratoner konulduğu, diğer tarafına ise genişçe bir kışla inşaatına başlandığı haber verilmektedir.[93] Yine, bir başka mektup Arefe günü Cebelü'r-Rahme'de vâki olan bir yıldırım düşmesi olayının aslını ortaya koyar. İstanbul'a gelen hacıların anlattığı bu yıldırım düşmesi olayının netîcelerine tam anlamıyla kâni olamayan Eyüb Sabri Paşa, Mekke'deki doğru sözlülerden (*rast-gû*) birine mektupla işin aslını sormuş ve gelen cevâbı eserine derc etmiştir.[94]

C. *Mir'ât*'ta Osmanlı Sultanları ve Haremeyn

"Hādimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn" unvânını hâiz Osmanlı sultanları, hacıların ve Hicaz'da dâimî olarak ikâmet edenlerin ihtiyaçlarını gözetmiş; hac kervanlarının güvenliği yanında yolların ve menzillerin bakım ve onarımına çalışmış; su kuyuları ve kanallar inşâ etmiş, harap olanları yenilemiş ve Hicaz'da birçok îmar projesi gerçekleştirmiştir. İşin uhrevî/mânevî taraflarından sarf-ı nazar ederek söyleyecek olur isek, bu faaliyetler güç ve hâkimiyet göstergesi olmanın yanında, aynı zamanda Osmanlı hânedânı ve hilâfetinin en önemli meşrûiyet vâsıtalarından biri olmuştur. Bu noktada başarılı bir siyâset güden pâdişahlar, hem Osmanlı siyâsî sınıfı, hem de dünyânın muhtelif köşelerinden gelen hüccac nazarında haccın, Müslümanların hâmisi olmuşlar; "imâmü'l-müslimîn" ve "halîfe-i rûy-i zemîn" sıfatlarıyla tavsif edilmişlerdir.[95]

---

93 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1066.

94 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1141-1142.

95 Ayrıntılı bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, s. 202-204.

Mukaddes beldelere dâir kaleme alınan eserlerde yansıması görülebilen bu siyâsetin izlerini *Mir'ât*'ta da müşâhede etmek mümkündür. Eserde Osmanlı döneminde yapılan îmar, genişletme ve yenileme faaliyetlerinden ayrıntılı olarak bahsedilmekte ve pâdişahların bu topraklardaki icraat ve hizmetleri hâssaten vurgulanmaktadır. Bu noktada, *Mir'ât*'ın Sultan Abdülmecid devrinde icrâ edilen ve on iki sene süren büyük çaplı yenileme ve genişletme faaliyetlerinden sonra te'lif edildiğini hatırlatalım. Osmanlı devrinin son büyük restorasyon projesi olan bu faaliyetlerin sonucunu Paşa'nın Hicaz'da baş gözüyle (kendi ifâdesiyle *re'yü'l-ayn*) müşâhede edip mâhiyet ve evsâfını eserine kaydetmiş olması pek mühimdir.[96]

Bu vesîleyle hemen ilâve etmek gerekir ki Eyüb Sabri Paşa, eserinde Osmanlı sultanlarının Haremeyn'e hizmetlerini anlatmakla yetinmez, –mezkûr siyâsetin bir cüzü kabîlinden– onların halîfe unvanlarına vurgu yaparak, selefleri Emevî, Abbâsî ve Fâtımî hilâfetleriyle bir "târih terâzisi"ne koyar ve "hānedân-ı nübüvvet" hakkındaki muâmelelerini inceler. Böylece "hādimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn" unvânıyla hilâfetin şânına kimin daha fazla riâyet ettiğini misaller vererek sorgular. Paşa'nın sorgulama vâsıtası sâdece târih kitaplarında yazılanlar değil, aynı zamanda ortaya konulan eserlerdir; *"zîrâ târîh denilen şeyin hükmü yalnız rivâyet olmak sūretinden tahassul edemeyip târîhde söylenen sözleri ve edilen medhleri ve sitâyişleri mutlakā âsâr-ı fi'iliyye te'yîd etmelidir; böyle âsâr-ı fi'iliyye ile mü'eyyed olmayan sözler yalnız lâf-ı bî-ma'nâ hükmünde kalırlar"*.[97] Paşa, bu görüş muvâcehesinde Emevî, Abbâsî ve Fâtımî hilâfetlerini târih terâzisine koyar; hizmetleriyle irtikap ettikleri kimi cevr u cefâları zikreder ve şu ifâdelerle Osmanlı halîfelerine geçer:

---

96 Paşa, bu faaliyetlere genellikle, *"ta'mîr-i ahīrde"*, *"tecdîd-i ahīrinde"* ve *"Sultān Mecîd merhûm Mescid-i sa'âdet'i ihyâ ve tecdîd eylediği sırada"* gibi ifâdelerle atıf yapar. Mekke cildinin altıncı vechesi de "hâlihâzırı" yâni bu restorasyon faaliyetlerinden sonrasını anlatır. Bunlar yanında, yeri geldikçe Sultan Mecid devri ve sonrasındaki yenileme ve genişletme faaliyetleri ele alınmıştır.
Meselâ bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 69, 514-515; Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 892-928.

97 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 505.

"Hānedân-ı âlî-unvân-ı Osmânî'ye gelince:

Evlâd-ı Ertuğrul, daha cennet-mekân Sultān Selîm Hān hazretlerinin ahz ü teslîm-i asā-yı hilâfet buyurmalarından evvel dahī Haremeyn-i şerîfeyn'e irsâl-i surre ile îfâ-yı levâzım-ı muhabbet ve İslâmiyyet etmeği i'tiyâd buyurmuşlar idi. Mısır'ın fethiyle unvân-ı hilâfetin dahī ihrâzı, öyle mülûk-ı sâ'irede görüldüğü vechile mücerred ahâlî-i mübârekeye haşmet satarak devlet-i Muhammediyye –sallallâhu aleyhi ve sellem– sâyesinde nâ'il oldukları şevket ve istiklâl-i hükûmeti sû-i isti'mâl ve bu sūretle şerî'at-ı garrâ-yı Ahmediyye'ye karşı arz-ı me'âsir-i nânkûrî gibi ağrâz-ı dünyeviyye içün değil, bi'l-aks hakkıyla hizmet-i Haremeyn-i şerîfeyn'i edâ vü îfâ içün olduğu kuyûd-ı târîhiyye ile müsbetdir. Hattâ bir rivâyete göre Sultān Selîm Hān hazretleri Beyt-i mu'azzam dâhilini süpürmeğe mahsūs olan süpürgelerden birisi huzūruna getirildikde, kemâl-i tevkīr u ihtirâm ile mezkûr süpürgeyi tâc-ı bâ-ibtihâclarına ta'lîk eder derecesine kaldırıp hādim-i Haremeyni'l-muhteremeyn olmak şânı bu olduğunu göstermişlerdir ki bu hareket, hakīkaten ecdâd-ı emcâdlarının hürmet-i Haremeyn husūsundaki ifrât-ı gayretlerine mütenâsib bir hürmet-i pâdişâhâne olduğu gibi kendilerinden sonra evlâd ü ahfâd-ı âlî-nijâdları dahī bu nümûneye muvâfakatda devâm eylemişlerdir."[98]

Bu girişle birlikte, hiçbir Osmanlı sultânının ne Haremeyn'e, ne de ahâlîsine zulüm ve eziyet etmediğini, bilakis birçok hizmetler yaptıklarını örnekleriyle anlatır. Eyüb Sabri Paşa'ya göre Osmanlı sultanlarının en mühim hizmeti ise Vehhâbî zulmüne mâni olmaktır:

"En büyük ehemmiyyetle telâkkī olunacak şey, Vehhâbîler Haremeyn'i ve ahâlîsini külliyyen nâ-bûd etmek derecesinde bir şiddetle zuhûr etmiş oldukları hâlde, Hān-ı Mahmûd-ı Adlî'nin eşkıyâ-yı merkūmeyı izâle içün senelerce müddet emr-i mücâhedede bütün Devlet-i Aliyye'nin iktidârını sarfdan geri durmamış olduğu gibi onların harâb etmiş oldukları mesâcid ile mekābir ve sâ'ir âsâr-ı mukaddesenin dahī serî'an ve âcilen tekrârî-i inşâlarıyla kıblegâh-ı İslâmiyyet'i yeniden vücûda getirmiş olmaları noktasına hasr-ı dikkat edilecek olursa ferzend-i bülendleri cennet-mekân Gāzî Abdülmecîd Hān efendimiz hazretlerinin bu eserde peder-i cennet-makarlarına tamâmî-i ittibâ'ları dahī hamiyyet-i Osmâniyye erbâbını cidden memnûn bırakacak ahvâldendir. Zîrâ Sultān Mahmûd Hān hazretlerinin icrâsına muvaffak buyuruldukları ta'mîrât yalnız bir "ta'mîr" olup şân-ı Haremeyn'e lâyık olmak derecesindeki "tezyîn" içün meşâgil-i kesîre-i şâhâneleri meydân bırakmamış idi. Hem de "meşâgil" dediğimiz şeylerin neden ibâret oldukları-

98 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 510-511.

> *nı nazar-ı dikkat ve ehemmiyyete almalıdır. Bu meşâgil öyle elfâz-ı sâdeden ibâret olmayıp Mısır ve Yanya ve Mora gibi vilâyet-i şâhânenin hâl-i isyânı ve yeniçerinin ilgāsı ve Rusya'nın hecemâtı gibi biri diğerini ta'kīb eden ahvâl idiler ki yalnız bir dânesi birkaç pâdişâh-ı mu'azzamı âciz bırakmağa kâfî idiler. İşte bu gibi meşâgil arasında Sultān Mahmûd hazretlerinin vücûda getirmiş oldukları ta'mîrât, Mekke ve Medîne'yi zuhûr-ı Vehhâbiyân'dan evvelki hâllerinden daha güzel bir hâle getirmeğe kifâyet derecesinde olduğu hâlde, Abdülmecîd Hān hazretleri bununla da iktifâ buyurmayarak, yeniden ta'mîr ve tezyîn ve ikmâl içün kîse-i hamiyyet ve semâhatlarını açmışlardır."*[99]

Bu minvalde Sultan Selim'den başlanarak, devrin pâdişâhı Sultan Hamid'e kadar pâdişahların yaptıkları hizmet ve faaliyetlerin zikredildiği *Mir'ât*'ta konu nihâyet şu şekilde bağlanır:

> *"İmdi hādim-i Haremeyn-i şerîfeyn olmak şânı, işte böyle hidemât-ı mühimme ve himâye-i celîleyi iktizā etdirdiği hâlde, menba'-ı zülâl-i İslâmiyyet'in ihyâsına Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye kadar hiçbir devletin hizmeti sebk etmemiş olduğu gibi selâtīn-i Osmâniyye meyânında dahī bu gayret-i İslâmiyye'ce pâdişâhımız efendimiz hazretleri eslâf-ı kirâmına bi-hakkın tefevvuk buyurmuş olduklarından, Devlet-i Aliyye ve zât-ı şâhâne haklarında yalnız biz Osmânlıların değil, belki rûy-ı arz üzerinde sâkin kâffe-i Müslimînin ona göre du'â-yı hayrda bulunmaları cümle-i uhde-i şükr-güzârîsine müterettib bir mukaddes borçdur."*[100]

Osmanlı sultanlarının meşrû halîfeler olarak tüm Müslümanların hâmisi olduğunu ifâde eden Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*'yi, şehre veyâ Haremeyn'e dâir bir konuyu ele alarak bitirmez. Bilakis, Paşa bilinçli bir şekilde ve âdetâ Sultan Hamid'in tâkip ettiği hilâfet siyâsetinin bir parçası olarak, eserin "hâtime"sini hilâfetin gerekliliği, halîfenin salâhiyetleri, halîfede olması gereken vasıflar, pâdişaha/halîfeye itaatin vâcipliği ve mevcut hükûmet sistemlerinin mâhiyeti gibi mevzûlara hasreder.

"Pâdişâhların lüzûm-ı vücûdu ve pâdişâhlara inkıyâd ve itā'atin şer'an vücûbu"[101] adını taşıyan hâtimede iki noktaya vurgu yapılır: Vücûd (Bir halîfe

---

99 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 514-515.

100 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 522.

101 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1167.

gereklidir) ve itâat (Halîfeye itâat vâciptir). Halîfenin *vücûd*u konusunda; insanların kendi hâllerine bırakılmasının anarşiyi tetikleyeceğini, zulmün kol gezdiği kaotik bir ortam oluşturacağını, bunun da en nihâyet insan neslini inkıtâa kadar götürebileceğini öne süren Eyüb Sabri Paşa, zulmü bertaraf etmeye gücü yeten bir *"halîfe-i hakîm-i müdebbir"*in yeryüzünde olması gerektiği üzerinde durur:

> *"İnsânların kendi hâllerine terk ve ibkāları, in'idâm ve zevâllerini ve zulm ü ta'addî ile zürriyyet ve nesillerinin inkıtā' ve infisāmlarını mü'eddî olur. Bu hâl-i münâfî ahkâm-ı meşiyyet olduğundan, cevâhir-i hayât-ı insâniyyeyi muhâfaza içün def'-i zulm ü ta'addîye kādir bir halîfe-i hakîm-i müdebbirin vücûdu elzemdir."*[102]

Paşa bu iddiâsının isbâtı olarak[103] ﴿ يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ ﴾ âyetini zikreder ve böylece halîfenin varlığına meşrû bir zemin oluşturur. Halîfeyi dînî ve dünyevî bir lider, bir imam olarak tanımlar ve onun varlığı konusunda *"icmâ'-ı ümmet"* olduğunu da ekler:

> *"Binâ-ber-în her ân u zamân hükûmet-i âdile ve saltanat-ı fâzıla idâresinde bulunmak içün bir imâm nasbı ümmet üzerine vâcibdir. Bunun vücûbu ise sahâbe-i izâm ve tâbi'în-i kirâm hazerâtının ârâ vü ittifâklarıyla sâbit olmuşdur ki ulemâ-yı a'lâm-ı şerî'at, bu ittifâkı "icmâ'-ı ümmet" diye ta'rîf ederler."*[104]

Halîfeye *itâat* noktasında ise; dünya ve âhiret nîmetlerinden mebzul miktarda istifâde edebilme saâdetine lâyık olmanın *"halîfe-i muktedâ-bihin tedâbîr ve evâmiri tahtında bulunmağa menût ve mütevakkıf"*[105] olduğunu, yâni tâbi olunan halîfenin emir ve idâresi altında bulunmaya bağlı olduğunu söyler. Çünkü ona göre hilâfet, dînî ve dünyevî mansıpları mündemiç bir *"asl-ı kavîm"*dir (doğru bir kök, kaynak) ve şer'-i şerîf üzere Allah'ın kullarının işlerinin tanziminde, genel olarak hüküm ve tasarruf şer'an halîfenin yed-i iktidârına havâle edilmiş olduğundan, devlet adamlarına tevcih edilen dînî ve dünyevî iş ve hizmetlerin tamâmı bu "asıl"dan neş'et etmiş dallardır. O hâlde iki cihan selâmetine kavuşmak, "Sultan, Allâh'ın yeryüzündeki gölgesidir ve

---

102 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1169.
103 "Ey Dâvûd! Şüphe yok ki, Biz seni yeryüzünde halîfe kıldık." Sād, 38/26.
104 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1171.
105 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1169.

her mazlum ona sığınır"[106] hadîs-i şerîfi fehvâsınca, ancak dönemin halîfesinin emir ve yasaklarına uymakla mümkündür.

Vücûd ve *itâat* noktalarına böylece değindikten sonra;

> *"Öyle olduğu takdîrde halîfenin salâhiyyet-i şer'iyyesi bilinmek ve halîfe nasıl bir zât-ı memdûhü's-sıfâta ıtlâk edilmek lâzım geleceğinin ta'rîfi iktizā etdi"*[107]

diyerek halîfede bulunması gereken vasıfları ele alır. Bunlar arasında "Kureyşîlik" yoktur. Paşa, hiçbir sûrette "hilâfetin Kureyşîliği" tartışmasına girmemektedir. Bunun yerine, İslâm hükemâsınca tasnif ve târif edilen üç hükûmet tarzını mücmelen anlatır ki bunlar sırasıyla "hilâfet", "siyâset" ve "tabî'î" olarak isimlendirilmiştir. İmâmet olarak da zikredilen "hilâfet", Müslümanlara has bir sistemdir. Âdil bir devlet ve fazîletli bir saltanat olarak vasıflandırılan bu sistemde devletin sâhibi, tüm işlerinde şerîatla hükmeden, dînî ve dünyevî maslahatta da şer'î kânunları tatbik eden bir hükümdardır. Yâni halîfe, şerîata muvâfık hükmetmeli ve âdil olmalıdır. Zîrâ o, Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–*in makâmının vekîlidir:

> *"Hükûmet-i hilâfet, ehl-i şer'a mahsūs bir devlet-i âdile ve saltanat-ı fâzıladır. Bu devletin sāhibi, kâffe-i evâmir-i umûmiyye vü husūsiyyede şerî'at-i garrâyı nasb-ı ayn-ı rızā ve âmme-i mesālih-i dîniyye vü dünyeviyyede hükm ü tasarrufu, kavânîn-i şer' u adle tevfîkan icrâ eylediğinden, imâmet ve hilâfetde medâr-ı aslî-yi şer'-i mübîn ve hıfz-ı kavâ'id-i şerî'at ve zabt-ı siyâset-i ümmet emrinde Sāhib-i şerî'at –aleyhi efdalü't-tahiyyet– makāmına kā'im bir pâdişâh-ı şevket-âyîn olup binâ'en-aleyh mülk ü hükûmetin bu kısmına "hilâfet" dediler."*[108]

Ayrıca halîfe, devrin âkıl kişileriyle istişâreye me'mur olmakla berâber ﴿فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ﴾[109] âyet-i kerîmesi mûcebince karar verme istiklâline de sarâhaten sâhiptir. Bu sebeple, şerîata (şer') ve şerîattan *"iktibâsen tanzīm olunmuş"* örfî hukuk kurallarına (kânun) uygun olarak halîfeden/pâdişahtan sâdır olacak her emir ve yasağa inkıyad ve itaat etmek *"şer'an"* lâzımdır; zîrâ halîfenin emir ve yasakları Hakk te'âlâ tarafından *"mülhem ve mü'eyyed"*dir.[110]

---

106 Bezzâr, *Müsned*, XII, s. 17, hadis no: 5383.

107 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1169.

108 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1170.

109 "… bir kerre de azmettin mi, artık Allah'a dayan." Âl-i İmrân, 3/159.

110 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1172.

İkinci sistem "siyâset" adını taşır. Bu sistem insan aklıyla kânun vaz' eden bir nizâm olduğundan yalnızca dünyevî faydalar sağlayabilmesi mümkündür ve *"müteşerri'în"* nazarında makbul ve mûteber değildir. "Tabî'î" olarak tesmiye edilen üçüncü sistem ise ne şerîatı, ne de insan aklının gereklerini dikkate almayan âdetâ terör şebekesi mâhiyetindeki bir oluşumdur.

Bu üç sistemi anlatan Paşa, icraat ve faaliyetlerde önceki hükümdarlardan birçok açıdan daha âdil, İslâm'a hizmet ve riâyet noktasında ise geçmiş İslâm sultanlarının tamâmından daha mükemmel ve kâmil olan Osmanlı sultanlarının –kânunlarının şer'-i şerîfe istinâd etmesi hasebiyle– emir ve fermanlarına uymak gerektiğinin âşikâr olduğunu ifâde eder.[111] Akabinde Sadreddîn-i Konevî hazretlerinin *Şecere*'ye yazdığı şerhten iktibasta bulunan Paşa, buradaki bâzı lafızlardan yola çıkarak Konevî'nin mânevî bir tebşîrat ile Osmanlı sultanlarını müjdelediği sonucunu çıkarır.[112]

D. *Mir'ât*'ın Dil ve Üslûp Husûsiyetleri

II. Mahmud (1808-1839) devri sonlarında başlayan ve hemen ardından gelen Tanzimat'ta belli bir seviyeye ulaşan, resmî yazışmaların külfetli, tasannûlu dilden arındırılarak açık ve anlaşılır yazılması anlayışı, dönemin hâkim edebiyat çevreleri tarafından da benimsenen, uygulanan dilin sâdeleştirilmesi yaklaşımıyla bir iç içelik arz eder. Bu noktada bilhassa Tanzimat eşiğinde ilk örnekleri görülüp sonrasında bir tür olarak yaygınlaşan gazeteden bahsetmek gerekir. Gazetenin halka hitap etme zorunluluğu, sâde bir dille neşrini âdetâ zorunlu kılmıştır. Gazeteyi bir tür olarak toplumda yaygınlaştırma faaliyetlerinin mîmarlarından Şinâsi, Nâmık Kemâl ve Ahmed Midhat Efendi gibi edebiyatçılar, dili de umûmun anlayabileceği bir şekle büründürmeye gayret etmişlerdir. Bunun en temel sebebi ise daha geniş bir kitleye ulaşabilme arzusudur. Bu dil gazete dili olarak kalmamış, özellikle gazeteyi "halkı irşad etmek" için bir vâsıta belleyen Ahmed Midhat'ta edebî esere özgü hâle gelmiştir.

Eyüb Sabri Paşa'nın da bu dil anlayışına uygun şekilde eserlerini te'lif etmeye gayret ettiğini görüyoruz. Aşağı yukarı tüm eserlerinde, önceden kaleme alınmış benzer eserlerin dilinin ağdalı olduğu serzenişinde bulunarak sâde bir

111 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1172.

112 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1172-1175.

dil kullandığını belirten Paşa, *Mir'ât*'ın mukaddimesinde de eserini *"gāyet açık ve oldukça selîs ifâdeli ve mütāla'a edenler içün vücûhla nâfi' ve fâ'ideli olmak … üzere cem' u tertîb"*[113] ettiğine vurgu yapar.

Mir'âtü'l-Haremeyn'i incelediğimizde Paşa'nın çeşitli üslûpları kullanarak eserini te'lif ettiği dikkat çeker. Eser dil ve anlatım bakımından genel îtibâriyle sâde ifâdelidir; tamlamalarla uzatılmış girift cümlelerden müteşekkil bâzı kısımlar hâricinde tekellüflü bir üslûba tesâdüf edilmez. Öğretici (didaktik, tâlîmî) üslûbun hâkim olduğu eser, münşiyâne bir tarzda kaleme alınmıştır; yer yer ses âhengi öne çıkan, genel îtibâriyle akıcı ve selis bir dile sâhiptir. Bunda Paşa'nın Mekteb-i Bahriye'de münşeât hocalığı yapması, askerlik mesleği içerisinde yer almakla birlikte, ağırlıklı olarak kitâbet ve inşâ faaliyetleriyle iştigal etmesi ve *Mir'ât*'tan evvel muhtelif eserler te'lif ve tercüme etmesinin hiç şüphesiz büyük payı vardır.

Mir'ât okunduğunda müellifin ifâdesinin kudreti ve kelime hazînesinin zenginliği izlenebilmektedir. Eserde oldukça zengin bir dil kullanılmış, mecaz ve deyimler yanında pek çok Türkçe, Arapça ve Farsça kelâm-ı kibar ve manzûme eserde yer bulmuştur. Öyle ki eser te'lif edebilecek kadar Arapça ve Farsçaya vâkıf olan Paşa'nın bâzen *garâbet-i elfâz* denebilecek, lügâtlerde dahi ender rastlanan birtakım kelimeleri eserinde kullandığı görülmektedir. Ayrıca, klasik anlayışımızda görülen, eser mukaddimelerindeki "hamdele" ve "salvele" kısımlarının süslü ve seci'li (müsecca') üslûpla kaleme alınması geleneğini Eyüb Sabri Paşa da muhâfaza etmiştir. Mekke ve Medîne ciltlerinin girişinde edebî mahâretini ve san'atını sergilemek kaygısıyla süslü bir nesir inşâ eden Paşa, Cezîretü'l-Arab cildinde ise "besmele"yi müteâkip doğrudan sebeb-i te'life geçmiştir.

Mir'ât-ı Mekke'nin dîbâcesi:

> *"Kavâfil-i enfâs-ı hüccâc kıtārından ve erâmil-i merâhil-i ihtiyâc-şümârından efzûn hamd ü sipâs-ı ihlâs-makrûn, Cenâb-ı Hudâ-yı Bîçûn –te'âlâ şânuhû ammâ yekūlûn– hazretlerine elyak ve ahrâdır ki Kâ'be-i mu'azzama binâ-yı izzet-mebnâsını Mekke-i mükerreme şehr-i şehîrinde halk u îcâd ile bâdiye-peymâ-yı isyân olanlara vesîle-i hidâyet ve ol dârü'z-ziyâfe-i amîmü'n-nevâle bütün memâlik-i muvahhidîn sekenesini da'vet ile* ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾[114] *mâ'ide-i azī-*

113 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 7.

114 "… ve her kim ona girerse emîn olur." Âl-i İmrân, 3/97.

mü'l-fâ'idesinde it'âm ve ol kıble-i cemâ'ât-i rusül ü enbiyânın tecdîd ü ta'mîrine muvaffak olan selâtīn-i izām-ı İslâmiyye'yi beyne'l-emâsil ifhām u i'zām buyurdu. Ve salavât-ı sāfiyyât-ı gûn-â-gûn, netîce-i mukaddemât-ı ekvân u şu'ûn olan Peygamber-i âhiru'z-zamân –aleyhi ve alâ âlihî selâmullâhi'l-mennân– efendimiz hazretlerinin hücre-i pâk ve ravza-i tâb-nâk-i Cenâb-ı Risâlet-penâhîleri'ne şâyân-ı arz u ihdâdır ki [115] «مَا بَيْنَ قَبْرِي وَمِنْبَرِي رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ» *sırrına mâ-sadak olan makām-ı vâcibü'l-ihtirâm-ı akdesini hulûs-ı kalb ile ziyâret edenlerin istişmâm-ı bûy-i dil-cû-yı şefâ'ât ve istikmâl-i esbâb-ı sa'âdât-ı dünyâ vü âhiret edeceklerini* «مَنْ زَارَ قَبْرِي وَجَبَتْ لَهُ شَفَاعَتِي»[116] *yarlığ-ı belîğiyle işâ'a vü i'lân buyurdu.*

Ve tahiyyât-ı vâfiyyât-ı ihtisās-nümûn, âl ü ashâb ve ehl-i beyt-i me'âlî-istis-hâb-ı kirâmın mazācı'-ı münevverelerine ref' u i'lâya sezâ vü becâdır ki Hazret-i Nebî-yi ins ü cânn –aleyhi salavâtüllâhi'r-rahmân– efendimiz hazretlerinin me'âsir-i mebrûke ve mesâcid-i mes'ûdeleri olmak üzere ta'yîn ve irâ'e buyurdukları mevâkı'-i şerîfenin fezâ'il-i rü'yet ve ziyâretlerinde derkâr olan celâ'il-i fevâ'id ve hasā'isı bi't-tavzīh, dîn-i mübîn ve mahbûb-ı hâss-ı Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn uğrunda ibrâz-ı hidemât ve gürûh-ı sa'âdet-enbûh-ı hüccâcı bu sūretle dahī mazhar-ı ecr u mesûbât buyurdular."[117]

Mir'ât-ı Medîne'nin dîbâcesi:

"Tecellî-nümâ-yı sînâ-yı vücûd ve lem'a-fürûz-ı bîniş-i şühûd olan envâr-ı feyzen-feyz-i mehâmid, hakīkat-ârâ-yı hamd ü mahmûd ü hâmid ve su'âl-i bedî'ü'l-me'âl-i ﴿لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾[118]*'e pâ-suh-fermâ-yı* ﴿لِلّٰهِ الْوَاحِدِ﴾[119] *olan Feyyâz-ı akdes te'âlâ ve tekaddes hazretlerine cedîr ve â'iddir ki tābe-i tayyibe-i meclâ-yı mücellâ-yı cemâl-i mümteni'u'l-misâli olan Nûr-ı îcâd-ı kevn ü mekân –aleyhi salâtüllâhi'r-rahmân– efendimiz hazretlerine cilve-gâh-ı saltanat edip icâbet-nümâ-yı hükm-i belîğ-i* ﴿فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ﴾[120] *olan Mûsâ-peyrevân-ı hidâyet ve iştiyâk-mendân-ı dîdâr-ı hakīkate ol vâdî-i mukaddesi teveccüh-gâh-ı münâcât ve avâkıb-endîşân-ı efrâd-ı ümmete melce'-i felâh u necât buyurmuşdur.*

---

115 "Kabrimle minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir." Buhārî, II, s. 61, hadis no: 1195; Müslim, II, s. 1010, hadis no: 1390.

116 "Kabrimi ziyâret edene şefâatim vâcib oldu." Dârekutnî, *es-Sünen*, III, s. 334, hadis no: 194; İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhīsu'l-habîr*, II, s. 569, hadis no: 1075.

117 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 3-4.

118 "Bugün mülk kimindir?" Mü'min, 40/16.

119 "Mülk, [vâhid ve kahhâr olan] Allâh'ındır." Mü'min, 40/16.

120 "İmdi papuçlarını çıkar." Tâhâ, 20/12.

> *Ve şebnem-i salât ü selâm dem-be-dem, Gülbün-i hadîka-i tekvîn ve şemîm-efzâ-yı gül-geşt-i illiyyîn –aleyhi salavâtüllâhi'l-mu'în– efendimiz hazretlerinin reşk-endâz-ı firdevs-berîn ve hırâm-gâh-ı tâvûs-ı sidre-nişîn olan Ravza-i razıyye-i mukaddese'sine tarâvet-resân olsun ki gül-bû-yı hidâyetiyle dimâğ-ı nefha-cûyân-ı hakîkati, neş'e-yâb-ı feyz-i sermedî ve zükâm-âlûdegân-ı dalâleti mu'attar-ı meşâmm-ı sa'âdet-i ebedî buyurdular.*
> *Ve nesîm-i rahmet-i Yezdân, hıyâbân-ârâ-yı gülşen-i sıdk u yakīn olan ulvî nihâlân-ı âl ü ashâb-ı kirâma vezân olsun ki her biri sûhte-dilân-ı tef ü tâb-ı bâdiye-i gümrâhîye birer sâyebân-ı hidâyet ve selâmet olmuşlardır."*[121]

Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab'ın dîbâcesi:

> *"Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri muhyî-yi devlet ve millet ve müceddid-i asr-ı ma'delet ve medeniyyet olan pâdişâhımız, velî-ni'met-i bî-minnetimiz Gāzî Sultān "Abdülhamîd Hān"-ı sânî efendimiz hazretlerini kemâl-i emn ü âfiyetle serîr-ârâ-yı şevket ve saltanat buyursun."*[122]

"Hâtime"de de benzer anlayışı tâkip ettiği görülen Eyüb Sabri Paşa, eserin ciltlerini süslü bir nesrin yanında *"teberrüken"* Arapça ifâdelerle nihâyete erdirmiştir:

Mir'ât-ı Mekke'nin hâtimesi:

> *"İşte bu muharrirü'l-hurûf öyle bir halîfe-i kudsiyyet-nişân ve cihân-bân-ı me'âlî-unvânın asr-ı ma'delet-neşr-i mülûkânesini idrâk ve «Mir'âtü'l-Haremeyn»in cild-i evveli olan işbu Mir'ât-ı Mekke'yi ikmâl ve tab' ile nazar-gâh-ı hümâyûnlarına arz u vaz'ı muvaffakıyyetini istidrâk etdiğimden dolayı, nefs-i müstemendânemi mâddeten ve ma'nen sa'îd ve bahtiyâr add ü şümâr ve bu şeref-i âlü'l-âli her dürlü meziyyât-ı celîleye takdîm ve îsâr eyledim.*
>
> ﴿ وَالسَّلَامُ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى ﴾[123]
> وَصَلَّى اللّٰهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَعَلَى جَمِيعِ الْاَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ
> وَآلِهِمْ اَجْمَعِينَ وَعَلَى مَنِ اتَّبَعَهُمْ بِإِحْسَانٍ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ، وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" [124]

Mir'ât-ı Medîne'nin hâtimesinde, Medîne târihçilerinin eserlerini genellikle Resûl-i ekrem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*–i medh ü senâ eden birer kasîdey-

---

121 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 2-3.
122 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*, s. 2.
123 "Selâm ise hidâyete tâbi olan kimse üzerinedir." Tāhâ, 20/47.
124 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1175.

le ikmâl ettikleri belirten Paşa, İmam Semhûdî'nin (ö. 1506) de bu kâideye uyarak meşhur târihi *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*'nın hâtimesine Ebû Muhammed el-Bekrî merhûmun kırk yedi beyitlik kasîdesini derc ettiğini kaydeder. Ardından, Ebû Muhammed el-Bekrî'nin kasîdesini rü'ya yoluyla Hz. Peygamber –*sallallâhu aleyhi ve sellem*–e inşâd eylediği ve Resûl-i ekrem'in «رضيناها»[125] mukâbelesiyle taltif ettiği anlatılır. Eyüb Sabri Paşa da bu geleneğe ittibâen, Hz. Resûlullah nezdinde vesîle-i kabul olması ümit ve temennisiyle, Şeyh Seyyid Muhammed Ebülhüdâ Efendi'nin Râ'iyye kasîdesini Medîne cildinin sonuna koymuş, sonrasında ise devrin pâdişâhı Sultan Hamid'e medh ü senâ ile bir münâcât ilâve ederek Medîne cildini tamâma erdirmiştir.

Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab'da ise "Hātime-i Kitâb" başlığı altında önce eserin hikâyesine biraz değinilmiş, sonrasında "et-Tahdîsü bi'n-ni'meti" alt başlığında Arapça olarak eserin mâhiyetinden bahsedilerek hamd ü senâ ve duâ ile eser sonlandırılmıştır.

1. Ses ve Anlam İlişkisi

Edebî eserlerde, birtakım âhenk unsurları kullanılarak ses ve anlam arasında bir bağ te'sis edilir. Bu bağ, birtakım ses tekrarları, kelime kullanımındaki zenginlik, başka bir mefhuma gönderme yapma ve mütevâzin kelimelerin tercih edilmesi gibi unsurlarla sağlanır. Bu kısımda *Mir'ât*'taki ses ve anlam ilişkisine değineceğiz.

a. Âhenk Unsurları

Devrinin edebî zevkine mütenâsip bir nesir inşâ eden Eyüb Sabri Paşa, seci', teşbih, asonans ve aliterasyon gibi klasik Türk nesrinin âhenk unsurlarına yer yer mürâcaat etmiş ve birtakım mazmunlar kullanmıştır. Bu unsurlar ağırlıklı olarak mukaddime ve hâtime bölümleriyle, özellikle mertebesi yüce zâtların veyâ mukaddes şehirlerin zikrinden sonraki duâ ibârelerinde yer alır. Paşa'nın bu unsurlara mürâcaatta mûtedil bir yol tâkip ettiğini ve san'atlı metin ortaya koyma pahasına mânâyı kurban etmediğini söylemek mümkündür.

En basit ifâdeyle, nesirdeki kâfiye demek olan seci', anlamı güzel bir söz kalıbı içerisinde sunmayı hedefleyen bir araçtır. Hoş tınılı, ritmik, mütevâzin

---

125 "Ona râzı olduk."

kelime ve ifâdelerin birbiriyle mütenâsip sûrette dizilmesi ile oluşturulur.[126] Birçok türü vardır. *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de de seci'-i mutlak,[127] seci'-i murassa',[128] seci'-i mütevâzin[129] ve seci'-i mukayyed[130] gibi muhtelif türlerine başvurulmuştur:[131]

> "Kavâfil-i enfâs-ı **hüccâc** ***kıtārından*** ve erâmil-i merâhil-i **ihtiyâc**-***şümârından*** efzûn hamd ü **sipâs**-ı **ihlâs**-makrûn, Cenâb-ı Hudâ-yı Bîçûn −te'âlâ şânuhû ammâ yekūlûn− hazretlerine elyak ve ahrâdır ki Kâ'be-i mu'azzama **binâ**-yı izzet-**mebnâ**sını Mekke-i mükerreme şehr-i şehîrinde …"[132]
>
> "Ve **salavât-ı sāfiyyât-ı** gûn-â-gûn, netîce-i **mukaddemât**-ı ***ekvân*** u şu'ûn olan Peygamber-i âhiru'z-***zamân*** –aleyhi ve alâ âlihî selâmullâhi'l-***mennân***– efendimiz hazretlerinin hücre-i pâk ve ravza-i tâb-nâk-i Cenâb-ı Risâlet-penâhîleri'ne …"[133]
>
> "Ve **tahiyyât**-ı **vâfiyyât**-ı ihtisās-nümûn, âl ü ashâb ve ehl-i beyt-i me'âlî-istishâb-ı kirâmın mazācı'-ı münevverelerine ref' u i'lâya **sezâ** vü **becâ**dır ki Hazret-i Nebî-yi ins ü **cânn** –aleyhi salavâtüllâhi'r-**rahmân**− efendimiz hazretlerinin me'âsir-i mebrûke ve mesâcid-i mes'ûdeleri olmak üzere ta'yîn …"[134]

---

126 Seci'e dâir ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "Seci", *DİA*, XXXVI, s. 275-276.

127 Cümle aralarında bulunup herhangi bir kelime ile bağlanmayan seci'e, seci'-i mutlak denir: "Tecellî-nümâ-yı sînâ-yı **vücûd** ve lem'a-fürûz-ı bîniş-i **şühûd**" gibi…

128 Seci'-i murassa', seci'li kısımların ve öncesindeki kelimelerin arasında vezin veyâ kâfiye uyumu olması durumundaki seci'dir: "Kavâfil-i enfâs-ı **hüccâc** ***kıtārından*** ve erâmil-i merâhil-i **ihtiyâc**-***şümârından***" gibi…

129 Seci'i oluşturan kelimelerin aynı vezinde olması durumuna seci'-i mütevâzin denir: "Rabb-i Rahîmi **intizār** ve bi'l-ittifâk yağmur du'âsı tilâvetine **ibtidâr** eylediler"; "Hazret-i **Halîl** –aleyhi salavâtüllâhi'l-**celîl**− efendimiz" gibi…

130 Seci'-i rabtî de denen seci'-i mukayyed, seci'li kelimelerin bir bağlaç veyâ kelime ile birbirine bağlanmasına denir: "mazācı'-ı münevverelerine ref' u i'lâya **sezâ** vü **becâ**dır" gibi…

131 Örneklerde, birbiriyle seci' oluşturan ifâdeleri **kalın**, altı çizgili veyâ *italik* göstermeyi tercih ettik.

132 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 3.

133 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 3.

134 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 4.

"Tecellî-*nümâ*-yı *sînâ*-yı **vücûd** ve lem'a-fürûz-ı bîniş-i **şühûd** olan envâr-ı feyzen-feyz-i mehâmid, hakīkat-ârâ-yı **hamd** ü **mahmûd** ü **hâmid** ve su'âl-i bedî'ü'l-me'âl-i"[135]

"**İbrâhîm** –alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-**tefhīm**– efendimiz hazretleri, peygamberân-ı zî-şân-ı ulü'l-azmden olup **neseb**-i âlî-**haseb**-i celîleleri beşinci batında nesl-i sa'îdü'l-asl-ı **Hûd** –aleyhi selâmullâhi'l-**vedûd**–a vâsıl olur."[136]

"**Feytūn**, **dûn**-ı eşirrâ-yı eşrâr-ı yehûddan bir **mel'ûn**-ı şekāvet-**nümûn** olduğundan …"[137]

"Muzāyaka-i ***mâ***, ta'rîf olunan mertebeye ***resâ*** oldukda, zamân-ı vakfe rû-**nümûn** ve âteş-i atşla ciğerleri yanmış olan hüccâc-ı zevi'l-ibtihâc vakfe-gîr-i **sükûn** olarak, **mahzûn mahzûn** nüzûl-i rahmet-i Rabb-i Rahîmi ***intizār*** ve bi'l-ittifâk yağmur du'âsı tilâvetine ***ibtidâr*** eylediler."[138]

"Mâ-i Arafât, bir nehr-i **kevser**-cereyândır ki **hemser**-i âb-ı hayvân ve ayn-ı tesnîm-i cinân, mevkıf-ı Arafât yanında revân olup rûymâl-i harem-i **mükerreme** teşne-leb cûyân ve ahâlî-yi Mekke-i **müşerrefe** arzû-yı **zülâl**-i **visāl**i ile âb-ı der-dehân idi."[139]

"Hazret-i **Ömer**, Zimâr'ı kırıp hezâr-pâre eylediği anda, nefsinde **muzmer** olan adâvet-i **nebeviyye**, mübeddel-i meveddet-i **ebediyye** olduğundan, bilâ-tevakkuf hemşîresinin evine ve ondan eniştesinin delâlet-i hidâyet refâkatiyle **dâr**-ı sa'âdet-**medâr**-ı Erkam'a azîmet edip kütüb-i siyerde ta'rîf ve tafsīl olunduğu vechile, dâ'ire-i münciye-i İslâmiyyet'e arz-ı dehālet eylediler; –radıyallâhu anh–."[140]

Muhtelif âhenk ve ritim unsurlarıyla kurulan bu metinlerde, seci'li ifâdelerin yanında iştikak ile sağlanan âhenk de dikkati çeker. Meselâ, müellif "hamd" (hakīkat-ârâ-yı **hamd** ü **mahmûd** ü **hâmid**) ve "şerr" (**eşirrâ**-yı **eşrâr**)

---

135 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 2.
136 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 155.
137 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 829.
138 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 738.
139 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 746.
140 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 385-386.

köklerinden türemiş kelimeler kullanarak metinde bir ses uyumu oluşturmaya çalışmıştır. Bunun yanında "şerr" kelimesinin işâret ettiği "**Feytūn**" adlı kişinin kötülük derecesinin yüksekliğini göstermek bâbında, anlamca yakın ve lafzen seci'li "**dûn**" ve "**mel'ûn**-ı şekāvet-**nümûn**" sıfatları kullanılarak mânâ pekiştirilmiştir. Böylece müellifin, seci'li ve müştak kelimeleri belli bir düzen içerisine yerleştirerek, mânâyı da göz ardı etmemek sûretiyle estetik bir yapı oluşturduğu görülmektedir. Benzer yaklaşım, şahıs ve mekân isimlerinin ardından gelen duâ ibârelerindeki san'atlı söyleyişte de dikkati çekmektedir:

> Mûcid-i **kâ'inât** –tenezzehe zâtühû ani'd-dereki ve'l-**isbât**– hazretleri
> Hazret-i Nebî-yi ins ü **cân** –aleyhi salavâtüllâhi'r-**rahmân**– efendimiz hazretleri
> Da'vet-i rûhâniyye-i **İbrâhîmiyye** –alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-**tahiyye**–
> **Alem**-i mu'zam-ı seyyid-i benî **Âdem** –sallallâhu aleyhi ve **sellem**– ile **mu'allem**
> Sultān-ı serîr-i **dîn-i mübîn** –aleyhi salavâtüllâhi'l-**mu'în**– efendimiz hazretleri
> Bedr-i münîr-i **risâlet** ve hürşîd-i felek-i **nübüvvet** –aleyhi elma'u't-**tahiyyet**– efendimiz hazretleri
> Vâkıf-ı esrâr-ı Ümmü'l-**kitâb** –aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-meliki'l-**vehhâb**– efendimiz hazretleri
> Ebü'l-**Beşer** –alâ nebiyyinâ ve aleyhi salavâtüllâhi'l-**ekber**– efendimiz hazretleri
> Cenâb-ı Süleymân b. **Dâvûd** –aleyhimâ salavâtüllâhi'l-**vedûd**–
> Hazret-i **Halîl** –aleyhi salavâtüllâhi'l-**celîl**– efendimiz hazretleri
> Ömer b. el-**Hattāb** –radıye anhüllâhi'l-**vehhâb**– hazretleri
> Cenâb-ı Şeybe b. **Osmân** –radıye anhüllâhi'l-**mennân**–
> Mu'âviye b. Ebî **Süfyân** –radıye anhümüllâhi'l-**mennân**– hazerâtı
> Şeyh Muhyiddîn-i **Arabî** –kuddise sirruhu'l-**âlî**– hazretleri
> Nakkâş-ı **müfessir** –aleyhi rahmetü'l-**kādir**–
> Devlet-i **Aliyye** –sānehallâhu te'âlâ ani'l-âfât ve'l-âhât ve'l-**beliyye**–
> Mekke-i **mükerreme** –şerrefehallâhu te'âlâ ilâ yevmi'l-**kıyâme**–
> Hicret-sarây-ı **aliyye** –alâ sāhibehâ efdalü't-**tahiyye**–

Sultān Süleymân b. Sultān **Selîm** −aleyhime'r-rahmetü'l-**kerîm**–
Sultān Selîm Hān-ı **sânî** –aleyhi rahmetü's-**samedânî**– hazretlerine
Sultān Abdülazîz **Hān** –aleyhi'r-rahmetü ve'l-**ğufrân**– hazretleri
Şehinşâh-ı hakāyık-**âgâh** –eyyedallâhu te'âlâ mede'd-dehri ve **ebkāh**– efendimiz

Kişi ve mekânların vasıflarına göre sıfatlandırıldıkları görülen eserde, menfî figürler için yergi, müsbet figürler içinse övgü içeren kelimeler kullanılmıştır. Bu durumlarda yine seci' oluşturacak kelimeler tercih edilmiştir:

Mısr-ı nâdiretü'l-**asr**
Selîm-i lâzımü't-**tekrîm**
Su'ûd-ı nâ-**mes'ûd**
Su'ûd-ı desâyis-**âlûd**
Yezîd-i fezāhat-**mezîd**
Cemşîd-i **anîd**
Cemşîd-i **belîd**
Cemşîd-i belâhet-**bedîd**
Amr-ı müstehakku'l-**cemr**

Ünsüz ses ve hecelerin tekrarlanması ile meydana gelen aliterasyon ve ünlü seslerin yinelenmesiyle oluşan asonans, manzum ve mensur eserlerde başvurulan edebî sanatlardandır. Burada maksat, tekrar eden seslerden âhenkli bir söyleyiş oluşturmaktır. *Mir'ât*'ın pek çok kısmında bu san'atlara başvurulduğu görülmektedir. Aşağıdaki metinler, "a", "e", "m" ve "t" seslerinin tekrârı ile nesrin ne denli âhenkli hâle getirildiğine dâir güzel örnekler sunar:

"Fârûk-ı a'za**m** hazretleri, vak'a-i câriyeden **m**üstağrak-ı deryâ-yı ıztırâb ve alâ-niyyeti'l-u**m**re **M**ekke-i **m**ufahha**m**e'ye inân-tâb-ı şitâb olup vüsūlünde bilâ-tevakkuf **M**akā**m**-ı şerîf'in ta'yîn **m**akā**m**ına **m**uktedir bir âde**m** cüst [ü] cûsuna başladı ve **M**akām-ı şerîf-i **m**ezkûrun, **m**akā**m**-ı kadî**m**ini ta'yîn edebil**m**esi **m**elhûz olan **M**uttalib b. Ebû Vedâ'a-i Seh**m**î'yi celble, istifsâr-ı keyfiyyet eyledi."[141]

141 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 614.

> “… Haremeyn-i muhteremeyn ebniye-i mukaddeseleri, idrâkiyle müf**t**ehir ve mübâhî bulunduğumuz asr-ı celîlü’l-kadre kadar kaçar kerre **t**a‘mîr u **t**ecdîd ve kimler **t**arafından ne sûre**t** ve himme**t**ler ile **t**evsî‘ u **t**efsîh ve **t**a‘mîr u **t**e’yîd edildi …”[142]
>
> “… D**â**rü’n-Nedve ebniyesi yıkılıp har**â**besi fen**â** bir manzara peyd**â** eylemiş olduğundan, ara sıra vürûd eden seyl**â**b bu meyd**â**nda biriken mühmel**â**tla s**â**ha-i sa‘**â**det-mes**â**ha-i Mescidü’l-Har**â**m’ı iml**â** ve har**â**b etmeğe …”[143]
>
> “Kıbl**e**tü’l-muvahhidîn, **e**’imm**e**-i Şâfi‘iyy**e** katında ta‘rîf **e**dil**e**n Kâ‘b**e**-i mu‘azzama **e**bniy**e**-i mukadd**e**s**e**sind**e**n ibâr**e**t is**e** d**e** Han**e**fiyy**e** indind**e** **e**bniy**e**-i müt**e**y**e**mm**e**n**e**-i m**e**zkûr**e**nin **e**sâs-**e**fg**e**n-i istikrâr olduğu arsa-i f**e**rah-**e**fzâ v**e** bu arsadan ‘anân-ı s**e**mâya d**e**ğin hüv**e**ydâ olan havâdır.”[144]
>
> “Ale**m**-i mu‘za**m**-ı seyyid-i benî Âde**m** –*sallallâhu aleyhi ve selle**m***– ile mu‘alle**m** ve **m**ümtâz olan imâ**m**-ı u**m**û**m**-ı **m**üsli**m**în ve halîfe-i hulefâ-yı dîn-i **m**übîn hazretleri …”[145]

Kadim geleneğimizde söz san‘atları pek mühim bir yer işgal eder. Bâhusus dîvân şiirinde bunu müşâhede etmek mümkündür. Ayrıca nazım kadar olmamakla birlikte nesirde de bu san‘atların icrâ edildiği mâlumdur. Bunlardan teşbih san‘atına dâir muhtelif örnekler *Mir’ât*’ta da mevcuttur:

> “970 (m. 1562-63) senesi ibtidâ olunup samîm-i sahre-i sammâdan dest-yârî-i **üstâdân-ı elmâs-tîşe-i Ferhâd-pîşe** ma‘ûnet-i zihn-i sâkıb-ı mi‘mârân-ı dürüst-endîşe ile dokuz sene tamâmında hâsıl ve akçayı su yerine harc edip ol şehr-i sâ’il-i hem-ayâr-ı sîm-i müzâb-ı zîbende cedâvil olmuş idi.”[146]

142 Eyyûb Sabrî, *Mir’âtü’l-Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke*, s. 9.
143 Eyyûb Sabrî, *Mir’âtü’l-Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke*, s. 645.
144 Eyyûb Sabrî, *Mir’âtü’l-Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke*, s. 21.
145 Eyyûb Sabrî, *Mir’âtü’l-Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke*, s. 7.
146 Eyyûb Sabrî, *Mir’âtü’l-Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke*, s. 747.

"Mâ-i Arafât, bir **nehr-i kevser-cereyân**dır ki hemser-i âb-ı hayvân ve ayn-ı tesnîm-i cinân, mevkıf-ı Arafât yanında revân olup rûymâl-i harem-i mükerreme teşne-leb cûyân ve ahâlî-yi Mekke-i müşerrefe arzû-yı zülâl-i visāli ile âb-ı der-dehân idi."[147]

"Hayret-bahş-ı ukūl-ı beşer olan mü'ellefât-ı mütenevvi'a-i Osmâniye'ye nisbet olunduğu takdîrde, kendimce bile tekrâr okunmağa değeri olmayan bir eser-i muhakkarın, mazhar-ı nazar-ı hüsn-i kabûl olacağına i'timâd etmez isem de öyle bir **şehriyâr-i Fârûkī-şi'âr** ve **hükümdâr-ı Bâyezîd-girdâr**ın devr-i masūnü'l-cevr-i hümâyûnlarında mezheb-dâşlarıma arz-ı hizmet efkâr-ı hālisasında bulunduğum cihetle, eser-i mezkûr eğer mazhar-ı mütāla'a-i pâdişâh-ı merhamet-meftūr olur."[148]

"… Hayri Beğ, Bâb-ı İbrâhîm ziyâdesini ba'de't-ta'mîr, üzerine bir **kasr-ı Havernak-mu'âdil** ve mescid-i şerîf hāricinde birkaç bâb-ı mesâkin ve menâzil ve bunlara müteferri' lâzım-hāne ve mağsel ve mahzenü'l-mâ gibi ba'zı şeyler ilâve ve te'sîs edip …"[149]

"Seylâbla Harem-i şerîf'e girmiş olan has ü hâşâk ve türâb u hākden Harem-i şerîf'in her cihetinde yer yer püşteler, dağlar gibi tepeler husūle gelmiş ve ahâlî-yi kirâm-ı Mekke'nin her biri, bu dağları, tepeleri delip dağıtmakda ve türâb u ahcârı hāric-i beldeye taşımakda birer **Ferhâd-ı kûh-ken** kesilmiş idi."[150]

b. Allah Te'âlâ ve Resûl-i Ekrem'in İsimlendirilişi

Yukarıda örnekleri görüldüğü üzere Eyüb Sabri Paşa, kimi isimleri seci' oluşturacak kelimelerle tavsif etme yoluna gitmiş olmakla birlikte, onun Allah te'âlâ ve Resûl-i ekrem'i tesmiye ettiği yerlerde hâssaten hürmetkâr bir üslûp ve zengin bir dil kullandığı görülür. Burada aynı zamanda ses ve anlam arasında bir paralellik kurulabilir. Zîrâ Paşa, Allah te'âlâ ve Resûl-i ekrem'i tekrim ve tâzim için birçok sıfat kullanıp seci'leri daha da ziyâdeleştirmiş ve böylece Allah ve Resûl'ünü hem söz, hem de anlam yoluyla yüceltmiştir:

---

147 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 746.
148 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 7-8.
149 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 888.
150 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 628-629.

Cenâb-ı Hālıku'l-eflâk *–tenezzehe zâtühû ani'ş-şirki ve'l-idrâk–* hazretleri
Cenâb-ı Kādir-i Bîçûn *−te'âlâ şânuhû ammâ yekūlûn−* hazretleri
Cenâb-ı Rabbü'l-izze *–te'âlâ şânuhû ve amme ihsânuhû–*
Cenâb-ı Mukallibü'l-kulûbi ve'l-ebsār hazretleri
Hudâ-yı zü'l-celâl ve hikmet-fi'âl-i lâ-yezâl
Cenâb-ı Muhyi'l-emvât hazretleri
Cenâb-ı Vâcibü'l-lutfi ve'l-atāyâ
Hudâ-yı alîm ve Mevlâ-yı kerîm
Hudâ-yı Vâhibü'l-âmâl hazretleri

Bu ibâreler hâricinde;

Cenâb-ı Hakk, Allâh azīmü'ş-şân, Cenâb-ı Vâcibü'l-vücûd, Cenâb-ı Müyessirü'l-âmâl, Cenâb-ı Hafiyyü'l-eltāf, Cenâb-ı Kādir-i mutlak, Cenâb-ı Mu'ti'l-atāyâ, Cenâb-ı Kādı'l-hâcât, Cenâb-ı Kibriyâ, Cenâb-ı Hudâ, Cenâb-ı Münzilü'l-kitâb, Cenâb-ı Ehad, Cenâb-ı Hallâk, Hudâ-yı bî-enbâz hazretleri, Hudâ-yı kâ'inât, Hudâ-yı Müteâl hazretleri, Hālık-ı ins ü cin hazretleri, Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri, Allâh te'âlâ hazretleri, Cenâb-ı Hayru'l-hâfızīn hazretleri,

gibi çok çeşitli sıfat ve ifâdeler kullanılarak Hakk te'âlâ'nın tesmiye edildiği görülmektedir.

Resûlullâh *–aleyhi's-selâm–*dan bahsedildiğinde ise isimlendirmelerin çok daha fazla çeşitlilik kazanması câlib-i dikkattir. "Sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz", "Hazret-i Muhammed *–aleyhi's-selâm–*" gibi "yalın" ifâdeleri nâdiren kullanan Paşa, dildeki mahâretini, edebiyâtındaki hüneri ve nâsirliğindeki kudreti göstermek ister gibi seci'li sıfatlarla süslenmiş, pek çok kelimeyle zenginleştirilmiş ibâreler kullanmayı tercih etmiştir:

Vâkıf-ı esrâr-ı Ümmü'l-kitâb *–aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-meliki'l-vehhâb−* efendimiz hazretleri
Cenâb-ı Fermâyende-i «كُنْتُ نَبِيًّا وَآدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّينِ»[151] *−aleyhi ve alâ*

151 "Âdem su ile balçık arasında iken ben peygamberdim" lafzıyla hadîs-i şerif olarak sâbit değildir. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 152, hadis no: 2007; II, s. 156, hadis no: 2017. "Âdem cesed ile ruh arasında iken ben peygamberdim" ifâdesiyle gelen hadîs-i şerif için bkz. Tirmizî, V, s. 585, hadis no: 3609; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, s. 176, hadis no: 16623.

âlihî selâmullâhi'l-mu'în– efendimiz hazretleri

Bedr-i münîr-i risâlet ve hūrşîd-i felek-i nübüvvet –*aleyhi elma'u't-tahiyyet*– efendimiz hazretleri

Sāhibü'l-makāmi'l-mahmûd –*aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-vedûd*– efendimiz hazretleri

Peygamber-i âhiru'z-zamân –*aleyhi ve alâ âlihî salavâtü'r-rahmân*– efendimiz hazretleri

Burc-ı ismet-neyyir-i âsumân-ı risâlet –*aleyhi elma'u't-tahiyyet*– efendimiz hazretleri

Ketîbe-rân-ı cüyûş-ı enbiyâ –*aleyhi ve aleyhim ekmelü't-tehâyâ*– efendimiz hazretleri

Nebî-yi ins ü cân –*aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-mennân*– efendimiz hazretleri

Nebî-yi sādıku'l-akvâl –*aleyhi selâmullâhi'l-meliki'l-müte'âl*– efendimiz hazretleri

Efdalü'l-halâ'ik –*aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-hālık*– efendimiz hazretleri

Da'vet-i rûhâniyye-i İbrâhîmiyye –*alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tahiyye*–

Alem-i mu'zam-ı seyyid-i benî Âdem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*–

Edeb-âmûz-ı debistân-ı hikmet –*aleyhi eblağu't-tahiyyet*– efendimiz hazretleri

Eserde Resûl-i ekrem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*–i tavsif eden şiirsel ifâdeler bu kadarla sınırlı değildir. Bilakis;

İmâmü'l-enbiyâ, Seyyidü'l-enbiyâ, Mefhar-ı enbiyâ, Ezhedü'l-enbiyâ, Hātemü'l-enbiyâ, Sultānü'l-enbiyâ, Ser-kāfile-i enbiyâ, Pehlivân-ı kavâfil-i enbiyâ, Sâlâr-ı kāfile-i enbiyâ, Serdâr-ı asfiyâ, Resûl-i ekrem, Şâh-ı âlem, A'lemü'l-enbiyâ, Server-i enbiyâ, Hāce-i kâ'inât, Vâsıtatü'l-ıkd-ı kâ'inât, Mefhar-ı mevcûdât, Şâhü'l-enbiyâ, Seyyidü'l-verâ, Sultān-ı mısr-ı risâlet, Fâtih-i iklîm-i risâlet, Dürr-i yetîm-i risâlet, Hūrşîd-i âsumân-ı risâlet, Sāhib-i sa'âdet, Sāhib-i şerî'at, Müceddid-i bünyân-ı şerî'at, Şehriyâr-i kişver-i şefâ'at, Gevher-i nüh-derec-i kâ'inât, Resûl-i kâ'inât, Fahr-ı kâ'inât, Nûr-ı dîde-i kâ'inât, Seyyidü'z-zâhidîn, Nebiy-

> yü's-sakaleyn, Hulâsa-i âb u hāk, Sultān-ı nev-zuhûr, Server-i sütûde-siyer, Şâh-ı melâ'ik-sipâh, Risâlet-penâh, Hatīb-i Minber-i İslâm, Risâlet-me'âb

gibi birçok ifâde Resûl-i ekrem'i işâret etmekte ve bu ibârelerin ardından gelen;

> aleyhi ve alâ âlihî ekmelü't-tehâyâ, aleyhi mine's-salâti ezkâhâ, sallallâhu aleyhi ve sellem, aleyhi akve't-tehâyâ, aleyhi elma'u't-tahiyyât, aleyhi efdalü't-tahiyyet, aleyhi ekmelü't-tahiyyet, aleyhi ecmelü't-tahiyyât, aleyhi a'zamü't-tahiyyât, aleyhi şerâ'ifü's-salavât, alâ nebiyyinâ ve aleyhimü't-tehâyâ, aleyhi selâmullâhi'l-ğafûr, aleyhi salavâtüllâhi'l-ekber, aleyhi selâmullâhi'l-hālikı'l-eflâk, sallâ aleyhillâhü'l-vehhâb ve aleyhi ve alâ âlihî salavâtü'r-rahmân

ve benzeri duâ cümleleri, mezkûr ifâdeleri süslemektedir.

c. Ölümün İfâde Edilişi

Kadim kültürümüzde ölüm, bir noktayı, bir sonlanmayı değil, varılacak bir menzile, esas yuva olan âhirete, cennete gidişi işâret etmekte ve bir rihle, bir yolculuk olarak dillerde ifâdesini bulmaktadır. Bir diğer deyişle ölüm, "denî" olan "dünyâ"dan, "ulvî" olan "ukbâ"ya bir yükseliştir. Edebiyâtımızda da yer etmiş olan bu anlayışın bir tezâhürü olarak hayâtını kaybedenlerle ilgili, eserlerde umûmiyetle kaba bir "öldü" ifâdesi yerine, arzulanan, iştiyak duyulan bir beldeye gidişi anlatan hoş ibâreler kullanılmıştır. *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de de bunu gözlemlemek mümkündür:

> "… mecrâ-yı âb dâmen-i Cebel-i Arafât'a vüsülde, bağbân-ı ecel sedd-i feyâza-i hayât etmiş, ya'nî Cenâb-ı Zübeyde Hātûn bu **hāk-dân-ı fenâdan dâmen-çîn olup şebistân-ı istebrak-ı tutuk-ı cennâta doğru hırâm eylemiş** olduğundan …"[152]
>
> "Cenâb-ı Âmine, … dedikden sonra **cür'a-nûş-ı câm-ı ecel olup** Ebvâ'ya defn olunmuşdur."[153]

152 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 733.
153 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1079.

"Cenâb-ı Fermâyende-i «كُنْتُ نَبِيًّا وَآدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّينِ»[154] –*aleyhi ve alâ âlihî selâmullâhi'l-mu'în*– efendimiz hazretleri **serîr-ârâ-yı sarây-ı bekā oldukları** zamân …"[155]

"Cenâb-ı İsmâ'îl, … mâder-i müşfikası Hâcer –*radıyallâhu anhâ*– **azm-i füshat-sarây-ı cennât eylediği** sırada …"[156]

"Bu esnâda, Sultān Selîm-i vâcibü't-ta'zîmin **binâ-yı ömrü rehîn-i hitâm olmağla**, **müteveccih-i dârü'n-na'îm** …"[157]

"Sinîn-i ömr-i şerîfleri, 315 (m. 927-28) senesi **resîde-i hadd-i gāyet olmuşdur**."[158]

"Hatîb-i Minber-i İslâm efendimiz hazretleri **dâr-ı bekāya rihletlerinden** beş gün mukaddem …"[159]

"… bu vak'a-i mü'ellimede **nâ'il-i sa'âdet-i şehâdet olan** ehl-i Medîne'nin …"[160]

"… birtakımları zamân-ı fetretde **terk-i câme-i hayât edenlerin** ehl-i necât olduklarına …"[161]

"… bin yüz nefer nüfûsu ihrâm-pûş olarak **şehîd eyledi** …"[162]

"[Bu hayvânı] Hükûmet parasını verip beğlik anbâra gönderdiğinden, **ömrü tamâm oluncaya kadar** hiçbir işde kullanılmadı."[163]

Son örnekte görüldüğü üzere, bir hayvan mevzûubahis olduğunda dahi "öldü" demek yerine, "ömrü tamâm olmak" ifâdesi yakıştırılmıştır. Bu misaller hâricinde eserde ölümü ifâde etmek üzere; "vefât eyledi", "irtihâl etti",

154 "Âdem su ile balçık arasında iken ben peygamberdim" lafzıyla hadîs-i şerif olarak sâbit değildir. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 152, hadis no: 2007; II, s. 156, hadis no: 2017. "Âdem cesed ile ruh arasında iken ben peygamberdim" ifâdesiyle gelen hadîs-i şerif için bkz. Tirmizî, V, s. 585, hadis no: 3609; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, s. 176, hadis no: 16623.

155 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1103.

156 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 222.

157 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 762-763.

158 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1049.

159 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 468.

160 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 479.

161 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 1082.

162 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, s. 645.

163 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 657.

"irtihâl-i dâr-ı bekā etti", "rihlet eyledi", "azm-i cennât-ı âliyyât eylemiş", "sarây-ı bekāya rihlet eyledi", "memleket-i bekāya rihlet eyledi", "dârü'l-imâre-i firdevse rihlet eyledi" ve "azm-i gülşen-sarây-ı cennât ederek" gibi ifâdeler de kullanılmıştır. Maamâfih eğer bahis konusu şahıs veyâ topluluk, Hakk nazarında menfî bir mevki işgal ediyorsa, ölümleri de buna uygun ibârelerle beyan edilmiştir:

> "Cemşîd, zikr olunan sanemleri etrâf-ı memâlike gönderdikden bir müddet sonra, eğerçi **âzim-i dârü'l-bevâr oldu** ve …"[164]
>
> "… Ebrehe'nin ordusunu istikbâl ve kılavuzluk etmek içün Ebû Rigāl nâmında birini katıp Ebrehe'yi Mekke'ye sevk u irsâl eyledi ise de bu Ebû Rigāl, hasbe'l-hikme Mugammes denilen menzilde **çatlayıp geberdi**."[165]
>
> "Mekke'ye sevk içün tehiyye vü techîz etmiş olduğu askerin bir çoğunu **küşte-i şemşîr-i demâr** ve bakıyyetü's-süyûfunu dahī mecbûr-ı firâr eyledi."[166]
>
> "Kâʿbetullâh'ı harâb eylemek niyyetiyle seng-endâz-ı dehşet ve hakāret olmak sūretiyle, ahâlîyi muhâsara ve tazyîk etmelisin!" deyip Müşellel denilen dağa vüsūlünde **geberip menzil-i cahîme gitdi**."[167]
>
> "Hālık-ı ins ü cin hazretleri ile muhârebe etmeğe kadar kalkışdığından, ez'af-ı mahlûkāt olan bir sivrisinek yüzünden **belâsını bulup geberdi**."[168]
>
> "birini afv u ıtlâk, diğerini **katl ü helâk edip** zuʿmunca"[169]
>
> "Bu nûrun sāhibi, hem bizi ve hem de sâ'ir sanemleri berbâd ve **helâk** edecekdir."[170]

Bu örneklerde dikkati çeken bir başka husus, kötü ölümleri ifâde eden kelimelerdeki ses âhenkleri ve kelime sayısının, iyi ölümlere nisbeten daha az olmasıdır. Paşa, böyle yaparak ses ve anlam arasında bir bağ kurmuş ve iyi ölümlere ayrıca değer atfetmiş olur.

---

164 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 406.
165 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 448.
166 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 471.
167 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 479.
168 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 181.
169 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 177.
170 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 335.

E. *Mir'ât*'ın Nüshaları

Mir'âtü'l-Haremeyn'in biri yazma, diğeri basma olmak üzere iki nüshası mevcuttur:

1. Yazma Nüsha

Mir'âtü'l-Haremeyn'in yegâne el yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphânesi'nde mahfuzdur. *Mir'ât-ı Mekke*, *Mir'ât-ı Medîne* ve *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab* isimleriyle üç ciltten ibâret olan eser, sırasıyla Türkçe Yazmalar (TY) 6082, 6083 ve 4195 numaralarında kayıtlıdır.

Eser, 245x175 milimetre ölçülerindedir. Mekke ve Medîne ciltlerinin her sayfası 21 satırlı olup bunlardan ilki 618, ikincisi ise 828 sayfadan müteşekkildir. 285 sayfadan oluşan Cezîretü'l-Arab cildinin satır sayısı ise 13 ilâ 21 arasında değişkenlik göstermektedir.

Eserin Mekke ve Medîne kısımları yeşil kadife ciltlidir. Istampa yaldızlı kadife cilt kapakları altın yaldız hatla cetvellenmiştir. Bu hattın içerisinde Avrupâî tarzda çiçek motifli tezyînî unsurlar bulunur. Yeşil bez kaplı sert bir cilde sâhip Cezîretü'l-Arab'ın ıstampa yaldızlı cilt kapaklarında ise iç içe iki bordür bulunur. Dış bordür altın yaldızlı ve hendesî motiflidir; iç bordür ise köşebendleri rûmî motiflerle stilize edilmiş bir vaziyette olup içindeki şemse Avrupâî motiflerle süslenmiştir.

Eser, âharlı kağıda siyah mürekkep ve rık'a hatla kaleme alınmıştır. Hattı tertipli ve temizdir. Mekke ve Medîne ciltlerinde başlıklar, seneler, özel isimler, âyetler, hadisler, duâ cümleleri vb. ibâreler sürh, yâni kırmızı mürekkeple yazılan parantezlerin içerisine alınmıştır. Metin harekesiz olmakla berâber, bâzı coğrafî yer isimleri ve kimi ıstılahların harekelendiği görülmektedir. Sayfalarda herhangi bir cetvel veyâ bordür yer almamaktadır. Mekke ve Medîne ciltlerinin ilk sayfalarında yaprak motifleriyle bezenmiş çelenk şeklinde ser-levhalar vardır. Çelenklerin içerisine ilgili cilde göre Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî resimleri nakşedilmiştir. Cezîretü'l-Arab'da ise herhangi bir motif veyâ süs unsuru yoktur.

Yazma nüsha ciltleri herhangi bir takrize ya da fihriste sâhip değildir; ciltlerin ilk sayfalarında mukaddime yer alır. Bununla birlikte Medîne cildinde, birinci sayfanın hemen evvelinde *"Harem-i sa'âdet'in tarz-ı kadîmesiyle Medîne-i*

münevvere sûrunun Ebyâr-ı Alî tarafından alınan resmidir" alt başlıklı bir resim vardır. Mekke ve Medîne ciltlerine birçok resim ilâve edilmiştir; Cezîre'de ise hiçbir resim ve şekil yoktur.

Mekke ve Cezîretü'l-Arab ciltlerinde herhangi bir ferâğ kaydına rastlanmamıştır. Medîne'nin son sayfasında ise 24 Rebîülevvel 1295 târihinde (28 Mart 1878 Pazartesi günü) kitabın te'lifinin tamamlandığını belirtir bir ferâğ kaydı vardır. Bu kayıtta eserin kim tarafından istinsah edildiği zabtedilmemiş olmakla birlikte, Eyüb Sabri Paşa'nın arşivde mahfuz arzuhâllerindeki el yazısı ile kıyaslandığında, eserin Paşa'nın elinden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.[171]

Yazma nüshanın başlangıç ve sonları şu şekildedir:

Mir'ât-ı Mekke:

Başı (s. 1.) "Mir'ât-ı Mekke
Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm
Kavâfil-i enfâs-ı hüccâc kıtārından ve erâmil-i merâhil-i ihtiyâc-şümârından…"

Sonu (s. 618.)
وَصَلَّى اللّٰهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَسَائِرِ الْأَنْبِيَاءِ وَالرُّسُلِ وَآلِ كُلٍّ وَالتَّابِعِينَ وَمَنْ اِتَّبَعَهُمْ بِإِحْسَانٍ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ، وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

Mir'ât-ı Medîne:

Başı (s. 1.) "Mir'ât-ı Medîne
Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm
Hamd ü sipâs-ı bî-intihâ ol Hālık-ı arz u semâ hazretlerinin sürâdık-ı iclâl…"

---

171 M. Akif Fidan da benzer görüştedir. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, s. 126.

Sonu (s. 828.)

وَاللهُ تَعَالَى أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ وَإِلَيْهِ الْمَرْجِعِ وَالْمَآبِ ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي هَدَانَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللّٰهُ﴾ وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا وَسَنَدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمْ، تَسْلِيمًا كَثِيرًا إِلَى يَوْمِ الْحِسَابِ

Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab:

Başı (s. 1.) "Mukaddime
Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm
Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri muhyî-yi devlet ü millet ve müceddid-i asr-ı ma'delet…"

Sonu (s. 285.) "Hayvân sāhibi olmayanları dahī vaktiyle dâhil-i hudûd oldukları mevâki'de yetişen a'şâb u nebâtâtı kuruyuncaya kadar bırakıp ondan sonra biçerler ve demet yapıp bilâd-ı mütecâvireye sevkle fürûht ederek aldıkları akça ile ta'ayyüş ederler."

2. Matbû Nüsha

Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'i te'lif edip Sultân'a takdim ettikten sonra eserini genişletmiş ve üç kitap beş cilt hâlinde (*Mir'ât-ı Mekke*, 2 cilt; *Mir'ât-ı Medîne,* 2 cilt; *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*, 1 cilt) sırasıyla hicrî 1301 (1884), 1304 (1887) ve 1306'da (1889) Bahriye Matbaası'nda tab' ettirmiştir.

Matbû nüsha 240x165 milimetre ölçülerindedir. Mekke 1175, Medîne 1343 ve Cezîretü'l-Arab 415 sayfadan müteşekkil olup her sayfa en fazla 24 satırlıdır.[172] Mekke'nin baş tarafında elli yedi, Medîne'nin baş tarafında yedi, Cezîretü'l-Arab cildinin sonunda ise bir sayfalık takrizler vardır. Baştaki takrizlerin akabinde fihrist yer alır. Matbû nüshaların kimisi kahverengi, kimisi gül kurusu renginde cilde sâhiptir. Cilt kapakları üzerinde soğuk damgalı hendesî motifli bir bordür bulunur. Gül kurusu renkli ciltlerde bordürün ortası, ıstampa yaldızlı Avrupâî tarzda çiçek buketi motifiyle bezenmiştir. Kezâ cilt sırtı da çiçek motifleriyle tezyin edilmiştir.

172 Paragraf başları ve başlıkların olduğu sayfalarda satır sayısı 21 ilâ 23 arasında değişkenlik göstermektedir.

Siyah mürekkeple basılan eserin Mekke ve Medîne ciltlerinde zarif bir bordür kullanılmıştır. Bordür, Mekke'de kırmızı, Medîne'de ise siyahtır. Başlıklar, alt başlıklar, bâzı özel isimler, âyetler, hadisler, duâ cümleleri vb. ibâreler süslü parantez içerisine alınmıştır. Ayrıca bâzı yerlerde konuları tefrik edebilmek üzere süslü ayraçlar kullanılmıştır. Tüm ciltler nefis Kûfî hatla yazılmış *"Mir'âtü'l-Haremeyn"* ibâresi ve altındaki "besmele" ile başlar. Büyük çoğunluğu yazma nüshada yer alan birçok resim ve şekil Mekke ve Medîne'nin matbû nüshasına da derc edilmiş olmakla birlikte, Cezîre'de herhangi bir görsel bulunmamaktadır.[173]

Medîne'nin yazma nüshasında eserin 24 Rebîülevvel 1295 târihinde (28 Mart 1878 Pazartesi günü) tamamlandığına dâir bir ferâğ kaydı olduğunu söylemiştik. Aynı cildin basma nüshasında ise ferâğ kaydı şeklinde 24 Rebîülevvel 1299 (13 Şubat 1882 Pazartesi) târihi kaydedilmiştir. Gün ve ayın aynı olması, "Acabâ senenin imlâsında müstensih veyâ mürettip hatâsı mı var?" sorusunu akıllara getirir. Nitekim matbû nüshaya göz attığımızda, yazmada olmayan 1296, 1297 ve 1299 senelerine dâir konuların ele alındığını gördük. Bu hâlde matbû nüshadaki 1299 târihinin matbû nüshanın tamamlanış târihi olduğu düşünülebilir. Maamâfih, yine matbû nüshada 1301 senesine âit bir başka konudan bahsedilmesi, bu noktada bir çıkmaza sürüklemektedir. Bu durumda yazmadaki 1295 târihinin doğru olduğunu kabul edip bunun matbû nüshada sehven 1299 yazıldığını söyleyebiliriz. Kaldı ki 1299'da matbû nüsha tamamlanmış olsaydı, herhâlde Paşa bunu bastırmak için 1304 senesini beklemezdi.

Cezîretü'l-Arab'ın 415'inci sayfasında ise *Mir'âtü'l-Haremeyn* adlı bu husûsî târihin te'lif ve tab'ının 1306 Cemâziyelâhir'inin başlarında (Şubat 1889) tamamlandığını belirten bir kayıt mevcuttur.

Eserin matbû nüshasının başlangıç ve sonları şu şekildedir:

---

173 Eyüb Sabri Paşa, Topçu Kışlası, Başkarakolhâne ve Gayretiye Kışlası gibi bâzı binâların Mısır Surre Emâneti refâkatinde bulunan Erkân-ı Harbiye miralaylarından Sâdık Bey tarafından fotoğraflandığını ve kendisinin de bir parçasını elde ederek *Mir'ât*'a eklediğini ifâde etmektedir. Ancak mezkûr resimlere eserde tesâdüf edilmemiştir. Bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 1068.

Mir'ât-ı Mekke:

Başı (s. 1.) "Mir'âtü'l-Haremeyn
Mir'ât-ı Mekke
Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm
Kavâfil-i enfâs-ı hüccâc kıtârından ve erâmil-i merâhil-i ihtiyâc-şümârından efzûn hamd ü sipâs-ı ihlâs-makrûn …"

Sonu (s. 1175.)

وَصَلَّى اللّٰهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَعَلَى جَمِيعِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ وَآلِهِمْ اجْمَعِينَ وَعَلَى مَنِ اتَّبَعَهُمْ بِإِحْسَانٍ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ، وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

Mir'ât-ı Medîne:

Başı (s. 1.) "Mir'âtü'l-Haremeyn
Mir'ât-ı Medîne
Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm
Tecellî-nümâ-yı sînâ-yı vücûd ve lem'a-fürûz-ı bîniş-i şühûd olan envâr-ı feyzen-feyz-i mehâmid …"

Sonu (s. 1343.)

اَللّٰهُمَّ جُدَّ عَلَيْنَا بِرِضْوَانِكَ وَاجْعَلْنَا فِي حِرْزِكَ وَأَمَانِكَ وَتَفَضَّلْ عَلَيْنَا بِجُودِكَ وَإِحْسَانِكَ بِمُجَاوَرَةِ حَبِيبِكَ الْمُصْطَفَى فِي الدَّارَيْنِ وَالْفَوْزِ مَنْ اِتِّبَاعَ سُنَّتَهُ بِمَا تَقَرَّبُهُ الْعَيْنِ وَثَبِّتْ قُلُوبُنَا عَلَى الْهُدَى وَسَلِّمْنَا مِنَ الزَّيغِ وَالرَّدَى وَنَجِّنَا مِنْ الْفِتَنِ وَالْبَلْوَى وَخَلِّصْنَا مِنْ كُدُورَاتِ هَذِهِ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَوَفِّقْنَا لِلْقِيَامِ بِمَا أَمَرْتَنَا قَوْلاً وَفِعْلاً وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ وَسَامِحْنَا بِجوُدِكَ وَكَرَمِكَ إِنَّكَ أَنْتَ الْجَوَّادُ الْكَرِيمِ وَارْحَمْ وَالِدَيْنَا وَمَشَايِخِنَا وَأَسَاتِذِنَا وَإِخْوَانِنَا وَأَحْبَابِنَا وَجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ سِيَّمَا مَنْ اِشْتَغَلَ بِهَذَا الْكِتَابِ وَرَغِبَ بِهِ مِنَ الطُّلاَّبِ وَالْكِتَابِ، آمِينَ بِحُرْمَةِ مَنْ جَاءَ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ.

Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab:

Başı (s. 1.) "Mir'âtü'l-Haremeyn
Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab
Mukaddime

Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm
Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri muhyî-yi devlet ü millet ve müceddid-i asr-ı ma'delet ve medeniyyet olan …"

Sonu (s. 415.)

… وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى نَبِيِّكَ وَسَيِّدِ رُسُلِكَ وَحَبِيبِكَ سَيِّدِنَا وَنَبِيِّنَا وَشَفِيعِنَا مُحَمَّدٍ —صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ— وَعَلَى جَمِيعِ إِخْوَانِهِ النَّبِيِّينَ وَالْمُرْسَلِينَ وَآلِ كُلٍّ وَصَحْبِ كُلٍّ أَجْمَعِينَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

F. Yazma ve Basma Nüshalar Arasındaki Kimi Farklar ve Mukâyese

Mir'ât'ın el yazması ve matbûunu ayrı nüshalar olarak değerlendirip hâiz oldukları husûsiyetleri yukarıda zikretmekle birlikte, bu nüshaları mukâyese ettiğimizde, konu başlıkları îtibâriyle büyük oranda aynı olduklarını gördük; tablolarda verilen rakamlarda da pek bir değişikliğe rastlayamadık. Bununla berâber konu akışında ve muhtevâ noktasında irili ufaklı pek çok farklılık tesbit ettik. Ayrıca yazma nüshanın çok daha muhtasar olduğunu, kimi mevzû, tablo ve başlıkların yazmada ya hiç yer almadığını yâhut kısaca yer bulduğunu müşâhede ettik. Meselâ yazma nüshanın 1295'te tamamlanmasının ardından meydana gelen kimi gelişmeler, matbû nüshaya eklemiştir. Eserin başında zikredilen kaynak sayısı da farklıdır; yazmanın başında yirmi civârında eser adı zikredilirken, matbûda bu sayı altmışa çıkmıştır. Yine, Medîne cildinde matbû nüshanın yaklaşık son yetmiş sayfası, yazmada yer verilmeyen konu ve kasîdeleri muhtevîdir. Herhangi bir takriz veyâ fihriste sâhip olmayan yazma nüshada bölümler "fasıl", bunların alt başlıkları ise "makâle" olarak zabtedilmesine karşın, matbûda bölümler "veche", alt başlıklar ise "sûret" adıyla isimlendirilmiştir.

Binâenaleyh diyebiliriz ki matbû nüsha, yazma nüshanın genişletilmiş, birtakım ilâveler yapılmak sûretiyle ikmâl ve itmam edilmiş hâlidir. Eyüb Sabri Paşa, eserini âdetâ ikinci bir versiyon olarak yeniden tasarlayıp bastırmıştır. Tüm bunların yanında eserin tab'ı, Paşa hayatta iken bizzat kendisi tarafından yaptırıldığından, kâmil eser olarak matbû nüshayı kabul edip neşretmenin daha doğru olacağı kanaatine vardık ve tenkitli neşir yapma yoluna başvurmadık.

Kimi konuların yazma ve basma nüshalarda ele alınış biçimi:

Mir'ât-ı Mekke, Yazma Nüsha, s. 283.

Mîzâbü'r-Rahme'ye el-yevm Altınoluk ıtlâk olunmasının sebebi

Beyt-i şerîf'in def'a-i âşirede tecdîdine müsâ'ade etmiş olan Abdülmelik'in oğlu Velîd, sandalî-nişîn-i saltanat olduğu esnâda, Mekke vâlîsi Hālid b. Abdullâh-ı Kasrî'ye 30 bin dînâr-ı hālisu'l-ayâr gönderip bu altınların izâbesiyle levhalar yazılıp bâb-ı mu'allâ-cenâb-ı Kâ'betullâh'ın kanadları Mîzâbü'r-Rahme'nin altın levhalarla kapladılmasını emr u iş'âr eyledi idi.
Hālid b. Abdullâh ber-mûceb-i iş'âr icrâ-yı me'mûriyyete şitâbla vürûd eden altınları eridip birçok levhalar i'mâliyle evvelâ Mîzâb'ı, ba'dehû bâb-ı mu'allâ-cenâb-ı Kâ'be kanadlarını kaplayıp fazla kalan altın ile enderûn-ı Beytullâh'da kâ'in esâtīn ile erkân-ı erba'anın iç yüzü sıvalarını tezhîb u tezyîn eyledi.
…

Mir'ât-ı Mekke, Matbû Nüsha, s. 797-798.

Mîzâbü'r-Rahme'ye Altınoluk ıtlâk olunmasının sebebi

Beytullâh'ın onuncu def'a tecdîdine müsâ'ade etmiş olan Abdülmelik'in oğlu Velîd, sandalî-nişîn-i hükümdârî olduğu vakit, Mekke vâlîsi Hālid b. [Abdullâh] Kasrî'ye 30 bin altın gönderip bunların izâbesiyle levhalar yapılıp bâb-ı mu'allâ-cenâb-ı Kâ'betullâh'ın kanadlarıyla Mîzâbü'r-Rahme'nin altın levhalara kapladılmasını emr u iş'âr eylemiş idi.
Hālid b. Abdullâh aldığı emir mûcebince icrâ-yı me'mûriyyete şitâb ile vürûd eden altınları eritip birçok levhalar **[798]** i'mâliyle evvelâ Mîzâbü'r-Rahme'yi, ba'dehû bâb-ı felek-cenâb-ı Kâ'betullâh kanadlarını kaplatdı ve artan altın ile Kâ'betullâh'ın derûn-ı feyz-meşhûnunda kâ'in direkleri ve erkân-ı erba'asının iç yüzü sıvalarını tezhîb u tezyîn eyledi.
…

Mir'ât-ı Mekke, Yazma Nüsha, s. 258.

Kıssa-i put-hāne-i Benî Bağīd

Benî Bağīd b. Reys b. Gatafân dahī bir aralık Kâ'be'ye rağmen bir hāne-i küfr-âşiyâne binâ edip umûr-ı sedânetini Benî Mürre b. Avf Gatafânî'ye verdiler ise de Züheyr b. Cenâb b. Halîl b. Kinâne b. Bekir b. Avf b. Uzre el-Kelbî ki meşâhîr-i kehene-i Benî Kudā'a'dan idi.

Kuvve-i askeriyye sâyesinde zikr olunan put-hâneyi yakıp harâb ve dîvârlarını bile yıkıp kâmilen mahv u nâ-yâb eyledi.

Mir'ât-ı Mekke, Matbû Nüsha, s. 470-471.

Kıssa-i put-hāne-i Benî Bağīd

Benî Bağīd b. Reys b. Gatafân cemâ'ati dahī bir aralık Kâ'be-i mu'azzama'ya rağmen bir hāne-i küfr-âşiyâne binâ edip umûr-ı sedânetini Benî Mürre b. Avf Gatafânî'ye verdiler idi. Meşâhîr-i keheneden Züheyr b. Cenâb b. Halîl* b. Kinâne b. Bekir b. Avf b. Uzre el-Kelbî, başına topladığı kuvve-i askeriyye sâyesinde zikr olunan put-hâneyi yakıp harâb ve dîvârlarını yıkıp mahv u nâ-yâb eyledi.

Züheyr b. Cenâb, Kudā'a kabâ'ili rü'esâsından sedîdü'r-re'y bir kimse olup 250 ve alâ-kavlin 450 sene kadar mu'ammer olmuş ve bu müddet zarfında iki yüze karîb vak'ada bulunmuşdur.

Benî Gatafân put-hānesini hedm ü harâb eylediği vakit, Gatafânîlerden irâ'e-i silâh-ı müdâfa'a eden urbâna galebe etmiş ve evlâd ü iyâllerini esîr edip mâllarını **[471]** gāret ve yağma etmiş ve bi'l-âhare vukū' bulan ricâ vü niyâzları üzerine esîrleri kâmilen i'âde eylemişdir.

* Ba'zı kavle göre, Cenâb'ın pederi Hübel b. Abdullâh b. Kinâne olmak üzere mervîdir.

Mir'ât-ı Mekke,
Yazma Nüsha, s. 31.

Emyâl-i mîkātı te'sîs ü tecdîd edenlerin esâmîsi

Mîkāt-ı meşrûha hudûdunu ibtidâ Hazret-i Âdem ta'yîn ve alâmet-i mahsūsa vaz'ıyla tecdîd ve tebyîn eyledi ve Haremullâh'ın muhâfazası zımnında kıbel-i ilâhiyyeden birçok melâ'ike me'mûr ve ikāme edildi idi.

Hazret-i Halîl bi'l-âhare irâye ve ta'rîf-i Cenâb-ı Cibrîl ile Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın nişân koyduğu yerleri bulup birer taş dikdi.

Mir'ât-ı Mekke, Matbû Nüsha,
s. 123-125.

Emyâl-i mîkātı te'sîs ü tecdîd edenlerin isimleri

Kâ'betullâh harem-i muhtereminin hudûd-ı sa'âdet-mahdûdu, yukarıda birer birer zikr u ta'rîf olunan mîkātlardır.

İmâm Ezrakī der ki:

"Âdem *–aleyhi's-selâm–* yeryüzüne indiği zamân, hâsıl olan vahşet-i tenhâyîden rehîn-i havf u halecân olup Te'âlâ ve tekaddes hazretlerine isti'âze eylemiş idi. Allâh te'âlâ hazretleri, Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın havf u haşyetini izâle hikmeti üzerine, rûy-i zemîne birçok melâ'ike inzâliyle, Mekke-i mu'azzama etrâfında ikāme buyurdular. Ve bu melâ'ikenin dâ'iren-mâ-dâr bulundukları mevâkı' dâhilini harem-i Kâ'betullâh kıldılar."

Diğer bir kavle göre, Hacerü'l-esved, hızâne-i cinândan belde-i mukaddese-i Kâ'betullâh'a gönderildiği zamân, nûr u ziyâsının mün'akis olduğu cihetlerin nikāt-ı müntehâsı hudûd-ı Harem ta'yîn edilmiş ve bu hudûd, mîkāt-ı sâbıku'z-zikr mevâkı'inden ibâret bulunmuşdur.

Hazret-i Âdem, mîkāt-ı Haremullâh'ın hudûdunu ta'yîn içün zikr olunan mevâkı'e birer alâmet-i mahsūsa rekz etmiş ve müte'âkıben işbu hudûdun emr-i muhâfazası zımnında kıbel-i ilâhiyyeden, İmâm Ezrakī'nin haber verdiği vechile, birçok melâ'ike-i izām gönderilmişdir. **[124]**

Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın rekz eylediği alâmât-ı mahsūsa, giderek mahv u münderis olup nâm u eserleri kalmadığından, Cenâb-ı Halîl ta'rîf ve irâ'e-i peyk-i Celîl ile Ebü'l-Beşer *–aleyhi's-selâm–*ın nişân dikdiği yerleri bulup yeniden birer taş dikmişdir. İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-ta'zîm–* efendimiz, bu taşları diker iken oğlu İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* dahī berâber idi.

Mürûr-ı zamân ile Hazret-i İbrâhîm –*alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tefhīm*– efendimizin dikdiği taşlar dahī kum ile örtülüp belirsiz bir hey'ete girmiş ve Adnân b. Üded devrinde Hil ve Harem arasının lüzûm-ı fasl u tefrîkı derece-i vücûba vardığı tahakkuk eylemiş olduğundan, müşârun-ileyh Adnân b. Üded hudûd-ı Harem-i şerîf nişâneleri öyle kolaylıkla harâb olmamak içün Halîl-i Rabb-i celîl'in dikdiği taşları bi't-taharrî bulup bunların merkûz oldukları noktalara tıyn u ahcârdan ma'mûl birer nişâne-i rasīn vaz' etmiş ve ondan sonra Kusayy b. Kilâb b. Mürre dahī Adnân b. Üded sâlifü'z-zikrin vaz' eylediği nişâneleri güzelce bir sūretde ta'mîr ve termîm eylemişdir.

Ba'dehû Kusayy b. Kilâb b. Mürre ve Asr-ı sa'âdet-i Hazret-i Risâlet-penâhî'de dahī irâde-i vahy-âde-i nebeviyye ile Kâ'b b. Esed ve daha sonraları Ömer b. el-Hattāb ve Osmân b. Affân ve Mu'âviye b. Ebî Süfyân –*radıyallâhu anhüm*– ve bunları müte'âkıb Abdülmelik b. Mervân birer mîl rekziyle hudûd-ı mîkātı tecdîd ve Muktedir-billâh-i Abbâsî dahī emyâl-i merkûze-i mezkûreyi sūret-i matlûbe üzere ıslâh ve te'yîd eylediler.

Kusayy b. Kilâb'dan sonra alâyim-i mansūbe-i Haremullâh'ı ta'mîr ve tesviye eden olmadı idi. Feth-i Mekke rûz-ı fîrûzunda irâde-i vahy-âde-i Hazret-i Peygamberî ile Temîm b. Üseyd el-Huzâ'î ve ba'de-irtihâli'n-Nebî Ömer b. el-Hattāb ve ondan sonra Osmân b. Affân ve bi'l-âhare Mu'âviye b. Ebî Süfyân –*radıye anhümüllâhi'l-mennân*– hazerâtı ve bunları müte'âkıb Abdülmelik b. Mervân, Adnân b. Üded'in eser-i binâsı olan alemleri tarsīn ve terfî' ile hudûd-ı şeref-mahdûd-ı mîkātı tecdîd etdiler ve Muktedir-billâh-i Abbâsî dahī zamân-ı hilâfetinde emyâl-i mezkûre-i merkûzeyi ıslâh ve te'yîd eylediler idi.

325 senesi (m. 937) hulefâ-yı Abbâsiyye'den Râzī-billâh "umre" ve bir zamân sonra Erbil hâkimi Muzaffer dahī **[125]** "Arafât" alemlerini vaz' u te'sîs etdiler. Çünki Râzī-billâh asrından evvel "umre" ve Muzaffer'den mukaddem "Arafât" alemleri yok idi ki Arafât alemlerini ecdâd-ı izām-ı hazret-i hilâfet-penâhîden Sultān Ahmed Hān-ı evvel –*tābe serâhu*– hazretleri tecdîd etmek şerefine mazhar olmuşdur. İşte ol vakitden beri emyâl-i merkûzenin, ya'nî hudûd-ı mîkātı irâ'e içün mansūb olan alâyimin hāricine Hil, dâhiline Harem denilmekdedir.

IV. *MİR'ÂT-I MEKKE*'NİN MUHTEVÂSI

Yukarıda eserin genelinin mâhiyet ve muhtevâsına dâir birtakım bilgiler verilmiş olmakla birlikte, elinizdeki *Mir'ât-ı Mekke* kısmının muhtevâsından ayrıca bahsetmek herhâlde faydadan hâlî olmayacaktır. Mekke-i muazzama'nın târih, coğrafya ve kültürüne hasredilen bu ilk kitap, hicrî 1301'de (1884), 240x165 milimetre ebadında ve iki cilt hâlinde tab' edilmiştir. Eyüb Sabri Paşa, bu kitapta Kâbe'nin ilk inşâsından başlayıp anlattığı konuları, idrâk ettiği devre kadar getirir.

Eser, dîbâce, "veche" adı verilmiş yedi bölüm ve "hâtime"den müteşekkildir. Ayrıca "veche"ler, "sûret" adlı alt başlıklara ayrılır. Takriz, fihrist, resim ve şekiller hâriç 1175 sayfadır. Otuz dokuz resim ve şekille bezeli eserin oldukça san'atkârâne yazılmış "dîbâce"sinden önce takrizler ve fihrist bulunur. Elli yedi sayfa tutan bu takrizler, devrin kültür, edebiyat ve tasavvuf çevrelerinin önde gelen yirmi dokuz şahsiyetinin kaleminden çıkmıştır ki bunlar sırasıyla şöyle sıralanabilir:

1. Osman Selâhaddin Efendi (Yenikapı Mevlevîhânesi postnişîni)
2. Ahmed Midhat Efendi (Meşhur gazeteci, edebiyatçı, ansiklopedist)
3. Muhtar Bey (Erkân-ı Umûmiye-i Harbiye dâiresi başkâtibi)
4. İbrâhim Sürûri Efendi (Bahriye muhâsebecisi)
5. Hasan Tevfik Efendi (Bahriye mektupçusu)
6. Osman Rahmi Efendi (Şûrâ-yı Bahriye başkâtibi)
7. Muallim Nâci Efendi (Dönemin meşhur edebiyatçılarından)
8. Mehmed Hâşim Efendi (Süleymâniye dersiâm hocalarından)
9. Miralay Mehmed Tayyar (Şûrâ-yı Bahriye Nizam dâiresi âzâsından)
10. Kaymakam Mustafa Hilmi Beyefendi (Dâire-i Askeriye ümerâsından)
11. Trabzonî Emin Hilmi Efendi (Şâir)
12. Osman Cem'i Beyefendi (Bahriye muhâsebesi halîfelerinden)
13. Hâfız İshak Efendi (Altıncı Dâire başkâtibi)
14. Süleyman Celâl Efendi
15. Ahmed Cevdet Paşa (Reis-i ehl-i dâniş ü irfân; meşhur ve mâruf)
16. Tâhirzâde Mehmed Münif Paşa (Sâbık Maârif-i Umûmiye nâzırı)
17. Rızâ Efendi

18. es-Seyyid Süleyman Senih Efendi (Makâm-ı Seraskerî dâiresi reisi)
19. Münzevî Abdullah Efendizâde el-Hâc Mehmed Ârif Efendi (Sâbık Selânik vilâyeti defterdârı)
20. Trabzonî İbrâhim Hakkı Efendi
21. Ahmed Hamdi Efendi (Maârif Nezâreti Encümen-i Teftiş ve Muâyene reisi)
22. el-Hac İbrâhim Efendi (Son devrin önde gelen ediplerinden)
23. Arabzâde el-Hac Mehmed Emin Efendi (İskilib müftüsü)
24. Necib Nâdir Efendi (Şâir ve muharrir)
25. Hayret Efendi (Maârif Nezâreti kütübhâneler müfettişi)
26. Doktor Kaymakam Hüseyin Remzi Beyefendi (Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne İlm-i Hayvanat muallimi)
27. Şeyh Mehmed Ebülhüdâ es-Sâdî er-Rufâî Efendi (Haleb nakîbüleşrâfı)
28. Erbilli el-Hac Mehmed Latif Efendi (Selânik muhâsebât-ı câriye me'murlarından)
29. Ahmed Abdülhâlık Efendi (Mısır fuzalâ ve üdebâsından)

A. Dîbâce

Dîbâce, Paşa'nın seci', aliterasyon ve asonans gibi söz san'atlarını icra yoluyla edebî mahâretini sergilediği, eserin en tumturaklı kısmıdır. Bu bölüm kadim geleneğimiz usûlü vechile, öncelikle besmele, hamdele ve salvele ile başlamakta, ardından sebeb-i te'lif ile devam edip birinci "veche"ye geçilmektedir.

Sebeb-i te'lifte, *"kıta'ât-ı arzın en mukaddes ve mu'azzez bir parçası"* olan Hicaz'a dâir önde gelen ulemânın birçok kitaplar yazdığı, bedevî kabîlelere müntesip şâirlerin de sayısız kasîdeler inşâd ettikleri, ancak bunların her birinin birer kütüphâne dolabı köşesinde kaldığı söylenir. Türkçede ise bu konuda müstakil kitap olmadığı, dillerde dolaşan rivâyetlerin de birbiriyle uyuşmadığı zikredilerek, te'lif fikrinin doğuşu anlatılır. Eserin muhtevâsı ve mâhiyetine değinilerek ilk vecheye geçilir:

"… evâ'il-i ahvâli kütüb-i atîka-i mevsûkada mastūr ve tefâsîl-i evsāfı zîbâ-yiş-bahş-ı harîr-i sutūr olan Mekke-i füyûzāt-sebîke-i müşerrefe ve Medîne-i sa'âdet-defîne-i mufahhame vekāyi'-i mebrûkesiyle, âdât u i'tikādât-ı ehl-i Câhiliyye ve kavânîn u nizāmât-ı urbâniyye-i asriyyeyi zabt u istiknâh vâdîlerine sevk-i kemmiyyet-i efkâr ve ol bâbda dest-yârî-i aklâm-ı fuhûl ile sahâyif-pîrâ-yı tasnîf u te'lîf olan resâ'il-i nâdire-i Arabiyye ve mecâmi'-i fâhire-i Fârisiyye mündericâtına imrâr-ı nazar-ı i'tibâr ederek, kütüb-i mu'tebere-i mezkûre fehâvîsinden istinbât edebildiğim fevâ'id-i ğufrân-avâ'idin millet-i mu'azzama-i Osmâniyye içün nâfi' olan cihetlerini neşr u ta'mîm, ya'nî hıtta-i cesîme-i Hicâziyye'nin vukū'ât-ı mâziyye ve ahvâl-i târîhiyyesini birer cild-i mahsūs içinde cem'le ebnâ-yı vatana arz u takdîm etmek niyyetiyle, Türkiyyü'l-ibâre husūsī bir târîh yazmağı tasavvur eyledim idi."[174]

B. Veche-i Ûlâ

Beş sûretten oluşan ilk veche, Mekke-i mükerreme şehrinin bilinen en eski târihine kadar gider; şehrin coğrafyası, hava durumu ve iklimini ele alır. Evlerin mîmârîsi, görünüşü, mücâvirlik ve Mekke'de ev kiralamanın hükmü gibi mes'eleler yanında Beytullâh'a "Kâbe" denmesinin sebebi ile Kâbe'nin yüce fazîletleri, özellikleri, etrâfı ve hudûdu bu vechede anlatılmıştır.

Bölümün hemen girişinde "ifâde-i mahsūsa" başlığı altında *Mir'ât*'a kaynaklık eden altmış civârında eserin adı zikredilmiş,[175] ayrıca eserde bahsi geçecek konu başlıklarından bâzıları da kaydedilmiştir.

Mir'ât-ı Mekke'nin maksadını, *"ihvân-ı dîne Beytullâh'ın ve etrâfında bulunan mevâkı'in eşkâl ü ahvâlini ve civârında vâki' me'âsirin fezâ'ilini bildirmek"*[176] olarak tâyin eden Eyüb Sabri Paşa, anlatacağı konulara hazırlık kabîlinden evvelâ Beytullâh, Müstecâr, Mültezem, Hacerü'l-esved, Hicr-i İsmâîl, Hufre-i Muaccin, Metâf-ı şerîf, Makâmât-ı erbaa, Kubbetü'l-Ferrâşîn ve Kubbetü's-Sikâye gibi mefhum ve mekânları târif etmiş, ardından konu başlıklarına geçmiştir.

---

174 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 5-6.

175 Zikredilen kaynaklar için bkz. Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 8-9.

176 Eyyûb Sabrî, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, s. 11.

Konular arasında; Câhiliye devrindeki dinler, Mekke-i mükerreme'nin isimleri, elkâbı ve bunların tesmiye sebebi, Haremeyn kalelerine bayrak çekilmesi, Karmatî ve Vehhâbîlerin Mekke'yi istîlâları, Mekke evlerinin mâhiyet ve özellikleri, Mekke hastalıklarının ortaya çıkma sebebi, Hicaz'daki meyve ve sebzelere dâir mâlûmat, Kâbe'yi yalnız tavaf etmenin fazîleti, cinlerin Kâbe'yi tavaf etmeleri, Mekke'nin fazîletleri, Kâbe'nin sınırları, Harem hudutları ve mîkat mahalleri, Mekke evlerinin kiralanmasının câiz olup olmadığı gibi mes'eleler olup aralara birtakım rivâyet ve hikâyeler derc edilmiştir. Ayrıca "Hicâz'a gideceklere nasîhat" başlığı altında, hacca niyetlenenlerin sağlıklarını muhâfaza edebilmeleri, mîde fesadına veyâ çeşitli hastalıklara mâruz kalmadan hac farîzalarını yerine getirip ziyâretlerini tamamlayabilmeleri için pratik bilgiler verilmiştir.

C. Veche-i Sâniye

Bu vechede on üç sûret vardır. Genel olarak Kâbe-i muazzama'nın îmârının ayrıntıları hakkında târihçilerden gelen rivâyetlerle, Beytullâh'ı kimlerin inşâ ettikleri ve hangi sebepler üzerine yenileme ve genişletme faaliyetlerine giriştikleri konularına hasredilmiştir. Bu kısımda Hazret-i İbrâhim *–aleyhi's-selâm–* efendimizin hayat hikâyesine oldukça mufassal bir sûrette değinilmiş; hâl tercümesi ile Mekke-i mükerreme'ye geliş sebebi, Kâbe'yi inşâ etmekle vazîfelendirilmesi, İsmâil *–aleyhi's-selâm–*ın kurban edilmesi gibi hususlarla İsmâil oğullarının Mekke'deki ikâmetleri ve âdetlerinden bahsedilmiştir. İsmâil *–aleyhi's-selâm–*ın kurban edilmesi mes'elesinde ulemâ arasındaki ihtilaflar müstakil bir başlık altında ele alınmış; ayrıca Hz. İbrâhim *–aleyhi's-selâm–*ın kurban etmekle vazîfelendirilmesindeki sebep ve hikmetlere değinilmiştir.

Bu bölümde ayrıca Kâbe binâsının ilk hâli üzerine müfessirlerin, muhaddislerin ve târihçilerin sözleri, ilk inşâ edilişi, daha sonra gördüğü on bir tâmir ve tecdid anlatılmıştır. Zemzem de bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınan konulardandır; zemzemin ortaya çıkışından önce Mekke'de bulunan kuyular, zemzemin zuhûru, isimleri ve tesmiye sebepleri anlatılmıştır. Bu vechede ayrıca, Cürhümlüler ile Kâtûrâlıların Mekke'ye göç etmeleri, Benî Huzâ'a'nın dînî temâyülü ve Mekke idâresinin Benî Huzâ'a eline geçişi, icâze usûlü, livâ,

sefâret, hicâbet-i Kâbetullah, sâhibü'l-kubbe, kıyâde ve rifâde gibi vazîfe ve me'muriyetler, kur'a, ok çekme (ezlâm) ve Câhiliye Araplarında kumarbazlık, Mekke ahâlîsinin âdetleri ve bayramlaşma usûlü, Hicaz'a putperestliğin girişi, Cemşid'in ilahlık iddiâsı, fil kıssası ve fil-i Mahmûdî, Ebrehe'nin Kâbe'ye alternatif olarak inşâ ettirdiği Beyt-i Kulleys, Rum Kayseri Romanos'un Kâbe'yi harap etmek için hücum etmesi, Abdullâh b. Zübeyr'in tercüme-i hâli, Bağdad halîfeleri, hilâfetle melik ve sultanlara has mertebeler ve elkâb, Kâbe'nin düşen taşlarının ıslâhı ve kırık taşlarının yenilenmesine dâir bâzı mes'eleler ve buna dâir verilen fetvâlar ele alınmıştır.

D. Veche-i Sâlise

Altı sûreti hâvîdir. Bu vechede ağırlıklı olarak, Mescid-i Harâm'ın kaç kere ve kimler tarafından ve ne sûrette genişletildiği ve süslendiği üzerinde durulmuştur. Bu minvalde Harem-i şerîf'in Hz. Ömer ve Hz. Osman *–radıyallâhu anhümâ–* hilâfetlerinde ve daha sonra Ebû Câfer Abdullâh el-Mansūr-ı Bağdâdî ve Muhammed el-Mehdî-i Abbâsî devirlerinde genişletilmesi sırasıyla anlatılmaktadır.

Haremeyn ahâlîsine gönderilen surrenin târihi ve mâhiyeti, kimlere nasıl şehâdetnâme ve ikrâmiye verilmekte olduğu, Yavuz Sultan Selim tarafından gönderilen surrenin tevzii ve taksimi, kitabın te'lif edildiği dönemde gönderilen surrenin miktarı, Haremeyn-i şerîfeyn'in yakacak ve diğer levâzımâtı, kandiller ve mumlar, Ayn-ı Zübeyde'nin bânîsi ile mecrâ ve kanallarının kaç kere, kimler tarafından tâmir, ıslâh ve tesviye kılındığı, Mekke'de meydana gelen sel felâketleri, Kâbe'de mahfuz hazîneler ve bunların sarfı, 802 yılında (1400) Beytullah'ta meydana gelen yangın ve Mescid-i Harâm'ın yenilenmesi, Hırka-i şerif dâiresinde bulunan teberrükât, Kânûnî Sultan Süleyman'ın Mekke'de yaptırdığı dört medrese ve II. Selim devrinde Mescidü'l-Harâm'ın yenilenmesi, bu vechede mevzûubahis edilen diğer konular cümlesindendir.

E. Veche-i Râbi'a

Dört sûreti şâmil olan "veche-i râbi'a", Kâbe'nin tezyînâtı, Kâbe'ye gönderilen hediyeler, asılan kandiller ve Kâbe'ye kisve giydirilmesinin ayrıntılarını muhtevîdir. Kâbe'ye kandil, kisve ve sâir hediye takdim edenler kimlerdir, ilk kisve nasıl asılmıştır, daha sonra kisve giydirme şerefine kimler nâil olmuştur, asılan kisveler ne tür kumaşlardan yapılmıştır, kisvenin îmâli için vakfedilmiş köyler ve bunların yıllık hâsılâtı nedir gibi sorulara cevap olacak bilgileri ihtivâ eden bu vechede, ayrıca Mısır'ın kisve-i şerîfe alayı, Mahmil-i şerif alayları, Mîzâbü'r-Rahme'ye Altınoluk denmesinin sebebi, eski paralar ve dirhem-i şer'î, Kâbetullâh'a giydirilen kuşak, Kâbe örtüsünün taksimi mes'elesi ile Surre-i hümâyûn'un Şam'a gelişi ve buradan hareket edişi gibi konular ele alınmıştır.

F. Veche-i Hāmise

Dört sûretten oluşmaktadır. Hacmen oldukça küçük olan bu vechede Mescid-i Harâm'ın yapısı, eski vaziyeti, kapıları, sütunları ve 'şerefe'leri anlatılmış, bunların miktarı ve görünüşlerinden de bahsedilmiştir.

G. Veche-i Sâdise

Altı sûretten müteşekkil olan altıncı veche, Mescid-i Harâm'ın Sultan Mecid devrinde yapılan on iki sene süren restorasyon ve sonrasındaki birtakım tâmir ve yenileme faaliyetlerinin akabindeki yeni hâlini tasvir ve târif etmektedir. Mescid-i Harâm'ın kubbe, kapı ve şerefelerinin mâhiyet ve adetleri ile dış görünüşlerini tafsîlatlı olarak ele alan bu vechede, ayrıca Mescid-i Harâm'ın eski zamanlardaki ve hâlihazırdaki minâreleri, geceleri minârelerde okunan evrâd u ezkâr ve tesâbîh-i şerîfe tilâvetinden sonra okunan salât ü selâm gibi konulara yer verilmiştir. Yine, Harem-i şerîf ve müştemilâtının ölçüleri, yüz ölçümleri ve aralarındaki mesâfeler, oldukça ayrıntılı tablolar hâlinde kaydedilmiştir. Mescid-i Harâm ve Beytullâh'ın dâhilen ve hâricen ölçüleri, Harem-i şerîf kapı girişlerinin, kumluk ve kaldırımlarının ölçüleri, şadırvân-ı Kâbe, Makâm-ı şerîf-i İbrâhîm ve Hatîm-i kerîm'in ölçüleri, Makâmât-ı erbaa, muvakkıthâne ve kütüphâne binâları ile Harem-i şerîf minâre kâidelerinin yüz ölçümleri bu cümledendir.

H. Veche-i Sâbi'a

Son veche üç sûreti şâmil olup özellikle Mekke-i mükerreme'deki mukaddes mekânlar, mescidler, zâviyeler, hastahâneler, imâretler, ribatlar ve dağlara hasredilmiştir. Mescidler ve dağlar, "me'âsir" başlıkları altında gruplandırılarak anlatılmış, aralarda da çeşitli başlıklar açılarak pek çok konuya değinilmiştir. Bu vechede ayrıca; Resûl-i muhterem, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Hamza ve Hz. Câfer'in doğdukları yerler, Hz. Hatice, Hz. Âmine ve Abdullâh b. Zübeyr gibi zevâtın türbeleri, Makâmât-ı erbaa, Hacerü'l-esved, Hacer-i mütekellim, Hacer-i müttekâ, Metâf-ı şerîf, Müstecâr, Mültezem, Safâ, Merve, Mîleyn-i ahdareyn, Tahte'l-Mîzâb, Hufre-i Mu'accin, Makâm-ı İbrâhim, Kâbe'nin içi, Hatîm-i şerîf ve Sinan Paşa sarnıçları gibi mahaller ile hac mevsimlerinde yakılması mûtad kandiller, Harem-i şerîf müderrisleri ve müstahdemleri, zemzem-i şerîf kuyusunun temizlenmesi, Cürhüm melikleri, Karmatîlerin ortaya çıkışı, âdetleri, îtikadları ve irtikap ettikleri mezâlim, Vehhâbîlerin zuhûru, bedevî köylerine hoca gönderilmesi, sıhhiye me'muriyeti, Mekke ahâlîsinin eski gelenek ve görenekleri, Ramazan bayramı nöbeti, şeytan taşlama, duâ saat ve vakitleri, hac rehberliğinin gerekliliği, rehberlerin hizmetleri, Ehl-i fetret'in îmânı gibi konu ve mes'elelere değinilmiştir.

İ. Hâtime

Yukarıda zikri geçen bütün bu konuların ardından, *Mir'ât-ı Mekke* –belki de– beklenmedik bir sûrette son bulur. "Hâtime"de Mekke'ye veyâ Haremeyn'e dâir bir konu yer almaz. Bunun yerine Eyüb Sabri Paşa, "Pâdişâhların lüzûm-ı vücûdu ve pâdişâhlara inkıyâd ve itā'atin şer'an vücûbu" başlığı altında halîfenin gerekliliği ve pâdişaha/halîfeye itâatin vâcipliği gibi konulara değinir. Çeşitli argümanlarla halîfenin mevcûdiyetinin zorunlu olduğunu ifâde eder ve mevcut hükûmet tarzlarını tasnife tâbi tutarak "hilâfet"in şer'-i şerîfe uygunluğunu ortaya koyar. Sonrasında ise Sadreddîn-i Konevî hazretlerinin *Şecere*'ye yazdığı şerhten bir iktibas yaparak Osmanoğullarının seçilmişliğine ve devlet henüz kurulmadan mânevî bir tebşîrat ile müjdelendiklerine vurgu yaparak bitirir.[177]

---

177 Hâtime'nin muhtevâsına dâir ayrıntılı bilgi için "*Mir'ât*'ta Osmanlı Sultanları ve Haremeyn" başlığına mürâcaat ediniz.

V. METİN TE'SİS EDİLİRKEN TÂKİP EDİLEN USÛL

Mir'âtü'l-Haremeyn'i günümüz harflerine aktarırken tam transkripsiyon usûlünü değil, çalışmanın mâhiyet ve gâyesini göz önünde bulundurarak ve ayrıca göze sıklet vermemek adına, kısmî/hafifletilmiş transkripsiyon usûlünü tercih ettik. Bu îtibarla, kalın sesli addolunan hı (خ), sad (ص), dad/zad (ض), tı (ط), zı (ظ), ğayn (غ) ve kaf (ق) harflerinden sonraki medler düz çizgi (ā, ī, ū) ile gösterilirken, diğer uzun sesliler için şapka işâreti (â, î, û) tercih edildi: *Sāhib, kādī, inâyet-i mahsūsa, füyûzāt* ve *müzâkere* gibi…

Kelime ortası ve sonundaki ayn harfi (ع) ters kesme işâreti (') ile gösterildi: *Ta'zīm, ma'lûm, nev'* ve *ta'ahhüd* gibi… Kelime başlarındaki ayn harfi ise herhangi bir işâretle gösterilmedi: *Devlet-i Aliyye, Bâb-ı Âlî, usāt, asker, akd* ve *adem* gibi… Aynı anlayışın tatbik edildiği hemze harfi ise kesme işâreti (') ile gösterildi: *Me'mûrîn, mes'ele, te'sîs* ve *te'kîd* gibi…

Arapça usûlle yapılan terkiplerde *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde (*DİA*) tatbik edilen usûl tercih edildi: *Hacerü'l-esved, bi'l-vâsıta, ale'l-umûm, fevka'l-âde, fi'l-hakīka* ve *tahiyyetü'l-ahlâf* gibi… Öte yandan şahıs isimleri harf-i târifsiz bir şekilde yazıldılar: *Abdülhamîd, Abdullâh, Celâleddîn* ve *Abdülvehhâb* gibi… "Muhammed" ismi, Anadolu coğrafyasında yaşayan ve devlet kademesinde vazîfe alan şahıslar için "Mehmed", sâirleri için ise "Muhammed" imlâsıyla kullanıldı.

Hadîs-i şerîfler, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nce (İSAM) tâyin ve tesbit edilen usûlde tahriç edildi. Metinde anlamı verilmeyen âyet ve hadisler ile diğer Arapça ve Farsça manzûmeler, kelâm-ı kibarlar ve benzeri ibârelerin aslî imlâları metinde muhâfaza edildi, Türkçeleri ise dipnotta verildi. Yalnızca tesbîhat ve takriz mâhiyetindeki Arapça metinler olduğu gibi yazıldı. *Sallallâhu aleyhi ve sellem, radıyallâhu anh* ve *aleyhi ecmelü't-tehâyâ* gibi isimlerin ardından gelen kısa duâ ibâreleri günümüz harflerine çevrilerek italik olarak verildi. Âyet meâllerinde merhûm Ömer Nasûhi Efendi'nin meâli tercih edildi. Bunun yanında, hicrî ve rûmî târihler, mîlâdî takvime çevrildi ve metinde gerektikçe notlandırma yapıldı.

Bir kısmı müellif hatâsı olması muhtemel, lâkin çoğunlukla mürettip hatâsı olarak değerlendirdiğimiz imlâlar düzeltildi.[178] Bilhassa şahıs ve coğrafî yer

178 Meselâ meşhur târihçi Ezrakī'nin eser boyunca "Erzakī" şeklinde zikredilmesi, herhâlde Eyüb Sabri Paşa gibi bir hezarfenin yapabileceği türden bir hatâ değildi.

isimlerinde görülen bu hatâların tashihi yâhut –elbette– harekelenmemiş bir coğrafî yer isminin ne sûrette okunacağı gibi mes'eleler oldukça uzun süren meşakkatli bir ameliye netîcesinde halledilebildi. Bunu yaparken Türkçe tercüme kitaplar yerine, mümkün mertebe doğrudan Arapça kaynaklara mürâcaat yolu tercih edildi. Buna göre Yâkūt el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*'ı, el-Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ı ve Zemahşerî'nin *el-Cibâlü ve'l-emkine ve'l-miyâh*'ı gibi coğrafya kitapları; İbn Sa'd'ın *et-Tabakātü'l-kübrâ*'sı, İbn Hişâm'ın *Sîretü'n-nebeviyye*'si ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si gibi tabakât ve siyerler; Ezrakī'nin *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr*'ı, Fâkihî'nin *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehri ve hadîsihî*'si ve Takıyyüddîn el-Fâsî'nin *Şifâ'ü'l-ğarâm*'ı gibi Mekke târihleri ile çeşitli tefsir ve hadis külliyatlarına mürâcaat edildi. Ayrıca Muhyiddîn Ahmed İmâm (*Fî Rihâbi'l-Beyti'l-atîk*); Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (*en-Nüsükü'l-hacc ve'l-umre*) ve Cevâd Alî (*el-Mafsal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*) gibi modern dönem yazarlarının çalışmalarından da yer yer istifâde edildi.[179]

Farsça manzûmelerin mukâbelesi konusunda ise manzûmenin varsa tahkikli edisyonuyla mukâbele edilmesi yoluna gidildi. Meselâ Abdurrahmân-ı Câmî'nin *Heft Evreng*'inden iktibas edilmiş bir manzûme, bu usûl üzere mukâbele edilerek tashih edildi ve metindeki farklılıklar dipnotta gösterildi. Bununla birlikte, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de yer alan Farsça manzûmelerin ekserîsinin iktibas edildiği Muhyî-i Lârî'nin *Fütûhu'l-Haremeyn*'inin tahkikli neşrine ulaşamadığımız için *Mir'ât*'ta yer alan bu manzûmeler, *Fütûhu'l-Haremeyn*'in el yazma nüshalarıyla mukâbele edildi.[180]

Metnin okunabilirliğini artırmak, anlam kargaşasını izâle etmek ve konu akışını kolaylaştırmak uğruna lüzum görülen yerlere paragraf, noktalama işâreti ve başlıklar eklendi. Her hâlükârda Eyüb Sabri Paşa'nın başlıkları muhâ-

---

179 Bu sâyede literatürde daha ziyâde hatâlı olarak kullanılan kimi isimlendirmelerin doğrularına işâret edebilmek imkânı doğdu. Meselâ, pek çok yerde "Vâdî-i Nu'mân" olarak geçen yerin adının esâsında "Vâdî-i Na'mân" olduğu anlaşıldı.

180 Mukâbelede şu nüshalar kullanılmıştır: Muhyiddîn-i Lârî, *Fütûhu'l-Haremeyn*, Staatsbibliothek zu Berlin (SBB Berlin), Hs. or. 6596, sene 1557; Muhyiddîn-i Lârî, *Fütûhu'l-Haremeyn*, Staatsbibliothek zu Berlin (SBB Berlin), Ms. or. quart. 1153, sene 1578.

faza edildi. Sayfa numaraları ile ibâre, başlık ve dipnot gibi metne tarafımızca yapılan bilumum ilâve, tâmir ve müdâhaleler köşeli parantezle "[ ]" gösterildi. Takriz sayfaları, eserin aslında kendi içerisinde ayrıca numaralandırıldığından, muhtemel karışıklıkları önlemek adına, bu sayfalar başına "T" harfi konarak gösterildi: **[T15]**, **[T47]** gibi… Öte yandan, tereddütlü okumalarda veyâhut okunuşunda birden fazla vecih bulunan ibârelerde asıl imlâ yine köşeli parantez içerisinde gösterildi.

Göze sıklet vermemek, imlâ tercihlerinde etkili oldu; bu minvalde kelimelerin mümkün mertebe büyük harfle başlamamasına çalışıldı. Çünkü, meselâ, zincirleme terkipler birçok kelimenin büyük harfle başlaması gibi bir durum oluşturacaktı. Bu sebeple terkiplerdeki ilk kelime hâricindeki tüm sıfatların ve diğer ibârelerin küçük harflerle yazılması yoluna gidildi: "Bânî-i bünyân-ı rasînü'l-erkân-ı şerî'at *–aleyhi ekmelü't-tahiyyet–* efendimiz hazretleri", "Mekke-i mu'azzama", "Haremeyn-i muhteremeyn" ve "Mekke-i mükerreme belde-i mu'azzaması" gibi… Bunlar yanında bütün ay isimleri ile özel ismin zikredilmediği durumlarda "hazret" gibi unvanlar küçük yazıldı: "asr-ı ma'ârif-hasr-ı hazret-i hilâfet-penâhîye değin yürüterek" gibi… Sâdece Allah te'âlâ ve Resûl-i ekrem'den bahsedilirken hürmeten bu kâideden ferâgat edildi.

Eyüb Sabri Paşa'da var olduğu âşikâr olan estetik kaygı mümkün mertebe muhâfaza edilmeye çalışıldı.[181] Paşa'nın şeklî tercihleri ya korundu yâhut günümüze uyarlandı. Bu cümleden olarak, eserin matbû nüshasının sayfa kenarlarında kullanılan kırmızı bordür ile cilt başlarında yer alan Kûfî hatla yazılmış "Mir'âtü'l-Haremeyn" ve "besmele" aynen muhâfaza edildi. Âyetler için husûsî bir parantez tercih edildi; duâ ibâreleri uzun tire içerisine italik yazıldı. Ayrıca bölüm başları ve sonları ile konu geçişlerinde birtakım motifler kullanıldı.

181 Paşa, diğer eserlerinde de belli bir estetik kaygıya sâhip gözükmektedir. Meselâ *Azîzü'l-âsâr*'da "ifâde-i mahsūsa" başlığı altında *"Azîzü'l-âsâr'ı mütâla'a buyuranlara hizmet-i mahsūsa olmak ve "âyât-ı celîle ile ehâdîs-i nebeviyye ve sâ'ir" terkîbât tercümeden tefrîk olunmak içün ... alâmât-ı mahsūsaları arasına alınmışdır"* diyerek nereye hangi işâreti kullandığını tek tek belirtir. Bkz. Eyyûb Sabrî, *Azîzü'l-âsâr*, s. 6.

Basma ve yazma nüshalarda yer alan resim ve şekiller, müellifin "şekil" yazarak işâret ettiği yerlere, konu bütünlüğü göz önünde bulundurularak yeniden yerleştirildi. Resim ve şekillerin basma nüshalarda birbirlerinden farklı yerlerde yer alması, bu tercihe yönelmemizin esas âmili olmuştur.

Çalışmanın sonuna eser ve müellife dâir kimi vesîkaların sûretleri ile lügâtçe ilâve edildi. Lügâtçeyi oluştururken bilhassa Kubbealtı Lugatı, Redhouse Osmanlıca-İngilizce Lügât, Lügât-i Remzî ve TDK Derleme Sözlüğü'nden istifâde edilmiştir. *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Mekke, Medîne ve Cezîretü'l-Arab ciltlerinden müteşekkil bir bütün olduğundan, Mekke cildi için indeks hazırlanmamış ve beşinci cildin sonuna umûmî bir indeks konulması planlanmıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet - Bahriye (C.BH.) 256/11863, 14 Rebîʿülâhir 1302 (31 Ocak 1885).

BOA, Cevdet - Dâhiliye (C.DH.) 66/3271, 25 Zilhicce 1204 (5 Eylül 1790).

BOA, Cevdet - Maârif (C.MF.) 115/5743, 29 Muharrem 1303 (7 Kasım 1885).

BOA, İrâde - Dâhiliye (İ.DH.) 1096/85925, 20 Zilhicce 1305 (28 Ağustos 1888).

BOA, İ.DH. 626/43575, 9 Zilkâde 1287 (31 Ocak 1871).

BOA, İ.DH. 686/47848, 10 Cemâziyelevvel 1291 (25 Haziran 1874).

BOA, İ.DH. 724/50509, 23 Cemâziyelevvel 1293 (16 Haziran 1876).

BOA, İ.DH. 888/70690, 29 Şâban 1300 (5 Temmuz 1883).

BOA, İ.DH. 938/74321, 18 Rebîʿülâhir 1302 (4 Şubat 1885).

BOA, Mâbeyn-i Hümâyûn Evrâkı - İrâdeler (MB.İ.) 80/49, 18 Ramazan 1298 (14 Ağustos 1881).

BOA, Sadâret - Âmedî Kalemi Evrâkı (A.}AMD.) 8/67, 11-20 Cemâziyelâhir 1265 (4-13 Mayıs 1849).

BOA, Sadâret - Nâme-i Hümâyun Evrâkı (A.}DVN.NMH.) 30/19, 15 Şâban 1306 (16 Nisan 1889).

BOA, Yıldız - Mütenevvi Mârûzât (Y.MTV.) 16/79, 23 Rebîülevvel 1302 (10 Ocak 1885).

BOA, Yıldız Perâkende - Askerî Mârûzât (Y.PRK.ASK.) 17/29, 29 Cemâziyel-evvel 1300 (7 Nisan 1883).

BOA, Y.PRK.ASK. 37/17, 4 Rebîülâhir 1304 (31 Aralık 1886).

BOA, Y.PRK.ASK. 65/59, 15 Safer 1308 (30 Eylül 1890).

DTA, Bahriye Nezâret-i celîlesi yoklama kalemi, Zâbitân Künyesi, Defter no: 31, Künye sıra no: 21.

DTA, Şûrâ-yı Bahriye (ŞUB.), Defter no: 396, s. 80, 26 Ramazan 1309 (24 Nisan 1892).

II. DİĞER KAYNAKLAR

ABDULLAH FRÈRES, *Bahriye mîrlivâlarından Eyüb Sabri kulları*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, Yıldız Fotoğraf Arşivi, nr. 90850/93, Constantinople 1885.

ACLÛNÎ, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs: Ammâ iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*, thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî, el-Mektebetü'l-Asriyye 1420/2000, 2 cilt.

AHMED b. HANBEL, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. ve thr. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1421/2001, 50 cilt.

AKYILDIZ, Ali, "Subhi Paşa, Abdüllatif", *DİA*, XXXVII, TDV, İstanbul 2009, s. 450-452.

ALÎ el-KĀRÎ, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzū'a = el-Mevzū'âtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed es-Sabbâğ, Dârü'l-Emâne – Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1391/1971, 576 s.

ÂSIMÎ, Abdülmelik b. eş-Şâfi'î, *Samtü'n-nücûmü'l-avâlî fi enbâ'i'l-evâ'il ve't-tevâlî*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, 4 cilt.

el-ASKALÂNÎ, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhārî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1379, 13 cilt.

__________, *Telhīsu'l-habîr fi tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'iyyi'l-kebîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Mu'avvaz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, 4 cilt.

AYVERDİ, İlhan, *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük = Kubbealtı Lugatı*, red. etimoloji. Ahmet Topaloğlu; yay. haz. Kerim Can Bayar, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, 3 cilt.

BABINGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, trc. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1992, 502 s.

BECKINGHAM, C. F., "The Date of Pitts's Pilgrimage to Mecca", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, nr. 3/4 (1950), s. 112-13.

el-BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-büldân*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, 3 cilt.

BEYHAKĪ, *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Ziyâurrahmân A'zamî, Dârü'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kuveyt [t.y.], 532 s.

__________, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Dâ'iretü'l-Ma'ârifi'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1344, 10 cilt.

BEZZÂR, *el-Bahru'z-zehhār = Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, Âdil b. Sa'd, Sabrî b. Abdülhālik eş-Şâfi'î, Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân – Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Beyrut – Medîne, 1988-2009, 18 cilt.

BİLGE, Mustafa L., "Kızıldeniz", *DİA*, XXV, TDV, Ankara 2002, s. 557-559.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, sdl. Ali Fikri Yavuz, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul [t.y.], 584 s.

__________, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964-66, 8 cilt.

BİRIŞIK, Abdülhamit, "Nakkāş, Muhammed b. Hasan", *DİA*, XXXII, TDV, İstanbul 2006, s. 328-329.

el-BUHĀRÎ, *el-Câmi'u's-sahîh el-Câmi'u'l-müsned es-Sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavkı'n-Necâh, 1. bs., 1422/2001, 9 cilt.

BURSALI MEHMED TAHİR, "Eyüb Sabri Paşa", *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler, TÜBA, Ankara 2016, s. 959.

CÂMÎ, Abdurrahmân-ı, *Mesnevî-yi Heft Evreng*, thk. ve tsh. Câbilkâ Dâd Alişâh, Asgar Canfedâ, Zâhir Ahrârî, Hüseyin Ahmed Terbiyet, Merkez-i Mutâla'ât-ı Îrânî, Tahran 1999, 2 cilt.

CEVÂD ALÎ, *el-Mafsal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, Dârü's-Sâkī, [y.y.] 1422/2011, 20 cilt.

DAHLÂN, Ahmed b. Zeynî, *Hulâsatü'l-kelâm fî beyâni ümerâ'i beledillâhi'l-harâm*, el-Matbaatü'l-Hayriyye, Kâhire 1305, 332 s.

DÂREKUTNÎ, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. es-Seyyid Abdullâh Hâşim Yemânî el-Medenî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1386/1966, 4 cilt.

DEMİRCAN, Adnan, "Hz. İbrahim'in Doğum Yeriyle İlgili Farklı Bir Yaklaşım", *Hz. İbrahim (1. Hz. İbrahim Sempozyumu Bildirileri)*, 17-18 Ekim 1997, ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa 2007, s. 45-47.

DEMİRAYAK, Kenan, "Kasīdetü'l-Bürde", *DİA*, XXIV, TDV, İstanbul 2001, s. 566-568.

DEYLEMÎ, Ebû Şücâ' Şîrûye, *el-Firdevsü bi-me'sûri'l-hitāb*, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, 5 cilt.

DURMUŞ, İsmail, "Seci", *DİA*, XXXVI, TDV, İstanbul 2009, s. 275-276.

EBÛ DÂVÛD, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Vezâretü'l-evkâfi'l-Mısriyyeti ve eşârû ilâ Cem'iyyeti'l-Meknezi'l-İslâmî, 4 cilt.

ER, Şaban, *Melâmîlik ve Osmânlı Devri Melâmîleri: Hâl tercümeleri, Silsileleri, İ'tikâdları, Meşrebleri, Eserleri, Eserlerinden seçmeler, Tıpkıbasımlar, Arşiv vesikaları, Fotoğraflar*, Kutupyıldızı Yayınları, İstanbul 2015, 638 s.

EYYÛB SABRÎ, *Mir'âtü'l-Haremeyn : Mir'ât-ı Mekke*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, nr. T6082, 618 s.

__________, *Mir'âtü'l-Haremeyn : Mir'ât-ı Medîne*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, nr. T6083, 828 s.

__________, *Mir'âtü'l-Haremeyn : Mir'ât-ı Ceziretü'l-Arab*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, nr. T4195, 285 s.

__________, *Azîzü'l-âsâr şerh-i kasīde-i Bânet sü'âd*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1291/1874, 283 s.

__________, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, Bahriye Matbaası, Kostantiniye 1301/1884, 2 cilt.

__________, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, Bahriye Matbaası, Kostantiniye 1304/1886, 2 cilt.

__________, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Ceziretü'l-Arab*, Bahriye Matbaası, Kostantiniye 1306/1888, 416 s.

__________, *Mahmûdü's-siyer*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1287/1870, 599 s.

__________, *Riyâzu'l-mûkınîn*, Matbaa-i Es'ad İzzet, İstanbul 1298/1881, 383 s.

__________, *Târîh-i Vehhâbiyân*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1296/1879, 288 s.

__________, *Tekmiletü'l-menâsik*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1292/1875, 223 s.

EYYÛB SABRÎ BÂŞÂ, *Mevsû'atü Mir'âti'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn ve Cezîreti'l-Arab*, trc. Muhammed Harb vd., Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kâhire 1424/2004, 5 cilt.

__________, *Târîhu'l-Vehhâbiyyîn*, trc. Mus'ad b. Süveylim eş-Şâmân, [y.y., t.y.], 96 s.

EYYÛB SABRÎ PAŞA, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Sefernâme-i Mekke*, trc. Abdürresûl Münşî; ed. Cemşîd Kiyanfar, Merkez Neşr Mîrâs-ı Mektub, Tahran 1382/2003, 518 s.

EYYÜB SABRİ PAŞA, *Riyâzü'l-mûkınîn: Cennet Bahçeleri*, Meral Yayınevi, İstanbul 1981, 566 s.

EYÜB SABRİ PAŞA, *Tarih-i Vehhâbiyan: Vehhâbîler Tarihi*, haz. Süleyman Çelik, Bedir Yayınevi, İstanbul 1992, 368 s.

EYÜP SABRİ PAŞA, *Kâbe ve Mekke Tarihi (Mir'ât-ı Mekke) = Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, sdl. Osman Erdem, Fatih Yayınevi, İstanbul 2003, 760 s.

__________, *Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi Mir'âtü'l-Haremeyn* , haz. Hüseyin Kader, kıs. ve sdl. Cihan Okuyucu, Ensar Neşriyat, 3. bs., İstanbul 2014, 264 s.

__________, *Mahmudu's-Siyer: Peygamber Efendimizin –Sallallahu Aleyhi Vesellem– Hayatı*, haz. Dr. Fatih Başpınar, Semerkand Yayıncılık, İstanbul 2011, 560 s.

__________, *Vehhâbîlik Tarihi*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2016, 176 s.

EZRAKĪ, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr*, thk. Alî Ömer, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1424/2004, 2 cilt.

FÂKİHÎ, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehri ve hadîsihî*, thk. Abdülmelik b. Abdullâh b. Dehîş, Dârü Hazar, Beyrut 1414/1993, 6 cilt.

FAROQHI, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, trc. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, 238 s.

el-FÂSÎ, Takıyyüddîn, *Şifâ'ü'l-ğarâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm*, Beyrut 1421/2000, 2 cilt.

FAZLIOĞLU, İhsan, "Hulâsatü'l-Hisâb", *DİA*, XVIII, TDV, İstanbul 1998, s. 322-324.

FETTENÎ, Cemâleddîn Muhammed Tāhir b. Alî el-Hindî, *Tezkiretü'l-mevzū'ât*, [y.y., t.y.], 310 s.

FİDAN, Mehmet Akif, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, Doktora tezi, dnş. Prof. Dr. Seyfettin Erşahin, Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, 2008, 301 s.

__________, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK Yayınları, Ankara 2011, 281 s.

GAZZÂLÎ, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1983, 4 cilt.

__________, *Esbâbü'l-inâye fî tercemeti Bidâyeti'n-nihâye*, trc. Eyyûb Sabrî, Bahriye Matbaası, İstanbul 1306/1888, 144 s.

[GÖVSA], İbrahim Alaettin, "Eyüp Sabri Paşa", *Meşhur Adamlar: Hayatları – Eserleri*, II, nşr. Sedat Simavi, İstanbul 1933-1935, s. 446.

HACIİSMAİLOĞLU, Muhammed İhsan, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdu's-Siyer'i*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dnş. Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez, Gazi Üniversitesi SBE İslâm Târihi ve Sanatları (İslâm Târihi) Anabilim Dalı, 2008, 115 s.

HADDÂD, Ebû Abdullah, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ'i ulûmi'd-dîn*, Dârü'l-Âsıme, Riyad 1408/1987, 7 cilt.

el-HÂKİM, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, 4 cilt.

el-HAMEVÎ, Yâkūt, *Mu'cemü'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, 7 cilt.

HÜSEYİN REMZİ, *Lügât-i Remzî*, Matbaa-i Hüseyin Remzî, İstanbul 1305, 2 cilt.

ISFAHÂNÎ, Ebû Nu'aym, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, thk. Muhammed Revvâs Kal'acî, Abdülber Abbâs, 2. bs., Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1991, 2 cilt.

ISFAHÂNÎ, Ebü'ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, thk. Rızâullâh b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî, Dârü'l-Âsıme, Riyad 1419/1998, 5 cilt.

IŞIK, İhsan, "Eyüb Sabri Paşa", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, IV, Elvan Yay., Ankara 2006, s. 1368.

İBN ÂBİDÎN, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Dârü'l-fikr, Beyrut 1412/1992, 6 cilt.

İBN ARRÂK, *Tenzîhü'ş-şerî'ati'l-merfû'a ani'l-ahbâri'ş-şenî'ati'l-mevzū'a*, thk.

Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullâh Muhammed es-Sıddîk, Mektebetü'l-Kâhire, Kâhire 1401/1981, 2 cilt.

İBN ASÂKİR, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995, 80 cilt.

İBN HALDÛN, *Miftâhü'l-İber*, trc. Subhî Bey, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1276, 209 s.

__________, *Târîhu İbn Haldûn = Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî târîhi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi'ş-şe'ni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde, Dârü'l-fikr, Beyrut 1408/1988, 8 cilt.

İBN HİBBÂN, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1414/1993, 18 cilt.

İBN HİŞÂM, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Şirketü't-Tıbâati'l-Fenniyye el-Müttehide, Kâhire 1375/1955, 2 cilt.

İBN HUZEYME, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1390/1970, 4 cilt.

İBN İYÂS, Ebü'l-Berekât, *Bedâyi'u'z-zühûr fî vekâyi'i'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafa, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1404/1984, 5 cilt.

İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1407/1986, 15 cilt.

__________, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvâhid, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1395/1976, 4 cilt.

__________, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azīm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, Dârü Taybe, Riyad 1420/1999, 8 cilt.

İBN MÂCE, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü'l-Fikr, Beyrut [t.y.], 2 cilt.

İBN SA'D, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs, Dârü Sâdır, Beyrut 1968, 8 cilt.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkâdir Atâ, knt. Nuaym Zerzevîr, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, 18 cilt.

İMÂM, Muhyiddîn Ahmed, *Fî Rihâbi'l-Beyti'l-atîk*, Dârü Kurtuba, Kâhire 1423/2003, s. 212.

KALLEK, Cengiz, “Burckhardt, Johann Ludwig”, *DİA*, VI, TDV, İstanbul 1992, s. 420-421.

KANDEMİR, M. Yaşar, “eş-Şemâilü’n-Nebeviyye”, *DİA*, XXXVIII, TDV, İstanbul 2010, s. 500-501.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Muhyî-i Lârî”, *DİA*, XXXI, TDV, İstanbul 2006, s. 81.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, “Eyyûb Sabrî”, *Mu‘cemü’l-Mü’ellifîn: Terâcimü Musannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye*, III, Beyrut 1957, s. 30.

KILIÇ, Hulusi, “el-Kāmûsü’l-muhît”, *DİA*, XXIV, TDV, İstanbul 2001, s. 287-288.

KOÇU, Reşad Ekrem, “Eyyub Sabri Paşa”, *İstanbul Ansiklopedisi*, X, Koçu Yay., İstanbul 1971, s. 5446.

KOMİSYON, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2009, 6 cilt.

el-KUDĀ‘Î, *Müsnedü’ş-Şihâb*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1407/1986, 2 cilt.

KURTUBÎ, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân = Tefsîr-i Kurtubî*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş, Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kâhire 1384/1964, 20 cilt.

LÂRÎ, Muhyiddîn-i, *Fütûhu’l-Haremeyn*, Staatsbibliothek zu Berlin (SBB Berlin), Hs. or. 6596, sene 1557.

__________, *Fütûhu’l-Haremeyn*, Staatsbibliothek zu Berlin (SBB Berlin), Ms. or. quart. 1153, sene 1578.

LEVENT, Aysel, *Eyüp Sabri Paşa ve Mir’atü’l-Harameyn’e göre Hicaz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dnş. Prof. Dr. Sebahattin Samur, Erciyes Üniversitesi SBE İslâm Târihi ve Sanatları (İslâm Târihi) Anabilim Dalı, 2010, 295 s.

LEWIS, Bernard, “Ayyûb Sabrî Pasha”, *The Encyclopedia of Islam*, I, New Edition, E. J. Brill – Luzac & Co., Leiden – London 1960, s. 796.

MAĞRİBÎ, Şerefeddin, *el-Bedrü’t-temmâm şerhu Bülûği’l-merâm*, thk. Alî b. Abdullâh ez-Zebn, Dârü Hicr, Mansūre 1414-28/1994-2007, 10 cilt.

el-MAKDİSÎ, Muhammed b. Tāhir, *Zahīretü’l-huffâz*, thk. Abdurrahmân el-Firyevâî, Dârü’s-Selef, Riyad 1416/1996, 5 cilt.

MEHMED SÜREYYÂ, "Eyyûb Sabrî Paşa", *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, s. 451.

MESARA, Gülbün, *Türk Sanatında İnce Kağıt Oymacılığı: Katı'*, Türkiye İş Bankası, Ankara 1991, 99 s.

MÎZÂNCI MEHMED MURÂD, *Devr-i Hamîdî Âsârı*, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet 1308, 156 s.

MUHYİDDÎN ABDÜLHAMÎD, Muhammed, *en-Nüsükü'l-hacc ve'l-umre ve a'mâlehâ ale'l-mezâhibi'l-erba'a ve ziyâretü mescidi Resûl sallallâhu aleyhi ve sellem*, Matbaatü's-Saâde, Mısır 1951, 194 s.

MÜSLİM, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1956, 5 cilt.

en-NESÂ'Î, *Sünenü'n-Nesâ'î bi-şerhi's-Süyûtî ve hâşiyeti's-Sindî*, Dârü'l-Ma'rife, 5. bs., Beyrut 1420, 8 cilt.

en-NEVEVÎ, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî = el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 2. bs., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1392/1972, 18 cilt.

NOYAN, Bahri S., "Türkiye'de Matbaacılık: Deniz Matbaasının Tarihçesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl. 5, I, sayı. 6, Temmuz 1969, s. 35-37.

ONAY, Ahmet Talât – KURNAZ, Cemâl, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, TDV Yayınları, Ankara 1992, 500 s.

ÖZCAN, Azmi, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, TDV, İstanbul 1995, s. 8-9.

ÖZCAN, Azmi, "Eyüp Sabri Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 429.

ÖZEN, Şükrü, "Teftâzânî", *DİA*, XL, TDV, İstanbul 2011, s. 299-308.

REDHOUSE, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms = Kitâb-ı Me'ânî-i Lehçe li-James Redhouse el-İngilizî*, printed for The American Mission by A. H. Boyajian, Librairie du Liban [Mektebetü Lübnan], Beyrut 1892, 2224 s.

SARAÇ, Ayşe Hümeyra, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmudu's-Siyer'inde Hz. Peygamber'e dair nakledilen fevkalade haller –Mekke Dönemi–: (İbn-i Hişam ve Darir'in anlatımlarıyla mukayeseli)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dnş. Prof. Dr. İsmail Safa Üstün, Marmara Üniversitesi SBE İslâm Târihi ve Sanatları (İslâm Târihi) Anabilim Dalı, 2010, 172 s.

Sâlnâme-i Askerî (1283), Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne, İstanbul 1283/1866.
Sâlnâme-i Askerî (1286), Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne, İstanbul 1283/1869.
Sâlnâme-i Bahrî (1307), Bahriye Nezâreti Fen Komisyonu, İstanbul 1307/1889.
Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye (1301), Darü't-Tıbâʿatü'l-Âmire, İstanbul 1301/1884.
es-SÜYÛTÎ, Celâleddîn, *Câmiʿu'l-ehâdîs*, thk. Hasan Abbâs Zekî, Matbaatü Hattâb, [y.y., t.y.], 13 cilt.
__________, *el-Câmiʿu's-sağîr*, 2. bs., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2005, 2 cilt.
es-SÜYÛTÎ, Celâleddîn, – el-MÜCEDDİDÎ, Abdülganî – el-HANEFÎ, Fahru'l-hasen, *Şerhu Süneni İbn Mâce (Mecmûʿun min selâseti şürûhin)*, Kadîmî Kütübhâne, Karaçi [t.y.], 323 s.
eş-ŞÂMÎ, Muhammed b. Yûsuf b. es-Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Şeyh Alî Muavvad, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, 12 cilt.
ŞEMSEDDÎN SAMÎ, *Kāmûs-ı Türkî*, nşr. Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaadet 1317/1901, 1574 s.
ŞERİF, Ahmed İbrâhim, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve ahdü'r-Resûl sallallâhu aleyhi ve sellem*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kâhire 1985, 607 s.
et-TABERÂNÎ, *el-Muʿcemü'l-kebîr*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2. bs., Musul 1404/1983, 20 cilt.
__________, *er-Ravzü'd-dânî ile'l-Muʿcemi's-sağîr li't-Taberânî*, thk. Muhammed Şukûr Mahmûd el-Hâc Emrîr, el-Mektebü'l-İslâmî – Dârü Ammâr, Beyrut – Umân 1405/1985, 2 cilt.
TABERÎ, *Târîhu Taberî*, Dârü't-Türâs, 2. bs., Beyrut 1387/1967, 11 cilt.
TEK, Abdurrezzak, "İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, yıl: 10, 2009, sayı: 23, s. 281-301.
Tercümân-ı Hakīkat, sayı. 331, 5 Şâban 1296 (25 Temmuz 1879), s. 1-2.
Tercümân-ı Hakīkat, sayı. 446, 29 Zilhicce 1296 (19 Aralık 1879), s. 3-4.
THE EDITORS OF ENCYCLOPÆDIA BRITANNICA, "Lodovico de

Varthema", *Encyclopædia Britannica*, https://www.britannica.com/biography/Lodovico-de-Varthema, yayın tarihi: 14 Aralık 2007, erişim tarihi: 15 Kasım 2017.

THOMPSON, James Westfall, "Edward Gibbon, 1737-1794", *Pacific Historical Review*, sayı: 7, nr. 2 (1938), s. 93-119.

et-TİRMİZÎ, *el-Câmi'u's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dârü İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut [t.y.], 5 cilt.

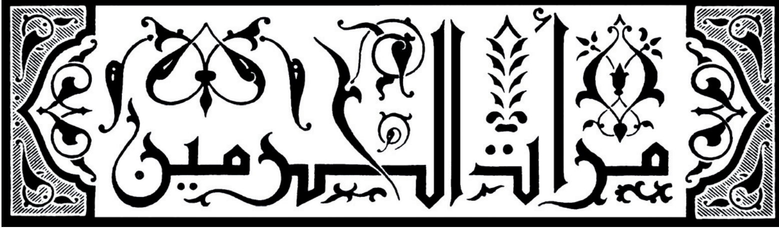
__________, *Tercümetü'ş-şemâ'il*, trc. Eyyûb Sabrî, Hurşid Efendi'nin Litografya Destgâhı, İstanbul 1299/1882, 320 s.

UĞUR, Hatice, "Tekrûr", *DİA*, XL, TDV, İstanbul 2011, s. 387-388.

ÜNVER, Ahmet Süheyl – MESARA, Gülbün, *Türk İnce Oyma Sanatı: Kaat'ı*, Ankara : Türkiye İş Bankası, 1980, 66 s.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I : Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Vekaleti, Ankara 1940, s. 573-595.

ez-ZEMAHŞERÎ, *el-Cibâlu ve'l-emkine ve'l-miyâh*, thk. Ahmed Abdüttevvâb Avd, Dârü'l-Fazîle, Kâhire 1319/1999, 383 s.

MİR’ÂTÜ’L-HAREMEYN

Mü’ellifi
Eyyûb Sabrî

MİR’ÂT-I MEKKE

Birinci cild

1302

Ma‘ârif Nezāret-i celîlesinin ruhsat ve sitâyişiyle
«Bahriyye» Matba‘ası’nda tab‘ olunmuşdur.

[TAKRÎZLER]

[Yenikapı Mevlevî-hānesi post-nişîni Osmân Selâhaddîn Efendi'nin takrîzi]

Efâzıl-ı meşâyıh-ı Mevleviyye'den Yenikapı Mevlevî-hānesi post-nişîni reşâdetlü Osmân Selâhaddîn Efendi hazretlerinin meknûz-ı sîne-i ma'ârif-defîneleri olan mervârîd-i belâgat-ı bedîdden pîrâye-bahş-ı kırtās-ı bürûz olan dürer-i takrîz-i fesāhat-eserdir.

«بِاسْمِهِ سُبْحَانَهُ»[1]

Rahmet-i ezeliyye-i Rahmâniyye ve inâyet-i sâbıka-i ilâhiyye mir'ât-ı vücûdda zuhûra gelen suver ü havâdisin ekmel ü eşrefi insân-ı kâmil olduğu gibi insân-ı kâmile muzāhî Kâ'be-i mu'azzama *–şerrefehallâhu te'âlâ–* ve sandûka-i kalbinde sūret-i cesîme-i insân-ı kâmili hâfız u hâvî Medîne-i sekîne *–nevverahallâhu te'âlâ ilâ yevmi'l-kıyâme–* eşref-i bikā' ve es'ad-i emâkin halk buyurulup biri Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn'e izāfetle kıble-gâh-ı âlemiyân ve diğeri Seyyid-i veled-i Âdem ve Hātem-i mürselîn'e nisbetle metāf-ı kerrûbiyân ve «رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الجِنانِ»[2] olup tefâsîl-i fezā'il ü kerâmâtları ve beyân-ı şurût-ı ta'zîmât ve tekrîmâtları ve vâcibât-ı tavâf ve ziyâretleri kütüb-i tefâsîr ve mücelledât-ı fıkh-ı şerîf ü siyerde mebsût u meşrûh ise de derece-i ilmin yakīne ve yakīnin mertebe-i ayâna terakkîsi matlûb ve emr-i memdûh u mergūb olduğuna binâ'en, işbu asır ma'ârif-perver-i üdebâ-yı benâmından asâkir-i bahriyye-i şâhâne mîralaylığı rütbe-i refî'asını ihrâz ile mübâhî mü'ellif-i *Mahmûdü's-siyer* ve şerhü'l-müsemmâ bi-*Azîzi'l-âsâr*,[3] edîb-i lebîb-i fesāhat-şi'âr izzetlü

---

1 [“Her kusurdan münezzeh olan Allah te'âlâ'nın ismiyle!”]

2 [“Cennet bahçelerinden bir bahçe” anlamındaki bu ifâde, “Evimle minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir” hadîs-i şerîfine telmihtir. Buhārî, II, s. 61, hadis no: 1195; Müslim, II, s. 1010, hadis no: 1390.]

3 [*Mahmûdü's-siyer* ve *Azîzü'l-âsâr*, Eyüb Sabri Paşa'nın eserlerindendir. Ayrıntılı mâlûmât için giriş yazısına bakınız.]

Eyyûb Sabrî Beğ Efendi b. Şerîf-İslâm *–şekerallâhu te'âlâ mesâ'îhi ve e'azzehû müte'âliyen ilâ düreci'l-irtikâ'i ale'd-devâm–* ol Haremeyn-i muhteremeyn'in ahvâl ü keyfiyyâtını göz önüne getirircesine tafsīl-i târîhiyye ve coğrâfiyyelerini ve harîta-i mürtesemelerini muhtevî mu'teberât-ı kütüb-i âsâr-ı selef ü siyer ve müntehabât-ı tevârîh-i ibret-eserden cevâhir-i **[T3]** mesâ'il-i mensûrâtı rişte-i sutūra nazm u tensîk ile *«Mir'ât-ı Haremeyn»* nâmıyla bu kerre dahī üç cild bir eser-i celîl-i ber-güzîde ibrâzına muvaffak olarak, çîre-destî-i edeble saykal-nümâ-yı belâgat olduğu sahâyifi beldeteyn-i tayyibeteyn içün nazar-ı ıttılâ'a mâni' olan zamân-ı seyyâl-i gayr-ı müstakarrı takrîr ve i'âde ve mesâfe-i ba'îde-i sa'bü'l-menâli takrîb ü irâ'e etmekde cümle ulü'l-ebsāra bir dûr-bîn-i u'cûbe-nümâ ve bir âyîne-i kudsî-cilâ göstermiş olduğundan, devâm-ı zikr-i cemîli vesîle-i îfâ-yı teşekkürî olsa sezâdır.

el-Abdü'l-ahkar Osmân Selâhaddîn
–el-Mevlâ ğaferallâhu leh–

[Takvîm-hāne-i Âmire müdîri Ahmed Midhat Efendi'nin takrîzi]

Ecille-i üdebâ-yı asırdan Takvîm-hāne-i Âmire müdîri sa'âdetlü Ahmed Midhat Efendi hazretlerinin kitâb-hâne-i ulûm u fünûn olan karîha-i melâhat-fesîhalarından selâset-nümâ-yı zuhûr olan takrîz-i bedî'u'l-beyândır.

Asr-ı mes'ûd-ı peygamberîye yetişmiş olmak ve sohbet-i cân u cihân-kıymet-i Cenâb-ı Ahmedî ile müteşerrif bulunmak içün nevbet-i tevellüd ahkâmından nâşî te'ahhur eyleyen ümmet-i Muhammed'i bu ni'metden hikâyeten olsun mütena''im etmeğe bezl-i mechûd eyleyen mü'ellifîn-i mübâreke-i kadîmenin hātemi ve zât-ı Hazret-i Peygamberî'nin böyle dünyâ ve âhiretçe en şerefli bir hizmet-i mübârekesinin

hādimi olan Eyyûb Sabrî Beğ Efendi, *Mahmûdü's-siyer* ser-levhalı eser-i mübâreğinde menâkıb-ı celîle-i Seyyidü'l-mürselîn'i aynıyla Asr-ı sa'â-det'de yaşayıp öğrenmiş olmak derecesinde bir vuzūh-ı kâmil ü kâfî ile sımâh-ı ehl-i **[T4]** îmâna îsāl eylemiş oldukları gibi bu kerre ol menâ-kıb-ı mübârekenin güzâr etmiş olduğu mahâll ve mehâfil ve mevâkı'-i mukaddeseyi dahī ziyâretleriyle tenvîr-i bâsıra-i ubûdiyyet ve İslâmiyyet edenler derecesinde ve belki onların en çoğundan ziyâde erbâb-ı iştiyâka keşf u irâ'e husūsunu dahī uhde-i İslâmiyyet'e müterettib bir vazīfe-i dî-niyye add eyleyerek, şu eser-i celîli vücûda getirmişlerdir.

İslâmiyyet'in mişkât-ı envârı olan ol diyâr-ı kudsiyyet-disârı ziyârete ez-cân u dil müştâk olan ehl-i îmân içün «شَنِيدَنْ كَىْ بُوَدْ مَانَنْدِ دِيدَنْ»[4] tahas-sürüne de mahal kalmamak üzere, herkesin yüz sürdükleri nikāt-ı lâzı-menin tesâvîrini de o eser-i celîle ilâve etmeleri, eserin kadrini bir kat daha i'lâ edeceği, kıymet-şinâsân içün muhtâc-ı îzāh ve tafsīl değildir.

Mü'ellif-i eserin bu hizmeti, ihvân-ı dîne bayağı bir hac îfâsıyla hâsıl olacak vukūf u ma'lûmâtı istihsālden ibâret olduğunu düşündükçe, bu muvaffakıyyet-i azīmeye gıbta eylemekde erbâb-ı kalem ma'zûr görünür. Ma'a-hâzâ böyle bir muvaffakıyyet-i azīmenin her kula müyesser olama-yacağı dahī düşünüldükçe, –*hâşâ*– eserin kıymetini artırmak değil, belki eserin kıymet-i azīme ve şeref-i azīminden hisse-mend-i teşerrüf olmak emeliyle takrîze her eli kalem tutanlar cân atsa sezâdır.

Sāhib-i te'lîfin şu hizmet-i mübârekesinde olan kudsiyyet-i asliyye vü hakīkiyyeye nazaran kendisini tebrîk etmeği haddimin fevkınde gör-düm. Böyle bir mukaddes eserde ism-i âcizânemin dahī bulunabilmesini kendim içün şâyân-ı tebrîk bir inâyet-i mahsūsa add ederim.

Yâ Rabbenâ! Mü'ellifin, bu hizmet-i dîniyyesinden dolayı kemâl-i lutfundan ümîd-vâr olduğu mükâfât-ı dünyeviyye vü uhreviyyesinden

---

4 [Hiç işitmek görmek gibi olur mu!]

ben kulunu ve şu risâlede esâmîsi münderic olan sâ'ir kıymet-şinâsânı ve bütün mü'minîn ü mü'minâtı dahī mahzûn bırakmamanı eltāf-ı sübhâniyyenden ümîd ve ricâ ederim.

Ahmed Midhat

[T5]

[Erkân-ı Umûmiyye-i Harbiyye dâ'iresi başkâtibi Muhtâr Beğ Efendi'nin takrîzi]

Nehârîr-i cihân-ı edebin mümtâz ve ser-bülendi Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye dâ'iresi başkâtibi sa'âdetlü Muhtâr Beğ Efendi hazretlerinin nizām-bahş-ı kişver-i sutūr olan târîh-i takrîz-edâlarıdır.

Dil-i mü'min ta'ayyün-gâh-ı remz-i "kuntü kenzen"dir[5]
Karîrü'l-ayn feyz-â-feyz envâr-ı tecellâdır

Ne sūret olsa andan cilve-zîb-i nazra-i hikmet
Tecellî-hāne-i tahkīk u ma'nâdan hüveydâdır

Gönüldür mahrem-i vahdet-sarây-ı sırr-ı lâhûtî
Ezelden tercümân-ı akdes-i dîvân-ı esmâdır

Gönüldür neş'e serşâr-ı rahîk-ı nâdî-i tevhîd
Humâr-ı âzâde-i kayd-ı teberrâ vü tevellâdır

Odur hil'at-tırâz-ı ahsen-i takvîm-i kudsiyyet
Eğerçi perde-pûş-ı kisve-i "sümme radednâ"dır[6]

Ne gûne feyz-i isti'dâd dersen andadır mevcûd
Ne rütbe i'tilâ fikr eylesen andan da bâlâdır

---

5 [Hadis olarak rivâyet edilen «كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا» (Ben gizli bir hazîne idim) sözüne telmih vardır. Aclûnî, bu sözün hadis olarak sâbit olmadığını ifâde eder. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 156, hadis no: 2016.]

6 ["Sonra da indirdik." Tīn, 95/5.]

Gönül ulviyyetîçün bundan a'lâ bir delîl olmaz
Nebî-yi Hakk buyurdu, "kalb-i mü'min, arş-ı Mevlâ"dır[7]

Serâ'ir-âşinâ-yı dil değildir her kişi zîrâ
Bu sırr-ı ma'nevî ser-beste-i "innâ hedeynâ"dır[8]

Münevver-çeşm olanlar mihr-i rahşân-ı hidâyetden
Cemâl-i kalbe karşı vakfe-gîrâ-yı temâşâdır **[T6]**

Görülmez çeşm-i kûteh-bîn ile ol gevher-i tahkīk
Sadef, pîrâ-yı ka'r-ı bahr-i bî-pâyân-ı ahfâdır

Birer timsâli var âlemde her emr-i ledünnînin
Garaz temsîlden teshîl-i idrâk-i müsemmâdır

Gönül Beyt-i atîk-ı Rabb-i izzetdir hakīkatde
Misâl-i bî-hemâli Kâ'betullâh-i mu'allâdır

Ne Kâ'be matla'-ı envâr-ı sırru'l-gayb-i Rabbânî
Besā'ir-zîb-i hikmet-perverân aşk u sevdâdır

Ne Kâ'be kalb-i feyyâz-ı vücûd-ı âlem-i nâsût
Hacer ol kalb-i pâke ka'bı âlî bir süveydâdır

Metāf-ı kudsiyândır kıble-gâh-ı ehl-i îmândır
Şeref-bahş-ı cihândır hıtta-zîb-i sahn-ı gabrâdır

Edenler hāk-i pâkin tûtiyâ-yı dîde-i ihlâs
Hakīkat-âşinâ-yı şân-ı kalb-i nûr-peymâdır

Eden hal'-i ni'âl-i nefs o vâdî-i mukaddesde
Tecellâ-bîn-i feyz-i hikmet-i "ânestü nâra"dır[9]

---

7 [Aclûnî, Sâgānî'den nakille bu sözün hadis olarak sâbit olmadığını ifâde eder. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 116, hadis no: 1886.]
8 ["Muhakkak ki Biz, hidâyet yolunu gösterdik." İnsân, 76/3.]
9 ["Bir ateş gördüm." Neml, 27/7.]

Me'ânî-i kitâb-ı kalbi istihrâc u idrâke
O hikmet-gâh-ı ma'nâda "Menâsik" bir elif-bâdır

Bilir ehl-i sefer-ender-vatan kim ehl-i îmâna
Vücûb-ı hacc-ı Beytullâh bir teşrîf-i Mevlâ'dır

O ni'met-gâh-ı kudsîde kim olsa sıdk ile mihmân
Nevâl-i rahmet-i Hakk pîşgâhında müheyyâdır

Husūsen hāb-gâh-ı Seyyidü'l-kevneyn'e yüz sürmek
Cebîn-sâyî-i ferş, arş-ı a'lâdan da a'lâdır **[T7]**

O nûr mahz-ı Hakk'dır cilve-gâh-ı zât-ı Mutlak'dır
Bi-hakkın Hakk, ehakkdır dense rûhu'l-feyz-i eşyâdır

Gubâr-ı hāk-i pâk-i kûyu kuhl-i çeşm-i Cebrâ'îl
Nesîm-i feyz-nâki hemdem-i enfâs-ı Îsâ'dır

Hadîsinde buyurdu ol şefî'-i varta-i mahşer
"Olur meşfû'um elbet kabrime her kim cebîn-sâ'dır" [10]

"Harîm-i mescid-i pâkimde kim kılsa iki rek'at
Diğer câmi'de bin rek'at edâdan bin kat evlâdır" [11]

Şu tebşîr-i sa'âdet gün gibi tâbân iken böyle
Gubâr-ı kabrini kuhl etmeyen göz mutlak a'mâdır

Olan şîrîn-mezâk-ı ma'rifet bu hān-ı yağmadan
O mihmân-gâh-ı feyze herkesi teşvîk-fermâdır

---

10 ["Kabrimi ziyâret edene şefâatim vâcib oldu." Dârekutnî, *es-Sünen*, III, s. 334, hadis no: 194; İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhīsu'l-habîr*, II, s. 569, hadis no: 1075.]

11 ["Benim şu mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Harâm dışında, diğer mescidlerde kılınan bin namazdan (sevap yönüyle) daha hayırlıdır." Buhārî, II, s. 60, hadis no: 1190; Müslim, II, s. 1012, hadis no: 1394.]

Ser-i ashâb-ı dil Eyyûb Beğ'in de azm ü vicdânı
Şu ihsân-ı amîme mü'minîni sevk u iğrâdır

Olan reh-yâb-ı gül-geşt-i "Riyâzu'l-mûkınîn"[12] *anlar*
Ki her te'lîf-i pâkinde şemîm-i feyz-bûyâdır

Husūsen bu kitâba umde-i tahrîr olan hāme
Tecellî-zâr-ı ma'nâda misâl-i nahl-i Mûsâ'dır

Fürûğ-ı ma'nevî-i Yesrib ü Bathâ'yı rûşen-sâz
Ziyâ-pâş-ı uyûn-ı râh-cûyân-ı tecellâdır

Zuhûr-ârâ-yı ahkâm-ı butūn-ı Kâ'betü'l-ulyâ
Serâ'ir-hān-ı şân-ı ravza-i Hayru'l-berâyâ'dır

Bu bir mecmû'a kim her safha-i pâkîzesi gûyâ
Nukūş-ı hikmet ü tahkīka meclâ-yı mücellâdır **[T8]**

Safâ-yı câvidândır, Merve-i feyz-i dil ü cândır
Ferah-bahş-ı cinândır mahrem-i îmâna Mes'â'dır

Sezâ-yı nazra-i takdîr-i şâhenşâhdır zîrâ
Bu bir gencîne-i nâ-yâb mervârîd-i ma'nâdır

Şehinşâh-ı cihân «Abdülhamîd» Hān-ı mu'azzam kim
Te'eyyüd-bahş-ı dîn-i Ahmedî'dir zıll-i Mevlâ'dır

Te'âlallâh ne tevfîk-ı ilâhîdir ki asrında
Bu dürlü nice âsâr-ı mukaddes cilve-pîrâdır

Nizām-ârâ-yı dîn ü devlet olsun izz ü şevketle
Cihâna Allâh Allâh lafzı tâ fermân-fermâdır

---

12 [Eyüb Sabri Paşa'nın bir eseridir. Ayrıntılı mâlûmât için giriş yazısına bakınız.]

Meded-bahşâ ola Eyyûb Beğ'e "Nûn ve'l-kalem" [13] *tâ kim*
Hurûf-ı nüsha-i seb'a'l-mesânî safha-ârâdır

Bu nazm-ı âbdârım ber-güzâr-ı mahmedet olsun
Gönül mahsūlüdür zemzem gibi pâk ü musaffâdır

Yazılsın zer kalemle üstüne târîhimiz "Muhtâr"
Bu bir Mir'ât-ı vech-i eşref-i Yesrib ü Bathâ'dır

بو بر مرأت وجه اشرف يثرب و بطحادر
1301 (m. 1884)

[Bahriyye muhâsebecisi İbrâhîm Sürûrî Efendi'nin takrîzi]

Bahriyye muhâsebecisi sa'âdetlü İbrâhîm Sürûrî Efendi hazretlerinin bi'l-irticâl yazmış oldukları takrîz-i bî-misâldir.

إبتداء بسم الله واحمده؛ وصلى على حبيبه محمد وهو أحمده.

الحمد لله الذي جعل «المكة» مباركة لكونها مكان بيته المطهر، للطائفين **[T9]** والعاكفين والركع السجود، و «المدينة» منورةً لكونها مسكن حبيبه بالتجليات الساطعة الدائمة إلى يوم الموعود، والصلاة والسلام على سيدنا ونبينا «محمد» صاحب المقام المحمود والمكان المشهود وعلى آله وأصحابه خصوصا منهم العشرة المبشرة، الذين بايعوا تحت الشجرة بصدق العهود والتابعين لهم بإحسان على مرضيات رب المعبود.

أما بعد؛ ذلك الكتاب المستطاب المسمى «مرآة الحرمين» على طريق الصواب بُيِّن فيه بكمال الأدب وسلامة التام أحوال المكة والمدينة وجزيرة العرب على ثلثة أقسام رتّبه العالم العامل والفاضل الكامل النحرير بأحسن الإفادة والتحرير «الحاج أيوب صبري» الراجي بإلتفات خير البرية، من أمراء العسكرية البحرية – زاد الله تعالى فضله وقدره وضاعف الله تعالى خيره وأجره – إذا انتقل الكلام بمدايح أثره، يوجد كلماته مكملات البينات وحروفه ظروف النكات ومعانيه مبانئ الرموزات جعله الله تعالى «عزيز الأثار» عند العلماء و «محمود السير» عند الكرما و «تكملة المناسك» عند السالكين ولأهل السلوك «رياض الموقنين» و «ترجمة الشمائل» عند العاشقين، عصمه الله تعالى عن عيون المحاسدين والمخالفين إلى يوم الدين.

---

13 ["Nûn ve Kalem'e (and olsun ki)." Kalem, 68/1.]

وصلى الله تعالى على سيدنا ونبينا «محمد» وعلى آله وأهل بيته وعترته أجمعين، آمين؛ بحرمة من له اليقين.

أنا المذنب الفقير السيد إبراهيم السروري

[Bahriyye mektûbcusu Hasan Tevfîk Efendi'nin takrîzi]

Bahriyye mektûbcusu sa'âdetlü Hasan Tevfîk Efendi hazretlerinin cûybâr-ı yerâ'a-i bedî'u'l-berâ'alarından nebe'ân eden zülâl-i takrîz-i belâgat-âsârdır.

Envâr-ı mişkât-ı tahmîdât u tehlîlât ve envâ'-ı levâmi'-i misbâh-ı temcîdât u tekbîrât, ol «فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْبِحَارِ وَالْأَنْهَارِ وَخَالِقَ الْإِنْسَانِ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ»[14] **[T10]** ve kerem-fermâ-yı ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا﴾[15] ve beşâret-nümâ-yı ﴿إِنَّا فَتَحْنَا﴾[16] ve şeref-ârâ-yı mevâki'-i Yesrib ü Bathâ ve revnak-efzâ-yı mevâzi'u'l-Haremi ve'l-enhâ bi-zîver-i kavl-i kerîm ﴿لَكَ فَتْحًا مُبِينًا﴾[17] hazretlerine mahsūs ve sezâvârdır ki ber-fehvâ-yı «كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا»[18] ez-behr-i vüsūl-i beyt-i cemâl-i şâhid-i ma'rifet ve ez-berây-ı husūl-i Kâ'be-i maksūd-ı ehl-i vahdet ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ﴾[19] müfâdı üzere, bi-vâsıta-i İbrâhîm *–aleyhi selâmullâhi'r-rahîm–* vaz'-ı esâs-ı adîmü'l-indirâs-ı meveddet ve ref'-i kavâ'im-i çâr-tāk-ı bünyân-ı muhabbet ve def'-i şemâ'im ve âsâr-ı zulmet ü mezellet ve teskîn-i harâret-i hamâyim-itâş-ı isyân u âlâm ve şüste-i vesâyıh-ı elbise-i eznâb-ı enâm ve tathîr-i denâ'is ü âsâm-i İslâm ve

14 [“Gökleri, yeri, denizleri ve nehirleri yaratan ve insanı pişmiş çamurdan yapılmış çanak gibi bir kurumuş ses verir balçıktan halk eden (Allah)” anlamındaki bu ifâdede Fâtır ve Rahmân sûresindeki âyetlere telmih vardır: ﴿فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ Fâtır, 35/1 ve ﴿خَلَقَ الْإِنسَانَ مِن صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ﴾ Rahmân, 55/14.]

15 [“And olsun ki, Biz mükerrem kıldık …” İsrâ, 17/70.]

16 [“Muhakkak Biz … fetih (sağlamışızdır).” Fetih, 48/1.]

17 [“… sana bir apaçık fetih …” Fetih, 48/1.]

18 [Aclûnî, “Ben gizli bir hazîne idim” anlamındaki bu sözün hadis olarak sâbit olmadığını ifâde eder. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 156, hadis no: 2016.]

19 [“Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mâbed, Mekke'deki çok mübârek ve bütün âlemlere hidâyet kaynağı olan Beyt (Kâbe)'dir.” Âl-i İmrân, 3/96.]

ruhsûde-i Hacerü'l-es'ad-i merâm u bekâm zımnında ﴿وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾[20] deryâ-yı bî-pâyân-ı inâyât-ı ilâhiyye ve bahr-i merhamet-i gayr-ı mütenâhiyyesinden Bi'r-i Zemzem afv u ğufrânını ve miyâh-ı çâh lutf u kerem ü ihsânını mânende-i enhâr-ı cennât-ı ulyâ, ol makāmât-ı mahmûde ve ol arz-ı mukaddese-i mes'ûdede feyezān ve icrâ ﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾[21] kerîme-i celîlesiyle ibâd-ı muvahhidîni da'vet ve isrâ ve lâ-siyyemâ «الصُّبْحُ بَدَا مِنْ طَلْعَتِهِ *** وَاللَّيْلُ دَجا مِنْ وَفْرَتِهِ»[22] mefhûmunca Hayru'l-vâlidi ve'l-mevlûd'ün sabâhu'l-hayr vukū'-ı velâdeti ve ol habîb-i Rabb-i ma'bûdun usūl ve fürû'-ı risâlet ve çerâğ-ı fürûğ-ı hâtemiyyet-i nübüvveti ve eşi"a-i âfitâb-ı kemâl-i Resûlü's-sakaleyn ve nûr-ı mâh-tâb-ı cemâl-i imâmü'l-kıbleteyn ile keşf-i zulümât-ı cehâlet ve nasb-ı evtâd-ı çâr-erkân-ı şerî'at ve şeref-vukū'-ı velâdet ve nübüvvet-i Fahr-ı kâ'inât ve ev-vel-menzil-i menâzil-i nüzûl-i âyât ile Mekke-i mükerreme'yi ve âhar vahy-i Cenâb-ı Rabb-i izzet ve hicret ve tavattun-ı Seyyidü's-sâdât ile Me-dîne-i münevvere'yi müşerref ve bârgâh-ı dil-ârâm ve ol Haremeyn-i muh-teremeyn'in birini Beytullâhi'l-Harâm ve kıble-gâh-ı havâss u avâm ve di-ğerini ravza-i habîbullâhi'l-kirâm ve ziyâret-gâh-ı ibâd u enâm ve her birini rûy-i zemîn ü zamâna ve sîne-i safha-i kevn ü mekâna ve bütün sekene-i arz u âsumâna ve bâ-husūs ehl-i îmân u irfâna birer nişân-ı mefharet ü mübâhât ve birinde ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾[23] mervârîd-i eltāf-ı ilâhiyye murassa' ve münakkaş **[T11]** ve diğerinde «مَنْ زَارَ قَبْرِي وَجَبَتْ

---

20 ["Ve onun yoluna gücü yeten kimseler üzerine de o beyti haccetmek, Allah te'âlâ için bir haktır." Âl-i İmrân, 3/97.]

21 ["Ve nâs arasında haccı ilân et." Hac, 22/27.]

22 [Sabah nûrunu O'nun çehresinden; gece ise karanlığını O'nun siyah saçların-dan aldı.]

23 ["… ve her kim ona girerse emîn olur." Âl-i İmrân, 3/97.]

«له شَفَاعَتِي»[24] harâ'id-i a'tâf-ı risâlet-penâhî mülemma' ve mürakkaş olduğu hâlde bir merci'-i cebîn-sâ-yı erbâb-ı hâcât ve bir mevkı'-i ruh-sây-i ashâb-ı ziyârât buyurmuşdur.

Fevâyih-i ezâhîr-i ravza-i salavât-ı bî-gāyât ve revâyih-i gülzâr-ı tahiyyât-ı miskiyyet-âyât ol bâ'is-i hilkat-i mevcûdât, illet-i gā'iyye-i masnû'ât, mazhar-ı ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى﴾[25] ârif-i hakīkat ve esrâr-ı ﴿فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى﴾[26] muhātab-ı hitāb-ı ﴿وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى﴾[27] mütekellim-i kelâm-ı «لِي مَعَ اللهِ»[28] nâ'il-i fezâ'il ü şerâfet-i ﴿لَعَمْرُكَ﴾[29] ve vâsıl-ı derecât-ı müntehâ-yı ﴿فَتَدَلَّى ﴿٨﴾ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾[30] hazretlerine arz u ihdâ olunur ki ümmet-i merhûmesinin ﴿وَإِن تَعُدُّواْ نِعْمَةَ اللّهِ لاَ تُحْصُوهَا﴾[31] nazm-ı celîli mâ-sadakınca nâ'il oldukları ni'am u inâyât-ı gayr-ı ma'dûdenin i'tāsına ve bunca esbâb-ı safh u mağfiretin ikmâl ü ihsânına ayn-ı bahr-ı rahmet olan zât-ı şefâ'at-gâyet-i sa'âdetleri sebeb-i mahz u müstakil olmuşlardır.

---

24 ["Kabrimi ziyâret edene şefâatim vâcib oldu." Dârekutnî, *es-Sünen*, III, s. 334, hadis no: 194; İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhīsu'l-habîr*, II, s. 569, hadis no: 1075.]

25 ["Münezzehtir o (Hâlık-ı Kudret) ki, kulunu bir gece Mescid-i Harâm'dan … Mescid-i Aksâ'ya yürüttü." İsrâ, 17/1.]

26 ["Hemen (Allah te'âlâ'nın) kuluna vahyettiğini vahyetti." Necm, 53/10.]

27 ["Ve muhakkak ki, sana Rabbin ihsan buyuracak, sen de hoşnut olacaksın." Duhâ, 93/5.]

28 [«لِي مَعَ اللهِ وَقْتٌ لَا يَسعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَل» = "Benim Allah'la berâber olduğum öyle bir vakit vardır ki, o vakitte ne bir melek-i mukarreb ve ne de nebiyy-i mürsel bulunmaz" anlamındaki hadîs-i şerîfe telmih vardır. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 204, hadis no: 2159.]

29 ["Resûlüm! Ömrüne yemin olsun ki…" Hicr, 15/72.]

30 ["… (aşağıya doğru) sarktı. Onunla arasındaki mesâfe, iki yay kadar yâhud daha az kaldı." Necm, 53/8, 9.]

31 ["Hâlbuki Allâh'ın nîmetlerini teker teker saymaya kalkışsanız, onları sayamazsınız." Nahl, 16/18.]

Şu‘â‘-ı kevâkib-i dürriyye-i teslîmât, âl ü ashâb-ı zevi’l-kerâmât hazerâtına îsâr edilir ki onların her biri kâffe-i mütesaddikīn ve mütesaddikātın istihsāl-i metālib-i devlet-i dünyeviyye ve istikmâl-i esbâb-ı me’â-rib-i sa‘âdet-i uhreviyye emrinde hār-ı mugaylân-ı dalâlet ile sad-çâk-i girîbân-ı tuğyân olmamaları içün irâ’e-i râh-ı hidâyet ve tevsî‘-i tarîk-ı istikāmet edip evsāf ve sitâyiş-i bî-gâyet ve göstermiş oldukları şehrâh-ı âsâyiş ve râhat-ı vâsıl-ı rütbe-i hüveydâ vü bedâhet olmuşdur.

Vaktâ ki ol Haremeynü’ş-şerîfeyn’in ba‘zı tetebbü‘ât-ı kütüb ü resâ’il ile bir ilm-i icmâlîsi hâsıl olup sahîfe-i dil ü cânda menkūş ve sâbit olmuş oldu. Civârlarında bulunan emâkin ve makāmâtına ber-tafsīl iktisâb-ı ma‘lûmât olunamaması üzerine, dâ’imâ erbâb-ı himmet ve ashâb-ı gayretin âsâr-ı ber-güzîdelerine imrâr-ı çeşm-i istifâde ve atf-ı nazar-ı dikkat-i fevka’l-âdeye mecbûr iken işbu kitâb-ı hikmet-nisābın **[T12]** şeref-i mütāla‘ası mukadder olup bu kitâb-ı yeke-süvâr-ı hevâdic-i me‘ârîc-i ilm ü kemâl ve alem-efrâz-ı serâyic-i menâhîc-i meydân-ı ma‘ârif ve efdāl-i cemîlü’l-hısāl-i melîhu’l-makāl bâğ-ı Medîne-i ilm ü ma‘ârifdeki semerât-ı nahl-âsârı halâvet-efzâ-yı dimâğ-ı erbâb-ı vecd ü hâl ve tarâvet-bahşâ-yı bostân-ı makāsıd-ı fu’âd u bâl olan Bahriyye mekteb-i rüşdiyye-i mülûkânesi müdîr-i ma‘ârif-semîri Mîralay el-Hâc Eyyûb Sabrî Beğ Efendi’nin âsâr-ı nâdîde ve âlem-pesendîdelerinden bir eser-i adîmü’l-misâl ve bir hüner-i amîmü’n-nevâl olmasıyla, ihrâm-ı mukaddime ve Bâb-ı Tevessül dîbâcesinden girip Bâbü’s-Selâm hâtimesine kadar keyfe-mâ-yeşâ seyr u temâşâ ve âdetâ vukūf-ı me‘ânî-i elfâz ve tavâf ve seyr-i temâşâ-yı etrâf u eknâf ve sadefçe-i dil-i takdîr-i karîrden «لله دَرُّ مَنِ انْتَظَمَ»[32] kelâm-ı dürer-encâmı nisâr u ifşâ olundu.

Fi’l-vâki‘ bu bir mir’ât-ı kutb-ı dâ’ire-i kâ’inât ve bir âyîne-i kalb-i kürre-i meknûnâtdır ki derûnundan suver-i mesâ’il-i iber ve siyer-i hasâ’il

---

32 [Eseri husûle getireni Allah mükâfâtlandırsın!]

ü hüner mün'akis ve rû-nümâ ve her şatr u satrı vüsūl-i makāsıd u menâsike rehber ve delîl ve husūl-i merāsıd u mesâlike bir eser-i celîl olduğu bâhir ü hüveydâ olması ecilden teşekkür ve tahsîni hâvî işbu varaka, tesvîd ve tanzīm ve pîşgâh-ı lutf u himmetine arz u takdîm olunmuşdur; *–ve minallâhi't-tevfîk–*.

Efkaru'l-ibâd Hasan Tevfîk

[Şûrâ-yı Bahriyye başkâtibi Osmân Rahmî Efendi'nin takrîzi]

Şûrâ-yı Bahriyye başkâtibi sa'âdetlü Osmân Rahmî Efendi hazretleri tarafından yazılan takrîz-gûne târîhdir.

Şehinşâh-ı cihân «Abdülhamîd» Hān-ı celîlü'ş-şân
Ola tâ âhirü'd-devrân serîr-i saltanat-ârâ **[T13]**

Terakkıyyât-ı ilm ü fendir âmâl-i hümâyûnu
Bu şâhın sâyesinde mülk ü millet oldular ihyâ

Zamân-ı şevketinde neşr-i âsâr ile bi'l-cümle
Hüner-mendân-ı asrın i'tibârı oldu dü bâlâ

Husūsen Mîralay Eyyûb Sabrî Beğ Efendi kim
Müşârun-bi'l-benândır hilye-i âdâb ile yektâ

Kemâl-i zâtına neşr-i "Azîz âsâr"ıdır burhân
Uluvv-i kadrine "Bânet su'âd"ı şâhid-i zîbâ

Cenâb-ı Ahmed'in vasf-ı sıfât u isri pâkinde
"Şemâ'il" bir de "Mahmûdü's-siyer" yazmışdır ol dânâ

"Menâsik" eylemiş tavvâf-ı Beytullâh içün te'lîf
"Riyâzu'l-mûkınîn"i ehl-i îmâna safâ-bahşâ

Çekip silk-i sutūra bir de bir "Târîh-i Vehhâbî"
Ne fetret gördüğün yazmış mübârek buk'a-i Bathâ

Şu âsârı misillü işbu «Mir'âtü'l-Haremeyn»i
Nazar-gâh-ı ulü'l-ebsārda takdîre dür-i ahrâ

Ne Mir'ât-ı mücellâdır ki her fasl-ı dil-ârâsı
Hafâyâ-yı hikemden gösterir bir sūret-i ma'nâ

Zemîn-i Yesrib ü Bathâ vukū'ât u makāmâtın
Ale't-tahkīk beyân etmişdir ol nihrîr-i bî-hemtâ

Muvaffak oldu böyle bir celîlü'l-kadr te'lîfe
Zehî âlî eserdir sa'yini meşkûr ede Mevlâ

Güher târîh ile takrîz yazdı hāme-i "Rahmî"
Sezâ-yı medh ü hürmetdir bu te'lîf-i şeref-pîrâ

سزای مدح و حرمتدر بو تألیف شرفپیرا
1301 (m. 1884)

[T14]

[Mu'allim Nâcî Efendi'nin takrîzi]

Hoş-nüvîsân-ı âlem-i ilm ü fazîletin sertâcı izzetlü Mu'allim Nâcî Efendi hazretlerinin çekîde-i reşehât-ı kalem-i mu'ciz-rakamları olan takrîz-i selîsdir.

«بِسْمِ اللهِ الَّذِي شَرَّفَ الْحَرَمَيْنِ»[33]

Derler iki âlemde bize mahzen-i esrâr
Erbâb-ı diliz mahrem-i râz-ı Haremeyn'iz

Kevneyni geçerken ederiz garka-i envâr
Biz kāfile-i "Nâci"yye-i cedd-i Hüseyn'iz

Haremeyn-i şerîfeyn denildiği vakit, kulûb-ı münevvere-i Muhammediyyûn bir şevk-ı bedî'-i rûhânî ile meşhûn olur ki bu hiss-i latîf, lisân-ı rûhâniyân ile dahī kābil-i ta'rîf olmakdan münezzehdir.

---

33 [Haremeyn'i şerefli kılan Allâh'ın adıyla.]

Millet-i yek-cihet-i İslâmiyye'nin teveccüh-i vicdânîye nazaran kıbleteyni demek olan Haremeyn'in bir mahbûb-ı mükemmel-i ilâhîye râci' bulunan menâkıb-ı âliyyesi tekrâr olundukça, ervâh-ı urefâ-yı ümmetin galebe-i garâm ile âlem-i bâlâya doğru urûc içün açacağı iki cenâh-ı celîl mağbût-ı şehper-i Cebrâ'îl olur.

Haremeyn, felekde misli nâ-bûd iki mevkı'-i mes'ûddur ki hulâsa-i envâr-ı âlemîn içün birer cilve-gâh-ı mukaddes olmak üzere sāni'-i zamân u zemîn tarafından ezelen ta'yîn buyurulmuşdur. **[T15]**

Haremeyn, iki menba'-ı bî-nefâd-ı nûrdur ki dâ'imü'l-intişâr olan leme'ât-ı zulmet-sûzuyla dünyâyı ilâ-mâşâ'i'l-Hakk, feyz-i cihângîr-i «Muhammedî»ye müstağrak edecekdir.

Haremeyn'in mevâkı'-i mübârekesine, ahvâl-i umûmiyyesine dâ'ir tafsīlât verir bir hayli kütüb-i mu'teberemiz mevcûd olduğu hâlde, bunların içinde gerçekden mükemmel denilecek bir te'lîf şimdiye kadar mefkūd idi.

Asr-ı âlîmizin medâr-ı iftihârı olan Osmânlı mü'ellifleri içinde, hakāyık-cûyân-ı dehrin istifâdesi içün kalemini âsâr-ı celîle-i dîniyye tahrîrine hasr etmiş olmakla mümtâz, nihrîr-i ser-efrâz, el-Hâc Eyyûb Sabrî Beğ Efendi'nin bu kerre te'lîf ve neşrine himmet buyurduğu *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* unvânlı kitâb-ı celîl, bu bâbda milletçe muhtâc ve müteşevvık olduğumuz mükemmeliyyeti hâ'iz bulunduğu cihetle, mütāla'asından istifâza edenlerin tasdîk edecekleri üzere hakīkaten bî-adîldir.

Haremeyn-i şerîfeyn'i hakkıyla görmek iştiyâkında bulunan her muhibb-i Peygamber, *«Mir'âtü'l-Haremeyn»*e dikkatle nazar etmelidir.

Mü'ellif-i müşârun-ileyh, bu kabîlden olan bir hayli âsâr-ı mübeccelesiyle milletimize büyük büyük hizmetler etmiş olduğu gibi *«Mir'âtü'l-Haremeyn»*de dahī uluvv-i himmet-i dîndârânesini sâ'ir mü'ellefâtına fâ'ik bir sūretde gösterdiğinden, umûm efrâd-ı ehl-i İslâm'ın mazhar-ı tebrîk ve şükrânî olacağında şübhe yokdur. Ne büyük muvaffakıyyet!

Sabrî'de bu hālisâne himmet
Mirkāt-ı kemâl-i sermedîdir **[T16]**

Mir'ât'ına eyle hüsn-i dikkat
Mir'ât-ı cemâl-i Ahmedî'dir

Mu'allim Nâcî

[Süleymâniyye dersi'âm hocalarından
Hoca Hâşim Efendi'nin takrîzi]

Fuzalâ-yı zamânın ercümendi Süleymâniyye dersi'âm hocalarından fazîletlü Hoca Hâşim Efendi hazretlerinin pîrâye-figen-i rahle-i takrîr oldukları takrîzdir.

نحمدك يا من تتلى من أوراق الأطباق آيات توحيده وتحميده في الآفاق والأنفس شواهد تقديسه وتمجيده ونصلي على نبيك «محمد» أرسلته حين درست أعلام الهدى وظهرت أعلام الردى وأبعثته إلى كافة الناس منشأه «المكة المكرمة» وأكملت ديننا به في مسكنه «المدينة المنورة» وعلى آله خلفاء الدين وحلفاء اليقين رؤساء خطائر القدس وعظماء بقاء الإنس.

وبعد؛ فلما كان علم التاريخ أنفع المطالب العلية وأشرف أركان المعارف الدينية وأكمل المناصب السياسية وأفضل الرغائب الجلية ألفت فيه زبر المهذبة وكتب المنقحة مجملة مفصلة، بعضها عام لكل الأقطار وبعضها شامل لجميع الأعصار ولبعضها حصر في القطعة الغربية وفي البقعة الشرقية ومنها هذا الكتاب المستطاب المسمى بـــ «مرآة الحرمين» على طريق الصواب المحتوي من الأمصار «المكة المكرمة» و «المدينة المنورة» و «جزيرة العرب المقدسة» وهذه كانت منبعا لإنتشار الشريعة المطهرة. مرسّما ومصوّرا بعض أمكنتها لعشاق المتصورين مبينا ومعيّنا لأحوال أهلها، للمؤرخين محررا بألفاظ تنفتح لها الأذان وتنشرح الصدور وتنفطر بالأنهار **[T17]** والأزهار، جبال وصخور ومفيدا بمعان تتهلّل بها وجوه الأوراق وتتبسّم ثغور السطور وتتلألأ خلال الكلام، كأنها ﴿نُورٌ عَلَى نُورٍ﴾[34] فإنها تتزين بآيات بينات وتتنوّر بآثار مشهورات ولذا

34 ["Nûr üstüne nûrdur." Nûr, 24/35.]

يهتدي به الشادي إلى لب الباب ويطلع به الناشي على العجب العجاب وتضحى أنواره في قلوب الطالبين وتطلع نيرانه أفئدة الحاسدين وكان كنزا مدفونا من جواهر الفوائد وبحرا مشحونا بنفائس الفرائد ولم يكتحل بمثل هذا الترتيب، أعين الزمان ولم ينسج نظيره الدوران، ألفّه الحبر المبتحر والفاضل المتمهر من أمراء عساكر البحرية ومدير مكتبها الرشدية، الحاج «أيوب صبري» وفقه الله الهادي وأعز الله ذاته في البرية ورفع الله درجته في البحرية وأنال ما يتمناه من الدنيوية والأخروية ولما صادف هذا الأثر عصر ناشر العدل والإحسان على الأنام وباسط الأمن والأمان في الأيام، مالك رقاب الأمم من طوائف العرب والعجم، من التجاء إلى جنابه يجد له مكانا عليا ومن أعرض عن بابه، لم يجد له نصيرا ولا وليا وهو السلطان الغازي «عبد الحميد» خان ثاني أيده الله بالسلطنة العظمى والخلافة الكبرى وذلك فضل الله يؤتيه من يشاء، طول الله عمره، سالما وآمنا، يرحم الله عبدا قال آمينا.

الفقير محمد هاشم الاستانبولي

[Şûrâ-yı Bahriyye Nizām dâ'iresi a'zāsından Mîralay Tayyâr Beğ Efendi'nin takrîzi]

Şûrâ-yı Bahriyye Nizām dâ'iresi a'zā-yı kirâm-ı ma'ârif-ittisâmından Mîralay izzetlü Tayyâr Beğ Efendi'nin takrîz-i latīfleridir.

Efkârı, yâdigâr-ı halef-i iktidârını sarf-ı iktidâ-yı selefe etmek ümniyyesinden hâlî olmayıp bir veled-i kalb tevlîd ile nâm-ı nâmîsini e'izze-i kirâm hazerâtı halkasında **[T18]** ser-be-ceyb-i murâkabe ile sübha-şümâr-ı ezkâra vakf u hasr eden ümerâ-yı bahriyyeden Mîralay izzetlü Eyyûb Sabrî Beğ Efendi'nin bâlâ-yı rufûf-ı kütüb-hāne-i Sûk-ı Ukâz-ı rûzgâra vaz'a sezâvâr bulunup yâverî-i tevfîkāt-ı Samedâniyye ile cem' u te'lîfine muvaffak olduğu işbu *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* eser-i âlîleri hakkā ki bir secencel-i timsâl-i serâ'ir ve bir âyîne-i hakīkat-nümâ-yı mezāhir olmasıyla, mütāla'asından ihvân ve hullânın iktibâs-ı füyûzāt-ı sūriyye vü ma'neviyye eyleyeceği bî-reyb ü gümân ve envâ'-ı mervârîdi muhît bir bahr-i ummândır. Binâ'en-aleyh bu eser-i celîl-i nakşbend-âsâr sahâyif-i

rûzgâr oldukça mîr-i mûmâ-ileyhin Cenâb-ı Hakk sa‘yini meşkûr ve ﴿تِجَارَةً لَّن تَبُورَ﴾[35] sırrına mazhariyyetle safâsını bi-hakkın Müzdelife ve Merve mebrûr-ı dîn ü dünyâsını bi-hürmet-i Beyt-i ma‘mûr eylemesi du‘âsına irdâfen ömrünü zâ’irân-ı umre kadar bî-hadd ü pâyân ve inde-Resûlü’s-sakaleyn *–aleyhi salavâtü’l-mennân–*da hem-menzilet-i Cenâb-ı Hassân buyursun zemzemesiyle hatm-i kelâm eylerim; *–vallâhu’l-müste‘âni ve aleyhi’t-tüklân–*.

Şûrâ-yı Bahriyye Nizām dâ’iresi a‘zāsından Mîralay Mehmed Tayyâr

[Dâ’ire-i Askeriyye ümerâsından Kā’im-makām Mustafâ Hilmî Beğ Efendi’nin takrîzi]

Dâ’ire-i Askeriyye ümerâsı mütehayyizân-ı üdebâsından yeke-tâz-ı meydân-ı sühan-verî Kā’im-makām izzetlü Mustafâ Hilmî Beğ Efendi’nin takrîz-i şîrîn-edâlarıdır.

Evkāt-ı azîzesini her bâr neşr-i âsâr-ı *Azîzü’l-âsâr*’a ve ezmân-ı hāliyyesini tebyîn-i *Mahmûdü’s-siyer*-i Hazret-i Nebî-yi muhtâr’a *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* vakf u hasr ile **[T19]** lezzet-yâb ve o cihetle me’cûr ve kâm-yâb olan müteşerri‘ân-ı ümerâ-yı bahriyyeden, fahru’l-üdebâ Mîralay izzetlü Eyyûb Sabrî Beğ Efendi’nin me’hazı müdevvenât-ı mu‘tebere olmak üzere te’lîfine muvaffak olduğu işbu *«Mir’âtü’l-Haremeyn»* nâm eser-i âlînin “tercümetü’ş-şemâ’il” misillü taklîb-i evrâkı envâ‘-ı ma‘lûmât-ı hakāyıka ve sunûf-ı dekāyık-ı fâ’ikaya mıstar ve masdar olmak meziyyetiyle aks-endâz-ı uyûn-ı ulü’l-ebsār ve in‘itāf-nümâ-yı bâsıra-i zevi’l-enzārdır. Hakīkaten eser-i âlî-yi mezkûr, ibtidâ-yı âferîneşden beri mehbıt-ı vahy-i Hudâvend-i celîl ve eser-i mebnâ-yı azīm-i Hazret-i Halîl *–aleyhi’s-selâm–* olup basîta-i Bathâ’ya şeref-bahş-ı ta‘zīm olan Beytullâh-i mu‘azzam dâsitân-ı mefâhirini hâkî ve nâkil ve medfen-i pâk-i

---

35 [“… hiç zeval bulmayacak bir kazanç …” Fâtır, 35/29.]

Seyyid-i veled-i Âdem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* olması mülâbesesiyle, mağbût-ı zemîn ü âsumân olan Medîne-i münevvere ve zemîn-i Yesrib vukū'ât ve hâdisâtıyla bunlardaki envâ'-ı makāmât-ı sâmiye ve mebânî-i âliyye ve suver ü eşkâl-i latîfeyi şâmildir.

Bunun nazar-rübâ-yı hayret olan her sahîfe-i dil-ârâsı bir *Riyâz-ı mûkınîn* ve belki her satr-ı müşkîn-edâsı mu'lin-i fezâ'il-i dîn-i mübîndir. Binâ'en-alâ-zâlik, bunun mütâla'a-girân-ı ümmete âdetâ *Tekmiletü'l-menâsik* olmasıyla tashîh-i mesâlik edeceğinde iştibâh kalmadığından, mü'ellifinin bu bâbda sa'ylerinin meşkûr olacağı bâhir ve şu eser-i celîlü'l-kadrin âsâr-ı meşrûha-i sâ'ireleri gibi eyâdî-i iştihâr ü ihtirâmda tutulacağı bir emr-i zâhir olmağla, min-gayrı-haddin şu muvaffakiyyetini tebrîk ile berâber mîr-i mûmâ-ileyhin dünyevî ve uhrevî kâmurân ve ber-murâd ve nezd-i sâmî-i Hazret-i Nebî-yi zî-şânda hem-kadr-i nâzım-ı menâzım-ı *Bânet su'âd* olmasını dergâh-ı Kādı'l-hâcât'a ref'-i eyâdî-i tazarru' u iftikār ile âcizâne hatm-i makāl eyledim; *–ve minallâhi't-tevfîk; ve hüve ni'me'r-refîk–*.

Makām-ı celîl-i Ser-askerî piyâde dâ'iresi birinci şu'besi
müdîr mu'âvini ahkaru'l-ibâd Kā'im-makām Mustafâ Hilmî

[T20]

[Şâ'ir Trabzonî Emin Hilmî Efendi'nin takrîzi]

Şâ'ir-i pesendîde-edâ Trabzonî Emîn Hilmî Efendi merhûmun bergüzâr-ı tab'-ı sihr-âferînleri olan târîh-i selâset-ârâdır.

Sâ'î-i Merve-i ihlâs olarak evvelce
Alalım şevk u Safâ-yı dil ile tekbîrât

Sâniyen kāfile-i sıdk ile teblîğ oluna
Ravza-i pâk-i Cenâb-ı Nebevî'ye salavât

Sonra sevk eyleyelim sözü Hicâz-ı sadede
Ne imiş söyleyelim bâdî-i tahrîr-i lügāt

Bir kitâb oldu yine zîbde dest-i zuhûr
İsterim fazl-ı mezâyâsını etmek isbât

Ânı da eyledi Eyyûb Beğ Efendi tasnîf
Nâzım-ı silk-i le'âlî-yi ma'ârifdir o zât

Altınoluk'dan akıtdı gibi âb-ı ma'nâ
Saldı hakkā ki çeh-i zemzem-i râza kırebât

Hayli âsâr-ı güzîni bulunur âlemde
Eylemiş doğrusu bu millete hüsn-i hidemât

Şimdi de etdi bu ferhunde kitâbı işte
Cem' u te'lîf ile tevdî'-i yed-i tekrîmât

Öyle bir nüsha-i mergūbe vü müstesnâ kim
Kāri'înin gözüne bahş eder envâr-ı necât

O havâlî-yi şeref-menzilin evvel âhir
Yazar evsāf-ı mu'allâsını bâ-kavl-i sikāt

Verir ahbâr-ı safâ zümre-i müştâkīne
O kitâb-ı dürer-efzâ vü zehî terkîbât **[T21]**

Mekke'yi "kerremehallâh" ile ta'rîf eyler
Ravza-i "şerrefehallâh"ı da bâ-tafsīlât

Müdün-i muhteremeyn-i Haremeyn'in ya'nî
Verir ahvâl-i umûmundan aceb îzāhât

Nokta-i her harf-i dil-keşi mâşâ'allâh
Hacerü'l-esved-i Beytü'l-harem cümle nükât

O kadar kadri büyük ki görünür her lafzı
Nazar-ı ehl-i hakīkatde misâl-i Arafât

Hâsılı bir eser-i mu'teber ü nâfi'dir
Okuna elsinede tâ-be-kıyâm-ı Arasât[36]

Şevk ile mündericâtın okuyanlar Yâ Rab
Hacca gitmiş gibi kesb eyleyeler çok hasenât

Sāhib-i kâmili de ola be-câhu'l-Kâ'be
İki âlemde nisāb-âver-i fevz u derecât

İstifâde ede birçok eseriyle daha halk
Ola ol lâbis-i ihrâm temâdî-i hayât

Bi't-tefe"ül ikişer besmele sırrıyla dahī
Dedi "Hilmî" iki târîh-i hakīkat-âyât

Öyle târîh ki i'lân ediyor i'dâdın
Nokta-i şekk götürür yok biri mühmel kelimât

Her rivâyât u ibârât-ı dürer-bârın bak (h. 1299/m. 1882)
Haremeyn'in şerefin gösterir a'lâ Mir'ât (h. 1299/m. 1882)

هر روايات و عبارات درر بارين باق
حرمينن شرفن كوسترر اعلا مرأت

[T22]

[Bahriyye muhâsebesi hulefâsından Osmân Cem'î Efendi'nin takrîzi]

Asrımızın yetişdirmekde olduğu nev-hevesân-ı şi'r ü inşâdan ve Bahriyye muhâsebesi hulefâsından Şûrâ-yı Bahriyye başkâtibi sa'âdetlü Os-

36 [Mahşer yeri; bütün ölülerin kıyâmet günü dirilip toplanacağı meydan, haşir ve neşir meydanı…]

mân Rahmî Efendi'nin mahdûm-ı fetānet-melzûmu Osmân Cem'î Beğ Efendi'nin tanzīm etdiği takrîzdir.

Hâmî-i ilm ü hüner Şâh «Hamîd»ü'l-hulkun
Ömr ü iclâlini müzdâd ede Mevlâ-yı kerîm

Sâyesinde ânın erbâb-ı kemâl pey-der-pey
Neşr-i âsâr ile olmakda sezâ-yı tekrîm

Bâdî-i fahr u mübâhât-i azīmdir şimdi
O gürûha Hâcı Eyyûb Beğ Efendi-i fehîm

Çıkarıp bahr-i ma'ârifden o zât-ı vâlâ
Sâhil-i neşre kodu böyle nice Dürr-i yetîm

Hāme-i himmet ile silk-i sutūra çekdi
Yine bir nüsha-i zîbende ki emsâli adîm

Buk'a-i Yesrib ü Bathâ'ca bu Mir'ât'ında
Görünür sūret-i zîbâ-yı vukū'ât-ı kadîm

Cem'ine "Cem'î" şu takrîz-i selîsi yazdım
Verdi revnak-ı yed-i i'zâza bu te'lîf-i vesîm

[T23]

[Dâ'ire-i Sâdise başkâtibi Hâfız İshâk Efendi'nin takrîzi]

Fâzıl-ı bî-hemtâ ve nihrîr-i nâdire-edâ Dâ'ire-i sâdise başkâtibi izzetlü Hâfız İshâk Efendi'nin eser-i hāme-i belâgat-alâmeleri olan takrîz-i selîsdir.

Hamd ü senâ ol Hudâ-yı bî-enbâz ve bî-hemtâya ahrâdır[37] ki îcâd-ı kenende-i âyîne-i acâyib-nümâ-yı âlemdir ve salavât ve tehâyâ ol Resûl-i müctebâya sezâdır ki zât-ı kudsiyyet-sıfâtı mir'ât-ı tecelliyât-ı Rabb-i ekrem ve esrâr-ı vahdet-sarây-ı hāssu'l-hāssa mahremdir, ol İmâmü'l-kıble-

37 [Metinde «احرار».]

teynin neş'et-gâh-ı iclâli arz-ı mukaddes-i Harem-i muhterem ve hicret-gâh-ı ikbâli Tayyibe-i tıybe-i zî-selemdir.

Mekke ve Medîne, ol Seyyid-i sāhibü's-sekîne'ye menşe' ve mesken olmak mülâbesesiyle, vasf-ı celîl-i Haremeyn ile muvassaf ve ber-fehvâ-yı «شَرَفُ الـمَكانِ بِالْمَكِينِ»[38] mukāranet-i vücûd-ı mes'ûd-ı nübüvvet-penâhîleriyle müşerref olduğundan içün ümmet-i vâlâ-himmet-i Muhammediyye'ye Beyt-i atîk-ı mükerrem kıble-gâh-ı darâ'at ve ziyâret-i Harem-i melâ'ik-i hadem-i Resûl-i muhterem vesîle-i şefâ'at kılınmışdır.

Âşıkān-ı Kâ'be-i maksūda bâ'is-i aşk-ı mezîd ve bâdî-i şevk-ı cedîd olmak maksad-ı hālisına mebnî, mü'ellifîn-i zamânın mümtâz ve ser-bülendi ve münşiyân-ı hoş-nüvîsânın ercümendi el-Hâc Eyyûb Sabrî Paşa hazretleri mağbût-ı cinân olan beldeteyn-i tayyibeteynin ve sâ'ir makāmât-ı âliyyenin ahvâl-i tafsīliyyesini câmi' olmak ve *Mir'ât-ı Mekke* ve *Medîne* ve *Cezîretü'l-Arab* unvânlarıyle üç kısma münkasım bulunmak üzere *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* ismiyle müsemmâ bir kitâb-ı müstetāb te'lîf buyurmuş ve derûnunda Beytullâhi'l-mu'azzam'ın ve Ravza-i mutahhara-i Resûl-i mükerrem'in resm ü sūretlerini irâ'e eylemişdir.

Bu fâzıl-ı hakāyık-âgâh, yalnız ahvâl-i zāhireyi beyânla iktifâ etmeyip ol makāmât-ı mübârekenin ma'neviyyâtından dahī bahs ederek, husūsıyle şânında ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا﴾[39] nass-ı celîli şeref-rîz-i nüzûl olan Beyt-i atîk-ı mükerremin uluvv-i kadr-i ma'nevîsine dâ'ir olan âsâr-ı merviyyeyi dahī zikr u îrâd eylemek tarîkasına sâlik olmuşdur. **[T24]**

Hakāyık-şinâsân-ı erbâb-ı irfâna hafî değildir ki Beyt-i ma'mûr-ı ilâh uluvv-i menzilet-i ma'neviyyeyi hâ'iz olmasa idi, binlerce senelerden beri âlemlere kıble-gâh olmaz idi! Ve hacc-ı Beyt-i atîk, bâ'is-i takarrub ilallâh

---

38 [Bir mekânın şeref ve izzeti, orada bulunanla kāimdir.]

39 ["Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mâbed, Mekke'deki çok mübârek ve bütün âlemlere hidâyet kaynağı olan Beyt (Kâ'be)'dir." Âl-i İmrân, 3/96.]

olduğu bilinmese idi, ﴿وَأَذِّن فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِن كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾[40] kerîmesinin mâ-sadakı zuhûra gelmez idi!

Mü'ellif-i nihrîr, kitâb-ı fevâ'id-nisābında ol bikā'-ı mübârekenin ahvâlini tafsīlen tahrîr ve resimlerini tastīr etmekden maksadı, mütāli'în içün ol taraf-ı eşrefe azîmetden husūl-i istiğnâ olmayıp belki ﴿وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ﴾[41] da'vet-i kerîmine lebbeyk-zen-i icâbet olmağa müsta'id olan pâk i'tikādân-ı ehl-i îmân işbu kitâbı mütāla'a etdikçe, kalblerinde nev-be-nev iştiyâk ve arzû peydâ olmak matlabına mebnî olduğu bî-iştibâhdır.

Kibâr-ı âşıkān-ı Kâ'betullâh'ın bir merd-i nâlendesi ve ol râh-ı akdesin kāfile-i âliyye-i urefâsının hoş-gûyendesi Cenâb-ı Mevlânâ el-Câmî –*kuddise sirruhu's-sâmî*– galebe-i aşk u garâm ile şu birkaç beyti ashâb-ı vecd ü hâle ne güzel yâdigâr bırakmışdır.

ناقه اگر نیست ترا زیر ران *** برقدم فاقه[42] روان شو روان
گر نبود[43] راحلهٔ باد پای *** راحله از پای کن و در ره آی
گر به ادیمت نبود[44] دسترس *** جلد قدم پای فزار[45] تو بس
لب بگشا یافتن کام را *** نعرهٔ لبیک زن احرام را
رو به حرم کن که در آن[46] خوش حریم *** هست سیه پوش نگاری مقیم **[T25]**
صحن حرم روضهٔ خُلد برین *** او به چنان صحن مربع نشین

40 ["Ve nâs arasında haccı ilân et, sana piyâde olarak ve her bir geniş, uzak yoldan gelen zayıf develer üzerine binmiş olarak geliversinler." Hacc, 22/27.]

41 ["Ve Allah için haccı da umreyi de tamam yapınız." Bakara, 2/196.]

42 [Metinde «ناقه».
Bu manzûme *Heft Evreng*'in tahkikli edisyonuyla mukâbele edilerek tashih edilmiş ve metindeki farklılıklar dipnotta gösterilmiştir. Ayrıntılı mâlûmât için bkz. Abdurrahmân-ı Câmî, *Mesnevî-yi Heft Evreng*, I, s. 513-515.]

43 [Metinde «بنود».]

44 [Metinde «بنود».]

45 [Metinde «فراز».]

46 [Metinde «روان».]

قبلهٔ خوبان عرب روی او *** سجدهٔ شوخان عجم سوی او
از لب زمزم شنو این زمزمه *** کز نم ما زنده دلند این همه
سوی قدمگاه خلیل الله آی *** پا چو نیابی[47] به پَی اش[48] دیده سای
شکر خدا گوی که توفیق داد *** ره به سوی خانهٔ خویشت گشاد[49]

Cenâb-ı Rabb-i ğafûr, hüccâc ve mu'temirînin hac ve umrelerini mebrûr, zenblerini mağfûr etdikçe, mü'ellif-i müşârun-ileyhin dahī rûzgâra yâdigâr eylediği bu eser-i cemîl-i bî-adîli hakkındaki sa'yini meşkûr buyursun; âmîn.

Hâfız İshâk

[Süleymân Celâl Efendi'nin takrîzi]

Hücre-nişîn-i fazl u kemâl-i Eyyûbî izzetlü Süleymân Celâl Efendi'nin semere-i yerâ'a-i bâhiru'l-bidā'aları olan takrîz-i belîğidir.

---

47 [Metinde «يابى».]

48 [Metinde «پيش».]

49 [Ayağının altında bir deve yok ise fakir hâlinle yürü.
Hızlı koşan bir merkebin yok ise ayaklarını merkep yap ve kendin yola çık.
Hızlı koşan bir ata ulaşamıyorsan, sana bir çift deri ayakkabı yeterlidir.
Dudağını aç, mutluluğu bul; ihrâmını giy ve *"lebbeyk"* diye nâra at.
Yüzünü Harem'e dön; zîrâ o güzel beldede kara giyinmiş bir sevgili (Kâ'be) mukîmdir.
Harem'in orta yeri, avlusu ebedî cennetin ravzasıdır. Kâ'be ise böylesi bir sahında dörtgen şeklinde oturmuştur.
Onun yüzü Arap güzellerinin kıblesidir. Acem şuhları da ona doğru secde ederler.
Bu fısıltıyı zemzemin dudağından dinle: "Bunların hepsinin gönlü, bizim nemimizden ötürü diridir."
Halîlullâh'ın kadem-gâhına gel; onun ayak izini görmezsen eğer, gözlerini onun toprağına sür.
Seni muvaffak kılan Allâh'a şükret ki O kendi evini senin kudûmüne açmıştır.]

Kisve-i siyâh ile uyûn-ârâ-yı enâm ve teveccüh-gâh-ı muvahhidîn olan Beytü'l-Harâm, lafzatullâha izāfetle fevka-mâ-yetesavver hasā'is ve fezā'il-i celîleyi hâ'iz mukaddes bir makām olup dâmen-i şerâfetine ruhsûde-i tazarru' u emân olan tavvâf şübhesiz mu'âf ve [50]﴿وَمَن دَخَلَهُ﴾ va'ad-i celîliyle mazhar-ı eltāf-ı Rabbü'l-metāfdır.

Bu kalb-gâh-ı âlem-i İslâm'ın kurb-ı celîl-i cennet-adîlinde mânend-i süveydâ hüveydâ Hacerü'l-esved-i mübârek-i bî-hemtâ ve bu mahbûb-ı dil-rübâ-yı kudsînin ruhsâr-ı envâr-nisârında hāl-i anber-fâm-âsâ bir nokta-i rahmet-nişân ve bir câzibe-i ma'neviyye-i feyz-resân ile kulûb-ı İslâmiyân'ı merkez-i vâhide rabt u celbe ve dâ'ire-i necât-bâhire-i ittihâda cem' u cezbe **[T26]** illet ve mahz-ı sa'âdet ve rahmet olan işbu harem-i melâ'ik-hadem-i akdes-i seniyye-i ihtirâmında bulunmasıyla ser-firâz-ı bilâd, ya'nî Mekke-i mükerreme *–şerrefehallâhu te'âlâ ilâ yevmi't-tenâd–* ile zemînin âsumâna bâ'is-i fahrı ve semânın arza bâdî-i reşki olup hāk-i ıtır-nâki Ravza-i berîn-i cennet-zemîn ve hāb-gâh-ı Hazret-i Seyyidü'l-mürselîn şeref-i âlî-yi mâlâ-nihâyesiyle müşerref ve münevver ve nesîmi buy-ı câvidân-bahş-ı feyz-i Muhammedî'yle müşkîn ve mu'attar olan Medîne-i rahmet-defîne-i münevvere *–nevverallâhu ilâ yevmi'l-mukaddere–* ki biri nûr-ı çeşm-i kulûb-ı mü'minîn ve diğeri pertev-i bâsıra-i erbâb-ı yakīn olduklarından, ahvâl-i füyûzāt-iştimâlleri yâdigâr-ı selefde tamâmen mastūr u mazbût ise de bu bâbda lisân-ı azbü'l-beyân-ı Türkîde mükemmelen arzû edilen ma'lûmât, muhtâc-ı hurde-bîn-i tetebbu'ât ve bu da herkesin göze kesdiremeyeceği bir müşkilât olup ale'l-umûm mü'minîn bu iki makām-ı sa'âdet-ittisâmın uşşâkı ve istimâ'-ı vukū'ât-ı kerâmet-gāyâtının ez-dil ü cân müştâkı bulunduklarından, makāmât-ı husūsiyye-i âliyye ve hâlât-ı celîle-i umûmiyyelerini müstakıllen ve müteselsilen görünür gibi gösterecek bir mir'âtın vücûdu, efkâr-ı umûmiy-

---

50 [“… ve her kim ona girerse …” Âl-i İmrân, 3/97.]

ye-i İslâmiyye'de arzû olunacağı emr-i bedîhî olmasıyla, şu asr-ı ma'â-rif-hasrın ser-âmedân-ı erbâb-ı kalemi ve fazl u kemâl ile ârâste bir mü'ellif-i muhteremi ümerâ-yı bahriyyeden sa'âdetlü Eyyûb Sabrî Paşa *–veffekahullâhu mâ-yetesavveru ve mâ-yeşâ–* hazretlerinin te'lîfine muvaffak oldukları şu *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* nâm kitâb-ı menfa'at-nisābın hâhiş ve arzû-yı umûmî vechile aks-endâz-ı a'yün-i ibtihâc olması nazar-ı âmmeyi câlib ve adem-i vukūfdan mütehassıl her dürlü şübühâtı sūret-i kat'iyyede sâlib bir eser-i girân-kıymet bulunması, el-hakk şâyân-ı teşekkür ü mahmedet ve mûcib-i mübâhât u mefharet bir hizmet-i hasene ve muvaffakıyyet-i azīme-i müstahseneden olmağla, *"bârekellâh"* cümle-i tebrîkiyyesiyle milletçe sitâyişe sezâ bir mir'ât-ı nazar-rübâ-yı safâ ve kıble-nümâ-yı bî-bahâdır; *–ve minallâhi't-tevfîkı ve'l-hüdâ–*.

Ahkaru'l-ibâd Süleymân Celâl

[T27]

[Ahmed Cevdet Paşa'nın takrîzi]

Re'îs-i ehl-i dâniş ü irfân, enîs-i celîs-i nâdire-dân, vak'a-nüvîs-i hakāyık-beyân, vezîr-i fezâ'il-nişân, fâzıl-ı me'âlî-tibyân, dâniş-ver-i erbâb-ı fesāhat, nüsha-i nâdire-i belâgat, devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin kalem-i mu'ciz-rakam-ı âlîlerinden mü'ellif-i âcizi taltīfen sādır olan iltifât-nâme-i inâyet-alâmenin sūretidir.

Kerîmü'ş-şiyem efendim,

Hamâme-i hāme-i dil-keş-terâne ve fesāhat-nişânelerinin cümle-i escâ'-ı latîfe-i belîğānelerinden olmak üzere tasnîfine muvaffak oldukları *«Mir'âtü'l-Haremeyn»*in ihdâ buyurulan cild-i evveli hamâme-i Harem gibi muhterem olarak dest-i mütâla'aya alındı. Yok! Öyle değil! Belki hâme-i mübâhâta bir hümâ-yı sa'âdet kondu! Basar-ı basīret ile mütāla'a olundu. Müte'âkıben cild-i sânîsi dahī dest-i ihlâsa vüsūl buldu. Bir kat daha bâdî-i mesârr u iftihār oldu. Bu te'lîf-i şerîf-i sa'âdet-elîf-i âlîleri

asr-ı mehâsin-hasr-ı hümâyûnu tezyîn eden âsâr-ı cedîdeye pek güzel bir lâhikadır ve doğrusu bir muvaffakıyyet-i azīme vü fâ'ikadır. Çünki dîvâr-ı i'lân u intişâra ta'lîk olunan me'âsir herhangi fenne dâ'ir ise mütāla'ası ol fenne mensûb olan sınıfa münhasır kalır ve Sûk-ı Ukâz-iştihâra çıkarılan bedâyi'-i âsârın değerini ancak ehl ü erbâbı bilir.

Her sınıf kendi mahsūl-i vicdânıyla müftehir olur. Herkes merâkı ne ise onun mütāla'asıyla zevk ve halâvet bulur. Ebyâtın taktī'ini şu'arâ anlar. Büyûtun resm-i makta'larına mühendisler merâk eyler. İbn Hayyâm'ın *Rubâ'iyyât*'ını okuyup da zevk-yâb olmayan edîb yokdur; ammâ *Hulâsatü'l-hisâb*'ını[51] okumağla meşgūl olanlar içinde, onun şâ'ir olduğunu bilmeyenler çokdur.

Mukatta'ât-ı İbn Yemîn'i ezberlemek, bir şâ'ire göre "kutū'-ı **[T28]** mahrûtıyyât"dan bir mes'eleyi bellemek kadar güç gelmez ve hesâb-ı "cezr-i esam"[52] bir riyâzīye göre hall-i rumûz-ı "Şevket" ve "Muhteşem"-den daha kolay gelir.

كل إناء يترشح بما فيه *** شرابًا طهورًا أو صهباء تنافيه[53]

Mir'âtü'l-Haremeyn ise nazîri nâ-yâb ve herkesin tālib ve râgıb olacağı bir kitâb-ı müstetābdır. Çünki fenn-i muhâdarâtdan olmak hasebiyle, beyne'l-üdebâ mazhar-ı hüsn-i kabûl olacağı bî-irtiyâbdır.

Arab târîhini ve Arabistân coğrafyasını yazacak mü'ellifîne me'haz olacak bir güzel kitâbdır.

---

51 [Riyâzî ilimlere dâir birçok eseri bulunan Ömer Hayyâm'ın bu isimde bir eserini tesbit edemedik. Bununla birlikte, Bahâeddin Âmilî'nin (ö. 1031/1662) bir matematik kitabı bu ismi taşımaktadır. Ayrıntılı mâlûmât için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Hulâsatü'l-Hisâb", *DİA*, XVIII, s. 322-324.]

52 [Cezr-i esam, meşhur cebir âlimlerinden Hârizmî'nin irrasyonel sayılar için kullandığı bir ifâde olup "sağır kök" anlamındadır. Bkz. Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, XL, s. 302.]

53 [Her küp içindekini sızdırır; ondan sızan ya temiz bir içecek veyâ aksine (pis bir) şaraptır.]

Havâss u avâm onu yarım hâcı olmak niyyetiyle okur. Hüccâc-ı kirâm dahī menâsik-i hac gibi yanında taşır. Ashâb-ı fenn-i menâzır, onun hâvî olduğu resimlere dûr-bîn-i dikkat ile nazar ederek nice mahâll-i mukaddeseyi kalb gözüyle görmüş olur. Ehl-i hesâb ve hendese dahī onda istifâde edecek pek çok şeyler bulur.

Böyle kabûl-i âmmeye mazhar olan bir eser-i bî-adîle muvaffakıyyet-i behiyyelerinden dolayı zât-ı vâlâlarını lisân-ı teşekkürle tebrîk eylerim, efendim.

مِنَّا الشُّكْرُ وَالتَّقْرِيضُ، وَمِنَ اللهِ الْأَجْرُ وَالتَّعْوِيضُ[54]

Cevdet

[Esbak Ma'ârif-i Umûmiyye nâzırı
Tāhir-zâde Mehmed Münîf Paşa'nın takrîzi]

Fezā'il-i ilmiyye-i Arabiyyelerini, ma'ârif-i cedîde-i garbiyye ile tezyîne-i mazhar olan zevât-ı ma'rifet-simâtın ser-nâme-i iftihārı esbak Ma'ârif-i Umûmiyye nâzırı Tāhir-zâde devletlü Mehmed Münîf Paşa hazretlerinin inâyeten keşîde-i silk-i sutūr buyurdukları takrîz-i masūn-ı ani't-ta'rîzleri-dir.

İnsân, sâkin olduğu hānenin medâhil ve mehāricini ve aksâm ve müştemilâtını **[T29]** bilmek, kendisince nasıl lâzım ve lâ-büdd ise benî nev'imizin mesken-i müştereki olan kürre-i arzın dahī mühim olan mevâkı' ve mesâlikini öğrenmek öylece lâzımdır.

Haremeyn-i şerîfeyn *–şerrefehallâhu te'âlâ ilâ yevmi'd-dîn–* has-be'l-insâniyye ol maksad-ı aksā dâhilinde oldukdan başka, birisi mehd-i İslâm ve kıble-i müslimîn olmak ve diğeri «لَوْلاكَ لَوْلاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلاكَ»[55]

---

54 [Teşekkür ve takriz bizden, ecir ve mükâfât ise Allah'tandır.]

55 ["Sen olmasaydın, Sen olmasaydın; ben âlemleri yaratmazdım." Aclûnî, Sâ-gānî'den nakille bu sözün hadis olarak sâbit olmadığını ifâde eder ve fakat mânâ olarak sahih olduğunu ilâve eder. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 192,

sitâyiş-i celîlesine mazhar olan Hātemü'n-nebiyyîn ve Fahru'l-mürselîn efendimizin merkad-i mutahharlarını şâmil bulunmak hasebiyle, her dürlü ahvâl ve keyfiyyâtlarına kesb-i ıttılâ' etmek, bizce ehemm-i vezāyıf ve e'azz-i âmâldir.

Hakīkaten e'âzım-ı mülûk-ı âlem hürmetiyle mübâhî ve şeref-i ziyâret ve tavâfı sebeb-i ecr u sevâb-ı nâ-mütenâhî olan işbu emâkin-i mukaddesenin tahkīk ve tafsīl-i ahvâli hakkında her ne kadar ihtimâm ve i'tinâ olunsa sezâvâr ve ol savb-ı mağfiret-evbe mahmil-süvâr-ı azîmet olmak içün cümleye mûcib-i şevk-ı tâze olacağı âşikârdır.

Teveccüh-gâh-ı kulûb-ı İslâmiyân ve metāf-ı kerrûbiyân olan işbu emâkin-i mukaddesenin ahvâl-i târîhiyye ve coğrâfiyyesiyle diğer ba'zı ma'lûmât-ı nâfi'aya dâ'ir sa'âdetlü Eyyûb Sabrî Paşa'nın *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* nâm bu eser-i mu'teberi şimdiye kadar bu yolda sâha-pîrâ-yı zuhûr olan mü'ellefât beyninde tırâz-ı zertâr-ı tefevvuk ve imtiyâz ile mu'allem olduğu, erbâb-ı dikkat ve insāf indinde müsellemdir.

Doğrusu mü'ellif-i mûmâ-ileyh, bu himmet-i bî-hemtâsıyla mağbût-ı eslâf olduğu misillü, mu'âsırîn ve ahlâfın takdîr ve teşekkürüne kesb-i istihkāk eylemişdir.

Hemen Cenâb-ı Îzid-i[56] müte'âl sa'yini meşkûr ve dâreynde hâ'iz-i nisāb-ı ﴿تِجَارَةً لَّن تَبُورَ﴾[57] buyursun; âmîn.

el-Abdü'z-za'îf Mehmed Tāhir Münîf

[T30]

---

hadis no: 2123.]

56 [Îranlılar'ın İslâmiyet'ten sonra Allah anlamında kullandıkları kelimelerden biridir.]

57 ["… hiç zeval bulmayacak bir kazanç …" Fâtır, 35/29.]

Atūfetlü Rızā Efendi hazretlerinin takrîzidir

Destûr yâ Hazret-i Pîr-i dest-gîr

Bir âyînedir âlem her şey Hakk ile kā'im
Mir'ât-ı Muhammed'den Allâh görünür dâ'im

beyt-i hikmet-me'âlinden ayân olduğu vechile, ezelen ve ebeden hey'et-i mecmû'a-i kevn ü mekân, kayyûmiyyet-i sermediyye-i Hāliku'l-ekvân ile mevcûd ve nümâyân olduğunu çeşm-i ibret-bîn ile görüp bilmenin mevkūfun-aleyhi olan dâ'ire-i pîrâmen-i îmân u îkāna dühūl ve hestî-i mevhûmu ifnâ ile merkez-i bekā-billâha vüsūlün bâb-ı hidâyet-me'âbı, *"Zâtıma mir'ât edindim zâtını"*[58] ma'nâ-yı hakāyık-nümâsı üzere mazhar-ı tâmm-ı ilâhî ve meclâ-yı tecelliyât-ı nâ-mütenâhî olan vücûd-ı pürcûd-ı Ahmedî olmağla, cümle mümkinât ü mükevvenâtın asl u esâsı ehadiyyet-i mutlaka ve hakīkat-i Muhammediyye idüğü muhakkak olarak, zarfın mazrûfa izāfetindeki kıymet ve meziyyeti i'tibârıyla, Vâdî-i Ümmü'l-kurâ ve hâvî-i Beyt-i Hudâ olan Mekke-i mükerreme, ol Dürr-i yetîm-i bî-hemtâya sadef ve Medîne-i münevvere *–nevverahallâhu te'âlâ ilâ yevmi'l-âhire–*, «شَـرَفُ الـمَكانِ بِالْمَكِيـنِ»[59] nisbet-i celîlesiyle müşerref olduğundan, ziyâret-i bâhiru'l-beşâret-i Mescid-i Harâm içün şevk u ihlâs ile azm ü hırâm, kâffe-i muvahhidîne aksa'l-merâm olduğu misillü, e'izze-i şüyûh-ı Kādiriyye ve ecille-i sülâle-i Eşrefiyye'den sâhibü't-tefsîr İzzeddîn Efendi *–kuddise sirruh–* hazretlerinin;

Arş-ı a'zamdan mu'azzam ittifâken medfenin
Nice olmaya mükerrem andadır nâzik tenin

nazm-ı ilhâm-beyânı üzere metāf-ı kudsiyân olan Ravza-i mutahhara türâb-ı kîmyâ-nisābına yüzler sürmek, cemî'-i ehl-i sa'âdete şükrü nâ-kā-

---

58 [Süleymân Çelebi'nin Mevlid-i şerîf'inden (*Vesîletü'n-necât*) bir mısra'dır.]
59 [Bir mekânın şeref ve izzeti, orada bulunanla kāimdir.]

bil ni'met-i uzmâ olmasıyla, ol makāmât-ı mukaddeseye hasret-keş ve müştâk olan uşşâk-ı beldeteyn-i tayyibeteynin **[T31]** evsāf-ı âlem-ârâsını işitdikçe nâ'ire-i meyl ü iştiyâk ile sirişk-efşân-ı sûziş ü ihtirâk olup sabr u sükûna mütehammil olamamalarıyla;

Cemâlini nice yüzden görem diyen diller
Şikeste aynalar gibi pâre pâre gerek

medlûlünce sîne-i bî-kîne-i pür-sekîneleri tezâyüd-i hâhiş ü arzû ile sad-çâk olarak;

Kırılsa pâre pâre olsa mir'ât-ı dil-i âşık
Yine her rîzesinde rû-nümâdır sūret-i cânân

manzūme-i dil-ârâsı üzere, bu inkisâr ve incizâb ile ayn-ı basīretleri cilâ-pezîr-i inkişâf olarak, âyîne-i zamîr-i safvet-semîrlerinde müşâhede-i şâhid-i maksūda kesb-i kābiliyyet eylediklerinden, erbâb-ı aşk u sıdkın bu yoldaki hubb u vedâdına bâ'is-i izdiyâd olmak içün işbu risâle-i muhabbet-isâlenin *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* nâm-ı mehâsin-ittisâmıyla hüsn-i te'lîfine ve emâkin-i müteberrekenin îzâhât-ı kâfiyye ile ta'rîf ve tavsīfine bezl-i himmet buyuran zât-ı ma'ârif-simâtın, böyle bir emr-i hatîr-i lâzımu't-tevkīre masrûf olan mesâ'î-i memdûhasına kemâl-i memnûniyyetle an-samîm teşekkürler olunur ve *"İltifât, âyînedir sūret-i isti'dâda"* mefhûmunca işbu muvaffakiyyet-i hayriyye mukābilinde şâyân olduğu nevâziş ve ta'attufâta nâ'iliyyeti, inşâ'allâhü'l-kerîm, an-be-an ehliyyet-i kâmile vü liyâkat-ı şâmilesinin mir'ât-ı teyessürde arz-ı dîdâr etmesiyle terakıyyât-ı sūriyye vü ma'neviyyesini müstelzim olur.

Cenâb-ı Feyyâz-ı mutlak, tevâfür-i ömr ü ikbâl ile daha nice âsâr-ı müstahseneye muvaffak buyursun; âmîn.

Hāk-i akdâm-ı pâk-i âl-i Abâ
Bende-i bendegân-ı Mevlânâ Rızā
[T32]

[Süleymân Senîh Efendi'nin takrîzi]

Tūtī-yi şîrîn-zebân-ı bâğ-ı irfân, bülbül-i hoş-elhân-ı gülzâr-ı îkān, sa'âdetlü Süleymân Senîh Efendi hazretlerinin çekîde-i kalem-i belâgat-rakamları olan takrîz-i latîfdir.

Dürr-i yektâ-yı bahr-i irfân ve cevher-i girân-bahâ-yı manzūme-i kemâlât ü îkān, ya'nî sâhibü'l-mecdi ve's-sa'âde Eyyûb Paşa-yı zî-şân hazretlerinin *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* nâm-ı mes'adet-irtisâmıyla bi't-te'lîf nazar-gâh-ı i'tibâr-ı enâma îsāl buyurmuş oldukları işbu eser-i bî-adîl ki biri safha-i zîbâ-yı rûy-i zemîne yegâne hāl-i bî-misâl ve diğeri meclâ-yı tecelliyât-ı Cemâl-i Zü'l-celâl olan Mekke-i mükerreme –*kerremehallâhu te'âlâ ilâ yevmi'l-âhire*– ve Medîne-i münevvere –*alâ sâhibihâ efdalü's-salavâti ve't-tahiyye*–nin bidâyet-i hâlden şu vakt ü zamâna kadar güzerân eden ahvâl-i hakāyık-iştimâliyle dâhil ve havâlîsinin hâvî olduğu emâkin-i mu'azzama ve makāmât-ı mukaddesenin ta'rîfine ve menâsik-i hacc-ı şerîf ile tavâf-ı Beytullâhi'l-Harâm ve ruhsâyî-i atebe-i arş-mertebe-i Hazret-i Seyyidü'l-enâm esnâsında, icrâsı farz ve vâcib olan şe'â'ir-i dîniyye ve ahkâm u âdâb-ı İslâmiyye'nin beyân ve tavzîhine müte'allık, suver-i bedî'a ve esrâr-ı azîmeyi uyûn-ı im'ân-ı ehl-i İslâm'a irâ'e ve ibrâz eden bir âyîne-i ibret-nümâdır, fezâ'il-i bî-intihâ-yı Yesrib ü Bathâ her ne kadar kālen ve kalemen vasf u inbâ edilmek istenilse, keyfiyyât-ı hasene ve derecât-ı müte'âliyesini bi-hakkın ta'yîn edecek elfâz ve ta'bîrât bulunamayacağı cihetle, nâ-kâbil-i add ü ihsā olduğu hâlde, eser-i füyûzāt-küster lâhık-ı lisân-ı azbü'l-beyân-ı Türkî üzere bu bâbda sevâbık-ı ezmineden beri gelip görülen kütüb ü resâ'ile fâ'ik ve muhteviyyât-ı dekāyık-âyâtında istifâde vü istifâza içün kemâl-i teberrük ü ibtihâc ile kırâ'at ve mütâla'aya sezâvâr ve lâyık pek güzel ve gâyet mükemmel bir mecmû'a-i hakāyık olup eğerçi «شَنِيدَنْ كَىْ بُوَدْ مَانَنْدِ دِيدَنْ»[60] kazıyye-i mü-

60 [Hiç işitmek görmek gibi olur mu!]

sellemesince mutlakā görülmek derecesinde olamaz ise de eser-i hayr-i mezkûrun mülâhaza-i nükât ü mezâyâsından ve husūsıyle Kâʿbetullâhi'l-ulyâ ile baʿzı mevâkıʿ-i **[T33]** maʿrûfe vü mebrûkenin münderic bulunan resimlerinin rü'yet ve temâşâsından hâsıl olan vukūf u istıtlâʿât-ı mahalliyye bayağı müşâhedeye karîb maʿlûmât-ı yakīniyye bahş u iʿtā ve bu maʿlûmât-ı nâfiʿanın te'sîrât-ı maʿneviyye ve berekât-ı rûhâniyyesi dahī kulûb-ı hālisa ve ef'ide-i sāfiyye-i mü'minîni tezyîd ve ilkā-yı envâr-ı îmân ile ez-ser-i nev tezkiye vü ihyâ ederek;

Misâl-i Kâʿbe eyâ nûr-ı dîde-i uşşâk
Gören cemâlini müştâk, görmeyen müştâk

matlaʿ-ı garrâsında zikr olunduğu ve;

Hāk-i Haremeyn kıldı ilâhım
Hem pûse-cây ve hem secde-gâhım

Yer yer sürüldü rûy-i siyâhım
Elhamdülillâh elhamdülillâh

nazm-ı şükr-iştimâl-i kemterânemde dahī beyân kılındığı vechile, takdîr-i Cenâb-ı Rabb-i kadîr ile ol bikāʿ-ı amîmetü'l-intifâʿa azîmet ve hāk-i pâk-i tâb-nâkine ferş-i cibâh-ı darâʿat ve ubûdiyyete muvaffak olan uşşâkın hemîşe cânını sûzân ve hātır-ı perîşânını bî-sabr u sâmân eden nâ'ire-i şevk u arzûyu bir kat daha fürûzân ve henüz kendisine işbu şeref ve niʿmet nasīb olamayan erbâb-ı iştiyâkın dahī ol cânib-i rahmet-câlibe meyl ü rağbet ve tahassürünü teksîr ü firâvân edeceğine binâ'en paşa-yı müşârun-ileyhin şu himmet-i pür-meymeneti medâr-ı tenvîr ve takviye-i hüsn-i iʿtikād olarak eʿâzım-ı hidemât-ı dîniyyeden maʿdûd ve haklarında sūrî ve maʿnevî câlib-i füyûzāt-ı celîle-i Cenâb-ı Maʿbûd olmağın, bi'l-hāssa tesʿîd ve tehniyetiyle iktisâb-ı şâdî vü mefharet eylerim.

Hemen Hazret-i Hudâ-yı müste'ân, ömr ü ikbâl-i bî-pâyân ihsânıyla kâmurân buyursun, âmîn; *–bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn–*.

Makām-ı Ser-askerî dâ'iresi re'îsi es-Seyyid Süleymân Senîh

[T34]

[Selânik vilâyeti defterdârı sâbık Münzevî Abdullâh Efendi-zâde el-Hâc Ârif Efendi'nin takrîzi]

Sâha-i edebiyyâtda yektâ-süvâr ve fünûn-ı inşâ'âtda dânâ-yı şîrîn-güftâr, Selânik vilâyeti defterdârı sâbık Münzevî Abdullâh Efendi-zâde sa'âdetlü el-Hâc Ârif Efendi hazretlerinin eser-i yerâ'a-i fazīlet-bidā'aları olan takrîz-i âlîleridir.

Hamd ü senâ-yı bî-pâyân ol Âferînende-i zemîn ü âsumân ve ber-dârende-i kadr u şân, Kıble-gâh-ı ehl-i îmân *–cellet azametuhû ve ammet ihsânuhû ve kudretuhû–* hazretlerine sezâvâr ve şâyândır ki ba'zı melâ'ike-i kirâmın hilkat-i Âdem *–aleyhi's-selâm–*daki hikmeti istifsâra cür'etlerinden dolayı i'tizâra teşebbüsle arş-ı a'zama ilticâ ve iksâr-ı tavâf ve ricâ ile istihsāl-i rızā-yı Bârî'ye mazhar oldukları gibi ileride nev'-i beşerden vukū'u ma'lûm-ı ilm-i ilâhî olan seyyi'ât ve hatī'ât, kezâlik tavâf ile ref' u imhâ buyurulmak maksad-ı âlîsiyle şeref-rîz-i sudûr buyurulan irâde-i celîlesi mûcebince, melâ'ike-i müşârun-ileyhim vesâtatlarıyle rûy-i arzda Beyt-i mu'azzama'yı inşâ vü bünyâd ve ziyâret ve tavâfını farz ile ol buk'a-i mübârekeyi mağbût-ı kâffe-i bilâd buyurmuşdur.

Ve salât ü selâm-ı firâvân, ol sebeb-i hilkat-i ekvân, Habîb-i Rahmân, Şefî'u'l-usāti yevmü'l-haşri ve'l-mîzân hazretlerinin metāf-ı Cibrîl-i emîn ve hasret-keş-i huld-i berîn olan Ravza-i mutahharaları'na arz u takdîm olunur ki tulû'-ı vücûd-ı bihbûd-ı risâlet ve sütū'-ı nûr-ı pür-sürûr-ı bi'set-i nebeviyyeleriyle Mekke-i mükerreme'yi ve hicret-i aliyye ve Rav-

za-i mu'attaraları'yla Medîne-i münevvere'yi gıbta-fermâ-yı arş-ı güzîn buyurmuşdur.

Ba'de-zâ vâreste-i tafsīl ü beyân olduğu üzere, Haremeyn-i mübâre-keyn'in fezā'il ü hasā'ili hakkında vârid olan âyât ve ehâdîs ve kelâm-ı kibâr ve hikem ü esrâr bî-hadd ü şümâr olup ez-ân cümle istitā'at-ı mâliyye vü bedeniyyesi olan kâffe-i mü'minîn [ü] mü'minâta **[T35]** ol mahall-i âlî vü makām-ı sâmîyi kemâl-i hulûs u i'tikād ile ziyâretin farziyyeti ve ziyâret-i kabr-i münevver-i Seyyidü's-sakaleyn ile teşerrüf edenlerin şefâ'at-i uzmâ-yı Cenâb-ı Muhammedî'ye nâ'iliyyeti hakkında olan hadîs-i şerîfin muhtevî olduğu esrârın meziyyeti, ol makāmeyn-i mübâre-keynin şân u şereflerini beyânda delîl-i kâfîdir.

Erkân-ı sâ'ire-i İslâmiyye her ne kadar kadr u kıymetçe yek-diğerinden bâlâ-ter ise de bunlar her ân u zamân u mekânda icrâsı kābil ferâ'iz-i ilâhiyyeden olup fakat îfâ-yı farîza-i hacc-ı şerîf, mücerred ihzār-ı me'ûnet ve şedd-i rahl ü zahmetle ol makām-ı âlîye azîmet ve muvâsalata mütevakkıf olmasına mebnî, mahall-i şerîf-i mezbûrun ahvâl-i aliyyesi tafsīl ü beyân olunduğu hâlde «وَتَعْشَقُ الْأُذُنُ قَبْلَ الْعَيْنِ أَحْيَانًا»[61] fehvâsınca henüz ziyâretiyle müşerref olamayan ihvân-ı dînce bâ'is-i izdiyâd-ı şevk u muhabbet ve muharrik-i himmet olacağı gibi müteşerrif olanlara dahī başkaca bir safâ-bahş-ı derûn ve lâ-meşhûn olacağı emr-i âşikâr olmasıyla, şimdiye kadar işbu emr-i hayrın icrâsına teşmîr-i sâk-ı himmetle Haremeyn-i şerîfeyn'in fezā'il ü ahvâline ve vukū'ât-ı mâziyye vü sâ'iresine dâ'ir ba'zı kütüb-i celîle te'lîf ve tasnîf olunduğu görülmüş ise de Bahriyye mîrlivâlarından ve üdebâ-yı asrın ser-âmedânından sa'âdetlü Eyyûb Sabrî Paşa hazretlerinin tahrîr ve te'lîf buyurmakda oldukları «*Mir'âtü'l-Haremeyn*» nâm-ı âlîsiyle benâm işbu eser-i celîl, hakkā ki îzâh ve tafsīl-i hakāyık-ı ahvâlce mü'ellefât-ı sâ'ireye mukaddem ve müreccah

61 [Kulak bâzen gözden evvel âşık olur.]

olduğuna ve lâ-siyyemâ derc u tezbîr buyurulan resimlerin asıllarından farkları görülemediği cihetle, bakıldıkça aşk u muhabbet-i ilâhiyye ile sûzân olan kulûb-ı ehl-i îmânı tenvîr ve tehyîc eylemekde bulunduğuna binâ'en, bunun kadr u senâsını takdîr ve beyânda havsala-i hāme-i kāsırî aczini i'tirâf etmekdedir.

Dîn-i mübîn-i Ahmedî'ye bir hizmet-i müftehire ve meşhûd-ı bâsıra-i ibtihâc olan mü'ellefât-ı sâ'irelerine ilâve-i fâ'ika olmak üzere bu def'a dahī işbu eser-i nefîsi **[T36]** enzār-ı mütāla'a-i uşşâk-ı Haremeynü'ş-şerîfeyn'e vaz' ile âmme-i muvahhidîni mesrûr buyurmaları husūsunda müşârun-ileyhi tebrîk ederim; –*fe-lillâhi derruhû ve dâme aleyhi ihsânuhû ve birruhû*–.

Nemekahu'l-fakīr ilallâhi te'âlâ
es-Seyyid Mehmed Ârif b.
el-merhûm eş-Şeyh Abdullâh el-Vahyî el-Münzevî;
–*ufiye anhümâ*–

[Mektûbî-i Bahriyye müdîr-i sâbıkı Trabzonî Emîn Hilmî Efendi merhûmun birâderi İbrâhîm Hakkī Efendi'nin takrîzi]

Mektûbî-i Bahriyye müdîr-i sâbıkı Trabzonî Emîn Hilmî Efendi merhûmun birâderi izzetlü İbrâhîm Hakkī Efendi tarafından kaleme alınan takrîz-i bedî'u'l-edâdır.

Haremeyn-i muhteremeyn –*zâdellâhu te'âlâ şerefehümâ*–da vâki' mevâkı'-i mübârekenin ta'rîf-i ahvâliyle ol havâlî-yi mukaddesede cereyân eden vekāyi'-i mühimme-i târîhiyyeyi câmi' olmak üzere, ümerâ-yı bahriyyenin ser-âmedânından, erbâb-ı fazl u kemâlinden Mîrlivâ sa'âdetlü el-Hâc Eyyûb Sabrî Paşa hazretlerinin «*Mir'âtü'l-Haremeyn*» nâmıyla te'lîfine ihâle-i hāme-i himmet buyurdukları kitâb-ı selîs, hakkā ki tenvîr-i uyûn-ı istifâde-i müslimîn edecek bir eser-i nefîs olup şimdiye değin kimsenin merve-i [مروه] hâtırından güzer etmemişdir.

Böyle bir eser-i safâ-küsterin ihrâm-bend-i vücûd olması emrinde paşa-yı müşârun-ileyh hazretlerinin cilve-ger-i mir'ât-ı vukūʿ olan ve ulviyyeti ehl-i tevhîde göre müstağnî-i îzāh ve tafsīl bulunan himmetini takdîre kıyâm, bîrûn-ı dâ'ire-i iktidâr-ı abd-i acz-ittisâm olmasıyla, hemen ol vadîden tayy-i kāfile-i kelimât ile îfâ-yı vecîbe-i tebrîke mücâseret kılındı.

İbrâhîm Hakkī-i Trabzonî

[T37]

[Maʿârif Nezāret-i celîlesinin Encümen-i Teftîş ve Muʿâyene re'îsi Ahmed Hamdî Efendi'nin takrîzi]

Hibr-i ulemâ-yı müdekkıkīn, fahr-i hükemâ-yı muhakkıkīn, Maʿârif Nezāret-i celîlesinin Encümen-i Teftîş ve Muʿâyene re'îsi, fazīletlü Ahmed Hamdî Efendi hazretlerinin lutfen irsâl buyurdukları takrîz-i bedâyiʿ-tatrîzdir.

Bahriyye Islâhât Komisyonu re'îsi, saʿâdetlü Eyyûb Sabrî Paşa hazretlerine,

Efendim hazretleri,

Arâzī-i mukaddese-i Haremeyn ki şâhid-i arzın vech-i dil-ârâsı mesâbesinde olan safahât-ı Cezîretü'l-Arab'da iki "hāl"-i anbereyne benzer, bunlardan biri Beytü'l-Harâm'ı ve diğeri Ravza-i Nebî –*aleyhi's-selâm*–, yaʿnî harem-i Hayru'l-enâm'ı müştemil bulunmuş olduğundan;

Birisidir metāf-ı kerrûbiyyîn
Diğeridir metāf-ı ehl-i zemîn

El-hâsıl, Haremeyn-i muhteremeyn ki mahall-i füyûzāt-ı samedânî ve menbaʿ-ı envâr u tecelliyât-ı sübhânîdir; biri zâ'irîni garîk-ı lücce-i rahmet ve diğeri tâ'ifîni vâsıl-ı ser-menzil-i saʿâdet eder.

İftihār etse Yesrib eflâka
Yakışır Ravza-i Peyember'dir **[T38]**

Kâ'betullâh arşa nâz etse
Yeri var kıble-gâh-ı ekberdir

İşbu câlib-i kulûb-ı muvahhidîn olan ziynet-i rûy-i zemînin vekāyi' ve ser-güzeşt-i kadîme vü cedîdesini beyân ve her birini arz-ı dîdâr edercesine tavsīf ve resmi ile irâ'e vü ayân ederek «*Mir'âtü'l-Haremeyn*» nâmıyla te'lîf buyurmuş oldukları kitâbdan ihdâ buyurulan üç nüsha-i matbû'ası vâsıl-ı dest-i tevkīr olup birkaç gün mütāla'asıyla iştigāl edildi. El-hakk kitâb-ı mezkûr bir mecmû'a-i belâgat-disâr ve envâ'-ı hüner ü ma'ârifi hâvî bir mecelle-i hakīkat-nisârdır ki her bâbı hakā'ik-ı meşrû'ât-la müveşşah ve her faslı bedâyi'-i rumûzâtla müreşşah olduğundan, mede'z-zamân zikr-i âlîleri elsine-i muvahhidînde cereyân ve muhabbet-i aliyyeleri kulûb-ı müslimînde deverân edeceğinde şübhe etmem efendim; ol bâbda...

Ahmed Hamdî

[Son devrin önde gelen edîblerinden el-Hâc İbrâhîm Efendi'nin takrîzi]

Üdebâ-yı müte'ahhirîn-i Türkiyye'den belâgat-ı Arabiyyeyi muhâfaza ile kesb-i iştihâr, tarz-ı celîl-i kudemâyı ihyâ vü i'lâya sarf-ı yârâ-yı iktidâr etmiş olan âlim-i allâme ve fâzıl-ı fehhâme sa'âdetlü el-Hâc İbrâhîm Efendi hazretlerinin, irsâline himmet eyledikleri takrîz-i şevk-âmîz-i belîğdir.

Âsâr-ı matbû'a ve makbûlesi memdûh-ı erbâb-ı şi'r ü inşâ olan sa'âdetlü el-Hâc **[T39]** Eyyûb Sabrî Paşa hazretlerinin te'lîf ve tertîbine himmet buyurmakda oldukları «*Mir'âtü'l-Haremeyn*» nâm kitâb-ı müstetābın birinci ve ikinci cüz'leri bundan evvel ziynet-bahş-ı tāk-ı i'tibâr u iş-

tihâr olmuş idi. Ber-fehvâ-yı «مَا مِنْ شَيْءٍ يُثْنَى إِلَّا وَقَدْ يُثْلَبُ»[62] müte'âkıben cüz'-i sâlisi dahī resîde-i serhadd-i tab' u temsîl olmağla, efrâd-ı selâse-i mezkûreden birer nüsha, müşârun-ileyh hazretleri cânib-i âlîlerinden, lutfen taraf-ı âcizâneme ihdâ buyurulmuş ve eydî-i mütāli'îne zeyn olan işbu *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* bendenize cilâ-bahşâ-yı ayn olmuşdur. Çünkü bu *Mir'ât*-ı safâ-nümânın derûnunda muharrer ve musaddar olan ahvâl ü suver, vaktiyle gubâr-ı atebât-ı âliyyâtını tûtiyâ-yı çeşm ittihāz etdiğim makāmât-ı mukaddeseden i'tā-yı haber etmekde ve hattâ bu haber-i şevk-âveri sımâh-ı câna erişdirmekde olduğundan, micmere-i dilde temekkün edip kıdem peydâ eylemiş olan nâ'ire-i şevk u garâmı tâzelemişdir; «لِلّٰهِ دَرُّ مُؤَلِّفِهِ»[63].

Müselselen ve muttasılen rişte-i te'lîfe çekilen bu eser-i bî-nazīr, târ-ı zerrîn-i intizāma dizilen cevâhir ü dürerden daha dil-pezîr olduğundan, cüz'-i evvel ve sânîden her biri fazl u meziyyetde biribirine müsâbık ve mütāli'îne bâdî-i şevk-ı mezîd olmakda yek-diğere fâ'ik olduğu gibi sâlis dahī karîben râbi'in âyîne-i tab' u temsîlde cilve-ger olması arzûsuna bâ'is olmuşdur.

*«Mir'âtü'l-Haremeyn»*e pîrâye-bend-i takrîz olarak, îfâ-yı vazīfe-i senâ-kârî buyuran efâzıl-ı kirâma peyrev olmak sūreti mir'ât-ı hâtır-ı fâtire mün'akis olduysa da *«Mir'âtü'l-Haremeyn»*in safha-i safvet-nümâ-yı vechi «حَاجَتِ مَشَّاطَه نِيسْتْ رُوىِ دِلَارَامْ رَا»[64] sırrına mazhar olduğundan, hāme-i acz-alâme-i fakīr bu makāmda cevelândan keff ü sarf olunarak, cenâb-ı mü'ellife arz-ı vecîbe-i şükr-güzârî **[T40]** ve îfâ-yı lâzıme-i tehniyet-kârî hizmet-i müftehiresine sevk u tesyîr olunmuşdur.

el-Hâc İbrâhîm

---

62 [Medhe mazhar olan her hangi bir şey, zemmedilebilir de…]
63 [Eseri husûle getireni Allah mükâfâtlandırsın!]
64 [Sevgilinin yüzünün süse, tarağa ihtiyâcı yoktur.]

[İskilib müftîsi Arab-zâde el-Hâc Emîn Efendi'nin takrîzi]

Nevâkıs-ı ulûm u fünûndan âzâde, fühûl-i ulemâdan İskilib müftîsi Arab-zâde fazîletlü fekāhetlü el-Hâc Emîn Efendi hazretlerinin teberrüken yazmış oldukları takrîzdir.

«Mir'âtü'l-Haremeyn» nâmıyla meşhûd-ı dîde-i iftihārımız olan kitâb-ı müstetāb ki hakīkaten mânend-i bedr-i münîr, burc-ı i'tilâ vü şerefde deverân eden âsâr-ı lâmi'adan bir gencîne-i belâgat-pîrâdır; bunun mündericât-ı hikmet-âyâtı mü'ellif-i memdûhu'l-me'âsiri bulunan ve fıtrat-ı zâtiyyesinde rüşd ü sedâd, Hudâ-dâd olan sa'âdetlü Eyyûb Paşa hazretlerinin fezā'il ü kemâlât-ı fâ'ikalarını mü'eyyed olduğu gibi dakīka-şinâsân-ı erbâb-ı mütāla'aya ve bi'l-husûs ziyâret-i Haremeyn-i muhteremeyn emeliyle sîne-çâk-i tahassür olan ehl-i vecd ü hâle mûcib-i istifâde-i azīme olması umûr-ı tabî'iyyeden bulunduğuna binâ'en, dâ'î-i kemîneleri dahī müşârun-ileyhin du'â-yı lâzımü'l-edâsını yâd u tekrâr ile arz-ı teşekkür ü mahmedete ibtidâr ederim.

el-Hâc Mehmed Emîn en-Nakşbendî el-Hālidî

[Necîb Nâdir Efendi'nin takrîzi]

Eş'âr u inşâ-yı Arabiyye vü Türkiyye'nin her nev'ini tanzīm u tensîre kādir, ya'nî *Kevkebü'l-ilm* risâle-i belâgat-isâle-i mevkūtesinin **[T41]** mü'essis ve muharriri Necîb Nâdir Efendi'nin kaleme aldığı takrîz-i bî-me'âriz-i selîsü'l-edâdır.

«*Mir'âtü'l-Haremeyn*-i Eyyûb Sabrî»[65]

مرآت الحرمين أيوب صبرى

1301 (m. 1884)

أيها المولى!

طالما طالعت أطايب المطولات، وتفرست في أفخر المفصلات؛ قصد الوصول

65 İşbu cümel-i cemîle bi'l-bedâhe yazılmış ve sonradan hesâb edilip bi't-tesādüf kitâbın ibtidâ-yı neşrine târîh olduğu anlaşılmışdır.

لأصدق التفاصيل، متوقيا الوقوع بسقطات الأقاويل؛ حتى حان الحين وحلت الحان، ورق يراع «مرآة الحرمين» الرنان؛ وهتف هاتف التهليل، بسل سبيل السلسبيل، وخل الدخيل، وواصل الأصيل؛ فافترست فرصة التفرس، واسترقت ساعة التجسس؛ فإذا بذوات الذوابل، ومنهومات النهي وناعمات الأنامل؛ يحتجبن المحاسن حياء، ويتوارين من أنوار المرآة الوراء؛ فراعتني يراعتها، و بهرتني براعتها؛ وقلت إن هذه:

تمثال أجيال مضت وسراة *** حلّت محل الحال بعد فوات
صور من الأيام جسمها النهي *** فبدت من الآثار في مشكاة
فكانها تمثال دهر قائم *** كي ينشر الماضي ويحي الآتي
قامت معانيها لدينا صورة *** لتذكر الأحياء بالأموات
فادر لحاظك في حدائق طرسه *** وتغن من ذكراك بالنغمات **[T42]**
وانظر إلى كرة العوالم جمعت *** في أسطر تجلي على اللحظات
واجل بصيرتك الدقيقة بينما *** أمضي القضاء في المحو والإثبات
واسمع أحاديث الزمان وأهله *** فلرب ذكر ضم بعد شتات
نبأ عظيم عن سبأ حكم آتي *** يغنيك عن بلقيس بالآيات
ومحافل وحجافل ضاقت بها ال *** أقطار واجتمعت إلى ميقات
ومواكب وكتائب غص الفضاء *** منها وها هي عرضة الخطرات
وقرون دهر طالما طالت بها *** أيامها وقصرن عن غايات
جمعت فحلّت في كتاب قيم *** كحلول روح الراح في الوجنات
قامت صحائفه حدائق عبرة *** ماست غصون سطورها بسمات
نطقت عن الدنيا بفضل سكوتها *** فأقامت المعنى مقام الذات
لله أي يراعة وبراعة *** جمعت به الأقمار في هالات
ينبوع فضل فجرته حكمة *** فجرى بأكرم حالة وسمات **[T43]**
وبدا كبرهان جليّ ساطع *** عن عصر من هواس كل حياة
ذاك الذي آماله وشعاره *** نشر المعارف في دجى وغداة
سلطان حق مالك البرين والـ *** ـبحرين محيي العدل بعد ممات
حامي حمى الحرمين ظل الله بل *** غازي الألدا رابح الغارات
«عبد الحميد» ابن المجيد ابن الأولى *** راياتهم تنجي من الآفات

سطعت أشعة عصره وتلألأت *** وسطت على شمس الضحى وبنات
لو قام قيصر مع بني كسرى نعم *** سجدوا لما يوتيه قبل فوات

خضعت له الأفلاك بل لعبيده *** جاءت مناهي السعد كالمرقاة
قم صاح واستطلع صباحًا رائقًا *** وأعجب من المرقاة في المرآة
مرآة نور الله زينها التقى *** تحكي حمى الفردوس في نغمات
أهدى بها الأيام «أيوب» فما *** تنفك تشكر منه فيض هبات
شهم جلى بكر العلوم ولم يزل *** بعنوان كل ملائح وصفات **[T44]**
مليء الملا بعبير طيب ثنائه *** ملئت أفاصي البحر والواحات
يثني اليراع على معالي فكره *** والسيف يحمده على العزمات
والعلم يشهد أنه بحر له *** برّ بجلّ عوائد وصلات
أفنى الليالي ليس يثني عزمه *** عن نيل عين الخلد في الظلمات
أحيى لنا الأعيان في آثاره *** ولتلك أكبر حكمة وثبات
سبحان من أولاه ما هو أهله *** ويزيده في رفعة الدرجات
فلقد أقرّ عيون كلّ ذوي الحجا *** ما بين ماض في الزمان وآت
وغدا له الحر «النجيب» مؤرخًا *** قد حصّل الحرمين في مرآة[66]

كتب في القسطنطنيه
سنة 1302(m. 1885)
بقلم
النجيب النادر

[T45]

[Ma'ârif Nezāreti kütüb-hāneler müfettişi Hayret Efendi'nin takrîzi]

Ma'ârif Nezāret-i celîlesi me'mûrîn-i kirâm-ı ma'ârif-ittisâmından kütüb-hāneler müfettişi fazīletlü Hayret Efendi hazretlerinin dârü'l-kütüb-i fünûn ve kütüb-hāne-i ma'ârif-i gûn-â-gûn olan fu'âd-ı safvet-zâd-ı fâzılânelerinin semere-i hayret-efzâsı ve mücâvirîn-i Haremeynü'ş-şerîfeyn'in hengâm-ı halvet ve celvetlerinde gıdâ-yı rûh-ı şevk-zâsı olmak lâzım gelen takrîz-i selâset-takdîsleridir.

66 İşbu cild-i râbi'in tab' u temsîlinin târîhi…

Efendim!

Mahsūl-i eşvâk u hayret olan şu beytler «*Mir'ât-ı Haremeyn*»in etrâfını kıvranmak arzûsuyla ol taraf-ı sâmân-rübâya kıtār oldular gitdiler. Niyyetleri mücâvir kalmakdır. Kabûl buyurulurlar ise onlar da «*Mir'ât-ı Haremeyn*»in evkāfından olsunlar.

Bâkī...

Nazm:

Âferîn Sabrî-i himem-pîrâ
Haremeyn hizmetin eden îfâ **[T46]**

Bu ne hizmetdir ey sütûde-simât?
Ki kodun dehre böyle bir Mir'ât

Ne temâşâ ki Yesrib ü Bathâ
Oluyor anda böyle cilve-nümâ

Pîş-i çeşmimde kıvranır "Mekke"
Başla ey hāme sen de "lebbeyk"e

Âh yüzüm yok ki ben de yüz süreyim
Himmet et bâri sen kalem göreyim

Kemterim ben, sözüm füsûk u cidâl
Değilim mâlik-i nisāb-ı kemâl

Aczi seyr et ki fikrim etmedi avk
Kor mu insânı kendi hâline şevk

Anladın mı ne arzû kıldık?
Ya'nî takrîze biz de çağrıldık

Edebildim mi maksadım kalem arz?
Oldu takrîz ya'nî hac gibi farz

Rehber et lutfunu hüdâ-yı kerem
Mâ-melek elde bir asā-yı kalem

Şevk-ı Beyt'inle müstemendâne
Yola düşdük hemân fakīrâne

Hem-rehân! Sanmayın ki muztar biz
Cân u dilden bu yolda müncez biz **[T47]**

Yolda siz kalmayın da hey uşşâk
Kalmayız, biz kavâfil-i eşvâk

Haydi ey hāme başla âvâze
Evc-i uşşâkdan kıl âgāze

Sûzinâk istiyor nevânı gönül
Derdinâk istiyor devânı gönül

Haberin yok mudur senin hey yâr
Verdi gönlüm benim Hicâz'a karâr

Çâh-ı zemzem kesildi hokkaya bak
Boynuna haydi sen de kırbanı tak

Şimdiden düşdü şevk ravza-i dile
Bak şu Mir'ât'e, bak içinde güle

Bilmem ey Sabrî-i sütûde-simât
Ne idi yazdığın senin o devât

Ki olur Kâ'be böyle cilve-nümâ
Hokka olmuş demek ki kıble-nümâ

Kalemim! Dinle hādim-i Harem o
Sana benzer mi başka bir kalem o

İbre-mânendî Beyt'i gösteriyor
Uzadıp parmağın da işte diyor

Ne diyem ben de bilmem ey mahbûb
Komadın sabrım elden âh Eyyûb **[T48]**

Hakk senin hizmetin ede makbûl
Sen de takrîz-i kilkim eyle kabûl

Vâkı'â söylesek sözün sâfın
Maksadın sâde döndük etrâfın

İçeri istedik dühûl edelim
Beyt-i ma'nâda bir müsûl edelim

Hâcı hâme ile eyledik gayret
N'idelim geldi koymadı "Hayret"

[Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne İlm-i Hayvânât mu'allimi Hüseyin Remzî Beğ Efendi tarafından alınan tezkere]

Ümerâ-yı ma'ârif-peymâ-yı etıbbâdan Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne İlm-i Hayvânât mu'allimi Doktor Kā'im-makām izzetlü Hüseyin Remzî Beğ Efendi tarafından alınan tezkerenin sūretidir.

Bu def'a dahī tab' u neşrine muvaffak buyuruldukları «*Mir'âtü'l-Haremeyn*» nâm kitâb-ı kudsî-nikābın üçüncü cüz'ünü bi'l-mütāla'a karî-ru'l-ayn-ı ibtihâc oldum!

378'inci sahîfede evsāf-ı hamîde ve ezkâr-ı cemîlesi muharrer **[T49]** olan Üskülâb-ı Askalinus [Asklepios] ki Hazret-i İdrîs *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm–*ın erşed-i hulefâsıdır, Avrupa müverrihīn-i husūsiyyesinin bu zât-ı sütûde-sıfâtın bidâyet-i ahvâli hakkında birtakım ihtilâfâtı vardır. Ma'a-mâ-fîh o zât-ı müstecmi'u'l-kemâlât, ashâb-ı iktidârdan olup fenn-i celîl-i tabâbetin bidâyet-i hudûsü onun zuhûr-ı vücûduyla başlayarak, hekîm-i meşhûr Bukrat'ın [Hipokrat] zamânına gelinceye değin

hastalanan ibâdullâhı müşârun-ileyhin telâmîzi tedâvî eylemiş olduğunu i'tirâf ediyorlar.

Fikr-i mezkûra zâhib olan müverrihler, hekîm-i müşârun-ileyhin asāsına sarılmış olan yılan[67] sūreti her nerede olursa olsun, me'mûrîn-i etıbbâ içün nişâne-i imtiyâz ittihāz kılındığını dahī haber veriyorlar.

Müverrihīn-i merkūme beyninde vâki' olan tebâyün-i efkâr, Üskülâb'ın kemâlinde değil, menşe'inde olarak başlıca iki mes'ele üzerinedir. Mes'elenin biri, bu zât-ı âlî-kadrin Herotos nâm zâtdan Yunan-ı kadîm meşâhîr-i etıbbâsıyla birlikde ta'lîm ederek tabâbet cihetinde yetişmiş olmasına zehâbdır. Bu kavle teba'iyyet edenler ma'dûd ise de kavl-i diğeri, ya'nî ikinci mes'eleyi iddi'âda ısrâr edenler çokdur. **[T50]**

İkinci kavle zâhib olanların fikirlerince, Üskülâb, Mısrîlerin Hermes dedikleri zâtın veled-i ma'nevîsi olmağla, onun hacr-ı terbiyetinde tezyîn-i zât ve istikmâl-i füyûzāt eylemişdir. Kavl-i mezkûra zâhib olanlar, Hermes'in Üskülâb nâmıyla tekrâr bu aleme geldiğini dahī iddi'â ederler!

Her ne ise Askalinus Üskülâb'ın Yunan ve Romalıların asrında şöhret-i kâmilesi var idi! Âcizleri târîh-i tıb ile meşgūl bulunduğum müddet buraları araşdırmak ve bir dereceye kadar hakīkat-ı hâli meydâna çıkarmağa sa'y ü verzişden geri durmamak içün Mısrîlerin Hermes'i kim olduğunu taharrî[ye] başlayıp *Şerhu Hikmeti'l-işrâk, Uyûnu'l-ebnâ fî Tabakāti'l-etıbbâ* nâmındaki kitâbları mütāla'a edip Hermes'in İdrîs *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm–*ın nâm-ı diğeri olduğunu öğrendim idi.

*«Mir'âtü'l-Haremeyn»*de tahkīkāt-ı vâkı'anın mukārin-i hakk u savâb olduğunu, ya'nî üçüncü cildde Askalinus'un müteverri', zâhid, kâmil ol-

---

67 Biz bu yılanın neye işâret olduğunu ba'zı etıbbâdan sorduk; bilemediler ve sümme't-tedârik kabîlinden olmak üzere "Fenn-i tıb, bu yılanın zehrine bile çâre bulmakda olduğunu îmâya işâretdir" dediler! Cenâb-ı Hakk, sāhib-i varakadan râzı olsun ki hem bizim ve hem de meslekdaşı olan etıbbânın bu husūsdaki müşkilini hall etmiş oldular.

mak ve Hermes, Hazret-i İdrîs'in ism-i diğeri bulunmak üzere ta'rîf olunduğunu görünce fevka'l-gāye mahzūz ve binâ'en-aleyh efendimize arz-ı merâsim-i şükr-güzârî vü mahmedete mecbûr oldum.

İnşâ'allâh, sâye-i ma'ârif-pîrâye-i hazret-i pâdişâhîde daha pek çok âsâr-ı celîle neşrine ve bunların nüket-i mündericâtıyla ashâb-ı mütāla'a-nın hall-i işkâline muvaffak olursunuz, ol bâbda...

[T51]

[Haleb nakībü'l-eşrâfı imâmü'l-ulemâ
Şeyh Ebü'l-Hüdâ Efendi'nin takrîzi]

Menba'-ı zülâl-i ilm ü hikmet ve mahzen-i esrâr-ı feyz-i vahdet, muk-tedâ-yı erbâb-ı kemâl ve pîşvâ-yı ashâb-ı vecd ü hâl, imâmü'l-ulemâ ve şeyhü'l-fuzalâ semâhatlü Şeyh Ebü'l-Hüdâ Efendi hazretlerinin mücer-red *«Mir'âtü'l-Haremeyn»*in cüz'-i sâdisini tezyîn ve tevşîh maksad-ı âlî-siyle ihsân buyurdukları takrîz-i bî-misâl-i âlü'l-âldir.

﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

الحمد لله الذي أنار بطحا المكونات بنور الطلعة المنبجسة الضياء من أصل القبضة القدسية، وأوضح به منهاج الحقيقة فاتضح غامض سرها للعوالم الإنسانية، وأبرز منه هيكلا آدميا، وبشرا سويا، طالما تشرفت بتبلج لمعان أنواره المواقع العلية، في برازخ الحضرات السماوية، وأنزله صاعدا يتدلى، وهو يتقلب في الساجدين، رحمة للعالمين، يتلألأ سنابرقه فيخطف الأبصار، ويكشف دياجى ظلم الضلالة للمهديين الأبرار، وأسكنه بفضله، إعظاما لجلالة قدره، أشرف البقاع الأرضية، فأشرقت بمهبط شمس وجوده الزكي البلاد الحجازية.

والصلاة والسلام ما اختلف الملوان وكر الجديدان، على المولى الحجازي المكي المدني، أشرف أئمة الكونين، ورافع راية مجد الحرمين الشريفين، أبي الطيب والطاهر والقاسم؛ علة العوالم؛ سيدنا وسيد المخلوقين «محمد» ابن عبد الله ابن عبد المطلب ابن هاشم؛ وعلى آله العز النجباء وأصحابه الأعيان العظماء؛ وأتباعهم إلى يوم الدين، آمين.

[T52]

أما بعد؛ فقد حلصت لي البركة بالاطلاع على الجلد السادس من كتاب «مرآة الحرمين» وقرت مني برؤية تمثال تلك المشاعر النورانية العين، فألفيته كتابا جدد في طراز المحضر الإسلامي نقوشا جوهرية، واطلع في صحيفة التاريخ الأدبي أشكالا كوكبية، جمع من فنون العلوم أنواعا؛ وزين من كتب الفضائل رقاعا، وابهت درك الحاذق، فلن يبلغ فوق هذا الشأو مدارا، وقص جناح الفكر فلا يستطيع بعد هذا الحد، رقوا ومطارا، جمع فأوعى، وحسن صنعا، وطاب معنا، وعظم فنا، واستجمع شؤن المقاصد الشريفة، أدبا وعلما، وقرر هيئة البطاح الحجازية، شكلا ورسما؛

كتاب كأن العلم من كل مطلب *** تنسق منظوما بسلك رقاعه
روى خبر القطر الحجازي فانجلت *** بمرآته الصقلاء وجوه بقاعه
وقامت نعوت الفضل تذكر بالنهي *** مؤلفه الزاكي وطولة باعه

كيف لا؟ ومؤلفه الفطن الرشيق العبارة، واللسن البارع الذي تتوجه له بين الفضلاء وجهة الإشارة، صاحب السعادة حضرت «أيوب صبري» پاشا لا زال وجه الإقبال يقابله بشاشا، آمين. **[T53]**

فلله دره من رب حكمة جذبت بمغناطيس عرفانها، أشعة أنظار عصبة الفضل لإعظام كتابه، لما انطوى عليه من المعارف الوسيعة، التي في زمن رب المآثر الجليلة؛ ملك الملوك الأعاظم، سلطان الأعارب والأعاجم، خليفة سيد المرسلين في المسلمين، حامي حوزة الشريعة والحق والدين، صدر سلاطين المشرقين والمغربين، خادم الحرمين الشريفين، تاج هامات الملوك المتصدرة على أسرة الحكم تحت الخضراء، ووارث منشور أمر خلافة أشرف من وطئ الغبراء، بهجة العصر ورونق الزمان، سيدنا ومولانا السلطان الغازي «عبد الحميد» خان؛ نصره وأيده الرحيم الرحمن، آمين.

ولا زال ظلال عوارفه حصنا لأهل العلوم والمعارف؛ وملجأ رحبا يأوي إليه من النوع الإنساني كل آمل وخائف؛ ولا برح السعد حارس أبوابه، والمجد ملق عصاه في أعتابه، ولا برح مؤلف هذا الكتاب مشمولا بعنايته المبذولة للأنام، محفوفا بذيل حراسته المسدول على جميع الإسلام، والحمد لله وكفى، وسلامه على عباده الذين اصطفى.

حرره بقلمه وقاله بفمه خادم العلماء والسادات؛ محمد أبو الهدى الصادي الرفاعي؛ نقيب أشراف حلب الشهباء؛ عفي عنه وغفر له، آمين.

[T54]

[Selânik vilâyeti muhâsebât-ı câriyesi me'mûrlarından Erbilli el-Hâc Latīf Efendi'nin takrîzi]

Selânik vilâyet-i celîlesi muhasebât-ı câriyesi me'mûrlarından Erbilli izzetlü el-Hâc Latīf Efendi tarafından irsâl buyurulan takrîz-nâme-i âşıkānedir.

Erbâb-ı fezâ'il, zât-ı âlînizi tahsîn ve tebrîk ile iftihār etmekdedir. Çünki "Gıbta-bahş-ı riyâz-ı cinân olan *'Mir'ât'*, mü'ellifine bir kuvve-i câzibe-i şefâ'atdir" denildikçe, herkesden, belki mûr u megesden âvâze-i tasdîk işidilmekdedir. Hazret-i Hakk o şefâ'atden cümleyi hissedâr etsin.

Dehr içinde bir ehl-i vecd ü hâlet bu hizmetde size müsâbakat etmemiş ve şimdiye kadar dîde-i müştâkīn, "mir'ât-ı Hakk" tavsīfine ehakk olan böyle bir âyîne-i mücellâya nigerân olmamışdır.

Rabbim ona aks-endâz-ı mehâbet olan Haremeyn-i muhteremeyn'in tûtiyâ-yı hāk-i pâkiyle uyûn-ı uşşâkı dem-be-dem rûşen eylesin.

Ey muhibb-i hakīkī!

"Bu hizmetinle şimdi ervâh-ı enbiyâyı şâd eyledin" denirse pek doğru, pek sezâdır!

Tasdîk ve takrîziyle âcizâne ve gāyet hāk-sârâne ben de arz-ı tebrîke cür'et eyledim; bâkī...

el-Fakīr el-Hâc Mehmed Latīf

[T55]

[Mısır fuzalâ ve üdebâsından Ahmed Abdülhālık Efendi'nin takrîzi]

Nâdire-gûyân-ı asr-ı ma'ârif-hasr-ı hazret-i pâdişâhîden hıtta-i Mısriyye seyyidü's-sâdâtı, vahîdü'l-fuzalâ ve ferîdü'l-üdebâ, rumûz-âmûz-ı ulûm-ı hakāyık, fazîletlü Ahmed Abdülhālık Efendi hazretlerinin alâ-tarîkı't-teberrük irsâl buyurdukları takrîz-i selâset-pîrâdır.

يا مولاي؛ يا واحد؛ يا مولاي؛ يا دائم؛ يا علي؛ يا حكيم؛ اللهم زيّن ألسنتنا بالصدق والعلم والحكمة وجوامع الكلم.

هذا تقريظ من العبد الفقير إلى ربه القدير، السيد أحمد عبد الخالق السادات، على كتاب «مرآة الحرمين» النفيس، للعلامة الرئيس، سعادتلو «أيوب صبري» باشا رئيس قوميسيون اصلاحات البحرية، بالآسِتَانَة العلية، جزاه عن العلم خيرا، ربّ البرية.

«بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ؛ رَبِّ يَسِّرْ وَأَعِنْ»

الحمد لله القائل في القرآن الجليل، والفرقان الجميل: ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا﴾[68] فأصبح في فضله ليس مشاركا، والصلاة والسلام على من جلا، مرآة قلوب المؤمنين بالإيمان، فسطعت فيها أنوار العرفان والإيقان، وآله وصحبه الذين أرونا وجه الصواب، فكان لنا جميل العقبى وحسن المآب.

وبعد فإني أرى في روضة العلم زهرة جديدة يانعه، وفي شكلها البديع بارعه، إلا وهي «مرآة الحرمين» بل مطلع النيرين، سمت بموضوعها الرفيع، على الأثير، فلو رآها لحمد أثرها ابن الأثير، أو المسعودي لسعدت بها أوقاته، وزادت مسراته، أو ابن عساكر لانتصر لها، أو الذهبي لحلاها بذهبه **[T56]** وأجلها، وفداها بخريدته العماد، لما يرى شرفها رفيع العماد، وآثرها الثعالبي على اليتيمة، حين يراها في جواهر التصانيف غالية القيمة، أو عاينها السيد والسعد وصاحب الكشاف، لكان لهم بفضلها اعتراف، ويعجز عن وصفها ابن وصيف شاه، لأنها انتسبت للباشا الأجل آصف زمانه عالي الجاه، جلاها جليلة القدر، صاحب التآليف المشهورة، والفضائل المأثورة، ثالث العلامتين، وحائز الشرفين، السيف والقلم، والعلم والعلم.

إليك آل زمام السيف والقلم *** فخرت مجدك بين العلم والعلم

فريد المعارف والألمعية «أيوب صبري باشا» رئيس قوميسيون البحرية.

وجانب خلال الفضل من كل وجهة *** فما فاضل إلا وأنت المفضل

وهو اليوم بالآسِتَانَة العلية، في فضائله عرابة الزمان، له من المجد أرفع عنوان، لعمري هذا هو التأليف الذي تقف التآليف ماثلة بين يديه، وتحلّ محل الأدبي لديه،

68 [“Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mâbed, Mekke’deki çok mübârek ve bütün âlemlere hidâyet kaynağı olan Beyt (Kâ‘be)’dir.” Âl-i İmrân, 3/96.]

حيث شرح الصدور بشرح أحوال الحرمين الشريفين؛ وجاء بتفصيل أخبار المكتين، وأرشد إلى علوم عديدة، جميعها مفيدة، فتكلم في أوصاف تلك البقاع الطاهرة، والجهات الفاخرة، عما ورد في فضائلها ومزاياها في الكتاب العزيز، المعجز الوجيز، وأسرار التفسير، وحديث البشير النذير، وفن التاريخ والجغرافية، مما حاز الدرجة العلية، فيشفي الصدور ويزيح السطور، ولله مرآة ترى بها وأنت بمصر معالم تلك الديار، والعقيق واللوى من تلك الأقطار، وهكذا تكون الرجال، ويصدر عنهم هذا الكمال، فبشرى لأهل المعارف والعلوم، ومحرري المنطوق والمفهوم، ببلوغ الأمل ونجاح المرام، بكتاب لا يضاحى في هذا المقام، وعلو المقام، في ظل دولة أمير **[T57]** المؤمنين، وحامي ذمار الشريعة الغراء والمسلمين، خليفة الله الأعظم، صاحب التاج الأكرم، والعلم المعلم، والجيوش المنصورة، والمآثر المشهورة السلطان بن السلطان والخاقان بن الخاقان السلطان «عبد الحميد» خان، فخر آل عثمان أيد الله دولته وشيد سلطنته.

يا رب لسلطاننا بعونك فانصر *** والملك فأيد له بمظهر قهار
يا رب وشيد به دعائم دين *** واجعل أبد الدهر للشريعة أنصار
وافتح بسطا سيفه ثغور بلاد *** إذ يفرغ منها الحسام غادة أبكار
وابسط ظلل العدل في الرعية حتى *** يسمو شرفا عصرنا سوالف أعصار
واحفظ كرما صاحب الخلافة دهرا *** وانظره بعين من العناية أدهار
ما أشهب صبح بدا وادهم جخ *** في حلبة أفلاكه يلوح بمضمار
من فضل مجيب الدعاء يجيب دعاء *** إن قارب للانتهاء يعاد بتكرار

دام عصر خلافته الغراء، وعهد سلطنته الزهراء، مصدرا لنفائس التأليف، وعرائس التصانيف، ومطلعا لشموس المعارف، في سماء اللطائف، التي منها هذا المؤلف البديع، الذي حاز المقام الرفيع، وأضاء بحسن عباراته الفهوم، وتأرّج من روضته عبير العلوم وجاء يشرح المعنى هذا المنظوم: **[T58]**

لمرآة علم قد جلا اليوم فاضل *** فلاح بأنوار سنا العلمين
وأنت بمصر تنظر البان والنقا *** بها وترى الآثار مشهد عين
فكن في نفيس الكتب أحرص راغب *** يميزها عن فضة ولجين
ولا سيما هذا الكتاب فإنه *** تحلى من الإرشاد حلية زين

أسانيده لما تقوّى دليلها *** أبى الصدق فيها أن تشان يمين
مؤلفه «أيوب صبري» و كيف لا *** يكون مصونا عن إصابة شين

كساه من التحرير أحسن حلة *** فجاء بهيجا في سنا القمرين
وطار له صيت بأجنحة الثنا *** لشرق وغرب في كلا الجهتين

وقرظه الأسعاد يشد ومؤرخا
بنور لمرآة جلا الحرمين
339 + 34 + 671 + 258
في سنة 1302 (m. 1885)

Matba'a-i Bahriyye

MİR’ÂTÜ’L-HAREMEYN

Mekke-i mükerreme ve Medîne-i münevvere beldeteyn-i mübâreketeyninin kütüb-i mukaddesede mastūr olduğu ve târîh nazarında tanındığı günden zamânımıza kadar gördükleri inkılâbâta ve Cezîretü’l-Arab’da mütevattın olan kabâ’il-i urbânın şimdiki ahvâliyle evâ’ilde tâbi‘ oldukları kavânîn ü nizāmâta dâ’ir bir târîh-i mahsūsdur.

Mü’ellifi
Bahriyye Mîralaylarından
Eyyûb Sabrî

Birinci cildi – Birinci tab‘ı

Kostantıniyye

«Bahriyye» Matba‘ası’nda tab‘ u temsîl olunmuşdur.
1301 (m. 1884)

مرآت مكه

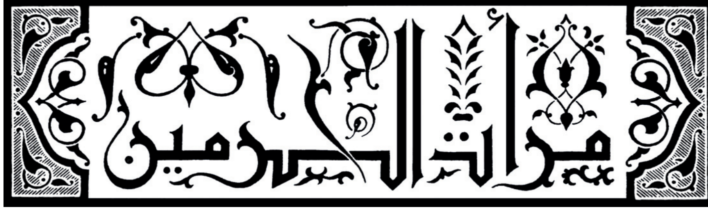
بسم الله الرحمن الرحيم

توالی انفاس حجاج قطارندن و ارامی مراحل احتیاج شمارندن افزون
حمد و سپاس اخلاص مقرونم جناب خدای بیچونه {تعالی شانه عن یقولون}
حضرتلرینه الیق و احرادرکه کعبهٔ معظمه بنای عزتنه نسبتی مکهٔ مکرمه
شهر شهیرنده خلق و ایجاد ایدرك بادیه پیمای معاصیانه اولانلره دیله
هدایت و اولدار الضیافه عمیم النوال مکرمه بتون ممالك موحدین سکنه‌سنی
دعوت ایله {من دخله کان آمنا} مآل عظیم الفائده‌سنی الطعام
و القبله جماعات رسل و انبیانك تجدید و تعمیرینه موفق اولان اسلام
عقائد اسلامیه بی بیت الاماثل اکرام و اعظام بیوردی

و صلوات صافیات گوناگون نتیجهٔ مقدمات اکوان گزیدهٔ اولاد پیغمبر
آخر الزمان {علیه و علی آله سلام من المنان} حضرتلرینك حجرهٔ پاك روضه
تابناك جنت نسقتلرینه شایان عرض اهدادرکه {ما بین قبری و منبری
روضة من ریاض الجنة} سرّینه ماصدق اولان مقام واجب الاحترام
مقدسی خلوص قلبله زیارت ایدنلرك استشمام بوی دلجوی
شفاعت و استکمال اسباب سعادت دنیا و آخرت ایتدکلرینی {من زار قبری وجبت

٥

Mir'âtü'l-Haremeyn'in *Mir'ât-ı Mekke* cildinin el yazması nüshasının ilk sayfası.

MİR'ÂT-I MEKKE

[Dîbâce]

Kavâfil-i enfâs-ı hüccâc kıtārından ve erâmil-i merâhil-i ihtiyâc-şümârından efzûn hamd ü sipâs-ı ihlâs-makrûn, Cenâb-ı Hudâ-yı Bîçûn[69] –*te'âlâ şânuhû ammâ yekūlûn*– hazretlerine elyak ve ahrâdır ki Kâ'be-i mu'azzama binâ-yı izzet-mebnâsını Mekke-i mükerreme şehr-i şehîrinde halk u îcâd ile bâdiye-peymâ-yı isyân olanlara vesîle-i hidâyet ve ol dâ-rü'z-ziyâfe-i amîmü'n-nevâle bütün memâlik-i muvahhidîn sekenesini da'vet ile [70]﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾ mâ'ide-i azīmü'l-fâ'idesinde it'âm ve ol kıb-le-i cemâ'ât-i rusül ü enbiyânın tecdîd ü ta'mîrine muvaffak olan selâtīn-i izām-ı İslâmiyye'yi beyne'l-emâsil ifhām u i'zām buyurdu.

---

69 [“Kendisine soru sorulamayan, lâ yüs'el” anlamında olup sâdece Allah için kullanılır.]

70 [“… ve her kim ona girerse emîn olur.” Âl-i İmrân, 3/97.]

Ve salavât-ı sāfiyyât-ı gûn-â-gûn, netîce-i mukaddemât-ı ekvân u şu’ûn olan Peygamber-i âhiru’z-zamân *–aleyhi ve alâ âlihî selâmullâ-hi’l-mennân–* efendimiz hazretlerinin hücre-i pâk ve ravza-i tâb-nâk-i Cenâb-ı Risâlet-penâhîleri’ne şâyân-ı arz u ihdâdır ki «مَا بَيْنَ قَبْرِي وَمِنْبَرِي **[4]** رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ»[71] sırrına mâ-sadak olan makām-ı vâcibü’l-ih-tirâm-ı akdesini hulûs-ı kalb ile ziyâret edenlerin istişmâm-ı bûy-i dil-cû-yı şefâ‘ât ve istikmâl-i esbâb-ı sa‘âdât-ı dünyâ vü âhiret edeceklerini «مَنْ زَارَ قَبْرِي وَجَبَتْ لَهُ شَفَاعَتِي»[72] yarlığ-ı belîğiyle işâ‘a vü i‘lân buyurdu.

Ve tahiyyât-ı vâfiyyât-ı ihtisās-nümûn, âl ü ashâb ve ehl-i beyt-i me‘âlî-is-tishâb-ı kirâmın mazâcı‘-ı münevverelerine ref‘ u i‘lâya sezâ vü becâdır ki Hazret-i Nebî-yi ins ü cân *–aleyhi salavâtüllâhi’r-rahmân–* efendimiz haz-retlerinin me’âsir-i mebrûke ve mesâcid-i mes‘ûdeleri olmak üzere ta‘yîn ve irâ’e buyurdukları mevâkı‘-i şerîfenin fezâ’il-i rü’yet ve ziyâretlerinde derkâr olan celâ’il-i fevâ’id ve hasâ’isı bi’t-tavzīh, dîn-i mübîn ve mahbûb-ı hāss-ı Cenâb-ı Rabbü’l-âlemîn uğrunda ibrâz-ı hidemât ve gürûh-ı sa‘âdet-en-bûh-ı hüccâcı bu sūretle dahī mazhar-ı ecr u mesûbât buyurdular.

Ba‘d-ezîn ashâb-ı ulü’n-nühâya ma‘lûm ve hüveydâ olduğu üzere her rîzesinin tâbdârî-nigîn-i şevket-temkîn-i Süleymânî’den mükerrem ve her zerresinin gubâr-ı mağfiret-âsârı mâye-i iksîr-i devletden mu‘azzez ve muh-terem olan beldeteyn-i tayyibeteynin memâlik-i rûy-i zemîne efdaliyyet-i meşrû‘ası derkâr ve her müslim-i zî-kudret içün lüzûm-ı rü’yet ve ziyâreti bedîhî vü âşikâr olduğu cihetlerle, bunların istıtlâ‘-ı fevâ’id-i fezâ’il ve istik-şâf-ı hasâ’is-ı hasâ’ili, muvahhidîn-i ibâd içün ehem ve siyyemâ Da‘vet-i rûhâniyye-i İbrâhîmiyye *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi’t-tahiyye–*ye lebbeyk-zen-i

---

71 [“Kabrimle minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir.” Buhārî, II, s. 61, hadis no: 1195; Müslim, II, s. 1010, hadis no: 1390.]

72 [“Kabrimi ziyâret edene şefâatim vâcib oldu.” Dârekutnî, *es-Sünen*, III, s. 334, hadis no: 194; İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhīsu’l-habîr*, II, s. 569, hadis no: 1075.]

icâbet ve ol âşiyâne-i feyz-âsitânede hamâme-i Harem-i muhterem gibi îvâ-güzîn-i ârâm u ikāmet olanlara lâ-büdd ü elzemdir.

Aktār-ı meyâmin-âsâr-ı Hicâziyye'nin bulunduğu hāk-i tâb-nâk, kıta'ât-ı arzın en mukaddes ve mu'azzez bir parçası olduğunu ta'yîn ve isbât emeliyle ulemâ-yı a'lâm birçok kitâblar te'lîf ve tasnîf ederek fezā'il-i âliyye-i hılkıyyesini ahlâfa ta'rîf ve i'lâm eylemişler ve kabâ'il-i akvâm-ı bedeviyye şâ'irleri ağızdan ağıza nakl ü hıfz edilmek **[5]** maksadı üzerine mebhas-i mezkûru mutazammın add ü ihsādan hāric kasā'id-i belîğa ve fıkarât-ı müsecca'a inşâd ve îrâd etmişler ise de gerek yazılan kitâbların ve gerek söylenilen kasā'id ve eş'ârın her biri birer kütüb-hāne dolabı köşesinde kaldığı, ashâb-ı tevaggul ü mütāla'aya hafî değildir.

Kendi lisânımızda ise bu âna kadar o yolda bir kitâb-ı müstakil yazılmamış olduğuna ve ağızdan ağıza söylenilip kulakdan kulağa dinlenilen rivâyâtın yek-diğere bedîhî olan tehālüfü, matlab-ı celî-i aslînin hakīkat-i kat'iyyesine vüsūlü kat'iyyen güçleşdirdiğine binâ'en, emâkin-i meşhûnetü'l-mehâsin-i Haremeyn'in hakā'ik-ı hasā'isını ve mevâkı'-i mes'ûdetü'l-me'âsir-i beldeteynin fevâ'id-i fezā'ilini öğrenmek mecbûriyyet-i tabî'iyyesinde bulunan ebnâ-yı vatanın kısm-ı a'zamı, kıt'a-i mukaddese-i mezkûre hasā'isına iktisâb-ı vukūf u ma'lûmâtla müstefîd ve müstefîz olamamakdadır.

Bu âciz-i bî-vâye, mevâ'id-i fevâ'idi gayr-ı adîde ve nazīr u nedîdi bu âna kadar nâ-dîde vü nâ-şenîde olan öyle bir eser-i azîmü'l-kadrin lüzûm u vücûdunu hiss ü idrâk etmiş ve sâye-i feyz-sermâye-i şâhânede nazar-gâh-ı umûma arz eylediğim *Mahmûdü's-siyer*, *Azîzü'l-âsâr*, *Tekmiletü'l-menâsik*, *Târîh-i Vehhâbiyân*, *Riyâzu'l-mûkınîn*, *Tercümetü'ş-şemâ'il*'in[73] hatā-pûşân-ı ehl-i kemâl indinde mazhar-ı rağbet ve kabûl olduğunu dîde-i fahr u ib-

---

73 [*Mahmûdü's-siyer, Azîzü'l-âsâr, Tekmiletü'l-menâsik, Târîh-i Vehhâbiyân, Riyâzu'l-mûkınîn* ve *Tercümetü'ş-şemâ'il,* Eyüb Sabri Paşa'nın eserleri olup ayrıntılı mâlûmât için giriş yazısına bakınız.]

tihâcla görmüş olduğumdan, evâ’il-i ahvâli kütüb-i atîka-i mevsûkada mastūr ve tefâsīl-i evsâfı zîbâyiş-bahş-ı harîr-i sutūr olan Mekke-i fü-yûzāt-sebîke-i müşerrefe ve Medîne-i sa‘âdet-defîne-i mufahhame vekāyi‘-i mebrûkesiyle, âdât u i‘tikādât-ı ehl-i Câhiliyye ve kavânîn u nizāmât-ı ur-bâniyye-i asriyyeyi zabt u istiknâh vâdîlerine sevk-i kemmiyyet-i efkâr ve ol bâbda dest-yârî-i aklâm-ı fuhûl ile sahâyif-pîrâ-yı tasnîf u te’lîf olan resâ’il-i nâdire-i Arabiyye ve mecâmi‘-i fâhire-i Fârisiyye mündericâtına imrâr-ı nazar-ı i‘tibâr ederek, kütüb-i mu‘tebere-i mezkûre fehâvîsinden istinbât edebildiğim fevâ’id-i ğufrân-avâ’idin millet-i mu‘azzama-i Osmâ-niyye içün **[6]** nâfi‘ olan cihetlerini neşr u ta‘mîm, ya‘nî hıtta-i cesîme-i Hicâziyye’nin vukū‘ât-ı mâziyye ve ahvâl-i târîhiyyesini birer cild-i mahsūs içinde cem‘le ebnâ-yı vatana arz u takdîm etmek niyyetiyle, Türkiyyü’l-ibâre husūsī bir târîh yazmağı tasavvur eyledim idi.

Nâ-bûdî-i bidā‘a ile berâber hâtıra tebâdür eden hâtıranın terkîb ü tanzîmi ve mevâkı‘-i Yesrib ü Bathâ hakkındaki akvâl-i mütehâli-fü’l-me’âl-i târîhiyyenin bir dereceye kadar muhâkeme vü tedkīkı, mut-lakā Hicâz arâzī-i mes‘ûdesini seyr u seyâhate merhûn u mütevakkıf ol-duğundan, bu uğurda tesādüf olunan müşkilât bir aralık icrâ-yı mâ-fi’z-zamîre bâdî-i terâhī vü tereddüd olmuş idi. Bi’l-âhare cânib-i feyz-câlib-i Hicâz’a seyâhat-i âcizânem mukadder ve şâhid-i tâzî-hırâm-ı maksad u merâm, âyîne-i teyessürde cilve-ger olduğuna ve bu gibi tasavvurât-ı hayriyyenin kuvveden fi‘ile çıkarılmasında –velev cüz’î olsun– ehl-i îmâ-nın istifâde edeceği delâ’il-i akliyye-i kat‘iyye ve berâhîn-i nakliyye-i ka-viyye ile müsbet ve müberhen bulunduğuna mebnî, vukū‘ bulacak hatī’âtın mürüvvet-mendân-ı zamân taraflarından tashîh ve ıslâh edile-ceğine hâsıl olan efkâr, îfâ-yı mâ-fi’z-zamîrde devâm ve sebâtımı telkīn ve tavsiyede icbâr ve ısrâr ile iktidâr-ı âcizânemin fevkınde bulunan hatb-ı azīm-i ma‘rûzu der-uhde etdirmiş olması üzerine, sâye-i şâhânede tarîk-ı hidâyet-karîn-i Haremeyn bîm ü hirâs-ı harâmîden âzâde ve na-

zar-ı mekârim-eser-i pâdişâhânesinde her dürlü emn ü emân u âsâyiş hâzır u âmâde olan pâdişâh-ı dil-âgâh-ı *mahmûdü's-siyer* ve şehinşâh-ı hamîdetü'l-hısāl-i memdûhu's-serîre hādimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn, halîfe-i Resûlü's-sakaleyn es-sultān ibnü's-sultān es-Sultān el-Gāzî «Abdülhamîd» Hān-ı sânî ibnü's-Sultān el-Gāzî Abdülmecîd Hān efendimiz hazretlerinin her dürlü vesâ'it-ı hayriyyeyi istihzār ve istikmâle müsâ'id olan zamân-ı ma'ârif-damân-ı mülûkânelerinde *"Bâkī kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş"* [74] mısra'-ı bercestesi hükmünce du'â-yı hayra bâ'is ü bâdî olacak yâdigâr-ı **[7]** cemîl-i sâbıku'z-zikri cem' u tertîb hevesine düşerek, âti'z-zikr kitâbları me'haz ittihâzıyla arîz u amîk mütāla'a vü tedkīk ve edebiyyât-ı Osmâniyye'den ve husûsıyle Doktor Râ'if Efendi'nin tedkīkāt-ı vâkı'asını şâmil olan risâleden ba'zı münâsib ve mühim mebâhisin nakl ü idrâcını tensîb ve tasvîb eyledikden sonra, avn ü inâyet-i Hâdi's-sübül'e tevekkül ve nusret-i rûhâniyyet-i Sultānü'r-rusül'e tevessül ile tahrîr-i vekāyi'a hāk-i tâb-nâk-i Beytullâh'ın ibtidâ-yı hilkatinden başlayıp me'haz edindiğim kitâblarda muharrer olan vekāyi' ve re'yü'l-ayn görülüp evveliyyâtı mümkün mertebe teftîş ve tahkīk olunan mevâkı' hakkında rivâyet edilen mufassalât-ı akvâli alâ-vetîreti'l-icmâl asr-ı ma'ârif-hasr-ı hazret-i hilâfet-penâhîye değin yürüterek, muvahhidîn-i ihlâs-karînden farîza-i hacc-ı şerîfi ıskāt eylemiş olanlara vesîle-i tekrâr ve hasret-keş-i visāl-i Kâ'betullâhi'l-müte'âl bulunanları terğīb u tehyîce medâr olur niyyet-i hayriyyesiyle gāyet açık ve oldukça selîs ifâdeli ve mütāla'a edenler içün vücûhla nâfi' ve fâ'ideli olmak ve ba'zı mevâkı' ve me'âsirin resimleriyle Haremeyn-i envereyn'in harîta-i musattahalarını câmi' bulunmak üzere cem' u tertîbine muvaffak olduğum vecîze-i nâ-çîzeyi üç cüz'e taksîm ve *«Mir'âtü'l-Haremeyn»* nâmıyla tevsîm ederek, Devlet-i ebed-müddet-i aliyyesi Haremeyn-i muhteremeyn

---

74 [Klasik Osmanlı şiirinin şöhret-şiârlarından Bâkī'nin (ö. 1008/1600) meşhur mısra-i bercestesidir.]

hizmet-i müftehiresiyle ser-efrâz ve kāmet-i ra'nâ-yı saltanat-ı seniyyesi hırka-i şerîfe-i nebeviyye *–aleyhi efdalü't-tahiyye–* ile revnak-tırâz ve siyyemâ âlây-ı vâlâ-yı Osmâniyye'si, Alem-i mu'zam-ı seyyid-i benî Âdem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* ile mu'allem ve mümtâz olan imâm-ı umûm-ı müslimîn ve halîfe-i hulefâ-yı dîn-i mübîn hazretlerinin huzūr-ı ma'delet-nüşûr-ı hümâyûnlarına arz u takdîm etdim.

Hayret-bahş-ı ukūl-ı beşer olan mü'ellefât-ı mütenevvi'a-i Osmâniyye'ye nisbet olunduğu takdîrde, kendimce bile tekrâr okunmağa değeri olmayan bir eser-i muhakkarın, mazhar-ı nazar-ı hüsn-i kabûl olacağına i'timâd etmez isem de öyle bir şehriyâr-i Fârûkī-şi'âr ve hükümdâr-ı Bâyezîd-girdârın devr-i masūnü'l-cevr-i hümâyûnlarında mezhebdâşlarıma **[8]** arz-ı hizmet efkâr-ı hālisasında bulunduğum cihetle, eser-i mezkûr eğer mazhar-ı mütāla'a-i pâdişâh-ı merhamet-meftūr olur ise bu mazhariyyet-i celîle çâker-i hāk-berâberleri gibi bir âciz-i bî-vâyenin mahcûb ve hacîl olmasını tecvîz buyurmamak efkâr-ı şefkat-âsâr-ı mülûkânesinden ileri gelmiş bir lutf-i bî-adîl olacağından, kendimi her vechile bahtiyâr add ü şümâr eyler ve binâ-ber-în eser-i acz-küster-i ma'rûzun kırâ'at ve mütāla'asına ihâle-i ayn-ı inâyet ve imâle-i çeşm-i rağbet buyuracak mücellâ-nihâdân-ı cihândan ol vecîze-i nâ-çîzenin âyîne-i kudsî-cevher-i sahâyifinde cilve-nümâ-yı zuhûr olan suver-i sehv ü hatāyâdan ref'-i gubâr-ı i'tirâz edilmesini temennî ederim.

–Ve minallâhi't-tevfîk–

VECHE-İ ÛLÂ

Beş sūreti hâvî olup Mekke-i mu‘azzama’nın ta‘rîfât-ı coğrâfiyyesiyle evveliyyât-ı ahvâlini, sūret-i vaz‘iyyet ve hānelerinin eşkâl ü hey’etini, îcâr-ı büyût ve ahvâl-i mücâveret mesâ’il-i mühimmesini, derecât-ı harâret ve bürûdetini, Beyt-i şerîf’e “Kâ‘be” ıtlâkının vech ü sebebini, Kâ‘be-i mükerreme’nin fezā’il-i cemîle ve havâss-ı celîlesiyle etrâf u hudûdunu mufassalen tasvîr ve ta‘rîf eder.

İfâde-i mahsūsa: [Me'haz tutulan kitâblar]

Mir'âtü'l-Haremeyn'i yazmak içün me'haz tutulan kitâblar şunlardır: *Kastallânî ale'l-Buhārî*, şürûh-ı *Şifâ*, *Rûhu'l-beyân*, *Tefsîr-i Kebîr*, *Tefsîr-i Keşşâf*, *Tefsîrü li-Ebi's-su'ûd*, *Kādī aleş-Şihâb*, *Tefsîr-i Hāzin*, *Tefsîr-i Nesefî*, *Tefsîr-i İbn Kesîr*, *Tefsîr-i İbn Âdil*, *Fetâvâ-yı Kādī Hān*, *Manzūme-i İbn Vehbân*, *Rûhu't-tevşîh*, *Sahîh-i Müslim*, *Tahtāvî*, *Derecâtu* **[9]** *Mirkāti's-su'ûd*, *Târîh-i İmâm Ezrakī*,[75] *Târîh-i İmâm Fâkihî*, *Hulâsatü'l-Vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*,[76] *el-Meslekü'l-mütekassıt bi'l-menseki'l-mütevassıt*,[77] *Vefâü'l-vefâ*, *Târîh-i nefîs-i Hamîs*,[78] *Üns-i celîl*,[79] *Târîh-i İbn Hişâm*, *Müsâmerât-ı Şeyh Muhyiddîn*, *Hayru'l-bişer bi-hayri'l-beşer*, *Hutabât-ı Ahmediyye*, *Nuhbetü'd-dehr fî acâyibi'l-berri ve'l-bahr*, *Ikdü's-semîn fî fezâ'ili'l-Beledi'l-emîn*, *Bedâyi'u'z-zühûr fî vekāyi'u'd-dühûr*, *Tedkīkāt-ı Doktor Râ'if Efendi*, *Tahkīkāt-ı Doktor Bekir Efendi*, *Ravzatü's-safâ-yı Muhammed Hāvendşâh*, *Fütûhu'l-Haremeyn*, tevârîh-i Türkiyye, *Fezâ'il-i Beytullâh*, *Zirâ'-ı Kâ'be-i müşerrefe*, *Zirâ'-ı Medîne-i münevvere*, *Süheylî Efendi Zabıt-nâmesi*, *Nûh Efendi Târîhi*, *Sirâcu'l-mülûk*, *Ahkâm-ı sultāniyye*, *Fezleke-i Kâtib Çelebi*, *Kitâbü'n-neseb*, *Rıdvân Paşa Târîhi*, *Sübülü'r-reşâd*, *Şifâ'ü'l-ğarâm*, *Hulâsatü'l-kelâm fî binâ'i Beytullâhi'l-Harâm*, *Tuhfetü'l-kirâm*, *[Muhâdaratü'l]-Evâ'il*, *ez-Zehrü'l-Kāsım*, *el-Menâhilü'l-'azbe fî ıslâhi mâ vehâ mine'l-Kâ'be*, *İstiksâ'ü'l-beyân fî mes'eleti'ş-şâzervân*, *Kitâbü'l-ma'ârif*, *Tuhfetü'l-marzıyye fî ahbâri'l-kudsiyye*, *Nûru'l-ayn fî meşhedi'l-Hüseyn*, *Kurretü'l-ayn fî ahz-ı sâr-i Hüseyin*, *Kitâb-ı Hikem-i İskenderî*.

---

75 [Metnin birçok yerinde sehven «ارزقى».]

76 [Metinde *"Hulâsatü'l-Vefâ bi-ahbâri Medîneti'l-Mustafâ"*.]

77 [Metinde *"Meslekü'l-mütekassıt alâ menseki'l-mütevassıt"*.]

78 [Tam adı; *"Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs"*.]

79 [Tam adı; *"el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kudsi ve'l-Halîl"*.]

Mir'ât'ın mebâhis-i mündericesi, isimleri bâlâda yazılan kitâblardan ahz ü iltikāt edilmiş hulâsalardan ibâret olup Haremeyn-i muhteremeyn ebniye-i mukaddeseleri, idrâkiyle müftehir ve mübâhî bulunduğumuz asr-ı celîlü'l-kadre kadar kaçar kerre ta'mîr u tecdîd ve kimler tarafından ne sūret ve himmetler ile tevsî' u tefsîh ve ta'mîr u te'yîd edildi; hey'et-i kadîmeleri ne tarz ve şekilde idi; sonraları nasıl vaz'iyyete konuldu; ziyâret edilmekde olan mevâkı'-i mes'ûde vü me'âsir-i mebrûke Hicâz-ı mağfiret-tırâz hıtta-i vesî'asının hangi noktalarında vâki'dir; Mescidü'l-Harâm'la Ravza-i mutahhara-i Seyyidü'l-enâm'ın esâs-gîr-i istikrâr oldukları mahâll-i âlü'l-âlin ahvâl-i coğrâfiyyeleri ile âsâr-ı atîka ve mahsūlât-ı belediyyeleri ve ahvâl-i mücâveret-i Mekke ile îcâr-ı büyût-ı şehr-i Bekke ve taksîm-i kisve-i mübâreke-i Kâ'be mesâ'il-i mühimmesi ne gibi **[10]** şeylerden ibârettir; Beytullâh'ı hedm ü tahrîbe cür'et eden melâ'în-i dûzah-nişîn kimler idi; keyfiyyet-i kasd u cür'etlerini ne gibi şeyler intâc etdi; Haremeyn-i şerîfeyn'den herhangi birine mütecâsir-i hakāret olan melâhide-i bî-insāf ve süfehâ-yı eslâfın avâkıb-ı ahvâli neye müncer oldu; Surre-i hümâyûn irsâli hangi târîhde, hangi pâdişâhın asrında usūl ittihāz edildi; a'sār-ı sâbıkada gönderilen surrenin mikdâr-ı yekûnu ne kadar idi; şimdi ne yolda gönderilmekde ve ne mikdâr akça irsâl edilmekdedir; Mahmil-i şerîf ne demekdir; kimin vaktinde ne sebeb ilcâsıyle îcâd ve ihtirâ' edildi; Kâ'betullâhi'l-Allâm[80] kaç sene kadar beyt-i temâsîl ü esnâm oldu; ve'l-hâsıl aktār-ı Hicâziyye daha ne gibi vukū'ât ve inkılâbât gördü ise Mekke'ye â'id olanları ayrıca ve Medîne'ye müteferri' bulunanları dahî ayrıca birer cilde tefrîk edilmiş ve bunların mükemmil ve mütemmimi olmak üzere bir de Cezîretü'l-Arab târîhi yazılmışdır.

Mir'ât, eğerçi Beytullâh âyîne-i sa'âdet-nümâsının târîh-i te'sîsi olan zamânı herkes içün itmi'nân-ı kalb hâsıl edecek bir kuvvetde tahmîn ve

---

80 [Allâm; her şeyi bilen, âlim-i kül demektir. Sâdece Allah te'âlâ için kullanılır.]

takrîb ile irâ'e edemez ise de Vâkıf-ı hafâyâ-yı hikem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretlerinden müteselsilen nakl ü rivâyet edilen hakā-yık-ı ahvâli, târîh ile müsbet olan vukū'âtı, asr-ı hâzıra değin teselsül eden inkılâbâtı, arîz u amîk beyân ve tedkīk ve her vak'ayı an'anesiyle zikr u ta'rîf u tenmîk eder.

Mir'ât'ın nazar-gâh-ı ashâb-ı mütâla'aya arz edeceği temâsîl, yukarıda arz u beyân olunan sūretler ile bunlara müteferri' şeylerden ibâretdir. Mündericâtının a'sār-ı mülûk ve edvâr-ı selâtîn tertîbince cem' u telfîk edilmeyip de birtakım vechelere, sūretlere tefrîkden maksad, buk'a-i mufahhame-i Kâ'betullâhi'l-Harâm ve Mescid-i şerîf-i **[11]** Resûlullâ-hi'l-Allâm ebniye-i mübârekelerinin ibtidâ-yı tarh u te'sîslerinden zamâ-nımıza gelinceye değin Hicâz kutrunda vâki' emâkin-i mebrûkenin ge-çirdiği inkılâbâtı, mevâkı'-i mes'ûdenin gördüğü sademât-ı vukū'âtı sıra-sıyla bildirmek esâsını ta'yîn etmekdir.

"Mir'ât" lafzını işidenler, evvel-emirde *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in sutūr-ı sahâyifine imrâr-ı nazar edeceklerin, lafz-ı mezkûr delâletiyle kendi sū-retlerinin aksini göreceklerine zâhib olacakları bedîhî ise de "mir'ât" ke-limesinin uzağı yakın gösterici olan ma'nâsını hātıra getirmeleriyle, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in Hicâz kıt'a-i mes'ûdesinin ahvâl-i umûmiyyesini câmi' bir târîh-i kesîru'l-menâfi' olduğuna kā'il olurlar.

Hulâsa

Mir'ât-ı Mekke'yi kaleme almak, ihvân-ı dîne "Beytullâh'ın ve etrâ-fında bulunan mevâkı'in eşkâl ü ahvâlini ve civârında vâki' me'âsirin fezā'ilini" bildirmek maksadına mebnî olduğunu ifâde eylemiş idik. Bu maksad eğerçi vücûh-ı âtiyye sūretlerinde hâsıl olur, ya'nî her mevkı'-i mukaddes sırası geldikçe ta'rîf ve tafsîl olunur ise de arz etmek istediği-miz makāsıda birdenbire vüsūl içün burada bir hulâsa-i mücmele tertîbi-ne lüzûm göründü.

Şöyle ki:

Zāhir-i Kâ'be'ye "Beytullâh" denir ki Beyt-i şerîf-i mezkûr dîvârlarının zemîn-i Metāf'dan i'tibâren 27 arşın,[81] 1 parmak irtifâ'ı ve 2 **[12]** arşın arzı olup bir köşesine Rükn-i Hacerü'l-esved ve bir köşesine Rükn-i Yemânî ve bir köşesine Rükn-i Şâmî ve bir köşesine de Rükn-i Irâkī ıtlâk olunur.

Rükn-i Hacerü'l-esved'den Rükn-i Irâkī'ye 32 ve Rükn-i Yemânî'den Rükn-i Şâmî'ye 31 arşın tūlü ve Rükn-i Yemânî'den Rükn-i Hacerü'l-esved'e 20 ve Rükn-i Irâkī'den Rükn-i Şâmî'ye 22 arşın arzı vardır.

Kâ'betullâh'ın dîvâr-ı şarkīsi ile dîvâr-ı garbîsinde birer kapısı olup Bâb-ı Garbî el-yevm mesdûd ise de Bâb-ı Şarkī meftûhdur.

Bâb-ı Şarkī'nin 6 arşın, 4 parmak tūlü ve 3 arşın, 18 parmak arzı olup kanadları sâc[82] ağacından mıhlanmışdır.

Bâb-ı şerîf-i mezkûrun eşiği, zemînden 4 arşın, 8 parmak yüksek ve 3 arşın, 18 parmak kadar genişdir.

Beyt-i şerîf'in Mültezem, Müstecâr, Hacerü'l-esved, dâhil-i Kâ'betullâh, Hicr-i İsmâ'îl, Hufre-i Mu'accin, şâdırvân, sitâre-i Kâ'be, Metāf-ı şerîf, Makām-ı şerîf, Makāmât-ı erba'a, Kubbetü'l-Ferrâşîn, Kubbetü's-Sikāye isimleriyle ma'rûf birtakım me'âsir-i şerîfesi vardır ki bunların her biri mevâkı'-i mukaddese-i mebrûkeden olmak hasebiyle el-ân ziyâret edilmekdedir.

Mültezem: Hacerü'l-esved'in mevzū' olduğu köşe ile Bâb-ı şerîf-i Şarkī arasına Mültezem denir. Hüccâcın Kâ'be'yi ba'de't-tavâf bu mevkı'-i mübârekde du'âyı iltizâm etmekde olmaları, vech-i tesmiyedir.

---

81 Gerek burada zikr olunan ve gerek *Mir'ât*'ın sâ'ir sahîfelerinde zikri iktizā eden "arşın", Mekke-i mu'azzama şehrinde müsta'mel olan kumaş endâzesidir ki buna "endâze-i Halebî" denir.

82 Sâc ağacına ba'zı yerlerde deniz ağacı denir. Bu ağaç ekseriyyetle Hindistân adalarında ve Umân denizi sâhilinde husūle gelir.

Muhbir-i sādık *–aleyhi selâmullâhi'l-hālık–* efendimiz hazretleri, zikr eylediğimiz **[13]** mahallin mevkı'-i icâbet olduğunu haber vermiş bulundukları cihetle, hüccâc-ı zevi'l-ibtihâcın kâffesi ba'de't-tavâf ol mevkı'-i münevver hizâsında durup du'â ederler ve ellerini Kâ'be dîvârına sürüp zârî vü tazarru' ile Allâh te'âlâ'ya arz-ı münâcât edip yarlığanmak dilerler.

Müstecâr: Rükn-i Şâmî ve Rükn-i Irâkī denilen köşelerin arasında ve ânifen zikr olunan Mültezem-i şerîf'in karşısında vâki' mesdûd olan Bâb-ı Garbî mahallinin ismidir.

Kureyş tā'ifesi Beytullâh'ı tecdîd eyledikleri zamân, bu mübârek kapıyı taş ile örmüşler idi. Abdullâh b. Zübeyr sonradan açdı ise de Haccâc-ı Zālim tekrâr ördürdü. Ol vakitden beri kapalıdır.

Müstecâr'ın arzı 4 arşın, 5 parmak ise de Bâb-ı Mesdûd'un arzı 3 arşın, 2 rub' ve tülü 5 arşından azıcık ziyâdece idi.

Müstecâr'ın vech-i tesmiyesi, "müstecârun-mine'z-zünûb" olması, ya'nî hüccâc-ı kirâmın göğüslerini bu mevkı'e yapışdırıp Allâh te'âlâ'dan mağfiret dilemekde bulunmasıdır.

Hacerü'l-esved: Mebde'-i tavâf nişânesi olmak üzere Kâ'be-i mu'azzama kapısının Hanbelî makāmına muhâzî olan köşesine mevzū' siyâh taşa denir.

Hacerü'l-esved'in mevzū' olduğu mahal, zemîn-i Metāf'dan 3 arşın ve 4 parmakdan az ziyâdece yüksekdir. Hacerü'l-esved'in bu noktaya vaz'ı, hacer-i şerîf-i mezkûrun zemînden görülmesi maksadına mebnîdir. **[14]**

Hacerü'l-esved, melâ'ike-i mukarrabîn tarafından istilâm edilmiş ve umûm-ı enbiyânın dudakları ol seng-i cevher-denge sürülmüş olduğundan, hacer-i şerîf-i mezkûru bûs veyâ istilâm edenlerin huşû' u huzū' üzere hareket ve kendilerine mezâhim olanları rencîde-hâtır etmemeğe mezîd-i i'tinâ ve dikkat etmeleri îcâb eder.

Dâhil-i Kâ'betullâh: Beytullâh dîvârlarının iç tarafında bulunan mahall-i akdes-i mübâreke denir. Bu dîvârların iç yüzleri mücellâ mermerlerden ibâret ise de bu mermerlerin üzerleri mülemma' ve mutallâ pûşîdelerle tezyîn edilmiş olduğundan mermerleri görmek muhâldir.

Her ne vakit cülûs vâki' olur ise zikr olunan pûşîdeler değişdirilir. Bundan maksad, ol mevkı'-i muhterem ü enveri, zer ü zîver-i zâhirî ile tezyîn u tevkīr etmek ise de mücemmelât-ı zāhire ile Kâ'be'nin tezyîni inde'l-ulemâ tecvîz edilmemiş olduğundan, evâ'ilde bulunan ulemâ dâhil-i Beytullâh'ın fevka'l-âde tezyîn edilmesi içün fetvâ-yı şerîf i'tāsına cesâret edememiş ve hattâ ba'zı zevât altından, gümüşden ma'mûl birçok hediyyeler irsâl eyledikleri hâlde ulemâ-yı Haremeyn'e kabûl etdirememişlerdir.

Vâkı'â, ol buk'a-i mukaddesenin fezâ'il-i zâtiyyesi, bu gibi tezyînâta ihtiyâcdan berîdir. Tecemmülât-ı zāhiriyyeye nazar, ehl-i hâl içün muhâl olduğundan, aklı başında olanlar Kâ'be-i mufahhame'nin indallâh mazhar olduğu ihtirâma dikkat ederler.

Kâ'be-i mükerreme'nin zer ü zîverle tezyîn edilmesi eğerçi şer'an câ'iz olaydı, şimdi harem-i Mescidü'l-Harâm'ın dîvâr ve zemîni altından ve gümüşden i'mâl **[15]** edilmiş olurdu. Mevcûd olan ziynet ise mahz-ı bid'at olduğundan her hâlde mekrûhdur.

Harîm-i Kâ'betullâh'da izzet-i dünyâ nişânesi bulundurulmamak içün keşke şimdiki ziynete dahī müsâ'ade buyurulmamış olaydı. Mü'minler mebgūz-ı Hakk olan bir şey ile Kâ'betullâh'ın tezyîn edilmesini arzû ederler mi? Mü'minlere lâyık olan, evâmir-i ilâhiyyeye ittibâ' ve nevâhîsinden ictinâb etmekdir.

Allâh te'âlâ mâdem ki Beytullâh'ın tevkīr u ta'zîm edilmesini emr u îrâde buyurmuşdur, Kâ'be-i şerîfe'nin taşına toprağına hürmet ve cîrânına ri'âyet etmelidir. Kıble-gâh-ı âlemiyân ve secde-gâh-ı cihâniyân olması ise büyüklük cihetiyle Kâ'betullâh'a kâfîdir. İbâdet içün en evvel yara-

dılan Beyt-i şerîf, işte buraya kadar beyân ve ta'rîf edilen buk'a-i latīfedir. *(Muhâdaratü'l-evâ'il)*[83]

Dîvâr-ı şerîf-i Beytullâh dâhilinin taraf-ı garbîsinde beyâz ve siyâh renk ile mülevven bir "cez'a" olup bu cez'anın on ikişer arşın tūl ve arzı ve taraf-ı a'lâsında 3 parmak vüs'atinde bir de kemeri vardır. Sāhib-i şerî'at *–aleyhi ekmelü't-tahiyyet–* efendimiz hazretlerinin lihye-i sa'âdetleri bu cez'aya sürünmüş olduğunu rivâyet ederler.

Hicr-i İsmâ'îl: Hatīm-i kerîm'in ism-i diğeridir ki Kâ'be-i mu'azzama'nın taraf-ı şimâlîsinde ve nısf dâ'ire şeklinde bir dîvâr ile mümtâz olup iç tarafı mermer taşlarıyla döşenmişdir.

Hatīm-i şerîf dîvârından, dîvâr-ı Kâ'be'ye kadar imtidâd eden 17 arşın, 8 parmak mahall-i şerîfin 6-7 arşını Kâ'be-i mu'azzama dâhilinden **[16]** ve kusūru İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın keçilerine mahsūs olan ağıl yerinden idi. Sonraları Hicr'e idhāl etdiler.

Hatīm'in haddi, Rükn-i Irâkī'den Rükn-i Şâmî'ye kadar olup bu iki köşenin arası 20 arşındır.

Mîzâb-ı Kâ'be: Sâlifü'z-zikr iki köşenin arasında, ya'nî Hicr-i İsmâ'îl'i vely eden dîvâr-ı pür-envârının ortasında ve sakf-ı Kâ'betullâh iltisākında olan oluğun ism-i hāssıdır.

Hatīm-i kerîm'in iki de kapısı olup biri Rükn-i Şâmî, diğeri Rükn-i Irâkī taraflarındadır.

Hatīm-i şerîf dîvârının irtifâ'ı 3 ve dâhilen mesâha-i devrîsi 38 arşındır.

---

83 [Eyüb Sabri Paşa'nın yer yer iktibaslar yaptığı, tam adı *Muhâdarâtü'l-evâ'il ve müsâmerâtü'l-evâhir* olan bu eser, Bosnevî Alî Dede (ö. 1007/1598) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde, Kâbe, Medîne, ilâhî kitaplar, ferâiz, zanâat, hilâfet, devlet, darb-ı meseller, kuşlar, hastalıklar, yiyecekler, içecekler, zekât ve sadaka gibi çok çeşitli konular, Süyûtî'nin *el-Câmiu's-sağīr*'inde yer alan hadîs-i şerîfler derc edilerek işlenmektedir.]

Hufre-i Mu'accin: Buraya Makām-ı Cibrîl dahī denir ki Kâ'be-i mu'azzama dîvâr-ı şarkīsinin Rükn-i Irâkī denilen köşesi cihetinde ve Kâ'be'den 3 parmak Makām-ı İbrâhîm tarafında bulunan çukurdan ibâretdir. Mu'accin hufresinin 8 karış, 8 parmak tūlü ve 5 arşın arzı ve 4 parmak da umku vardır.

Hazret-i İbrâhîm'in Kâ'be'ye sarf eylediği çamuru bu hufrede tehiyye eylemiş ve Cibrîl-i emîn –*aleyhi's-selâm*–ın namâz farz olduğu vakit İmâmü'l-enbiyâ –*aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ*– efendimiz hazretlerine bu mevkı'-i mukaddesde beş vakit namâz kıldırmış olduğunu rivâyet ederler.

Şâdırvân: Kâ'be-i mu'azzama dîvârlarının temeline muttasıl olan çıkındı yerlerine lisân-ı şerî'atde şâdırvân denir. **[17]** Bu çıkındıların üzerinde birçok halkalar mevcûd olduğundan Kâ'betullâh'ın sitâre-i şerîfesini bu halkalara rabt ederler.

Sitâre-i şerîfe: Kâ'be-i mu'azzama'ya örtülen pûşîde-i latīfenin ismidir. Bu sitâre-i şerîfe siyâh ibrişimden mensûc ve üzerinde hatt-ı nefîs ile kelimât-ı tayyibe ve ba'zı âyât-ı kerîme menkūşdur. Vasatında "kemer-i Beytullâh" nâmında bir kuşak vardır ki bu kuşak Kâ'be-i mufahhame'nin dört tarafını kemer-vârî ihâta etmiş ve üzerine hatt-ı celî-i nefîs ile nesîcen ﴿إِنَّا فَتَحْنَا﴾[84] sûre-i celîlesi ilâ-âhirihî yazılmışdır.

Metāf-ı şerîf: Hüccâcın Kâ'be-i mükerreme'yi tavâf ederken dolaşdıkları mahall-i mübârekden ibâretdir. Metāf-ı sa'âdet'in şark ciheti, Makām-ı şerîf şebekesinden şâdırvân-ı Kâ'be'ye kadar 44 ve şimâl tarafı dîvâr-ı Kâ'be'den Makām-ı Hanefî'ye değin 48 ve garb tarafı hudûd-ı Metāf'a ittisāl eden kaldırıma kadar 65[85] ve cenûb ciheti Rükn-i Yemânî ve Rükn-i Hacerü'l-esved köşelerinden Metāf-ı şerîf kaldırımı hudûduna değin 47 kademdir.

---

84 ["Muhakkak Biz … fetih (sağlamışızdır)." Fetih, 48/1.]

85 Burası Metāf-ı sa'âdet'in en geniş cihetidir.

Makām-ı şerîf: Hazret-i İbrâhîm'in Kâ'be'yi bünyâd ederken iskele makāmında kullandığı taşdan ibâret olup bir ismi de "Makām-ı İbrâhîm"dir.

Makām-ı İbrâhîm'in üzeri, sülüs arşın kutrunda olarak murabba'dır. Şeyh İzzeddîn ki 750 sene-i hicriyyesi (m. 1349-50) mücâvirlerindendir, Makām-ı şerîf'in zemînden 21 parmak irtifâ'ı olduğunu hikâye etmişdir.

Hazret-i İbrâhîm'in Makām-ı şerîf-i mezkûr üzerinde yer etmiş olan **[18]** mübârek ayaklarının izi gümüş içine alınmış ve bu gümüş Cenâb-ı Halîl'in nişâne-i kademeyni olan mahalden 7,5 hat geriden geçirilmişdir.

Hey'eti ta'rîf olunan Makām-ı şerîf bir âdem boyu âhenîn bir sandık içinde ve dört tarafı şebeke-i hadîdiyye dâhilinde olup sandığın üzeri gümüş levhalara kapladılmış ve üzerine gāyet müzeyyen ve mülemma' bir pûşîde örtülmüşdür.

Makām-ı İbrâhîm sandığının fevkıne ahşâb bir kubbe yapılıp bu kubbenin dâhil ve hārici nukūş-ı gûn-â-gûn ile tezyîn edilmiş ve cihet-i şarkīsine muttasıl bir de sakf-ı menkūş ilâve kılınmışdır ki hüccâc-ı zevi'l-minhâc içün ba'de't-tavâf bu sakf-ı şerîfin altında iki rek'at salât-ı tavâf edâsı vâcibdir. Mutavvifler burada namâz kılacak yer bulamazlar ise dâhil-i Hatīm'de kılarlar.

Ta'rîf olunan sakfın arzı 5 arşın, 8 parmak olup Makām-ı şerîf'den şâdırvân-ı Kâ'be'ye 20,5 arşındır.

Makām-ı şerîf, Tūfân-ı Nûh'dan İlyâs b. Mudar zamânına değin mefkūd idi. İlyâs b. Mudar bulup meydâna çıkardığından ahâlî-yi Hicâziyye tevkīre ve onları gören ehl-i îmân dahī tekrîm u ta'zīme başladılar. *(Muhâdaratü'l-evâ'il)*

Minber-i latīf: Makām-ı şerîf'in şimâl cihetinde ve Bi'r-i Zemzem'in cenûb tarafında vâki' olup Makām-ı İbrâhîm'den minber-i şerîfe 9 ve Zemzem-i latīfe kadar 21 arşındır.

Makām-ı İbrâhîm'den Hacerü'l-esved'e 27 ve çâh-ı Zemzem'den kezâlik hacer-i şerîf-i mezkûra 39 arşın kadar bir bu'diyyet olup zemzem-i şerîf kuyusunun umku bileziğinden i'tibâren 67 arşındır. **[19]**

Makāmât-ı erba'a: Mezâhib-i erba'a e'immesine mahsūs olarak Kâ'betullâh'ın cihât-ı erba'asında dört aded makām-ı vâcibü'l-ihtirâm vardır. Her mezhebin imâmı evkāt-ı hamse namâzlarını kendilerine mensûb olan cemâ'ate bu makāmlarda kıldırır.

Makām-ı Hanefî; Beytullâh'ı taraf-ı şimâlîsinde ve Mîzâbü'r-Rahme'nin karşısındadır. Medîne-i münevvere ile Şâm ve Kudüs-i şerîf ahâlîsi ve cihete müsādif bilâd-ı müslimîn sekenesi, namâzda Kâ'be-i mükerreme'nin bu cihetini istikbâl ederler.

Makām-ı Şâfi'î; vech-i latīf-i Kâ'be'ye karşı olup Beytullâh'ın cihet-i şarkīsinde ve Makām-ı şerîf-i İbrâhîm'in arkasında olup Mâverâ'ü'n-nehr ile Hatā ve Hotan ve ekser bilâd-ı Horâsân ahâlîsinin kıblesi Kâ'be'nin bu cihetidir.

Makām-ı Hanbelî; cânib-i cenûb-ı Kâ'be'nin azıcık şarka mâ'il cihetinde olup Hindistân sekenesinin kıblesi bu tarafdır.

Makām-ı Hanbelî, Bi'r-i Zemzem ebniyesine muttasıl denecek kadar yakın bir yerde idi. Asr-ı meberrât-hasr-ı hazret-i şâhânede hâlâ Hicâz vâlîsi olup havâlî-yi mübâreke me'âsir-i celîlesinin ta'mîrâtı hakkında mesâ'î-i cemîle-i meşkûresi meşhûd olan Osmân Paşa'nın eser-i himmeti olarak mevkı'i değişdirilip Makām-ı Hanefî ebniyesi mukābiline alınmış olduğundan, şimdi Bi'r-i Zemzem ebniyesiyle makām-ı mezkûr arasında epeyce bir fâsıla hâsıl olmuşdur (h. 1297/m. 1880).

Makām-ı Mâlikî; Kâ'be'nin cihet-i garbîsinde ve Beytullâh'ın arkasındadır. Memâlik-i garbiyye ile Habeşistân müslümânlarının namâzda müteveccih oldukları cihet burası olup zikr olunan makāmların dördü dahī Metāf-ı sa'âdet-ittisāfın hāricindedir. **[20]**

Mü'ezzinler içün ayrıca bir mahfil yokdur. Umûm mü'ezzinler Makām-ı Hanefî fevkınde vâki' mahfil ile Bi'r-i Zemzem üzerinde bulunan Şâfi'î mahfilinde îfâ-yı vazīfe ederler.

Mü'ezzinler Hârûnü'r-Reşîd asrına değin sath-ı mescidde ve güneş altında otururlar idi. Müşârun-ileyh Mekke emîri Abdullâh b. Muhammed b. Ömer'e mü'ezzinler içün bir mahfil ittihâz edilmesini emr eylediğinden ol asra mahsūs bir mahfil inşâsıyla mü'ezzinleri irâhe etdiler ve ba'de-zamânin, mü'ezzinlerin sâlifü't-ta'rîf mahfillerde îfâ-yı vazīfe etmelerine karâr verdiler. *(Muhâdaratü'l-evâ'il)*

Kubbetü'l-Ferrâşîn: Çâh-ı Zemzem ittisālinde olup nâm-ı diğeri "Kubbetü'l-Hızâne"dir. Eczâ-yı şerîfe ile tesbîhât-ı mevkūfe ve kanâdîl ve şam'dânlar bu hazîneye konur ve Mescidü'l-Harâm'ın daha sâ'ir mâ-yahtâcü-ileyhi dahī kubbe-i mezkûre dâhilinde hıfz olunur.

Kubbetü's-Sikāye: Bu dahī Kubbetü'l-Hızâne ittisālinde olup bunun da bir ismi "Sikāyetü'l-Hâcc"dır. Sikāyetü'l-Hâcc'ı, Hazret-i Abbâs –*radıye anhü Rabbü'n-nâs*– te'sîs ederek hüccâca âb-ı zemzem tevzî' ve i'tāsını i'tiyâd eylemiş idi.

Ta'rîf olunan Kâ'betullâh'ın etrâfı dâ'iren-mâ-dâr kubbelerle muhât olup on dokuz kapısı ve yedi minâresi vardır. Bâbü's-Selâm'dan Bâbü'l-Umre'ye kadar olan tūlü 400 ve Bâb-ı Safâ'dan Bâbü'z-Ziyâde-i Nedve'ye değin arzı 360 arşındır. **[21]**

Mes'ele

Kıbletü'l-muvahhidîn, e'imme-i Şâfi'iyye katında ta'rîf edilen Kâ'be-i mu'azzama ebniye-i mukaddesesinden ibâret ise de Hanefiyye indinde ebniye-i müteyemmene-i mezkûrenin esâs-efgen-i istikrâr olduğu arsa-i ferah-efzâ ve bu arsadan 'anân-ı[86] semâya değin hüveydâ olan havâdır.

86 'Anân; e'imme-i fıkhiyye nezdinde inde'n-nazar âsumânda zâhir ve nümâyân olan mahalle denir.

SŪRET
«1»

Mekke-i mükerreme belde-i mu'azzamasının ahvâl-i coğrâfiyyesiyle evâ'il-i ahvâlini ve Beyt-i mu'azzam ebniye-i mufahhamesinin hey'et ve sūret-i vaz'iyyetini ta'rîf ve irâ'e eder.

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin Asya kıt'asında hükümrân olduğu Arabistân arâzīsi; hıtta-i Hicâziyye, hıtta-i Yemâniyye olmak üzere iki kısımdır.

Cezîretü'l-Arab'ın bir rub'undan ibâret olan Hicâz kıt'a-i cesîmesi *"Mir'ât-ı Cezîre"* cildinin üçüncü vechesinde ve bu vechenin ikinci sūretinde münderic Hicâz bahsinde ta'rîf ve irâ'e olunduğu üzere Cezîretü'l-Arab'ın şimâl ve şimâl-i garbîsinde ve Bahr-i Ahmer'in Süveyş'den Yemen'e kadar sevâhil-i şarkīsinde vâki'dir. Şarken bilâd-ı Necid ve sahrâ-yı Ahfâl ile garben Bahr-i Ahmer ve cenûben hıtta-i Yemâniyye ve şimâlen Fırat ve bâdiye-i Arab ve Sûriye cibâl ve evdiyesiyle mahdûd ve muhâtdır. Bu hıtta-i mes'ûdeye Tihâme ve Necid arasına hâciz olduğu, ya'nî bu iki kıt'anın arasında bulunduğu cihetle "Hicâz" tesmiye edilmişdir.

Hicâz kıt'a-i mübârekesinin pek çok yeri sahrâ ve çöl olup matlûb **[22]** derece yağmur yağmadığından, hâsılât-ı arzıyyesi ancak kabâ'il-i bâdiye-nişîn hayvânlarını idâre edecek kadar kaba ve değersiz otlardan ibâretdir. Ma'a-mâ-fîh akarsuları, birçok kuyu ve pınarları şâmil olan dağları ile vâdîlerinde eşcâr-ı müsmire, mahsūlât-ı nâfi'a-i mütenevvi'a dahī vardır.

Vâdî ve çölden ibâret olan yerlerinin havâsı şiddet-i harâret cihetiyle bilâd-ı bâride ahâlîsi hakkında muzır ise de dağlık ve mürtefi' olan mahallerinin havâsı mu'tedil olmak hasebiyle, buralarda bilâd-ı bâride ahâlîsi dahī yaşayabilir.

Kış mevsimlerinde sık sık yağmurlar yağar ise de Tā'if beldesinden

gayrı hiçbir mevkı'in havâsı teberrüd ve tahavvül etmez. Yağmuların nüzûlü esnâda kā'ideten her nev' hubûbâtın neşv ü nemâ bulması lâzım gelir iken dâ'imü'l-hübûb olan sam rûzgârları nohud, mercimek ve az suya kāni' olan eşcârdan gayrı nebâtât ve esmârın kâffesini yakıp kavurduğundan kābil-i zirâ'at olan cibâl ve evdiyeden başka bir mevkı'de sebze ve hubûbât-ı sâ'ire yetişdirilmesi mümkün değildir.

Şimâl-i garbî ve cenûb cihetleri cezîrenin cihât-ı sâ'iresine nisbetle gāyet münbit ve mahsūldâr olduğundan buraların havâları ceyyid ve arâzīsi bi't-tab' nâbit ve zirâ'ate müsta'iddir. Dağlık ve dere yamaçları dahī birçok besâtîn-i güzîde ve hadâyık-ı pesendîde ile tezyîn edilmişdir. Böyle mevkı'lerde ayva, elma, erik, söğüd, limon, incîr, turunc, bâdem, temr-i Hindî, ılgın, fıstık, hurma, gül, yâsemin, nergis, hınnâ, zencebîl, şakāyık, nilüfer, buğday, arpa, kızıl boya kökü, kahve, tütün, mazı, karabiber, sütleğen, bâdincân, çivid otu, kenevir ve bunlara şebîh şeyler dahī bulunur. **[23]**

Mahdûm-ı sakaleyn efendimiz hazretlerinin pertev-nisâr-ı bâlâ-hâne-i vürûd ve ziyâ-pâş-ı uyûn-ı kerrûbiyân-ı bezm-i şühûd oldukları belde-i mu'azzama, ya'nî illet-i gā'iyye-i ekvân ve bâ'is-i îcâd-ı zemîn ü âsumân olan, Fahr-ı kâ'inât *–aleyhi etemmü't-teslîmât–* efendimiz hazretlerinin gehvâre-i vücûd-ı kevneyn-sûd-ı sa'âdetleri olan Mekke-i mükerreme *–şerrefehallâhu te'âlâ ilâ yevmi'l-âhire–* şehr-i şehîr-i mu'azzamı Cezîretü'l-Arab kıt'ası dâhilinde vâki' olarak mevkı'-i coğrâfîsi bir nebzecik ta'rîf olunan Hicâz-ı mağfiret-tırâz iklîm-i mes'ûdunun kürsî-i bilâd ve memâlikidir ki Şâm ve Yemâme kıt'alarının nokta-i vasatında olmağla her ikisi Mekke-i mu'azzama'nın otuzar konak bu'dundadır.

Mekke-i müşerrefe belde-i mübârekesinin taraf-ı şimâlîsi cibâl-i Yesrib ile Medîne-i münevvere ve Şâm beriyyeleri ve taraf-ı cenûbîsi Necid, Yemen dağları ve taraf-ı şarkīsi Bahreyn, Basra, Necd-i Hicâz vâdîleri ve taraf-ı garbîsi, Bahr-i Ahmer ile mahdûd olup pâyitaht-ı Osmâniyye

olan İstanbul şehri mebde'-i tūl olmak i'tibâriyle, Mekke-i mu'azzama belde-i mes'ûdesi 30 dakīka, 15 derece tūl-i şarkīde ve Bahr-i Ahmer "Şab Denizi"n[in] sâhil-i şarkīsinde bulunan Cidde[87] iskelesinin 30 mîl, 67.647 arşın kıble kerte[88] keşişlemesi cihetinde vâki'dir.[89] **[24]**

Mekke-i mu'azzama'nın nevâhî-i mülhakası Necdî ve Tihâmî olmak üzere iki kısma münkasım olup Tā'if, Temnâr [تمنار], Karen, Necrân, Merru'z-zahrân,[90] Ukâz, Mincere [منجرة], Künbe [كنبة/كنة], Cürş [جرش], Serât [سراة] nâhiyeleri Necdî ve Nu'm [نعم], Akk [عك], Hankân [خنكان], Veyşî [ويشي], Vâdî-i Nahle, Zât-ı Irâk, Yelyel nevâhîsi Tihâmî'dir.

Bu nevâhînin her biri birer vâdîde vâki' olarak miyâh-ı meşhûre ve mezâri'-i kesîreyi şâmildir. Ahâlîsi birkaç asır kadar 80 bini[91] tecâvüz etmiş idi. Sonraları tedrîcen azalıp fakat asr-ı hâzırda Cidde, Halâ [حلى], Sereseyn [سرسين], Hemcem [همجم], Serce [ثرجة], Ebyât-ı Hasaneyn denilen bilâd-ı sâhiliyye sekenesiyle nüfûs-ı ehl-i bâdiye berâber olduğu hâlde a'sār-ı sâbıka mikdârını pek çok geçmişdir. Hattâ Medîne-i münevvere ve Mekke-i mükerreme'de sekiz on seneden ziyâde Sıhhiyye

---

87 Cidde iskelesinden deve ayağı yürüyüşüyle, Mekke-i mu'azzama şehrine on sekiz sâ'atte gidilir.

88 [Kerte, gemilerde dört ana yöndeki rüzgârın (kıble, yıldız, batı, doğu) aralarından esen rüzgârların yönünü göstermek üzere pusula kadranının ayrılmış olduğu otuz iki kısımdan her biridir. (Her kerte 11 derece 15 dakîka ölçüsündeki bir açıya eşittir). Bkz. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*, II, s. 1673.]

89 İstanbul şehri mebde'-i tūl farz olunmak i'tibâriyle, şehr-i mezkûr üzerinden mürûr eden nısfü'n-nehâr dâ'iresinin hatt-ı istivâdan kat' eylediği nokta ile Mekke-i mu'azzama belde-i mes'ûdesi üzerinden geçen nısfü'n-nehâr dâ'iresinin kat' eylediği nokta arasına, "Mekke-i mükerreme şehrinin tūlü" ve kezâlik ol şehr-i mukaddes üzerinden geçen arz dâ'irelerinden birinin kat' eylediği nokta ile hatt-ı istivâ beyninde hâsıl olan bu'da "Mekke-i mükerreme'nin arzı" ıtlâk olunur.

90 "Merr" bir karyenin ve "Zahrân" o karyenin bulunduğu mevkı'in ismidir.

91 Bu mikdâr, yalnız isimleri zikr olunan nevâhî sekenesine münhasır olup Hicâz denilen kıt'a-i mübârekenin kâffe-i sekenesi yedi sekiz yüz bini ve bâdiye-peymâ olan urbân kabâ'ili de hesâba katılır ise 1 milyon 200 bini tecâvüz ederdi.

me'mûriyyetinde bulunup vaktini urbânın tedkīk-ı ahvâliyle geçirmiş olan Doktor Râ'if Efendi bu husūsda tedkīkāt-ı mükemmele icrâsıyla, yalnız Mekke-i mu'azzama'da iskân eden eşrâf ve ahâlî ile mücâvirîn-i mevcûde efrâdının mikdârı takrîben 70 bin nüfûsa vardığını bi'l-hesâb bulmuş ve ol vechile zabt u ihbâr etmişdir.

Gerek Mekke-i mükerreme'de ve gerek etrâf u civârında Rûmeli ve Anadolu gibi sık sık yağmur yağmadığı ve miyâh-ı câriye dahī bulunmadığı cihetle, ol belde-i mübâreke sekenesi beyninde bilâd-ı sâ'ireden celb-i erzâk ve zehā'ire mecbûr olduklarından kış mevsiminde Yemen, yaz hengâmında Şâm taraflarına kāfile gönderilmek, ya'nî buralardan celb-i zehā'ir ve erzâk edilmek âdet idi. **[25]**

Câhiliyye-i Arab devrinde Kureyşîlerin mevsim-i şitâ hulûlünde Yemen'e ve eyyâm-ı sayf dühūlünde Şâm'a gidip geldikleri sûre-i celîle-i "Kureyş" ile dahī müsbet olduğundan, müfessirîn-i izām, işbu sûre-i kerîme tefsîrinde bu bahse dâ'ir hayliden hayli îzâhât vermişlerdir.

Kureyşîlerin celb-i erzâk emeliyle Şâm'a ve Yemen taraflarına gidip gelmeleri Asr-ı sa'âdet'e kadar sürüp ondan sonra refte refte hüccâc-ı müslimîn edâ-yı farîza-i hac ve îfâ-yı nüsük-i acc u secc niyyetiyle Mekke-i mükerreme'ye ekseriyyetle gidip gelmeğe ve ahâlî-yi Mekketullâh dahī delâlet ve zemzem-i şerîf sikāyetine ve hidemât-ı sâ'ireye teşebbüs ederek belağan-mâ-belağ geçinmeğe başladıkları ecilden, artık ticâret içün öyle uzak mahallere gidip gelmelerine hâcet kalmamışdır.

Mekke-i mufahhame ahâlî-yi mevcûdesinin kısm-ı a'zamı Hadramût, Yemen, Hind, Sind, Şâm, Mısır, diyâr-ı garb, bilâd-ı Rûm, Kürdistân ve memâlik-i sâ'ire-i rûy-i zemîn mücâvirlerinden ibâret olduğu, ya'nî eşrâf-ı kirâm ve sâdât-ı zevi'l-ihtirâm ile ebnâ-yı Benî Zübeyr ve ahfâd-ı Benî Mahzûm ve evlâd-ı Benî Şeybe'den gayrısı kâmilen hāricden gelip kalmış olan mücâvirîn-i İslâm sülâlelerinden bulunduğu cihetle, ced-be-ced Mekkeli pek az kalmışdır.

Hicâz vilâyet-i celîlesi, vilâyât-ı sâ'ire-i şâhâne gibi büyücek bir vilâyet olup emâreti eşrâf ve urbân ve sâ'ireye nezāret-i külliyye hukūkunu hâ'iz olarak taraf-ı Devlet-i Aliyye'den mansūb eşrâf-ı fihāmdan bir zât-ı celî-lü'l-kadre ve umûr-ı mülkiyye ve mâliyyesiyle teferru'ât-ı sâ'ire idâresi dahī müşîrân-ı izāmdan bir vezîr-i Felâtūn-tedbîre muhavvel olup gerek makarr-ı emâret ve gerek merkez-i hükûmet, Mekke-i mufahhame şehr-i şehîridir.

Mekke-i müşerrefe belde-i mübârekesinin bulunduğu mevkı'-i mes'ûd, birtakım kara taşdan **[26]** ibâret olan cibâl-i müteselsile arasında tūlânî ve mukavves bir vâdî-i mukaddesdir.

Ol şehr-i mukaddesi hâmil olan vâdî-i sa'âdet-mebâdî bir mebde' ile iki müntehâyı şâmil olup mebde'i Makbere-i Mu'allâ ve müntehâları Cidde tarafından Şeyh Mahmûd ve Yemen cânibinden Mescid-i Hamza[92] isimleriyle harîta-pîrâ-yı ta'ayyün olan mevâkı'-i ulyâdır.

Şehr-i şehîr-i Mekke; Hâretü'l-bâb, Şübeyke, Ciyâd, Mesfele, Müdde'â [مدعا], Mu'allâ, Şi'b-i Alî, Mevlidü'n-Nebî, Kaşşâşiyye, Mes'â, Şâmiyye, Cebel-i Kubeys, Cebel-i Ömer, Süleymâniyye mahallelerinden mürekkeb olup bu mahallelerin büyût u menâzili ta'rîf olunan vâdînin i'vicâc ve inhirâfına nisbetle tarh u te'sîs edilmiş ve işbu vâdînin iki tarafında vâki' dağların yarı yerlerine kadar yek-diğeri üzerine yapılmış olmak hasebiyle, her bir mahallenin içinde hayvân ile gezilmek yâhūd deve veyâ devâbb-ı sâ'ire ile nakl-i ahmâl u eskāl edilmek mümkün olamadığından, hāricden vürûd eden erzâk ve eşyâ, Mu'allâ ile Şübeyke ve Mesfele mahallâtı câddelerinden idhāl olunur.

Sâlifü'z-zikr vâdînin büyût u dekâkîn ile müzeyyen olan mevkı'i,[93] şehrin tūlü Mu'allâ kapısından Mağāze kapısına ve kezâlik Mu'allâ tarafından Şübeyke ve ondan Şeyh Mahmûd ve Süveyka çarşısına değin im-

---

92 Mecrâsına nerdübân ile inilen Bâzân suyu buradadır.

93 [Metinde «موقعن».]

tidâd eder ki 6.193 kadem, 8 pus; ya'nî 4.372 zirâ' mahalden ve Cezel Dağı eteğinden Cebel-i Ebû Kubeys'in yarı yerine kadar şümûlü olan arzı dahī 3.096 kadem, 4 pus; ya'nî 2.186 zirâ' mesâfeden, ya'nî tūlen cânib-i şimâlden cânib-i cenûba doğru takrîben 2 ve arzen şehrin taraf-ı şarkīsinde **[27]** vâki' Cebel-i Ebû Kubeys dâmeninden garb cihetinde bulunan Cebel-i Cezel'e[94] kadar 1 mîl mesâha-i sathiyyeden ibâretdir.

Mahallât-ı mezkûre yollarının vüs'at ve intizāmı matlûba muvâfık bir hâlde değil ise de kârgîr ebniyeleri gāyetü'l-gāye rasānet ve metânet üzere bünyâd edilmişdir.

Cezel ve Ebû Kubeys dağlarına "Ahşebân" dahī denir. *Târîh-i Ezrakī,* bu dağları Ebû Kubeys ve Cebel-i Ahmer isimleriyle bi't-ta'dâd, Cebel-i Safâ üzerinde bulunan dağın Cebel-i Ebû Kubeys olduğunu zikr u yâd eylemişdir ki cibâl-i mezkûre birbirinden munfasıl olmayıp müteselsilen yek-diğere muttasıldır.

İmâm Ezrakī'nin ta'rîfine bakılır ise Ebû Kubeys Dağı'na mukābil olan cebelin adı Ku'aykı'ân olmak ve *Mu'cemü'l-büldân* mü'ellifinin tahkīk ve tedkīkıne nazaran Ku'aykı'ân, zirvesinden Mescidü'l-Harâm'ın sâha-i sa'âdet-mesâhası tamâmıyla nümâyân olur bir dağın ismi bulunmak iktizā eder.

Bu takdîrce Cezel Dağı'nın asıl ismi Ku'aykı'ân iken akvâm-ı Arab'dan Cezel tā'ifesinin ara sıra vürûd ile zikr olunan dağ üzerinde rekz-i hıyâm ve birçok müddet meks ü ârâm eylemiş olmaları, Cebel-i Cezel ıtlâkına sebeb olmuşdur.

İzzet-sarây-ı Melikü'l-Allâm ve kıble-i kabâ'il-i İslâm olan Kâ'be-i mufahhame buk'a-i müşerrefesi, işte hey'et-i vaz'iyyeti ta'rîf olunan şehr-i mukaddesin ortasında ve Mescidü'l-Harâm dâ'ire-i füyûzât-fâhiresinin vasatında olup mevzı'-i latīf-akdesi cibâl-i muttasıla-i sâlifü'l-beyân

---

94 Bu dağın iki ismi daha olup biri Cebel-i Ahmer, diğeri Cebel-i Ku'aykı'ân'dır.

ve birtakım büyût u menâzil-i âliyye-i rasînü'l-erkân ile muhât ve mahdûddur. **[28]**

Beyt-i muʻazzam bukʻa-i bî-misl ü adîli, şeref-sādır olan fermân-ı ilâhî üzerine Cenâb-ı Halîl ile oğlu İsmâʻîl *–aleyhimâ salavâtüllâhi'l-celîl–* efendilerimiz taraflarından ikinci vechenin beşinci sūretinde taʻrîf ve beyân olunacağı vechile dördüncü ve alâ-kavlin birinci defʻada binâ olunmuş ve ebniyesi resîde-i hadd-i hitâm oldukdan sonra cemîʻ-i halk onun tavâf ve ziyâretine daʻvet buyurulmuşdur.

Ekseriyyetle Hazret-i İsmâʻîl *–aleyhi selâmullâhi'l-celîl–* efendimize müntehî birer sülâleye mensûb olan kabâ'il-i Arab, Cenâb-ı İsmâʻîl ile peder-i büzürg-vârları Halîl-i Rabb-i celîl'in vukūʻ-ı vefâtlarından sonra, beher sene farîza-i hacc-ı şerîfi edâ ve ferâ'iz-i sâ'ireyi icrâya bezl-i makderet ve bu gibi umûr-ı şerʻiyyeyi vecâ'ib-i dîniyyeden add ile dînen mükellef oldukları tāʻât u ibâdâtı îfâya sarf-ı mesâʻî ve gayret ederlerdi.

Arabların şu gayreti, Mekke-i mükerreme'nin Benî Huzâʻa idâresine geçdiği zamâna değin devâm etdi ise de Amr b. Âmir Huzâʻî, mahall-i mahsūsunda tafsîl olunduğu üzere, hicret-i müstelzimü'l-mefharet-i Cenâb-ı Peygamberî vukūʻundan beş yüz sene evvel, mensûb olduğu Benî Huzâʻa iʻânesiyle Mekke-i muʻazzama hükûmetini ecdâd-ı meʻâlî-nijâd-ı nebeviyye elinden nezʻ ü zabt ve akvâm-ı Arab'ı perestiş-i esnâma emr u cebr eylediğinden, gerek Mekke-i mükerreme'de ve gerek civârında bulunanların hemen kâffesi abede-i evsân oldular idi.

Amr b. Âmir'in zuhûrundan üç yüz sene sonra ve hicret-i nebeviyyeden iki yüz sene evvel, ecdâd-ı Hazret-i Peygamberî'den Kusayy b. Kilâb zâhir ve akvâm-ı Arab'ı dîn-i Hanîf-i İbrâhîm'i kabûle imâle içün Benî Huzâʻa ile harb ve savaşa mütebâdir olarak, Huzâʻîleri umûmiyyetle Mekke'den sürüp çıkardı ise de hayfâ ki mürûr-ı aʻsār u sinîn mülâbesesiyle efkâr-ı Arab'da iʻtikādât-ı fâside **[29]** lâyıkı vechile yerleşmiş oldu-

ğundan, putperestlik âdât-ı bâtılası Seyyidü'l-beşer efendimiz hazretlerinin zamân-ı hidâyet-nişân-ı sa'âdetlerine kadar müstemir olmuşdur.

Amr b. Âmir'in şe'âmetine uğramış olan sūret-perestân-ı Kureyş dahī Mescidü'l-Harâm'a esnâm u evsân idhâli mücâz olan zamânlarda hacer u şecerden üç yüz altmış altı parça mücessem put tasnî'iyle Kâ'be-i mu'azzama'nın derûn-ı bihişt-nümûnuna vaz' eylemiş olduklarından, işbu sanemler bi'set ve risâleti mahz-ı rahmet olan Seyyidü'l-enbiyâ efendimiz hazretlerinin Mekke-i mufahhame'yi fetihlerine kadar Kâ'be-i müşerrefe buk'a-i mukaddesesi dâhilinde kalmışdır.

İstitrâd:
Edyân-ı Câhiliyye-i Arab

Câhiliyye-i Arab devrinde Nasrâniyyet, Yahûdiyyet, Mecûsiyyet, Zındıkıyyet gibi birçok diyânet-i bâtıla mevcûd olduğundan, Rebî'a b. Gassân kabîleleri efrâdıyla Kudā'a cemâ'atinin ba'zıları Nasrâniyyet'de ve Himyerîler ile Benî Kinân[e] ve Benî el-Hâris[95] b. Kâ'b ve Kinde Yahûdiyyet'de ve Benî Temîm Mecûsiyyet'de kalmış ve Kureyşîler dahī Zındıkıyyet'i kabûl eylemiş idi.

Zürâre b. Udes ile oğlu Hâcib b. Zürâre ol vakit Mecûsiyyet'i kabûl eden hazeledendir. Hattâ Zürâre sâ'ika-i Mecûsiyyet ilcâsıyle kendi sulbî kızını tezevvüc etmiş ve bi'l-âhare izhâr-ı nedâmet vü peşîmânî ederek ıtlâk eylemişdir.

Akra' b. Hâbis ve Ebû Sûd dahī mecûsî idi. Ebû Sûd, Vekî' b. Hassân'ın ceddidir.

Kureyşîlerden Benî Huneyfe, Hays denilen ta'âmdan bir ilâh **[30]** i'mâliyle buna pek çok vakit tapındılar ve nihâyet zuhûr eden kaht ü galâ üzerine parçalayıp ekl ü tenâvül etdiler idi. Hattâ Benî Temîm'den şâ'irin biri şu;

95 [Metnin birçok yerinde sehven «الحرث».]

أكلت ربها حنيفة من جو *** ـعٍ قديم بها ومن إعواز[96]

beyt ile ve diğeri de işbu;

أكلت حنيفة ربها *** زمن التقحم[97] والمجاعة
لم يحذروا من ربها *** سوء العواقب واتباعه[98] [99]

kıt'a ile vak'a-i mebsûtayı zikr u hikâye etmişlerdir.

Bu vak'a, bi'set-i celîle-i peygamberîden evvel ise de ol vakit dahī dîn-i hakk talebinde bulunanlar mevcûd idi. Ez-an cümle Erbâb b. Ri'âb dîn-i Îsâ ile tedeyyün etmiş ve İbn Nevfel b. Esed b. Abdül'uzzâ, ya'nî Nevfel'in oğlu Varaka, evsâna ibâdetden fâriğ olarak dîn-i hakk talebiyle henüz bi'l-külliyye teğayyür etmeyen dîn-i Mesîh'i kabûl eylemişdir.

Aşere-i mübeşşere'den Sa'îd b. Zeyd'in babası Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ise dîn-i hakk talebiyle Şâm'da seyâhat ederken şehîd edilmişdir.

Ümeyye b. Ebi's-Salt dahī ibtidâ-yı hâlinde kendini dîn-i hakk talebinde göstermiş idi. Sonraları Cenâb-ı Risâlet-me'âb efendimiz hazretlerinin nübüvvetine hased ederek ihtiyâr-ı küfr eylemişdir.

Es'ad b. Ebû Kerib el-Himyerî'ye gelince, bu zât bi'set-i celîle-i nebeviyyeden tamâm yedi yüz sene evvel müslümân olmuşdur.

Kus b. Sâ'ide el-İyâdî ile Ebû Kays [b.] Sırme b. Ebî Enes dahī vakt-i Câhiliyye müslümânlarındandır.

Kus b. Sâ'ide, meşâhîr-i hükemâ-yı Arab'dan olup Sûk-ı Ukâz'da ve deve üzerinde olarak îrâd-ı nutku i'tiyâd eylemiş ve Ebû Kays ise Asr-ı sa'âdet'i idrâkla izhâr-ı şi'âr-ı İslâmiyyet eylemişdir. **[31]** Hayvân üzerinde nutuk îrâdı en evvel Kus b. Sâ'ide el-İyâdî'de görülmüşdür. *(Kitâbü'l-ma'ârif)*

---

96 [Huneyfe kabîlesi açlık ve çâresizlikten dolayı tanrıları olan putu yedi.]
97 [Metinde «زمن التفخم».]
98 [Metinde «والنياعة».]
99 [Huneyfe kabîlesi kıtlık ve açlık zamanında tanrısını yedi. Rablerinden gelecek kötü bir âkıbetten hazer etmediler.]

Fesāhat ile meşhûr olan Kus b. Sâʻide pek çok yaşamış ve Hātemü'l-enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretlerinin geleceğini biʻsetinden bir hayli evvel haber vermişdir.

Mefhar-ı âlem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri hâzır olduğu ve fakat Kus b. Sâʻide'nin bundan haberi olmadığı hâlde Sûk-ı Ukâz'da okuduğu hutbe, büleğā-yı Arab arasında ziyâdesiyle beğenilmiş ve işbu hutbeyi o asrın büyüğü, küçüğü öğrenip ezberlemişidi.

Ol gün Kus b. Sâʻide, kızıl bir deve üzerinde olup okuduğu hutbenin tercümesi şudur:

"Ey nâs!.. Geliniz, dinleyiniz, belleyiniz, ibret alınız; yaşayan ölür, ölen fenâ bulur, olacak olur, yağmur yağar, otlar biter, çocuklar doğar, analarının babalarının yerini tutar, sonra hepsi mahv olup gider, vukūʻâtın ardı arası eksilmez, hemen biribirini vely eder; kulak tutunuz, dikkat ediniz, gökde haber var, yerde ibret alacak şeyler var; yeryüzü bir ferş-i eyvân, gökyüzü bir yüksek tavan; yıldızlar yürür, denizler durur, gelen kalmaz, giden gelmez; acabâ vardıkları yerden hoşnûd olup da mı kalıyorlar, yoksa orada bırakılıp da uykuya mı dalıyorlar? Yemîn ederim; Allâh'ın indinde bir dîn vardır ki şimdi bulunduğunuz dînden daha sevgilidir ve Allâh'ın bir gelecek peygamberi vardır ki gelmesi pek yakın **[32]** oldu; gölgesi başınız üstüne geldi.

Ne mutlu ol kimseye ki ona îmân edip de ol dahī ona hidâyet eyleye... Ve ey ol bedbahta kim, ona isyân ve muhālefet eyleye... Yazıklar olsun ömürleri gaflet ile geçen ümmetlere... Ey cemâʻat-i İyâd! Kanı [hani] âbâ u ecdâdınız; kanı müzeyyen kâşâneler, taşdan hāneler yapan Âd ve Semûd; kanı dünyâ varlığına mağrûr olup da kavmine; "Ben sizin en büyük rabbinizim" diyen Firʻavn ile Nemrûd?... Onlar size nisbetle daha zengin ve kuvvet ve kudretçe sizden efzûn değil miydiler?... Bu "yer", onları değirmeninde öğütdü, toz etdi, dağıtdı, kemikleri bile çürüyüp dağıldı, evleri yıkılıp ıssız kaldı, yerlerini yurdlarını şimdi köpekler şenlendiriyor!... Sakın

onlar gibi gaflet etmeyin, onların yoluna gitmeyin; her şey fânîdir, bâkī ancak Hakk'dır ki "bir"dir; şerîki, nazīri yokdur, tapacak ancak O'dur; doğmamış ve doğurmamışdır. Evvel gelip geçenlerde bize ibret alacak şey çokdur. Ölüm ırmağının girecek yerleri var, ammâ çıkacak yeri yokdur. Büyük küçük hep geçip gidiyor. Giden geri gelmiyor. Cezm etdim ki âmmeye olan bana da olacakdır." *(Kısas-ı Enbiyâ – li-Cevdet Paşa)*

Câhiliyye-i Arab âdât-ı bâtılası, Asr-ı sa'âdet'de dahī bir müddet devâm eyledi ise de Sultān-ı serîr-i dîn-i mübîn *–aleyhi salavâtüllâhi'l-mu'în–* efendimiz hazretleri palas-pâre-i akāyid-i bâtıla ve âdât-ı fâside-i urbâniyyeyi, vahy-i ilâhî ile temzîk u tefrî' ve dîn-i Hanîf-i İbrâhîm'in ba'zı ahkâmını ve fıtrat-ı celîle-i İslâmiyye'ye muvâfık olan akā'id-i haseneyi te'yîd ü teşrî' buyurdular.

Kabûl edilen ahkâm-ı şer'iyyenin biri; ﴿وَلِلهِ عَلَى النَّاسِ﴾[100] nass-ı celîlinin **[33]** hükm-i cemîli olup Cenâb-ı Hakk, ümmet-i Muhammediyye beyninde mün'akıd olan uhuvvet-i dîniyyenin şeref-i mefharet ü meziyyetiyle husūlünü ittihâd-ı millete ta'lîk buyurduğu, kuvvet ve şevket-i İslâmiyye'nin ve cümle mü'minlerin bir dâ'ire-i vifâk u ittifâka celb ü da'vetin esrâr-ı hafiyye-i hakīkiyyesini bildirmek içün Mekke-i mükerreme gibi bir hāk-i mukaddesi ve yevm-i arefe gibi bir rûz-ı fîrûz-akdesde tecemmu'u ümmet-i merhûmeye farz etmiş ve bu sâyede medeniyyetin bile zâhirde büyük bir hâmîsi olan envâr-ı cem'iyyet-i İslâmiyye münteşir olmuşdur.

Milel-i sâ'ire indinde dahī dînce husūl-i ittihâd, terakkī-i medeniyyete sebeb-i celî ve medâr-ı kavî olduğu, erbâb-ı tecârîb ve basīret nezdinde müsellem olmak hasebiyle, dünyâ vü âhiretde bâ'is-i hâl-i sa'âdet ve selâmet ve mûris-i kuvvet ve şevket-i medeniyyet olan şeref-i İslâmiyyet'le müşerref olduğumuza milletçe arz-ı şükrân ederiz.

---

100 ["Oraya gitmeye gücü yeten herkesin o Beyt'i ziyâret etmesi de Allâh'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır." Âl-i İmrân, 3/97.]

Esâmî-i sâmî-i Mekketullâh

Mekke-i mu'azzama şehrinin kütüb-i mukaddese delâlet-i bâhiresi üzere; Mekke, Bekke, Beled, Karye, Ümmü'l-kurâ, Belde, Beledü'l-emîn, Salâh, Bâsse, Bessâse, Nâsse, Nessâse, Hātıme, Re's, Kûsâ, Arş, Arîş, Uruş, Kādis, Kādisiyye, Sebûha, Harâm, Beledü'l-Harâm, Mescidü'l-Harâm, Ma'taşe, Berre, Ritâc, Ümm, Rahm, Ümmü Ruhm, Ümmü'r-rahme, Ümmü Kûsâ, Emîne, Ümmü's-Safâ, Merviyye, Ümmü'l-meşâ'ir, Methafe [متحفة], Beldetü'l-merzûka, Tihâme, Hicâz, Tayyibe, Medînetü'r-Rabb, Âkır, Fârân gibi kırk beş kadar esmâ-yı celîlesi ve Müşerrefe, Mükerreme, Mufahhame, Mehâbe, Vâlide, Nâdire, Câmi'a, Mübâreke misillü sekiz aded elkāb-ı cemîlesi olup dördüncü makālede gösterilen hudûd-ı meyâmin-mahdûdu dâhiline ihrâmsız girilmek meşrû' değildir. **[34]**

Manzūme:

Mukaddes Kâ'be'yi kırk beş isimle yâd eder ahyâr
Güzel hıfz eyleyip tenvîr-i kalb içün oku her bâr

Beled, Mekke, Emîn, Ümmü Ruhm, Ümmü'l-kurâ, Bekke
Salâh u Karye, Bâsse, Re's, Nâsse, Belde-i Settâr

Hicâz u Kādisiyye, Kādisî, Tayyibe, Methafe
Tihâme, Merviyye, Ümmü'l-meşâ'ir, Ümm dedi ahrâr

Arş, Uruş ve Arîş ve Hātıme, Ümmü's-Safâ, Kûsâ
Ritâc, Bessâse, Nessâse, Sebûha, Berre der ey yâr

Mukaddese, Harâm ve Ümmü Rahme, Beledü'l-Harâm
Medîne, Ümmü Kûsâ, Ma'taşe, Merzûkâ, el-Esrâr

Rahm, hem Mescidü'l-Harâm, Emîne, Âkır u Fârân
Hesâb etsen tamâm kırk beş olur ey tālib-i ahbâr

Kâ'betullâh esâmîsinin vücûh-ı tesmiyesi

Mekke: Ulemâ-yı lügaviyye tahkīkine göre, "Mekke-i mükerreme" yalnız ol şehr-i mukaddesin yâhūd mecmû'-ı Harem-i şerîf'den ibâret olan, ya'nî mevâkīt-i mahdûde dâhilinde bulunan arâzī-i münîfenin ism-i şerîfi olup sebeb-i tesmiyede vücûh-ı adîde vardır.

Alâ-kavlin, nakz ma'nâsından me'hūz olup cemî'-i günâhı nakz u ifnâ etmesi ve alâ-re'yin, dehālet eden zaleme ve cevr ehlini ihlâk etmesi yâhūd arz-ı mukaddese **[35]** kalîlü'l-mâ olmağla, ahâlîsi gûyâ ki yerden suyu ağız ile emip çıkarır olmaları veyâhūd emip sormak ma'nâsından me'hūz olup beher sene nâsı emip kendine doğru cezb eylemesi yâhūd isyân-ı usātı hakk[101] ü def' etmekde olması veyâhūd vasat-ı azmda vâki' lübb ve muh demek olan mükâke lafzından me'hūz olup arz-ı Kâ'betullâh'ın vasat ve hulâsa-i dünyâ olması ve alâ-kavlin, arz-ı mübâreke-i Beytullâh kemikden iliği sorup çıkarır gibi zünûb u evzâr-ı usātı mahv u izâle vü ihrâc eylemekde bulunması, vech-i tesmiyedir.

Ol kıt'a-i mukaddese, zuhûr-ı İslâm'dan evvel bile akdesiyyetle meşhûr ve hele eski Romalıların parlaklığı zamânlarda "Makrabe" nâmıyla ma'rûf ve mezkûr idi.

Rivâyet

Beyt-i izzet'in hāk-i anber-nâk-i mes'ûdu, rûy-i zemîn hilkatinden mukaddem yaradılmış ve yeryüzü Kâ'be-i mu'azzama buk'a-i mufahhamesi zeylinden bast u halk edilmişdir.

---

101 [«حك» imlâsı ile "kazımak, oymak, silmek" anlamındadır.]

Nazm:[102]

چون گهر بحر يقين سفته اند *** در صفت كعبه چنين گفته اند
پيشتر از خلق جهان چون حباب *** بود اساسش متمكن به آب
سال چو[103] بگذشت هزاران بر اين *** منبسط از مايهٔ او شد زمين
بنيه نخستين كه بنا كرده شد *** كعبه بود كز پى او كرده شد
گرد وى از هر طرف اللّهيان *** طوف كنان بر صفت ماهيان
مكه بر آن سطح زمين خلق گشت *** بود دگر جمله عدم كوه و دشت
داشت همين مكّه تمكّن در آب *** هيچ اثر نه ز جهان خراب **[36]**
آن كه زمين يافت از او انبساط *** منزل عشرت شده بزم نشاط
فرش زمين چون كه شد انداخته *** كار فلك گشت از آن ساخته[104]

(Fütûhu'l-Haremeyn-i Câmî)[105]

---

102 [*Mir'âtü'l-Haremeyn*'de yer alan Farsça manzûmelerin kâhir ekseriyeti Muhyî-i Lârî'nin *Fütûhu'l-Haremeyn*'inden iktibas edilmiştir. *Mir'ât*'ta yer alan bu manzûmeleri, eserin el yazma nüshasıyla mukâbele ederek tashih etmeye gayret ettik. Farklılıkları da dipnotta zikrettik. Mukâbelede kullanılan nüshalar şunlardır: Muhyiddîn-i Lârî, *Fütûhu'l-Haremeyn*, Staatsbibliothek zu Berlin (SBB Berlin), Hs. or. 6596, sene 1557; Muhyiddîn-i Lârî, *Fütûhu'l-Haremeyn*, Staatsbibliothek zu Berlin (SBB Berlin), Ms. or. quart. 1153, sene 1578.]

103 [Metinde «چه».]

104 [Yakîn denizinin pırlantasını delenler, Kâ'be'nin sıfatı hakkında şöyle demişler:
Yaratılmazdan evvel dünyânın temeli tortu gibi suya oturtulmuştu.
Bunun üzerinden bin yıllar geçtikten sonra yeryüzü onun mayasında münbasıt oldu.
Yaratılışın ilk safhasının peşi sıra Kâ'be'nin temeli atıldı.
Onun her tarafında melekler, balıklar gibi tavaf ederek geziyorlardı.
Mekke yeryüzünün sathında yaratıldı; diğer yerlerin hiçbirinde ise ne ova vardı ve ne de dağ.
Bu harap dünyâda hiçbir iz yok iken Mekke suya temekkün etmiş, yerleşmişti.
Yeryüzünün inbisât ettiği o yer, şimdi keyif ve neş'e meclisi olmuştur.
Yeryüzü halı gibi serildiğinde feleğin yaratılışı tamamlandı.]

105 [Farsça kaleme alınmış manzum hac seyahatnâmelerinin en kıymetlilerinden addedilen *Fütûhu'l-Haremeyn*'in şâiri esâsında Muhyî-i Lârî'dir. Şâir, mesnevî tarzında kaleme aldığı, Haremeyn'i tasvir eden ve hac menâsikini ihtivâ eden

İbn Abbâs rivâyetine göre, arş-ı berîn, hilkat-i âsumân ve zemînden evvel, "Sād" ismiyle müsemmâ bir büyük deryâ üzerinde idi. Bâlâya ref' olunurken ol bahr-i kebîr temevvüc edip hâsıl olan köpüğünden hāk-i mübâreke-i Kâ'be ve buhārından gökyüzü yaradıldı. İki sene sonra rûy-i zemîn dahī hāk-i ıtır-nâk-i Kâ'be altından çekilip emr olunduğu kadar yayıldı. Ol vakit Beyt-i a'zam'ın mahall-i latîfi kırmızı toprakla yüksecik bir yer olup melâ'ike-i kirâm ziyâret ederler idi. Hazret-i Âdem'in tövbesi ol hāk-i mükerremi ba'de'z-ziyâre rehîn-i kabûl olup havf u haşyet firâkının def'i içün ol yüksecik mahall-i enver üzerine Beyt-i ma'mûr vaz' u nihâde buyuruldu.[106]

Bekke: Bu isimde ihtilâf vardır. Ba'zı zevât; "Mekke ile Bekke, müsemmâ-yı vâhid içün iki isimdir; 'bâ' ile 'mîm', mahrec cihetiyle iki harf-i mütekārib olduğundan, ba'zen birbirinin makāmına kā'im olurlar" ta'rîfiyle, gerek Mekke'nin ve gerek Bekke'nin şehr-i şehir-i Mekke'ye mensûb iki isim olduğunu iddi'â eylediler. Hâlbuki, inde'l-ba'z Bekke yalnız buk'a-i celîle-i Kâ'betullâh'ın ve bir kavilde Mekke-i mu'azzama şehr-i mukaddesinin ismidir. Kavl-i sahîh ise Mescidü'l-Harâm hāricinde ve hudûd-ı Haremullâh dâhilinde bulunan mevâkı'-i mes'ûdenin ismi Mekke olup buk'a-i Beytullâh ile Mescidü'l-Harâm harem-i mebrûkunun ismi Bekke olmakdır. **[37]**

İbn Abbâs kavlince, Mekke-i mu'azzama kendi aleyhinde bulunan melâ'ine-i cebâbireyi tebk ü izlâl etmiş olması, Bekke temiyesini iktizā etmişdir.

---

bu eserini hac dönüşü hicrî 911'de (m. 1506) tamamlamış ve Gucerât Sultanı II. Muzaffer Şâh'a takdim etmiştir. Bununla birlikte, eserin kimi nüshaları hatâen Abdurrahmân-ı Câmî'ye, kimileri ise Abdülkādir-i Geylânî'ye nisbet edilmiştir. Aynı duruma *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de de rastlanmaktadır. Bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Muhyî-i Lârî", *DİA*, XXXI, s. 81.]

106 Veche-i sâniyede buna dâ'ir tafsîlât vardır.

Beled: Lügaviyyûn; "lafz-ı Beled, sadru'l-bilâd ma'nâsınadır" dediler ise de kâffe-i bilâd ve memâlikin Kâ'be-i mu'azzama hākinden mahlûk olması vech-i ıtlâk olup; ﴿لا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ﴾[107] kavl-i celîlinde işâret buyurulduğuna nazaran, mutlak olarak "Beled" lafzı, Mekketullâh'ın ism-i latīfidir.

Karye: Cemâ'at-i kesîrenin mahall-i ictimâ'ı olması, vech-i tesmiyedir.

Ümmü'l-kurâ: Kâ'betullâh şehr-i mufahhamı arsasının akdemü'l-arz olmasıdır.

گشت مكان حرم كبريا *** كرد خدايش لقب ام القرا[108]

hükmünce, şehr-i mezkûr arsa-i mübârekesinin akdemü'l-arz olduğu muhakkakdır. Bu delîl, Ümmü'l-kurâ'nın vech-i tesmiyesini tasdîka sened-i kâfî olduğuna şübhe yok ise de Mekke-i mu'azzama'nın cemî'-i ümemin kıblesi ve hasbe'l-meziyye bilâd-ı rûy-i zemînin a'zam u efhamı olup buk'a-i mübâreke-i Kâ'betullâh'ı hâvî bulunması ve yeryüzünün hāk-i mübârek-i Kâ'betullâh'dan yaradılmış olması, bâdî-i ıtlâkdır.

Bu ta'rîfe göre, "Ümmü'l-kurâ, dâhil-i mevâkītde bulunan arâzī-i mukaddesenin ismi" olmak lâzım gelir.

A'lem-i nâs Abdullâh b. Abbâs hazretleri; "Mekke'ye Ümmü'l-kurâ tesmiyesi, cemî'-i bilâdın şânen a'zam ve ekremi olup zemîni onun tahtından bast edilmiş olmasıdır" dediler. İbn Âdil ise *Tefsîr*'inde; "Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri zemîn ve âsumânı yaratmazdan evvel, Kâ'be-i mu'azzama'nın mevkı'i gussâ[109] idi. Mükevvenâtı yaratmağa başladıkda, zemîni semâdan akdem Kâ'be'nin altından halk u bast eyledi. Kâ'be'ye

107 ["Yemin ederim bu beldeye." Beled, 90/1.]
108 [(Mekke,) Kibriyâ hareminin mekânı oldu; Allah ona Ümmü'l-kurâ lakabını verdi.]
109 Gussâ; zünnâr vezninde, suyun yüzünde olan köpüğe denir.

Ümmü'l-kurâ denilmenin sebeb ü hikmeti budur. Çünki asıldır" diye vech-i tesmiyeyi bir dereceye kadar tavzīh eylediler. **[38]**

Beled; Beledü'l-emîn: Kur'ân-ı kerîm'de mastūr esâmî-i şerîfe-i Kâ'betullâh'dan olup sebeb-i tesmiyeleri ilm-i ilâhîye menût olmağla, inde'l-ulemâ mechûldür.

Ümmü Ruhm: İmâm Mücâhid'e göre "Ümm – Asıl" ve "Ruhm – Rahmet" ma'nâsınadır. Mekke-i müşerrefe'nin aslü'r-rahme olduğu ve kâffe-i muvahhidîn ona muhabbet edip her vechile esirgemekde bulunduğu, vech-i tesmiyedir.

Bâsse: Zünûbu pâre pâre eyleyip hebâ eder olduğu sebeb-i tesmiye olup "Bessâse" dahī denir.

Salâh: Mahall-i salâh u felâh olduğu, vech-i ıtlâkdır.

Nâsse: Vakt-i Câhiliyye'de rutūbeti yok diyecek kadar kalîlü'l-mâ olduğu ve dâhil-i hudûdunda mürtekib-i bağy u şekā olan mülhidleri hāric-i hudûda tard u nefy etmekde bulunduğu, bâ'is-i ıtlâk olup "Nessâse" dahī denir.

Hātıme: Zünûb u evzâr-ı hüccâcı yâhūd mülhidîn-i dîn-i mübîni hatm u kesr etmesi, sebeb-i tesmiyedir.

Re's: Min-ciheti'ş-şeref insân başına şebîh olduğu ve alâ-zu'mi'l-ulemâ, vasat-ı dünyâda bulunduğu yâhūd âsumâna bilâd-ı sâ'ireden evvel yaradıldığı, vech-i tesmiyedir. Vâkı'â, insânın başı cemî'-i a'zāsından eşref ve baş denilen uzuvv-ı acîbü'l-hilka, vücûd-ı insâniyyenin her yerinden efdaldir. Kezâlik, Mekke-i mu'azzama, eşref-i bikā'-ı rûy-i zemîn olup vasat-ı dünyâda yaradılmış bulunması cihetle, re's-i benî Âdem'e müşâbeheti vardır. **[39]**

Kûsâ: "Tûbâ" vezníndedir. Mekke-i mu'azzama şehrinde Benî Abdüddâr[110] mahallesinin ismi Kûsâ olması ve Benî Abdüddâr'ın müddet-i medîde hicâbet-i Beyt-i a'zam'ı tevârüs etmiş bulunması, vech-i ıtlâkdır.

---

110 Bu isim, asr-ı Câhiliyye mahallâtı esmâsındandır.

Arş, Arîş, Uruş: Esmâ-yı müterâdifedendir. Evâ'ilde büyût-ı Mekke'nin birtakımı ağaç budaklarından ve saz makūlesi şeylerden ma'mûl olduğu, ya'nî çârtāk ve mehtâbiyye tarzında hānelerden ibâret bulunduğu, bâ'is-i ıtlâkdır.

Arş, mutlakā gölgeliğe ve Arîş, gölgelik hey'etinde yapılan evceğize denip Uruş dahī Arîş'in cem'idir. İnde'l-ba'z Uruş, Mekke-i mu'azzama'nın cevânib-i müntehâsında bulunan mahallâtın ve Arîş büyût-ı kadîme-i şehrin ve Arş dahī her bir hāne-i atîkın ismidir.

Kādis; Kādisiyye: Arz-ı mukaddesede bulunduğu, vech-i tesmiyedir.

Sebûha: Arafât Dağı, Cebelü'r-Rahme kurbunda bir dere ismi olduğu ve Arafât vakfesi e'âzım-ı nüsük-i hacdan bulunduğu, vech-i tesmiyedir.

Harâm; Beledü'l-Harâm; Mescidü'l-Harâm: Kur'ân-ı kerîm'de mastūr esâmîden olup Kâ'betullâh arâzī-i mukaddesesinin harâm kılınmış olması, vech-i tesmiyedir.

Ma'taşe: Kâ'betullâh'ın kalîlü'l-mâ bir mevkı'de bulunduğu, bâdî-i ıtlâk ve tesmiyedir.

Berre: Beledü'l-ebrâr olduğu, bâ'is-i tesmiyedir.

Ritâc: Bâb-ı azīm ma'nâsına olup vech-i tesmiye, bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Kâ'betullâh'ın medhal-i Beyt-i ekrem olmak alâkasıdır. **[40]**

Ümm: Asıl ma'nâsınadır; vech-i tesmiye Kâ'be-i mu'azzama'nın kadr u şân u şerefi, bilâd ve kurâ-yı sâ'ireden a'zam yâhūd kıble-gâh-ı makāsıd-ı cemî'-i ümem ve alâ-mâ-za'amû Beyt-i izzet'in mevkı'-i enveri kürre-i arzın vasatında bir nokta-i mufahham olmasıdır.

Rahm; Ümmü'r-rahme: Esâmî-i müterâdifeden olup vech-i tesmiyeleri zikr olundu.

Ümmü Kûsâ: Sebeb-i ıtlâkı beyân olundu.

Emîne: Nebiyyü'l-emîn *–aleyhi ve alâ âlihî salavâtü'l-mu'în–* efendimiz hazretlerinin matla'-ı mihr-i vücûd-ı sa'âdet-nümûd-ı nebeviyyeleri olduğu, sebeb-i tesmiyedir.

Ümmü's-Safâ: Sıdk-ı niyyet ve hulûs-ı taviyyet ile îfâ-yı hacc edenler güşâyiş-i hātır ve safâ-yı bâl hâsıl etdikleri, sebeb-i tesmiyedir.

Merviyye: Azamet, kudret ve meziyyeti halefen-an-selef rivâyet edilmesi, vech-i ıtlâk ve tesmiyedir. Vâkı'â, Cenâb-ı Hakk, Furkān-ı mübîn'inde kadr-i celîl-i Kâ'betullâh'ı hikâye buyurdular ve kâffe-i enbiyâ-yı izām ve rusül-i kirâm hazerâtı, îfâ-yı hacc-ı şerîf ederek Beyt-i izzet'in vasf-ı celîl ve senâ-yı cemîlinde bulundular.

Methafe [متحفة]: Cîrân-ı Beytullâh'ın ithâf-ı birr ü ihsânla min-kıbeli'l-Hakk taltīf buyurulduğu, bâ'is-i tesmiyedir.

Ümmü'l-meşâ'ir: Meşâ'ir-i haccın aslı ve edâ-yı nüsük-i hacc olunacak mevâzı'-i mes'ûdenin merkezi olduğu, vech-i tesmiyedir. **[41]**

Beldetü'l-merzûka: Cenâb-ı İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-ta'zīm–* efendimizin ﴿وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ﴾[111] nehc-i behîciyle Mekke ahâlîsi hakkında du'â buyurmuş olması, bâ'is-i ıtlâkdır.

Rivâyet

Nakl ü hikâye olunduğuna göre, Nebî-yi müşârun-ileyh efendimiz hazretleri, sūret-i muharrere üzere du'â buyurduğu esnâda, Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri arz-ı Filistīn'de meyvesi çok bir karyenin Mekketullâh civârına nakl edilmesini Cebrâ'îl *–aleyhi's-selâm–*a emr u fermân buyurmuşlar idi. Cibrîl-i emîn arz-ı merkūmeden bir karye-i pür-fâkihe kal'iyle Beyt-i izzet'i yedi def'a devr u tavâf etdirdikden sonra Mekke'nin üç merhale bu'dunda bir mahalle bırakdı.

Karye-i menkūle, Tā'if belde-i pür-letā'ifi olup vâsıta-i Cibrîl ile Beyt-i a'zam'ı tavâf eylemiş olması, Tā'if tesmiyesini iktizā etmişdir. (İntehâ)

---

111 ["(O beldenin Allah'a ve âhiret gününe îman eden) halkını çeşitli meyvalarla rızıklandır." Bakara, 2/126.]

İşte bu rivâyetle ta'yîn kılınan zamândan beri, arâzī-i mukaddese-i Kâ'betullâh'ın fevâkih ve esmârı tezâyüd etmekdedir. Ma'a-hâzâ, Mekke'nin meyvesi yalnız Tā'if'e münhasır olmayıp Cenâb-ı Halîl *–aleyhi salavâtüllâhi'l-celîl–* efendimizin eser-i du'âsı olarak, aktār-ı şark u garbdan her nev' meyve tevârüd ve zamîme-i bereketullâh ile tezâyüd eder.

Mekke-i mu'azzama şehr-i mükerremi ol derece kesîru'l-meyvedir ki füsūl-i erba'aya mahsūs olan meyvelerin kâffesi, bir mevsimde hâsıl olur.

Hikmet

Bir âdem gecenin herhangi sâ'atinde Mekke'ye dâhil olsa, gündüz bulmak husūsunda zahmet çekilen eşyâyı bilâ-ta'b bulur. Hiçbir âdem yokdur ki Mekke-i mu'azzama'da aç olarak beytûtet eylemiş olsun. **[42]**

İbret-âmîz bir hikâye

Mevsûk olarak nakl ü hikâye ederler ki Şâm ahâlîsinden bir âdem, ıskāt-ı farîza-i hacc içün Mekke-i mükerreme'ye gitmiş ve ol belde-i mukaddesenin kesret-i fevâkih ve esmârını ve akşamlara kadar ardı arası kesilmeyerek meyve-hâ-yı gûn-â-gûn yüklü deve kıtārlarının gelip gitdiğini görüp hasbe't-ta'accüb düşünmeğe başlamış idi.

Şâmlı, bu hâli mahkeme-i vicdânında muhâkeme edemediğinden kemâl-i ta'accüb ve istiğrâb ile bir köşeye oturup; "Elbette bunun bir sebebi olacakdır. Bizim sevâd-ı mu'azzama-i Şâm'ın etrâfında ucu bucağı görünmez bağçeler, bostânlar var iken bu kadar meyve husūlü mümkün değildir. Belki duhâ vaktinden sonra Şâm sokaklarında meyve yüklü bir hayvân görmek muhâldir. Anlaşılan bu beldenin bağçeleri, bağları, bostânları bizim vilâyetin bağlarından, bağçelerinden, bostânlarından kat-ender-kat ziyâdedir" diyerek uzun bir müddet düşündükden sonra, hulâsa-i efkârını tecrübe ve imtihân içün hayâl-hâne-i hātırında mürtesem olan besâtîn-i Beledullâh'ı seyr ve mu'âyene zımnında hāric-i şehre

çıkdı. Fakat büyût-ı şehrin etrâfında kuru ve çıplak dağlardan başka bir şey göremediğinden vehm ü hayret ü ta'accübü artıp bahr-i tefekküre daldı. Ve bir hayret-i fevka'l-âde ile dağdan dağa gezerek akşam etdiğinden bulunduğu mahalde oturup uyuyakaldı idi. Bir de uyanır ki vakt-i fecr olup etrâfında birtakım deveciler tahmîl-i ahcâr ediyorlar.

Şâmlı, devecilerin bu hareketinden, ya'nî böyle göz gözü görmez derece sabâh karanlığında dağa çıkıp taş yüklemeğe başlamış olmalarından bir dehşet-i fevka'l-âdeye dûçâr oldu ve az bir müddet sonra ric'at eden devecilerin arkalarına düşüp yola çıkdı idi. Deveciler gide gide tulû'-i şemsden **[43]** evvelce şehr-i şehîr-i Mekketullâh'a vâsıl olup yüklerini indirdiler ve dükkâncılara tevzî' u taksîm ederek para almağa başladılar.

Meğer develere yükledilen ahcâr, birer nev' meyve-i hoş-güvâr imiş. Racül-i Şâmî, devecilerin taş diye dağdan aldıkları yüklerin kâffesi nefâset cihetiyle insânı hayretde bırakacak birer dürlü meyve olduğunu görünce; este'îzü billâh;

﴿يُجْبَى إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا﴾[112]
﴿أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾[113]

âyât-ı celîlelerini der-hâtır edip Mekke-i mu'azzama sekenesinin min-indillâh merzûk olduklarına kā'il olarak aklını başına topladı.

Tihâme: Şiddet-i harâret alâkası, vech-i tesmiyedir.

Hicâz: Kâ'be-i mu'azzama'nın Mekke ile Medîne ve Tā'if nevâhîsinden ibâret olan kıt'a-i mukaddese dâhilinde bulunması, vech-i tesmiyedir.

Belde-i tayyibe: İbâd-ı müslimîn hakkında tıyb ü bereket olduğu, sebeb-i tesmiyedir.

---

112 ["Bizim tarafımızdan bir rızık olmak üzere onun için toplanır." Kasas, 28/57.]

113 ["Onları açlıktan (kurtarıp) doyurdu ve onları korkudan emin kıldı." Kureyş, 106/4.]

Medînetü'r-Rabb: İncîl-i şerîf'de mastūr esmâdan olup "Beytü'l-Harâm" ma'nâsınadır.

Âkır: "Mescidü'l-Harâm" müfâdında olarak Kitâb-ı Şi'yâ *–aleyhi's-selâm–*da mastūrdur.

Fârân: Tevrât-ı şerîf'de muharrer esmâdandır.

Bu kelime, Mescidü'l-Harâm ma'nâsına ise de cibâl-i Mekke'den bir dağın da ismidir. Bu dağ, "cibâl-i Benî Hâşim" dedikleri dağların biri olmak lâzım gelir ki Aleyhi's-salâtü ve's-selâm efendimiz hazretleri bu dağın üzerinde ibâdet ederdi. **[44]**

Hazret-i Cebrâ'îl, Sultānü'r-rusül efendimiz hazretlerine en evvel bu dağda mülâkī olup kıbel-i ilâhiyyeden vahiy getirdi. Bu dağlar üç parçadan ve üçü dahī cibâl-i mübeccele-i ma'rûfeden olup bunların birine Cebel-i Ebû Kubeys, birine Cebel-i Ku'aykı'ân[114] birine de Cebel-i Fârân denir.

Cebel-i Ebû Kubeys'in taraf-ı şarkīsine ve Ku'aykı'ân Dağı'nın karşı tarafına düşen mevkı'e "Şi'b-i Benî Hâşim" ıtlâk olunur. Ve Hazret-i Peygamber *–aleyhi salavâtüllâhi'l-ekber–* efendimizin burada mehd-ârâ-yı vücûd olduklarına dâ'ir bir kavl dahī nakl ü rivâyet edilir.

Yehûd tā'ifesi Tevrât-ı şerîf'i tağyîr etdikleri zamân, beyne'l-ahbâr[115] ihtiyâr edilen Tevrât nüshalarında «تَجَلَّى اللهُ مِنْ سَيْنَاءَ وَأَشْرَقَ مِنْ سَاعِيرَ وَاسْتَعْلَنَ مِنْ فَارَانَ»[116] cümlesi mastūr idi.

Tecellî, İşrâk, Sâ'îr, İsti'lâ[n] kelimelerinden murâd ise zuhûr ve inkişâf ma'nâları olup "Tevrât-ı şerîf, Hazret-i Mûsâ'ya Tūr-ı Sînâ'da; ve İncîl-i şerîf, Cenâb-ı Îsâ'ya Sâ'îr'de; Kur'ân-ı kerîm dahī Nebî-yi muhterem efendimiz hazretlerine Fârân denilen cebel-i mübeccelde nüzûl etdi" demekdir.

---

114 Ku'aykı'ân Dağı, Cebel-i Ebû Kubeys'in karşısında vâki' olan cebeldir.

115 [«احبار» imlâsı ile "âlimler, yahûdi bilginleri" anlamındadır.]

116 [Allah, Sînâ'da tecellî, Sâ'îr'de inkişâf ve Fârân'da zuhûr etti.]

Sînâ, Hazret-i Kelîmullâh'a tecellî buyurulan dağın ve Sâ'îr, Hazret-i Mesîh'e söz söyleyen balçığın ismidir. Cenâb-ı Mûsâ, Sînâ'da ve Hazret-i Îsâ, Sâ'îr denilen mevkı'de peygamberlik ile mübeşşer oldular.

Cenâb-ı Mesîh, Sâ'îr mevkı'inde arz-ı Halîl'de vâki' Nâsır nâm karyede sâkin bulunduğu cihetle dîn-i Îsâ'da bulunanlara "Nasārâ" nâmını vermişlerdir.

Ehl-i Kitâb, Fârân hakkında başka başka ma'nâlar verirler ise de Tevrât'ta **[45]** «إِنَّ الله أَسْكَنَ هَاجَرَ وَإِسْمَاعِيلَ فَارَانَ»[117] âyet-i kerîmesi müfâd-ı âlîsine nazaran Fârân'ın Mekke-i mu'azzama'da bir cebel-i mübârek olduğuna şübhe yokdur.

Atîk: Beyt-i mu'azzam buk'a-i mes'ûdesinin bir ismi de "Atîk"dir. Hasan-ı Basrî'ye göre bu ismin vech-i tesmiyesi, Beyt-i a'zam'ın ziyâret-i benî beşer içün en evvel te'sîs edilmiş ve İmâm Mücâhid indinde, hedm ü harâbını murâd eden cebâbireden ve Cenâb-ı Katâde kavlince Tūfân-ı Nûh'dan himâye ve muhâfaza buyurulmuş olmasıdır.

Elkāb-ı cemîle-i Beldetullâh'ın esbâb-ı telkībi

Müşerrefe: Şehr-i şehîr-i Mekke'nin bilâd-ı sâ'ireden eşref ü ecmel ü efdal olduğu, vech-i tesmiyedir. Vâkı'â, gehvâre-i vücûd-ı kevneyn-sûd-ı Hazret-i Peygamberî olan Mekke-i mufahhame'nin mazhar-ı dîn-i mübîn ve metāf-ı vâcibü't-tavâf-ı tavâ'if-i muvahhidîn olması, ol şehr-i mukaddesin eşref ü es'ad memâlik-i rûy-i zemîn olduğuna delîl-i kâfîdir.

Mükerreme: Kitâb-ı mübîn'de zikr-i cemîl ile tekrîm buyurulmuş ve cemî'-i rusül ü enbiyâ ile kâffe-i evliyâ vü sulehâ belde-i mes'ûde-i mezkûre dâhilinde bulunan Kâ'betullâh'ı hac ve ziyârete me'mûr kılınmış olması, bâ'is-i telkīb ü tesmiyedir.

---

117 [Şüphesiz ki Allah, Hâcer ve İsmâ'îl'i Fârân'da mukīm kıldı.]

Mehâbe: Mülhidlerin hudûd-ı Haremullâh dâhiline girmeğe cesâret edememeleri, ya'nî mülhidîn ve cebâbirenin mehâbet-i hılkī-i Kâ'betullâh'dan havf u tehâşî eylemekde bulunmaları, vech-i ıtlâk ve telkībdir.

Vâlide: Menâsik-i haccı kazā etdikden sonra hüccâc ve züvvârın ric'at eylemeleri, vech-i tesmiyedir. **[46]**

Nâdire: Mekke belde-i mukaddesesinin zamân zamân ittisâ' etmekde olması, vech-i telkībdir.

Hikâye olunduğuna göre ol şehr-i mübârek ba'zen butūn-ı nisvân gibi yüklenir.[118] Hamlinin mebde'i receb-i şerîf yâhūd rebî'ü'l-evvel aylarıdır. Şehreyn-i mezkûreyn ibtidâlarında ittisâ'a başlayıp zi'l-hiccenin 13'üncü gününe kadar an-be-an yüklenir ki ondan sonra hüccâc-ı zevi'l-ibtihâc fevcen-fevc avdet ederler.

Fi'l-vâki' mevâsim-i haccın gayrı eyyâmda Mekke-i mu'azzama şehri sekenesinin kesretini görenler ıskāt-ı farîza içün vürûd edecek hüccâcın dâhil-i memleketde ârâm u ikāmet ve Mescidü'l-Harâm harem-i hürremi dâ'ire-i füyûzât-ı bâhiresinde tā'ât u ibâdet edecek yer bulamayıp açıkda kalacaklarına zâhib olurlar ise de mevsimi hulûlünde tarîk-ı bahr u berrden pey-der-pey vürûd eden hâcıların büyût-ı mahallâtda mahall-i ârâm u ikāmet bularak buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh havlinde râhat râhat devr u tavâf ve Harem-i şerîf'in her köşesinde bilâ-ta'b namâz kılıp ibâdet-i Cenâb-ı Hafiyyü'l-eltāf etdiklerini gördükçe ve ol belde-i nâdirenin aded-i züvvâr artdıkça hasbe'l-hikme tevessü' eylediğini hiss ü derk etdikçe, hüccâc ne kadar çoğalır ise çoğalsın Mekke-i mufahhame'de hiçbir kimsenin açıkda kalmayacağını ve ma'a-mâ-fîh ehl-i mevsimin dahī zamân-ı hâliyyede bulunan sekene ve mücâvirîn gibi harem-i muhterem-i Beytullâh dâhilinde kemâl-i serbestî vü râhat ile ibâdet edebileceklerini teslîm ederler.

---

118 "Yüklenir" kelimesinin burada isti'mâli, e'imme-i siyere ittibâ' içündür.

Hakīr-i câmi'u'l-hurûf, 1289 şa'bân-ı şerîfi evâsıtında Mekke-i müşerrefe'ye vâsıl ve Harem-i şerîf'in kalabalığını görünce sonradan gelecek hüccâc içün namâz kılacak mahal bulunmak ihtimâli olmadığına kā'il oldum idi. Çünki belde-i **[47]** mükerremenin esvâk u bâzârında iğne atılsa yere düşmeyecek derece izdihâm ve kalabalık var ve harem-i Mescidü'l-Harâm dâhilinde şahs-ı vâhid oturacak kadar hālî mahal kalmadığı derkâr idi. Az bir müddet mürûrunda memleketin darlığı hüccâcı tavâf ve ziyâretden men' edemeyeceğini anlayıp tashîh-i efkâr etdim.

Vakfe-i arefe sâ'at-i pür-hayr u bereketine değin beher hafta üçer beşer bin hâcı ve zâ'ir[119] gelip hem büyût-ı mahallâta yerleşdiler ve hem de Harem-i şerîf'de ferîh [u] fahūr tā'at u ibâdet edecek yer buldular.

Sene-i merkūme hacc-ı ekber oldu. Tahmîn-i takrîbî ile 500 bini[120] mütecâviz hâcı gelmiş olduğundan, bunların kâffesi zahmetsizce tavâf ve ibâdete i'tinâ ve salavât-ı mektûbeyi cemâ'at-i vâhide ile edâ ederler ve çarşıda, pazarda râhat râhat gezerlerdi.

Câmi'a: Aksâm-ı akvâm-ı müslimîn ve envâ'-ı kabâ'il-i muvahhidînin nokta-i mecma'ı olduğu, vech-i telkīb u tesmiyedir.

Rûy-i zemînde ne kadar ecnâs-ı muhtelife-i müslimîn var ise Hicâz-ı mağfiret-tırâz kıt'a-i mes'ûdesini seyr u ziyârete dînen mecbûr olduklarından, ıskāt-ı farîza-i hac niyyetiyle cânib-i feyz-câlib-i Hicâz'a ihrâm-bend-i azîmet olanlar ecnâs-ı muhtelife-i İslâmiyye'yi bir noktada rü'yet ve müşâhede ederler.

Tenbîh

Bu cem'iyyetde bulunan evliyâullâhın Sübhânehû ve te'âlâ hazretlerinin kemâl-i kudret ve azametiyle berâber hâl ü şân-ı mahlûkātını tefek-

---

119 Etrâf-ı Mekketullâh'da bulunan kabâ'il efrâdından mevsim-i hacda ba'zı iş içün gelip giden urbân cemâ'atine "züvvâr" denir.

120 Yerliler ile kabâ'il-i etrâfdan gelen urbân cemâ'ati dahī bu adede dâhildir.

kür ederek gönül pazarlığında ve dünyâ-perest olanların dahī evlâd ü iyâl ve emlâk u emvâl mülâhazasında bulunmaları **[48]** tabî'î olacağından, öyle bir cem'iyyet-i kübrâda bulunmak şerefini ihrâz eden her âkıl ve fatīnin acâyibât-ı mahlûkāt ve garâ'ibât-ı masnû'ât-ı ilâhiyyeye nazar-endâz-ı ibret olup girân-hāb-ı gafletden uyanması iktizā eder.

Mübâreke: Bu lakabın vech-i tesmiye vü ıtlâkı zāhirdir.

Mufahhame: Tefhīm ma'nâsında olmağla, Kâ'betullâh'ın alâka-i kadr u meziyyet ü azameti, bâ'is-i tesmiye vü telkībdir. (İntehâ)

Mekke ihtiyârlarından alınan ma'lûmâta bakılır ve tevârîh-i atîkanın Mescidü'l-Harâm ahvâlini şâmil olan sahâyifi gözden geçirilir ise ol belde-i mübâreke eski zamânlarda iki sûr-ı mücessemle mahdûd ve bu sûrların âsâr-ı mütebâkıyye harâbeleri yakın vakitlere kadar mevcûd olduğu anlaşılır ki haber verildiğine göre bu iki sûrun Mu'allâ cihetinde kâ'in Abdullâh b. Ömer Cebeli'nden, bu cebelin karşı yakasında vâki' dağa kadar bir dîvâr-ı metîni ve bu dîvârın müte'addid ebvâbıyla birçok menâfiz-i seylâbı var idi. Fakat mürûr-ı zamânla bunların cümlesi harâb olmuşdur.

Âsâr-ı atîkadan olarak ba'zı dîvâr harâbelerini görüp haber veren Mekkîler olduğu, *Kutb-i Mekkî Târîhi*'nde yazılmış ve selâtīn-i izām-ı Osmâniye'den cennet-mekân Sultān «Süleymân» Hān b. Sultān «Selîm» Hān'ın Cedvel-i Hasaneyn kenârında yapdırdığı sebîl-i bî-adîl nezdinde atîk bir dîvâr harâbesi bulunduğu dahī iddi'â kılınmış ise de asrımızda sebîl-i mezkûrun atîk ebniyesinden başka bir şey kalmamış ve işbu sebîl fevkānî olup üzerinde cihet-i erba'ası müşebbek bir kasr-ı bî-adîl olduğundan etrâfında hayme-nişîn-i ikāmet olan akvâm-ı Arab'ın seyir yeri hükmüne girmişdir.

Târîhler, sâlifü'z-zikr sûrların Şübeyke tarafında dahī iki kapılı bir dîvârı olduğunu ve bu kapıların kemerleri pek yakın zamânlara değin durduğunu ve Mesfele **[49]** cihetinde dahī ayrıca bir sûr-ı diğer olduğu-

nu haber vermiş ve hele İmâm Fâsî, Râye Mescid-i şerîfine karîb "La'la'" denilen cebel ile ona mukābil olan dağın arasında bir sûr daha olduğunu isbât ederek "Bu sûrların cebel-i mezkûr üzerinde âsâr-ı mütebâkıyye harâbelerini görüp Mekke-i mu'azzama şehrinin yek-diğere muttasıl müte'addid sûrlar içinde olduğunu anladım. Ancak bu sûrların bânîleri kimler olduğunu tahkīk edemedim" demiş ise de şimdi bunların kâffesi münderis olup nişâne-i âsâr u alâyimi kalmamışdır.

İmâm Fâkihî, Ketîbe-rân-ı enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri feth-i Mekke rûz-ı nusret-bürûzunda rekz-i alem buyurdukları mevkı'-i latîfe bi'l-âhare yapılan mescid-i şerîf ebniyesini dahī âsâr-ı atîkadan sayıp "Bi'r-i Cübeyr kurbunda ziyâret olunur bir mescid vardır ki civârı büyût u menâzilden hālîdir" diye *Târîh*'inde yazıyor. Hâlbuki asr-ı celîlü'l-kadr-i şâhânede Mu'allâ Makberesi'nin hudûd-ı hāriciyyesi bile büyût u menâzil içinde kalmış olduğundan şimdi İmâm Fâkihî'nin dediği gibi Bi'r-i Cübeyr'in etrâfı büyût u mesâkinden hâlî değildir.

İmâm Fâsî'nin "Âsâr-ı mütebâkıyye harâbesini gördüm" dediği sûrların biri, eşrâf-ı kirâm-ı Mekke ecdâd-ı izāmından Ebû Azîz Katâde b. İdrîs el-Hüseynî merhûmun binâ-gerdesi olup Mısr-ı Kāhire'de icrâ-yı hilâfet eden fürû'-ı hulefâ-yı Abbâsiyye inkırâzına değin mevcûd ve mer'î idi.

Ebû Azîz Katâde, bir müddet Yenbu'u'l-bahr'de icrâ-yı hükûmet ve sâdât-ı Benî Füleyte'den Haremeyn-i şerîfeyn emîri Müksir devrinde teksîr-i kuvvet etmiş ve 597 (m. 1200) senesi hilâlinde Mekke-i mükerreme'yi bi'l-istîlâ zimâm-ı idâreyi eyâdî-i Benî Hâşim'den nez' u zabt ederek sāhibü'l-Hicâz olmuş bulunan Ebû Azîz merhûmdur ki müşâ-run-ileyhin on beşinci ceddi İmâm Hasan b. Alî b. Ebû Tālib *–radıye anhümüllâhi'l-gālib–* hazretleridir. **[50]**

Zamânımızda müverrihlerin ta'rîf eyledikleri sûrlardan, değil âsâr-ı harâbe, "Esâs-ı kadîm bakiyyesidir" denecek bir nişâne göstermek bile mümkün değildir. Meydânda Kal'atü'l-Ciyâd, Kal'atü'l-Fülfül, Kal'a-

tü'l-Hindî isimleriyle küngüre-zîb-i iştihâr olan üç aded küçük kal'a ile Cebel-i Ciyâd ve Cebel-i Ömer arasında vâki' vâdîde esâs-gîr-i istikrâr olan Top-hāne Kışla-i hümâyûnu vardır. Bunlar dahī pek yeni şeylerdir. Ciyâd Kal'ası, Ciyâd denilen dağın üzerinde ve Fülfül Kal'ası dahī Karâre [قرارة] câddesinde, Hindî Kal'ası umre hamâmı tarafında vâki' Cebel-i Hindî tepesinde olarak Vehhâbî vak'a-i dil-hırâşını müte'âkıb Mekke-i mu'azzama belde-i mufahhamesini eşkıyâ-yı urbân muhâcemâtından muhâfaza fikr-i musībi üzerine te'sîs edilmişdir.

Hâlet Paşa merhûm Hicâz vâlîsi ve Şerîf Hüseyin Paşa merhûm dahī Mekke-i mu'azzama emîri bulundukları evânda derkâr olan lüzûm ve ihtiyâc-ı sahîh üzerine Fülfül Kal'ası'nı bi't-tevsî' askerî hasta-hānesi ittihāz etdiler idi. Hâlâ Hicâz vâlîsi bulunan Osmân Paşa dahī Hindî Kal'ası'nı yıkdırıp yerine yeni usūlde olarak güzel ve metîn bir kışla inşâ etdi. Ve bu kışlanın masārif-i inşâ'iyyesi ahâlînin gayret ve i'ânesiyle tedârik ve tesviye edilmiş olduğundan, mezkûr kışlaya "Gayretiyye" nâmını verdi; sene 1297 (m. 1880).

Osmân Paşa, Ciyâd Kal'ası'nı dahī yıkıp yerine gāyet rasīn ve tarz-ı nevîn bir tabya inşâ etdirdi (h. 1301/m. 1884).

Haremeyn kal'alarına sancak keşîdesi

Haremeyn-i muhteremeyn hizmet-i müstelzimü'l-mefhareti, ser-nâme-i unvân-ı selâtīn-i izām-ı Osmâniyye olalı, hükûmet-i şer'iyye ve mülkiyye saltanat-ı seniyye nâm-ı âlîsine icrâ olunagelmekde ve binâ'en-aleyh beldeteyn-i mezkûreteyn sekenesinin cân u mâlları asâkir-i Osmâniyye ile muhâfaza edilmekde **[51]** olduğu hâlde, râyet-i satvet-âyet-i Osmânî bu âna değin ne kal'alarda ve ne mevâkı'-i askeriyyede müvecceh-nümâ-yı mehâbet olmuş idi.

Haremeyn kılâ'-ı şâhânesine sancak çekilmemesi, gerçi merâsim-i hürmet muktezāsından ise de hasbe'z-zamân bi'l-cümle muvahhidînin

kıblegâhı olan Haremeyn-i şerîfeyn'de metbû'iyyet-i meşrû'aya delâlet edecek alâmetin fikdânı nâ-münâsib ve ileride mehâzîr-i adîdeyi dahī dâ'î vü câlib olmak mütāla'a-i isābet-kârânesi üzerine, cennet-mekân Sultān «Abdülazîz» Hān –*aleyhi'r-rahmetü ve'l-ğufrân*– hazretlerinin evâsıt-ı saltanatlarında bilâd-ı sâ'ire-i saltanat-ı seniyyede olduğu gibi Mekke-i mükerreme ve Medîne-i münevvere kal'alarıyla kışlalarına Osmânlı sancağı çekilmesi devletçe taht-ı karâra alınıp iktizā eden sancaklarla edevât-ı sâ'ire bi't-tehyi'e, ol cânib-i feyz-câlib-i âlîye sevk u isrâ kılındığından, Medîne-i münevvere'de sancak çekilmesi i'tiyâd edilip fakat her ne esbâba mebnî ise bu usūl o esnâda Mekke-i mükerreme'ce te'hīr u imhâl olunmuş idi. Hâlbuki bir müddetden beri Hindistân, Asya-yı vustā, Cezâyir, Cava gibi düvel-i gayr-ı müslime müstemlekâtı dâhilinde bulunan memâlik-i İslâmiyye ahâlîsinden Haremeyn-i şerîfeyn'e gelip giden hüccâcın ve bunlardan ehad-i Haremeyn'de ihtiyâr-ı ikāmet ve mücâveret eden zevâtın mesālih-i vâkı'aları rü'yet ve tesviye edilmek ser-riştesiyle Cidde'de mütemekkin İngiliz, Fransız, Rusya, Portekiz, Felemenk konsolosları Haremeyn-i şerîfeyn ahvâline iktisâb-ı vukūf u ma'lûmât etmeğe başladılar.

Himâye-i ecnebiyye tahtında olan müslümânların ahâlî-yi kirâm-ı Haremeyn içine karışmaları hâlen ve mevkı'en vehāmetli olduğu ve zâten Haremeyn ahâlîsiyle aşâyir ve kabâ'il-i mütecâvire cemâ'âtinden pek çok kimseler emâret-i celîleden başka merci' tanımamak dâ'iyyesinde bulunduğu cihetle, Mekke-i mükerreme'nin Memâlik-i Şâhâne eczâ-yı mütimme vü mukaddesesinden olduğunu yâr u ağyâra göstermek mütāla'a-i hakîmânesiyle, Mekke-i mükerreme kal'alarına **[52]** râyet-i Osmânî çekdirilmesi mevkı' kumandanlığıyla Mekke-i mükerreme'de bulunan Mîrlivâ Hâcı Necîb Paşa tarafından tasavvur ve tasmîm olunup ancak şâyed bir gûne uygunsuzluk zuhûr eder ise buna karşı tedârikli bulunmak içün evvelâ kal'alar zābitânı kudemâsından ol vakit binbaşı

rütbesinde bulunan Mehmed Câvid Ağa'yı mahremâne celb ile sancakları çekdirmesine ve sancaklar çekildikde vukū'u melhûz olan karışıklığı def' u teskîne müteferri' tedâbîr-i askeriyyeyi ittihāz ve icrâya me'mûr etdiler.

Ba'dehû lâzım gelen sancaklarla sancak direklerini ve halatları ve sancak savlalarını tedârik ile tedâbîr-i tahaffuziyyeye müsâra'at emrini dahī verdiler ve her bir şeyi tedârik ve tehyi'e etdikden ve hattâ muhâfazaya muktezī askeri silâh başına aldıkdan sonra dâ'ire-i celîle-i emârete azîmetle, emîr-i sâbık Şerîf Abdülmuttalib Efendi hazretleriyle mülâkāt ve işbu sancak keşîdesinin lüzûm u vücûbuna dâ'ir mukaddemât-ı mukni'a serd ü îrâd ile muhâfaza-i memleket içün ittihāz eylediği tedâbîr-i askeriyye sâyesinde memleketçe hiçbir gûne fenâlık zuhûr etmeyeceği delâ'ilini zikr u ta'dâd ederek, emîr-i müşârun-ileyh hazretlerinin re'y ü muvâfakatlerini ve hattâ sancak keşîdesini müte'âkıb toplar atıldığı sırada elbise-i resmiyyelerini lâbis olarak harem-i şerîf-i Mescidü'l-Harâm'a bi'l-azîme du'â-yı tezâyüd-i ömr ü iclâl-i hazret-i hilâfet-penâhîyi tilâvet ve tekrâr edecekleri va'adini alarak avdet ve mevkı'-i askeriyyeye azîmet edip umûm kal'alara sabâhleyin bir anda râyât-ı Osmâniyye çekilip yirmi birer aded top atılması ve bu toplar atılır iken mûzîka çalınması ve îcâbı mikdâr asâkir-i şâhâne kol nizāmında oldukları hâlde harem-i şerîf-i Mescidü'l-Harâm'a müteveccihen Top-hāne Kışla-i hümâyûnu'ndan hareket etdirilmesi kumandalarını i'tā eylediler idi.

Ertesi günü ale's-seher umûm kal'alarda sancaklar çekilip toplar atılmağa başladığından, paşa-yı mûmâ-ileyh hemen elbise-i resmiyyesini giyerek ma'iyyetinde mikdâr-ı kâfî **[53]** asâkir-i şâhâne olduğu hâlde Şerîf Abdülmuttalib Efendi hazretlerinin konaklarına azîmet ve müşârun-ileyh hazretlerini müheyyâ-yı nehzat ve hareket bulmakla alıp âlây-ı vâlâ ile harem-i şerîf-i Mescidü'l-Harâm'a avdet etmiş ve cânib-i emâretden eşrâf u sâdât-ı Mekke-i mu'azzama ile ahâlî-yi

kirâmdan mevcûd olan cemm-i gafîre hitāben îrâd buyurulan nutk-ı belîği müte'âkıb kudāt-ı erba'a-i kirâm ve sâ'ir ulemâ-yı a'lâm taraflarından ve bi'l-hāssa dâhil-i Kâ'betullâh'da bulunan hüccâb-ı Beyt-i Rabbü'l-erbâb Ömer Şeybî Efendi hazretleri cânibinden ed'iye-i mahsūsa-i cenâb-ı hilâfet-penâhî tekrâr kılınarak, herkes memnûnen ve müteşekkiren dağılmışdır; (h. 1296/m. 1879).

İşbu sancak keşîdesi mâddesinden dolayı senelerce tahayyül olunan sû-i te'sîrden kat'an bir eser görülmedikden başka, sancakların çekilmesi ahâlî-yi kirâm ve muhâcirîn-i zevi'l-ihtirâm-ı Mekketullâh'ın fevka'l-gāye memnûniyyet ve iftihārını müstelzim olmağla ve keyfiyyet fi'l-vâki' büyücek bir muvaffakıyyet olup bundan âtîce dahī fevâ'id-i külliyye melhûz bulunmağla, paşa-yı mûmâ-ileyhin şu hizmet-i celîlesine millet-i mu'azzama-i İslâmiyye tarafından bi'l-vekâle teşekkür ederiz.

Mekke-i mufahhame kâffe-i bilâd ve memâlikden mukaddes ve mes'ûd bir belde-i mübâreke olduğu hâlde, hasbe'l-hikme her vak'a-i müdhişe vü mü'ellimenin memerri olmuşdur. Geçirdiği inkılâbât, gördüğü musādemât, kābil-i ta'dâd ü ta'rîf değildir. İsbât-ı müdde'â içün ba'zılarının burada zikr u îrâdını tasvîb etdik.

Karâmita tā'ife-i rezîlesinin Mekke-i mu'azzama'yı istîlâsı

Karâmita tā'ife-i bâğıyyesi şerâre-rîz-i zuhûr olduğu zamân, bu belde-i mübârekeye dahī ilkā-yı şerr u şûr etmişler. Ve hattâ Şâm cihetini istîlâ eden İbn Zikreveyh fırkası, Medîne-i münevvere'ye müterâhî olan kavâfil-i hüccâcdan bir kāfileyi basıp ferd-i müteneffis kalmayıncaya kadar kılıçdan geçirmişler idi; sene 289 (m. 902). **[54]** Bu kāfilede Karmatīlerin maktûl-i tîğ-ı gadri olan hüccâc-ı müslimînin adedini 20 binden mütecâviz olmak üzere rivâyet ederler.

Havâlî-yi mübâreke-i Hicâziyye'ye musallat olan ve Ebû Tāhir Karmatī'ye nisbet olunan fırka-i mel'ûne ise Mekke-i mu'azzama'ya bağteten

hücûm ve Mescidü'l-Harâm harem-i mutahharına pây-ı güzâr-ı şerr u şûm olmuş idi.[121]

Ebû Tāhir, Mekke-i mu'azzama'ya hücûm eylediği zamân, Mescidü'l-Harâm dâhilinde 30 bin kadar bî-günâhı ekserîsi ihrâm-pûş olduğu ve birazları cevf-i Kâ'betullâh'da bulunduğu hâlde kantara-i tîğ-ı gadr ü cefâdan geçirdi. Ve ol şehr-i şehîrin birçok ebniye-i âliyyesini yıkıp harâb ederek ve maskat-i re'si olan Hecer nâhiyesine getirmek üzere Hacerü'l-esved'i kal' eyleyerek yıkılıp gitdi; sene 317 (m. 929).

Ebû Tāhir'in Hacerü'l-esved'i Rükn-i celîl-i Kâ'betullâh'dan söküp diyâr-ı Hecer'e götürmekden murâdı, bâzâr-ı füyûzât-âsâr-ı Kâ'betullâh'a kesâd vermek, ya'nî tarîk-ı feyz-refîk-ı haccı nâhiye-i Hecer'e sarf u tahvîl eylemek idi. Hattâ Hecer'de bir hāne-i şekāvet-nişâne bünyâd ile ismine "Dârü'l-Hecere" demiş ve Hacerü'l-esved'i yirmi sene kadar Dârü'l-Hecere'de tevkīf etmişdir.

Ebû Tāhir, Mescidü'l-Harâm dâ'iresinde katl-i âm etdiği gün, kuruyası eliyle bâb-ı rahmet-me'âb-ı Kâ'betullâh'ın levâyih-i müzeyyenesini kal' ve sitâre-i şerîfe ile hızâne-i Beyt-i latîf'de bulunan hedâyâ-yı girân-bahâyı ahz ü kam' ederek askerine tevzî' u taksîm etdi. Altınoluk'u dahī indirmek istedi ise de sath-ı münîfe çıkardığı Karmatiyân-ı bed-kîşân yere düşüp helâk olduklarından buna muvaffak olamadı idi.

Ol hā'in-i bî-dîn, Hacerü'l-esved'i alıp nâhiye-i Hecer'e vâsıl ve zu'munca mâ-fi'z-zamîrine nâ'il olup keyfiyyeti mülûk-ı Fâtımiyye'den Abdullâh el-Mühtedî'ye arz **[55]** u iş'âr ve ba'de-zâ nâm-ı müşârun-ileyhe hutbe-hān olmak tasavvurunda bulunduğunu beyân ve tezkâr ederek;

---

121 [Eyüb Sabri Paşa, aşağıda kendisi de kaynak kabîlinden zikredeceği üzere, buradan başlayarak "Sūret 2"ye kadar Vehhâbîler ile alâkalı anlattıklarını *Târîh-i Vehhâbiyân* adlı eserinden iktibas etmiştir. Bununla birlikte, iktibasların günümüzde anlayıştaki gibi birebir olmadığı ve müellifin metin üzerinde kısmî tasarruflarda bulunduğu görülmektedir.]

"Acâyib! Sen Beledullâhi'l-emîn'de dürlü dürlü fezāhat ve Hacerü'l-esved'i Hecer'e getirmeğe kadar cesâret etdin. Vakt-i Câhiliyye ve zamân-ı İslâmiyye'de ale'l-istimrâr mu'azzez ve mükerrem tutulagelen Beytullâh'ın sitâre-i hürmetini hetk ü izâle eyledin. Bunlarla berâber benim nâmıma hutbe-hān olmak mı istersin?" cevâbını aldığından, onun dahī itā'atinden çıkdı. (*Târîh-i Vehhâbiyân*, sahîfe an 13 ilâ 16.)

Bu tā'ife-i habîse 294 (m. 907), 312 (m. 924), 361 (m. 972) seneleri Irâk hüccâcı kāfilelerini istîsāl ve 314 (m. 926), 356 (m. 967), 362 (m. 973), 384 (m. 994) seneleri dahī tarîk-ı feyz-refîk-ı haccı kesip mürûr u ubûra hasâr ve mazarrât-ı fevka'l-gāye îsāl eylediler.

Eşkıyâ-yı Vehhâbiyye'nin Mekke-i müşerrefe'yi istîlâsı

Ahâlî-yi Hicâziyye'ye ve bi'l-hāssa Mekke-i mu'azzama'da bulunan ahâlî-yi kirâmla mucâvirîn-i zevi'l-ihtirâma ihânet edenlerin biri de Vehhâbî eşkıyâsı olup bunların gerek ahâlî-yi kirâma ve gerek hüccâc-ı zevi'l-ibtihâca etdikleri mezālimin ta'dâdı gayr-ı kābildir.

Vehhâbîlerin ser-gerdesi olan Su'ûd-ı nâ-mes'ûd, Mekke ahâlîsiyle makām-ı emâretde bulunan Şerîf Gālib'i birçok def'alar tehdîd etdi ve birkaç kerreler asker sevkıyle Ümmü'l-kurâ'nın etrâfını sardı ise de 1218 (m. 1803-04) senesine değin ol şehr-i mu'azzamı teshīr edemedi idi. Şerîf Abdülmu'în'in ilticâsı üzerine, âkıbet zabt eyledi. Çünki Şerîf Gālib, 1217 (m. 1202-03) senesi Vehhâbîlerin tehdîdinden gereği gibi ürküp Cidde vâlîsiyle Mısır ve Şâm emîrü'l-hâcclarını da'vet ve Havâric tā'ifesinin Mekke-i mükerreme'yi ele geçirmek tasavvurunda olduklarından bahisle; "Eğer bana cüz'îce mu'âvenet **[56]** eder iseniz re'îsü'l-Havâric olan Su'ûd'un derdesti mümkündür" deyip uzun uzadı sükûtdan sonra her birinden cevâb-ı red almağla, bi'z-zarûre birâderi Şerîf Abdülmu'în'i makām-ı emârete kā'im-makām nasb u ta'yîn ve Cebel-i Ciyâd dâmeninde vâki' konağını ihrâkla evlâd u iyâlini alıp Cidde'ye azîmet etdi. Ve Şerîf Abdülmu'în dahī ulemâ-yı

Mekke'den Şeyh Muhammed Tāhir, Seyyid Muhammed Ebû Bekir, Mîr Ganî, Seyyid Muhammed Attāsî,[122] Abdülhafîz Acemî hazerâtını Su'ûd b. Abdülazîz'e gönderip tālib-i afv u emân oldu idi (h. 1218/m. 1803-04).

Su'ûd-ı bed-bûd, Şerîf Abdülmu'în'in ricâ ve iltimâsını bi'l-kabûl gerek meb'ûsîn-i müşârun-ileyhimi ve gerek "Seyl" mevkı'inde tahaşşüd eden haşerât-ı Vehhâbiyye'yi istishâbla Mekke'ye azîmet ve Şerîf Abdülmu'în'in kā'im-makāmlığını tasdîk ile berâber kıbâb u etrâbın hedm ü harâb edilmesi emrini verip isbât-ı bağy u şekāvet eyledi.

Vehhâbîlerin i'tikādına göre, Haremeyn ahâlîsi, min-dûnillâhi te'âlâ, kıbâb u etrâba ibâdet etmekde olduklarından, eğer türbelerin kubbeleri yıkılıp dîvârları kaldırılır ise ahâlînin dâ'ire-i şirk ü küfrden çıkıp Mevlâ-yı müte'âl hazretlerine ibâdet etmeleri melhûz imiş. Hattâ imâmları Abdülvehhâb oğlu, kendi zu'm-ı fâsidince, 500 sene-i hicriyyesinden (m. 1106-07) sonra vefât edenler hâlet-i şirk ü küfr üzere irtihâl etmiş. Ve ahkâm-ı celîle-i dîn-i İslâm, min-kıbeli'r-Rahmân ol hā'in-i bî-dîne ilhâm edilmiş olduğundan, Vehhâbîlik diyânet-i fâsidesi zuhûrundan sonra vefât edenlerin, 500 sene-i hicriyyesinden (m. 1106-07) beri rihlet etmiş olanların yanlarına defn edilmeleri gayr-ı câ'iz olduğunu ve fakat kubûr-ı müşrikîne yakın yerlere cenâze defn edilmekde be'is olmadığını i'tikād ederdi. (*Târîh-i Vehhâbiyân*, sahîfe an 98 ilâ 101.)

Su'ûd-ı nâ-mes'ûd, Şerîf Gālib'i ele geçirmek ve bu vesîle ile Cidde'yi dahī **[57]** zamîme-i memâlik-i mağsūbe eylemek fikriyle Cidde üzerine dahī yürüdü idi. Lâkin Cidde ahâlîsi asâkir-i şâhâneye ittibâ'en güzel bir müdâfa'a irâ'esiyle Su'ûd'u büyük ve fenâ bir mağlûbiyyete dûçâr eylediklerinden, ma'iyyetinde kalan haşerât-ı bakıyyetü's-süyûfu alıp Mekke-i mu'azzama'ya avdet ve emâret dâ'ire-i fâhiresine bast-ı hasır-pâre-i sıklet edip icrâ-yı hükûmete başladı.

---

122 [Metinde «عكاس».]

Şerîf Abdülmu'în sekene-i Mekketullâh'ı Vehhâbîlerin mezālim-i tā-kat-güdâzından muhâfaza içün rü'esâ-yı eşkıyâya zâhiren sūret-i müdârâ gösterip hoş geçinmek istedi ise de mel'ûnlar dakīka-be-dakīka kibr ü inâd ve zulm ü i'tisâfı artırdıkları ecilden, kendileri ile hüsn-i imtizâc kābil olamayacağına yakīn hâsıl edip birâderi Şerîf Gālib'e bir âdem irsâ-liyle Su'ûd'un emâret dâ'iresinde ve haşerât-ı Vehhâbiyye'nin dahī Mu'al-lâ sâhasında merkûz çadırlar içinde olduğunu ve kendisi Ciyâd Kal'ası'n-da olup bir mikdâr asker ile ansızın teşrîfleri takdîrde Su'ûd'un derdesti melhûz bulunduğunu bildirdi.

Şerîf Gālib bu haber üzerine, Su'ûd-ı bed-bûdu ele geçirmek içün Cidde vâlîsi Şerîf Paşa birlikde olduğu hâlde, mikdâr-ı kâfî süvârî askeri ile bir gece hiç kimsenin haberi olmaksızın Mekke Vehhâbîlerini basdı ve Mu'allâ sâhasında hayme-nişîn-i azamet olan haşerâtın dört tarafını kuşadıp muhâsara altına aldı ise de Su'ûd-ı desâyis-âlûd, ber-takrîb kur-tulup kaçmış ve melâ'în-i mahsūre terk-i silâh etmek şartıyla tālib-i afv u emân olmağla silâhları alınıp memleketlerine gitmek içün salıverilerek Mekke-i mükerreme eyâdî-i e'âdîden istirdâd edilmiş olduğundan, az bir müddet güzerârında Tā'if hisārı dahī elde edilip Osmân-ı Mezāyifî[123] fır-ka-i bâğıyyesi kaçırıldı idi.

Tā'if hisārı Şerîf Gālib'in satvet-i askeriyyesi ile değil Benî Sakīf urbâ-nının rûy-i inkıyâd ve mutāva'ât göstermesiyle istirdâd olundu. **[58]** Çünki Mekke-i mükerreme'de mazhar-ı afv u emân olan Vehhâbîler memleketlerine gitmeyip Su'ûd'un re'y ü tasvîbiyle turuk u mevâridi kat' etmiş olduklarından Şerîf Gālib, Tā'if civârında mukīm Benî Sakīf ka-bâ'ili ricâline âdemler gönderip Tā'if'e hücûmla, Osmân-ı Mezāyifî fır-kasının hisārdan çıkarılmasını ve emvâl ü eşyâlarının beyne'l-kabâ'il yağ-ma vü gāret edilmesini tavsiye etmiş idi.

---

123 [Metinde sehven «مضايقي».]

Çokdan beri böyle bir çapulculuğa teşne-leb olan Benî Sakīf bedevîleri birçok kabâ'il-i urbân ile birleşerek Tā'if kurbunda vâki' Selâme, Mesnâ karyelerini basıp gāret ve üzerlerine gelen Mezāyifî fırkalarını mecbûr-ı ric'at ederek Tā'if hisārını zabtla Şerîf Gālib'e haber gönderdiler.

Osmân-ı Mezāyifî, Tā'if'de dûçâr olduğu mağlûbiyyet ve perîşâniyyet üzerine Yemen dağlarına firâr edip fakat burada birtakım haşerât cem'iyle Hüseyniyye cihetinden ve Su'ûd fırkalarına kumanda eden Abdülvehhâb Ebû Neft mel'ûnu dahī Sa'îdiyye ve sâ'ir taraflardan şehr-i şehîr-i Mekketullâh'ı kuşadıp üç ay kadar şedîd bir muhâsara ile ahâlîyi fevka'l-gāye tazyîk etdiler.

Esnâ-yı muhâsarada Şerîf Gālib beş on def'a meydân-ı harbe çıkıp Vehhâbîler ile çarpışdı ise de her def'asında bozulup ric'ate mecbûr olmuş ve ahâlîde muhâsara beliyyesini çekecek kudret kalmadıkdan başka, nâ-bûdî-i zahīre dahī ahâlî-yi mahsūreyi birbirini yiyecek dereceye vardırmış idi.

Bu muhâsarada kaht ü galâ ol kadar hüküm sürdü ki ekmeğin kıyyesi 5 riyale[124] ve sâde yağın 140 dirhemi 2 riyale çıkdığı hâlde bile satıcıların yüzünü görmek büyük bir tāli'e muhtâc idi.

Evâsıt-ı eyyâm-ı muhâsarada kedi, köpek, güğercin ve daha sonraları **[59]** ot, ağaç yaprağı gibi şeyler ekl ü tenâvülü ile vakit geçirildi idi. Nihâyet bunların dahī ardı kesildiğinden hiç kimseye zulm ü ta'addî etmemek şartıyla Su'ûd'un Mekke'ye dühūlüne muvâfakat olunup akd-ı musālaha edildi.

Bu musālahaya mecbûriyyet-i sahîha üzerine muvâfakat edildiği cihetle, Şerîf Gālib ma'zûr görünse dahī kable'l-muhâsara münkād olan bedevîlerden mevârid-i Mekke'yi muhâfazaya kâfî asker celb ü techîz etmemiş olması, müşârun-ileyh içün büyük bir hatā idi. Hattâ ahâlî tarafından kendilerine meb'ûs olarak gönderilen Seyyid Mîr Ganî, Şeyh Muhammed Attāsî'nin; "Efendim, ahâlî ricâ ediyorlar ve diyorlar ki eğer

124 Mekke'de lira, 100 kuruş hesâbıyla; riyal, 28 kuruşa alınıp verilir.

etrâfdan kabâ'il-i münkāde ricâlini da'vet ederek bizi muhâsaradan rehâ vü halâs edecek ise ta'cîl buyursun. Şâyed buna imkân yok ise musālahaya kā'il olsun. Lâkin bir mikdâr bedevî celb edecek olurlar ise mevsim-i hacca kadar Vehhâbîlere mukāvemete gayret ederiz. Hac vaktinde ise Mısır ve Şâm kāfileleri mu'âvenetiyle tazyîk-i eşkıyâdan kurtuluruz" demelerine, "Kable'l-muhâsara bedevî celb etmediğimden içün ahâlînin mahsūr kaldığını bilirim. Şimdi ise hāricden imdâd celbi hayyiz-i imkânda değildir. Eğer musālahaya rağbet etsem halkın nazar-ı nefretini celb edeceğime şübhe yokdur" tarzında bir cevâb vermiş idi ki müşârun-ileyhin bu yolda idâre-i lisân etmiş bulunması vâki' olan hatāsını i'tirâfdır.

Şerîf Gālib Efendi hatāsını mu'terif olduğu cihetle, musālaha etmek istemezdi. Ve meb'ûseyn-i mûmâ-ileyhümânın; "Cedd-i büzürg-vârınızın eserine ıktıfâ'en musālahaya rağbet etseniz, sünnet-i seniyye-i nebeviyyeye ri'âyet buyurmuş olursunuz. Çünki Resûl-i Ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri, akd-i musālaha içün Osmân b. Affân hazretlerini Hudeybiye'den Mekke-i mükerreme'ye **[60]** göndermişler idi" demelerini de sükût ile geçişdirip akd-ı musālahayı epeyce zamân avk u te'hīr ile ahâlîyi kendinden tenfîr etdi. Nihâyet, mahsūrîn-i ahâlî fevka'l-gāye sıkılmış ve Şerîf Gālib'in tarafdâr-ı gaddârlarından ziyâdece tazyîk görmüş olduklarından, bi'z-zarûre Osmân-ı Mezāyifî'ye arz-ı dehālet husūsuna karâr vererek birer birer firâr etmeğe başladıklarından, zenâdıka ulemâsından Abdurrahmân b. en-Nâmî[125] icbârı ile sūret-i muharrere üzer musālahaya muvâfakat gösterdi.

---

125 [Metinde dört defa geçen bu isim her seferinde sehven «التيامي» (et-Teyâmî) şeklinde yazılmıştır. Bununla birlikte doğrusunun "en-Nâmî" olduğunu, *Târîh-i Vehhâbiyân*'ı tercüme edip notlandıran Dr. Mus'ad b. Süveylim Şâmân tahkik etmiştir. Bkz. Eyyûb Sabrî Paşa, *Târîhu'l-Vehhâbiyyîn*, trc. Mus'ad b. Süveylim Şâmân, s. 35. Buradan atıfla bkz. Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm fî beyâni ümerâ'i beledillâhi'l-harâm*, s. 29.]

Şerîf Gālib'in ulemâ-yı ehl-i sünnet ricâsını efkâr-ı bâride serdiyle redd edip de Abdurrahmân b. en-Nâmî'nin re'yini kabûl etmekden maksadı, hem Su'ûd'un mengene-i işkencesinde ezilmemek, hem de ahâlînin avâm ve askerî takımını kendine ısındırmak idi.

Vâkı'â, bu ısrâr sâyesinde Abdurrahmân b. en-Nâmî himâyesiyle Su'ûd'un gazab-ı mülhidânesinden kurtulup mazhar-ı afv u i'tibâr oldu. Ve ötede beride "Ben musālahaya kerhen muvâfakat gösterdim. Yoksa mevsim-i hacca kadar musālaha etmemek tasavvurunda idim" diyerek avâmm-ı nâs ile askerî takımını kendine bend etdi.

İşte bu musālaha muktezāsıyla Abdülazîz'in oğlu Su'ûd, Mekke-i mükerreme şehrine girip Beyt-i mu'azzama'ya âdî abâdan[126] ma'mûl bir kisve ilbâs ve Hicâz bâdiyyesi urbânı ile dahī kesb-i ülfet ve istînâs etdi. Ve Şerîf Gālib'i mevkı'-i nüfûz u i'tibârdan ıskātla, Beldetullâh içinde teferrüd ü kuvvet ü şevketini artırdıkça, Nemrûd ve Fir'avn gibi ta'annüd ü temerrüd ederek, fikr ü hayâle gelmeyecek birtakım mezālim ve ta'addî ihtirâ'ına başladı.

Şerîf Gālib ise merkez-i saltanatdan imdâd gönderilmediğine muğber olduğundan; **[61]** "İklîm-i mes'ûd-ı Hicâz'ın Vehhâbîlerin eline geçmesine ve Haremeyn ahâlîsinin kayd-ı esâret-i eşkıyâya düşmesine sebeb, vükelâ-yı devletin ihmâlidir" neşriyyâtı ile ahâlîyi Devlet-i Aliyye'den tenfîr ve hey'et-i devleti gayrete getirmek tasavvuru ile Mısır ve Şâm kāfilelerine ebvâb-ı haccın sedd ü turuk u mevâridin bend edilmesini Su'ûd b. Abdülazîz'e tavsiye ve telkīn ederdi.

Hâlbuki onun telkīnât-ı mütevâliyesi eseri olmak üzere, Su'ûd'un gadr u i'tisâfı dâ'ire-i tahammülden çıkdı. Hattâ e'âzım-ı ulemâ-yı ehl-i sünnetin çoğu bi-gayrı-hakkın şehîd ve eşrâf u a'yânın nicelerini bilâ-mûcib salb ü i'dâm ile müslümânlıkda sebât göstermek isteyenler tehdîd olundu. Çarşılara, pazarlara, mahallelere münâdîler çıkarılıp halk

---

126 [Metinde sehven «عبادت».]

«أُدْخُلوا فِي دِينِ سُعُودٍ وَتَظَلُّوا بِظِلِّهِ الْمَمْدُودِ»[127] nidâsıyla Muhammed b. Abdülvehhâb'ın mezheb-i bâtılına da'vet edildiğinden, çöllerde değil Mekke'de bile kendi dîn ü mezhebini muhfazaya muktedir âdemlerin mikdâr ve kemmiyyeti tenâkus eyledi.

Şerîf Gālib hazretleri, bu hâlleri görüp diyânet-i İslâmiyye'nin kutr-ı Hicâz'dan hicret edeceğine yakīn hâsıl eylediğinden; "Sen eğer ba'de'l-hac Mekke'de kalır isen Dersa'âdet'den vürûdu mukarrer olan askere tâb-âver-i mukāvemet olamayıp tutulur ve bi-eyyi-hâl katl olunursun. Böyle bir muhātaraya düşmemek içün ba'de'l-hac Mekke'den çıkıp gitmelisin" diye Su'ûd'u tehdîd etmek istedi ise de bu yoldaki nesāyıhı Su'ûd'un tahfîf-i zulm etmesine değil, kibr u nahvetini artırmasına sebeb oldu.

Garîbe

Su'ûd b. Abdülazîz, dört tarafına şerâre-rîz-i âteş-i gayz u kîn **[62]** olduğu esnâda, mazanne-i kirâmdan bir zâtı çağırıp "Hazret-i Muhammed –*aleyhi's-selâm*– kabrinde diri midir, yoksa bizim i'tikādımız üzere, sâ'ir halk gibi ölü müdür?" su'âlini îrâd ile; «هُـوَ حَـيٌّ فِـي قَبْـرِهِ»[128] cevâb-ı savâbını almış idi.

Mel'ûnun bu su'âlden garazı, azîz-i müşârun-ileyhi ilzâmla katl etmek ve bu su'âl içün Vehhâbîleri iknâ' edecek cevâb tedâriki ise zu'm-ı mülhidânesine göre gayr-ı mümkün olup binâ'en-aleyh müşârun-ileyhi istediği işkence ile öldürmeğe avâmm-ı ahâlînin ârâ vü muvâfakatini istihsāl eylemek olduğundan; "Hazret-i Peygamber kabrinde hayy olduğuna bir delîl-i âdil getirmelisin ki cümlemiz teslîm edelim. Delîl-i mü'evvel ve müvecceh ile isbât edecek olur isen o delîlin, dîn-i hakkı adem-i kabûle vâhî bir özür sayılacağından, seni katl ederim" tarzında

127 [Su'ûd'un dînine girin ve onun uzun gölgesinde gölgelenin.]
128 [O, kabrinde diridir.]

bir su'âl daha îrâd ile "Hāricden delîl bulup da seni kandırmak istemem. Buyurun, birlikde Dârü'l-hicre-i Cenâb-ı Risâlet-penâhî'ye gidip "Muvâcehe-i sa'âdet" penceresi önünde duralım. Ben arz-ı selâm ederim. Selâmım eğer redd olunup seni bi'l-fi'il tasdîka mecbûr eder ise Risâlet-me'âb efendimiz hazretlerinin kabr-i mübâreklerinde hayy-ı ma'nevî ile hayy oldukları derece-i sübûta varır. Şâyed selâmım redd olunmaz ise o hâlde ben kâzib çıkmış olacağımdan istediğin vechile mücâzât edebilirsin" cevâbını aldığından müşârun-ileyhi salıverdi.

Su'ûd'un, bu cevâb-ı müskitden lehîb-i gazabı işti'âl etdi ise de muhātabını ilzâma kâfî ma'lûmât-ı ilmiyyesi olmadığından o meclisde sükût edip birkaç gün sonra azîz-i müşârun-ileyhi katl içün bir Vehhâbî ta'yîn ile "... zâtı bi-eyyi-hâl katl etmeli ve îfâ-yı me'mûriyyet eylediğin sâ'at bana haber vermelisin" dedi idi.

Herîf, hasbe'l-hikme azîz-i müşârun-ileyhe îsāl-i dest-i mazarrat edememiş **[63]** olduğundan, keyfiyyet beyne'l-ahâlî şüyû' bularak hazret-i azîze arz u ihtār edilmiş ve müşârun-ileyh artık Mekke'de ikāmet edemeyeceğini anladığından, bi'z-zarûre ihtiyâr-ı hicret eylemiş idi.

Su'ûd-ı bed-bûd, azîzin Mekke'den çıkdığını haber aldıkda, arkasından bir bedevî cellâdı gönderdi. Ve bedevî; "Hayırlı bir işte bulunacağım" diye koşarak müşârun-ileyhe yetişdi ise de azîz hazretleri bedevînin vürûd eylediği dakīkada ecel-i mev'ûduyla irtihâl buyurmuş olduğundan, bedevî, müteveffânın devesini bir ağaca rabt ile hasbe'l-kā'ide techîz ü tekfîni husūsuna müsâra'at ve gasl-i meyyit suyu tedâriki içün civâr derelerin birine azîmet ederek üç beş dakīka sonra gelip yalnız deveyi bulmakla rehîn-i hayret olup avdetinde keyfiyyeti Su'ûd'a beyân ve ifâde etdi. Ve Su'ûd'un "Evet! Evet! Ben o zât-ı şerîfin zikr u tesbîhle âsumâna ref' olunduğunu alâ-tarîkı'r-rü'yâ seyr u temâşâ etdim. Hattâ birtakım münevverü'l-vücûh melekler na'aş-ı şerîf-i müşârun-ileyhi zikr u tesbîhle âsumâna ref' ederlerken, 'Bu cenâze fülân zâtın cenâzesi olup Âhir zamân

peygamberi'ne hüsn-i ittibâ' ve i'tikādı hasebiyle mükâfât-ı mahsūsa olmak üzere cenâzesi âsumâna ref' olundu' diye nidâ ederlerdi" cevâbını vermesi üzerine; "Acâyib! Beni böyle kadri celîl bir zâtın katline gönderirsin. Ve hakk-ı âlîsinde mebzûl olan eltāf-ı ilâhiyyeyi re'yü'l-ayn gördüğün hâlde yine tashîh-i i'tikād etmek istemezsin" serzenişiyle epeyce söğüp saydı ise de Su'ûd-ı bed-girdâr, bedevînin bu sözlerine ihâle-i sem' u i'tibâr etmeyerek, Osmân-ı Mezāyifî'yi Mekke'ye vâlî nasbıyla Der'iyye taraflarına çekildi idi. (*Târîh-i Vehhâbiyân*, sahîfe an 102 ilâ 119.)

Su'ûd, şarâb-ı zaferle mest ve bî-hod olarak Der'iyye'de bir müddet vakit **[64]** geçirdikden ve *Mir'ât-ı Medîne* cüz'lerinde beyân olunduğu vechile, Medîne-i münevvere'yi dahī ele geçirdikden sonra, Vehhâbîlerden hacc etmek isteyenleri ve ulemâ-yı zenâdıkadan Mescidü'l-Harâm'da neşr-i mezheb-i ibâhata muktedir olanları birlikde getirmek üzere niyyet-i hacla Mekke'ye gideceğini i'lân etdi ve başına toplanan birtakım haşerâtı alıp yola çıkdı.

Ulemâ-yı zenâdıka, Su'ûd-ı merdûddan evvelce yola çıkmışlar idi. Bu herîfler Mekke'ye vüsūl ile Abdülvehhâb oğlunun Vehhâbî mezhebi üzerine yazdığı risâleyi harem-i Mescidü'l-Harâm'da alenî olarak tedrîse başladılar. Ve on gün kadar diyânet-i bâtıla-i rafz u ilhâd mesâ'ilini kabâ'il-i bâdiye ricâli havsalasına yerleşecek ta'bîrât ile anlatmağa çalışdılar. Müte'âkıben Abdülazîz'in oğlu Su'ûd-ı nâ-mes'ûd dahī bi'l-vürûd, Şerîf Gālib'in Mu'allâ tarafında esâs-gîr-i istikrâr olan dâ'iresini vücûd-ı şekāvet-âlûduyla mânende-i deyru'l-yehûd etmiş ve Şerîf-i müşârun-ileyhe iltifât-ı mahsūs olmak üzere maşlah denilen libâs-ı nâ-sipâsın bir parçasını ilbâs ve Şerîf Gālib dahī kendisine arz-ı bî'atle ibrâz-ı alâ'im-i istînâs eylemişdir.

Birgün sonra Şerîf Gālib, Su'ûd b. Abdülazîz ile birlikde Mescidü'l-Harâm gidip Kâ'be-i mu'azzama'yı tavâf ve kudāt-ı erba'a ile harem-i Mescidü'l-Harâm hademesinden beyne'l-kabâ'il hâtırı sayılanlara birer maşlah ve yirmi beşer kuruş bahşîş tevzî'iyle bezl-i eltāf eylediler; fî

22 zi'l-ka'de sene 1222 (m. 21 ocak 1808). (*Târîh-i Vehhâbiyân*, sahîfe an 152 ilâ 153).

Bu sırada Şâm kāfilesi vürûd eyledi idi. Su'ûd, kāfileyi Mekke'ye idhāl etmeyeceğini i'lân içün Mes'ûd b. el-Mezāyifî nâmında bir herîfi mezkûr kāfileye göndermiş idi. Mes'ûd, kāfileyi Mekke kurbunda vâki' "Kıyb" denilen **[65]** mevkı'de istikbâl edip; "Siz şürût-ı mun'akide ahkâmına muhālefet etdiniz. Su'ûd b. Abdülazîz'in Sālih b. Sālih ile gönderdiği emir üzerine askersiz gelmeniz iktizā eder iken yanınızda birçok asker vardır. Mâdem ki Su'ûd'un irâdesi hilâfında bulundunuz, Mekke'ye dühūlden memnû'sunuz" dedi. Ve Emîrü'l-hâc Yûsuf Paşa keyfiyyeti Su'ûd'a bildirmek ve ıskāt-ı farîza-i hacc içün istihsāl-i icâzet ve ruhsat eylemek üzere yalnızca Mekke'ye gidip Su'ûd'a beyân-ı mâ-hüve'l-vukū' ederek; "Yûsuf Paşa! Eğer havfullâh mâni' olmasaydı, cümlenizi katl ederdim. Haremeyn ahâlîsiyle urbân-ı bâdiye-nişîne getirdiğin surre-i mu'tâdeyi bi't-teslîm avdet etmelisin. Sizi bu sene hac ve tavâfdan men' etdim" cevâb-ı nâ-savâbını ahzla Surre-i hümâyûn'u teslîm edip avdet eyledi. (*Târîh-i Vehhâbiyân*, sahîfe an 155 ilâ 156.)

Şâm kāfilesi hüccâcının Arafât'a hurûcdan memnû' oldukları haber-i vahşet-eseri sâmi'a-hırâş-ı ehl-i İslâm oldukda, Mekke ahâlîsi müstağrak-ı deryâ-yı ekdâr u âlâm ve istîlâ-yı gam u endûh u hüzünle ser-sâm olup Mekke sekenesinin dahī bu memnû'iyyet dâhilinde bulunduğuna zehâbla ağladılar, sızladılar; hele ertesi günü ehl-i Mekke'nin Cebelü'r-Rahme'ye azîmetlerine müsâ'ade ve fakat mihfe ve taht-ı revân ve şuğdüf gibi şeylerle azîmetden memnû' oldukları ifâde olunup keyfiyyet münâdîler ile işâ'a vü i'lân edildiğinden, gerek kudāt ve gerek sâ'ir zevât, merâkib ve develere rükûbla Arafât'a azîmet ve esnâ-yı vakfede Mekke kādîsının yerine Su'ûd'un emriyle ulemâ-yı zenâdıkadan biri hutbe-hān olup ba'de'l-hac Mekke'ye avdet etdiler. (*Târîh-i Vehhâbiyân*, sahîfe an 157 ilâ 158.) **[66]**

Su‘ûd, Arafât avdetinde Mekke kādîsı Hatîb-zâde Muhammed Efendi'yi azl ve yerine ulemâ-yı zenâdıkadan Abdurrahmân en-Nâmî'yi nakl etdi. Ve müşârun-ileyh Muhammed Efendi ile Medîne mollası Su‘adâ Beğ'i ve Mekke-i mükerreme nakībi Atāyî Efendi'yi celble bir kālîçe üstüne oturdup teklîf-i bî‘at ve musāfaha eyledi. Ve müşârun-ileyhim Vehhâbî diyâneti usūlünce *"Lâ ilâhe illallâhu vahdehû lâ şerîke leh"* diyerek musāfaha ve bî‘at edip yerlerine oturduklarından Su‘ûd mahzūz olup; "Ben gerek sizi ve gerek Şâm kāfilesi hüccâcını Sālih b. Sālih'e ısmarladım. Sālih, emîn ve iyi bir âdemimdir. Mihfe devesiyle yük devesi üçer yüz ve kazıklama yüz ellişer kuruşa olmak üzere Şâm'a gitmenize narh verdim. Bu kadar ucuz ücretle Şâm'a azîmet, sizin içün büyük bir ni‘metdir. Sâyemde ferîh u fahūr gidin. Hüccâc-ı sâ'ire dahī bu minvâl üzere emnen ve sâlimen gidip gelecekdir ki bu da benim bir adâletimdir. Pâdişâh-ı âl-i Osmân, Sultān «Selîm» Hān hazretlerine mahsūs bir nâme yazdım. Bu nâmede kubûr üzerine kubbeler binâ vü inşâsının ve zebh-i karâbîn ile ashâb-ı kubûra tevessül edilmesinin men‘-i vukū‘unu tavsiye ve beyân etdim. Müşârun-ileyh hazretlerine verilmek üzere bu nâmeyi size vereceğim" dedi. (*Târîh-i Vehhâbiyân*, sahîfe an 160 ilâ 161.)

Vehhâbîlerin bu istîlâsı üç dört sene kadar devâm etdi ise de 1227 (m. 1812) senesi Mısır vâlîsi Mehmed Alî Paşa, bi'z-zât Cidde'ye azîmet ve oradan da Mekke üzerine sevk-i ketîbe-i satvet ve savlet eylediğinden, Cidde'den gönderdiği fırka ile Medîne'den irsâlini emr eylediği fırka-i Mısriyye birleşip bi'l-muhârebe Vehhâbîleri Mekke'den çıkardılar. **[67]**

SŪRET
«2»
Mekke-i mu'azzama büyût u menâzilinin şekl ü hey'etini, ol şehr-i mukaddesin derecât-ı harâret ve bürûdetini, oraca hâsıl olan fevâkih ve sebzevâtın fevâ'id ve mazarratını, hāk-i tâb-nâk-i Hicâziyye'de zuhûru mervî olan hastalıkların esbâb-ı zuhûr u neş'etini zikr u tafsīl eder.

Mekke-i müşerrefe hānelerinin birtakımı kârgîr ve birazları da 'ayn'ın zammıyle "uşşe" ıtlâk olunan hasır ve otdan yapılmış kulübelerden ibâretdir. Kârgîr olanlardan çoğunun üzeri düz ve toprak ile memlû ve birazlarının üzerleri ve ba'zılarının odaları ile nerdübânları yek-pâre mermer gibi "taptap" ile örtülü ve ekserîsinin pencereleri "keprîte" [كپريته] nâmıyla müte'ârif olan hasır perdelidir.

İstitrâd:
[Avrupa seyyâhlarının Mekke evlerinin pencereleri hakkındaki tahkīkātlarının noksānlığı]

Avrupa ahâlîsinden Mekke-i mükerreme'yi seyr u seyâhate muvaffak olanlar, büyût-ı Mekke pencerelerinin kaba hasırdan olduğunu ele alarak, seyâhat-nâmelerinde münâsebetsiz bir lisân isti'mâliyle ahâlî-yi kirâm-ı Mekke'nin tabî'atsız olduklarını işrâb ediyorlar ise de seyyâhîn-i mûmâ-ileyhimin bu mes'eledeki zehâbları doğru değildir. Tahkīkātları pek noksāndır.

Mekke-i mu'azzama büyût u menâzilinin hemen ekserîsi harem-i şerîf-i Kâ'betullâh'a nâzır olduğuna ve şemsin sühūnet ve harâreti gāyet şedîd ve mü'essir bulunduğuna **[68]** mebnî, dûr-endîşân-ı eslâf hem ahâlîyi şemsin te'sîr-i harâretinden kurtarmak ve hem de Mescidü'l-Harâm harem-i şerîfine sadâ aks etdirmemek tasavvuruyla, evlerin pencerelerine birer hasır perde ta'lîkını tasvîb edip îfâ-yı muktezāsına karâr vermişlerdir.

Bu karâr, ahâlînin Kâʿbetullâh'a derkâr olan taʿzīm ve ihtirâmlarına bir alâmet-i vâzıha oldukdan başka, büyût-ı Mekke'nin rasānet ve metânetini îmâ ve nisâ tâ'ifesinin ehl-i perde ve iffet olduklarını, yaʿnî nisvân-ı Haremeyn'in dâ'ire-i mahdûde-i şerîʿat hāricine çıkmamak fikrinde bulunduklarını işʿâr eder. Zîrâ büyût-ı Mekke pencereleri hāricinde görülen keprîte, hasır perde makāmında değil, kafes makāmındadır.

Keprîtelerin iç taraflarında ağaçdan maʿmûl birer de tahta perde vardır ki bizim diyârımızda bunlara "kanad" denir. Havâlar ne vakit ziyâdece sühūnet kesb eder ise ashâb-ı büyût kendilerini harâret-i şemsden muhâfaza içün zikr olunan pencere kanadlarını kapadırlar.

Taʿrîf olunan tahta perdeler, ebniyelerin hey'et ve cesâmetine göre olduğuna ve Mekke'de kereste biraz güçce ele geçmekde bulunduğuna binâ'en, cesîm ebniye pencerelerinin tahta perdeleri Hind'in meşhûr sâc ağacından iʿmâl olunup üzerlerine gâyet ince nakış örülür ki bunların beheri ancak 2 bin 500 ve daha aşağıcaları bin 500 kuruşa ve en ucuzu nihâyet 2,5-3 liraya kadar çıkar ki bu da âdî çam ağacından olabilir. Bu takdîrce bir pencerenin perdesine bu kadar akça sarf edilmek ulviyyet-i tabîʿat muktezāsından olmağla, Avrupa seyyâhlarının zebân-dırâzlığı pek vâhîdir. (İntehâ) **[69]**

Zemîn sütūhu taptapdan maʿmûl olan hāneler, gündüzleri şemsin te'sîr-i sühūnetinden toprak kadar harâret celbiyle, altında bulunan üst kat odalarını korkulacak kadar teshīn edemeyeceğinden, taptaplı olan menâzilin taptapsız olarak sâde toprak ile örtülmüş bulunan menâzilden hıfzu's-sıhha kāʿidesince pek çok farkı vardır. İçi taptaplı olan mesâkin, taptapsız bulunan menâzil kadar rutūbetli olmayıp tathîrinde dahī nevʿammâ sühûlet olacağından, içinde ikāmet edenlere öbürleri kadar mazarrat îrâs etmez.

İhtār

Taptap denilen şey, ocak külüyle kum ve kireçden mahlût harcdan dondurulmuş çamurdan ibâret olarak bir nev' mermer taklîdi, ya'nî Dersa'âdet'de çimento mâyi'iyle i'mâl edilmekde olan kaldırımların aynıdır. (İntehâ)

Hasır ve ot ile i'mâl olunmakda bulunan kulübeler, her ne kadar ehemmiyyetli yapılmış olsalar dahī harâret-i şemsle ısınıp rutūbetden hâlî olmazlar. Bu kulübelerde ikāmet edenler tehlikeden sâlim olamayacaklarından, öyle ebniyelerde ikāmet, hıfzu's-sıhha kānûnu ahkâmına karşı hareketden ibâret olup binâ-ber-în bilâd-ı bâride sekenesi hakkında bunların istîcârı gayr-ı câ'izdir. Çünki şiddet-i harâret mülâbesesiyle tebrîd-i vücûda ihtiyâc görünerek, sık sık rûzgârlı yerlere çıkıp açık saçık oturulacağından, soğuk alınması emr-i tabî'î ve bu hâlin tevlîd-i emrâz u ilel edeceği bedîhîdir.

Mekke-i mu'azzama şehrinde yaz günleri tahammül olunmaz râddelerde harâret olduğundan, **[70]** ahâlîden zengin olanların çoğu, Tā'if belde-i latīfine giderler ve birazları Mu'allâ bağçelerinde imrâr-ı zamân ederler ise de kış günleri Hüseyniyye ile Vâdî-i Fâtıma mevkı'lerini ve daha sâ'ir münbit ve münşerihü'l-bâl olan yerleri gezip teferrüc ü tenezzüh ederler ki Hicâz kıt'a-i mukaddesesi arzının eyyâm-ı şitâsı, Rûmeli ve Anadolu kıt'alarının mevâsim-i evvel bahârı gibidir.

Hüseyniyye

Hüseyniyye denilen yer, Mekke-i mu'azzama'nın Yemen tarîkında ve iki sâ'at bu'dunda bulunan Cebel-i Sevr'in arkasında beş altı parça münbit bağçeyi şâmil bir mahall-i dil-ârâ olup etrâfında bulunan miyâh-ı câriye sâyesinde karpuz, limon ve her nev' sebze ile yonca otu, hurma gibi hâsılât-ı mergūbe yetişdirilmekdedir.

Vâdî-i Fâtıma

Vâdî-i Fâtıma, Mekke-i mu'azzama'nın beş altı sâ'at Medîne-i münevvere cihetinde olup birkaç mahsūldâr bağçe ve çend-pâre karye ile Mâ'ü'l-Cümûm, Mâ-i Hudra [ماء خضرة], Mâ-i Heniyye [ماء هنية], Mâ-i Hüseyniyye, Mâ-i Ebû Avrede [ماء أبو عوردة], Mâ-i Ravza, Mâ-i Hayf [ماء حيف], Mâ-i Tevenzûb [ماء تونذوب], Mâ-i Kūrfe [ماء قورفة], Mâ-i Bân [ماء بان], Mâ-i Mübârek, Mâ-i Cedîde, Mâ-i Cüfah [ماء جفح], Mâ-i Su'le [ماء سعلة], Mâ-i Mazīk [ماء مضيق], Mâ-i Ğarîme [129][ماء غريمة], Mâ-i Ebû Şa'b [ماء أبو شعب], Mâ-i Midrâr, Mâ-i Feyde [ماء فيدة], Mâ-i Semmâşe [ماء سماشة], Mâ-i Cedîde, Mâ-i Hırâmez [ماء حرامز], Mâ-i Bahreyn, Mâ-i Kureyz [ماء قريز], Mâ-i Hâmide, Mâ-i Berâbir [ماء برابر], Mâ-i Hudeyde [ماء حديدة], Mâ-i Heyme [ماء هيمة], Mâ-i Serû'a [ماء سروعة], Mâ-i Rübkân [ماء ربكان] isimlerinde otuz kadar miyâh-ı câriyesi vardır ki bu suların en hafîf ve a'lâsı Mâ-i Henî'e ve kâffesinin batī'ü'l-hazm ve nâ-makbûlü Mâ'ü'l-Cümûm'dur.

Miyâh-ı mezkûrenin etrâfında yetişdirilmiş olan bağçelerde kavun, karpuz **[71]** ve sebzevât-ı mütenevvi'a ile hurma, kına gibi şeyler husūle gelmekde ve mecrâları vâsi' olan sularda külliyyetli sülük bulunduğundan, sülük saydını i'tiyâd eden kurâ-yı mütecâvire ahâlîsi tutdukları sülükleri Mekke-i mu'azzama şehrine getirip fürûht etmekdedir.

Mekke-i mu'azzama'ya sekiz on sâ'at ba'îd ve yek-diğere birer buçuk sâ'at karîb olan Süveyle [سويلة] ile Mazīk mevâkı'inin dahī havâları pek latīfdir. Bunların her birinde tatlı limon, turunç, muz ve Cebel-i Kürrâ[130]

---

129 [*Mir'âtü'l-Haremeyn*'in Farsça tercümesinde «ماء عزيمه» (Mâ-i Uzeyme) şeklinde yazılmış ve eserin aslında «ماء غريمه» (Mâ-i Ğarîme) şeklinde geçtiği not edilmiş, bununla birlikte herhangi bir tahkik kaydı düşülmemiştir. Bkz. Eyyûb Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Sefernâme-i Mekke*, s. 102.]

130 [Bâzı kaynaklarda "Kirâ" ve "Kerâ" şeklinde de geçmektedir. Meselâ bkz. Abdülmelik b. eş-Şâfi'î Âsımî, *Samtü'n-nücûmü'l-avâlî fî enbâ'i'l-evâ'il ve't-tevâlî*, IV, s. 96.; Ahmed İbrâhim Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve ahdü'r-Resûl*, s. 21.]

ile Tâ'if bağçelerinde üzüm, nar, ayva, incîr, erik, şeftâli, zerdâli, bâdem, ceviz, kara dut eşcârıyla müzeyyen ve mükemmel bağçeler ve Tâ'if'in beş altı merhale ilerisinde dahī cârî sular ve münbit tarlalar, bâdem, yaban yâsemîni, yabânî zeytin, söğüd gibi ağaçlar bulunur.

Tenbîh

Arâzī-i Hicâziyye'de "lâdığ" [لاديغ] denilir bir nev' zehirli örümcek vardır. Bu hayvân her kimi sokarsa o âdem üç dört sâ'at zarfında telef olur. Bu örümcek eğerçi her yerde bulunur ise de Vâdî-i Fâtıma'da çokça olduğundan, buraya uğrayanlar ihtiyâtlı davranmalıdır.

Lâdığ denilen örümceğin ayakları tüğlüdür. Ağzında iki çatallı dört aded siyâh ve gâyet serd bir de dikeni vardır. Vücûdunun cirmine nisbetle semmi ziyâdece ve gālibdir. Kaçmasına ise insân güç hâl ile yetişebilir. **[72]**

İlâc

Cenâb-ı Hakk cümleyi muhâfaza buyursun; mezkûr hayvân bir kimseyi sokar ise sokduğu yeri zamân mürûr etmeksizin âteş ile iyice dağlamadıkça semmi gâyet mü'essir ve mühlik olduğundan, o âdem içün kurtulmak ihtimâli yokdur. (İntehâ)

Ta'rîf olunan örümcek, gündüzleri taş aralarında saklanıp geceleri aydınlıkda bulunmasını sever. Leylen her nerede aydınlık görür ise ne kadar kalabalık olsa dahī bî-muhâbâ oraya hücûm eder. Binâ'en-aleyh arâzī-i mukaddesede bulunanlar, her nerede olur ise olsun geceleri âteş yakmak murâd etdikleri takdîrde, yakılan âteşden uzakça oturmalı ve hele Vâdî-i Fâtıma'da gerek âteş ve gerekse kandîl veyâ mum ışığından ba'îdce durmağa gayret etmelidir.

Bu hayvân memâlik-i Osmâniyye'de "bûy"[131] denilen hayvânın aynı ise de hasbe'l-hikme arz-ı Hicâz'da bulunanlarının semmi ezyed ve husū-

131 [Uzun bacaklı zehirli bir örümcektir. Yanlışlıkla "büğelek/büvelek" dendiği de vâkîdir.]

sıyle Vâdî-i Fâtıma'da vücûdu ekser olduğundan, Vâdî-i Fâtıma civârında bulunanlar dikkatlice davranmalıdır.

Derecât-ı harâret

Havâları mu'tedilce olan mevâkı'-i sâbıku'z-zikre nisbetle Mekke-i mu'azzama şehr-i şehîr-i mukaddesi çukurca bir mahalde ve ta'rîf olunduğu vechile birtakım cibâl-i mürtefi'a-i müteselsile arasında bulunmuş olduğundan, harâret-i havâsı altı yedi ay mütevâliyen mümted ve te'sîr-i sühūneti dört mâh kadar sâ'at-be-sâ'at müşted olur. **[73]**

Sıcaklar, Römork [رؤمورك] mîzânü'l-harâresi hükmünce şehr-i hazîrânda 29, temmûzda 29,5, ağustosda 30 ve ağustosun en sıcak günlerinde 35-36 derecelere kadar çıkar ise de çok sürmediğinden 32-33 derecelere kadar inip bir müddet bu hâlde kalır. Ve şühûr-ı mezkûreden sonra havânın harâreti gün-be-gün tenezzüle başlayıp eylülde 28, teşrîn-i evvelde 25 derecelere inerek havâları tebrîd eder.

Ahâlî-yi Mekke, zikr olunan aylarda gündüzleri binâlar altında, geceleri sütūhlar üzerinde ikāmet ederler. Bu mahallerin harâreti, mîzânü'l-harârenin hāricde irâ'e eylediği derecâtdan dört derece aşağı olduğundan, geceleri sütūhlar odalardan ve gündüzleri odalar sütūhlardan serince olur.

Teşrîn-i sânî ibtidâlarında havânın harâreti 24 ve on beşinden sonra 22 dereceye indiği cihetle, bu esnâda umûmiyyetle odalarda yatılır. Mîzânü'l-harâre, kânûn-i evvelin ibtidâlarında 21 ve yirmi beşinden sonra 19 dereceye kadar tenezzül ve o hâlde takarrur eder ise de nâdirâtdan olarak 17 dereceye kadar nüzûlü dahī mervîdir. Kânûn-i sânînin yirmi beşinden sonra mîzânü'l-harâre, sabâhları 18 dereceye kadar inip, fakat öğle vaktinde 1,5 ve ba'zen 2 derece mikdârı yükselir.

Eğerçi her mevsimin sabâh ve akşamlarında harâret ikişer derece tenâkus ederek havâyı serinledir ise de öğlen ile ikindi zamânları yine

ikişer derece tezâyüd edip sabâhlara nisbetle havânın harâreti artar. Şehr-i şubat günlerinin sabâhlarında harâret-i havâ 20 derecede iken öğlen üzerleri 22 dereceye çıkıp mart sabâhları 23 dereceden az olduğu hâlde 1,5 derece kadar tefâvüt ederek nîsânda 24,5, mayısda **[74]** dahī 27 dereceye ve mayısın zuhr u asırlarında 29 dereceye su'ûd eder.

Hicâz arâzīsinde ekseriyyet üzere lodos rûzgârları eser, fakat biraz sıcakça esdiğinden yaz günleri Mekke-i mufahhame belde-i mu'azzamasında soğuk su bulunmaz. Ve azıcık ziyâde gezenler terleyip vücûdlarını muhâfaza edemez. Bi'l-akis rûzgâr esmez ise râhat edilemez. Eğer poyraz rûzgârları eser ise sular kesb-i bürûdet ve havâlar serinleyip ahâlî râhat eder.

İfâde-i mahsūsa:
[Havânın ve yolların ıslâhı]

Harâretin bu derece ziyâdeliği, Mekke-i mükerreme şehrinin etrâfı cibâl-i mürtefi'a-i müteselsile ile muhât olduğundandır. Bu dağların taşları şemsden aldıkları harâreti dâhil-i beldeye verip harâret-i mevcûdeyi artırdığından, yaz mevsimleri bu harâret gece yarılarına kadar zâ'il olmaz. Harâret-i beldeyi azaltmak ve gözlere fâ'ide-bahş olmak içün yeşil bir manzaraya ihtiyâc vardır. O da Mekke-i mu'azzama'ca mümkündür. Beldetullâh'ın etrâfında bulunan dağların şehre nâzır olan yüzlerine münâsib ağaçlar dikmeli ve ba'zı yabânî ve çabuk yetişir ağaç tohumları saçıp dağları ormanımsı bir hâle getirmelidir. Vâkı'â, bu orman öyle bir iki senede vücûda gelmez ise de ilk senede bayırlar umûmiyyetle yeşillik kesb eder. Taşların ısınamamasına bir dereceye kadar mu'âvenet edip memlekete serinlik verir ve beş on sene sonra ol şehr-i mufahhamı büyük bir orman içinde bırakır. Ma'a-mâ-fîh bu ağaçlar ve tohumlar Amerika kıt'asına mahsūs olan ve beher sene üçer dörder metre irtifâ' eden çam ve buna müteferri' cins ü nev'den olmalıdır ki havâyı ıslâh etsin. **[75]**

Umre tarîkı dahī iki taraflı münâsib ağaçlar dikilerek tezyîn edilir. Ve araba gidip gelecek derecelerde tesviye vü tastīh olunur ise mu'temirîn-i kirâm râhat eder. Oraları âdetâ bir mesîre rengini alır.

Arafât yolu dahī ağaçlar dikilmek sūretiyle kābil-i ıslâh olup, fakat Me'zimeyn gibi yerlerinde harâmîlerin tahaşşüd ve ictimâ'ına mahal kalmamak içün mevâsim-i hacda buralarda mikdâr-ı kâfî zabtiyye bulundurmak şartıyla, bu yolun dahī münâsib ağaçların garsıyle tezyîn ve te'mîni, hüccâc-ı vâdi'l-minhâcın irâhesi maksadı üzerine arzû olunan ıslâhât cümlesindendir.

Tenbîh

Yaz mevsimleri Mekke-i mu'azzama'da bulunanlar, havâdâr mevâkı'de ikāmet etmelidir. Mekke-i mükerreme'nin en havâdâr mevkı'leri, Gırâre [غرارة] mahallesinin Fülfül Kal'ası tarafları ile Safâ Dağı'nın üzeri ve Cebel-i Ebû Kubeys etekleri ve Mes'â-yı şerîf'in harem-i Mescidü'l-Harâm'a muttasıl olan yerleri ve Kaşşâşiyye cihetleri gibi Mekke-i mu'azzama'nın en yüksek yerleridir. Bu mahallerin zemîni Mekke'nin sâ'ir tarafları zemîninden yüksekçe ve sokakları mahallât-ı sâ'ire sokaklarına nisbetle vâsi'ce olduğundan, buralarda hiçbir vakit havâ eksik olmaz.

Mu'allâ, Kaşşâşiyye, Şübeyke mahallerinin dahī mahallât-ı sâ'ire havâlarına nisbetle havâları iyice olduğundan, buralarda dahī ârâm u ikāmet edenlerin vücûdları pek o kadar sarsılmaz. Ma'a-mâ-fîh bu mevâkı'de bulunan büyûtun pencereleri behemehâl lodosa karşı olmak iktizā eder.

Mekke'nin zikr olunan mevâkı'inden gayrı, herhangi bir mahallesinde bulunan hāneler yaz günleri bayağı hamâm külhānları gibi kızgın ve terâküm eden süpründü ârızasıyla **[76]** sokakları müte'affin olmakla berâber, birtakım hastalıklar husūle getirdiğinden, bu cihâtda konakları olan zenginler ve bi'l-hāssa istikrâ-yı vekâle etmiş olan hâcılar, eyyâm-ı

sayfda tebdîl-i havâ tarîkıyle Tā'if'e azîmet ve hacc-ı şerîf zamânı takarrub etdikde avdet edip nüsük-i haccı sıhhat-i vücûd ile îfâ etmelidirler.

Mekke-i mükerreme'de şeftâli, kayısı, incîr, ayva, armud, elma, erik, temr-i Hindî, üzüm, hurma, bâdem, ceviz, dut, unnâb, kavun, karpuz, portakal, limon, lîm, nar, muz, hıyar, acur meyveleriyle, hindibâ, enginar, bamya, kereviz, tâze fasülye, pazı, cezer-i Yemânî, domates, bâdincân, kuru fasülye, böğrülce, kuru bakla, nohud, turp, dere otu, mi'denevâz [maydanoz], sarımsak, kimyon, pırasa, karîn-i bahâr [karnıbahar], lahana gibi şeyler mevcûd olup pırasanın beher adedi bir, lahananın beher başı 14 kıyye gelir ki bu kadar büyük pırasa yalnız Hicâz'da hâsıl olabilir.

İstitrâd:
[Hicâz'daki meyve ve sebzelere dâ'ir ma'lûmât]

Eğerçi Hicâz arâzī-i mukaddesesinde her cins meyve bulunur ise de bilâd-ı hârrede seyâhat eden bilâd-ı bâride ahâlîsine bunların ekserîsi muzır olduğundan, bu meyvelerle sebzelerden Hicâz arâzīsinde hangilerinin eklinden ihtirâz olunmak iktizā edeceğine dâ'ir bir nebze ma'lûmât verilmek üzere, şurada birkaç söz söylemek lâzım geldi.

Şeftâli: Ta'mı lezîz ve sūret-i mer'iyyesi latīf ise de hazmı su'ûbetlice olduğundan ifrâtla ekli muzırdır.

Kayısı: Lezîz ve râyihası şevk-engîzdir. Ma'a-mâ-fîh arâzī-i mukaddesede [77] çokça ve sıkça ekli muzır ve maraz-ı ishâli dâ'îdir. Zerdâli dahī şekerle tabh edilmeyerek yenir ise safralı hummâ ve mi'de fesâdını câlibdir.

İncîr: Tā'if'de hâsıl olur. Rûm memâliki incîrleri kadar büyük olmaz ise de ta'mı latīfdir. Fakat kesret-i ekli vücûda gevşeklik verir.

Ayva: Kemâliyle olur ise nefîs bir râyiha ve lezzet peydâ eder. Hâlbuki fi'ili munkabız olduğundan hām yâhūd kable't-tabh ekli muzırdır.

Armud: Arâzī-i Rûm armudu gibi büyük olmayıp Ahlat armudu cirmindedir. Ziyâdece ekl olunur ise mi‘deye îrâs-ı za‘af eder.

Elma: Bu arâzīde bulunan elmanın ifrâtla büyüğü, âdî şeftâli cirminde olup dâ’imâ hām koparılmakda olduğundan mayhoşcadır. Eğer şeker ile pişirilip mikdâr-ı kâfî yenir ise hazm-ı ta‘âma medârı olur.

Erik: Tā’if’de yalnız mürdüm eriği bulunur. Lâkin dâ‘î-i ishâl olduğundan ekli câ’iz değildir.

Temr-i Hindî: Kurusu, kırmızı ağaç kabuğu tarzındadır. Bir mikdâr suda ıslatılır ise rengi lâ‘l-vârî ve gāyet humûzatlı bir şerbet olur ki bu şerbete biraz şeker katılıp içilir ise der-akab harâreti keser.

Üzüm: İnde’l-etıbbâ üzümün tâzesi, demi serinledir. Mazarratı, sâ’ir meyvelerden az ise de kesret-i ekli, veca‘lı ishâl husūle getirir.

Mekke’de bulunan üzüm Tā’if mahsūlü olup Çeşme rezâkīsi gibi kalınca kabuklu ve fakat gāyet tatlıdır.

Hurma: Gāyet tatlı ve lüzûcetli ise de bilâd-ı bâride ahâlîsi ziyâdece **[78]** yiyip üzerine su içseler, der-akab yürek bozgunluğu vereceğinden pek ziyâde ekli muzırdır.[132]

Bâdem: Batī’u’l-hazm olup fakat supyesi harâreti kat‘ u teskîn eder.

Ceviz: Tā’if’de zuhûr eden tâzesinin iç kabuğu soyulup mikdâr-ı kâfî yenir ise zararı olmaz. Ma‘a-mâ-fîh kurusunun ekli, arâzī-i Hicâziyye’de muzırdır.

Dut: Hicâz’da yalnız kara dut bulunabilir. Fakat pek çabuk bozulduğu cihetle eklinden ihtirâz olunmak lâzım gelir.

Unnâb: Şâm’dan gelir. Kurusunun matbûhu illet-i sadra nâfi‘dir. Cidde ve Mekke sekenesi kişniş ile berâber tabh ederek “Ebü’r-Rikâb” safralı hummâ hastalığına tutulanlara içirirler.

Karpuz, kavun: Eyyâm-ı hârrede karpuzun ekli, vücûdu tebrîd ve hiddet-i dem ve harâreti teskîn eyler ise de ziyâdece ekli şişkinlik verip

---

132 Hurmanın cins ü nev‘ine dâ’ir ma‘lûmât-ı mükemmele almak murâd edenlerin, *Mir’ât-ı Medîne* cildine mürâca‘at buyurmaları iktizā eder.

insânı râhatsız eder. Kavuna gelince, bunun ahyânen şiddetli yürek bozgunluğu husūle getirdiği muhakkak olduğundan, gāyet tatlısı bulunmadıkça ekli câ'iz değildir.

Portakal: Arâzī-i Hicâziyye'de birkaç sene evvel yetişdirilmiş ise de ekseriyyetle Mısır'dan getirilir. Sadece ekli dahī latīf olup hattâ şerbetinin isti'mâli hâl-i sıhhatde harâreti ve ağız kuruluğunu ve hiddet-i demi teskîn etmekde emsâli yokdur. **[79]**

Limon: Münâsib et'ımeye sıkılır ve limonata yapılıp içilir. Lâkin tatlı limonun kesret-i ekli muzırdır.

Lîm: Mekke-i mükerreme'ye mahsūs bir nev' ekşi ve gāyet sulu turunç olup arâzī-i Hicâziyye'de limon yerine isti'mâl olunur.

Lîmden yapılan limonatayı içenlerin ma'lûmu olduğu üzere, gerek râyiha ve gerek mi'dece limona takdîm ve tercîh olunabilir. Şu kadar ki sıkılacağı vakit, kesilen yerinin etrâf-ı hāricîsi birer mikdâr soyulup ba'dehû sıkılmak îcâb eder. Zîrâ böyle sıkılmaz ise kabuğunun acılığı şerbeti ziyâdece acılatır.

Nar: Gerek ekşisi ve gerek tatlısı sıkılıp şerbet gibi içilir ise fâ'idesi ziyâdedir. Ekşisinin şurûbu deme serinlik vererek harâreti teskîn eyler ise de tatlısının çekirdeğiyle ekli mi'deyi ifsâd eder.

Muz: Tūl-i arzda körpe Rus hıyarı denilen yaban hıyarına müşâbih olup gāyet a'lâsı arâzī-i Yemâniyye'ye mahsūsdur. Hicâz kıt'asında hâsıl olan muzun cirmi küçükdür. Olmuşunun kabuğu soyulup şeker ile ekli hoş olur ise de hazmı batī olduğundan kesret-i ekli muzırdır.

Hıyar: Fi'ili yumuşadıcı ve serinledici ise de esnâ-yı ta'âmda salatasının ekli iştihâyı açar.

Acur: Hıyar cinsinden olmağla fi'ili, hıyar fi'iline şebîhdir. Arabistân'da körpelerini hıyar gibi salata yerinde isti'mâl ve sakız kabağı gibi envâ'-ı et'ımesini **[80]** tabhla ekl ederler. Hattâ dolmasını bile yaparlar. Lâkin batī'ü'l-hazm olmağla bilâd-ı bâride ahâlîsine kesret-i ekli muzırdır.

Hindibâ: Mekke-i mu‘azzama’da bulunan envâ‘-ı sebzevâtın biri, hindibâdır. Hindibânın ta‘mı latīf ve hazmı sağlam ve sehîldir. Hîn-i eklde acıca gelir ise de hazm-ı ta‘âma medârı olmağla mi‘deye kuvvet verir.

Enginar: Tā’if bağçelerinde yeni yetişdirilmiş olduğundan, ahâlî-yi Mekke’ye göre sebzelerin içinde mu‘teber ve ta‘mı latīf türdür. Lâyıkıyla tabh etdirilir ise lezzeti hoş ve hazmı serî‘ olacağından mazarratı görülmez.

Bamya: Fi‘ili müleyyindir. Körpeleri güzelce pişirilir ise serî‘ü’l-hazm olacağından eklinin mazarratı yokdur. Mekke-i mükerreme’de kış-yaz tâzesi mevcûd ve beyne’l-ahâlî makbûldür.

Kereviz: Gerek kökü ve gerek yaprağı güzelce pişirilir ise ekli latīf olup hazmı serî‘dir.

Tâze fasülye: Körpesinin hazmı su‘ûbetli değildir. Güzelce yağla tabh olunur ise ekli gāyet latīf olur.

Pazı: Hazmı batī olmağla, eklinden ihtirâz olunmak lâzım gelir.

Cezer-i Yemânî: Yemen havucu denilen sebzedir. Dakīk mâddesini şâmil olduğundan, insânı tokça tutar. Suda kaynatılmışı yâhūd âdetâ tabh olunmuş yemeğinin ta‘mı, tamâmıyla kestâne lezzetine müşâbihdir. Ma‘a-mâ-fîh bayağısının, ya‘nî Medîne havucu denilen cinsinin hazmı batī olduğundan kesret-i ekli, veca‘lı batnı dâ‘îdir. **[81]**

Domates: Kırmızısının suyuyla pişirilen pilavın ta‘mı lezîz ve hazmı kolaydır. Yeşili güzelce tabh olunur ise lezîz ve biraz mayhoş olmağla hazmı serî‘ olur.

Bâdincân: Hazmı batī olup mi‘deyi pek çabuk ifsâd edeceğinden, arâzī-i mübârekede kesret-i ekline heves edilmemelidir.

Kuru fasülye, kuru bakla, böğrülce, nohud: Hubûbât-ı mezkûre, lâyıkıyla pişmezden evvel ekl edilir ise karına şişkinlik ve teneffüse zahmet verir. İyice pişmişinin ekli dahī câlib-i riyâh olduğundan arâzī-i Hicâziyye’de kesret-i ekli muzırdır.

Turp: Et'ımeyi hazm edici ise de fi'ili müdrir ve yelli olduğundan, salatasının bile kesret-i ekli muzırdır.

Dere otu, mi'de-nevâz: Herhangi bir ağziye ile tabh edilip tenâvül olunsa o ağziyenin ta'mını lezîz ve râyihasını hoş ve latīf ve hazmını tesrî' eder ise de hîn-i tabhda hāssaları zâ'il olacağından, et'ıme tabh edildikden sonra üzerine konulması iktizā eder.

Sarımsak: Matbûhunun hazm-ı ta'âma medârı var ise de râyihası bir müddet mahv olmayıp harâret dahī vereceğinden bilâd-ı hârrede eklinden ihtirâz lâzım gelir.

Kimyon: Et'ıme üzerine ekilip tenâvül edilir ise mi'deye kuvvet ve iştihâya takviyet verir. **[82]**

Mekke-i mufahhame hastalıklarının esbâb-ı zuhûru

Evâ'ilde Şâm mahmiliyle gelen hüccâc, umre yolundaki kuyuların ve Mahmil-i Mısrî hüccâcı dahī Şeyh Mahmûd denilen mevkı'in önündeki düzlüğe rekz-i hıyâm ederek müddet-i ikāmetlerinde kesilen koyunların müzahrefâtını meydânda bırakıp üzerlerini örtmezler ve yol yorgunluğuyla hastalanıp telef olan deve, at ve sâ'ir hayvânât lâşelerini dahī çadır aralarında terk ve ibkā ederlerdi.

Hele Arafât dönüşünde remy-i cemerât içün Mina'ya nüzûl edenlerin çoğu, kurbân müzahrefâtını çadırların önünde ve koyun yerine keçi kesenler ise keçilerin bütünce cesedlerini kesdikleri yerlerde ve büyük cemre arkasında boğazlanan develerin gövdelerini dahī kezâlik mahall-i zebhde bırakırlardı.

Umre yoluyla Şeyh Mahmûd sâhasına rekz edilen çadırların aralarında bırakılan müzahrefât ile hayvânât lâşelerinden ve mahallât sokaklarında hâsıl olan çürümüş süpründülerden ol derece ta'affün zuhûra gelirdi ki birçok vakit oralardan gelip geçenler râyiha-i kerîhe te'sîrinden âciz kalır ve dâhil-i hıyâmda sâkin olanların ekserîsi baş ağrısı ve gönül bulantısı gibi hastalıklara mübtelâ olur idi.

Mina'da çadırların arasına ve öteye beriye bırakılan mezbûh kurbânların cesedlerinden, fenâlığı ta'rîf olunmaz derece bir ta'affün hâsıl olduğundan, bî-çâre hüccâc öyle harâreti ziyâde bir mahalde ve ol kadar ta'affünât-ı şedîde içinde üç gün kadar fevka'l-gāye mu'azzeb olup bu müddet zarfında ne gönül bulantısından hâlî kalır ve ne de telef olmak havf u endîşesinden kurtulurlar idi. **[83]**

Ol câ-yı keder-fersâda ikmâl-i nüsük içün üç gün kadar safâ-yı hâtır ile ikāmet ve hüccâc-ı müslimîn muhātarât-ı muzırra-i melhûzadan hıfz u sıyânet edilmek tasavvur-ı hakîmânesiyle herkesin çadırı yanına bir kuyu hafriyle, kesdiği kurbânın müzahrefâtını buraya atıp üzerini örtmek gibi ba'zı taraflardan ihtār edilen tedâbîr-i hasene ise ecnâs-ı muhtelifeden ibâret olan cem'iyyet-i hüccâc indinde teklîf-i mâ-lâ-yutâk kabîlinden add olunup; "Biz burada temelli değiliz ya!" cevâbıyla redd edilir idi.

Hummâ, gönül bulantısı, baş ağrısı gibi ilel-i muzırranın ta'rîf olunan dikkatsizlikden ve nezāfet ve tahâret husūsunda mübâlâtsızlıkdan husūle geldiği âkıbetü'l-emr anlaşılmış ve zâten hüccâc-ı mağfiret-tırâz hakkında vukū'u işâ'a kılınan her dürlü râhatsızlığın esbâb-ı indifâ'ı çâre-i serî'ası bulunmak, vâlid-i kesîrü'l-mehâmid-i hazret-i pâdişâhî cennet-mekân Sultān «Abdülmecîd» Hān merhûmun irâdât-ı ilhâm-âyât-ı seniyyeleri cümle-i cemîlesinden bulunmuş olduğuna ve fî-zamâninâ hüccâcın çoğu bahren gidip gelmek mülâbesesiyle mehâmil-i şerîfe kāfileleri pek o kadar kalabalık olmadığına mebnî, mahmil-i şerîfler ile berren gidip gelenlerin ikāmetgâhı olan sâbıku'z-zikr umre yolu ile Şeyh Mahmûd düzlüğüne nasb-ı hıyâm-ı ârâm edenlerin muhâfaza-i vücûdları zımnında defn-i müzahrefâta münhasır müte'addid kuyular hafr ile evâ'ilde olduğu misillü meydânda lâşe ve müzahrefât gibi ciyâdet-i havâyı ihlâl edecek şeyler bırakılmamakda ve [1]267 (m. 1851) senesinden beri her sene Arafât dönüşü Mina'da zebh edilen kurbânların müzahrefâtını defn u ihfâ için birçok hufreler kazdırılmakda olmağla, artık

sâye-i hazret-i zıllullâhîde Mekke-i mu'azzama şehr-i şehîr-i mübâreğinin mecma'-ı nâs olan yerlerinde zerre kadar ta'affün eseri bırakılmayıp gerek hüccâc-ı müslimîn ve gerek sekene-i Beledü'l-emîn bu yüzden dahī vikāye vü irâhe edilmişdir. **[84]**

Ma'a-mâ-fîh zamânımızda hacca gidenlerin pek çoğu cehele-i nâsdan oldukları cihetle, Hicâz-ı mağfiret-tırâz hāk-i mukaddesinde muhâfaza-i vücûd içün sarf edilecek mebâliğin dahī aynı sadaka nev'inden olup binâ'en-aleyh herkesin gücü yetdiği mertebe vücûdunu muhâfaza niyyetiyle açık ve havâdâr yerlerde ikāmet ve sâkin oldukları mevâkı'i nezāfet ve tahâret-i dâ'ime üzere bulundurmağa gayret etmesi vecâ'ib-i umûrdan olduğunu bilemediklerinden, tehvîn-i masraf tama'-ı hāmıyle yedi sekizi bir yere gelerek, icâresi gāyet az ve hiç bir yerinden havâ ve nefes almaz küçük ve dar odalar istikrâsıyle girip otururlar ve külle-yevm mangāl üzerinde yemek pişirmeğe, hediyyelik ıtriyyât tedârik etmeğe, yedikleri et'ıme süpründülerini oda kapıları önünde birikdirmeğe başlarlar. Fakat bu süpründülerin rutūbet vâsıtasıyla çürüyüp ta'affünât-ı şedîde hâsıl edeceğinden ve bu hâlin kendilerini mübtelâ-yı ilel ü emrâz eyleyeceğinden gāfil oldukları ecilden alâ-tarîkı'l-münâvebe hastalanıp ekser-i emâkin-i mes'ûdeyi ziyâret şerefinden mahrûm kalırlar.

Zîrâ bir tarafdan mevsimin dakīka-be-dakīka tezâyüd-i sühūneti ve bir tarafdan mangāl üstünde tabh edilen et'ıme râyihasıyla âteşin harâreti o misillü odaları külhānlar gibi kızdırıp revâyih-i ıtriyyâtı tezyîd ve kapı önlerine dökülen bulaşık suları dahī biribiri üzerinde birikdirilmiş olan süpründüleri rutūbet vâsıtasıyla pek çabuk bir zamânda çürütüp ta'affünât-ı mevkı'iyyeyi teşdîd ile dürlü dürlü hummâ ve sâ'ir muzır hastalıkları îkā' ve hücre-nişînlerden birine ârız olan hastalık, arkadaşlarına dahī sirâyet edip cümlesini birden dûçâr-ı ıztırâb ve evcâ' eder.

Bu ta'rîfe göre, hummâ hastalığının Mekke-i mu'azzama'da hiçbir vakit eksik olmaması ve pek çok hüccâcın müşrif-i mevt ü helâk olması

lâzım gelir ise de **[85]** ol mevkı‘-i mukaddesin havâsı yâbis ve gāyet ceyyid ve sağlam olup rutūbetli mevkı‘ler gibi su‘ûdât-ı vahîmesi olmadığından, bi-lutfihî te‘âlâ, “hummâ-yı mühlik” hastalığı pek ender husūle gelir.

Kıt‘a-i mes‘ûde-i Hicâziyye hastalıklarının hemen kâffesi, hummâ hastalığı nev‘inden ise de bu hastalıklar kaht-ı matar zamânlarında, ya‘nî yağmurların az az yağdığı vakitlerde hâsıl olur. Bi’l-akis eğer yağmurlar ziyâdece yağar ise hastalık zamânına tesādüf etse bile mevcûd olan hastalığı mahv u izâle eder. Çünki yağmur az yağdığı vakit, etrâf-ı mahallâtda birikmiş süpründü ve müzahrefât ıslanarak, te’sîr-i harâret ile çürüyüp bunlardan ebhıre tarzında birtakım mevâdd-ı muzırra su‘ûd eder ve şemsin te’sîri mahv olduğu esnâda mevâdd-ı muzırra-i sâbıku’z-zikr geceleri çiğ gibi inip müte’essir olanları mübtelâ-yı ilel ü emrâz eyler. Lâkin eğer ziyâdece yağmur yağar ise hâsıl olan seylâb, yollardaki birikmiş olan süpründüler ile müzahrefâtı kat-ön ederek uzak yerlere îsāl edeceğinden, hiçbir mahalde eser-i ta‘affün kalmaz.

Evâ’ilde Mu‘allâ cihetinde “Mısır birkesi” denilir vîrân ve kadîm bir havz-ı kebîr var ve bu havz-ı vâsi‘, “menba‘-ı envâ‘-ı hummâ” ıtlâkına sezâvâr idi. Civârında bulunan mahallât büyûtunun süpründüleri ve etrâfında helâk olan deve, at, kedi, kelb gibi hayvânâtın lâşeleri bu havuza ilkā edilmek âdet hükmüne girmiş bulunduğundan, yağmur yağdıkça havz-ı mezkûrda biriken sular mevâdd-ı mezkûreyi harâret-i şems vâsıtasıyla çürüterek, bundan hâsıl olan ebhıre su‘ûd ve etrâfa intişâr ile o cihetin safvet ve ciyâdet-i havâsını ihlâl ü ifsâd ve hummâ-yı mühlike hastalığını izhâr ve îkā‘ eder idi.

Cenâb-ı Hakk garîk-ı rahmet buyursun, sāhib-i tesānîf-i lâ-tuhsā, müteveffâ **[86]** Mustafâ Hâmî Paşa merhûm emâret-i celîle yâveri iken gerek havz-ı mezkûru ve gerek civârında kâ’in mezbelelikleri taş ve toprak ile imlâ ve Mekke-i mükerreme’de vukū‘u mervî olan her nev‘ hastalığın esbâb-ı zuhûr u husūlünü kānûnu’s-sıhha kā‘idesince kâmilen imhâ vü

ifnâ etdirmiş olduğundan, artık hāk-i anber-nâk-i Kâ'betullâh'da hummâ ve ilel-i sâ'ire îkā'ını intâc edecek esbâb-ı zāhire kalmamış gibidir.

Hicâz'a gideceklere nasīhat

Bir âdemin yiyip içmesi, giyinip gezmesi, yatıp kalkması, perver-şiyâb olduğu memleketin âdet ve tabî'atine muvâfık ve hattâ mizâc ve meşrebi o memleketin âb u havâsına alışık olmak lâzım geleceğinden, insân doğup büyüdüğü memleketden ayrıldığı ve bi'l-hāssa Hicâz-ı mağfiret-tırâz cânib-i âlîsine ihrâm-bend-i azîmet olduğu zamân, vücûdunu muhātarât-ı mühlikeden kurtaracak esbâba mürâca'at ve kendi vatanında vücûdunu her nasıl alışdırmış ise müddet-i seyâhatini ol vechile imrâra dikkat etmelidir ki zuhûr edecek tebeddülât ve teğayyürât-ı zarûriyye vücûdunu sarsıp âkıbeti vahīm hastalıklar îkā'ıyla arzû-yı mutasavvereyi imhâ vü ifnâ etmesin.

Bilâd-ı bâride ahâlîsinden birtakım zevât, buraları mülâhaza etmediklerinden, hıtta-i mukaddese-i Hicâziyye'de dürlü dürlü ilel ü emrâza dûçâr ve bi't-tab' emâkin-i mes'ûde ve mübârekeyi ziyâret husūsunda nâ-çâr olurlar.

Hicâz yolcuları müddetü'l-ömr uğramadıkları bir kıt'ayı seyâhate niyyet eylemiş bulunduklarından, gerek denizde ve gerek karada olsun tesādüf edilecek soğuk veyâ sıcağın nisbetsizliğinden ve ba'zen uykunun çokluğundan, ba'zen **[87]** dahī bütün bütün uykusuzlukdan râhatsız olurlar. Et'ıme husūsunda ise fevka'l-gāye zahmet çekip muhâfaza-i vücûd emr-i mühimminde âciz kalırlar. Bu hâl ise vücûdca tebeddülât-ı vahīme ve teğayyürât-ı azīmeyi intâcla mizâc ve mi'deyi ifsâd ve ihlâl eder. Çünki herkes kendi beldesinde mu'tâdı vechile yatıp kalkar ve istediği gibi yiyip içerdi. Bu yolda memleketde görmediği sıcakları görecek ve yirmi otuz gün kadar ale't-temâdî peynir ve zeytin gibi şeyler yiyecekdir.

Hüccâcın Mekke-i mükerreme ve Medîne-i münevvere'ye vüsūlde havânın safvet ve ciyâdetinden istifâde edecekleri bedîhî ise de hıtta-i

Hicâziyye arzının tabîʻat ve havâsına vukūf u maʻlûmât-ı sâbıka olmamak hasebiyle fevka't-tahammül ibâdete düşmek ve karmakarışık meyve ve etʻıme-i muzırra tenâvül etmek, hüccâc-ı zevi'l-ibtihâc içün birçok muhātara tehiyye eder.

Haremeyn'de ibâdetin tezāʻuf-ı ecr u mesûbâtı, âsâr-ı sahîha ve ahbâr-ı mütevâtire ile müsbet ise de tāʻât-ı Rabbi Ehad sıhhat-i vücûda müstenid olduğundan, ibâdet etmek içün vücûdun zinde bulunması lâzım gelir.

Binâ-ber-în Hicâz'a gidenler yanlarında kış elbisesi dahī bulundurup her mevkıʻin havâsına uygun elbise iktisâ ve sıhhat-i vücûdu muhâfazaya fevka'l-âde dikkat ve iʻtinâ edip esnâ-yı azîmet ve avdetde asılsız yere hastalanmamalıdır.

Müleyyin hablar, munkabız ilâclar, çaylar, ıhlamur çiçekleri gibi şeyler dahī tedârik etmeli ve gerek karada ve gerek vapurlarda sabâh-akşam çay içmeğe devâm edilmelidir.

Eğer mümkün olur ise sabâhları, akşamları çorba ve etʻıme-i matbûha yemeğe dahī gayret ve hele cân sıkıntısıyla meyve ve taʻâm eklinden, yaʻnî muʻtâdı vechile tenâvül-i **[88]** taʻâm âdetini değişdirmekden nihâyet derece tevakkī ve mücânebet edip şâyed tabîʻatda lînet veyâhūd kabz zuhûr eder ise yirmi dört sâʻati geçirmeyerek kesdirmelidir.

Vapurda soğuk veyâ sıcak te'sîri ile inhirâf-ı mizâc târî olduğu takdîrde hastalanıp nâ'il-i emel olamamakdan ise gidecek paraya bakmayıp hemen kamaraya girmelidir. Zîrâ sıhhat-i vücûdu muhâfaza uğrunda sarfı lâzım gelen akça, bi'l-münâsebe yukarıda söylendiği üzere ıskāt-ı farîza-i hacc içün tedârik ve iddihār edilmiş olan mebâliğ dâhilindedir.

Cenâb-ı Muhâfız-ı Hakīkī hazretlerinin hıfz u himâye buyuracağında zerre kadar şübhe yok ise de esbâba teşebbüs her şeyde şart-ı aʻzam olmak hasebiyle, ihrâma girildiği vakit açıkda yatmamalı ve Cidde'ye vüsūlde birdenbire münâsebetsiz etʻıme tenâvül edilmeyip vücûdu takviye ve miʻdeyi tashîh içün et suyuyla pişirilmiş çorba ekline ve kendi

memleketinde bulunmayan meyveleri yememeğe gayret etmeli ve hele börek ve hurma gibi şeyleri çok çok ekilden herhâlde ihtirâz eylemelidir.

Vücûd veyâ mi'dece hastalık emâresi zuhûr eder ise bilâ-te'hīr oraların âb [u] havâsına vukūf-ı kâmilesi olan etıbbâya mürâca'at ve ne ta'rîf edilir ise mûcebiyle amel ve hareket olunmalıdır.

Cidde'den Mekke-i mu'azzama'ya gidilmek üzere yola çıkıldıkda, çorba ve kavurmalı pilav, limonata ekline müdâvemet ve zeytin ile peynir tenâvülünden mücânebet ve deveye inip binerken düşüp bir tarafını incitmemek içün âkılâne hareket edilmelidir.

Mekke-i mükerreme'ye vüsūl müyesser olduğu vakit, tavâf ve sa'yi ba'de'l-ikmâl, ihrâmdan çıkılır ve âdet-i belde olarak delîl ve sakā efendiler tarafından birer **[89]** ziyâfet verilir. Lâkin bu ziyâfetler gāyet mükemmel ve tehiyye kılınan et'ıme ale'l-umûm cerb ve şîrîn ve enfes olmak hasebiyle hüccâc içün muzır olacağından börek, tatlı, ziyâdece bahârlı ve yağlı olan yemekleri yemekden ihtirâz ile gāyet az ekl ü tenâvül etmek ve mi'dece fesâd anlaşılır ise vakit geçirmeksizin "südlac" alıp tashîh-i mi'deye gayret eylemek iktizā eder.

Mülahham âdemler içün munkabız olmak muzır olduğundan, buralara dahī atf-ı nazar-ı dikkat ve ifsâd-ı mi'deyi mü'eddî yemekleri yemekden mücânebet edilmelidir.

Mi'de fesâdı, karmakarışık şeyleri yiyip içmekden hâsıl olacağı ve havâların şiddet-i harâreti insâna ziyâde su içireceği cihetlerle, münâsebetsiz şeylerin eklinden ve lüzûmundan ziyâde su içmekden ihtirâz ile ara sıra çay içmeli, fakat tabî'ati inkıbâza alışdırmamalıdır.

Gerek akşamları ve gerek gündüzleri gāyet az yiyip sıcakda ve bi'l-hâssa güneşde uyumamalı ve hangi ta'âm mi'deye nâfi' ise onun ekl ü tenâvülüyle kanâ'at etmelidir.

Dikkat edecek şeylerin biri de istîcâr olunacak odalardır. İkāmet içün intihâb olunacak oda, havâdâr bir yerde ve ebniyenin üst veyâ orta katın-

da olup bir odada nihâyet üç kişi bulunmalı. Ve terli iken su içmekden tevakkī edip bununla berâber geceleri sütūhlarda uyumayıp ma'a-mâ-fîh sık sık istihmâm edilmelidir.

Çünki Hicâz kıt'asında bulunanların vücûdları, bi't-tab' çokça terliyeceğinden bu terden sath-ı cildde yağımsı bir şey peydâ olmasıyla mesâmmât-ı cildiyyeyi kapayıp terin dışarıya hurûc ve tereşşuh etmesine haylûlet ile cildin üzerinde darı dânesi gibi bir nev' kırmızı sivriceler, fiske fiske kabarcıklar husūle **[90]** getirir ki bu sivriceleri çıban etmemek içün lâ-akall haftada iki üç def'a istihmâm ve sıkça sıkça elbise değişdirmeğe mezîd-i dikkat ve ihtimâm eylemek îcâb eder.

Arafât vâdîsi ile Müzdelife ve Mina'da bulundukça çadır altında bulunmak ve muzır meyve ve et'ıme tenâvül edilmeyip bununla berâber güneşde gezilmemek dahī sıhhat-i vücûda yardım edecek mevâdd-ı mu'tenâ-bihâdandır.

Mina'da sâkin oldukça, kurbân etinden yalnız yağsız külbasdı ve et suyuyla pişirilmiş pilav eklinde be'is yok ise de kavurma ve sâ'ir et yemekleri vücûhla muzır olduğundan, bu mevkı'-i mukaddesde sarf olunacak lahmın Arafât'dan getirilmesi veyâhūd Mekke-i mu'azzama'dan celb edilmesi lâzım gelir. Zîrâ Mina sahrâ-yı safâ-efzâsında sinâmeki otu ziyâdece bulunduğundan, bu sahrâ-yı mübârekde ra'y edilen hayvânların eti müshildir.

Beyne'l-Haremeyn dâ'imî sūretle yola devâm edileceğinden, Mekke-i mükerreme'den veyâ Medîne-i münevvere'den kable'l-hareke mikdâr-ı kâfî kavurma ve pirinç tehiyye edilip esnâ-yı tarîkde kavurmalı çorba ve pilav ile limonata gibi şeyler ekl ü tenâvül edilmelidir.

SŪRET
«3»

Beyt-i mu'azzam'a niçün Kâ'be ıtlâk edilmiş, Mekke-i mükerreme belde-i mufahhamesinin evâ'il-i ahvâli neden ibâret bulunmuş olduğunu zikr u irâ'e eder.

Eski zamânlarda Mekke-i mu'azzama şehr-i mukaddesi dâhilinde Kâ'betullâh ebniye-i müşerrefesinden yüksek ebniye yapılması kā'ideten memnû' ve bu usūle muhālefet edenlerin yapdırdıkları **[91]** hāneler pek az bir zamân içinde hedm ü harâb olduğu gidip gelen hüccâcdan mesmû' idi.

Bu memnû'iyyet, ehl-i Mekke arasında âdetâ bir i'tikād-ı umûmî hükmünü almış bulunduğundan halk, Beyt-i a'zam'dan mürtefi' ebniye yapdırmamağa gayret ederler ve bu i'tikād aleyhinde olup da istediği kadar yüksek ebniye inşâsına cür'et edenler tarafından yapdırılan binâların zamân-ı kalîl zarfında yıkılıp vîrân olduğunu görenler, binâ-yı i'tikādlarına daha ziyâde takviyet verirler idi.

Ehl-i Mekke'nin bu i'tikādı, sadr-ı İslâm'da dahī epeyce müddet hüküm sürmüş ve hattâ Cenâb-ı Şeybe[133] b. Osmân –*radıye anhüllâhi'l-mennân*–, Cebel-i Ebû Kubeys üzerine çıkıp Kâ'be-i mu'azzama'dan yüksek görünen binâların hedm edilmesini ve Muhammed b. Alî b. Abdullâh b. Abbâs dahī Mes'â-yı şerîf câddesinde Harem-i muhterem'e karşı yapdırdığı hāne-i bî-bahânenin, Beyt-i ekrem ebniye-i mes'ûdesinden mürtefi' olmamasını her bâr emr u tenbîh ederek, Mekkelilerin Beyt-i a'zam ebniye-i mufahhamesi hakkında olan i'tikād-ı kadîmlerini muhâfazaya himmet ederlerdi. İ'tikād-ı meşrûh üzerine Mekke-i mu'azzama'da asırlarca Kâ'be-i mükerreme buk'a-i müşerrefesinden yüksek bir ebniye

133 Feth-i Mekke günü Aleyhi's-salâtü ve's-selâm efendimizin miftâh-ı Kâ'betullâh'ı teslîmle, kendilerini miftâhdâr-ı Beyt-i Girdigâr nasb u ta'yîn buyurdukları Şeybe b. Osmân, işte bu zâtdır.

görülmemiş ve uluvv-i irtifâʻla ol bukʻa-i mukaddese birçok zamân mevcûd olan binâların kâffesinden mümtâz kalmış olmasına binâʼen, ulemâyı ehl-i harem Beyt-i aʻzam'ın ismine «Kâʻbe» ıtlâkıyla bu ism-i şerîfin "kâʻb" kelimesinden alındığını beyân etdiler.

Dört köşeli olduğuna yâhūd ökçe topuğu gibi sath-ı zemînden mürtefiʻce bulunduğuna mebnî "Kâʻbe" denildiğine kāʼil olan râvîler dahī var ise de cumhûr müverrihīn kavl-i evveli tasdîk eylediler. **[92]**

Yeryüzünde bulunan kusūr u büyûtun cümlesinden eşref ve min-cihe-ti'l-kıdem efdal ü akdem bulunması vech-i tesmiye olduğundan Beyt-i muhterem'in bu ism-i şerîfi, ol bukʻa-i mübârekenin şeref ve irtifâʻına delîl-i mutlakdır. Çünki Beyt-i mükerrem'in bir ismi de "Beyt-i atîk"dır.[134]

Hasan-ı Basrî'ye göre vech-i tesmiye, ziyâret-i benî beşer içün en evvel teʼsîs edilmiş ve İmâm Mücâhid indinde hedm ü harâbetini murâd eden cebâbireden ve Cenâb-ı Katâde kavlince Tūfân-ı Nûh'dan himâye ve muhâfaza buyurulmuş olmasıdır.

Fahr-i Râzî; "Bu ismin iştikākında vücûh-ı adîde olup büyût-ı arza kıdemi olmak alâkasıyla, "eski" demekdir. Arz u semâdan evvel yaradılmışdır. Cenâb-ı Hakk, Tūfân'dan muhâfaza buyurmuşdur. Ona sû-i kasd niyyetinde bulunanlar helâk olmuşdur. Bir ehadin mülkü olmakdan berî bulunmuşdur. Allâh teʻâlâ hazretleri ol bukʻa-i mübârekeyi ziyâret eden kullarını nâr-ı cehennemden ıtk u âzâd eylemişdir. Bunlar ve daha bunlara şebîh olan vecihler, Beyt-i muhterem'e "Beyt-i atîk" ıtlâk edilmesini iktizā eder" dediler.[135]

Mekke-i müşerrefe hükûmeti, ecdâd-ı meʻâlî-nijâd-ı Hazret-i Peygamberî'den Kusayy b. Kilâb'a intikāl etdiği zamâna kadar, ol şehr-i muʻazzamda büyût u mesâkin yok idi. İkinci vechenin sekizinci sūretinde taʻrîf olunduğu üzere, İbn Kilâb, Mekke-i mükerreme hükümdârı olduğu anda, Kâʻbetullâh'ın etrâfına teʼsîs-i büyût edilmesini tasvîb etdiler.

---

134 *Tefsîr-i Kebîr*, cild 3, sahîfe 10.

135 *Tefsîr-i Kebîr*, cild 3, sahîfe 11.

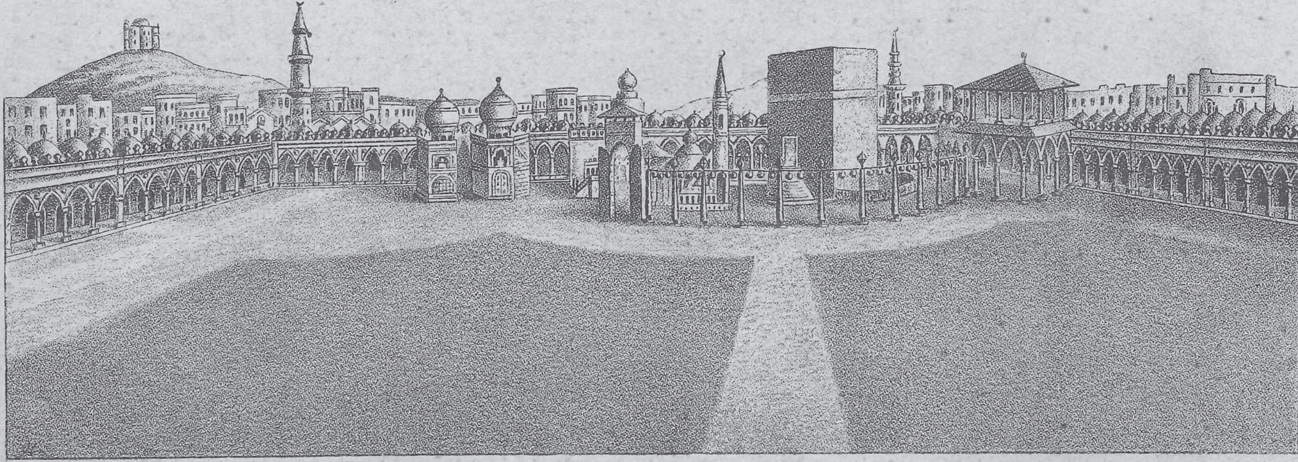
İbn Kilâb'ın şu tasvîbi eğerçi halka girân geldi ve ahâlî-yi Mekke bir dereceye **[93]** kadar eski kāʿideye riʿâyetle Kâʿbetullâh civârında hāne yapdırıp oturmağa birdenbire cesâret edemedi ise de Amr b. Sehmî, zikr olunan kāʿideye riʿâyet etmeyip Kusayy b. Kilâb'ın re'y ü tasvîbi üzere kendine mahsūs bir menzil yapdırdı ve onu görenler dahī cesârete gelip birer birer te'sîs-i büyûta başladıkları cihetle, az bir zamân içinde birçok büyût u menâzil ve dekâkîn-i bî-muʿâdil yapılıp ol şehr-i mukaddes kesb-i cesâmet ve umrân eyledi.[136]

Mekke-i müşerrefe şehr-i mukaddesinin maʿmûriyyeti devâm üzere olmayıp baʿzı asırlarda fevka'l-âde maʿmûr ve baʿzı asırlarda tenhâlaşarak mesken-i mâr u mûr olurdu. Tenhâlık zamânlarında ahâlîden ol kadar hâlî bulunurdu ki Mesʿâ-yı şerîf câddesi dükkânlarında ahz ü iʿtā edecek ferd-i müteneffis bulunmadığı cihetle, dağlardan âhûlar inip harîm-i Harem-i şerîf'e girerler ve baʿde't-tavâf çıkıp giderler idi. Hattâ Becîle kāfileleri satmak içün getirdikleri zehā'iri verecek âdem bulamadıklarından, birer mahalle kapayıp avdet ederler idi. Bu kadar tenhâlığa sebeb ise halkın şiddet-i harârete tahammül edemeyip bilâd-ı etrâfına hicret etmeleri idi.

Ol belde-i müşerrefenin kaht ü rehā vü bereket-i galâsı dahī nesak-ı vâhid üzere olmayıp baʿzen yiyecek birşey bulunmaz ve baʿzen vârid olan erzâk ve hubûbâtı çarşılar almaz idi.

Müverrihīn-i Mekke'den Kutb-i Mekkî merhûm, *Târîh*'inde Mekke-i muʿazzama'nın bu hâllerini nakl ü taʿrîf eylediği sırada; "Ben hâl-i sabâvetimde Metāf-ı saʿâdet'i pek çok defʿalar hâlî-ani'l-ahâlî bulup yalnızca tavâf etdim idi" **[94]** fıkrasını ilâve ederek bir dereceye kadar Mekke-i mükerreme'nin hâlî vakitlerine yetişdiğini ve kaht [ü] galâdan haylice zahmet çekdiğini îmâ etmek istemişdir.

136 [Buraya "Şekil 1" ifâdesi eklenmesine karşın, bu kısma derç edilecek münâsip bir şekil yâhud resim bulamadık.]

Şekil 1: Mekke-i mükerreme şehr-i mukaddesinin Cebel-i Ku'aykı'ân tarafından alınmış makta'-ı amûdîsidir. (Mescidü'l-Harâm'ın cihât-ı selâsesi gösterilerek Bâbü'n-Nu'ûş tarafından alınan resmidir.)

Kutb-i Mekkî'nin dediği vakitler, Mekke ahâlîsi gāyet az ve nukūd-ı mütedâvile zîbâyiş-bahş-ı sandûka-i i'zâz olduğundan ne ceyb-i ahâlîde bir para bulunur ve ne de çarşıda, pazarda, erzâk ve eşyâya dâ'ir bir şey görünür idi.

Bu hâl, 950 sene-i hicriyyesi (m. 1543-44) hilâline kadar imtidâd edip Haremeyn-i şerîfeyn'in idâre-i mukaddesesi selâtīn-i Osmâniyye'ye intikāl eyledikde efrâd-ı ahâlî ve mücâvirîn gün-be-gün tekâsür ve envâ'-ı eşyâ ve zehâ'ir ânen-fe-ânen tezâyüd ü tevâfür ederek ol belde-i müşerrefe hac mevsimlerinde vürûd eden hüccâc kāfilelerini kâmilen istî'âb edecek ve hüccâc-ı vârideyi sıkıntısızca îvâ vü iskâna kifâyet eyleyecek kadar vüs'at ve cesâmet kesb eyledi.

Bir İstitrâd:
[Kâ'be-i mu'azzama'yı yalnız olarak tavâf etmenin fazīleti]

Kutb-i Mekkî'nin; "Ben yalnız tavâf etdim idi" demekden maksadı, tavâf-ı münferidin kesret-i ecr u mesûbâtını anlatmakdır. Vâkı'â tavâf bir ibâdet-i mahsūsadır ki eğer bir âdem Beyt-i ekrem'i yalnızca tavâf etmeğe muvaffak olabilir ise ale'l-umûm muvahhidlerin tavâfını îfâ eylemiş olacağından, sevâbının çokluğu inkâr olunamaz.

Harem-i şerîf'in bu tenhâlığı benî beşere mahsūs olup yoksa harem-i Mescidü'l-Harâm **[95]** melâ'ike-i kirâm ile tayy-i zamân u mekân merâtib-i celîlesini hâ'iz olan evliyâ-yı zevi'l-ihtirâm izdihâmından, hele ecsâm-ı latīfe ashâbı tevârüdünden hiç bir dakīka hâlî değildir.

Bu hâl, zâhirde ehl-i istidlâlin âdât u i'tikādâtı hilâfında olduğundan, yalnızca tavâf etmek ibâdet-i celîlesine mazhar olmak içün birçok kimseler Metāf-ı sa'âdet'i tenhâ düşürmek husūsuna vakf-ı ömr eylemişlerdir.

Envâ'-ı ibâdât ve aksâm-ı tâ'ât-ı ilâhiyyede, Beytullâh'ı yalnızca tavâf etmekden başka, şerîksiz bir ibâdet olmadığından Kâ'be-i

mu'azzama'yı her kim yalnız olarak tavâf edebilir ise bi-hasebi'z-zāhir Cenâb-ı Hakk'a şerîksiz bir ibâdetde bulunmuş olur.

Hikâye

Ehlullâhdan bir zât,[137] Kâ'be-i mu'azzama'yı yalnızca tavâf etmeğe muvaffak olmak arzû-yı samîmîsi ile kırk sene kadar fırsat gözetmiş ve âkıbet bir gece Metāf-ı şerîf'i hālî bulup tavâf etmeğe başlamış idi.

Nâgâh, azīmü'l-cüsse bir hayyenin dahī kendisiyle berâber tavâf etmekde olduğunu görüp; "Yâhu, sen kimsin" demiş ve hayyeden; "Ben senin kırk seneden beri intizār eylediğin vakti, senden yüz sene evvelden beri gözetmekde idim. Elhamdülillâh, bu gece nâ'il-i emel oldum" cevâbını alıp; "Sen nev'-i benî beşerden değilsin, onun içün ben de kendimi mazhar-ı arzû olmuş bahtiyârlardan sayarım" cevâbıyla tavâfını ikmâl etmişdir.

Ehl-i Mekke bu hikâyeyi âhar bir sūretle dahī nakl ü rivâyet ederler. Derler ki:

Abdülkādir-i Geylânî *–kuddise sirruhu's-samedânî–* hazretleri, **[96]** Kâ'betullâh'ı yalnızca tavâf etmek içün yedi sene kadar Bâbü'z-Ziyâde-i Nedve önünde kâ'in "sütûn-ı ahmer" yanında ikāmet edip bu müddet zarfında nâ'il-i merâm olamamış idi.

Âkıbet, bir seyl-i azīm zuhûr edip Metāf-ı sa'âdet'de 2-3 arşın kadar su birikdirmiş olduğundan, Kutb-i Geylânî hazretleri kendi kendine; "Tamâm zamândır" diyerek yüze yüze tavâfa başladı. Lâkin kendisiyle berâber büyük bir yılanın dahī yüzerek tavâf eylediğini gördüğünden; "Eyvâh yine mazhar-ı emel olamadım" te'essüfüyle izhâr-ı hayf etdi.

Muhyiddîn-i Arabî dahī *Müsâmerât*'ında müteselsilen Talak b. Habîb'den buna yakın bir rivâyet nakl eder. Şöyle ki:

---

137 Bu zât, Abdülkādir-i Geylânî hazretleri olmak üzere mervîdir.

Talak b. Habîb, Abdullâh b. Amr b. el-Âs ile Hicr-i[138] Hatīm'de otururlar iken ansızın bir karaltı peydâ olup Harem-i şerîf dâhilinde bulunan cemâʿati ayağa kaldırmışdır. Meğer erkek bir hayye, Bâb-ı Benî Şeybe'den girip Beyt-i ekrem'e teveccüh etmiş ve bunu müşâhede ve rü'yet edenler ürküp telâşa düşmüş imiş.

Halk çekilip hayyeye irâ'e-i tarîk etmeleri üzerine hayye-i mezkûre, Kâʿbe-i muʿazzama'yı yedi kerre devirle tavâf ve Makām-ı İbrâhîm arkasında iki rekʿat namâz edâ edecek kadar durdukdan sonra bir cihete teveccüh ve insırâf etdi ve İbn Habîb ile Abdullâh b. Amr b. Âs, hayyenin yanına yaklaşıp; "Ey muʿtemir! Allâh teʿâlâ nüsükünü kabûl ve kazā etsin. Beldemizde birtakım hevâ-perestler vardır. **[97]** Onların şerrinden sakınmanızı ihtār ederiz" demeleri üzerine der-akab başı üzerine çöreklenip gözden nihân oldu. (İntehâ)

Kâʿbe-i muʿazzama bukʿa-i müşerrefesini yalnız insânlar değil, hayvânlar dahī tavâf ederler. Hem de âdâb-ı meşrûhaya tevfîk-ı tavr u mişvâr ile tavâf ederler.

İmâm Ezrakī, Mekke ahvâline dâ'ir yazdığı târîh-i selîsde bu keyfiyyeti isbât içün bir kuşun insânlar gibi Beyt-i muhterem'i tavâf eylemiş olduğunu görenlerden naklen, garîb bir sūretde taʿrîf ediyor.

Bir kuşun Beyt-i muʿazzam'ı tavâf eylediği

Diyor ki: Hicretin 226'ncı zi'l-kaʿdesinin 27'nci cumʿa-ertesi günü (m. 17 eylül 841), ale's-seher, hüccâc tavâf ederken hey'eti acîb bir tayr-ı dil-firîb, "Ecyâd-ı sağîr" tarîkıyle ve tulûʿ-ı şems ile berâber Mescidü'l-Harâm harem-i şerîfine gelip Hacer-i esved ile Makām-ı İbrâhîm

138 İsmâʿîl *–aleyhi's-selâm–*ın medfeni olup alâmeti, Altınoluk'un altında yeşil bir taşdır.

arasına müsādif olan zemzem-i şerîf kandîllerinden birinin yanına konup uzun bir müddet durdu. Zann ederim ki deniz kuşlarından idi. Sonra uçup Kâ'be-i mu'azzama üzerinde Hacerü'l-esved ile Rükn-i Yemânî arasında bir yere kondu. Fakat Hacerü'l-esved'e yakınca idi.

Bu kuşun kanadları kırmızıya karışık siyâh bir renkde olup ayakları, gagası, boynu, uzun ve ince idi. Ta'rîf olunan mahalden tayerân etdikde Hacerü'l-esved hizâsında bulunan bir hâcının omuzuna ve oradan kalkıp hüccâcdan Horâsânlı bir şahsın sağ omuzuna kondu. **[98]** Horâsânî ihrâmda olduğu cihetle savt-ı bülend ile telbiye eder ve sırası geldikçe koşar ve hüccâcın ortasında devr eyler idi.

Kuş, Horâsânî hâcının omuzunda olduğu ve hüccâcdan gayr-ı mütevahhiş bulunduğu hâlde Horâsânî ile berâber tavâf eylediğinden, halk keyfiyyeti isti'câbla harekât-ı vâkı'asına hasr-ı nazar etdiler. Kuş ise hüccâcdan zerre kadar mütevahhiş olmadı ve halkın ta'accübü, veleh ü hayreti tezâyüd etdikçe sükûnetini artırdı. Kendinin hâli, Horâsânî'ye te'sîr eylemiş olmalıdır ki bî-çâre âdem, hem tavâf eder ve hem de ağlar ve gözlerinden akan yaşlar sakalından aşağı iner idi.

Bu garîbeyi bi'z-zât görmüş olan Muhammed b. Ebû Abdullâh b. Rebî'a dedi ki:

"Ben o kuşu Horâsânî hâcının sağ omuzunda gördün. Hüccâc birbirini iterek seyrine giderler idi. O ise ehl-i temâşâdan nefret değil, ihtirâz bile etmez idi. Ben o gün tavâfda idim. Her yedi def'ada bir kerre Makām-ı İbrâhîm halfinde iki rek'at tavâf namâzı kılıp avdet eylemek üzere Kâ'betullâh'ı yirmi bir def'a devr u tavâf etdim. Her devrede kuşu Horâsânî'nin omuzunda görür idim. Ehl-i tavâfdan biri elini uzadıp sevdi. Kuş yine uçmadı. Nihâyet kendi kendine Makām-ı şerîf ebniyesinin sağ tarafında bir yere kondu ve gagasını kanadının altına sokup uzun bir müddet durdu. Hüccâc ise yanına toplanıp seyr ederler idi. Nâgâh, Beytullâh ağavâtından biri arkadaşına göstermek

içün elini uzadıp tutdu idi. Bundan ürkerek gāyet korkunç ses ile bir sayha urdu ki sesi kuş sesine benzemez idi. Tutan şahıs sayhadan şaşırıp salıverdi ise de artık durmayıp **[99]** uçtu ve Dârü'n-Nedve yanında vâki' kırmızı direğe konup ba'dehû Bâbü'z-Ziyâde-i Nedve ile Bâbü'l-Acele [باب العجلة] kapıları arasından Cebel-i Ku'aykı'ân tarafına müteveccihen uçup gitdi." (İntehâ)

Cinnîlerin tavâfı

Hazret-i Muhyiddîn, Kâ'be-i mu'azzama'nın kable'l-bi'se dahī metāf-ı ins ü cin olduğunu bildirmek içün Ebü't-Tufeyl'den menkūlen, *Müsâmerât*'ında bir garîbe daha rivâyet ederek demişdir ki:

Vakt-i Câhiliyye-i Arab'da Zî-Tuvâ[139] denilen mahalde sâkine bir mer'e-i cinniyye olup bu kadının bir oğlundan gayrı evlâdı olmamış idi. Mezbûre mer'enin oğlu büyüyerek eşrâf-ı kavminden olup evlendi ve zifâf gecesinden yedi gün sonra Beyt-i izzet'i tavâf içün Mekke-i mu'azzama şehrine girmek istedi idi. Vâlidesi; "Oğlum süfehâ-yı Kureyş'den seni esirgerim" diyerek müsâ'ade etmemek istedi ise de bi'l-âhare ricâsına dayanamayıp i'tā-yı ruhsat etdi. Hâlbuki oğlunu pek aşırı sevdiğinden, ayrılığına sabr edemeyeceğini anlayıp;

Arabî:

أُعيذه بالكعبة المستورة *** ودعوات ابن أبي محذورة **[100]**
وما تَلا محمد من سورة *** إني إلى حياته فقيرة
وإنني بعيشه مسرورة[140]

du'âsıyla Cenâb-ı Hakk'a emânet eyledi.

---

139 Mekke-i mükerreme'nin Şeyh Mahmûd denilen cihetinde olup âbâr-ı me'sûreden olan Zî-Tuvâ kuyusu buradadır.

140 [Ben oğlumu Kâ'be-i mestûre'ye ve İbn Ebî Mahzûre'nin duâlarına ısmarladım. Yine Hz. Muhammed'in okuduğu sûrelere ki ben onun hayâtına muhtâcım ve o hayatta olduğu müddetçe ben mesrûrum.]

Çocuk vaktâ ki vâlidesinin ruhsat ve müsâ'adesi üzerine cân[141] şekline girerek Harem-i şerîf'e azîmet ve ba'de't-tavâf Benî Sehm mahallesi yolundan avdet etdi. Mahalle-i mezkûre arasında kırmızı yüzlü, şaşı gözlü, açık kaşlı, solak elli bir âdeme rast gelerek bî-çâreyi telef edip bi-gayrı-hakkın kanına girdi.

Vâlidesi oğlunun katl ü telef edildiğine ma'lûmât alınca ebnâ-yı kavmini da'vet ve beyân-ı keyfiyyet ile ehl-i Mekke'ye taslît eylediğinden, Mekke içinde ansızın bir gürültü kopup şehr-i şehîr-i Mekketullâh toz duman içinde kaldı. Bir hâlde ki ne hāneler ve ne de dağlar görünür idi. Bu hâl, tavâ'if-i cinniyânın Benî Sehm kabîlesi üzerine kıyâm eylemiş olduklarına dâll olup hattâ kabîle-i merkūme ricâli yataklarında ansızın telef olurlar idi.

Benî Sehm kabîlesinde bulunan hadîdü'l-meşreb yetmiş kadar şeyh nihâyet işi anlayıp mensûb oldukları kabîle efrâdını celb ile dağlara çıkdılar ve üç gün kadar ale't-tevâlî uğraşıp ne kadar hayye, akreb, hayvânât-ı muzırra-i sâ'ire gördüler ise telef etdiler. **[101]**

Vaktâ ki üçüncü gece oldu, Ebû Kubeys Dağı üzerinde; "Ey ma'âşir-i Kureyş! İnsâf ve Benî Sehm ricâli ile aramızı bulup bizi akd-ı musālahaya icbâr edin; kabîle-i mezbûre efrâdı bizim ekserimizi telef etdiler" me'âlinde bir nidâ işidildi. Onun üzerine ekâbir-i Kureyş, Benî Sehm ile cinnîlerin arasını bulup yek-diğerden ahd ü mîsâk aldılar ve bu vak'aya mebnî, Benî Sehm efrâdına Ayâtıle [عياطلة] nâmını verdiler.

141 Siyah gözlü, ziyânsızca bir nev' "hānegî yılan" ismidir.

SŪRET
«4 »
Mekke-i mükerreme fezā'il-i celîlesi ile hudûd-ı Kâ'betullâh'ı gösterir.

Cemâhîr-i ulemâ, Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretlerinin, Mekke-i mu'azzama belde-i mufahhamesini Medîne-i münevvere gibi kâffe-i bilâd ve memâlik-i âlemden ekmel ü efdal halk u îcâd buyurmuş olduğuna ve binâ'en-aleyh, basît-ı gabrâ-yı zemînde zikr olunan iki şehr-i şehîr-i latīf-den eşref ü ecmel bir memleket daha olmadığına ittifâk etmişlerdir.

Kādī İyâz ki *Şifâ-i Şerîf* mü'ellifidir; "Kâffe-i bilâd ve memâlikin efdal u eşrefi, Dârü'l-hicre-i Cenâb-ı Risâlet-penâhî olan Medîne-i münevvere, ba'dehû Mekke-i mükerreme belde-i mufahhamesidir" ta'rîfiyle, kabr-i şerîf-i peygamberîyi hâvî olmak cihetiyle, efdal-i bikā'-ı arz olan Medîne-i münevvere'yi Mekke-i mu'azzama'ya tercîh etmek istemiş ve hattâ;

Nazm:

جزم الجميع بأن خير الأرض ما *** قد حاط ذات المصطفى وحواها
ونعم، لقد صدقوا بساكنها، علت *** كالنفس حين زكت زكى مأواها[142]

[102]

şi'r-i sahîhu'l-müfâdiyle Kādī-yı müşârun-ileyhi tasdîk edenler de bulunmuş ise de ulemâ-yı eslâf bu mes'ele-i mühimmeyi ta'yînde, ya'nî Mekke-i müşerrefe ile Medîne-i münevvere'yi birbirine tercîh emrinde ihtilâf etmişdir.

İmâm-ı A'zam ile İmâm Şâfi'î ve İmâm Ahmed b. Hanbel ve bunlara tâbi' olan kâffe-i zevât-ı ekmel; "Benim bu mescidimde edâ olunan bir

142 [Herkes kesin olarak hükmetti ki en hayırlı yer Muhammed'in zâtını ihâta eden beldedir. Evet, doğru söylediler! Tıpkı nefis arındığında beden de arındığı gibi, Medîne de orada mukim olan sâkini Muhammed ile yücelmiştir.]

namâz, Kâ'betullâh hareminden gayrı yerde kılınan bin namâzdan ve Mescid-i Harâm'da kılınan bir namâz benim mescidimde edâ olunan yüz bin namâzdan evlâ vü efdaldir" müfâdını şâmil olan; «صَلَاةٌ فِي مَسْجِدِي أَفْضَلُ مِنْ أَلْفِ صَلَاةٍ فِيمَا سِوَاهُ إِلَّا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ وَصَلَاةٌ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَفْضَلُ مِنْ مِائَةِ أَلْفِ صَلَاةٍ فِي مَسْجِدِي»[143] hadîs-i sahîhini dermeyân ile; "Mekke-i mükerreme, Medîne-i münevvere'den efdal olmak iktizā eder. Zîrâ mâ-i hayât-ı tāhire ol menba'-ı menî'den münfecir ve şârık-ı kevneyn-fürûz-ı İslâm evvelâ ol burc-ı refî'den dırahşân ve münteşir olmuşdur" dediler.

Vâkı'â, Hazret-i Hālık-ı kevn ü mekân, ol buk'a-i mukaddeseye bir nice fezā'il-i celîle ve hasā'il-i cemîle ihsân buyurdular. Mescidü'l-Harâm, mesâcid-i sâ'irenin ve kıble-i ahyâ vü emvât olan buk'a-i mübâreke-i Kâ'be dahī büyût-ı mukaddese-i sâ'irenin seyyididir. Ol mehbıt-ı vahy-i celîl, mecma'-i enbiyâ ve makber-i rusül ü evliyâ olup;

﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ ﴿٩٦﴾ فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَن دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾[144]

âyet-i kerîme-i münîfesi ile bilâd-ı sâ'ireye müreccahdır. **[103]**

Hātıra

Bu bahisde âti'z-zikr su'âl hātıra gelmemek mümkün değildir.

Su'âl: Bu âyet-i kerîme ile ﴿وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ﴾[145] âyet-i münîfesinin beynini birleşdirmek mümkün müdür ki Beyt-i mu'azzam birinde nâsa, diğerinde Vâcibü'l-vücûd'a muzāfdır. Dikkat buyurulur ve azıcık da it'âb-ı fikr edilir ise bu su'âle şu vechile cevâb i'tāsı mümkündür:

---

143 [İbn Mâce, I, s. 451, hadis no: 1406.]

144 ["Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mâbed, Mekke'deki çok mübârek ve bütün âlemlere hidâyet kaynağı olan Beyt (Kâ'be)'dir. Onda açık alâmetler, İbrâhim'in makâmı vardır. Ve her kim ona girerse emîn olur." Âl-i İmrân, 3/96-97.]

145 ["Benim beytimi tavaf edenler için … tertemiz tut." Hacc, 22/26.]

Cevâb: Gûyâ ki Vâcib te'âlâ hazretleri bu iki âyet-i kerîme-i celîlede; "Ey mü'min-i muvahhid! Beyt-i muhterem benim ise de ben onu kendi menfa'atim içün vaz' u te'sîs etmedim. Çünki ona muhtâc değilim. Belki onu senin içün vaz' etdim. Tâ ki bana du'â etmek üzere onu kıble edinmiş olasın" müfâdını işrâb buyurdular. (İntehâ)

Beyt-i şerîf ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ﴾[146] âyet-i kerîmesinde "mübârek" lafzıyla yâd u tezkâr buyurulmuşdur. Bundan anlaşılır ki Beyt-i ekrem'in daha birçok fazīleti vardır. Hazret-i Haydar'ın; "Dehālet edenler, min-kıbelillâh te'mîn edilmiş ve en evvel bereketle tahsīs buyurulmuş olan Beyt-i izzet'dir" ve Cenâb-ı Hasan-ı Basrî'nin; "Yeryüzünde ibâdet içün en ibtidâ halk edilen mevkı', Beyt-i ekrem'dir" ve İmâm Mutarrif'in; "İbtidâ kıble ta'yîn olunan Beyt-i muhterem'dir" demeleri dahī Kâ'be-i mu'azzama'nın fezā'ili add ü ihsādan hāric olduğunu te'yîd eder. **[104]**

Âyet-i sâlifü'z-zikrde bir de "mübârek" lafz-ı şerîfi vardır ki bu lafz-ı celîl, ol buk'a-i şerîfenin ile'l-ebed mübârek olup bereketi her ân u zamân nümüvv ü tezâyüd edeceğini ve devâm ve bekāsı ebedî olacağını îmâ vü işrâb eder.

Bereketi, içinde suyun sübûtuna mebnî havuza teşbîh ederler.

Beyt-i a'zamı "bereket" ta'bîri ile zımnen havuza teşbîhden murâd-ı ilâhî, Beytullâh'ın –devâm ve bekā ve tezâyüd ve nümüvvünü– bildirmek olup çünki ol buk'a-i mukaddesede bu husūsa delâlet edecek fezā'ilin hadd ü pâyânı yokdur.

Bereketi nümüvv ü tezâyüd üzeredir.

Tā'ât u ibâdâtın fazlı memâlik-i sâ'ire tā'ât u ibâdâtına nisbetle ziyâde ve bu ziyâdelik Beyt-i muhterem'e münhasır bir hasīsa-i celîledir. Zîrâ, "Benim mescidime nisbetle Mescid-i Harâm'ın fazlı, benim mescidimin sâ'ir mescidlere olan fazlı nisbetindedir" ve "Benim şu mescidimde bir

---

146 ["Şüphesiz … ilk mâbed …" Âl-i İmrân, 3/96.]

namâz, onun gayrı mescidlerde kılınan bin namâzdan efdaldir" ve "Her kim hacc eder ve fısk u refesde bulunmaz ise anasından doğduğu gün gibi günâhlarından hurûc eder" ve "Hacc-ı mebrûk cezâsı, ancak cennet-dir" müfâdını hâvî olarak nakl olunan hadîs-i şerîflerin ikisi, namâzın ve diğer ikisi dahī haccın tezâyüd-i bereketini ta'rîf eder.

Vâkı'â, rahmet ve mağfireti câlib olan bereketin fevkınde bereket olamaz. Bu takdîrce Kâ'be-i mu'azzama'yı bir nokta-i merkez farz ile evkāt-ı hamse-de tahrîme-bend-i salât olan cemâ'ât-ı müslimîn, saflarını o noktayı ihâta eylemiş dâ'ireler gibi tasavvur etmeli ve şark ve garbda namâz kılan müs-lümânları hātıra getirip dâ'irelerin adedini zihinde artırdıkça artırmalıdır.

Bu hesâba göre devâ'irin adedi nâ-mütenâhî olmak lâzım geleceğin-den ve bu kadar çok bir cemâ'atin içinde Kâ'be-i ma'rifet'e müteveccih birtakım zevâtın mevcûd olması dahī **[105]** ihtimâlden gayr-ı ba'îd ol-duğundan, herhangi bir musallî namâza duracağı vakit, kalbleri ile Kâ'be-i ma'rifet'e cesedleri ile dahī zikr olunan nokta-i mahsûseye[147] te-veccüh eylemiş bulunan birçok evliyâullâhın arasında bulunduğunu bi-lip onların ervâh-ı ulviyyeleri envârından müstefîd olmalıdır.

Ta'rîf etmek istediğimiz zevâtın rûhları, sırları münevver; kalbleri, zamîrleri mukaddes ve mutahhar olup bunların ecsâd-ı zāhireleri zikr olunan nokta-i mevhûmeden ibâret olan Kâ'be-i müşerrefe'ye ve ervâh-ı sāfiyeleri dahī Kâ'be-i ma'rifet'e müteveccihdir.

Her kimin rûhu bu ervâhın envârı ile kesb-i ittisāl eder ise onun kalbin-de envâr-ı ilâhiyye tezâyüd ve sırrında leme'ât-ı ihtivâ-yı rûhâniyye ta'azzum eder ki bir bahr-i azīm ve makām-ı şerîf-i kerîmden ibâret olan bu sırr-ı celîl Beytullâh'ın "mübârek" olduğunu isbât içün büyük bir delîldir.

Devâm ve bekāsı ebedîdir. Çünki tā'ifîn ve âkifîn ve râki'în ve sâci-dîn-i muvahhidînden bir ân hālî değildir. Her ân u sâ'at, etrâf-ı âlemden

---

147 [«محسوسه» imlâsı ile "hissedilen nokta" anlamındadır.]

Kâ'betullâh'a müteveccihen edâ-yı salât olunur, bekāsı ise yaradıldığı zamândan beri ber-karâr bulunmasıyla rehîn-i sübût olur.

"Hüden"[148] lafz-ı şerîfiyle mevsūf bulunduğu bahse gelince, Kâ'betullâh'ın âlemîne iki sūret ile "hedy" olduğu muhakkakdır.

1. Sūret: Namâzda ona ihtidâ edilmek içün kıble-i âlem olması yâhūd hâvî olduğu acâyibât-ı hikem-âyâtın vücûd-ı Sāni'-i muhtâr ve sıdk-ı nübüvvet-i Nebî-yi Girdigâr'a delâlet etmekde veyâ ferâdîs-i cinâna hidâyet eylemekde bulunmasıdır. Çünki Kâ'be'ye müteveccihen edâ olunan namâz, dühūl-i cenneti mü'eddî olur. **[106]**

2. Sūret: Âyât-ı beyyinâtı şâmil olmasıdır. Âyât-ı beyyinâtdan maksad, harem-i muhterem-i Kâ'betullâh hudûdu dâ'iresine dâhil olanların emîn ve hürmet-i Beytullâh'ı hetk edenlerin helâk olmaları gibi şeyler ise de âyât-ı mezkûre, Makām-ı İbrâhîm'den ibâretdir.

Vâkı'â, Makām-ı şerîf-i mezkûr bir seng-pâre olduğu hâlde pek çok âyâtı câmi'dir. Seng-pâre-i mezkûrede Hazret-i Halîl'in mübârek kademlerinin eseri (izi) bulunması ve müşârun-ileyhin ayakları topuklarına kadar ol taşa batmış olması ve sâ'ir peygamberlerin mu'cizeleri hilâfında olarak seng-i mezkûrun –yehûd ve nasārâ ve müşrikîn ve mülhidînden– birçok düşmânı var iken binlerce seneler mahfûz kalması, âyât-ı acîbe-i mahsūsadan olup işte bunlarla Makām-ı şerîf-i İbrâhîm'in âyât-ı kesîreyi şâmil olduğu sâbitdir.

Makām-ı İbrâhîm hakkında üç rivâyet vardır

1. Rivâyet: Hazret-i İbrâhîm Kâ'be'yi te'sîs eder iken iskele makāmında kullandığı taş olup ol vakit bu taşın üzerinde mübârek ayaklarının izi kalmış idi.

2. Rivâyet: Hazret-i Halîl, oğlu İsmâ'îl'i görmek üzere Şâm'dan Mekke'ye gitdikleri vakit, Cenâb-ı İsmâ'îl'in zevcesi kā'in-pederini yıkamış ve

148 [Yukarıdaki âyet-i kerîmede geçen "Hüden" (هدى) lafz-ı şerîfine atıf vardır.]

Halîl-i celîl ol vakit bir taş üzerine basdığından mübârek ayakları bu taşda eser bırakmış idi.[149] **[107]**

3. Rivâyet: İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın üzerine çıkıp halkı hacca da'vet eylediği taş, Makām-ı İbrâhîm ıtlâk olunan taş olup ol vakit üzerinde mübârek ayaklarının nişânesi kalmışdır.

Netîce: Müfessir Kaffâl merhûmun tedkīkāt-ı vâkı'asına göre, şu vak'aların üçü dahī bir taş üzerinde vâki' olduğundan, rivâyât-ı sâlifetü'z-zikrin üçü dahī sahîh olup fakat râvîler keyfiyyeti nakilde tefhîm edememişlerdir. (İntehâ)

Hâvî olduğu meşâ'iri ziyâret ve îfâ-yı nüsük-i hacc ile avdet edenlerin zünûb-i müktesebeleri imhâ ve dereceleri ref' u i'lâ buyurulur. Muktedir olanların ömründe birer kerre hacc etmeleri farz-ı ayn olup cemî'-i nâsın hacc eylemesi farz-ı kifâyedir. Mescidü'l-Harâm, arzīn ve semâvât halk u îcâd buyurulduğu gün, harâm kılındı. Hazret-i İbrâhîm ve oğlu Cenâb-ı İsmâ'îl *–aleyhime's-selâm–*ın makām-ı şerîfleri Mescidü'l-Harâm'dır. Mefhar-ı enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretlerinin maskat-ı re's-i şerîfleri Mekke-i mükerreme'dir.

Ol belde-i mukaddesede ikāmet ve ba'de'l-bi'se alâ-ihtilâfi'r-rivâyât on üç sene ârâmla neşr-i envâr-ı nübüvvet buyurdular. Hūrşîd-i ufk-ı îmân, ol şehr-i şehîrde tulû' etdi. Âyât-ı Kur'âniyye'nin çoğu orada nüzûl eyledi. Hacerü'l-esved ve Hiciru'l-es'ad[150] ile Bi'r-i Zemzem ol şehr-i muhteremdedir. Vâdî-i gayrı zî-zer'de[151] kâ'in olduğu hâlde, erzâk-ı mütenevvi'a aktār-ı âlemden vârid ve ahâlî-yi kirâmı günden güne mütezâyid olmakdadır.

---

149 Makām dedikleri taş, işte bu mübârek taşdır.

150 Hicir, 'hâ'nın ve 'cîm'in kesreleri ve 'râ'nın sükûnuyladır.

151 ["Ekin bitmez, çorak bir vâdî" anlamında olup Mekke-i mükerreme'yi telmîhen İbrâhîm sûresinin 37'nci âyetinde muharrer bir ifâdedir:
﴿رَّبَّنَا إِنِّي أَسْكَنتُ مِن ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِندَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُواْ الصَّلاَةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُم مِّنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾ İbrâhîm, 14/37.]

İhtār

Mekke-i mükerreme'nin[152] vâdî-i gayrı zî-zer'de bulunmasında pek **[108]** çok hikem-i hafiyye vardır. Lâkin ulemâ-yı a'lâm yalnız hikem-i âtiyye-i hamseyi i'lâmla iktifâ etmişlerdir.

1. Hikmet: Beyt-i muhterem mücâvirlerinin Te'âlâ ve tekaddes hazretlerine tevekkül-i tâm ibrâzıyla ondan gayrıdan kat'-ı ümîd ü emniyye etmeleridir.

2. Hikmet: Beytullâh'ın etrâfında cebâbire-i hükümdârân ve ekâsire-i mülûk-ı cihândan hiçbir ehadin ikāmet etmemesidir.

Vâkı'â, cebâbire-i zamân ve ekâsire-i mülûk-ı deverândan hiçbir şahıs civâr-ı Kâ'betullâh'da sâkin olamamışdır. Onların aradıkları zevk ve safâ-yı dünyeviyye olup bunun husūlü ise öyle bir vâdî-i gayrı zî-zer'de mümkün olmadığından, Kādir-i mutlak hazretleri mevzı'-i şerîf-i Kâ'be'yi dünyâ-perest olan benî beşerin levs-i vücûdundan bu sūretle tathîr ve tenzîh etmişdir.

3. Hikmet: Kâ'be'nin ticâret-gâh edilmemesidir. Çünki Kâ'be mutlakā hac ve ziyâret içün yaradılmışdır.

4. Hikmet: Fakrın şeref ve kadri anlaşılmak içündür.

5. Hikmet: Kâ'be-i ma'rifet'in muhabbet ve âlâyiş-i dünyâdan hâlî bir kalbde olduğu bildirilmek içündür. Bu ise Kâ'be-i mübâreke'nin fazlı fevka'l-âde olduğuna delâlet eder. (İntehâ)

Bâb-ı mu'allâ-cenâb-ı Kâ'be'nin miftâh-ı sa'âdet-misbâhı, eğer peltek bir çocuğun ağzına konulsa, bi-kudretillâhi te'âlâ, o çocuğun ukde-i lisânı çözülür.

Tuyûr-ı âsumân, fevk-ı Kâ'be'de tayerân etmez. Ve hastalanan güğercinler fevk-ı Kâ'be'ye yatıp ifâkat bulur. Hattâ şifâ-yâb olmadıkça Kâ'be-i

152 Bundan murâd Kâ'betullâh'dır.

mu‘azzama üzerinden **[109]** hareket etmez. Ba‘zıları da Mîzâbü’r-Rahme üzerine yatıp tashîh-i mizâc eder. Yağmur, Kâ‘be-i mu‘azzama’nın her kangı [hangi] rüknü tarafından yağar ise ol köşeye mensûb olan cihât memâlikinde feyz u bereket rû-nümâ olur.

Beytullâh’ın derûn-ı feyz-meşhûnu, nihâyet beş yüz kimseyi istî‘âba kifâyet edecek mahalden, ya‘nî veche-i sâdisenin altıncı sūretinde tafsīl olunduğu üzere, 656 kadem-murabba‘dan ibâret iken birkaç bin kişi birden girip ferîh [u] fahūr tā‘at u ibâdet eder.

Mevsim-i hacda o kadar kalabalık ile girerler ki eğer bu izdihâmla diğer bir mevkı‘e girilse, behemehâl nüfûs-ı kesîre telefini mûcib olur. Beyt-i a‘zam dâhilinde ise yalnız 581 (m. 1185-86) senesi, ba‘zı esbâb-ı mücbire sâ’ikasıyla otuz dört kimse telef olmuşdur.

Şurrâh-ı *Mesābîh*’den Tûribiştî[153] merhûm fezā’il-i Beyt-i izzet’i ta‘rîf zımnında demişdir ki:

“Ben, zamân-ı mücâveretimde Beyt-i ekrem’in pek çok kerâmâtını gördüm. Harem-i şerîf güğercinleri Kâ‘betullâh üzerinden mürûr etmezler. Esnâ-yı tayerânda ol buk‘a-i mübâreke irtifâ‘ından ziyâde havâya kalkmazlar. Her ne vakit saçılan yemi ekl edip havâya kalksalar, behemehâl Kâ‘betullâh’ı defe‘âtle tavâf ederler. Bir hâlde ki sath-ı Beytullâh’dan yukarıya irtifâ‘ etmezler. Ma‘a-mâ-fîh Harem-i şerîf dâhilinde şürefât ve kıbâb üzerlerine konup sath-ı şerîfe konmazlar. Ben defe‘âtle gördüm ki marîz olup kanadlarını salıveren hamâmeler zemînden sath-ı beyte müsâvî olacak derece irtifâ‘ edip Mîzâb-ı zer üzerine yahut erkân-ı Kâ‘be’den birine konup bir müddet-i tavîle orada kemâl-i huşû‘ **[110]** u huzū‘ üzere titreyerek ikāmet, ba‘dehû sapasağlam olarak hareket edip fakat sakf-ı şerîf hizâsından bâlâya pervâz etmezler.” (İntehâ)

153 [Metinde sehven «نورشتى».]

Zamân-ı Tūfân'da hudûd-ı Haremullâh dâhilinde bulunan balıkların büyükleri, küçüklerini ekl etmezler idi. Mescidü'l-Harâm harem-i muhteremi evkāt-ı salât hulûlünde ve leyâlî-yi a'yâd nısf-ı ahīrinde ve sâ'ir îcâb eden vakitlerde tūlen ittisâ' ve cemâ'ati ne kadar çoğalsa istî'âb eder. Sokaklarda ve bi'l-hāssa büyût u mesâkinde yakılan âteşlerin dumanı çıkmaz. Beyt-i izzet'in ebniye-i mes'ûdesi el-ân Hazret-i İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tekrîm–* efendimiz hazretlerinin te'sîs buyurdukları resm ü hey'et üzere bâkī vü nümâyândır. Bu ise ehl-i istidlâl nazarına çarpacak derecede parlak ve büyük bir alâmet ve nişândır. Çünki örtü altına alınmamış bir ebniye, her ne kadar metânet ve rasānet üzere tarh u te'sîs edilmiş olsa dahī müsādemât-ı riyâh u emtāra yüzlerce seneler tahammül edemez. Ve bir kerre tecdîd edilse artık resm-i sâbıkı vechile binâ edilmez.

Kâ'be-i mu'azzama ebniye-i mufahhamesi bu âna değin, riyâh-ı âsıfe ve emtār-ı azīme-i mütevâliyenin nokta-i hedefi olduğu ve mesâğ-ı şer'î üzerine on bir kerre tecdîd olunduğu hâlde, ne dîvârlarının bir tarafına halel gelmiş ve ne de bir ufacık taşının hey'et-i vaz'iyyeti tağyîr edilmişdir. Rükn-i Yemânî denilen köşesi, eğerçi 433 (m. 1041-42), 515 (m. 1121-22), 592 (m. 1196) seneleri birer def'a sarsılıp def'a-i ûlâda (h. 433/m. 1041-42 senesinde) bir parmak kadar mahalli yarılarak düşmüş ise de hiçbir tarafı tağyîr edilmeyip yalnız sukût eden mahallin ta'mîriyle iktifâ edilmişdir.

Haberde vârid olduğuna göre, ol buk'a-i mukaddese ile'l-kıyâmi's-sâ'a, ol hey'etde kalıp fakat Habeşîler kıyâm-ı kıyâmete yakın hücûmla hedm ü harâb edecek ve onu müte'âkıb kıyâmet kopacakdır. **[111]**

Kâ'be-i mukaddese ebniye-i mübârekesini birinci def'a görenler, ya bükâ veyâhūd dıhk etmeleri dahī Beyt-i mu'azzam'ın cümle-i havâssındandır. Fakīr-i nâmıku'l-hurûfa, esnâ-yı rü'yetimde bükâ-yı şedîd ârız olup epeyce zamân imtidâd etdi.

Haremullâh'ın hudûd-ı sa'âdet-mahdûdu dâhilinde bulunan gerek insân olsun, gerekse makūle-i eşcâr veyâ hayvânâtdan bulunsun, lutf-i Hakk ile her şeyden emîndir.

Nakkāş-ı müfessir[154] *–aleyhi rahmetü'l-kādir–* demişdir ki:

"Ben bu husūsu ta'yînde mütehayyir idim. Bir gece Kâ'betullâh'ı tavâf ederken; 'Hudâyâ! Harem-i Mescidü'l-Harâm'a dâhil olan emîn olur, buyurdunuz. Acabâ ne gibi şeylerden emîn olacakdır?', fıkarâtını gönlümden geçirdim ve der-akab arkamdan birinin; 'Âteşden emîn olur' dediğini işidip fakat gerek arkamda ve gerek etrâfımda şahs-ı vâhid göremediğimden, min-kıbeli'r-Rahmân cevâb verilmiş olduğunu anladım."

Bu mevsûk rivâyet ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾[155] âyet-i kerîmesinin hakīkat-i ma'nâsını işrâb eder ki fuhûl-ı ulemâ bunda vücûh-ı kesîre beyân ederler: "Meselâ, takarrub ilallâh niyyet-i sahîhasıyla dâhil-i nüsük olanlar, yevm-i kıyâmetde âteş-i cehennemden emîn olurlar. Hattâ Hâtemü'l-enbiyâ *–aleyhi efdalü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri; 'Her kim ehad-i Haremeyn'de vefât eder ise kıyâmet gününde âminîn zümresinden olur' ve 'Her kim günde bir sâ'at Mekke-i mükerreme sıcağına sabr u tahammül eyler ise ondan cehennem iki yüz yıllık mesâfe

---

154 [Muhammed b. Hasan en-Nakkāş (ö. 351/962) 10'uncu yüzyılın önemli tefsir, kıraat ve hadis âlimlerindendir. Birçok yere seyâhat etmiş, Arabistan, Mısır, İran ve Mâverâünnehir coğrafyasında birçok yeri görmüştür. Buralarda İdrîs b. Abdülkerîm, Hasan b. Hüseyin es-Savvâf, Keccî ve Muhammed b. Ali es-Sâiğ el-Mekkî gibi birçok âlimden ders dinlemiştir. Günümüze ulaşan tek eseri *Şifâ'ü's-sudûr (fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm)* adlı tefsiridir. Nakkāş, zaman zaman İsrâiliyat'a yer verdiği, kıssalar zikrettiği ve lugavî tahliller yaptığı eserinde rivâyet metodunu takip etmiştir. Abdülhamit Birışık, "Nakkāş, Muhammed b. Hasan", *DİA*, XXXII, s. 328-329.]

155 ["… ve her kim ona girerse emîn olur." Âl-i İmrân, 3/97.]

tebâ'üd eder'[156] ve 'Her kim hacc ederek refes u fıskda bulunmaz ise anasından doğduğu gün gibi günâhlarından kurtulur'"[157] buyurmuşlardır. **[112]**

Te'âlâ ve tekaddes hazretleri, Kâ'betullâh'a iltica edenler içün halkın kalbine rahm u şefkat ilkā eder. Umre-i kazāda Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretlerinin ma'iyyet-i pür-bereket-i sa'âdetlerinde bulunan ashâb-ı kirâm efendilerimizin, Mekketullâh'a dühūlde mazarrat-ı müşrikînden emîn olmaları, işte bu kabîldendir.

Ömründe bir kerre hacc edenler, kable'l-hac işledikleri günâhlar içün mu'âteb olmakdan emîn olurlar.

Hayvânât u eşcârın emniyyeti bahsine gelince, arz-ı mes'ûd-ı Haremullâh'da kat'-ı alef ü eşcâr etmek ve sayd-ı şikâr eylemek kat'iyyen harâmdır. Bu hükme çarpâlar dahī ri'âyete mecbûr olduklarından, Harem-i şerîf dâhilinde bulunan hayvânlar, yek-diğerinden havf u nefret etmezler. Bir kelb eğer bir âhûyu kat-ön edip koğalasa, koğalanan âhû kendini hudûd-ı Harem'e idhāle muvaffak olabilir ise kelb, âhûyu ta'kībden fâriğ olup hāric-i Harem'e hurûcunu intizār eder. Ve eğer kelb dahī arz-ı Harem'e girmiş olur ise âhû ile birlikde seyr u meşy edip îsāl-i gezend [ü] hasâr u ziyân etmekden tehâşî eder.

Benî beşer de Harem-i şerîf hudûduna ayak basanları, dâhil-i Haremde olarak mu'âheze etmezler. Bu hüküm evâ'il-i devr-i İslâmiyye ve hele zamân-ı Câhiliyye'de mer'iyyü'l-icrâ olduğundan, her kim büyük bir fenâlıkda bulunsa yâhūd birini katl ü telef etse, hükûmetden veyâhūd maktûlün veresesinden emîn olmak içün Mescidü'l-Harâm hudûduna arz-ı dehālet edip korkduğundan kurtulur idi.

---

156 [Aclûnî, Ukaylî'den nakille bu sözün hadis olarak sâbit olmadığını ifâde eder. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 305, hadis no: 2512.]

157 [Buhārî, II, s. 133, hadis no: 1521.]

Nazm:

هیچ نبی هیچ ولی هم نبود *** کو نه بر این در رخ امید سود **[113]**
هادی ره نیست بجز لطف دوست *** آمدنت را طلب از نزد اوست
تا نزند سر ز چمن نو گلی *** نغمه سرایی نکند بلبلی[158]

Hayvânât yek-diğerini değil, benî beşeri ızrâr edecek şeylerden bile tevakkī ederler. Hele eyyâm-ı remy-i cemerâtdan ibâret olan Mina günlerinde, karınca ve böcek kısmı, açık saçık bırakılan et'ımeye hücûm edip telvîs etmezler. Bal ve pekmez gibilerden gayrı herhangi bir ta'âmı meydânda bulsalar, etrâfını devr u tavâf edip dâhiline girmezler.

Hüccâc ne kadar çok olsa cemerâta atdıkları taşlar çoğalmaz. Binlerce senelerden beri cemrelerin remy olduğu ma'lûmdur. Bu cemreleri her sene 600 bin âdem taşlar ve bunların her biri yetmişer aded taş atar. Bununla berâber cemrelerin yanında her sene atılan taşdan fazla taş birikmez.

Cemerâtın merkûz oldukları mevâkı', eğer mecrâ-yı seyl olsa yâhūd gâyet şiddetli rûzgâr eser bir mahal bulunsa, seyelân eden sular, hübûb eden rûzgârlar, hüccâcın atdığı taşları yılına kadar alıp gider diyebilir idik. Hâlbuki bu mevkı', cibâl-i müteselsile aralığında gâyet dar bir boğaz olduğundan, cemerâtın merkûz olduğu yerden ne öyle bir akarsu geçer ve ne de riyâh-ı âsıfe gibi kuvvetli rûzgârlar eser.

İşte bu alâmet, Kâ'betullâh'ın mutlakā ma'nevî bir fazl u kemâli olduğuna delâlet eder ve "Her kimin haccı mebrûr ve makbûl olur ise onun cemreler[i] –ya'nî atdığı taşlar–, âsumâna ref' olunur"[159] haber-i sahîhi bu delîli te'yîd eyler. **[114]**

---

158 [Hiçbir nebî ve velî yoktur ki bu kapıya ümit yanağını sürmesin.
Hâdî olan, Dost'un lütfundan gayri bir şey değildir. Senin buraya gelmen, onun seni talep etmesindendir.
Gül bahçesinde tâze gül yeşermedikçe, bülbül şakımaz.]

159 [İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhīsu'l-habîr*'inde bu hadîsin merfû' olarak sahih olmadığını ifâde eder. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhīsu'l-habîr*, II, s. 557, hadis no: 1056.]

Abdullâh el-Mercânî tahkīki üzere, burnu kanayan bir âdemin eğerçi kendi kanıyla alnına «مَكَّةُ وَسَطُ الدُّنْيَا، وَاللهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ»[160] ibâresi yazılsa, dem-i seyyâle bi-iznillâhi te'âlâ munkatı' olur.

Yehûd ve nasārâ tā'ifesi Beyt-i makdis'i Kâ'be'ye takdîm ederler ise de Beyt-i makdis'in bânîsi Cenâb-ı Süleymân ve Kâ'betullâh'ın bânîsi Halîlü'r-Rahmân *–aleyhime's-selâm–* olup min-ciheti'l-menkıbe Halîlullâh'ın Süleymân *–aleyhi's-selâm–*dan a'zam bulunması, Kâ'be'nin Beyt-i makdis'den eşref u efdal olmasını îcâb eder.

Bir beytin sāhibi Rabb-i celîl, mühendisi Cibrîl, dîvârcısı Halîl, ahcâr ve levâzımât-ı sâ'ire nakli hizmetinde istihdâm olunan İsmâ'îl *–aleyhimü's-selâm–* olur ise kevneynde ondan daha eşref, daha efdal bir hāne tasavvuru hatā-yı mahz değil midir?

İstitrâd:
[Kâ'be'nin fazl u mehâbeti ve ecnebîlerin Mekke-i mu'azzama'ya duhūle cesâret edememeleri]

Kâ'betullâh'ın havâss-ı mahsūsası nâ-kābil-i ta'dâd ü ihsādır. Milel-i ecnebiyye seyyâhlarının hudûd-ı sa'âdet-mahdûdu dâhiline girmeğe cesâret edememekde olmaları dahī havâss-ı celîle-i Beledü'l-emîn'den sayılır.

Avrupalılardan Cibun [Gibbon][161] isminde bir seyyâh, neşr eylediği risâlesinde, ecnebî seyyâhlarını yerliler dâhil-i Mekke'ye koymadıkları cihetle; "Vekāyi'-i Hicâziyye'yi tevârîh-i İslâmiyye'den yazmak yâhūd

---

160 ["Mekke, dünyânın merkezidir; Allah kullarına çok şefkatlidir." ﴿وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾ ifâdesi âyet-i kerîmedir; Bakara, 2/207.]

161 [XVIII. yüzyılda yaşayan İngiliz tarihçilerden Edward Gibbon (1737-1794), Roma ve Hıristiyanlık üzerine çalışmalarıyla tanınmıştır. En meşhur eseri, altı ciltlik *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'dir. Bu eserini on dört yüzyıla uzanan bir perspektifle kaleme almaya çalışması, târihin devamlılığı fikri bakımından mühimdir. Ayrıntılı mâlûmât için bkz. James Westfall Thompson, "Edward Gibbon, 1737-1794", *Pacific Historical Review*, S. 7, nr. 2 (1938), s. 93-119.]

Hicâz'a gidip gelmiş olanlardan sorup anlamak iktizā eder" diyerek İslâmiyyet aleyhinde lisân-ı şiddet isti'mâl eylemiş ise de seyyâhîn-i meşhûreden Barkhard [Burckhardt][162] ile Romalı İtalyan Ludoviko Bartema [Ludovico di Varthema][163] ve Ekseterli[164] Jozef Pits'in[165] [Joseph Pitts]

---

162 [1784'te Lozan'da doğan Johann Ludwig Burckhardt, Leipzig ve Göttingen'de şarkiyat araştırmalarında ihtisas yaptı. İngiltere'ye giderek Arapça öğrendi, daha sonra İngiliz tâbiiyyetine geçti. 1809'da Londra merkezli Afrika Cemiyeti tarafından Kuzey Afrika'dan Sahrâ'nın güneyine doğru bir keşif gezisine çıkmakla görevlendirildi. Müslüman kisvesine bürünebilmek ve halk tarafından konuşulan Arapçaya hâkim olabilmek adına evvelâ Suriye'ye gitti. Biladüşşam, Mısır ve Hicaz'a seyahatler yaptı. Mekke'de üç ay kadar kaldı. Hicaz'a dair izlenimlerini *Travels in Arabia* (London 1829, 1968; Weimar 1830) adlı seyahatnâmesinde anlatmıştır. Bkz. Cengiz Kallek, "Burckhardt, Johann Ludwig", *DİA*, VI, s. 420.]

163 [1465-70 arasında Bolonya'da doğan İtalyan seyyâh Ludovico di Varthema, 1502'de İskenderiye, Kâhire, Şam ve Hicaz'dan Yemen'e uzanan kapsamlı bir seyahate çıkmış; müslüman olarak yâhud müslüman kisvesine bürünerek hacca gitmiş, hacı olmuştur. Bu lakabı alan ilk Avrupalı olduğu ifâde edilir. Haremeyn'de icrâ ettiği dinî ritüellere de yer verdiği seyahatnâmesi *Itinerario de Ludouico de Varthema Bolognese* adıyla 1510'da neşredilmiştir. Ayrıntılı mâlûmât için bkz. The Editors of Encyclopædia Britannica, "Lodovico de Varthema", *Encyclopædia Britannica*, https://www.britannica.com/biography/Lodovico-de-Varthema, erişim tarihi: 15 Kasım 2017.]

164 Ekseter İngiltere'de meşhûr bir kasabanın ismidir.

165 [Metinde «تپس».
Mekke'yi ziyâret eden ilk İngiliz olarak tavsîf edilen Ekseterli Joseph Pitts (1663-1735?), ilk gençlik çağında Cezâyirli korsanlarca kaçırıldı. Yaklaşık on beş yıl boyunca müslümanlar arasında yaşadı. İhtidâ etti. Üçüncü efendisi tarafından hacca götürüldü ve burada âzâd edildi. *A True and Faithful Account of the Religion and Manners of the Mohammetans, with an Account of the Author's Being Taken Captive* (1704) adlı seyahatnâmesi, müslümanların bu önemli ibâdeti hakkında İngilizce ilk bilgileri muhtevîdir. Yine bu eserde Kuzey Afrika'nın XVII. yüzyıldaki ahvâli hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bkz. C. F. Beckingham, "The Date of Pitts's Pilgrimage to Mecca", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, nr. 3/4 (1950), s. 112-13.]

kıt'a-i Hicâziyye'yi gezmiş ve meşhûdâtları **[115]** ta'rîfâtını şâmil birer de seyâhat-nâme neşr u işâ'a eylemiş olmaları, sâlifü'z-zikr Gibbon'un iddi'âsı gayr-ı sahîh ve türrehât-ı vâkı'ası ta'assub-ı hulkīsinden münşa'ib bir hatā-yı sarîh olduğunu meydâna çıkarmışdır.

Ludoviko Bartema hicretin 920 (m. 1514) ve Jozef Pits dahī 1107 (m. 1695-96) senelerinde kıt'a-i mukaddese-i mübârekeyi kûşe-be-kûşe geşt ü güzâr edip avdetlerinde ahvâl-i Hicâziyye'ye dâ'ir ma'lûmât-ı mufassalayı şâmil birer risâle kaleme almışlar idi.

Ludoviko Bartema'nın 928 (m. 1522) senesinde tab' olunan risâlesi İtalyanca olduğu hâlde, 972 (m. 1564-65) senesi İngiliz lisânına bi't-tercüme tab' u neşr edilmiş ve Jozef Pits'in İngilizü'l-ibâre bulunan seyâhat-nâmesi dahī 1117 (m. 1705-06) senesi İngiltere'de basılıp i'lân olunmuşdur.

Ludoviko Bartema'nın kendisini İslâm kılığına koyup Şâm devecilerinden kesb-i ma'ârife eylediği deveciye birçok para vererek Şâm kāfilesiyle Hicâz'a gidip geldiği ve Jozef Pits'in dahī küçüklüğünde Cezâyir ahâlîsinden birine esîr düşerek müddet-i medîde hizmet ve efendisiyle îfâ-yı hacc-ı şerîf ile avdet eylediği mahsūl-i kalemleri olan matbû' risâlelerde muharrerdir.

Barkhard neşr eylediği seyâhat-nâmesinde; "Ben Vâdî-i Fâtıma'dan Mekke'ye avdet ederken Vâdî-i Na'mân'da[166] ki burası hüccâcın umre içün gidip geldikleri mahall-i mahūf olmağla gāyet kalabalıkdır, bir furtunaya tutulup bir dürlü ileri gidemediğimden bir dağın kā'idesine sığınarak seylin şiddet-i seyelân ve hücûmu güzerân edinceye kadar, o

166 [Bu vâdînin adı literatürde umûmiyetli hatâlı olarak "Vâdî-i Nu'mân" olarak zikredilmektedir. Doğrusu ise "Vâdî-i Na'mân"dır. Ayrıntılı mâlûmât için bkz. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 293, 343; ez-Zemahşerî, *el-Cibâlu ve'l-emkine ve'l-miyâh*, s. 303.]

dağın kā'idesinde ârâm u ikāmet etdim" demiş ve Yoma[167] [يوما] nâmında diğer bir müverrih dahī; "İslâm olmayanları Mekke'ye kabûl etmezler, teşekkür ederiz ki Barkhard gidip seyâhat-nâmesinde; Mekke-i mükerreme **[116]** birtakım kara dağlar ve etrâfı ezhâr u eşcârdan ârî vâdîler ile muhâtdır. Bu dağların arasından çıkıp da Mekke-i mükerreme'nin birden bire büyût u menâzilini görenler, ol şehr-i mu'azzamı gāyet kaba ve siyâh bir mahfaza içine konulmuş letā'if hazînesinden başka bir şeye teşbîh edebilmeleri mümkün değildir; o hazînenin kadr u kıymetini ise ancak İslâm olanlar bilebilir. Sokakları vâsi', ebniyeleri matlûb üzere muntazam ve mürtefi' olarak pek yolunda ve nizāmında olmağla bilâd-ı sâ'ireyi görenler; 'Eğer Mekke-i mükerreme'yi görseler nizām u intizāmını tasdîk etmemek kābil değildir' dediğinden bizim bu mes'eledeki zehâbımızın hatāsını meydâna koymuşdur" sitâyişiyle Avrupalıların müdde'âsını tekzîb ü tahtı'e eylemişdir.

Bu takdîrce, Barkhard'ın fıkra-i muvazzahası ve Yoma'nın [يوما] ifâdât-ı mufassalası, milel-i ecnebiyyenin Mekke-i mu'azzama belde-i mukaddesesine idhāli, gerek hükûmet ve gerekse ahâlî-yi memleket tarafından memnû' olmadığını ve ecnebî seyyâhlarından ba'zı eşhāsın dâhil-i mîkāta girmeğe cesâret edememeleri dahī Beyt-i a'zam'ın dehşet ve mehâbet-i ma'neviyyesinden ileri gelmekde bulunduğunu isbâta delîl-i kâfî[168] olabilir.

---

167 [Eserin el yazması nüshasında da aynı imlâ ile yazıldığı tespit edilen bu isim, kaynaklardan tahkik ve te'yid edilememiştir. Mehmet Akif Fidan, bu ismin 1599-1600'de Thomas Dallam ya da 1800'de Thomas Walsh gibi Osmanlı topraklarına seyahat eden İngiliz seyyahlar olabileceği ihtimali üzerinde durur ve daha düşük bir ihtimal olarak 1627-1629 yılları arasında İran coğrafyasına seyahat ettiği bilinen Thomas Herbert'in adını zikreder. Bkz. Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s. 200. Ayrıca el yazması için bkz. Eyyûb Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn : Mir'ât-ı Mekke*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, nr. T6082, s. 28.]

168 "Arafât cebeli" bahsinde buna dâ'ir bir fıkra vardır.

Evet! Haremeyn-i muhteremeyn ziyâretinden ferd-i âferîde memnû' değildir. Meğer ki zâ'irin murâdı hıyânet veyâ istihzâ ve ihânet ola; o hâlde ise şahs-ı merkūmun men' ve te'dîbi derece-i vücûba varır. Yoksa her ân u sâ'at, bâb-ı ziyâret meftûh ve küşâde olup şu kadar ki arz-ı Hicâz'da bulunanların kâffesi cübbe veyâ maşlah ile uzun entârî giymekde ve başlarına imâme sarıp kefiyye dahī isti'mâl etmekde olduklarına binâ'en, ziyy-i ecnebiyyede seyâhat edenlere bi't-tab' aynı hürmet ve ri'âyetle bakılamaz. Belki mûcib-i dıhk u temeshur olur. Bu ise **[117]** tabî'î-dir. Onun içün ol kıt'a-i mübârekeye gidenlerin urbân kılığında bulunması iktizā eder. Bu dahī mevâsim-i haccın gayrı zamânlar vâdî ve çöllerde seyâhat eden zevât hakkında olup Mekke-i mükerreme yâhūd Medîne-i münevvere'de ikāmet edenler, kendi beldelerine mahsūs elbise giyseler dahī ahâlîden rûy-i huşûnet görmeyip bi'l-akis fevka'l-me'mûl hürmet ve ri'âyete mazhar düşerler. Zîrâ Haremeyn ahâlî-yi kirâmının cümlesi misâfir-nevâzlık şiyem-i makbûlesiyle mütehallık oldukları kābil-i inkâr değildir. Burasını münkir olanlar, mücâvirîn-i Haremeyn'i hâtıra getirsinler.

İmâm Mâlik –*rahmetullâhi aleyh*–, fezâ'il-i Mekke hakkında zikr u beyân olunan şeylerin ve daha nice nice âsâr-ı hikmet-disârın sıhhatini tasdîk ile berâber Medîne-i münevvere'nin Mekke-i mükerreme'den efdal idüğünü iddi'â ederek; "Medîne-i rahmet-defîne, Mekke-i mükerreme'den efdaldir. Zîrâ Bâ'is-i îcâd-ı âlem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*– efendimiz, "İlâhî! Sen bilirsin ki Kureyşîler beni gâyet sevdiğim beldeden çıkarıyorlar. Yâ Rabbî! Beni gâyet sevdiğin memleketde iskân eyle" du'â-sını zîver-i zebân-ı tekrâr ve Cenâb-ı Mu'ti'l-atâyâ hazretleri, zât-ı âlî-yi risâlet-penâhîleri içün Dârü'l-hicre-i Medîne'yi ihtiyâr buyurdular. Bir mahal ki nezd-i ilâhîde sâ'ir beldelerden sevgili ola. Ol mahallin memâlik-i sâ'ireden efdal ü eşref olacağı derkâr ve binâ-ber-în, Dârü's-sekîne-i Medîne'nin rüchân u evleviyyeti bedîhî vü âşikârdır" dediler.

Biz bu da‘vâyı; “İşin iç yüzünü Hakk sübhânehû ve te‘âlâ hazretleri bilir” hükmüyle fasl edip sükût etmeği evlâ gördük. **[118]**

Nazm:

مکه که شد قبله اهل نجات *** حرّسها[169] الله عن الحادثات
طعنه بر اکسیر زند خاک او *** گل خجل است از خس و خاشاک او
ریگ زمینش چو[170] نجوم سماست *** گم شدگان را به یقین ره نماست
جنّت معنی[171] است که بی ذرع و کشت *** جمع درو گشته نعیم بهشت
گل نه و[172] باد سحرش مشک بوی *** مِیْ نه و[173] میخانه پر از های و هوی
ذرع نه و[174] خرمن او دانه بخش *** عرش نه و[175] طوبی او سایه بخش
باغ نه و[176] میوه او ظاهر[177] است *** راغ نه و[178] سبزه او ظاهر است
لاله بر افروخته[179] در وی چراغ *** بر[180] دلش از حسرت او مانده داغ[181] **[119]**
(Fütûhu’l-Haremeyn)

---

169 [Metinde «حرثها».]
170 [Metinde «چه».]
171 [Metinde «محض».]
172 [Metinde «و» yok.]
173 [Metinde «و» yok.]
174 [Metinde «و» yok.]
175 [Metinde «و» yok.]
176 [Metinde «و» yok.]
177 [Metinde «حاضر».]
178 [Metinde «و» yok.]
179 [Metinde «نیفروخته».]
180 [Metinde «در».]
181 [Kurtuluş ehlinin kıblesi olan Mekke’yi Allah belâlardan korudu.
Onun (Mekke’nin) toprağı iksire ta‘n eyler; gül ise onun çalı çırpısından utanır.
Onun çakılları gökyüzünün yıldızlarıdır; kaybolanlar için de apaçık bir yol göstericidir.
Mahzâ ziraat yapılmayan bir cennettir ki onda her türlü cennet nîmetleri toplanmıştır.

Hudûd-ı Haremullâh ve mîkāt-ı Kâ'betullâh

Müverrihler, Kâ'betullâh Harem-i şerîf'inin hudûd-ı meyâmin-mahdûdunu şark cânibinden 6, garb tarafından 18, şimâl cihetinden 12, cenûb cânibinden 24 mîl olmak üzere haber veriyorlar. *Târîh-i Hamîs* mü'ellifi ise; "Ben bi'z-zât ölçüp Medîne-i münevvere tarîkınden 3, Yemen yolundan 7, Irâk cihetinde vâki' cebel-i munkatı' yokuşundan 7 ve Ci'râne tarafında kâ'in Şi'b-i Âl-i Abdullâh b. Hālid tarîkınden 9 ve alâ-kavlin 10 ve Batn-ı Nemire denilen Arafât yolundan 7 yâhūd 9 mîl buldum" demiş ve *Nuhbetü'd-dehr* mü'ellifi; "Medînetü'r-Resûl cihetinden 3, Cidde yolundan 10, Tā'if yolundan 11, Irâk tarafından 6 mîl olduğunu ve bu hudûdun hārici arz-ı Hil bulunduğunu"[182] eser-i hāmesi olan *Nuhbetü'd-dehr*'de yazmışdır.

Bu ihtilâf, mahâll-i mîkāt hudûdunu ta'yîn yâhūd nikāt-ı mîkātı ta'rîf cihetinde olmayıp mikyâs-ı mesâhayı tecdîd husūsunda olduğu cihetle, herkesin mesâhası kendi hesâbına göre sahîh olmak iktizā eder.

Alî b. Balabân el-Fârisî el-Hanefî ki *Umdetü's-sâlik fi'l-menâsik*[183] nâmıyla be-nâm olan kitâb-ı müstetābın mü'ellifidir, İmâm Ezrakī'den[184]

Gülü yoktur, fakat sabah rüzgârı misk gibi kokar; meyi yoktur, fakat meyhânesi hâyhûyla doludur.
Tarlası yoktur, fakat harmanı mahsul verir; arşı yoktur, fakat Tûbâ ağacı gölge bahşeder.
Bağı yoktur, meyvesi zâhirdir; merâsı yoktur, sebzesi zâhirdir.
Lâle onda ışık saçmaktadır ve lâlenin gönlündeki yara onun hasretindendir.]

182 Bu hudûd içinde bulunan dağlar, dereler, çöller, hep haremdir.

183 [Metinde sehven «عمرة».]

184 İmâm Ezrakī, a'lem-ı ulemâdan İmâm Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdülkerîm Ezrakī künyesiyle müte'ârif olup Mekke hakkında târîh yazanların birincisidir. Kendilerinden sonra Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs el-Fâkihî bir târîh yazdılar. Üçüncü olarak Seyyid Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hüseynî, ba'dehû Hâfız Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Fehd eş-Şâfi'î, ondan sonra Hâfız Necmeddîn'in oğlu Şeyh İzzeddîn Abdü-

naklen, kitâb-ı **[120]** mezkûrda der ki; "Medînelilerin mîkātı, Ten'îm üzerinde ve Mekke-i mu'azzama'nın 3 mîl Medîne cihetinde vâki' Büyût-ı Gıfâr'a[185] karîb bir mevkı'dedir."

İmâm Mâlik *–radıyallâhu anh–* hazretleri, burasının –ya'nî Medîne-i münevvere ahâlîsinin ihrâm giyip telbiye etmeğe başladıkları mahallin– Zü'l-huleyfe karyesi olduğuna hükm eylediler. Bu mevkı'-i latîf, Mescidü'ş-Şecere ile Bi'r-i Alî denilen kuyunun bulunduğu mahal olup Mekke-i mu'azzama'nın dokuz ve alâ-rivâyetin on merhale Medîne-i tayyibe tarafında vâki'dir. Ba'zı kimseler Bi'r-i Alî'nin vech-i tesmiyesi beyânında, "Hazret-i Kerrâr burada cinnîler ile mukātele etdi idi; onun içün bu kuyuya 'Bi'r-i Alî' ismi verildi" demişler ise de bu rivâyetin aslı faslı yokdur.

Zü'l-huleyfe, meşhûr bir karyenin harâbesi ve mîkāt cihetiyle, Mekke'nin en uzak mahallidir. Resûl-i Melik-i müte'âl efendimiz hazretleri, Medînelilerin ecr u mesûbâtını i'zām içün burada ihrâma girilmesini irâde buyurmuşlardır.

Balabân el-Fârisî; "Yemenlilerin ihrâm giydikleri mevkı', Mekke-i mufahhame'nin 7 mîl Yemen cihetinde bulunan 'Edāt-ı Libn' mevkı'i-dir. Hattâ burasının ihrâm giyilecek mahal olduğunu bildirmek içün iki alem dikilmişdir" ta'rîfiyle, mîkāt-ı ehl-i Yemeni ta'yîn ve beyân etmişlerdir. Edāt-ı Libn denilen mevkı', Mekke-i mu'azzama'nın iki merhale bu'dunda bulunan Yelemlem mahalli olmak lâzım gelir.

Mısrîlerin ihrâm giydikleri mevkı'-i latîf, Şâmîlerin mîkātı olan Cuhfe'ye[186] **[121]** yakın Râbiğ kasabası ve Necdîlerin ihrâma girdikleri mahâl

---

lazîz ve en nihâyet Kutb-i Mekkî merhûmlar, arabî birer târîh yazmışlardır ki Kutb-i Mekkî, kendi *Târîh*'inde Şeyh İzzeddîn'in bi'z-zât ve müverrihîn-i sâ'ireden bi'l-vâsıta nakl ü rivâyet etmişdir.

185 [Metinde sehven «بيوت تغار». Ezrakī'nin *Ahbâru Mekke*'sinden tahkik edildiğinde doğrusunun «بيوت غفار» (Büyût-ı Gıfâr) olduğu görülmektedir. Bkz. Ezrakī, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr*, II, s. 122.]

186 [Metinde sehven «حجفه».]

ise Tihâme'nin en yüksek tepesidir. Şâm ahâlîsi, ya'nî Şâm-ı şerîf tarîkıyle hacca gidenler, ihrâma Cuhfe denilen mahalde girerler. Cuhfe; Mekke-i mükerreme'nin beş ve alâ-kavlin altı merhale uzağında vâki' bir karye harâbesidir. Cuhfe karyesinin asıl ismi "alkame" vezninde olan "Mehye'a" idi. Akvâm-ı Amâlika'dan bir cemâ'at gelip iskân etmiş ve bir gece zuhûr eden seylâb, kendilerini ale'l-umûm ichâf u istîsāl eylemiş olduğundan o karyenin yerine Cuhfe nâmını vermişlerdir.

Balabân el-Fârisî, Irâk tarafından hacca gidenlerin Mekke-i mu'azzama'nın 7 mîl bu'dunda vâki' Seniyye-i Heyk [ثنية هيك] noktasından ihrâma girdiklerini rivâyet eylemiş ise de ahsenü'l-mesâlik Cenâb-ı İmâm Mâlik hazretleri; "Kavâfil-i Irâk hüccâcı, Karn karyesi mevkı'inde ihrâma girmelidir" dediler.

Hazret-i İmâm'ın haber verdiği Karn karyesi, Karnü'l-menâzil denilen mevkı' olup Murâd kabîlesinden ayrılan Karn cemâ'ati, mevkı'-i mezkûr etrâfını makarr-ı karâr ittihāz eylemişdir ki Hazret-i Üveys-i Karanî, bu cemâ'at efrâdındandır.

Karan [قرن] lafzı, eğer 'râ'nın sükûnuyla okunur ise bir cebelin[187] ve eğer 'râ'nın fethiyle okunur ise cebel-i mezkûr yanında vâki' bir yolun[188] ismi olup Mekke-i müşerrefe bu cebelin iki merhale taraf-ı şarkīsinde vâki'dir.

İmâm Fâkihî, Mescid-i Hayf'ın[189] 1.500 arşın uzağında **[122]** dahī Karn isminde bir dağ olduğunu haber veriyor ise de bu dağa Karnü's-se'âlib denildiği cihetle Karnü'l-menâzil'in gayrıdır. İhtilâfât-ı merviyye-i mebsûtanın beyni, bir zât tarafından âti'z-zikr manzūme ile tevfîk edilmişdir.

187 [Yâni Karn.]

188 [Yâni Karan.]

189 Bu mescid Mina'da, Mescidü'l-Mürselât önünde vâki'dir.

Nazm:

عرق العراق يلملم اليمني *** وبذي الحليفة يُحرم المدني
للشام حجفة إن مررت بها *** ولأهل نجد قرن فاستبن[190]

Bu manzūmede her taraf ahâlîsine mahsūs olan mîkāt mahalli zikr u beyân olunduğu gibi aşağıki manzūmede her mîkāt mahallinin Mekke'ye olan bu'diyyeti haber verilmişdir.

Nazm:[191]

وللحرم التحديد من ارض طيبة *** ثلاثة أميال إذا رمت إتقانه
وسبعة أميال عراق وطائف *** وجدة عشر ثم تسع جعرانه[192]

[123]

Denizden kanal yoluyla hacca giden Rûmeli ve Anadolu-yı şâhâne hâcılarının mîkātı, Râbiğ dağlarıdır. Hüccâcı hâmil olan herhangi bir vapur, Râbiğ dağları hizâsına vardıkda, vapurda bulunan hâcıların ihrâma girmelerini ihtār eder ve bu hizmeti îfâ içün her vapur evlâd-ı Arab'dan birer müsta'id kılavuz istihdâm eyler.

Emyâl-i mîkātı te'sîs ü tecdîd edenlerin isimleri

Kâ'betullâh harem-i muhtereminin hudûd-ı sa'âdet-mahdûdu, yukarıda birer birer zikr u ta'rîf olunan mîkātlardır.

İmâm Ezrakī der ki:

"Âdem *–aleyhi's-selâm–* yeryüzüne indiği zamân, hâsıl olan vahşet-i tenhâyîden rehîn-i havf u halecân olup Te'âlâ ve tekaddes hazretlerine

---

190 [Iraklılar Zât-ı Irk'ta, Yemenliler Yelemlem'de, Medîneliler ise Zü'l-huleyfe'de ihrâma girerler. Şamlılar, yolları düşerse Cuhfe'de, Necidliler ise Karn-ı Menâzil'de ihrâm-bend olurlar. Sakın unutma!]

191 Bu nazm, İbn Mülakkın denilen zâtındır.

192 [Tam olarak mesâfesini bilmek arzusundaysan eğer, Harem'in sınırları Arz-ı Tayyibe'ye (Medîne) doğru üç mil, Irak ve Tāif'e doğru 7 mil, Cidde'ye doğru 10 mil ve Ci'râne'ye doğru da 9 mildir.]

isti'âze eylemiş idi. Allâh te'âlâ hazretleri, Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın havf u haşyetini izâle hikmeti üzerine, rûy-i zemîne birçok melâ'ike inzâliyle, Mekke-i mu'azzama etrâfında ikāme buyurdular. Ve bu melâ'ikenin dâ'iren-mâ-dâr bulundukları mevâkı' dâhilini harem-i Kâ'betullâh kıldılar."

Diğer bir kavle göre, Hacerü'l-esved, hızâne-i cinândan belde-i mukaddese-i Kâ'betullâh'a gönderildiği zamân, nûr u ziyâsının mün'akis olduğu cihetlerin nikāt-ı müntehâsı hudûd-ı Harem ta'yîn edilmiş ve bu hudûd, mîkāt-ı sâbıku'z-zikr mevâkı'inden ibâret bulunmuşdur.

Hazret-i Âdem, mîkāt-ı Haremullâh'ın hudûdunu ta'yîn içün zikr olunan mevâkı'e birer alâmet-i mahsūsa rekz etmiş ve müte'âkıben işbu hudûdun emr-i muhâfazası zımnında kıbel-i ilâhiyyeden, İmâm Ezrakī'nin haber verdiği vechile, birçok melâ'ike-i izām gönderilmişdir. **[124]**

Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın rekz eylediği alâmât-ı mahsūsa, giderek mahv u münderis olup nâm u eserleri kalmadığından, Cenâb-ı Halîl ta'rîf ve irâ'e-i peyk-i Celîl ile Ebü'l-Beşer *–aleyhi's-selâm–*ın nişân dikdiği yerleri bulup yeniden birer taş dikmişdir. İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-ta'zīm–* efendimiz, bu taşları diker iken oğlu İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* dahī berâber idi.

Mürûr-ı zamân ile Hazret-i İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tefhīm–* efendimizin dikdiği taşlar dahī kum ile örtülüp belirsiz bir hey'ete girmiş ve Adnân b. Üded devrinde Hil ve Harem arasının lüzûm-ı fasl u tefrîkı derece-i vücûba vardığı tahakkuk eylemiş olduğundan, müşârun-ileyh Adnân b. Üded hudûd-ı Harem-i şerîf nişâneleri öyle kolaylıkla harâb olmamak içün Halîl-i Rabb-i celîl'in dikdiği taşları bi't-taharrî bulup bunların merkûz oldukları noktalara tıyn u ahcârdan ma'mûl birer nişâne-i rasīn vaz' etmiş ve ondan sonra Kusayy b. Kilâb b. Mürre dahī Adnân b. Üded sâlifü'z-zikrin vaz' eylediği nişâneleri güzelce bir sūretde ta'mîr ve termîm eylemişdir.

Kusayy b. Kilâb'dan sonra alâyim-i mansūbe-i Haremullâh'ı ta'mîr ve tesviye eden olmadı idi. Feth-i Mekke rûz-ı fîrûzunda irâde-i vahy-âde-i Hazret-i Peygamberî ile Temîm b. Üseyd el-Huzâ'î ve ba'de-irtihâ-li'n-Nebî Ömer b. el-Hattāb ve ondan sonra Osmân b. Affân ve bi'l-â-hare Mu'âviye b. Ebî Süfyân *–radıye anhümüllâhi'l-mennân–* hazerâtı ve bunları müte'âkıb Abdülmelik b. Mervân, Adnân b. Üded'in eser-i binâ-sı olan alemleri tarsīn ve terfî' ile hudûd-ı şeref-mahdûd-ı mîkātı tecdîd etdiler ve Muktedir-billâh-i Abbâsî dahī zamân-ı hilâfetinde emyâl-i mezkûre-i merkûzeyi ıslâh ve te'yîd eylediler idi.

325 senesi (m. 937) hulefâ-yı Abbâsiyye'den Râzī-billâh "umre" ve bir zamân sonra Erbil hâkimi Muzaffer dahī **[125]** "Arafât" alemlerini vaz' u te'sîs etdiler. Çünki Râzī-billâh asrından evvel "umre" ve Muzaf-fer'den mukaddem "Arafât" alemleri yok idi ki Arafât alemlerini ecdâd-ı izām-ı hazret-i hilâfet-penâhîden Sultān Ahmed Hān-ı evvel *–tābe serâ-hu–* hazretleri tecdîd etmek şerefine mazhar olmuşdur. İşte ol vakitden beri emyâl-i merkûzenin, ya'nî hudûd-ı mîkātı irâ'e içün mansūb olan alâyimin hāricine Hil, dâhiline Harem denilmekdedir.

SŪRET
«5»
Mekke-i mu'azzama şehrinde mücâverete, ol şehr-i mufahham hānelerini îcâr u istîcâra dâ'ir olan mesâ'il-i mühimmeyi hall ü irâ'e eder.

Mekke-i mükerreme'de ikāmet, inde'l-ulemâ kerîh görülüp; "Tūl-i müddet ârâm u ikāmet, imhâ-i hürmet-i Beytullâh'ı îhâm u işâret eder. Hâsıl olan istînâs, Kâ'be-i mu'azzama'yı bilâd-ı sâ'ire büyûtuna kıyâs etdirerek heybet ve hürmet-i celîlesini ıskāt eyler. Ekser ahâlînin hâli bu yoldadır. Ehl-i îmân içün kendi memleketinde ikāmet ve Kâ'betullâh'a uzakdan uzağa arz-ı iştiyâk ve muhabbet eylemek daha evlâdır" denildi.

Ömer b. el-Hattāb *–radıye anhüllâhi'l-vehhâb–* hazretleri, zamân-ı hilâfetinde hürmet-i Kâ'be'yi nâsın kalbinde ibkā içün ba'de'l-arefe hüccâcın avdet etmelerini irâde ve devesinin yuları elinde olarak kāfileleri devr ile «يَا أَهْلَ اليَمَنِ، يَا أَهْلَ الشَّامِ، يَا أَهْلَ العِرَاقِ، سِيرُوا إِلَى بَلَدِكُمْ، فَإِنَّهُ أَبْقَى لِحُرْمَةِ بَيْتِ رَبِّكُمْ»[193] nidâsıyla, «مَنْ فَرَغَ مِنْ حَجَّةٍ فَلْيُعَجِّلِ الرُّجُوعَ إِلَى أَهْلِهِ»[194] hadîs-i şerîfi me'âlini i'lân u işâ'a buyururlar idi. **[126]**

Harem-i şerîf'de mücâveret ve mâsivallâh ile iktisâb-ı muvâneset eyleyenlerin mazarratları derkârdır. Nice erler vardır ki kendileri bilâd-ı ba'îde ve memâlik-i ecnebiyyede mukīm oldukları hâlde, kalbleri Beytullâh'[d]a, Metāf-ı sa'âdet'de bulunup tavâf edenlerden daha yakındır.

İnsân herhangi bir mahall ü mekânda olur ise olsun isyânı mü'eddî bir amel icrâsına niyyet edip de kable'l-îfâ niyyetinden fâriğ olarak hātırına hutūr eden sû-i ameli işlemese, onun içün günâh yazılmaz ise de Mekke-i

---

193 [Ey Yemen ahâlîsi, ey Şam ahâlîsi, ey Irak ahâlîsi! Beldelerinize dönünüz. Şüphesiz ki bu, Rabbinizin evinin hürmetini (kalplerinizde) bâkî kılacaktır.]

194 ["Hac farîzasını tamamlayan, âilesine dönmek husûsunda acele etsin." «فَإِذَا قَضَى أَحَدُكُمْ نَهْمَتَهُ مِنْ سَفَرِهِ، فَلْيُعَجِّلِ الرُّجُوعَ إِلَى أَهْلِهِ» lafzıyla; İbn Mâce, II, s. 962, hadis no: 2882; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, s. 275, hadis no: 10445.]

mükerreme'de hātıra olarak icrâsı tasavvur olunan sû-i ameli işlemese bile, o amelin hātıra hutūrundan içün âsim olup günâhı defter-i a'mâline yazılır.

Abdullâh b. Abbâs, bu sırra mebnî Tā'if'de tavattun etmiş ve İbn Mes'ûd dahī; "Mekke'den gayrı bir belde daha yokdur ki insân hātırına hutūr eden nâ-meşrû' bir hātıradan içün mu'âheze olunsun" demişdir.

Hikâyet

Bir âdemceğiz, ehibbâsından pek ziyâde sevdiği bir zâta, bir müddet muhâfaza edilmek şartıyla bir emânet vermiş idi. Herîf bi'l-âhare bu emâneti sāhibine redd ü i'âde etmemek fikriyle kendine öyle emânet fülân verilmediğini inkâr ve bu husūs içün huzūr-ı Kâ'betullâh'da yemîn etmeğe kadar ictisâr eylediğinden, yemîn etdiği gece vefât edip yüzü kelb yüzüne tahavvül etmişdir.

Hikâyet

Diğer bir âdem dahī esnâ-yı tavâfda yanında bulunan cemîlü's-sûre bir hātûnun bileğini görüp kesb-i telezzüz içün kendi kolunu merkūmenin kolu üzerine uzatmış idi.

Merkūme ise afîfe bir kadın olduğundan, herîfin bu hâlinden müte'essir olup keyfiyyeti Sāhibü'l-beyt'e arz u ifâde niyyetiyle dîvâr-ı Kâ'betullâh'a doğru çekildi **[127]** ise de herîf evvelki edebsizliğine kāni' olamadığı ve arkasına düşüp yine bir elini mûmâ-ileyhânın üzerine uzatdığı cihetle, uzatdığı el hemen kuruyup çolak oldu; *–ne'ûzü billâhi te'âlâ–*. (İntehâ)

Harem-i sa'âdet'de olunan isâ'etin netîcesi, işte bu gibi fenâlıklar ile nihâyet bulur; Cenâb-ı Hakk cümlemizi muhâfaza buyursun; âmîn.

Mescidü'l-Harâm harem-i şerîfi, sâ'ir mescidlerin haremleri gibi yalnız namâz kılınan yerden ibâret değildir. Kâ'be-i mu'azzama'nın mîkāt-ı ma'lûmesi dâhilinde bulunan arâzī-i mukaddese, kâmilen Beytullâh harem-i şerîfinden ma'dûddur. Onun içün Mekke-i mükerreme'de ihtiyâr-ı

mücâveret eylemiş olan müdekkıkīn-i eslâf, kemâl-i tabassur ve intibâh üzere hareket ve i'tilâf ederler idi.

Garîbe

Mescidü'l-Harâm hakāyıkına kesb-i ıttılâ' u ma'lûmât etmiş olan Vehb b. Rûdekî hazretleri ki e'âzım-ı evliyâullâhdandır, Mekke'de ihtiyâr-ı mücâveret edenleri îkāz içün münâsebet getirip demişdir ki:

"Ben bir gece Hicr-i İsmâ'îl'de namâz kılar idim. Nâgâh, sitâre-i Kâ'betullâh arkasından hafîfçe bir ses işitdim ve kulak verdikde zât-ı Kâ'be'nin; 'Ey Cebrâ'îl! Benim etrâfımda halka-bend-i musāhabet olup mâ-lâ-ya'nî ve lehv ü lu'ba dâ'ir sözler sarf u tefevvüh eden ehl-i hevâdan, ibtidâ Cenâb-ı Hakk'a, ba'dehû sana şikâyet ederim. Bunlar eğer hâlât-ı muharrereden fâriğ ve günâhlarına tâ'ib u müstağfir olmazlar ise her bir taşım alındığı dağa sıçrayacak bir hâlde silkinirim' diyerek Cenâb-ı Peyk-i celîl ile hasbihâl eylediğini işidip rehîn-i halecân u ıztırâb oldum."

Bu garîbeyi Cenâb-ı Vehb'in bi'z-zât kendinden işidenler, nakl ü rivâyet ve binâ-ber-în hüccâcın ba'de'l-arefe Mekke'de ikāmete harîs olmamaları iktizā edeceğini hikâyet eylemişlerdir. **[128]**

İmâm Mâlik *–rahimehullâh–* hazretleri bu dakīkayı îmâ içün; "Ba'de'l-hac avdet etmek mi, yoksa mücâvir olup Mekke'de ikāmet eylemek mi efdaldir?" su'âlini îrâd eden bir sâ'ile; "Ba'de'l-hac avdet eylemek efdaldir" cevâbını vermişdir.

İmâm Mâlik hazretlerinin işbu cevâb-ı mücmelinden, eğerçi zât-ı şerîflerinin kerâhet-i mücâverete kā'il olduğu anlaşılır ve İmâm Ebû Hanîfe *–rahimehullâh–*ın "Hacdan fâriğ olanların semt-i vatan ve evlâd ü iyâlleri tarafına avdet etmeleri îcâb eder" buyurdukları, mevsûkan rivâyet olunur ise de İmâm Yûsuf ve İmâm Muhammed ile İmâm Şâfi'î ve İmâm Ahmed b. Hanbel hazerâtı, mes'eleyi teşdîd etmemek içün; "Mücâveret-i Mekke müstehabdır" dediler. Fetvâ dahī e'imme-i müşârun-ileyhimin kavilleri üzerinedir.

İmâm-ı A'zam hazretlerinin mücâveret-i Mekke'yi tekrîh buyurması, mutlakā avâmm-ı nâsın hukūk-ı Harem-i muhterem'e ri'âyetden âciz ve kāsır oldukları mülâhazası üzerine olmalıdır. Vâkı'â gürûh-ı avâm, Kâ'be-i mu'azzama'ya bi-hakkın ri'âyet ve ihtirâm edemezler.

Hazret-i İmâm'ın tekrîh-i mücâveretden murâdı, Mekke-i mükerreme'de ikāmeti mücerred mekrûh görmek değil, bu mes'elede iki mahzûr der-hâtır eylemekdir. Bu iki mahzûrun biri, ikāmet uzadıkça yukarıda beyân olunduğu üzere Kâ'be-i mu'azzama ile ülfet hâsıl olup kesret-i rü'yet mülâbesesiyle, nazarda Beytullâh'ın bî-hürmet olması ve biri de –*ne'ûzü billâhi te'âlâ*–, Harem-i ilâhîde irtikâb-ı me'âsī gibi fesâd-ı ahlâk ile tahalluk edilmesidir ki mü'min-i ihlâs-karîn içün bu iki mahzûra mübtelâ olmak gibi büyük bedbahtlık olamaz. Çünki; ﴿وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾[195] âyet-i kerîme-i celîlesi müfâd-ı âlîsine nazaran, harîm-i harem-i Mescidü'l-Harâm'da tarîk-ı Hakk'dan udûl ve zulm ü cevre mülâbis olduğu hâlde bir **[129]** ma'sıyeti kasd u irâde eden kimesneye, Cenâb-ı Hakk[196] ﴿عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ izâka edecekdir.

Yoksa Beyt-i şerîf'i i'zâz u iclâl edecek kuvve-i meftūreye mâlik olanlar, ya'nî Kâ'be-i mu'azzama'yı her ne vakit görseler ilk def'a müşâhede eyledikleri dehşet ve mehâbet-i rûhâniyye üzere rü'yete muktedir bulunanlar içün ni'met-i celîle-i mücâveret ta'rîfin fevkınde bir sa'âdet ve hakīkat-i hâlde, devlet-i mûrisü'l-mefharet olacağında şekk u şübhe yokdur. Ma'a-mâ-fîh mücâveret-i Mekke'nin tekrîhi, mutlakā a'sār-ı sâbıkada bulunan muvahhidîn hakkında olmak lâzım gelir. Şimdi her yerde ecânible ihtilât ve ashâb-ı bağy u şekā ile mülâkāt ihtiyâcât-ı mücbireden olmak hasebiyle, Beldetullâh'a firâr ile belde-i tayyibe-i Resûlullâh'a

---

195 ["… ve her kim ki, orada zulme meyletmek arzusunda bulunur, ona bir acıklı azâbdan tattıracağız." Hacc, 22/25.]

196 ["Elem verici, şiddetli bir azâb." Yâsîn, 36/18; Mâ'ide, 5/36; Âl-i İmrân; 3/177 vd.]

bi'l-iltica avn u inâyet-i Hazret-i Gaffâr'a istinâd etmek, zu'afâ-yı müslimîn içün her hâlde evlâdır.

Havl-i Kâ'betullâh, makarr-ı enbiyâ vü evliyâ olduğundan, tavâfa devâm edenlerin behemehâl eser-i müşârun-ileyhime sâlik olmaları mercû'dur. İmâm Yâfi'î hazretleri, *Ravzu'r-reyâhîn* isminde olan eserinde derler ki: "Kâ'be-i mu'azzama'nın havl u civârında ba'zı kerreler melâ'ike-i kirâm ve enbiyâ-yı izām ve bi'l-hāssa evliyâ-yı zevi'l-ihtirâm hazerâtı görünürler; ekseriyyetle göründükleri pazar-ertesi ile pencşenbe ve cum'a geceleridir.

Hazret-i İbrâhîm, evlâd ü ahfâdı ile bâb-ı Kâ'be yakınında ve Makām-ı İbrâhîm hizâsında, Îsâ *–aleyhi's-selâm–* dahī cemâ'atiyle Hicr-i İsmâ'îl'de ve fırak-ı melâ'ike Hacerü'l-esved indinde ve Seyyidü'l-enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri, ehl-i beyti ve cemâ'at-i ashâb ve evliyâ-yı ümmeti ile Rükn-i Yemânî önünde görünmekde oldukları mervîdir. (İntehâ)

Mekke-i mükerreme'nin tezā'uf-ı ecr u mesûbâtı inde'l-ekser müsbet olduğundan, bir günâh içün iki günâh yazılmaz ise de bir sevâb edenlere, iki sevâb yazılır. **[130]**

Mescidü'l-Harâm'a evkāt-ı hāliyyede evliyâullâhın gidip geldikleri müttefakun-aleyh olduğu gibi ehlullâh nazarına mazhar düşenlerin nâ'il-i sa'âdet olacakları, kelâm-ı kibâr ile müberhen ve muhakkakdır; *–nefe'anallâhu bi-berekâti enfâsihim–*.

Kâ'be-i mu'azzama buk'a-i mukaddesesine hasr-ı nazar etmek, aynı ibâdet olduğundan, kemâl-i îmân ve ihtisâb ile atf-ı nazar-ı muhabbet edenlerin zünûbü mağfiret olunur ve yalnız Kâ'be'ye nazar edenler içün bir senelik tâ'at u ibâdet ecri verilir.

Cenâb-ı Hakk, günde 360 def'a halâyıka nazar eder. Nazar-ı ilâhiyyeye ibtidâ mazhar olanlar, ehl-i Mekke'dir. Bunlardan kā'imen namâz kıldığı, tavâf eder bulunduğu, Kâ'be'yi istikbâl ile bir yerde oturduğu hâlde

rü'yet buyurulanların cümlesi mağfiret olunur ve hattâ nâ'imler dahī zümre-i mağfûrîne ilhâk buyurulur.

Mekke-i mufahhame'de bulunup da eyyâm-ı ramazānda sā'im ve leyâlîsinde biraz kā'im olanlara, bilâd-ı sâ'irede gecesi kā'im, gündüzü sā'im olarak yüz bin ramazān geçirmiş kadar sevâb verilir.

Kâ'be-i mu'azzama kıyâmet gününde arûs-i mezfûfe gibi haşr olunacak ve kendini hac ve tavâf eylemiş olanlar, dâmen-i sitâresine yapışıp etrâfında devr u tavâf ederek riyâz-ı cinâna dâhil olacakdır.

Nazm:

شو به ادب ساکن این خانه[197] لیک *** شیوه آداب نگهدار نیک **[131]**

آنکه رسد دیر و برد رخت[198] زود *** شوق فزون گردد از آنش[199] که بود

هر که در این کوی مجاور شود *** وز[200] عدد سلک زوائر شود

می سزد ار زآنکه[201] کمال ادب *** آورد از شوق به جا روز و شب

نقل چنین است کزین پیشتر *** تا که در[202] ایام خود ابن عمر

در ره[203] حج دره زدی هر که را *** مانده[204] چو[205] از قافله خود جدا

نیست جز[206] این وجه[207] که بیگاه و[208] گاه *** حرمت این خانه بداری[209] نگاه

چون به طوافش کشد[210] اندیشه رای *** شیوه آداب نیاری به جای

---

197 [Metinde «در».]
198 [Metinde «بر و رخت».]
199 [Metinde «آتش».]
200 [Metinde «از».]
201 [Metinde «ار ز» yok.]
202 [Metinde «نادر».]
203 [Metinde «از بس».]
204 [Metinde «ماندی».]
205 [Metinde «چو» yok.]
206 [Metinde «از».]
207 [Metinde «عذر».]
208 [Metinde «و» yok.]
209 [Metinde «نداری».]
210 [Metinde «زند».]

از ره تشکیك تغافل کنی *** وز سر تعجیل تغافل کنی
گردی[211] از آن آثم و عاصی شوی *** مبتلی قید معاصی شوی**[132]**
رفته ز حد بی ادبیهای ما *** نیست از آنجای چنین جای ما[212]
(Fütûhu'l-Haremeyn)

Hulâsa-i mesâ'il-i îcâr-ı büyût

Mekke-i mu'azzama büyût u menâzilinin îcârı câ'iz olup olmadığını bilmek, eğerçi kütüb-i fıkhıyyeye mürâca'atla anlaşılabileceği kābil-i inkâr değil ise de vârid olan hüccâcdan îcâr almak helâl olmadığı cihetle, evâ'ilde icâre alanlar gizlice ahz ederler idi. Hattâ Ömer b. el-Hattāb, vürûd eden hüccâcın hâlî buldukları menâzile girip sâkin olmaları içün hac mevsimlerinde büyût-ı Mekke kapılarını açık bırakdırır ve Ömer b. Abdülazîz büyût-ı Mekke'nin hüccâca îcâr edilmemesi zımnında, Mekke-i mu'azzama emâret-i celîlesine evâmir-i şedîde yazıp gönderir idi.

İmâm Muhammed ve İmâm Ebû Yûsuf, büyût-ı Mekke bey'ini[213] ma'a'l-kerâhe tecvîz eylediler ise de İmâm-ı A'zam; "Herhâlde mekrûhdur", dedi. Sāhibü'l-*Vâkı'ât*, bu mes'elenin evvelki kavlini tercîhle; "Fet-

---

211 [Metinde «گرد».]

212 [Edeb ile bu evde sâkin ol ve edeb ile âdâbı iyice yerine getir.
Geç gelip erken yola çıkanın şevki, olduğundan daha füzûn olur.
Bu köyün mücâvirleri ve ziyâretçileri olan herkesin, gece-gündüz şevkle ve kemâl-i edeble davranması sezâdır.
Derler ki eski zamanlarda, yâni İbn Ömer devrinde, hac yolunda kâfileden ayrı düşeni İbn Ömer kırbaçlarmış.
Bunun sebebi ise hacca gidenlerin her dâim Kâ'be'nin hürmetini muhâfaza etmeleri gerektiğine inanmasıymış.
Kişi dünyâ endişesiyle tavâfa başlarsa, edebin gereğine riâyet etmez.
Şüphe ettiğin için ve aceleci davrandığın için gaflete düşersin.
O yüzden günahkâr ve âsî olup günahlara (meâsîye) mübtelâ olursun.
Bizim edebsizliğimiz haddini aşmış; işte bu sebeple orası bizim yerimiz değildir.]

213 [Metinde «بیعتنی».]

vâ bunun üzerinedir" dedi. *Uyûnü'l-mesâ'il* mü'ellifi kavlince, İmâm-ı A'zam dahī bir rivâyetinde; "Mekke'de bey'-i büyût câ'izdir" demiş ve İmâm Ebû Yûsuf, bu kavli akvâl-i sâ'ireye tercîh eylemişdir. Kıvâmuddîn merhûmun, *Şerhu'l-Hidâye*'de mastūr olan kavline bakılır ise ulemâ beyninde ale'l-ittifâk büyût-ı Mekke'nin bey'i câ'izdir. **[133]** Mâdem ki her bir binâ, bânîsinin mülküdür ve arsa-i mevkūfeye binâ yapdıranlar, yapdırmış oldukları ebniyeleri şer'an bey' u fürûht edebilirler; büyût-ı Mekke'nin dahī bey'i câ'izdir.

Sāhibü't-*Takrîb*'in nakl ü rivâyetine göre, İmâm-ı A'zam, büyût-ı Mekke icâresini kerîh görüp "Hāricden vürûd edenler sekene-i Mekke îvâsına münhasır büyût u menâzilden fazla hāne bulunmaz ise îcâr ile hiçbir hāneye nüzûl etmesinler" demiş ve İmâm Muhammed bu kavli te'yîd içün; "Ücûrât-ı büyût-ı Mekke'yi ekl etmek, dühūl-i nâra sebeb olur"[214] müfâdında bir de hadîs-i şerîf zikr eylemiş ise de Dârekutnî, hadîs-i mezkûrun ehâdîs-i mevkūfeden olduğuna hükm etmişdir.

İmâm-ı A'zam diğer bir rivâyetde; "İcârenin kerâheti, mevâsim-i hacda vürûd edenler hakkındadır. Mukīm içün değildir. Mukīm hakkında zarûret olmadığından, onlara îcâr olunmak câ'izdir. Ehl-i mevsimin zarûreti derkâr olmak mülâbesesiyle, bunlara îcâr-ı büyût câ'iz olmaz. Bu tā'ife, hālî buldukları büyût u menâzile girsin" buyurdular; *–rahmetullâhi te'âlâ aleyhi ve alâ sâ'iri'l-e'immeti ecma'în, rahmeten vâsi'aten–.*

Zamânımızda ehl-i Mekke hānelerini hüccâca îcâr ederek, kendileri mevâsim-i hac zamânını sütūh-i büyût üzerinde geçirirler ve bu yolda aldıkları mebâliği, evlâd u iyâl i'âşesine sarf ile bir sene-i kâmile kendilerini idâre ederler. **[134]**

214 [Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, s. 35, hadis no: 11516.]

VECHE-İ SÂNİYE

On üç sūret üzerine müretteb olup Kâ‘be-i mu‘azzama’nın tefâsīl-i imârât ve bünyâdı hakkında rivâyet olunan akvâl-i müverrihīn ile buk‘a-i mukaddese-i mübârekeyi kimlerin binâ etmiş olduğu ve ne gibi esbâb üzerine tecdîd ü ta‘mîr ve tenkīs u tevsî‘ edilmiş bulunduğu vekāyi‘-i mütenevvi‘asını muhtevîdir.

SŪRET
«1»

Kâ'betullâh'ın evveliyyât-ı binâsı hakkında rivâyet olunan akvâli irâ'e eder.

Müverrihīn-i eslâf, Kâ'betullâhi'l-ulyâ'nın tecdîd-i binâsı adedini ta'yînde, birçok akvâl-i mütebâyinü'l-me'âl îrâdıyla uzun uzadıya ihtilâf eyledikden sonra, kimi yedi ve kimisi de on kerre tecdîd olunduğuna karâr verdiler ve İmâm Bâkır *–radıyallâhu anh–*ın peder-i âlî-güherleri Hazret-i Zeynelâbidîn'den nakl eylediği rivâyeti sened ittihāzıyla, "Ol buk'a-i mukaddeseyi, ibtidâ melekler binâ etdi" dediler.

Yedi def'a tecdîd olunduğuna karâr verenler; birinci def'ada melâ'i-ke-i kirâmın, ikinci def'ada Hazret-i İbrâhîm'in, üçüncü def'ada akvâm-ı Amâlika'nın, dördüncü def'ada Cerâhime tâ'ifesinin, beşinci def'ada Ku-reyş kabîlesinin, altıncı def'ada Abdullâh b. Zübeyr'in, yedinci def'ada Haccâc-ı Zālim'in yenilediğine ve on def'a binâ olundu diyenler dahī; birinci def'ada melâ'ik-i izāmın, ikinci def'ada Hazret-i Ebü'l-Beşer'in, üçüncü def'ada Cenâb-ı Şît ile evlâd **[135]** u ahfâdının, dördüncü def'a-da Hazret-i Halîl'in, beşinci def'ada Amâlika tâ'ifesi efrâdının, altıncı def'ada Cerâhime aşâ'irinin, yedinci def'ada Kusayy b. Kilâb b. Mür-re'nin, sekizinci def'ada kable'l-bi'se Kureyşîlerin, dokuzuncu def'ada Abdullâh b. Zübeyr'in, onuncu def'ada Haccâc-ı Zālim b. Yûsuf es-Se-kafî'nin tecdîd etdiğine hükm etdiler.

Selâtīn-i adl-âyîn-i Osmâniyye'den Sultān «Murâd» Hān-ı râbi' haz-retleri dahī bünyân-ı rasīnü'l-erkân-ı Kâ'betullâh'ı on birinci def'a olmak üzere tecdîd buyurmuş olduklarından, ilâ-hâzihi'l-ân, ol hâl üzere bâkī vü nümâyândır.

Nazm:

Binâ-yı Kâ'be on bir def'a olmuşdur ânı zabt et
Melekler, Âdem ü evlâdıdır, dördüncü İbrâhîm

Yapıp Amâlik ü Cürhüm, hem Kusayy ile Kureyş ânı
Dahī İbn Zübeyr ânın dokuzuncusu bâ-tekrîm

Onuncu yapdı Haccâc ânı bî-mûceb velî o da
Hatīm'i eyledi tefrîk ancak sanki bir termîm

Edip tecdîd-i küllî Hān «Murâd» ânı murâd üzre
Ânın târîhi hatm oldu olup on bir âna ta'zīm
آنك تاريخى ختم اولدى اولوب اون بر آكا تعظيم
Sene 1040 (m. 1630-31)

[136]

SŪRET
«2»
Kâ'be-i mu'azzama'nın birinci def'a ne vechile te'sîs olunduğunu tafsīl ve irâ'e eder.

Cenâb-ı Hāliku'l-arzīn ve eflâk *–te'âlâ şânuhû ani'l-fehmi ve'l-idrâk–* hazretleri, melâ'ike-i izāmına rûy-i zemîn halîfesi olmak üzere Ebü'l-Beşer Âdem *–aleyhi's-selâm–*ı halk u îcâd buyuracağını bildirmek içün; "Ben yeryüzünde halîfe îcâd edeceğim"[215] diye hitāb buyurdular idi. Melâ'ike-i kirâm, vicdân-ı melekiyyet yâhūd ilhâm-ı Rabb-ı izzet veyâ levh-i mahfûzda rü'yet ile nev'-i benî beşerin basît-ı gabrâ-yı zemînde sefk-i dimâ vü fesâd edecek olduklarını derk u iz'ân ederek, rûy-i zemîn hilâfeti ma'sūm bir tā'ifeye verilmeyip de seffâk-ı dimâ ve meyyâl-i bağy u şekā olan benî Âdem'e i'tā buyurulmasında hikmet ne olduğunu istikşâf tarîkıyle, "Yâ Rabbî yeryüzünde fesâd edecek kimesne mi halk u îcâd edeceksin? Hâlbuki biz seni hamd-i külle tesbîh, zikr-i külle takdîs ederiz"[216] cevâbını i'tāya cesâret etmeleri üzerine; "Bu halîfeyi yaratmakda olan hikmetlerimi ben bilirim. Siz oralarını bilemezsiniz"[217] hitāb-ı saht-îcâbı sādır oldu idi.

Su'âl-i ma'rûzu îrâda cesâret etmiş olan melekler, kendi fikirlerince her ne kadar ef'âl-i ilâhiyyeye mu'âraza etmediler ise de ﴿إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾[218] mefhûm-ı münîfi bunların mütecâsir-i îrâd oldukları su'âlde i'tirâz kokusu olduğunu kendilerine işmâm eylediğinden, mu'terizāne bir sūretle verdikleri cevâba nâdim **[137]** oldukları hâlde, gazab-ı ilâhîye uğramamak ve kabâhatleri karîn-i afv u safh olmak zımnında, hezâr tazarru' u bükâ ile arş-ı a'zama ilticâ etdiler. Ve fevka'l-gāye bir ıztırâb ve

---

215 [﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ Bakara, 2/30.]

216 [﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاء وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾ Bakara, 2/30.]

217 [﴿إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ Bakara, 2/30.]

218 ["Şüphe yok ki sizin bilmeyeceğiniz şeyleri Ben bilirim." Bakara, 2/30.]

ıztırâr ile üç sâ'at kadar etrâf-ı arşullâhı devr u tavâf ve arz-ı niyâz ve tezellül ile isti'tâf eylediler.

Nihâyetü'l-emr, tîr-i ricâ vü niyâzları hedef-i afv ü kabûle resâ ve feryâd ve teveccühleri câlib-i şefkat ve merhamet-i Cenâb-ı Kibriyâ olup arş-ı a'zam altında kâ'in Beytü'l-ma'mûr'u tavâf eylemeleri ve yeryüzünde ehl-i zemîn içün dahī bir buk'a-i mukaddese bünyâd etmeleri emr u fermân buyurulduğundan, el-ân tavâf edilmekde olan Kâ'be-i mu'azzama'yı te'sîs ü bünyâd eylediler.

Tafsīl

Hallāk-ı âlem hazretleri, rûy-i zemînde dahī bir beyt-i muhterem binâ edilmesini irâde ve bu emrin îfâ-yı muktezāsı husūsunda vech-i arza birçok melâ'ike irsâl ve firistâde buyurdukları vakit, melâ'ik-i müşârun-i-leyhime; "Yeryüzünde benim içün bir beyt-i mu'azzam bünyâd edin, semâ-yı dünyâda Beyt-i ma'mûr tavâf olundukça, vech-i arz üzerinde yapacağınız makām-ı bihîn dahī sekene-i rûy-i zemîn tarafından ziyâret ve tavâf olunsun" diye hitāb buyurdular idi. Onun üzerine vech-i arza hübût eden melâ'ike-i kirâm, el-yevm tavâf edilmekde olan Kâ'be-i mu'azzama'nın mevkı'-i latīf-akdesinde bir buk'a-i mufahhame-i mübâreke bünyâdına kıyâm etdiler.

Bu irâde-i hikmet-âde sünûhunda, ya'nî Cenâb-ı Hakk tahte'l-arş halk u îcâd eylediği Beyt-i ma'mûr'un melâ'ike-i kirâm tarafından tavâf edilmesini irâde ve ânifen ta'rîf olunduğu vechile, rûy-i zemîn sekenesi olan meleklerin dahī Beyt-i ma'mûr'un hizâsı altında bir beyt-i şerîf bünyâdıyla tavâf ve ziyâret edilmesini emr u fermân buyurduğu esnâda, Hazret-i Âdem yeryüzüne daha hübût etmemiş idi. **[138]**

Bu rivâyetler, Beyt-i mu'azzam'ın hilkat-i arzīn vukū'undan sonra bünyâd edilmiş olduğunu îmâ vü iş'âr eder ise de Esedullâhi'l-gālib Alî b. Ebî Tālib –*kerremallâhu vecheh*– hazretleri; "Beyt-i şerîf arz u semâ

hilkatinden kırk sene evvel beyâz bir köpük gibi su üzerinde yaradılıp yerler onun altında bast u hıfz edildi" demiş ve İmâm Mücâhid dahī "Kavâ'id-i Beytullâh, hilkat-i zemînden iki bin sene evvel halk olunup arz-ı Kâ'be altına konuldu" diyerek Hazret-i Haydar'ı tasdîk eylemiş olduğundan, Beyt-i izzet'in mevkı'-i latîfi, hilkat-i zemînden evvelce yaradılıp ebniye-i mukaddese-i Kâ'betullâh, semâvât ve arzīn hilkatinden sonra tarh u te'sîs edilmiş olduğuna şübhe yokdur.

Kütüb-i mu'teberede mastūr olduğuna göre, Kādir-i mutlak hazretleri, sâhire-i gabrâ-yı zemîni halk u îcâd buyurmağı murâd eylediği zamân, Kâ'betullâh'ın mevkı'-i mübâreği toprağını yed-i iclâl ve dest-i kudret-i bî-misâli ile bast ederek vech-i arzı halk eyledi. Bir sūretde ki Kâ'be-i mu'azzama ortada kalıp bisât-ı acîbü'l-inbisât-ı zemîn, onun etrâfını muhît idi.

Vâkı'â, Kâ'be-i mu'azzama arsa-i mufahhamesi, yeryüzü halk u îcâd olunmazdan evvel mevcûd olup tabakāt-ı arzīn hilkatinden akdem iki melek-i sütûde-meslek, ol arsa-i mes'ûde üzerinde iki bin sene kadar tesbîh u tehlîl ile takdîs-i Rabb-i celîl eylemişlerdir. Bu rivâyet, İmâm Fâkihî merhûmun, Abdullâh b. Ebî Seleme tarîkıyle Ebû Hüreyre-i sahâbî *–radıyallâhu anh–*dan nakl ü hikâyet eylediği haber-i sahîh olduğundan, sıhhatinde şübhe yokdur.

Ebû Hüreyre hazretleri, keyfiyyeti şu sūretle nakl etmiş idi:

Kâ'be-i mu'azzama, arzīnden evvel yaradıldı. Kendi, –ya'nî Kâ'be-i mu'azzama'nın mevkı'-i muhteremi– ayn-ı arzdan olup üstünde iki büyük melek var idi. **[139]** İki bin yıl kadar Sübhânehû ve te'âlâ hazretlerini tesbîh u takdîs ederler idi. Vaktâ ki irâde-i ilâhiyye, zemînin yaradılmasına ta'alluk etdi, onu Kâ'be'nin altında bast edip Mekke'yi vasat-ı arz eyledi.

İbn Haldûn, hadîs-i sahîh ityânı ile demişdir ki:

Vâkıf-ı esrâr-ı Ümmü'l-kitâb *–aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-meliki'l-vehhâb–* efendimiz hazretlerinden, Mekke-i mükerreme, Beyt-i makdis'den kaç sene mukaddem yaradılmış olduğu sorulup

«خَلَقَ الله البَيْتَ قَبْلَ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ بِأَرْبَعِينَ سَنَةً»[219] hadîs-i celîli müfâdı üzere, “Kırk sene araları vardır” cevâb-ı mücmeli alınmışdır.

Mülâhaza

Bu cevâb-ı âlîye göre, Beyt-i makdis’in Kâ‘be-i mu‘azzama’dan kırk sene sonra yaradılmış olması lâzım gelir. Hâlbuki, Hazret-i İbrâhîm ile Cenâb-ı Süleymân b. Dâvûd *–aleyhimâ salavâtüllâhi’l-vedûd–*un aralarında bin bu kadar sene vardır. Su’âl-i mukadderiyle kıbel-i celîl-i peygamberîden i‘tā buyurulan cevâbın zāhirinde, nev‘ammâ işkâl olduğu hātıra getirilir ise bu ukde-i işkâlin halli müşkil değildir! Çünki Risâlet-penâh *–sallâ aleyhi’l-ilâh–* efendimiz hazretlerinin murâd-ı vahy-i‘tiyâd-ı nebevîleri, Kâ‘be-i mu‘azzama’nın ebniye-i mer’iyyesi olmayıp yeryüzünde ibâdet içün tahsīs kılınan mahall-i mahsūsdur.

Beyt-i makdis, Hazret-i Süleymân’dan bin bu kadar sene mukaddem ve Beyt-i ekrem’den kırk sene mu’ahhar olarak, mahall-i ibâdet olmak üzere ta‘yîn buyurulmuşdur. Hattâ ol esnâda akvâm-ı Sābi’iyye sahre üzerine heykel-i “Zühre”yi vaz‘la ibâdet etdiler. Kavm-i vâcibü’l-levm-i merkūmun bu vaz‘ları asr-ı şerîf-i Halîl’e tesādüf eylemiş olduğundan, Beyt-i mu‘azzam ile Beyt-i makdis’in kıble ittihâzı beyninde kırk sene kadar tefâvüt hâsıl olur ki ol vakit arz-ı sahre hâlî idi. Bu hâl üzere nice müddet bâkī kaldıkdan sonra, Cenâb-ı Süleymân’ın Mescid-i Aksā’yı te’sîs etmiş olması ba‘îdü’l-ihtimâl değildir. **[140]**

219 [Ezrakī, tamâmı «كَانَتِ الْكَعْبَةُ غُثَاءً عَلَى الْمَاءِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللهُ –عَزَّ وَجَلَّ– السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِأَرْبَعِينَ سَنَةً، وَمِنْهَا دُحِيَتْ الْأَرْضُ» olan “Allâh’ın gökleri ve yeri yaratışından kırk sene önce Kâ‘be, su üstünde bir tortu idi ve yeryüzü de bu tortudan yaratıldı” anlamındaki bu sözün Kâ‘bü’l-Ahbâr’a âit olduğunu ifâde eder. Bkz. Ezrakī, *Ahbâru Mekke*, I, s. 9.]

SŪRET
«3»
Kâ'be-i mu'azzama'nın def'a-i sâniyede ne sūretle bünyâd edildiğini gösterir.

Beyt-i mu'azzam'ı ikinci def'ada Ebü'l-Beşer *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi salavâtüllâhi'l-ekber–* efendimiz hazretleri tecdîd buyurdular.

İcmâl

İmâm Ebü'l-Velîd Ahmed Ezrakī merhûmun, İbn Abbâs'dan rivâyet eylediği üzere, Cenâb-ı Âdem *–aleyhi salavâtüllâhi'l-a'zam–* efendimiz ki hicret-i nebeviyyeden 6216 sene mukaddem yeryüzüne indirilmişdir; hübûtundan bir müddet sonra âsumândaki meleklerin âvâze-i tesbîh u tehlîlini işidemediğinden, buna mağmûm olup "İlâhî! Rûy-ı zemînde tek ü tenhâ kaldıkdan başka, melâ'ike-i kirâmın tesbîh u takdîsleri âvâzesini dahī istimâ' edemez oldum" şikâyetiyle Âlimü's-sır ve'l-hafâyâ hazretlerine arz-ı mâ-fi'z-zamîr eyledi idi.

Ebü'l-Beşer efendimizin şikâyet-i vâkı'ası üzerine kıbel-i celîl-i ilâhîden; "Yâ Âdem! Senden sādır olan zelle tesâbîh-i melâ'ike âvâzesini istimâ'a mâni'dir. Lâkin yeryüzünde benim bir beytim vardır. Sen onun temelini bulup üzerine bir beyt-i latīf bünyâd ve beni takdîs ile onun etrâfında devr etmeği i'tiyâd eyle" hitāb-ı celîli şeref-sudûr etmekle, Cenâb-ı Âdem hemen kıyâm ile gabrâ-yı zemîni gezerek, Mekke-i mükerreme'ye pâ-nihâde-i vüsūl ve li-ecli'l-mu'âvene nüzûl etmiş olan Cibrîl-i emîn ile esâs-ı sa'âdet-istînâs-ı Kâ'betullâh'ı hafr u ta'mîk ile meşgūl oldu.

Diğer bir kavle göre, Hazret-i Cibrîl, darbe-i cenâhî ile bir hufre-i[220] amîka **[141]** küşâd ve Cenâb-ı «Âdem» melâ'ik-i izām-ı mu'âvinenin, Lübnân, Tūr-ı Sînâ, Tūr-ı Zeytâ, Cûdî, Hirâ dağlarından getirdikleri ah-

---

220 Bu hufrede melâ'ike-i kirâm tarafından vaz' olunan temel taşları görünmüşdür.

câr ile esâs-ı adîmü'l-indirâs-ı Beyt-i şerîf'i rûy-i zemîne çıkarıncaya kadar te'sîs ü bünyâd ederek, üzerine cennetden getirilen Beyt-i ma'mûr'u vaz' u nihâde eyledi.

Vehb b. Münebbih[221] cibâl-i hamse-i mezkûreyi, Lübnân, Tūr-ı Sînâ, Tūr-ı Zeytâ, Uhud, Sebîr olmak üzere zabt etmiş ve ba'zı râvîler Uhud yerine Cebel-i Cûdî'yi ve Sebîr yerine dahī Cebel-i Hirâ'yı nakl ü rivâyet eylemişdir.

Müverrihler, Hacerü'l-esved'in dahī Ebü'l-Beşer *–aleyhi's-selâm–*ın kürsîsi, ya'nî müşârun-ileyhin oturacak sandalyesi olarak Beyt-i ma'mûr ile nüzûl eylediğini rivâyet ederler.

Tafsīl

Müverrihler, Hazret-i Âdem'in Beyt-i izzet'i bünyâda ne sūretle me'mûr ve ta'yîn edilmiş ve ol buk'a-i mes'ûdeyi kimlerin mu'âvenetleri ile tarh u te'sîs edip ba'dehû ne vechile hacc eylemiş olduğunu ta'rîfde pek çok sözler yazmışlardır. Lâkin bu vecîze, rivâyât-ı menkūlenin kâffesini istî'âba kâfî bir hacimde olmadığından, rivâyât-ı vâkı'anın hulâsaten ve memzûcen nakl ü beyân edilmesi tasvîb edildi. Şöyle ki:

Mûcid-i kâ'inât *–tenezzehe zâtühû ani'd-dereki ve'l-isbât–* hazretleri, Ebü'l-Beşer *–aleyhi's-selâm–* vâsıtasıyla Kâ'be-i mükerreme'yi bünyâd etmeği murâd buyurduğu vakit, "Yâ Âdem; arşın hizâsı tahtında benim içün bir hāne bünyâd ve melâ'ike-i âsumânın arş-ı a'zamı tavâf eyledikleri gibi sen de binâsını emr eylediğim hānenin etrâfında devr **[142]** u tavâfı i'tiyâd ile senin ve bana itā'at ü inkıyâd eden evlâd ü ahfâdının du'âsını ol hāne-i bî-bahâne yanında icâbet ederim" nehcinde hitāb buyurdular idi.

Cenâb-ı Âdem; "İlâhî! Ben yalnızca senin fermân buyurduğun Beyt-i şerîf'i bünyâd ü te'sîse nasıl kudret-yâb olabilir ve hizâ-yı arş-ı

---

221 Cenâb-ı Vehb, Ebû Abdullâh ez-Zimârî künyesiyle mükennâ olup 114 (m. 732) yâhūd 116 sene-i hicriyyesinde (m. 734) irtihâl etmişdir.

a'lâyı ne keyfiyyetle bulabilirim, ki buna benim adem-i iktidârım derkârdır" cevâb-ı acz-îcâbını verdikde, kıbel-i ilâhiyyeden Beyt-i muhterem'in ne vechile binâ edilmesi lâzım geleceği ilhâm ve zât-ı sâmîlerinin bir ferişteh refâkatiyle Mekke-i mu'azzama'ya sevk u i'zâm edileceği ve hemen kalkıp vâdî-i gayrı zî-zer'e gitmesi îcâb eylediği, vahiy tarîkıyle îhâm buyurulmuşdur.

Binâ'en-aleyh, Âdem *–aleyhi's-selâm–* bulunduğu yerden hareket ve uğradığı mevâkı'in bedâyi'-i hilkat ve garâ'ib-i tarz u hey'etine izhâr-ı hayret ile, her gördüğü yere nüzûlü murâd ederek, yanında bulunan meleğe; "Ey melek, beni buraya bırak" diye beyân-ı mâ-fi'z-zamîr eder ve fakat refîki olan me'mûr-ı âsumânîden, "Emr olunduğumuz mahall-i nüzûl, daha ileridedir" cevâbını ahz eyler idi. Âkıbet, Mekke-i mufahhame'ye vâsıl olup yukarıda zikr olunduğu vechile, cibâl-i hamseden nakl-i ahcâr ile bünyân-ı rasīnü'l-erkân-ı Beytullâh'ı te'sîse müsâra'at ve ba'de'l-ikmâl, refîk-ı tarîkı bulunan ferişteh ile Arafât'a gidip ale'l-usūl menâsik-i haccı bi'l-îfâ avdet eylediler.

Âdem *–aleyhi's-selâm–* efendimiz, Arafât'dan avdet eder iken kendilerini yeryüzü melâ'ikeleri istikbâle çıkmışlar idi. Ebtah[222] vâdîde rast gelip "Yâ Âdem kudûm-i meyâmin-mevsûm-ı sâmînize dîde-dûz-ı intizār idik. Tahkīk, biz bu beyt-i **[143]** şerîfi senden iki bin sene mukaddem ziyâret ve hac ve tavâf ile arz-ı mefharet eyledik idi" dediler.

Cenâb-ı Ebü'l-Beşer, kendisini istikbâl eden melâ'ikeler ile Ebtah vâdîde mülâkāt etdikden sonra, Mekke-i mu'azzama'ya gidip refîki olan feriştehin delâleti ile tavâf-ı vedâ'ı ba'de'l-îfâ, diyâr-ı Hind'e azîmet ve ba'dehû beher sene gelip Kâ'betullâh'ı hac ve ziyâret etmeği âdet eylediler.

---

222 Ebtah vâdî, Mekke-i mu'azzama mecrâ-yı süyûlünden, azīm bir mecrânın ismidir. Bu mecrâ, Mina ile Mekke beyninde Cebel-i Hacûn'a muttasıl, gâyet vâsi' bir mecrâ olup kumu, çakıl taşı gibi iricedir.

Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın kırk def'a piyâde olarak hacc eylemiş olduğu ve kāmeti 60 karış olup vücûdunun arzı 7 arşın (ya'nî 9 kadem, 11 pus) bulunduğu, *Şifâ-i Şerîf* tercümelerinde mastūrdur. Ma'a-mâ-fîh, *Zeynü'l-mecâlis* mü'ellifi, "Hazret-i Âdem, tövbesi rehîn-i kabûl oluncaya değin, üç yüz kerre hacc edip bin kerre umre çıkardı" demişdir.

"Hazret-i Âdem, râkiben mi, yoksa mâşiyen mi hacc ederdi?" diye İbn Abbâs *–radıyallâhu anhümâ–*dan su'âl edip "Cenâb-ı Ebü'l-Beşer'e nasıl bir hayvân tahammül edebilirdi ki rükûb ede; zât-ı nebeviyyeleri beher hatvede üç günlük mesâfe kat' eylemek üzere mâşiyen hacc ederlerdi" cevâbını aldılar.

Âdem *–aleyhi's-selâm–* Kâ'betullâh'ın te'sîs ü bünyâdına me'mûr buyurulduğu zamân, mahall-i hübûtu olan Hindistân'da idi. Oradan çıkıp Mekke-i mükerreme'ye vâsıl oluncaya değin kadem-zen-i ikbâl olduğu arâzī-i hāliyyenin kâffesi ma'mûr oldu. Bir hâlde ki ayak basıp geçdiği yerlere karyeler ve biraz eğlendiği mahallere şühûr, medâyin ve namâz kıldığı mevâkı'-i mukaddeseye dahī cevâmi', medâris, mesâcid yapıldı. Zemîn, taht-ı kademeyninde tayy olduğundan, her hatvede bir fersah yer tayy ederler idi. Arâzī-i hāliyye, müşârun-ileyhin kademeyn-i şerîfeyni arasında kalan sahârîdir. **[144]**

Kâ'bü'l-Ahbâr, cennetden gönderilen Beyt-i ma'mûr'u, Ömer b. el-Hattāb *–radıye anhüllâhi'l-vehhâb–* hazretlerine nakl ü ihbâr sadediyle demişdir ki:

Âdem *–aleyhi's-selâm–* yeryüzüne hübût eylediği zamân, Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretleri, hayme şeklinde şark ve garba açılır iki yeşil zümürrüd kapılı bir kıt'a yâkūt-ı hamrâ inzâl ve "Yâ Âdem bu yâkūt benim beytimdir, arş-ı a'lâmı ne sūretle tavâf edip etrâfında ne vechile namâz kılarlar ise bunun da etrâfında ol vechile edâ-yı salât olunup tavâf edilsin" peyâmını irsâl buyurdu. Hazret-i Âdem dahī melâ'ike-i mu'âvine yardımıyla kavâ'id-i Beytullâh'ı bi'l-ikmâl, üzerine zikr olunan yâkūt-ı

müceff-i hamrâyı oturtup etrâfında tā'at u ibâdet etmeğe başladı. Yâkūt-ı mezkûrun erkân-ı erba'ası ve her köşesinde birer de sütûn-ı mevzûn meclâsı olup içi câmi' kubbesi gibi müceff idi. Bu yâkūt-ı müceffin rûy-i zemîne indirilmesi hizmetinde tamâm 70 bin melâ'ike-i izām istihdâm edilmişdir.

Akvâl-i cumhûr der-ta'rîf-i Beyt-i ma'mûr

Müfessirîn-i kirâm birçok rivâyât-ı mütehālifü'l-müfâd nakl ile Beyt-i ma'mûr'u ta'rîf ve tavsīfe ikdâm eylemişdir. Ehl-i mütâla'aya fâ'ide-bahş olur ümîdi üzerine, ba'zı rivâyâtın bu mahalle sebt ü tahrîri münâsib görüldü. Şöyle ki:

Cenâb-ı Hālık-ı kâf u nûn *–te'âlâ şânuhû ammâ yekūlûn–* hazretleri, arş-ı a'zamı tavâf eden melâ'ike içün arşın altında, sütûnları zebercedden, pûşîdesi yâkūt-ı ahmerden olarak dört sütûn-ı mevzûn üzerine bir makām-ı âlî bünyâd ve Beyt-i ma'mûr nâmıyla yâd eyledi. Ba'dehû bâlâda nigâriş-pezîr-i beyân **[145]** olduğu üzere, melâ'ike-i kirâm vesâ'itıyle beyt-i mezkûr hizâsında ve rûy-i zemîn üzerinde Beyt-i mükerrem'i îcâd ile ehl-i zemînin tavâf ve ziyâret etmesini emr u fermân buyurdu.

Beyt-i ma'mûr'un asıl ismi "Surâh"[223] ve hādim-i mahsūsunun ismi Rezîn olup makarr-ı melâ'ike olmak cihetiyle "Beytü'l-ma'mûr" ıtlâk edilmişdir.

Semerkandî Tefsîri'nde yazıldığına göre, Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın hilkatinden evvel melâ'ike-i kirâm Beyt-i ma'mûr'u yeryüzünde bünyâd eylediler; yâhūd Cenâb-ı Âdem, bi'z-zât binâ etdiler. Diğer bir kavilde, Beyt-i ma'mûr, Hazret-i Âdem'in vahşet-i firâkını def' u ref' zımnında cennetden gönderilmiş yek-pâre kızıl bir yâkūt olup Kâ'be-i mu'azza-

223 [*Mir'âtü'l-Haremeyn*'de «صراح» (Surâh) şeklinde geçmekle birlikte, kimi araştırmacılar bu kullanımın hatalı olduğu ve doğru ifâdenin «ضراح» (Durrâh) olduğu belirtilmişlerdir. Meselâ bkz. Muhammed b. Yûsuf b. es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, III, s. 134.]

ma'nın arsası üzerine nüzûl etmiş ve Tūfân-ı Nûh'da âsumâna ref' edilmiştir. İrtifâ'ı arz u semâ arası kadar idi.[224]

Sahîh-i Müslim, *Buhārî*'de münderic olan hadîs-i Mi'râc müfâdı hükmünce, şimdi semâ-yı sâbi'ada ve *Tefsîr-i Beyzāvî* ve *Keşşâf*'a göre dördüncü semâda ve *Tefsîr-i Kevâşî* tahkīkine nazaran, semâ-yı sâlisde yâhūd semâ-yı sâdisde veyâ yedinci kat gökdedir.

Tefsîr-i Vâhidî mü'ellifi hadîs-i mahsūs ityânıyla der ki:

"Beyt-i ma'mûr, semâ-yı dünyâdadır. Hazret-i Cibrîl, her gün dördüncü gökde kâ'in nehr-i hayvâna dalıp çıkar ve silkindikde, kanadlarından 70 bin katre su tekâtur ederek beher katresinden bir melek yaradılıp bu feriştehler Beyt-i ma'mûr'u ziyârete me'mûr olarak gidip ziyâret ve dâhilinde edâ-yı salât ile avdet ederler. Melâ'ik-i müşârun-ileyhim ol kadar çokdur ki bir def'a namâz kılmış olana bir daha ile'l-ebed nöbet gelmez." **[146]**

Diğer bir kavle göre, semâ-yı dünyâda olan beytin adı "Surâh" olup Kâ'be-i mu'azzama hizâsı fevkındedir. Bi'l-farz sukūt etse, Beytullâh'ın sath-ı şerîfi üzerine düşer.

Tefsîr-i Lübâb'da mastūrdur ki:

"Beytü'l-ma'mûr, yâkūt-ı ahmerden ma'mûl bir buk'a-i lâmi'u'n-nûr olup biri şarka, diğeri garba açılır iki zümürrüd kapısı vardır. Hacerü'l-esved dahī yâkūt-ı beyzādan idi. Hâ'iz kadınların messiyle siyâhlandığı ecilden, adına 'Hacerü'l-esved' dediler. Cenâb-ı Hakk, Beyt-i ma'mûr ile Hacerü'l-esved'i hübût-ı Ebü'l-Beşer'den iki bin sene evvel rûy-i zemîne inzâl etdi. Hazret-i Âdem ba'de'l-hübût Hind'den gelip hacc eder ve Beyt-i ma'mûr'u tavâf edip avdet eyler idi. Tamâm kırk def'a gelip gitmişdir."

---

224 Bu kavil, akvâl-i sâ'ireye müreccahdır.

İnde'l-ba'z Beyt-i ma'mûr, âsumânda bünyâd olunmuş ve bi'l-âhare rûy-i zemînde, âsumânda bulunduğu mahallin hizâsında, kendi cirmi mikdârında olarak Beyt-i muhterem'in bünyâdı fermân buyurulmuşdur.

Sāhibü'l-*Mevâhib*'in kavlince, Beyt-i ma'mûr'un yanında hesâbsız melâ'ike-i müsebbihîn olup bunlardan beherinin tesbîhleri adedince birer melek yaradılır.

Tefsîr-i Bahru'l-ulûm mü'ellifi der ki:

"Cenâb-ı Hakk, rûy-i zemîne hıyâm-ı şu'â'-ı endâm-bihiştden bir hayme inzâl edip Mekke-i mükerreme'de Beyt-i mu'azzam'ın arsası üzerine koydurdu. Beyt-i muhterem, ol vakit daha binâ olunmamış idi. Mezkûr hayme yevâkīt-ı cinândan yek-pâre bir yâkūt-ı ahmer-i müceff olup nezdinde altından ma'mûl üç aded kandîl-i süreyyâ-adîl var idi. Bu haymenin le'âlî-yi bihiştle **[147]** murassa' iki de kapısı olup bunların biri şarka, diğeri garba açılır ve içinde nûr-ı cinân-ı tele'lü ve leme'ân eder idi. Hacerü'l-esved dahī Hazret-i Âdem'in kürsîsi olmak, ya'nî üzerinde müşârun-ileyh hazretleri oturmak içün hayme-i mezkûr ile gönderilmiş gâyet ak ve berrâk bir yâkūt-ı müşa'şa' idi."

Hadîs-i sahîh ile mervî ve menkūldür ki Beyt-i ma'mûr, yek-pâre bir yâkūt-ı ahmer olup iki cihetinde zümürrüdden masnû' iki kapısı ve içinde yevâkīt ve cevâhir ile müzeyyen 10 bin kadar kanâdîl-i süreyyâ-adîli ve kapısının önünde sîm-i hām-ı hâlisü'l-ayârdan bir minberi ile bir minâresi vardır. Beher gün 70 bin melek deryâ-yı nûrda yıkanıp nûrdan mensûc ihrâmları giyerler ve *"lebbeyk lebbeyk"* diyerek beyt-i mezkûru tavâf ve ziyâret edip giderler. Bir kerre tavâf eden ferişteh bir dahī avdet etmez.[225]

Me'âricü'n-nübüvve mü'ellifi, ba'zı kütüb-i mu'temededen nakl ü hikâye edip der ki:

225 [Benzer bir rivâyet için bkz. Buhārî, IV, s. 109-110, hadis no: 3207; Müslim, I , s. 145, hadis no: 259; I, s. 149, hadis no: 164.]

“Cum‘a günleri melâ’ik-i izām, Beyt-i ma‘mûr dâhilinde ictimâ‘a devâm ederler. Eyyâm-ı ictimâ‘da Hazret-i Cibrîl sâlifü’z-zikr minâreye çıkıp ezân okur ve Cenâb-ı İsrâfîl hitābet edip Mîkâ’îl *–aleyhimü’s-selâm–* imâmet eder.

Vaktâ ki namâzı edâ ederler, Cibrîl-i emîn kalkıp okuduğu ezândan hâsıl olan sevâbı, mü’ezzinîn-i ümmet-i Ahmediyye’ye ve Cenâb-ı İsrâfîl, kıyâm ile îrâd eylediği hutbenin ecr u mesûbâtını hutabâ-yı ümmet-i merkūmeye ve Hazret-i Mîkâ’îl, pâ-ber-câ-yı kıyâm olup imâmetinden husūle gelen ecr-i cezîli, e’imme-i ümmet-i merhûmeye bahş u hibe eylediklerini mutazammın birer nutk-ı belîğ-i mü’essir îrâd ile yek-diğere arz-ı mefharet ü mübâhât ederler. Melâ’ik-i sâmi‘în dahī kıldıkları namâz içün ihsân buyurulan atāyâ-yı ilâhiyyeyi kâmilen ümmet-i Muhammediyye cemâ‘atine bağışladıklarını beyân ile **[148]** mukarrabîn-i kirâmın bu bâbda şâhid olmalarını istirhâm eylerler.

Onun üzerine kıbel-i ilâhiyyeden; ‘Ey esnâf-ı melâ’ike! Sizler benim halk u îcâd eylediğim cevher-i sehāyı bu yolda sarf u îsâr ile bana arz-ı kâlâ-yı civânmerdî ve semâhat mı edersiniz? Şâhid olun ki ben ümmet-i Muhammediyye’yi azâb-ı âhiretden emîn ve afv u merhamet-i ilâhiyyeme karîn eyledim’ hitāb-ı lutf-îcâbı sādır ve Beyt-i ma‘mûr’da müctemi‘ olan cemâ‘at-i melâ’ikenin kâffesi, eltāf-ı mâ-lâ-nihâye-i Kibriyâ’dan mahzūz oldukları hâlde, yerli yerlerine avdet ü ric‘ate mütebâdir olur.”

Akvâl-i müfessirîn, işte burada tamâm oldu.

İmâm Ezrakī kavlince, Cenâb-ı Âdem rûy-i zemîne vaz‘-ı kadem buyurduğu zamân; “Yâ Âdem! Yeryüzünde benim bir beytim vardır ki âsumânda olan beytimin hizâsındadır. Melâ’ike-i kirâm, havl-i arşı nice tavâf ediyorlar ise sen ve senin evlâd ü ahfâdın dahī rûy-i zemînde olan beytimi ol vechile tavâf edip etrâfında tā‘at u ibâdet edin. Yâ Âdem! Ol beyti nâs içün batn-ı Mekke’de mevzū‘ birinci beyt kıldım. Nâs, fecc-i amîkden gelip ziyâret ederler. Her kim i‘timâr ederek ben-

den gayrıyı murâd etmez ise beni ziyâret ve ziyâfet eylemiş olur. Yâ Âdem; sen sağ oldukça i'timâr eyle. Senden sonra kurûn-ı ümem ü enbiyâ i'timâr edecekdir. Ol beytin mekânını hilkat-i semâvât ve arzīnden evvel ihtiyâr edip ona celâl ve kerâmetimi vaz' u nihâde eyledim" hitāb-ı celîli sudûr etmiş ve hizmet-i binâya mu'âvenet eylemek üzere birtakım da melekler gönderilmiş olduğundan, Cenâb-ı Ebü'l-Beşer ânifen ta'rîf olunan temel hufresini doldurdu. Ba'dehû yâkūt-ı sâbıku'z-zikri te'sîs eylediği temel üzerine oturtdu ki bu dîvâr-ı metîn, zemînden bir mikdâr yüksedilmiş idi.

E'imme-i hadîs, Beyt-i mu'azzam'ın fevkınde semâ-yı sâbi'aya ve tahtında dahī arz-ı **[149]** sâbi'aya değin birer beyt-i şerîf olduğunu, ehâdîs-i sahîha zikriyle nakl ü rivâyet ederler ki bu hesâba göre, Kâ'betullâhi'l-ulyâ tamâm on beşinci ibâdet-gâh-ı vâlâ olmak lâzım gelir. Farazā bunların biri sukūt etse, diğerinin sathı üzerine düşer. Her birini ehl-i zemîn ü âsumândan tavâf ve ziyâret eden mahlûkāt vardır. Nitekim Beyt-i ekrem tavâf ve ziyâret olunmakdadır. Rudād yâhūd Surâh nâmıyla meşhûr ve müte'ârif olan Beyt-i ma'mûr, kavl-i meşhûr üzere Kâ'be-i mu'azzama'nın fevkındedir. Bir kerre ziyâret eden tâ-be-kıyâmet bir daha avdet etmemek üzere, beher gün 70 bin ferişteh gelip ziyâret ve ba'de't-tavâf avdet ederler.

Kâ'be-i mufahhame'nin def'a-i sâniye-i bünyâdı hakkında buraya kadar zikr olunan rivâyât, eğerçi mütehālifü'l-müfâd ise de gerek İmâm Ezrakī'nin nakli ve gerek Cenâb-ı Kâ'bü'l-Ahbâr ve ruvât-ı sâ'ire-i ahyârın akvâli, Abdullâh b. Abbâs'ın kavl-i sâlifü'z-zikrini te'yîd eder.

Cenâb-ı Âdem, zikr olunduğu üzere, buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh'ı te'sîs ü bünyâd eyledikden sonra, sādır olan fermân-ı Cenâb-ı Müste'ân mûceb-i âlîsince nüsük-i haccı bi'l-ikmâl; "İlâhî; senin emrinle yapdığım Beyt-i mu'azzam'ı, her kim hac ve tavâf eder ise nâ'il-i ecr u mesûbât olur mu?" nehciyle istid'â-yı eltāf-ı Rabb-i müte'âl edip; "Yâ

Âdem! Günâhını yarlığadım. Evlâd ü zürriyyâtından benim beytimi tavâf ve ziyâret edecek olanların dahī günâhlarını mağfiret eyledim" cevâb-ı lutf-îcâbını ahz ile Hindistân'a avdet eylediler.

Diğer bir kavle göre, Hazret-i Âdem binâ-yı mukaddese-i Kâ'betullâh'ı ba'de'l-ikmâl, Cenâb-ı Mu'ti'l-atāyâ hazretlerinden ücret istediler idi. Cânib-i Akdes-i ilâhî'den «سَلْ مِنِّي أَجْرَكَ حَتّى أَعْطَيْتُكَ»[226] hitāb-ı izzeti vârid olduğundan, Hazret-i Âdem tekrâr dâhil-i cinân olmak istid'âsına ibtidâr ve "Âdem! Seni ve zürriyyâtından **[150]** bu beyti ziyâret edenlerin kâffesini, cennete idhāl edeceğim" cevâbını alıp izhâr-ı alâyim-i huzūz u mesâr etdiler.

Fâ'ide

Âdem *–aleyhi's-selâm–*, ba'de't-tavâf iki rek'at tavâf namâzı edâ ve selâm verdikden sonra Mültezem-i[227] şerîf muvâcehesinde;

اَللَّهُمَّ إِنَّكَ تَعْلَمُ سِرِّي وَعَلَانِيَتِي فَاقْبَلْ مَعْذِرَتِي وَتَعْلَمُ مِا فِي نَفْسِي وَمَا عِنْدِي فَاغْفِرْ لِي ذَنْبِي وَتَعْلَمُ حَاجَتِي فَأَعْطِنِي سُؤْلِي، اَللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ إِيمَانًا يُبَاشِرُ قَلْبِي وَيَقِينًا صَادِقًا حَتَّى أَعْلَمَ أَنَّهُ لَنْ يُصِيبَنِي إِلَّا مَا كَتَبْتَ لِي، وَالرِّضَا بِمَا قَضَيْتَ عَلَيَّ.[228]

nehciyle du'â edip "Yâ Âdem du'ânı kabûl etdim! Evlâd u ahfâdından her kim ki bu du'âyı okuyarak bana arz-ı hâcet eyler ise onun du'âsını kabûl ve hâcâtını revâ edip hemm ü gamını izâle ve murâdât-ı dünyâ vü

---

226 ["Ecrini benden iste ki sana vereyim" müfâdındaki, müellifin hadîs-i kudsî olarak zikrettiği bu ifâdeyi hadîs kaynaklarında bulamadık.]

227 Mültezem, Beytullâh'ın kapısı ile Hacerü'l-esved'in arasına denir.

228 [Ey Allâhım! Şüphesiz ki sen benim gizli ve açık her şeyimi bilirsin, o hâlde özrümü kabul et; nefsimdekini bilirsin, öyleyse günahlarımı bağışla; isteğimi bilirsin, o hâlde dileğimi ver.
Ey Allahım! Ben senden, kalbime işleyen bir îman, başıma ancak senin, bana yazdığın şeylerin gelebileceğini idrâk edeceğim sâdık bir yakīn ve takdîrine rızâ isterim.]

ukbâya inâle eylerim. Ol da'î dünyâya ikbâl etmezse dahī dünyâ onu istikbâl eder" hitāb-ı izzetine mazhar oldu. Bu tavâf, nev'-i benî beşerin birinci tavâfı olduğundan, Beytullâh'ı tavâf etmek Hazret-i Âdem *–aleyhi's-selâm–*dan kaldı.

Cenâb-ı Ebü'l-Beşer *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi salâtüllâhi'l-ekber–* efendimiz hazretleri, Beyt-i şerîf ebniye-i âliyyesini bitirip tavâfa başladığı zamân, Ebtah vâdîde rast geldiği feriştehler;[229] "Yâ Âdem! Haccın mebrûr, sa'yin meşkûr olmuşdur. Biz, Beyt-i muhterem'i senden iki bin sene evvel tavâf eyledik" makālesiyle, müşârun-ileyhin haccını tebrîk ü tehniye eylediler ve Hazret-i Âdem'in "Siz tavâf ederken ne okurdunuz?" demesine dahī; "*'Sübhânallâhi ve'l-hamdülillâhi ve lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber'* tesbîh-i celîlini kırâ'at ederek tavâf eyler idik" cevâbını verdiler. Onun üzerine Hazret-i **[151]** Âdem zikr olunan tesbîhi okuyup geceleri yedi, gündüzleri dahī beş üsbû' tavâf etmeğe başladılar ki bu hesâba göre leyâlen kırk dokuzar, nehâran otuz beşer def'a Beytullâh'ı devr eylemiş olurlar idi. Zîrâ Kâ'be-i mu'azzama'yı yedi def'a devr ile tavâf eylemek, bir tavâf-ı kâmil add olunur.

Abdullâh b. Ömer b. el-Hattāb hazretlerinin hacc eyledikleri zamânlar, sünnet-i Ebü'l-Beşer'e ittibâ'en, geceleri yedişer, gündüzleri beşer üsbû' tavâf eyledikleri menkūl ve mervîdir.

Müjde

Her kim tesbîh-i sâbıku'z-zikr ile Kâ'betullâh'ı yedi kerre tavâf etse ve tavâfı ikmâl edinceye değin dünyâya müte'allık lakırdı söylemese, ol kimesneye on hasene verilir. On derecesi ref' olunup on seyyi'esi mahv edilir. Eğer tekellüm eyler ise o hâlde yine havz-ı mâ'ya dalar gibi havz-ı rahmete girmiş olur ki bu müjde-i âlî, Cenâb-ı Ebû Hürey-

229 Bu melekler, Hazret-i Âdem'e tavâf du'âsını öğretdikleri gibi Cibrîl-i emîn, usūl-i menâsiki öğredir idi.

re-i sahâbînin nakl ü rivâyet eylediği hadîs-i şerîfin müfâd-ı mücmelidir.

Beytullâh'ı ba'de't-tavâf, iki rek'at salât-ı tavâf kılanların bir kul âzâd eylemiş kadar sevâba girecekleri dahī âsâr-ı sahîha ile menkūl ve senedât-ı kaviyye-i mevsûka ile mervîdir. (İntehâ)

İhtār

Beytullâh'ı tavâf etmek, namâz kılmak gibi bir ibâdet-i mahsūsa olduğundan, esnâ-yı tavâfda lakırdı etmemeli ve şâyed tekellüm eylemek iktizā eder ise dahī kelâm-ı hayr söylemelidir. (İntehâ)

Melâ'ike-i kirâm, edâ-yı hacc-ı Beytü'l-Harâm kasdı üzerine Mekke-i mükerreme şehr-i **[152]** mukaddesine dâhil olanlara, mülâkāt husūsunda iktihâm edip cemel-süvâr olanlara yalnız i'tā-yı selâm ile tekrîm ve râkib-i himâr bulunanlara bi'l-musāfaha ta'zīm ve piyâde olarak meşy ü seyr edenlere bi'l-mu'ânaka kadrlerini tefhīm ile ibrâz-ı merâsim-i hoş-âmedî ve ihtirâm ederler. Bu sırra mebnîdir ki sulehâ-yı eslâf, hüccâc-ı zevi'l-ibtihâcı istikbâl ile gözlerini takbîl ve denes-i ma'âsī vü âsâmla tedennüs ve televvüs etmezden evvel, du'âlarını ahz ü iğtinâma ta'cîl ederler idi.

SŪRET
«4»
Kâ'be-i muhtereme'nin def'a-i sâlisede ne sūretle tecdîd edildiğini ta'rîf ve irâ'e eder.

Beytullâhi'l-ulyâ'yı merre-i sâlisede, Şît b. Âdem *–aleyhime's-selâm–* efendimiz hazretleri binâ etdiler ve Tūfân-ı Nûh'a değin müşârun-ileyhin evlâd ü ahfâdı ta'mîr ve termîm eylediler. Çünki Cenâb-ı Âdem, rûy-i zemîne vaz'-ı kadem buyurduğu esnâda, sūret-i sâbıkada gösterildiği vechile, Beyt-i ekrem'in mevzı'-i latīf-i mukaddesi üzerine, hayme şeklinde bir yâkūt-ı enver vaz' u nihâde olunmuş idi. Bu hayme, Ebü'l-Beşer *–aleyhi's-selâm–*ın irtihâlini müte'âkıb cânib-i semâya çekildiğinden, Şît b. Âdem *–aleyhime's-selâm–* hazretleri, hayme-i mezkûrenin yerine kā'im olmak içün bir beyt-i sengîn-metîn bünyâd ve te'sîs etmiş idi. Aktār-ı âlemi gark-âb-ı ıztırâb etmiş olan vak'a-i hâ'ile-i Tūfân, eğerçi Hazret-i Şît'in eser-i binâsı olan beyt-i sengîni dahī mahv u bî-nişân eyledi ise de sular çekildikden sonra Beyt-i şerîf-i mezkûrun esâs-ı kadîmi yine meydâna çıkmış olduğundan, müşârun-ileyhin evlâd ü ahfâdı ara sıra ta'mîr ve termîm ederler idi. **[153]**

Hikmet

Nûh *–aleyhi's-selâm–*, arz-ı Mekke'ye vüsūlünde dahī Beyt-i izzet'in esâs-efgen olduğu nokta-i mübâreke, ma'lûm idi. Hattâ sefîne-i Nûh hudûd-ı Haremullâh'a vüsūlde, Kâ'betullâh nokta-i mes'ûdesini tavâfa başladı ve tamâm yedi def'a devr eyledi idi. Bu esnâda Hazret-i Nûh, keyfiyyeti dâhil-i sefînede bulunanlara ifâde ve Beytullâh'a ta'zīmen, herkesin zevcesinden i'tizâl etmesini, ya'nî avretine kasd-ı kurbân etmemesini emr u irâde eylemiş idi. Hâm b. Nûh, babasının emr u irâdesine muhālefet eylediğinden, Nebî-yi müşârun-ileyh hazretleri Hâm'a bed-

du'â etmiş ve Cenâb-ı Nûh'un eser-i du'âsı olarak Hâm'ın nutfesi teğayyür edip evlâdları siyâh doğmağa başlamışdır. (İntehâ)

İbâdullâh, Tūfân-ı Nûh'u unutarak evsân u esnâmı ilâh ittihāzıyla putlara perestişe başladıkları evân-ı dalâlet-iktirânda Beytullâh'ın ba'de't-Tūfân meydâna çıkmış olan esâs-ı kadîmi dahī mübâlâtsızlıkdan kum ile örtülüp görünmez olmuş, ya'nî mevkı'-i latīf-i Beytullâh yüksecik ve kızılca bir kum yığını gibi kalmış idi. Ma'a-mâ-fîh, halk-ı mezkûr kum yığını gibi görünen mahall-i enverin mukaddes bir mevkı' olduğunu i'tikād ve binâ-ber-în tavâf ve ziyâretiyle istis'âd ederler idi.

Bu takdîrce, hayme-i mezkûre, Ebü'l-Beşer'in yapdığı temel üzerine vaz' olunan Beyt-i ma'mûr olmak yâhūd Beyt-i ma'mûr üzerinde öyle bir hayme dahī mevcûd bulunmak ihtimâlleri ba'îd olmadığından, müşâ-run-ileyhin irtihâlinde yalnız ol haymenin ref' olunup Beyt-i ma'mûr'un vak'a-i müdhişe-i Tūfân'a değin rûy-i zemînde kaldığı ve çirkâb-ı zemîn dokunmamak içün onun dahī vak'a-i mezkûrede âsumâna ref' edilmiş olduğu anlaşılır. **[154]**

SŪRET
«5»
Kâ'be-i mu'azzama'nın dördüncü def'a tecdîdine muvaffak olan Hazret-i İbrâhîm *–aleyhi tahiyyetü ve't-tekrîm–* efendimizin tercüme-i hâli ile Mekke-i mükerreme'ye sebeb-i azîmetini ve zebh-i İsmâ'îl kıssa-i mühimmesiyle, te'sîs-i Beyt-i muhtereme vukū'-ı me'mûriyyetini ve evlâd-ı İsmâ'îl'in ol belde-i mukaddesede ikāmet ve çi gûnegî-i ahvâl ü keyfiyyetini[230] irâ'e eder.

Alî b. Ebû Tālib *–radıyallâhu anh–* efendimiz hazretleri, Kâ'betullâh'ın evveliyyât-ı binâsından bahs etmeyerek, "Beyt-i şerîf'i ibtidâ Cenâb-ı İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-ta'zīm–* efendimiz hazretleri binâ etdi" dediler ve İbn Kesîr, eser-i hāmesi olan *Tefsîr-i şerîf*'de, Kâ'be-i mufahhame'nin binâ-yı İbrâhîm'den akdem üç kerre tecdîd olunduğunu haber veren rivâyetleri cerh u tekzîb ile Cenâb-ı Haydar'ın kavlini kabûl ve tasdîk eylediler[231] ise de rivâyât-ı meşhûre hükmünce, Hazret-i Halîl *–aleyhi salavâtüllâhi'l-celîl–* efendimiz hazretleri, Beyt-i mu'azzam'ı dördüncü def'ada binâ buyurdular.

Gerek kavl-i evvelin ve gerek kavl-i eşherin hükmü doğru bulunsun, ya'nî ister birinci def'ada ister dördüncü def'ada olsun, izzet-sarây-ı ilâhiyyeyi müşârun-ileyh efendimizin tecdîd eylediğine şübhe yokdur. Lâkin, zât-ı nübüvvet-penâhîleri zîver-ârâ-yı mehd-i şühûd oldukları Bâbil şehrinden, vâdî-i gayrı zî-zer'-i Mekke'ye ne sūretle azîmet etdiler? Sebeb-i azîmetleri ne idi? Mekketullâh'ı teşrîflerine kadar nerelerde imrâr-ı vakt eylediler? Beyt-i şerîf'i te'sîsden sonra nerelerde ârâm u ikāmet buyurdular? Es'ile-i mukadderesi vârid-i hâtır olacağı ve bu es'ileyi hall ü îzâh içün mevâdd-ı mebsûtanın mücmelen zikr **[155]** u isbâtı iktizā ede-

---

230 ["Ahvâlinin ne sūret ve keyfiyyette olduğu" anlamındadır.]
231 "Makām-ı İbrâhîm" bahsinde bu husūsa dâ'ir îzâhât-ı mukni'a vardır.

ceği cihetler ile burada müşârun-ileyh efendimizin tercüme-i hâlini yazmağa mecbûriyyet hâsıl oldu.

Tercüme-i hâl-i Cenâb-ı Halîl *–aleyhi selâmullâhi'l-celîl–*

İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tefhīm–* efendimiz hazretleri, peygamberân-ı zî-şân-ı ulü'l-azmden olup neseb-i âlî-haseb-i celîleleri beşinci batında nesl-i sa'îdü'l-asl-ı Hûd *–aleyhi selâmullâhi'l-vedûd–*a vâsıl olur.

Zât-ı hidâyet-simât-ı nebeviyyeleri, Ebü'l-Beşer *–aleyhi's-selâm–*ın yeryüzüne hübûtundan 3323 ve alâ-kavlin 3363 ve Tūfân-ı Nûh vak'a-i vahīmesinden 1711 sene sonra ve hicret-i nebeviyye *–aleyhi efdalü't-tahiyye–*den 2893 sene evvel, Kûfe muzāfâtından Bersed[232] [برسد] yâhūd Bâbil şehrine tâbi' "tūbâ" vezninde olan Kûsâ karyesinde gehvâre-zîb-i vücûd oldular. Hicret-i nebeviyyeden 2596 sene mukaddem, zîver-bahş-ı mehd-i şühûd olduğuna zâhib olanlar dahī vardır. Müverrihīn-i ecnebiyyenin birtakımı, mîlâd-ı Îsâ'dan 2366 sene ve birtakımı da 2122 sene mukaddem doğduğunu tahmîn ediyorlar.

---

232 [Bu ismi literatürde tesbit etmek mümkün olamadı. Müellifin aynı sayfada *Bedâyi'u'z-zühûr*'u kaynak olarak zikretmesi, bizi evvelâ mezkûr esere yönlendirse de burada «برسد» adında bir yere rastlayamadık. *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in Arapça ve Farsça tercümelerine bakıldığında, buralarda da kelimenin aynen zikredildiği görülmektedir. Bununla birlikte kimi eserlerde Hz. İbrâhim *–aleyhi's-selâm–*ın doğum yeri olarak Hürmüzcerd'in (هرمزجرد) de zikredildiği görülmektedir. Meselâ Taberî ve İbn Asâkir, İbrâhim'in *–aleyhi's-selâm–* Hürmüzcerd'de doğup daha sonra Bâbil'in Kûsâ köyüne gittiğinden bahsederler. O hâlde buradaki "Bersed" ifâdesinin, bu eserde hiç de azımsanmayacak seviyede olan mürettib hatâlarından biri olabilme ihtimâli göz önünde bulundurulmalıdır. Bkz. Taberî, *Târîhu Taberî*, I, s. 310; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VI, s. 171.
Ayrıca Hz. İbrâhim'in *–aleyhi's-selâm–* memleketleri olarak Kûsâ, Ur, Bâbil, Harran, Hürmüzcerd, Sûs, Kesker ve Verkâ'nın sıralandığı, "Bersed" isminde bir yerin zikredilmediği görülmektedir. Bkz. Adnan Demircan, "Hz. İbrâhim'in Doğum Yeriyle İlgili Farklı Bir Yaklaşım", *Hz. İbrahim (1. Hz. İbrahim Sempozyumu Bildirileri)*, s. 47.]

Harrân şehrinde doğup ba'dehû sevâd-ı Bâbil'e nakl olunduğunu ve Urfa şehrinde dünyâya gelip bi'l-âhare Harrân'a ve ondan Bâbil'e hicret eylemiş bulunduğunu dahī rivâyet ederler. Ba'zı müverrihler de; "Dımaşk-ı Şâm köylerinden Berze karyesinde doğmuş ve mevlidi olan mağara, el-yevm bu karyede ma'rûf ve ziyâret-gâh-ı erbâb-ı vukūf olup **[156]** hattâ bu mağarada olunan du'â, hedef-res-i icâbet-gâh-ı Cenâb-ı Kibriyâ olmakda bulunmuşdur" dediler. (*Bedâyi'u'z-zühûr*, sahîfe 57.)

Vech-i şerîfleri kırmızı, aka mâ'il, kāmet-i mevzûn-latîfleri matbû' u mu'tedil olup eşhelü'l-ayneyn, dahīmü's-sürre, azīmü's-sadr, müsteviyetü'l-menkibeyn idi.

Leyle-i mevlid-i hidâyet-mevrûdları, rub'-ı meskûn-ı cihâna dört yüz sene kadar medîd-i istîlâ vü istiklâl eylemiş olan cebâbire-i mülûkdan Nemrûd b. Ken'ân[233] yâhūd Hâsır b. Kûsâ b. Hâm b. Nûh *-aleyhi's-selâm–* zamânında, yevm-i Âşûrâ'ya müsādif bir cum'a gecesidir.

Nemrûd-ı bed-bûd, ol târîhde müsâ'ade-i rûzgâr ile tarîk-ı müstakīmden hurûc ve çârtāk-ı da'vâ-yı ulûhiyyete urûc ederek kendi kılığında birtakım putlar i'mâl ile halkı kendi perestişine da'vet edip; "Gerek gizli ve gerekse âşikâre olarak benim sūretime tapanlar, bana takarrub eyler ve bana takarrub etmiş olanlar, ihrâz-ı merâtib-i kemâl vü mesânid eder" diye ızlâl-ı ibâd-ı Melik-i müte'âl ile iştigāl eyler idi.

Bir gece, rü'yâsında bir kevkeb-i rahşân-ı dırahşân olup şa'şa'a-i nûr-ı zuhûru ile ziyâ-yı mâh-ı münîri mahv u nâ-bûd eylediğinden mühre-i kehene ve müneccimîni celb ü ihzār ile gördüğü rü'yâyı ifâde ve behemehâl ta'bîr u tevcîh edilmesini emr u irâde eylemesi üzerine, müneccimler ol sene tevellüd edecek çocuklardan tāli'i bülend bir mevlûd-ı âkıbet-mahmûd sebebiyle, Nemrûd'un bünyân-ı saltanatı hedm ü harâb olacağını ve ol çocuğun henüz nihân-hāne-i sulb-i pederde bulunduğunu istihrâc ile kendisine haber verdiler. **[157]**

---

233 Bu rivâyet, *Bedâyi'u'z-zühûr* mü'ellifi indinde, rivâyât-ı sâ'ireye müreccahdır.

Diğer bir kavle göre, eşher-i hükemâdan Huleyd b. Âs ve ona tâbi‘ bulunan gürûh-ı şekāvet-ihtisās, rü'yâ-yı Nemrûd'u ta‘bîr makāmında; "Kütüb-i mevcûde-i mütedâvilemizin ahkâmına bakılır ise bu sene pâyitahtınız olan beldede bir ferzend-i sa‘âdet-mend doğacak ve bu çocuk büyüdükden sonra yeni bir dîn ihdâs ile bizi ol dîn-i cedîde da‘vet içün meb‘ûs peygamber olduğunu meydâna koyacakdır. Eğer şimdiden buna bir çâre bulunmaz ise hānedân-ı devlet-i Nemâride'nin mahv u muzmahil olacağında şübhe yokdur" dediler idi.

Nemrûd-ı bed-bûd, bunlardan aldığı ma‘lûmât-ı zîciyyeden bütün bütün şaşırıp kemâl-i humk u belâheti iğrâsıyla hükm-i kazāyı tağyîre kıyâm ve kehenenin ta‘yîn eyledikleri müddet zarfında ictimâ‘ü'z-zevceyn vâki‘ olmamak içün ricâl ü nisvân beynini ba‘de't-tefrîk, her on âdeme bir mübâşir-i câbir ta‘yîniyle halk-ı âlemi tazyîk etdikden sonra ol sene doğacak çocukları birer birer katl ü i‘dâm edeceğini i‘lân u ifhâm eyledi. Hâlbuki tedâbîr-i vâkı‘ası, takdîr-i Rabb-i kadîri tağyîr edemediğinden, o gece Âzer zevcesi Ednâ[234] binti Nemre[235] ile birleşmiş olmak hasebiyle, Cenâb-ı İbrâhîm rahm-i mâdere intikāl etdi.

Rubâ‘î:

İrâde eylese bir şeyi Hazret-i Mevlâ
Ne kimse men‘ eder ânı ne redd olur o kazā

---

234 Ednâ'nın isminde ihtilâf vardır. Ba‘zı râvîler "Ednâ" olduğunu beyânda ısrâr ediyorlar ise de ba‘zıları "Melkâ" (ملكا) ve ba‘zıları "Nûnâ" (نونا) ve ba‘zıları da "Leyûsâ"dır (ليوثا) dediler.

235 [Hemen üstteki dipnotta Eyüb Sabri Paşa'nın da belirttiği gibi Hz. İbrâhim (a.s.)'ın annesinin isminin tesbitinde târihçiler ihtilâf etmiştir. Biz de çeşitli kaynaklardan Hz. İbrâhim'in annesinin ismine dâir Nûnâ, Nûtâ (نوتا), Bûnâ (بونا), Emîle (أميلة) Ebyûnâ (أبيونا) ve Ûşâ isimlerini tesbit etmekle berâber, "Ednâ" (ادنى) şeklinde bir rivâyete rastlayamadık. Meselâ bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, I, s. 258.]

Bu müdde'âyı eder merd-i münkire isbât
Hikâyet-i püser ü bint ü himmet-i Ankā

[158]

Müneccimler, Hazret-i İbrâhîm'in rahm-i mâdere intikāl eylediği sâ'ati, o sâ'at istihrâc ile leylen varıp haber verdiklerinden, Nemrûd-ı şekāvet-âlûd, kemâl-i tehevvür ve hiddet ile bir âteş-pâre-i cihân-sûz kesilerek, akdemce haber verilen mevlûd-ı âkıbet-mahmûdun tevellüd edeceğini gereği gibi hiss ü idrâk ve alâ-ihtilâfi'r-rivâyât, binlerce ma'sūm-ı bî-günâhı katl ü ihlâk eyledi ve buna da kāni' olamayıp ileride doğacak erkek çocukların itlâfı emrinde hâmile hātûnların mu'âyenesine birer me'mûr-ı mahsūs i'zâm u ta'yîn eyledi ise de Ednâ binti Nemre'nin hadâset-i sinni alâyim-i hamlini setr u ihfâ ve kendisini Nemrûdîlerin mu'âyene-i cebriyyesinden halâs u rehâ eyledi.

Hazret-i İbrâhîm'in vâlidesi, eğerçi tâzelik sâyesinde gebeliğini gizleyip[236] me'mûriyyet-i Nemâride mu'âyenesinden kurtuldu ise de müddet-i hamli tamâm olduğu esnâda, alâyim-i nisvâniyye görmeğe başladığından ve erkek çocuk doğuran kadınların ciğer-pâreleri telef edilmekde olduğuna vâkıf bulunduğundan; "Eğer ben de erkek doğurur isem katl ederler. Bâri hâlî bir yerde doğurayım" fikri üzerine, şehrin hāricinde beyne'l-cebeleyn kuru bir dere kenârına gidip hamlini ba'de'l-vaz' çocuğunu hırkasına sardı ve Nemrûdîler görüp telef etmesinler içün ol ma'sūm-ı sa'âdet-mevsûmu bu dere içinde kâ'in mağaraya bırakıp avdet ve "Ben beyâbân-ı vâdîde iken bir oğlan doğurdum. Ancak vefât eylediği cihetle oracığa gömüp geldim" tarzında bir makāle-i sûziş-me'âl îrâdına müsâra'atla zevci Âzer'i kandırdı.

Âzer ise zevcesi Ednâ binti Nemre'nin verdiği ma'lûmât-ı kâzibeyi **[159]** sıhhate haml ile izhâr-ı mesârr ve perestiş ve ibâdet eylemekde

236 Çünki kendinde alâyim ve emârât-ı hamle dâ'ir bir nişâne olmadığından, gebe olduğuna hiçbir kimse vâkıf olamamış idi. *Bedâyi'u'z-zühûr*, sahîfe 76.

olduğu esnâmın kadr u azametini beyân ve tezkâr edip makām-ı tesliyet-de ba'zı sözler sarf u îrâd eyledi idi.

Ednâ binti Nemre, İbrâhîm'i mağaraya bırakdığının yedinci gecesi; "Ciğer-pârem acabâ ne hâldedir; bir kerre gidip göreyim, eğer sağ ise emzireyim" diyerek, yukarıda ta'rîf olunan mağaraya azîmet ve müşâ-run-ileyhi ber-hayât bulup avdet eyledi.

Cibrîl-i emîn, Hazret-i İbrâhîm'in göbeğini kesip arkasına beyâz bir hülle giydirmiş ve kulağına ezân verip usūl-i câriye-i İslâmiyyet'i icrâ eylemiş olduğundan Cenâb-ı İbrâhîm, vâlidesinin vürûdunda parmaklarını ağzına alıp emmekde ve parmağının birinden bal, diğerinden su, birinden yağ ve öbüründen süt ve birinden hurma sütü takattur eylemekde idi.

Ednâ binti Nemre bu hâlden pek aşırı sevindi ve oğlunu ırzā' içün sıkça sıkça mezkûr mağaraya gidip fakat keyfiyyeti zevci Âzer'den bile ketm ü ihfâya gayret etdi. Bu ketm ü ihfâya sebeb ise Âzer'in harekât-ı gayr-ı lâyıkası idi. Çünki zevcesinin hamline muttali' olduğu zamân, Nemrûd'a hulûs-ı mahsūs olmak üzere, eğer oğlan doğuracak olur ise götürüp teslîm etmeği kurmuş ve bu husūsda Ednâ ile dahī ahd ü mîsâk eylemiş idi.

Ednâ, eğerçi kadınlık sâ'ikasıyla Âzer'e mütâba'at edip öyle bir mu'â-hede akdinde bulundu ise de bi'l-âhare nedâmet edip; "Acabâ buna ne çâre bulabilirim ve ciğer-pârem oğlan olur ise babası Âzer'in dest-i gad-rinden ne keyfiyyetle **[160]** kurtarabilirim" diye derin derin düşünmeğe başladı. Zâten Âzer'in kendisine olan meyl ü muhabbetine vâkıf olduğu ve oğlan doğurur ise katl ü telef edileceğinde şübhesi olmadığı cihetle, zamân-ı hamli takarrub eylediği esnâda; "Ben oğlan doğurur isem katl edileceğinde ve evlâdımın doğduğu sâ'at telef edilmesi bi't-tab' câlib-i şefkat u rikkat olarak bunun ise telef-i nefsime sebeb olacağında şübhe yokdur. Böyle bir muhātarada bulunmakdan ise miyânemizde derkâr

olan alâka-i muhabbet hakkı içün secde-güzâr olduğunuz putlara ricâ eyle de oğlan doğurmayıp kız doğurayım" sanî'asıyla[237] Âzer'i kandırıp put-hāneye gönderdikden ve sâlifü'z-zikr mağara kenârında vaz'-ı haml ile avdet eyledikden sonra, zevci Âzer'i celb ile bâlâda beyân olunduğu üzere kandırdı idi. Binâ'en-aleyh Âzer her ne vakit dîvân-ı Nemrûd'a gider ise Ednâ dahī ciğer-pâresinin olduğu mağaraya azîmet ve bir müddet emzirip avdet eyler idi. Bu hâl tamâm iki sene ve *Bedâyi'u'z-zühûr* mü'ellifi kavlince bir sene kadar imtidâd eyledi.

Tafsīl

Buraya kadar yazdığımız hulâsada, râvîlerin hemen ekserîsi yek-zebân ittifâk olup fakat *Üns-i celîl* nâm kitâb-ı cemîl mü'ellifinin tafsīlât-ı vak'aya dâ'ir hāme-keş-i tahkīk u tedkīk olduğu rivâyât-ı mevsûka hükmünce, kehene-i Nemâride re'îs-i şekāvet-enîsi Huleyd b. Âs rüfekā-yı delâlet-peymâsıyla Cenâb-ı İbrâhîm'in rahm-i mâdere intikāl edeceği şeb-i bü'l-acebde dîvân-ı Nemrûd'a giderek; "Bu âna kadar olan gayretlerimiz semere-bahş olmadı. Hâlbuki ol vücûd-ı lâzımü'l-in'idâm, bu gece rahm-i mâdere intikāl edecekdir. Eğer bu gece ihtiyâta gāyetü'l-gāye ri'âyet ve tağyîr-i hatt-ı takdîre sa'y ü gayret eder isek belki mazhar-ı âmâl oluruz" dediler. **[161]**

Nemrûd-ı anûd, Huleyd b. Âs'ın ve ona tâbi' olan kehene ve müneccimîn-i dalâlet-ihtisāsın teşvîkāt-ı mütevâliyesi üzerine, o gece dârü'l-mülkü olan şehirde ne kadar erkek var ise kâmilen sürüp hāric-i şehre çıkardı ve medâhil-i ebvâbın her birine müte'addid ve mu'temed mubassırlar ta'yîn ile; "Bugün ve bu gece ictimâ'u'z-zevceyn vâki' olmamak içün dâhil-i şehre hiçbir erkek idhāl etmeyesiniz" emr-i kat'îsini verdi.

---

237 Ednâ binti Nemre'nin bu sanî'adan murâdı, Hazret-i İbrâhîm'in velâdetini, pederi Âzer'den saklamak olmağla, pek yolunda bir desîse idi.

Müddet-i mezkûre zarfında umûm erkekler mesken ve me'vâlarından dûr ve müneccimler dahī dekāyık-ı ahkâm-ı nücûmiyyeyi tahkīka me'mûr edildi ise de Ednâ binti Nemre, bir aralık sâkin olduğu hāne muhâzîsinde bulunan dervâze-i şehr kenârına sokulup netîce-i vukū'âtı anlamağa hasr-ı efkâr etmiş ve zevci Âzer dahī her nasılsa kendisini görüp istifrâş eylemiş olduğundan, Cenâb-ı İbrâhîm rahm-i mâdere intikāl etdi.

Huleyd-i şekāvet-bedîd, alâyim-i nücûm u kevâkib ile Hazret-i İbrâhîm'in rahm-i mâdere intikāl eylediğini bi'l-istihrâc, hezâr nevha vü feryâd ile gürûh-ı dalâlet-enbûh-ı Nemâride'yi bî-zâr ve iz'âc ederek Ednâ binti Nemre'nin nezd-i Âzer'den müfârakatini müte'âkıb sarây-ı Nemrûd'a gidip; "Artık iş işden geçdi ve bunca sa'y ü gayretler hiçe gitdi. Çünki ol vücûd-ı âkıbet-mahmûd, şimdi bu sâ'atde rahm-i mâdere intikāl etdi" yaygara-i me'yûsânesiyle Nemrûd'a bir necm-i dırahşân[238] **[162]** gösterdi ki bu münevver yıldızın pertev-i şu'lesi şarkdan garba değin mâbeyn-i arz u semâyı kaplamış ve ol rûz-ı dil-efrûza gelinceye kadar öyle bir kevkeb-i mes'ûd-ı müşa'şa'ın tulû'u ne görülmüş ve ne de işidilmiş idi.

Nemrûd, vak'a-i vâkı'adan bî-hūd olarak bir zamân sonra ayılıp tedkīkāt u tahkīkāt-ı lâzımeye müsâra'at ve Huleyd-i pelîdin haber verdiği

---

238 Bu kevkebe benzer bir yıldız da Hazret-i İbrâhîm'in ateşe ilkā olunduğu zamân tulû' etmiş idi. Fakat bu kevkeb, rahm-i mâdere intikālinde tulû' eden yıldız gibi olmayıp zamân-ı Nûh'da doğan kevkeb-i dümbâlenin aynı idi. İmâm-ı Rabbânî –*kuddise sirruh*– hazretleri, *Mektûbât*'ının altmış sekizinci mektûbunda; "Seyri maşrıka, zahrı mağribe olmak üzere gāyet müşa'şa' ve kuyruklu bir yıldız vardır. Evvelâ amûdî olarak doğar, ba'dehû eğrilik peydâ eyler. Bu yıldız, Hazret-i Nûh'un kavmi helâk olduğu ve Hazret-i İbrâhîm'in ateşe atıldığı ve kavm-i Fir'avn gark olduğu ve Hazret-i Yahyâ şehîd edildiği zamânlarda tulû' etmişdir. İmâm-ı Mehdî'nin zamân-ı zuhûrunda dahī tulû' etse gerekdir" deyip bu husūsa dâ'ir epeyce îzâhât vermişdir.

dakīkada avreti ile mülâkāt eden âdemi bulmağa gayret edip keyfiyyeti zāhire çıkaramadığından; "Ol vücûd-ı mes'ûdu rahm-i mâdere intikāl etdirmemeğe muvaffak olamadık. Bâri zamân-ı velâdetinde tabassur ve teyakkuz üzere bulunup hîn-i velâdetinde bir çâre bulalım" safsatasıyla bir müddet terk-i ihtiyât edilmek emrini verdi.

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın zamân-ı velâdeti hulûl eyledikde ve müneccimler keyfiyyeti istihrâc ile; "Ol vücûd-ı bihbûd, fülân hafta, fülân gün, fülân sâ'atde doğacakdır" diyerek Nemrûd-ı bed-bûda haber verdikde, Nemrûd levâzım-ı ihtiyât-kârîyi tedârik ve tehiyye etmeğe başladı ise de Ednâ binti Nemre mukaddime-i alâyim-i velâdet olan hâlât ve evcâ' zuhûr eylediği sırada, yukarıda beyân olunduğu üzere zevci Âzer'i âlihelerine niyâz eylemek içün put-hāneye i'zâm ve kendisi hāric-i şehirde kâ'in kuru bir dere kenârında vaz'-ı haml etmeği iltizâm edip hānesinden çıkdı ve melîhü'l-manzar bir ferişteh-i nûr-peykere tesādüf eyledi idi.

Bu melek, Ednâ'yı bir mağaraya getirip; "Sakın hazer üzere olma ve doğuracağın çocuğa zarar ü ziyân erişir sanma. Doğuracağın çocuk, halîl-i Cenâb-ı Kibriyâ ve cedd-i celîl-i ser-hayl-i enbiyâ olacağı cihetle, mazarrat ve keyd-i a'dâdan her vechile masūndur" dedikden ve levâzımât-ı hamlini tamâmıyla tedârik ve tehiyye eyledikden sonra hāric-i gāra çekilmiş ve ba'dehû Hazret-i Halîl gehvâre-pîrâ-yı şühûd olmağla, Cenâb-ı Cibrîl nüzûl edip müşârun-ileyhin göbeğini kesdikden ve kulaklarına ezân **[163]** okuyup cennetden getirdiği "hülle"yi giydirdikden sonra, ferişteh-i sâlifü'z-zikr dâhil-i mağaraya girip bir müddet Ednâ binti Nemre yanında kalmışdır.

Hazret-i İbrâhîm ziynet-bahş-ı kımât-ı vücûd olduğu sâ'at, Nemrûd-ı anûd'un ikāmet eylediği sarây sarsılıp hâtifden; "İlâh-ı İbrâhîm'i inkâr edecek herîf-i habîsin zamân-ı helâkı takarrub etdi" sadâ-yı dehşet-efzâsı zuhûr ve gürûh-ı şirk-enbûh-ı Nemâride'yi bî-akl u şu'ûr eyledi idi.

Bedâyi'u'z-zühûr mü'ellifinin tedkīkāt-ı vâkı'asına göre, Nemrûd'un oturmakda bulunduğu sarây sarsıldığı sırada bir tarafında vâki' kasrın şerefeleri birdenbire zemîne sukūt etmiş ve Nemrûdîlerin put-hānelerinde bulunan putların kâffesi baş aşağı düşmüşdür.

Zikr olunan hâtifî ses, yevm-i mezkûrda birkaç kerre işidilip o günden sonra Nemrûd her ne semte teveccüh etse ve her kangı [hangi] bir mevkı'e gitse, hâtifden zikr olunan makāleyi istimâ' eyler idi. Bir gece rü'yâsında Âzer'in dıl'ından bir mâh-ı tâbân zāhir u nümâyân olup şa'şa'a-i nûruyla zemîn ü âsumânı yek-renk ve sekene-i sâhire-i gabrâyı bî-direng etdi ve cihât-ı sitte-i âlemde hâsıl olan [239]﴿جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ﴾ sadâları put-hānelerde olan sanemleri yere düşürüp akvâm-ı bed-fercâm-ı Nemâride'yi rehîn-i ye's ü hırmân eyledi.

Nemrûd, bu korkunç düşden bî-hūd oldu ve ayılıp aklı başına geldiği anda Âzer'i celb ü ihzār ve gördüğü vâkı'a-i hâ'ileyi nakl ü tafsīle ibtidâr ile Âzer'in; "Sizin bu rü'yânız benim kevkeb-i kamere olan şiddet-i ubûdiyyet ve perestişimi telmîh ve îmâ eder" yolunda vâki' olan ta'bîr-i tesliyet-tasvîri üzerine def'-i hātıra etdi idi. **[164]**

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*, alâ-ihtilâfi'r-rivâyât on beş ay kadar sâbıku'z-zikr mağarada kalıp sinn-i temyîze vâsıl ve giderek kendisinde hāric-i gāra çıkmak efkârları hâsıl olmuş ve binâ'en-aleyh birgün vâlidesi Ednâ binti Nemre'ye; "Artık beni bu mağaradan çıkar" demişdir.

Bedâyi'u'z-zühûr mü'ellifi, "Hazret-i İbrâhîm mağarada tamâm on iki ay kalıp her ayda bir sene kadar büyümüş olduğundan, hāric-i mağaraya çıkmak istediği zamân on yaşına girmiş olan etfâl çağında idi" iddi'âsıyla rivâyet-i sâlifü'z-zikri çarh eylemişdir.

Hazret-i İbrâhîm kendisinin hāric-i mağaraya çıkarılmasını vâlidesinden ricâ etdikde, vâlidesi Ednâ binti Nemre derin bir mülâhazadan

---

239 ["Hak geldi ve bâtıl müzmahil oldu." İsrâ, 17/81.]

sonra hānesine avdet ve zevcine hitāben; "Akdemce, oğlun vefât etdi, diye sana bir söz söylemiş idim. Benim o sözüm sahîh değil idi. Oğlun vefât etmemişdir. El-ân melîhü'l-manzar bir civân-ı hûrî-peyker olup fülânca mağarada mahfûzdur" makālesini îrâd ile beyân-ı keyfiyyet eylediğinden, Âzer mezkûr mağaraya azîmet ve cemâl-i bâ-kemâl-i İbrâhîm'e muhabbet edip zevcesi Ednâ'ya; "Sen bu çocuğu artık çıkarıp şehre getir ki Nemrûd'a takdîm edelim" demiş ve mûmâ-ileyhâ ol mahdûm-ı hidâyet-mevsûmu hāric-i gāra çıkarmış idi.

Hazret-i İbrâhîm mağaradan çıkdığı sâ'at, acâyibât-ı arzīn ve semâvâtı görüp bir zamân tefekkür eyledikden ve mümkinât-ı ecrâm-ı ulviyye vü süfliyyenin bir mübdi' u mûcid-i hakīkīsi olduğunu ilme'l-yakīn derk ü iz'ân etdikden sonra, «إِنَّ الَّذِي خَلَقَنِي وَرَزَقَنِي وَأَطْعَمَنِي وَسَقَانِي لَرَبِّيَ الَّذِي مَا لِي إِلَٰهٌ غَيْرُهُ»[240] misâl-i bî-misâliyle vücûd-ı Hakk'ı ikrâr ve i'tirâfa müsâra'at eyledi. Hâlbuki ol vakit rûy-i zemînde vahdet-i Vücûd'u i'tirâf edecek ferd-i vâhid olmadığından, **[165]** gerek Âzer ve gerekse oralarda bulunan efrâd-ı benî beşer, ale'l-umûm Nemrûd-perest ve câm-ı nedâmet-encâm-ı küfr ü inâd ile sermest olup şems u kamere ve kevâkib-i enver ile esnâm-ı musavvere ibâdet ederler ve nücûm-ı âsumânı i'zām edip eşyânın zuhûru bunlardan olduğunu îhâm içün perestiş-i kevâkibe verziş ve ihtimâm eylerler idi. Çünki Bâbil ahâlîsi ol vakit Sābi'iyye dîninde olup güneşe ve nücûm-ı ziyâ-keşe taparlar ve Dicle ile Fırat nehirlerine secde ederler idi.

Ma'a-mâ-fîh, hükümdârlarını ma'bûd sırasına koyup sūretlerini i'mâl ve bu sūretleri ilâh ittihāzıyle arz-ı perestişe iştigāl ederler ve rûh-ı insânînin nûr-ı aslîden ayrılmış bir şemme-i pâkîze olduğunu zu'm u i'tikād eylerler idi.

---

240 [Beni yaratan, rızıklandıran, yediren ve içiren Rabbimdir ki benim ondan başka ilâhım yoktur.]

Bâbil ahâlîsinden zamân-ı Nemrûd'da mevcûd bulunan tâ'ife-i habîse, evlâd-ı Sâm'dan müteşa"ib bir kavm-i vâcibü'l-levm olup lisânları Süryânî, dînleri Sābi'î idi. Sābi'îler, kadîmen Şît ve İdrîs *–aleyhime's-selâm–*ın şerî'atlerine tâbi' olup kitâbları Hazret-i Şît'e nüzûl eden suhuf-ı şerîfe idi. Şît *–aleyhi's-selâm–*ın kitâbı "mehâsin-i ahlâk, sıdk u şecâ'at, ta'assubün li'l-garîb" evâmirini hâvî ve ehl-i îmânı rezâ'ile meyl ü inhimâkdan nâhî idi.

Sābi'îler beş vakitden ma'adâ dahve-i ûlâda ve gecelerin altıncı sâ'atinde namâz kılarlar. Cenâze üzerine rükû' u secdesiz edâ-yı salât ederler. Senede otuz ve ba'zen yirmi dokuz gün oruç tutarlar. Oruca vakit cihetiyle gecenin sülüs-i ahīrinden gurûb-ı şemse kadar ri'âyet ederler. Orucun **[166]** hitâmında bayram ve Mekke-i mu'azzama'yı tevkīr u tefhīme ihtimâm edip Harrân şehrinde bir mevkı'i ziyâret ile îfâ-yı hacca sa'y ü gayret ve Mısır'da iki kabre hürmet eyler ve bu kabrin biri Hazret-i Şîtin ve diğeri Sābi'î b. Şît'in olduğunu zann u i'tikād ederler idi. Mensûb oldukları dîn, gāyet eski ve hakk olduğu hâlde sonraları azgınlık etdiler ve nihâyetü'l-emr, ale'l-umûm dîn-i hakkı terk ile güneşe, yıldızlara, hükümdârların mücessem sūretlerine perestiş ve ubûdiyyet ederek putperest oldular.

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*, Sābi'îlerin içinde tarîk-ı müstakīmi gösterecek bir mürşid göremediğinden, vahdet-i vücûd-ı Hakk'ı bi'z-zât isbât içün evvelâ Zühre'yi yâhūd kevkeb-i muzī-i Müşterî'yi, ba'dehû Kamer ve daha sonra Mihr-i hāveri görüp istifhâm-ı inkârî tarîkıyle «هَـذَا رَبِّي»[241] dedi ve kevâkib-i mezkûrenin mütevârî-i hicâb-ı üfûl ü gaybûbet olduklarını görüp kendinden lâ'in-i i'tikād sādır olan makāl-i bî-me'âlden mahzûn olarak Cenâb-ı Vâcibü'l-vücûd *–te'âlâ şânuhû ani'l-vâlidi ve'l-mevlûd–* hazretlerine teveccüh edip ﴿لاَ أُحِبُّ الأْفِلِينَ﴾[242] kavl-i celîli müfâd-ı cemîlini zîver-i zebân eyledi.

---

241 [Bu benim Rabbimdir.]

242 ["Ben öyle batanları sevmem." En'âm, 6/76.]

Ba'zı rivâyât hükmünce, Hazret-i Halîl on iki sene kadar mağara-i mezkûrede kaldıkdan sonra, birgün vâlidesi Ednâ'ya "Benim Rabbim kimdir?" dedi ve vâlidesi "Senin Rabbin benim" cevâbını verdikde, "Ya senin Rabbin kimdir?" su'âlini îrâd eyledi idi.

Ednâ, "Benim Rabbim, senin baban Âzer'dir" deyip "Ya onun Rabbi kimdir?" cevâbını aldıkda, "Âzer'in Rabbi, Nemrûd'dur" demiş ve müşâ-run-ileyhin; "Nemrûd'un Rabbi kimdir?" yolunda îrâd eylediği su'âle; "Oğlum, bu su'âller iktizā etmez. Sakın bir daha buralara dâ'ir bir söz söyleme" tekdîri ile Hazret-i İbrâhîm'i tehdîd etmek istemiş ise de müşâ-run-ileyh; "Ey vâlide! Benim yüzüm mü latīfdir, yoksa senin mi? Ve; se-nin vechin mi **[167]** güzeldir, yoksa babam Âzer'in mi? Ve; babamın sūreti mi cemîldir, yoksa Nemrûd'un mu?" deyip de, "Oğlum; senin yüzün benim yüzümden ve benim yüzüm Âzer'in yüzünden ve onun yüzü de Nemrûd'un vechinden ecmel ü ahsendir" cevâbını aldıkda; "Mâdem ki sen benim ve babam senin ve Nemrûd babamın hâlıkıdır; sen niçün kendini benden ve Âzer, kendisini senden ve Nemrûd, kendi-sini babamdan güzel olarak halk etmediniz?" makālesini zîb-i zebân ve bu dakīka ile vâlidesinin butlânî-yi i'tikādını tavzīh u ityân eyledi ise de vâlidesi Ednâ yine cevâb-ı sâbıkı i'tā ve müşârun-ileyhi şehre getirip; "Zuhûru ile edyân-ı ehl-i zemîni mahv u nâ-yâb ve bünyân-ı saltanat-ı Nemrûd'u esâsından yıkıp harâb edeceği haber verilen vücûd-ı hidâ-yet-nümûd, işte senin bu oğlun olacakdır, zann ederim" dedi ve mâ-cerâ-yı vâkı'ayı cerâ-mâ-cerâ zevci Âzer'e nakl ü hikâye eyledi.

İnde'l-ba'z, Hazret-i İbrâhîm'i mağaradan ihrâc eden pederi Âzer'dir. Oğlunun mağarada olduğunu zevcesinden öğrendikde, Nemrûd-ı anûd'a hulûs-ı mahsūs olmak üzere, ol mevlûd-ı mes'ûdu katl ü telef eylemek niyyeti ile zikr olunan gāra gitmiş ve Cenâb-ı Mukallibü'l-kulû-bi ve'l-ebsār hazretlerinin hikem-i hafiyyesi cümlesinden olarak, İbrâhîm –*aleyhi's-selâm*–ın dil-şîfte-i cemâli olduğundan, kendisine izhâr-ı me-veddet ve fevka'l-âde bir taltīf ve nevâziş ile mükâleme etmeğe mübâde-ret eylemişdir.

Kıt‘a:

Gönlümü azar azar İbrâhîm
Hüsn ile aldın ihtiyârî değil
Beni bir âteşe bırakdın kim
Nâr-ı Nemrûd ânın şerârı değil

[168]

Âzer, ol sūretle arz-ı muhabbet ederken, Hazret-i İbrâhîm gārın kapısı aralığından birtakım deve ile at ve koyun sürüleri görüp, “Bunlar nedir?” dedi ve Âzer her birine ayrı ayrı işâret ile “Bunlara koyun, şunlara deve, ötekilere de at denir” cevâbını verdikde; “Hālıksız mahlûk olmaz, acabâ benim hālıkım kimdir?” su’âlini îrâd eyledi.

Âzer, “Senin hālıkın vâlidendir. Onun hālıkını su’âl eder isen, vâlidenin hālıkı benim; benim de hālıkım Nemrûd’dur” cevâbını verdi ise de müşârun-ileyhin; “Ya Nemrûd’un hālıkı kimdir?” demesine hiddet edip mübârek yüzüne bir sille darbıyla hāric-i gāra çıkardı.

İbrâhîm *–aleyhi’s-selâm–* hāric-i gāra çıkarıldığı zamân, kevkeb-i Zühre’yi yâhūd Müşterî’yi, sonra kevkeb-i Kamer’i, ba‘dehû kevkeb-i Şems’i görüp her birine işâret ile; “Bu benim Rabbimdir, ya‘nî benim hālıkım yoksa bu mudur?” dedi ve kevâkib-i mezkûre birbirini müte‘âkıb gaybûbet ve üfûl eyledikleri cihetle; “Ey benim kavmim; ben sizin dîninizde değilim, siz Allâh’a şirk edersiniz. Ben yeri, göğü halk etmiş olan Vâcib te‘âlâ ve tekaddes hazretlerine teveccüh eyledim. Ona şirk edicilerden değilim” makāle-i belîğasını îrâd ile pederine bulunduğu dînin bâtıl olduğunu anlatdı ise de Âzer oğlunun i‘tikādını hiss ü iz‘ân edemeyip müşârun-ileyhi sarây-ı Nemrûd’a îsāl ile; “Cümlemizin tanrısı olan Nemrûd, işte budur!” diye şahs-ı kerîhü’l-manzar Nemrûd’u gösterdi.

Ba‘zı müverrihler demişlerdir ki; Âzer oğlu İbrâhîm’in kendi dînleri aleyhine söz söylemek fikrinde ısrâr etmesinden müte’essir olup ağlamış

ve Ednâ binti Nemre dahī oğlunun şu ısrârını Nemrûd-ı şekāvet-nümûd duyar da ol mevlûd-ı âkıbet-mes'ûdu öldürür mülâhazasıyla bükâ etmeğe başlamış olduğundan, Cenâb-ı İbrâhîm **[169]** "Siz benim içün te'essüf etmemelisiniz. Beni küçüklüğümde hıfz u himâye buyurmuş olan Hâfız-ı hakīkī, büyüklüğümde dahī hıfz u himâye eder" cevâb-ı tesliyet-îcâbıyla Nemrûd'un kendisine hiçbir vakitde hiçbir vechile îsāl-i zarar u ziyân edebilmek ihtimâli olmadığına, peder ve mâderini te'mîn eylemek istediyse de Âzer; "Nemrûd'a gamz ile çocuğun hakkında derkâr olan husūmetini teşdîd ederler" fikri üzerine, İbrâhîm isminde bir oğlu olduğunu Nemrûd-ı bed-bûda bildirmek niyyeti ile; "Ey melik! Velâdetinden ihtirâz eylediğin çocuk, benim oğlum İbrâhîm'dir. Bundan akdem hāric-i hānemde doğmuş ve bugüne kadar bana haber verilmemişdir. Şimdi haber alıp sana arz etdim. Onu ne yapacak isen yap! Sonra beni levm ü tevbîh etme" demiş ve Nemrûd'un sādır olan emri üzerine çocuğu alıp sarây-ı Nemrûd'a getirmişdir.

Nemrûd, gāyetü'l-gāye zişt-rû olduğu hâlde, huzūrunda dest-beste-i kemer-i hizmet, birçok civânân-ı perî-sūret var idi. Cenâb-ı İbrâhîm, bu hâlet-i acîbeden mütehayyir olduğundan; "Bu ne acâyib hālıkdır ki kendisi aşırı derece çirkin, bed-manzar iken bu kadar güzeller yaratmışdır" istihzâsıyla Nemrûd-ı bed-bûdu tahkīr u temeshura başladı.

Bedâyi'u'z-zühûr mü'ellifinin tahkīk ve tedkīkıne göre, Nemrûd bu sözlerden Hazret-i İbrâhîm'e hiddetlendi ise de sebebi benî beşerce mechûl olan bir hikmet üzerine bir müddet sükût edip ba'dehû sabâha kadar habs olunmasını irâde ve ale'l-âde birgün sonra ictimâ'ı mukarrer olan meclise ihzār edilmesini emr u ifâde etmiş olduğundan, ertesi günü Cenâb-ı İbrâhîm'i huzūr-ı Nemrûd'da in'ikād eden meclise çıkardılar.

Nemrûd bu def'aki görüşünde, müşârun-ileyhe terk-i dîn etmesini tavsiye **[170]** edip de iknâ' edemediğine gücendi ve fevka'l-gāye bir hiddet ve gazab alâmetleri gösterdi ise de melâhat-ı cemâl ve letāfet-i makāl-i

Halîl, gerek kendinin ve gerek hey'et-i meclisinde bulunanların kalbinde bir muhabbet-i samîme hâsıl eylediğinden, Cenâb-ı İbrâhîm'e fevka'l-me'mûl bir iltifât irâ'esi ile; "Ey Âzer! Senin bu oğlun, sağīru's-sindir; ne söylediğini bilmiyor, benim gibi kadri azīm bir hükümdârın, böyle bir sabî çocuk hakkında mu'âmele-i gayr-ı lâyıka ibrâzı ayıbdır. Sen, bunu hānene getirip hakkında hüsn-i mu'âmele ibrâzıyla, benim kadr u azametimi beyân ve şiddet-i batş u gazabımdan ihtirâz eylemesini zikr u ityân eyle" demiş ve Âzer, oğlunun elinden tutup hānesine getirmişdir.

Âzer,[243] mâl-i helâl kazanmak zu'm-i bâtılıyla san'at-ı put-tırâşîyi, ya'nî esnâm-ı mütenevvi'a i'mâliyle satıp ta'ayyüş etmekle berâber, oğlu Halîl'i Nemrûd'un ta'lîmi üzerine ba'zen tehdîd ve tekdîr eylemeği i'tiyâd eylemiş olduğundan, Cenâb-ı İbrâhîm'i Nemrûd'un sarâyından çıkarıp hānesine getirdikden sonra, geceleri i'mâl eylediği sanemleri gündüzleri dest-i put-şiken-i Halîl'e verip satmak içün pazara gönderir idi.

Hazret-i Halîl, eğerçi hukūk-ı übüvvete ri'âyeten bir müddet put-fürûşluk hizmet-i kerîhesini îfâya tahammül edip Âzer'in kendisine vermiş olduğu putları satmak yoluna gitdi ise de merâsim-i put-fürûşîyi yed-i i'câz-ı mü'eyyed-sa'âdetlerine verilen putlara dürlü dürlü hakāretler, cefâlar ibrâzıyla edâ ve; "Bunları kim alır ki âdeme ne zararları ve ne de fâ'ideleri olabilir?" nidâsıyla esvâk u bâzârda istihzâ ederek ba'zı kerreler de birer ipe bağlayıp mânende-i cîfe-i nâ-pâk-i **[171]** pâ-mâl-i türâb ü hāk eder ve bir su başına getirip "Su için" diye başları aşağı diker idi.

Muta'assıbîn-i Nemâride içün müşârun-ileyhin etvâr u harekât-ı meşrûhasından dilhūn olmamak gayr-ı kābil idiyse de Âzer'in "Hazînetü'l-esnâm" rütbesini hâ'iz ve bu sâyede re'y ü hükmü, hükûmet-i Nemrûdiyye me'mûrları indinde nâfiz olduğuna binâ'en, onun hātırına ri'â-

243 Âzer, Hazret-i Halîl'in babası Târih'in [Terah] lakabıdır. Kendine perestiş eylediği saneme nisbetle "Âzer" tesmiye edilmiş idi.

yet içün Hazret-i İbrâhîm'e ta'arruz ve tasallut edemeyerek, yalnız putlara ol vechile hakāret etmemesini ricâ ve nerede görseler elinden alıp kıymet-i maktū'asını i'tā ederler idi. Bu hâl, sâmi'a-i Nemrûd'a kadar îsāl edildi ise de Nemrûd-ı anûd akdemce görüp pirelendiği rü'yâyı ve ta'bîrât-ı kehene ile ihtārât-ı hükemâyı unutmuş olduğundan, ıyd-i meşhûr-ı Nemâride hulûlüne değin ilkā'ât-ı vâkı'aya kulak asmaz idi.

Nemrûdîlerin bir bayramları var idi ki hulûl eyledikçe, her biri hānelerince tehiyye vü tedârik edebildikleri et'ıme-i nefîsenin kâffesini ibâdet-hānelerindeki putların etrâfına bırakdıkdan sonra sahrâya azîmet ve akşamları avdet ederek put-hāne esnâmına arz-ı perestiş ve yanlarına bırakılan et'ıme bakıyyesini ahz ü taksîme verziş edip oradan aldıkları et'ımenin ekl ü tenâvülü hānelerine hayr u bereket bahş edeceğine i'tikād ederler idi. Zîrâ et'ıme-i mezkûreye fâreler ve sâ'ir hayvânlar üşüşüp çoğunu yerler ve bu hâli seyr u temâşâ eden efrâd-ı Nemâride sebük-mağzları, zikr olunan et'ımeyı esnâmın ekl ü tenâvül eylediğine zehâbla bi'l-iftihār, izhâr-ı alâyim-i ferah u şâdî vü mesârr ederek "Âlihemiz bizden râzı oldu" derler idi.

Bu ibâdet-hāne, o asra göre gāyet metîn bir put-hāne olup dâhili beyâz ve yeşil mermerler ile tefrîş ü tezyîn edilmiş ve îcâb eden mevkı'lerine altından, gümüşden ve hadîd ve rasās ile bakırdan, hacer ü şecerden ma'mûl olmak üzere yetmiş üç aded sanem vaz' u nihâde olunmuş idi. **[172]**

Zikr olunan sanemlerin her biri birer altın kürsî üzerinde merkûz olduğu gibi Behû [بهو] nâmıyla be-nâm olan en büyüğünün başına cevâhir-i fâhire ile murassa' bir tâc giydirilmiş ve gözleri yâkūt-ı ahmer[244] ile tasnî' edilip esnâm-ı sâ'ire yemîn ü yesârına oturdulmuş idi. (*Bedâyi'u'z-zühûr*)

244 Bunun gözlerini yâkūtdan i'mâl etdirmek, hamkā-yı müşrikîne ulûhiyyetini sür'atle tasdîk etdirmek için olmalıdır!

Vaktâ ki ıyd-i mezkûr hulûl ve Nemrûdîlerin kibâr u sıgārını levâzımât-ı ıydiyye tedârik ve tehiyyesine meşgūl etdi, ahâlîden ber-cemm-i gafîr nezd-i âlî-yi Halîl'e azîmet ve "Yâ İbrâhîm, yarın biz fülân sahrâda kâ'in ıyd-gâha gideceğiz. Eğer sen de berâber gider isen ba'de'l-avde putlarımızın ziynet ü hey'etlerini görüp bizim bir dîn-i ahsen ve âyîn-i mergūb u müstahsende bulunduğumuzu tasdîk edersin" makālesiyle teklîf-i refâkat eylediler ise de Hazret-i Halîl kendi kendine; "Ben onları kırarım" diye gāyet hafîf bir sadâ ile esnâm-ı Nemâride'yi şikest edeceğini söyledikden ve öyle dînsiz herîflerle sahrâya gitmemeği vicdânında karârlaşdırdıkdan sonra fikrini i'tikādât-ı Nemâride'ye tevfîk içün fenn-i nücûma ma'lûmâtı olanlar gibi âsumâna bakıp "İttisālât-ı kevâkibde bana tā'ûn sekāmeti görünüyor" diyerek, ya'nî bu sanî'a ile sūret-i temâruz göstererek, şehirde kalmak içün pederi Âzer'den istid'â-yı ruhsat ve Nemrûdîler sirâyet-i tā'ûn havfiyle müşârun-ileyhi bırakıp sahrâya gitdiklerinden, Nemâride nezdinde her şeyden mu'azzez olan put-hâneye tek ü tenhâ azîmet edip; "Bu et'ımeyi niçün yemezsiniz? Size ne oldu ki cevâb vermezsiniz?" istihzâsından sonra sâlifü'z-zikr yetmiş üç aded esnâm-ı murassa'a vü evsân-ı zer-endûde-i müzeyyeneyi, kürsîleri üzerinden yere düşürüp pâre pâre etdi ve Behû **[173]** nâmında olan sanem-i ekberin boynuna bir de balta asıp avdet eyledi.[245]

Hazret-i İbrâhîm'in gerden-i Behû'ya balta asmakdan murâd-ı hikmet-i'tiyâdı, Nemrûdîlere, "Tapdığınız esnâm-ı hezâr-pâreye sorunuz ki onları bu hâle kim koyduğunu söylesinler" demek, ya'nî putların tekellüme iktidârları olmadığını bildirip muta'assıbîn-i Nemâride'yi terzîl ü tahcîl eylemek idi.

Gürûh-ı dalâlet-enbûh-ı Nemâride, ıyd-gâhdan avdet ve ale'l-usūl put-hâneye gidip bunca senelerden beri arz-ı ubûdiyyet ve perestiş eyle-

245 Cenâb-ı Halîl, işbu put-hâneye girip zikr olunan putları hezâr pâre eylediği zamân on yedi yaşında idi. *Bedâyi'u'z-zühûr.*

dikleri esnâm-ı zer-endûdun parça parça edilmiş olduğunu rü'yet etdiklerinde, kemâl-i sûz u güdâz ile ağlaşıp sızlaşdıkdan ve izhâr-ı âlâm u ekdâr ile yerlere yatıp yuvarlandıkdan sonra her biri birer söz söyledi idi. İçlerinden biri de; "İbn Âzer, evvelce ben onları kırarım demiş idi. İhtimâldir ki dînimizi tahkīr içün bu fenâlığı Âzer'in oğlu yapmış olsun!" dedi. Onun üzerine ale'l-ittifâk, "Bizim putlarımızı Âzer'in oğlu İbrâhîm pâreledi" karârı ile müşârun-ileyhi istintāk içün nezd-i Nemrûd'a ihzār ve "Yâ İbrâhîm! Bizim âlihemizi bu hâle sen mi koydun?" su'âli ile tedkīk-ı hâle ibtidâr eylediler.

Hazret-i İbrâhîm, "Behû'nun boynunda asılan baltaya bakılır ise bu hakāretin Behû tarafından edilmiş olması lâzım gelir. Eğer söz söyleyebilirler ise keyfiyyeti onlardan sorun" kelâm-ı berâ'at-insicâmıyla kendilerine isābet eden fenâlığı ihbâra gayr-ı kādir olan cemâdâta perestiş ve ubûdiyyet edilmek lâyık olmadığını telmîh ve tasrîh eyledi ise de Nemrûd ve Âzer ol peygamber-i sa'd-ahteri ilzâm ve iskât içün dâ'ire-i insâniyyetin hāricinde birtakım tehdîdât ile icrâ-yı istintāk ve işkenceye cür'et ve lisân-ı şiddet ü gılzat isti'mâli ile îkā'-ı münâkaşa **[174]** ve muhâvere-i gayr-ı lâyıkaya gayret eylediler.

Ma'a-mâ-fîh, Cenâb-ı Halîl; "Eliniz ile yapdığınız cemâdâta ibâdet edersiniz, hâlbuki hem onları ve hem de sizleri Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretleri halk u îcâd etdi" fıkarât-ı sıhhat-âyâtını îrâdda ısrâr eylediğinden, Nemrûdîler zât-ı sa'âdet-simât-ı âlîlerini ilzâm ve iskât edemeyeceklerini anlayıp birçok mübâhaseden sonra izhâr-ı acz u kusūr ve kendisini on üç sene kadar habs u tevkīf ile ibrâz-ı merâsim-i zûr eylediler. Ve nihâyet, Nemrûd'un ve kavl-i diğere göre memâlik-i Fars Ekrâd-ı bed-nihâdından Heyûm [هيوم] isminde bir anûd-ı bed-bûdun re'yi ile âteşde yakmağa karâr verip Kûfe yâhūd Basra muzāfâtından Kûsâ[246] kar-

---

246 Bu karyenin ismi, müverrih Süddî tedkīkınce Gūta'dır. *(Bedâyi'u'z-zühûr)*

yesi mukābilinde kâ'in bir dağ önünde yüksek dîvârlı bir hatīre bünyâd ile kırk ve alâ-rivâyetin üç yüz altmış altı gün[247] kadar odun ve ihtirâka kābil birtakım eşyâ nakli ile hatīre-i mezkûreyi imlâ etdiler ve üzerine yağ dökerek cihât-ı erba'asından âteşlediler.

İstitrâd:
[Urfa Kal'ası ve Kûsâ mahallesi]

Urfa şehrinde Kûsâ ismi ile müte'ârif bir mahalle olduğuna ve Hazret-i İbrâhîm'in doğduğu mahal olmak üzere bir de mevkı' ziyâret etdirilmekde bulunduğuna nazaran, müşârun-ileyh efendimiz içün tehiyye edilen âteş ocağının Urfa'da olması lâzım gelir. Zîrâ Urfa Kal'ası'nın altında kâ'in mağara içinde Hazret-i Halîl'in beşiği olmak üzere yeşil bir sandık irâ'e ederler ve bu mağaranın hizâ ve ittisālindeki mahallenin ismine "Kûsâ" derler. Bu şehirde "Nemrûd sarâyı" nâmında bir de harâbe mevcûddur.

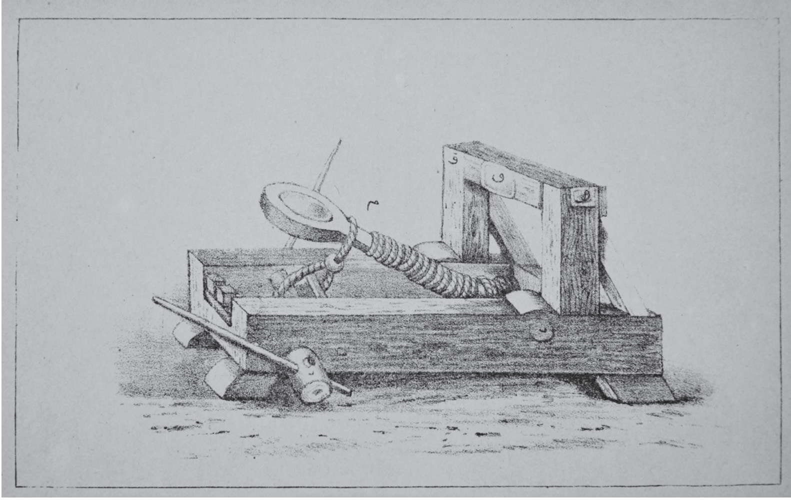
Bundan başka Urfa Kal'ası harâbesi burclarının birinde, birbirinden 40-50 **[175]** arşın kadar açık iki uzun ve sengîn direk harâbesi olup bu direkler beyne'l-ahâlî Hazret-i İbrâhîm içün i'mâl edilmiş olan mancınık olmak üzere müte'ârifdir.

Urfalılardan işidildiğine göre, bu direklere mağaralara gerilen mahyâ ipleri gibi iki halat gerilmiş ve bu halatlar bir ağaç ile bükülüp birdenbire bırakılmak sūretiyle Cenâb-ı Halîl âteşe ilkā edilmişdir. Aşağıda irâ'e olunan mancınık şekli dahī bu direklerin mancınık harâbesi olması lâzım geleceğini hâtıra getirir. (İntehâ)

Hazret-i İbrâhîm içün tehiyye edilen hatīrenin, 60 arşın (85 kadem) tūlü ve 40 arşın (56 kadem, 8 pus) arzı olup dîvârlarının irtifâ'ı 85 yâhūd 42,5 kadem ve alâ-kavlin 28 kadem, 4 pus idi.

---

247 Bu müddet, rivâyet-i Süddî'ye göre tamâm üç aydır. *(Bedâyi'u'z-zühûr)*

Şekil 2: Mancınık ıtlâk olunan âletin resmidir.

Beyt:

Vâ'iz bizi korkutma cehennemde od olmaz
Yanmağa odı her kişi bundan iledirler

fehvâsı üzere hatīre-i mezkûreye nakl-i eşyâ eden hayvânâtın kâffesi harekât-ı müte'enniyânede bulunup yalnız katır cinsi izhâr-ı sür'at etmiş ve binâ-ber-în devlet-i tevâlüd ü tenâsülden mahrûm kalmışdır.

Kertenkele denilen hayvân dahī hatīre-i mezkûre odunlarını îkād **[176]** içün gürûh-ı dālle-i Nemâride'ye mu'âvenet eylediğinden, şer'an katli vâcib olmuşdur.

Hatīreye doldurulan odunlar kırk gün kadar ale't-temâdî yanıp harâreti berre-i âsumânı büryân ve mürgān-ı bülend-pervâzı katarât-ı bârân gibi rûy-i zemîne rîzân edecek dereceye varıp hattâ civâr olan kasabât u kurâ sekenesi, yakılan âteşin dühān u şiddetinden helâk olmak râddelerine varmış ve ba'zı kimseler serdâblar tedârikiyle şiddet-i

harâretden muhâfaza-i vücûd içün zîr-i zemîne girdiği gibi âteşin şu'lesi pek uzak yerlere in'ikâs eylemiş idi. *(Bedâyi'u'z-zühûr)*

Hatīrenin harâreti kesb-i nihâyet eyledikde, Hazret-i İbrâhîm'in libâs-ı sa'âdet-iltibâs-ı vücûdunu soydukdan ve mübârek elleriyle ayaklarını demir zincîrler ile muhkemce bağladıkdan sonra, İblîs-i pür-telbîsin ta'rîfi ile i'mâl ve tehiyye etmiş oldukları mancınık kefesine ik'âd etdiler ki ol vakit Cenâb-ı Halîl 17 ve kavl-i diğere göre 29 yaşını geçmiş idi.

Müşrikîn-i Nemâride, müşârun-ileyhin avret yerini açık bırakmak içün vücûd-ı şerîfinin iç donu makāmında olan libâsını dahī çıkarmak istediler ise de;

«ع» [Mısra']:

Kurudu desti hemen şel oldu

vefkı üzere avret mahallini sâtir olan libâs-ı şerîflerine doğru el uzadanların der-akab kolları kuruyup hareketden kaldığı cihetle muvaffak olamadılar.

Nemrûd ol hâl-i dehşet-iştimâlde, Cenâb-ı Halîl *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tebcîl–* efendimizi celb ü ihzār ile "Yâ İbrâhîm! Seni bu nâra ilkā edeceğim! Bakalım kangı [hangi] Allâh'a yalvarıp kurtulacaksın!" me'âlinde bir makāle îrâd edip ﴿رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ﴾[248] cevâbını aldığından, katli vâcib iki kimse celbiyle **[177]** birini afv u ıtlâk, diğerini katl ü helâk edip zu'munca ﴿أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ﴾[249] müfâdını îmâ vü işrâb eyledi idi.

Hazret-i İbrâhîm bu cevâb-ı belâhet-îcâbı alınca, Nemrûd'un hamâkatine ta'accüb ederek ﴿إِنَّ اللهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ﴾[250] misâl-i adîmü'l-emsâli mûcebince; "Ey Nemrûd! Cenâb-ı Kādir-i Bîçûn

248 ["Rabbim, o kudret sâhibi Zât'tır ki, diriltir ve öldürür." Bakara, 2/258.]
249 ["Ben de diriltir ve öldürürüm." Bakara, 2/258.]
250 ["Şüphe yok ki, Allah te'âlâ güneşi doğudan getirir. İmdi sen onu batı tarafından getir." Bakara, 2/258.]

–te'âlâ şânuhû ammâ yekūlûn– hazretleri, güneşi maşrık tarafından doğduruyor, sen eğer kādir isen mağrib cânibinden doğdur" nehc-i belîğiyle Nemrûd-ı merdûdu iskât ve ilzâm etdi.

Kemâl-i kibr u inâd ile muttasıf olan Nemrûd ise bundan dahī mütenebbih olamadığından, ol verd-i gülzâr-hulleti tehiyye edilmiş olan âteş-i cihân-sûza atdırdı. Bu sırada iki ferişteh gelip Cenâb-ı Halîl'in iki tarafından tutdular ve kemâl-i vakār ve sükûnet ile âteşin içine indirdiler. Cibrîl *–aleyhi's-selâm–* dahī hızâne-i cinândan bir hil'at-i nermîn ü pâkîze getirip giydirdi ve emr u fermân-ı hālık-ı zemîn ü âsumân ile mahall-i ikāmeti olan câ-yı âteşîne bir bisât-ı münakkaş ve kālîçe-i bî-mânend ü müzerkeş yayıp cihât-ı erba'asında arz u tūlü yirmişer zirâ' (28 kadem, 4 pus) olmak üzere bir de çemenzâr-ı kesîru'l-ezhâr peydâ vü izhâr eylediği bu çemenzâr-ı hıred-fersânın ortasında, "Hazret-i İbrâhîm'in oturduğu mahallin kenârında" bir âb-ı hoş-güvâr-ı hayât-efzâ cereyân eder idi.

Kıt'a:

İbrâhîm'i istedikde yakmağa Nemrûd-ı dûn
Mancınığa koydu atdı nâr-ı nûra ser-nigûn
Düşdüğü dem âteş-i şu'le-keşe ol Hakk-perest
Döndü gülzâr-ı cinâna âteş-i dûzah-nümûn

[178]

Hazret-i İbrâhîm, âteşe ilkā olunmak üzere mancınık kefesine vaz' u nihâde olunduğu esnâda, sâkinân-ı mele-i a'lâ vü mütemekkinân-ı âlem-i bâlâ eşk-rîz-i gayret olup; "Ey Mâlike'l-mülk! Ale'l-ıtlâk, düşmânların Cenâb-ı Halîl'i nâra ilkā ediyorlar. Bundan sonra yeryüzünde sana ibâdet edecek, ya'nî Cenâb-ı İbrâhîm'den gayrı vahdet-i vücûdunu i'tirâf eyleyecek kimse yokdur. İrâde buyurur isen ona nusret edelim" gulgulesiyle tāk-ı nüh-revâk-ı eflâkı pür-tanîn ve tabakāt-ı hānkāh-ı âsumânı hem-renk-i mâtem-gede-i zemîn ederek; "İbrâhîm benim dostumdur.

Benim ondan gayrı dostum yokdur. Ben onun Allâh'ıyım, onun benden gayrı Allâh'ı yokdur. Sizden eğer nusret diler ise yardım edin; ben ona ruhsat verdim, benden gayra du'â etmez ise ben onu bilirim" hitāb-ı kerîmine mazhar ve her biri Cenâb-ı İbrâhîm'e birer sūret ile arz-ı nusret ve mu'âvenet edip de müşârun-ileyh efendimizden «حَسْبِيَ اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ»[251] cevâbını alarak fevka'l-gāye mükedder ve muztar oldular.

Cenâb-ı Halîl âteşe bırakılırken «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، لَكَ الحَمْدُ وَلَكَ المُلْكُ لَا شَرِيكَ لَكَ»[252] der ve zât-ı nübüvvet-penâhîlerinin vücûd-ı nûr-âlûd-ı şerîflerine rabt edilmiş olan demir zincîrler cism-i latîf-i İbrâhîm *–aleyhi el-ma'u't-ta'zīm–*e te'sîr edememek hasīsasını hâ'iz olan âteş-i şu'le-keşin şiddet-i harâretinden yere düşüp erir idi.

Âteşe ilkā olunacağı sırada, Cibrîl-i emîn rû-nümâ-yı zuhûr olup; "Yâ İbrâhîm! Eğer benden hâcetin var ise söyle. Çünki vakit daraldı" makālesiyle hitāb ve müşârun-ileyhden, "Ben kıble-i hâcet-mendân-ı âlem olan dergâh-ı Vâhibü'l-âmâle teveccüh etdim. Sana arz edecek hâcetim yokdur" tarzında ahz-ı cevâb edip "Öyle ise nâ'il-i maksad olmak içün arz-ı mâ-fi'z-zamîr eyle" dedi ve İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–* **[179]** "Bu hâlde du'â etmeği dahī küstâhlık nev'inden add eylerim. Cenâb-ı Hakk'ın benim hâlimi bilmesi, benim su'âl ve talebime kâfîdir" cevâbını verdi.

Binâ-ber-în kırk günden beri yakılmakda olan âteş ﴿يَا نَارُ كُونِي بَرْداً وَسَلَاماً عَلَى إِبْرَاهِيمَ﴾[253] kerîme-i celîlesi hitāb-ı müstetābıyla mânende-i gülzâr-ı safâ bir ravza-i rûh-efzâ-yı dil-keş olup hatīrenin iç tarafı başka bir âleme tahavvül eylediğinden, âteş-i Nemrûd güzel bir havâya inkılâb ile kuvve-i ihrâkıyyesi imhâ ve fakat lehîb-i ulvî ibkā buyuruldu ve ol hatīre-i dûzah-nazīre içinde bir mâ-i lezîz-i ebred inficâr ve cihât-ı erba'ası envâ'-ı

---

251 [Allah te'âlâ bana kâfîdir ve O ne güzel vekîldir.]

252 [Senden gayrı ilah yoktur. Hamd sanadır, mülk sana aittir. Senin ortağın yoktur.]

253 ["Ey Ateş! İbrâhim üzerine serin ve selâmet ol." Enbiyâ, 21/69.]

reyâhîn ve aksâm-ı ezhâr-ı rengîn ile tezeyyün ve inhizār edip Cenâb-ı İbrâhîm *–aleyhi't-tahiyyetü ve't-ta'zīm–* efendimizin şekl ü şemâ'ilinde bir de ferişteh yaradılıp müşârun-ileyh ile musāhabet etmeğe başladı.

Şems-i Tebrîzî:

کرد ذکرش خلیل با خلت *** تا که شد نار لاله حمرا
جمله نسرین و لاله و گل شد *** نار نمرود بر خلیل خدا[254]

Hikmet

Hazret-i İbrâhîm'e gelinceye kadar hiçbir mahlûk âteş[d]e yakılmak sūretiyle imtihân edilmemiş iken Allâh te'âlâ'nın kendine halîl edinmiş olduğu bir peygamberin, âteş-i Nemrûd'a ilkā ile imtihân buyurulmasında hikmet nedir, su'âl-i mukadderi hātıra gelir ise buna İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*, âteş-i cehennemden pek ziyâde korkardı; Allâh te'âlâ, müşârun-ileyh hazretlerine âteşin, izn-i ilâhî olmadıkça **[180]** hiçbir kimseye zarar edemeyeceğini bildirmek içün kendisini nâr-ı Nemrûd'a ilkā ile ibtilâ kıldı, cevâbı verilir. (*Bedâyi'u'z-zühûr*)

Bu vak'adan kırk gün sonra, Nemrûd-ı anûd revzene-i kasrından çehre-nümûd olup gördü ki müddet-i medîde îkādıyla uğraşılan âteş-i şu'le-keş, bisât-ı hadrâ-yı çemen ve gül-i mutarrâ-yı nesrîn ile müzeyyen bir sahrâ-yı can-efzâ-yı dil-keş olmuş ve Cenâb-ı İbrâhîm hızâne-i cinândan mevrûd kamîsi giyerek ol bâğ-ı safâ-pîrâ ve ol şükûfe-zâr-ı bî-hemtâ içinde cereyân etmekde olan suyun kenârında oturup kendine benzer bir zât-ı şerîf ile deryâ-yı muhabbete dalmışdır.

Nemrûd, bu hâl-i hikmet-iştimâlden mütehayyir ve bî-hūd olup "Yâ İbrâhîm! Eğer olduğun yer benim gözüme göründüğü gibi ise senin Al-

254 [Halîl, Allâh'ı gerçek dostluk ile zikrettiği için ateş kırmızı lâleye dönüştü. Allâh'ın dostunun (Halîl'inin) atıldığı Nemrud'un ateşinin tamâmı nesrin, lâle ve gül oldu.]

lâh'ın pek büyük kudret ve azamet sāhibi bir tanrı olduğunu, ben dahī tasdîk ederim. Bulunduğun mevkı'den hareket edebilir misin ki etrâfın el-ân âteş-i sûzândır!" deyip "Evet! Âteş benim ayaklarımı yakamaz" cevâbını alınca "Öyle ise yanıma doğru gel bakayım" diye çağırdığından, Hazret-i İbrâhîm yalın ayak olarak derûn-ı dûzah-nümûn âteşden çıkıp Nemrûd'un yanına gitdi.

Hikmet

Bedâyi'u'z-zühûr mü'ellifi demişdir ki:

Nemrûd, kasrından Cenâb-ı Halîl'e ihâle-i nazar-ı dikkat eylediği zamân, hatīre âteşinden bir kıvılcım sıçrayıp bâb-ı rahmet-me'âb-ı Hudâ'dan merdûd olan Nemrûd-ı bed-bûdun lâbis olduğu libâsını kâmilen yakıp fakat vücûduna dokunmadı ve bu işâret-i latīfe ile Allâh te'âlâ'dan izn ü müsâ'ade olmadıkça âteşin hiç kimseye zararı olamayacağını bildirdi.

Nemrûd, âteşin Cenâb-ı Halîl'e îsāl-i hasâr u ziyân edemediğini gördükde, **[181]** "Yâ İbrâhîm! Bu çemenzâr içinde sana benzer biriyle söyleşiyordun; o kim idi ve yanında ne gezer idi" deyip "Onun ismi 'Melekü'z-zıll'dır. Cenâb-ı Kādir-i mutlak, benimle muhabbet etsin içün gönderdi" cevâbını aldıkda, müşârun-ileyhi ihāfeden kasr-ı yed ile; "Yâ İbrâhîm! Ben bu dârât u saltanatı terk ile senin dînini kabûl edemem. Fakat tanrının rızāsında bulunmak içün kurbân keseyim" diyerek dört bin öküz ile bir o kadar koyun zebh eyledi ise de sonraları azgınlığını artırıp Hālık-ı ins ü cin hazretleri ile muhârebe etmeğe kadar kalkışdığından, ez'af-ı mahlûkāt olan bir sivrisinek yüzünden belâsını bulup geberdi.

Ol târîhde kurbânı rehîn-i kabûl olan zevâtın zebh eyledikleri hayvânâtı, bir âteş zuhûr edip yakardı. Nemrûd kesdiği kurbânların nezd-i ilâhîde kabûl olmadığını, ya'nî âteş-i ma'hûd zuhûr ile kesilen kurbânları yakmadığını görünce, kendine ibâdet eylemekde olan halâ'ıkdan utanıp hānesine girdi ve huzūruna hiçbir ferdi kabûl etmedi. Onun bu vaz'-ı eblehânesi ise müsta'idd-i kabûl-i îmân olanlardan çoğunun müs-

lümân olmalarına sebebiyyet verdiğinden, haylice ashâb-ı sa'âdet, hisār-ı metîn-i İslâmiyyet'e arz-ı dehālet eyledi.

Nemrûd'un Rağfet[255] [رغفت] isminde bir kızı var ve bu kızın alnında nûr-ı hidâyet ve sa'âdet parıl parıl parlar idi. Rağfet, Cenâb-ı Halîl'in âteşe ilkā olunduğunu seyr u temâşâ etmek içün sâlifü'z-zikr hatīre kenârına gitmek husūsunu babasından istîzân etmiş ve Nemrûd; "Kızım, İbrâhîm'in külü bile kalmadı" makāl-i kizb-ihtimâliyle Rağfet'e izin vermemeği murâd eylemiş idi. Lâkin Rağfet ricâyı artırıp Nemrûd'dan ahz-ı ruhsat ve Hazret-i İbrâhîm'in âteşe atıldığı hatīre kenârına azîmet ile **[182]** Cenâb-ı Halîl'i bir gülzâr-ı acîbü'l-ezhâr içinde görerek; "Yâ İbrâhîm! Ne hoş; seni âteş yakmamışdır" demiş ve müşârun-ileyhden "Kalbinde ma'rifet-i Rabb-i kerîm, dilinde kelime-i münciye-i *"Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm"* olanları âteş yakamaz" cevâbını almış olduğundan; "Eğer müsâ'ade eder iseniz yanınıza geleyim" dedi ve Hazret-i İbrâhîm'in ta'rîfi vechile *"Lâ ilâhe illallâh, İbrâhîm Halîlullâh"* kelimât-ı necât-âyâtını zîb-i zebân-ı ihlâs beyân ederek âteşe girip yanmadığından, bilâ-tereddüd vücûd-ı Vâcibü'l-vücûd'u ikrâr ve i'tirâf edip sa'âdet-i sermediyye-i îmâna nâ'iliyyetle kâm-kâr oldu.

Rağfet'den sādır olan vaz'-ı müstahsen, babası Nemrûd'u fevka'l-âde muztarr ve mükedder eylediğinden, müşârun-ileyhâyı mürted etmek içün bir müddet icrâ-yı nush u pend ve nesāyıh-ı vâkı'ası kârger-i te'essür olmadığından, elleriyle ayaklarını muhkemce bend edip mismâr-ı âteşîn ve birtakım âlât-ı mütenevvi'a-i âhenîn ile ta'zîb eyledi ise de nâ'il-i maksad olamadı. Zîrâ Cenâb-ı Halîl, Rağfet'i âhar bir yere nakl etmiş ve Hazret-i Kādir-i mutlak, benât-ı Nemâride'den küfr ü şirke fevka'l-gâye münhemik olan bir kızı Rağfet'in şekline koymuş olduğundan, Nemrûd merkūmeyi Rağfet kıyâsıyla telef etmişdir.

---

255 Bu kızın ismini, Ra'fet [رعفت] olmak üzere dahī rivâyet ederler.

Şekil 3: Hazret-i İbrâhîm *–aleyhi't-tahiyyetü ve't-ta'zīm–* efendimizi ilkā etmek üzere yakılan âteşdir.

Rağfet, bi'l-âhare Hazret-i İbrâhîm'in hicret eylediği mahalle nakl olunarak, Medyen b. İbrâhîm'e tezvîc edilmiş ve Medyen'den yirmi batın kadar evlâd ü ahfâdı olup bunların çoğu iktisâ-yı hıla'-i fâhire-i nübüvvet eylemişdir.

Hazret-i İbrâhîm, Nemrûd'un tazyîkinden kenâre-gîr-i selâmet oldukda, birâderi Hârân'ın oğlu Lût *–aleyhi's-selâm–* ve daha nice nice zevât-ı zevi'l-ihtirâm, müşârun-ileyhin sübût-ı nübüvvetini tasdîk ile nâ'il-i kâm oldular.

Sâre binti Hârân ise cümleden evvel Hazret-i İbrâhîm'in tasdîk-i nübüvvetine şitâbân olup Ednâ binti Nemre'nin "Yâ Sâre! Korkmaz mısın ki seni katl **[183]** u telef ederler" demesine "Ben nasıl ihtirâz ederim ki oğlun Halîl'in Rabb-i celîl'ine îmân etdim" cevâbını vermişdir.

Ednâ'nın bu su'âlden murâdı, Hazret-i Sâre'nin derece-i îmânını tecrübe olmalıdır. Çünki Hâfız Süheylî, Ednâ'nın ehl-i îmândan olup fakat Nemâride'den ketm ü ihfâ eylediğine dâ'ir bir rivâyet nakl etmişdir.

Müverrihīn-i eslâf, Sâre'nin pederi Hârân'ı ta'rîf ve ta'yînde ihtilâf edip birtakımları "Hârân, melik-i şehr-i Harrân[256] idi. Cenâb-ı Halîl, Harrân beldesine hicretle melik-i sâlifü'z-zikrin kerîmesi Sâre'yi tezvîc etdi" dediler. Birazları da "Hârân, Hazret-i İbrâhîm'in karındaşı" ve birtakımları dahī "Büyük ammi olup ol zamân bir kardaş diğer kardaşın kızını almak meşrû' idi" diye beyân-i efkâr eylediler.

Bu takdîrce, İbrâhîm *–aleyhi's-selâmullâhi'l-kerîm–* hazretlerinin, hem karındaşının ve hem de büyük amcasının ismi Hârân olduğu ve Hazret-i Lokmân b. Bâ'ûr'un ceddi olan Nâhûr, Hârân'ın birâderi olacağını iddi'â edenlerin ibrâz eyledikleri delâ'ile nazaran, Cenâb-ı Sâre, Nâhûr'un kerîmesi bulunduğu anlaşılır; *–vallâhu a'lemu bi's-savâb–*.

---

256 Havrân dahī şehr-i Harrân'ın ismidir.

İhtār

İrâ'e olunan şeklin eğerçi Hazret-i İbrâhîm'i nâra ilkā içün İblîs-i pür-telbîs ta'rîfiyle yapılan mancınık âletinin aynı olduğuna dâ'ir ma'lûmât-ı sahîhamız yok ise de bu âlet, esliha-i nâriyye îcâdından mukaddem muhârebelerde müsta'mel **[184]** âlât-ı harbiyye-i kadîmeden olduğu cihetle, bir dereceye kadar Nemrûd'un[257] zamân-ı şekāvet-nişânında ihtirâ' edilen mancınığa şebîh olduğuna hükm olunabilir.

Âlet-i mezkûr, şeklinde gösterilmiş olduğu vechile, başlıca ufkan mevzū' ve yek-diğerine merbût iki kıt'a metîn ve rasīn ağaç arasına uzatılan iplere geçirilmiş ve nihâyeti kaşık gibi oyularak mikdâr-ı kifâye uzunca bir kiriş ile ufkī sūretde mevzū' ağaçların müntehâlarına amûden dikilmiş ve taraf-ı fevkānîleri, ufkī üçüncü bir kiriş ile rabt edilmiş 'kaf kaf kaf' kirişlerinden ibâretdir.

Bu âletin sūret-i isti'mâline gelince, 'mîm' kirişi 'dâl dâl' makara ve vidaları vâsıtasıyla ufkī bir vaz'iyyete getirilerek, atılacak mermîler mezkûr 'mîm' kirişinin nihâyetine vaz' edilip ba'dehû zikr olunan vida ile makara gevşetilir ki bu sūretde 'mîm' ağacı, 'kaf' kirişine çarpıp mermîleri istenilen noktaya atar.

Hazret-i İbrâhîm'in Kāhire-i Mısır'a sūret-i muhâcereti

Hazret-i İbrâhîm, avn-ı Hakk ve inâyet-i feyz-i mutlak ile âteş-i şu'le-keş-i Nemrûd'dan kurtulup birâderinin ve alâ-kavlin amcasının kızı Sâre'yi idhāl-i harem-i sarây-ı izdivâc ve bîmâr-hāne-i şifâ-sâz-ı irşâdlarında binlerce hasta-dilân künc-i isyâna i'tā-yı devâ vü ilâc ederek, müddet-i medîde bir köşede oturdu idi. Bi'l-âhare Nemrûd'un keyd-i

257 Bu Nemrûd'a mahsūs Müze-hāne-i Osmânî'de taş üzerine menkūş ve mahkûk bir selâmlık alayı resmi olup gerek kendinin ve gerek alayda bulunanların sakallarına inci dizilmişdir.

diğer ile kendisini iz'âc eylemek tasavvurunda bulunduğunu, birâder-zâdesi Lût –*aleyhi's-selâm*– istihbâr ve ihbâr eylediğinden Cenâb-ı Sâre ile **[185]** birâder-zâdesi Lût –*aleyhi's-selâm*–ı bi'l-istishâb kavm-i vâcibü'l-levm-i Nemâride şerrinden emîn olmak içün Mısr-ı Kāhire'ye inân-tâb olarak, evvelâ Harrân beldesine ve bir müddet sonra Ba'al-bek-i Şâm ve ba'dehû Mısr-ı zâtü'l-ahrâma hicret[258] eylediler ve oradan dahī mahmil-bend-i kufûl olup Berriyyetü'ş-Şâm'da kâ'in Vâdi's-Sibâ'a[259] nüzûl eylediler. Vâlidesi Ednâ ile pederi Âzer dahī berâber idi. Fakat Âzer şehr-i Harrân'da ve yüz beş yaşında olarak memleket-i bekāya rihlet eyledi.

İlâve

Vâdi's-Sibâ', Rakka yolunda bir mevzı' olup vech-i tesmiyesi Vâ'il b. Kāsıt'ın [260]«مَا أَدْرِي هَذَا إِلاَّ وَادِيَ السِّبَاعِ» demesidir.

Vâ'il, meşâhîr-i Arab'dan bir erdir. Hasbe't-tesādüf mevzı'-i mezkûrdan geçerek Esmâ binti Düreym'in[261] çadırına konmuş idi. Esmâ, gāyetü'l-gāye hüsnâ ve İbn Kāsıt'ın vürûdunda, çadırında tek ü tenhâ bulunduğundan, Vâ'il mezbûrenin nâ'il-i visāli olmak ümîdine düşmüş ve Esmâ; "Eğer benden keff-i yed etmez isen esba'amı (canavarlarımı) çağırırım" müdâfa'asıyla rûy-i imtinâ' göstermiş idi.

Vâ'il, "Burada senden gayrı kimse görünmüyor, acabâ canavarların nerededir?" dedikde, Esmâ âvâz-ı bülend ile "Yâ kelîb,[262] yâ zi'b,[263] yâ

258 Hazret-i İbrâhîm, ol vakit alâ-ihtilâfi'r-rivâyât, yetmiş beş yaşında idi.

259 [Metinde sehven «وادي السبع».]

260 [Ben burayı vahşîler vâdisi olarak biliyorum.]

261 [Metinde sehven «ريم». Doğrusu «أسماء بنت دريم» şeklinde olmalıdır. Bkz. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 343.]

262 Kelîb, köpeğe denir.

263 Zi'b; 'zâl'in kesri, hemzenin sükûnuyla yaban köpeğine ıtlâk olunur ki kurt demekdir.

dübb,[264] **[186]** yâ fehd,[265] yâ sürhûb,[266] yâ esed,[267] yâ dabu',[268]yâ nimr[269]" diye nidâ eyledi.

Meğer bunlar Esmâ'nın oğulları imiş. Her biri dalkılınç olarak birer tarafdan zuhûr etdiler. Vâ'il bu hâlden ürküp «مَا أَدْرِي هَذَا إِلاَّ وَادِيَ السِّبَاعِ»[270] diye düşdüğü cihetle, mevzı'-i mezkûrun ismi "Vâdi's-Sibâ'" kalmışdır.

Hazret-i İbrâhîm'in sebeb-i hicretini beyân eden müverrihlerin bazıları dediler ki Cenâb-ı Halîl, nâr-ı Nemrûd'dan kurtulduğu anda, birâderi Hârân'ın oğlu Lût ve diğer karındaşının oğlu Seyvîl [سيويل] b. Nâhûr ve amcasının kızı Sâre binti Hârân, kendinin nübüvvetini tasdîk ile vücûd-ı vâcibu'l-vücûdu ikrâr ve i'tirâfa şitâbân oldular idi. Giderek müsta'idd-i kabûl-i îmân ve hidâyet olan sâ'ir ehl-i sa'âdet dahī birer birer vahdet-i vücûd-ı Hakk'ı ikrâr ve tasdîk etdiklerinden, Halîlîler çoğalmağa başladı. Sanâdîd-i Nemâride ise müslümânların çoğalmasından bîhuzūr ve Hazret-i İbrâhîm'in sevâd-ı Bâbil'den izâle-i vücûd-ı cihân-sûdu çâresini aramağa mecbûr olup yer yer teşkîl-i cem'iyyet ve refte refte tevsî'-i dâ'ire-i şekāvet ü miknet eylediklerine mebnî, Nemrûd, Cenâb-ı Halîl'i bulup "Yâ İbrâhîm! Artık burada senin ikāmetin uyamayacak ve belki hakkında muhātaralı olacakdır! Min-ba'd münâsib bir beldeye muhâceret ve bir zamân da orada ârâm u ikāmet etmelisin!" demiş ve müşârun-ileyh dahī hicret sūretiyle iklîm-i Mısır'a azîmeti tasvîb edip Bâbil şehrini terk eylemişdir. **[187]**

---

264 Dübb; 'dâl'in zammıyla ayı dedikleri hayvândır.

265 Fehd; "mehd" vezninde pars dedikleri canavarın ismidir. Fârisîde buvz denilen hayvândır.

266 Sürhûb, çakal denilen hayvândır.

267 Esed, arslanın ismidir.

268 Dabu', 'dād'ın fethi, 'bâ'nın zammıyla sırtlan denilen canavardır ki buna Türkçede yeleli kurt dahī derler.

269 Nimr, 'nûn'un kesriyle kaplan demekdir.

270 [Ben burayı vahşîler vâdisi olarak biliyorum.]

Cenâb-ı İbrâhîm, hudûd-ı Mısriyye'ye dühūlünde Fir'avn-ı Mısır'ın ırz düşmânı olduğunu öğrenmiş ve binâ'en-aleyh Kāhire-i Mısır'a gireceği esnâda Hazret-i Sâre'yi bir sandığa vaz' eylemiş idi.

Şehrin hāric ve dâhilinde bulunan me'mûrlar, bu sandığı zor ile kırıp Sâre *–radıyallâhu anhâ–*yı çıkardılar ve hüsn-i cemâlini isti'câb etdiklerinden, ma'iyyetlerinde bulunan cevâsîs-i mel'anet-karîn vâsıtasıyla ve "Senin pâyitahtına bir âdem geldi ki zevcesinin tenâsüb-i a'zā, melâhat-ı hüsn-i bî-hemtâsı, bu âna kadar ne görülmüş, ne de işidilmişdir!" tesvîlâtıyla Hazret-i Halîl *–aleyhi salâtüllâhi'l-celîl–* efendimizin şehr-i Mısır'a dâhil olduğunu Fir'avn-ı bî-avna arz u ihtār ve aldıkları emir üzerine müşârun-ileyhâyı ihzār etdiler.

İhtār

Ol vakit Mısır fir'avnları Menûf beldesinde ikāmet eyler ve yollarda bekçiler vâsıtasıyla gelip giden yolculardan usūl ve nizām mevzū'una tevfîkan bâc u harâc ahz ederler idi.

Hazret-i Halîl'in Mısır'a muhâceretinde kaç yaşında bulunduğuna dâ'ir birçok akvâl-i mütehālifü'l-me'âl var ise de târîh-i âlem, müşârun-ileyh efendimizin yetmiş yaşında olduğunu haber veren rivâyeti kabûl etmiş ve bu Fir'avn'ın, Nûh *–aleyhi's-selâm–*ın oğlu Sâm evlâdından Sinân b. Ilvân olduğuna beyne'l-müverrihīn karâr verilmişdir. Hâlbuki, *Bedâyi'u'z-zühûr*'da fir'avn-ı Mısır'ın ismi, Melik Tutis olmak üzere mastūrdur. (İntehâ)

Fir'avn, Hazret-i Sâre *–radıyallâhu anhâ–*nın meh-pâre-i sipihr-i hüsn ü cemâl denilecek derece hüsnâ ve cemîle olduğunu görünce, a'sāb-ı şehvâniyyesi hareket ve Cenâb-ı Halîl'i bi'l-ihzār, "Sâre'nin sana ne münâsebeti vardır" su'âlini îrâd ile müşârun-ileyhâ vâlidemiz hakkında olan sû-i niyyetini îhâma müsâra'at etmiş ve Mısır'da **[188]** ol zamân

vücûd-ı Hakk'ı i'tirâf edecek âdem olmadığından, Hazret-i İbrâhîm kendisine Mısır'ca bir fenâlık zuhûr etdirmemek içün "Sâre benim karındaşımdır" cevâbını verip hasbe'd-diyâne Cenâb-ı Sâre ile karındaş olduklarını telmîh eylemiş idi.

Fir'avn, Sâre'[nin], Hazret-i İbrâhîm'in batn-ı vâhidden mütevellid karındaşı [olduğuna] kanâ'at hâsıl etse bile, kabûl etmemeği kurmuş olduğundan, Hazret-i İbrâhîm'i hāric-i kasrına ve zevce-i muhteremesini halvet-i mahsūsuna çıkartıp icrâ-yı habâsete kıyâm ve "İbrâhîm senin karındaşın ise ben değilim" hezeyânıyla dest-dırâz-ı tasallut olmak tasavvurunda bulunduğunu îhâm eyledi. Hâlbuki, muhadderât-ı enbiyâ mess-i eyâdî-i ecânib ü a'dâdan masūn olmak hasebiyle, bu tasavvurunu meydân-ı aleniyyete koymak istediği anda, sâkin olduğu kasr-ı müşeyyedin cüdrân u sukūfu sarsılıp Hazret-i Sâre'ye uzatdığı eli kurudu.

Sinân b. Ilvân,[271] bu vak'a-i müdhişe-i garîbeyi gördükde, kemâl-i telâş ve bir hirâs-ı hātır-hırâş ile rehîn-i havf u halecân olup elinin evvelki hâle gelmesi hakkında du'â etmesini Hazret-i Sâre'den ricâ etdi ve Cenâb-ı Sâre, hareket-i bî-edebânesinden dolayı, ol nigûn-sâra bakmayarak, dest-i berdâşte-i du'â vü niyâz oldukda, bu gibi zulm ü ihânete mükibb ü musırr olan fir'avn-ı Mısır'ın kuruyup hareketden kalmış olan eli, hayât-ı tâze bularak evvelki hâline girdi.

Bu vak'a, üç ve *Bedâyi'u'z-zühûr* mü'ellifi hükmünce yedi def'a tekerrür eyledi idi. Def'a-i sâlise veya sâbi'ada Fir'avn, "Yâ Sâre bu ne hâldir?" deyip, "Racül-i sālih olan İbrâhîm, benim zevcimdir!" cevâbını aldığından, işin iç yüzünü anlayıp emâna **[189]** düşdü ve fevka'l-âde bir ta'zîm ve tevkīr ile, "Yâ Sâre! Min-ba'd sana sû-i kasd etmeyeceğim. Artık arzû-yı

---

271 Sinan b. Ilvân, mülûk-ı Kıbtıyye'den Dahhâk'ın birâderi olup inde'l-ba'z ismi "Sādûk" [Metinde sehven «صاروق».] bulunduğunu ve Hazret-i Sâre'ye kasd-ı mukārebet eden şahs-ı habîsin Ürdün meliki ed-Dabî Salâvuk (الضبي صلاوق) [Metinde sehven «حلاون».] olduğunu dahī rivâyet edenler vardır.

nefsâniyyeden geçdim! Rabbin *–te'âlâ şânuhû–* hazretlerine bir kerre daha du'â eyle de kolum yine evvelki hey'etine irticâ' etsin" nehcinde yalvarmağa başladığından, Hazret-i Sâre; "İlâhî! Fir'avn, eğer kavlinde sādık ise kolunu evvelki hâline ircâ' eyle" diye du'â eylediği cihetle, tîr-i du'âsı hedef-i kabûl ve icâbete isābet ve Fir'avn'ın kolu eski hâline ric'at eyledi.

Sinân b. Ilvân, ol hâl-i hikmet-me'âlden iktisâb-ı mesârr ve huzūz-ı firâvân edip Sâre *–radıyallâhu anhâ–*ya cevârî-i bî-nazīr-i Kıbtıyye'den olan Hâcer'i bahş u temlîk ederek, hāric-i kasırda ve deryâ-yı hayret ve ıztırâb içinde gūta-hor-ı emvâc-ı ıztırâr olan zevci İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-ta'zīm–* efendimizin yanına gönderdi.

İhtār

Ba'zı rivâyete göre, Hâcer kul cinsinden değil, mülûk-ı Kıbtıyye benâtından idi. Fir'avn, Cenâb-ı Sâre'ye Arabcası «هَا أَجْرُ دُعَائِكَ»[272] müfâd-ı mücmelini şâmil bir nutk-ı muhtasar îrâdıyla müşârun-ileyhâyı takdîm ve hibe etmiş olması vech-i tesmiyedir. (İntehâ)

Cenâb-ı İbrâhîm, halîle-i muhteremesinin nezd-i Fir'avn'a ihzār edilmiş olmasından dolayı, hasbe'l-beşeriyye ârız olan hüzn ü ıztırâr ve gam u âlâm u ekdâr sâ'ikasıyla, dergâh-ı Hazret-i Kādı'l-hâcât'a teveccüh eylemiş idi. İlkā'ât-ı vehmiyyesinin indifâ'ı zımnında, Fir'avn'ın kasr-ı müşeyyedü'l-erkânı dîvârlarının kesâfeti, mânende-i kārûre-i mücellâ kesb-i letāfet ve incilâ ederek, mir'ât-ı hakāyık-nümâ gibi gāyet sâf ve şeffâf olmuş ve dîde-i hak-dîde-i İbrâhîm'den perde-i zulmet ve hicâb ref' u i'lâ buyurulmuş olduğundan, Cenâb-ı Sâre ile Sinân b. Ilvân beyninde cereyân eden mâcerâ-yı cerâ-mâ-cerâ müşâhede ve müşârun-ileyhâ gelip **[190]** tafsīl-i mâ-hüve'l-vukū' eyledikde, meşhûdât-ı vâkı'asının bütün bütün muvâfık-ı hakīkat olduğunu beyân ve ifâde eyledi.

272 [Bu, senin duânın karşılığıdır.]

Hazret-i Sâre, çocuk doğurmaz akīme bir hātûn ve bu cihetle ciğeri hūn olduğundan, Mısır'dan avdetinin onuncu senesi, "Cenâb-ı Mu'ti'l-atāyâ, belki bundan sana bir evlâd ihsân ve atā eyler!" diyerek Fir'avn'ın verdiği Hâcer'i, zevc-i mükerremi İbrâhîm –*aleyhi's-selâm*–a bağışladığından, Cenâb-ı Hâcer, Halîl-i sütûde-siyerden hemen hâmile kalıp ol sene evâhirinde Hazret-i İsmâ'îl'i doğurdu.

Kıt'a:

Gark-ı deryâ-yı hüsn idi Hâcer
Sadefi lâyık-ı Dürr-i yektâ
Ebr-i nîsân sulb-i pâk-i Halîl
Eyleyip âna gevherini atā

Rahm-i mâderde zāhir oldu hemân
Bir dürr-i pür-dırahş-ı bî-hemtâ
Nicedir bir güher ki nakd-i düğün
Âna olmuş vedî'at-ı kübrâ

Hazret-i İsmâ'îl'in velâdet-i bâhiru's-sa'âdetleri, hicret-i nebeviyyeden 2782 ve alâ-kavlin 2763 sene evvel olmak üzere meşhûr ise de hicret-i nebeviyyeden 2528 yâhūd 2902 sene mukaddem pâ-nihâde-i âlem-i şuhûd olduğunu iddi'â edenler de vardır. Ol vakit Hazret-i İbrâhîm seksen altı yaşlarında idi. **[191]**

Halîl-i Rabb-i celîl'in vâdî-i gayrı zî-zer'-i Mekke'ye sebeb ve sūret-i azîmeti

İbrâhîm –*aleyhi's-selâm*– arz-ı Filistīn'de[273] Remle[274] ve İliya[275] denilen beldeler beyninde kâ'in, Fast [فسط] nâm karyede ikāmet ve bir ganâ-

273 Kudüs ve Gazze sancaklarını hâvî olan eyâletdir.
274 Şâm kıt'asında bir belde ismidir.
275 Kudüs-i şerîf'in nâm-ı diğeri olup Süryânî lisânında "Beytullâh" demekdir.

yı gāyetü'l-gāye müfritaya mâlik olduğundan, gelip geçen yolculara ziyâfet ederdi. Kavm-i vâcibü'l-levm-i Lût'un zamân-ı helâkı takarrub eylediği esnâda, Hazret-i Lût'u ol hezele-i rezîle içinden ihrâc ve Cenâb-ı İshâk'ın velâdet-i bâhiru's-sa'âdet-i âlîsini bi't-tebşîr, Sâre *–radıyallâhu anhâ–*yı rehîn-i mesârr u ibtihâc eylemek içün nâzil olan melâ'ike, sa'âdet-hāne-i Halîlullâh'a bast-ı cenâh-ı müsâferet eylediler idi.

Bu meleklerin, bir kavilde on iki neferden ve kavl-i diğer hükmünce, Hazret-i Cibrîl ile Mîkâ'îl ve İsrâfîl *–aleyhimü's-selâm–*dan ibâret olduğunu nakl ederler.

Hazret-i İbrâhîm, misâfirîn-i vâridenin melâ'ike gürûhundan olduklarını bilemeyip li-ecli't-ta'zīm bi'z-zât hizmet ve der-akab tedârik ve tehiyye edebileceği buzağı püryânını ihzār ile teklîf-i tenâvüle müsâra'at etdi ise de hürmetlü misâfirleri ekl ü tenâvüle izhâr-ı arzû vü ikbâl etmedikleri cihetle vehm ü hirâsa düşüp ibrâz-ı alâyim-i havf u hirâs u haşyet eylediğinden, melâ'ike-i kirâm: "Yâ İbrâhîm; ﴿لاَ تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ﴾[276]" mefhûm-ı münîfi üzere me'mûrun min-indillâh olduklarını beyân ve ifhâm zımnında kendilerinin kavm-i Lût'u *–aleyhi's-selâm–* kahr u tedmîr ve Cenâb-ı Sâre'nin İshâk nâmında bir püser-i sa'd-ahter **[192]** doğuracağını beyân ve tebşîr için âsumândan nüzûl etmiş melâ'ike olduklarını ber-tafsīl anlatdılar.

Bu muhâvere, hicret-i nebeviyye *–aleyhi efdalü't-tahiyye–*den 2792 ve alâ-kavlin 2773 ve bir kavle göre 2538 ve rivâyet-i diğer hükmünce 2912 sene mukaddem idi.

Cenâb-ı Sâre, ol vakit zevc-i mükerremi İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın yanında ve ayak üzerinde bulunup melâ'ik-i müşârun-ileyhimin söyledikleri sözleri işidip fakat kendi ihtiyâr bir hâtûn ve zevci pençe-i pîrî vü şeyhūhatda zebûn olduğunu, ya'nî kendisinin doksan ve Cenâb-ı

---

276 ["… biz muhakkak Lût kavmine gönderildik." Hûd, 11/70.]

İbrâhîm'in doksan altı yaşında bulunduğunu der-hâtır ederek, bu hâlde kendilerinden evlâd zuhûrunu istib'âd ile meleklerin müjdesine dıhk u tebessüm etdi ise de der-akab hâ'iz ve inkızā-yı zamân-ı hayzında hâmil olup velâdet-i müstelzimü'l-mefharet-i İsmâ'îl'den on sene sonra Hazret-i İshâk *–aleyhi's-selâm–*ı doğurdu.

İstitrâd:
[Hz. İshâk'ın doğacağı gece Hz. İbrâhîm'in gördüğü rü'yâ]

Cenâb-ı İshâk'ın doğacağı gece, Hazret-i İbrâhîm alâ-tarîkı'r-rü'yâ burc-ı vâhidde müctemi' bin aded kevkeb-i münevver görüp Cibrîl-i emîn'e nakl ü beyân ve bu vak'anın neye delâlet edeceği ta'yîn edilmek ricâsında olduğunu zikr u ityân etdi ve Cibrîl-i emîn; "Bu rü'yâ, zevceniz Sâre'den tevellüd edecek oğlunuz İshâk *–aleyhi's-selâm–*ın sulb-i pâkinden bin kadar peygamberin zîver-ârâ-yı mehd-i şühûd olacağını îmâ eyler" nehciyle müşârun-ileyhin rü'yâsını ta'bîr eyledi idi. **[193]**

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*, Cenâb-ı Cibrîl'in bu ta'bîrinden memnûn olup "İlâhî! Bu ni'am-ı celîleden oğlum İsmâ'îl'i dahī behredâr eyle" diye arz-ı münâcâta başlamış ve du'âsını bitirir bitirmez; "Yâ İbrâhîm! İsmâ'îl'in nesl-i nesîl-i pâkinden kadri azīm, hulku kerîm bir peygamber-i vâcibü't-ta'zīm gelecekdir ki ol vücûd-ı mes'ûd-ı fâtiha-i risâle-i risâlet ve hātime-i kitâb-ı sa'âdet-nisāb-ı nübüvvet olup vücûd-ı âkıbet-mahmûdu bâ'is-i hilkat-i rusül ü enbiyâ, ism-i şerîf-i cemîli Muhammedü'l-Mustafâ'dır" sadâ-yı şevk-efzâ-yı hâtifîsini istimâ' ile ol ni'met-i gayr-ı müterakkabenin sâha-pîrâ-yı meydân-ı zuhûr olduğuna izhâr-ı alâyim-i huzūz u hubûr ederek ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾[277] nehc-i behîc-i kerîmi üzere, arz-ı

277 ["Hamdolsun o Allah'a ki, bana ihtiyarlık çağında İsmâîl'i ve İshak'ı ihsan buyurdu. Şüphe yok ki Rabbim, elbette duâyı bi-hakkın işiticidir." İbrâhîm, 14/39.]

vüfûr-ı meserret ve îfâ-yı merâsim-i şükr-güzârî vü mahmedet eylemiş-dir. *(Kısas-ı Nîsâbûrî)*

Nihâyet-i ömründe İshâk *–aleyhi's-selâm–* gibi bir mahdûm-ı sa'â-det-mevsûm-ı âlî-kadre nâ'il olan Sâre *–radıyallâhu anhâ–*nın bir aralık gayret-i nisvâniyyesi sabr u sâmân u sükûnete galebe eylemiş olduğundan, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın vâlidesi Hâcer'i kıskanıp zevcesinin Cenâb-ı İs-mâ'îl'e derkâr olan meyl ü muhabbet ve fart-ı meveddetini ser-rişte ederek, evzā'-ı nâ-bercâ ve mu'âmelât-ı tākat-fersâ-yı nisvâniyye ibrâzıyle zevc-i mükerremine râhat vermemeği kurmuş ve Hazret-i İbrâhîm ihtiyârlığı ve Sâre *–radıyallâhu anhâ–*nın cevr u izdirâsına tahammül edememesi cihet-le, zevcesi hakkında dehen-bâz-ı iştikâ olmak istedi ise de "Sâre, nâkısa-tü'l-akıldır. Sen, fühûl-i ukalâdansın. Merdâne erler gibi hareket ve evzā'-ı sâmân-rübâ-yı Sâre'yi tahammüle gayret etmelisin" hitâb-ı hikmet-îcâb izzetiyle mülhem olduğundan, bi'z-zarûre sükût etmeğe karâr vemiş idi. Ma'a-mâ-fîh birgün büyük oğlu İsmâ'îl'i, **[194]** küçük birâderi İshâk'ın yanında kelimât-ı sitâyiş-âyât îrâdıyla ziyâdece sevmiş ve bundan Cenâb-ı İshâk hasbe's-sabâve müte'essir olup babasına küsmüş idi. Keyfiyyet, vâli-desi Sâre'nin gücüne gitmekle, câriyesi Hâcer'in bir parça lahmını keserek şeklini tağyîr etmek husūslarına yemîn-billâh etdi.

Hâcer, Cenâb-ı Sâre'nin ol vechile yemîn eylediğini işidince birçok telâş etdikden ve hemen vâdîye çıkıp bir tarafa firâr etmeği zihninde karârlaşdırdıkdan sonra, beline bir kuşak[278] bağladı ve ayaklarının izleri-ni bozup belirsiz etmek tasavvuruyla eteklerini dahī salıverdi idi.

Sâre *–radıyallâhu anhâ–*nın biraz müddet sonra gayret-i nisvâniyyesi sâkin ve evvelce Hâcer hakkında eylediği yemîne nâdim olup izhâr-ı hayf ve hulâsa-i efkârını ol bâbda olan yemîninin ahkâm-ı şer'iyyeye muvâfık bir çâresini bulmak cihetine sarf eylediğinden, zevc-i mükerremleri "Yâ

278 Nisvânın kuşak bağlamaları, Hazret-i Hâcer'in şu vaz'ından kalmış bir sünnet olduğunu rivâyet ederler.

Sâre; Hâcer'in uzv-ı mestûru lahm-ı zâ'idinden bir mikdâr kesip sünnet eder ve kulaklarının yufka ve yumuşak yerlerinden birer delik açıp küpe ta'lîk eyler isen hānise-i yemîn olmakdan kurtulmuş olursun" demiş ve müşârun-ileyhâ dahī Hazret-i Hâcer'i sünnet ederek ve kulaklarını delip küpe geçirerek yemînini yerine getirmişdir.

İhtār

Sâre *–radıyallâhu anhâ–*nın bu vaz'dan murâdı, Cenâb-ı İbrâhîm'i câriyesi Hâcer'den tenfîr eylemek idi. Keyfiyyet mûcib-i nefret olmadıkdan başka, hem Sâre *–radıyallâhu anhâ–*nın ve hem de zevci İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın sünnet olmalarını iktizā eyledi. Hâcer'in kulaklarının **[195]** delinmesi ise umûm kadınlar içün bâ'is-i zîb ü fer ve sermâye-i ârâyiş-i dürr ü gevher oldu. Nisvân tā'ifesi el-ân kulaklarını deldirip küpe takarlar ve hattâ bu âdeti tezyînât-ı nisvâniyyenin tetimme-i mühimmesinden add ederler. (İntehâ)

Ba'de-zamânin, yine iki birâder beyninde bir münâza'a-i sıbyâniyye zuhûr ile Cenâb-ı Sâre'yi muztarr ve bî-huzūr etmesi ve zevc-i mükerremine, "Ben artık Hâcer ile birlikde oturamayacağım; Hâcer'i uzak bir yere götürüp bırak" iddi'âsıyla mâ-fi'z-zamîrini kat'iyyen beyân eylemesi üzerine, Hazret-i Halîl zevcesi Hâcer ile oğlu İsmâ'îl'i hāk-i ıtır-nâk-i Hicâz'a getirip bırakdı. Çünki Sâre, "Ben, Hâcer ile birlikde oturmam" diye mâ-fi'z-zamîrini yemîn ile beyân eylediği dakīkada âsumândan bir Burak-ı sabâ-reftâr nâzil olup Cenâb-ı İbrâhîm'i Mekke'ye getirmek içün kıbel-i ilâhiyyeden me'mûr edildiğini söyledi ve müşârun-ileyh hazretleri Burak-ı mezkûra binerek nûr-ı dîdesi İsmâ'îl'i önüne ve zevcesi Hâcer'i dahī arkasına alıp Mekke-i mufahhame'ye doğru ılgār eyledi. Zîrâ ol sūretle hareket etmeğe me'mûr buyurulmuş idi.

Bu sefer-i sa'âdet-eserde Cibrîl-i emîn, müşârun-ileyhimin kılavuzları olup esnâ-yı râhda herhangi bir mahalden mürûr etdiler ise Cenâb-ı Halîl, "Buraya mı ineceğiz?" su'âlini îrâd eder ve Cibrîl-i emîn, "Hayır, daha ileri gideceğiz" cevâbını i'tā eyler idi.

Mekke-i mu'azzama hudûduna yakın bir yerde akvâm-ı Amâlika'dan bir tā'ifeye tesādüf eylediler ve bu tā'ife Hazret-i İsmâ'îl'i sevip okşayıp on re's keçi yavrusu[279] verdiler idi. **[196]** El-ân Mekke ve civârında bulunan keçilerin nesli, ol vakit Amâlika tarafından Hazret-i İsmâ'îl'e bahş u ithâf kılınan inâzın[280] bakıyye-i ensâli olduğu, beyne'l-müverrihīn musaddakdır.

Vaktâ ki Cebel-i Hacûn'a[281] mukābil olan Kedâ Dağı'na vâsıl oldular, Cibrîl-i emîn; "İşte buraya nüzûl edeceğiz; burası bir makām-ı âlîdir. Burada senin zürriyyetinden bir peygamber-i zî-şân zuhûr edip kelime-i İslâm onunla tamâm olsa gerekdir" deyip Hazret-i Halîl'i Beyt-i şerîf'in mevzı'-ı mukaddesine indirdi.

Arz-ı Mekke, ol vakit bütün bütün mîşe-zâr ve Mescidü'l-Harâm harem-i şerîfi ise Mısır dikeni ve sant denilen muğaylân bâdiye ağaçlarıyla muhât olarak ormanımsı ve gāyet tenhâ ve ıssı bir yer olup Beyt-i mu'azzam'ın mevzı'-ı mukaddesi kızıl kumlu yüksecik bir mahall-i mübârek idi.

Nazm:

Tâ ki âhir Halîl-i rabbânî
Ede ma'mûr o resm-i bünyânı

Makdemi Hâcer-i muhâcerenin
Kıla ma'mûre ol beyâbânı

---

279 Bu keçi yavruları, ba'zı müverrihlerin tedkīkıne göre, Hazret-i Hâcer'in vefâtını müte'âkıb İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*a Cürhümîler tarafından ihdâ kılınmışdır.

280 [Metinde sehven «اعناز».]

281 Habûr vezninde "Hacûn", mu'allât-ı Kâ'be'den, ya'nî Mekke şehrinin Mu'allâ denilen cihetinde kâ'in dağlarından bir dağın ismidir.

Ne püserdir ki gözlerin göricek
Haml-i çarh oldu kurbânı **[197]**

Aynıdır aynı âb-ı hayvânın
Kebş-i huldün revân olan cânı

Pây-ı pûsen heves kılıp akdı
Kâ'be'nin zemzem-i firâvânı

Hazret-i İbrâhîm, Cenâb-ı Hâcer'e bir matariyye su ile bir mikdâr hurma ve alâ-kavlin bir dağarcık dolusu dakīk verdikden sonra, hâlen Metāf-ı sa'âdet dâhilinde Hicr-i İsmâ'îl denilen Hicr-i hadrâ-gevherin olduğu yeri yâhūd zemzem-i şerîf kuyusu mahallini[282] göstererek, "Yâ Hâcer! Buraya bir çârtāk yapıp otur. Fermân-ı kazā-cereyân-ı Hudâ böyledir" deyip "Eğer emr-i Hakk böyle ise Hazret-i Hayru'l-hâfızīn bizi hıfz u himâye eder" cevâbını ahz ile avdet eyledi ki Hazret-i İsmâ'îl ol vakit on iki yaşlarında idi.

Tenbîh

Hazret-i İbrâhîm'e taklîden evlâd ü iyâlini berr ü yabânda bırakmak hiçbir kimse hakkında câ'iz değildir. Hazret-i Halîl, vahy-i Hakk ile amel etmiş ve Cenâb-ı Hayru'l-hâfızīn hazretlerinin muhâfaza buyuracağını bilip tevekkül eylemiş idi. Âhâd-i nâsın tevekkülü, rusül-i kirâm ale'l-husūs;

Arabî:

اولوا العزم نوح والخليل بن آزر *** وموسى وعيسى والحبيب محمد[283]

beytinde ta'dâd buyurulan ulü'l-azm be-nâm tevekkülüne şebîh olamayacağından, bu amelin taklîdi gayr-ı meşrû'dur. (İntehâ)

---

282 Bu mahall-i şerîf, ol vakit harâret-i şemsden muhâfaza olunacak kadar gölge verecek eşcâr-ı gayr-ı müsmireyi şâmil bir mevkı'-i bî-mu'âdil idi.

283 [Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm b. Âzer, Hz. Mûsâ, Hz. Îsâ ve Allâh'ın sevgilisi Hz. Muhammed, azîmet sâhibi peygamberlerdir.]

Ba‘zı rivâyete göre, Cenâb-ı Hâcer ol vâdî-i gayrı zî-zer‘de tek ü tenhâ **[198]** bırakıldığını görünce, zevcinin arkasına düşerek, "Bizi kime bırakdın ki dönüp gidiyorsun?" deyip cevâb-ı "lâ" ve "ne‘am" alamadığı cihetle, Cebel-i Kedâ'ya kadar ardınca gitdi idi.

Hazret-i İbrâhîm, cebel-i mezkûra vüsûlünde dönüp "Yâ Hâcer! Ben sizi Allâh'a emânet eyledim" dediğinden, "Eğer böyle vahy olundun ise bizi sipârîş eylediğin Vâhid-i mutlak, bize kâfî ve kâfîldir" diyerek dönüp İsmâ‘îl'in yanına geldi ve zevc-i mükerremi, sâlifü'z-zikr dağın zirvesine çıkıp evlâd ü iyâlini âsâr-ı ümrânı ve zirâ‘atden hâlî bir mahall-i mahūfda bırakmış olduğunu görünce, kemâl-i rahm u şefkatinden rikkate gelip, "Yâ Rabbî! Zürriyyetimi nezd-i beytinde vâki‘ bir vâdîde bırakdım; ba‘zı nâsın kulûbünü ol mevkı‘-i mukaddesi ziyârete mecbûr ve mevkı‘-i mezkûr ahâlîsini meyvehâ-yı gûn-â-gûn ile merzûk u mesrûr eyle, tâ kim onda namâza mukīm ve ni‘am-ı ilâhiyyenin lâzıme-i şükr ü mahmedetini îfâda dâ'im olalar" nehciyle du‘â etdikden sonra dönüp Şâm'a geldi.

Diğer bir kavle göre, Hazret-i Sâre, İsmâ‘îl *–aleyhi's-selâm–*ın nûr-bahş-ı kımât-ı vücûd olmasından gayrete gelip "Yâ İbrâhîm, benim râhat-ı bâl ve âsâyiş-i hâlimi iltizâm eder isen Hâcer'i oğluyla berâber susuz ve ıssız bir yere götürüp bırak" demiş ve o sırada "Sâre'nin re'yiyle hareket eyle" vahy-i celîli şeref-sudûr eylemiş olduğundan, Cenâb-ı Halîl müşârun-ileyhümâyı bir matariyye su ile vâdî-i gayrı zî-zer‘-i Mekke'ye bırakıp ber-nehc-i sâbık du‘â etdi ve du‘âsı rehîn-i icâbet ve kabûl olduğu cihetle Cürhüm, Katūrâ kabîleleri zuhûr edip Mekke-i mükerreme'yi ma‘mûr u âbâd eyledi.

Zemzem-i şerîfin sūret-i zuhûru

Cenâb-ı Hâcer, zevc-i mükerremi İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın bırakdığı matariyye **[199]** suyunu üç gün zarfında bitirip de oğlu İsmâ‘îl'in

susuzlukdan terk-i hayât edercesine bî-tâb ve kendinin dahī tâb u tüvânı kesilip memelerinin sütü bütün bütün munkatı' ve nâ-yâb olduğunu gördükde,[284] ol vâdî-i vahşet-mebâdîde tek ü tenhâ kaldığına ceza' u feza' ederek, bir müddet ağlayıp sızladıkdan sonra oğlu İsmâ'îl'i evvelce yapmış olduğu çârtāk altına bırakıp kendisi su aramak içün Cebel-i Safâ zirvesine çıkdı. Hâlbuki, bu dağın üzerinde ne sudan eser ve ne de insândan bir gelip gider olduğundan, gözlerini çocuğuna dikerek batn-ı vâdîye indi ve buranın çukurluğu oğlunu görmeğe mâni' olmak cihetiyle, arkasında bulunan elbisenin fazlasını omuzu üzerine atıp koşarakdan Merve Dağı'nın tepesine su'ûd ve burada oğlunu görüp vâdîye hübût eyledi.

Ma'a-mâ-fîh, batn-ı vâdîye vüsūlünde yine çocuğunu göremediğinden tekrâr Cebel-i Safâ şâhikasına çıkıp likā-yı safâ-efzâ-yı mahdûmuyla karîru'l-ayn-ı ibtihâc oldu. İşte bu usūl üzere tamâm yedi[285] def'a Safâ'dan Merve'ye ve Merve'den Safâ'ya gidip gelerek benî beşere benzer ferd-i âferîdeye tesādüf edemediğinden, "Buralarda su bulunmak ve insâna tesādüf olunmak mümkün değildir" diyerek kemâl-i ye's ü hırmânla nezd-i İsmâ'îl'e avdet eyledi ve o aralık eğerçi insân sadâsına müşâbih bir ses işidip nev'ammâ ferahlandı ise de sesin cihet-i zuhûrunu ta'yîn edemediği ve giderek zikr olunan ses dahī kesildiği ecilden, ne yapacağını şaşırıp dört yanına hazîn hazîn bakmağa başladı idi. **[200]**

Bir müddet sonra kendine gelip "Ey! Sâmi'a-nevâz-ı ibtihâcım olan sesin sāhibi; senin âvâz-ı safâ-perdâzını[286] istimâ' cihetiyle deryâ-yı hayrete daldım; eğer bana nasīr olacak isen ta'cîl eyle, zîrâ gerek ben, gerekse âgûş-ı ye's ü hırmânımda bulunan oğlum İsmâ'îl, helâk olmak derece-

---

284 Bu rivâyet, Hazret-i İsmâ'îl'in esnâ-yı hicretde on yaşında olduğuna zâhib olan müverrihlerin iddi'âları hilâfındadır.

285 Hazret-i Hâcer'den evvel Safâ ile Merve beyninde sa'y edilmemiş olduğundan, müşârun-ileyhâ vâlidemiz, sa'y edenlerin birincisidir.

286 [Metinde «صفا پردز».]

lerine vardık" dediğinden, zikr olunan sesin sāhibi, –ki Cibrîl-i emîn idi– kāmet-nümâ-yı zuhûr ve müdâhale-i cenâhıyla âb-ı zemzem-i izhâra mecbûr oldu. Cenâb-ı Hâcer, bu suyun zuhûrundan bir meserret-i fevka'l-âdeye nâ'il ü mazhar olup kana kana içdikden[287] ve memeleri süt kesilerek takattur etmeğe başladıkdan sonra, vâdîye cereyân etmesin içün suyun etrâfını kum ile çevirdi. Ve diğer bir kavle göre, zikr olunan mâ-i hoş-güvârdan bir mikdâr su hıfz u iddihār ederek nev'ammâ tevekkülsüzlük gösterdiğine mebnî, ale'l-fevr ol âb-ı zülâl-i Mu'în'in zemîne gavr edip mâ-i cârî iken vech-i arzdan mütevârî olmasına sebebiyyet verdi.[288]

Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri, Cenâb-ı Hâcer'den râzı olsun ki eğer suyun etrâfını kum ile çevirmemiş olsa idi haberde vârid olduğu üzere dâmen-i kıyâmete kadar akıp gider idi.

Âb-ı zemzem, sūret-i muharrere vechile zuhûr ve Cenâb-ı Hâcer'i fevka'l-gāye bir hâlde mahzūz[289] u mesrûr etdikde, Cibrîl-i sidre-makām ser-âgâz-ı kelâm olup "Ey Hâcer bu tenhâlıkdan ve hemnâk ve izhâr-ı gam u hüzünle sîne-çâk olma; hātırına bu suyun mahv olacağını dahī getirme. Bu âb-ı hayât-bahşâ, zîver-ârâ-yı âgûş-ı ihtirâmın olan İsmâ'îl'in yüzü suyu hürmetine inficâr etmişdir. Senin bu oğlun şeref-i nübüvvetle teşerrüf edecek ve zevcin İbrâhîm ile birlikde bu câ-yı keder-fersâ-yı **[201]** mübârek sâhasında bir buk'a-i mufahhame-i müşerrefe bünyâd eyleyecekdir. Binâ'en-aleyh bu ıssız vâdî, seneden seneye kesb-i umrân u âbâdî etse ve kâffe-i akvâm u kabâ'il efrâdı müşârun-ileyhümânın tarh u te'sîs edecekleri buk'a-i mukaddeseyi gelip ziyâret eylese gerekdir" makāle-i hüzn izâlesiyle müşârun-ileyhümâyı tesrîr ve Mescidü'l-Harâm dâ'i-

---

287 İbtidâ, Hazret-i İsmâ'îl'e içirmiş olduğunu dahī rivâyet ederler.

288 Ebû Ca'fer-i Mansūr zamânına değin Bi'r-i Zemzem'in etrâfında mermer ve ağzında bilezik yok idi. Müşârun-ileyh, zamân-ı hilâfetinde güzel bir bilezik geçirtip etrâfına dahī mermer tefrîş etdirdi.

289 [Metinde «محفوظ».]

re-i fâhiresi dâhilinde bulunduklarını îmâ vü tebşîr eylediğinden, bundan Hâcer –*radıyallâhu anhâ*– vâlidemiz fevka'l-âde mesrûr u mahzūz olup Sübhânehû ve te'âlâ hazretlerine arz-ı merâsim-i tevekkül ü şükrgüzârî ederek ol mahall-i mukaddes-i ecmelde imrâr-ı vakt [u] zamân etmeğe karâr verdi.

Müverrihler zemzem-i şerîfin sūret-i zuhûrunu beyânda ihtilâf edip bir fırkası, *"Hazret-i Cibrîl'in kanadı eserinden"* bürûz etdiğine ve bir fırkası da *"Cenâb-ı İsmâ'îl'in ökçesi izinden"* zuhûr eylediğine zâhib olmuş ise de ânifen ta'rîf olunduğu üzere Cebrâ'îl –*aleyhi's-selâm*–ın kanadını yere vurup suyu çıkardığına ve Hâcer –*radıyallâhu anhâ*–nın etrâfını kum ile çevirdiğine ve Hazret-i İbrâhîm'in bi'l-âhare hafr u ta'mîk ederek kuyu hey'etine koyduğuna ve bunlarla berâber karâr-ı cumhûra bakılır ise fırka-i evvelin zehâbı musaddak u mü'evvel olmak îcâb eder.

Müverrihler zemzem-i şerîfin vech-i tesmiyesini ta'rîfde dahī ihtilâf etmişlerdir. Ba'zı kavle göre, kesret-i cereyânından "Zemzem" denilmiş ve inde'l-ba'z "Yavaş yavaş seyelân eyle" ma'nâsında olmak üzere zemzem[290] denilip bi'l-âhare ol nâm ile kalmışdır.

Ol mâ-i bâhiru'l-bereket, "Mekke hükûmetinin eyâdî-i Benî Huzâ'a'ya sūret-i intikāli" bahsinde ta'rîf olunacağı üzere, zamân-ı dalâlet-nişân-ı Cerâhime'de gaybûbet etmiş ve mürûr-ı zamân ile ism ü cismi ve hattâ cihet ü semti bile unutulmuş idi. **[202]**

Ehl-i Mekke, hasbe't-tesādüf ciheti mechûl olan zemzem-i şerîf kuyusu mevkı'inin bir tarafına "Nâ'ile" ve diğer tarafına "İsâf" nâmındaki putlarını dikip bu iki putun arasında –ki zemzem-i şerîf kuyusu ağzının üzeri idi– kurbân keserler idi.

Vaktâ ki hükûmet-i Mekke ve riyâset-i ahâlî-yi şehr-i mukaddese-i Bekke nöbeti, Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdümenâf'a intikāl edip leb-i

---

290 Zemzem, lisân-ı Yunânî'de "dur" ma'nâsını şâmil bir kelime olduğu düşünülür ise vech-i tesmiyenin bu ma'nâ olması iktizā eder.

teşne-gân-ı beriyye-i Câhiliyyet, âb-ı hayât-ı hidâyeti bulacak ve şûre-zemîn-i Yesrib ü Bathâ, ol Yenbu'-ı zülâl-i feyz-i nübüvvetden nümûne-nümâ-yı cennetü'l-me'vâ olacak zamânlar takarrub etdi, Amr b. Hâris el-Cürhümî zamânında mütevârî-i ğayâbetü'l-cübb-i adem olup beş yüz seneden beri çeşm-i merdümden nihân olan zemzem-i muhteremin mü-vecceh-nümâ-yı zuhûr olmasına irâde-i hikmet-âde-i Vehhâb-ı bi-minnet şeref-ta'alluk ve sudûr etdi ve binâ-ber-în Abdülmuttalib bir gece ziy-net-sarây-ı rü'yâda hafr-i zemzem hizmet-i müftehiresine me'mûr ve ta'yîn edildi.

Abdülmuttalib bu hizmete me'mûr buyuruldu ise de bi'r-i mezkûrun mevkı'i ol vakit gayr-ı ma'lûm olmak hasebiyle, bu işi kendi kendine îfâ edemeyeceğine zehâbla Kureyşlilerden isti'âneye mecbûr olduğundan, rü'esâ-yı kabâ'ili cem' edip "Ben Bi'r-i Zemzem'i hafr ve izhâra me'mûr oldum. Bu işte siz de bana mu'âvenet etmelisiniz" nehciyle istifsâr-ı re'y ü efkâr ve Kureyşîlerin "Mevkı'-i bi'ri bilir misin?" demelerine "Ona daha mülhem olmadım" cevâbını i'tāya ibtidâr eyledikde, Kureyşîler "Ey Abdülmuttalib bu gece istihāre etmelisin. Eğer bu işe kıbeli'r-Rahmân me'mûr oldun ise sana ol bi'r-i mübâreğin yerini dahī haber verirler. Şâyed gördüğün rü'yâ şeytānî ise artık öyle rü'yâ göremezsin" dediler ve Abdülmuttalib, rü'esânın bu re'y ü teklîfini beğenip kemâl-i ihlâs ve teslîmiyyetle hemen o gece istihâre eylediler idi. **[203]**

Abdülmuttalib'in bu istihāresi üzerine o gece rü'yâsında bir kimse zuhûr edip «احْفِرْ زَمْزَمَ فَإِنَّكَ إِنْ حَفَرْتَهَا لَمْ تَنْدَمْ، وَهُوَ تُرَاثٌ مِنْ أَبِيكَ الْأَعْظَمِ، لَا تُنْزَفُ أَبَدًا وَلَا تَنْدَمُ، فَسَقْيُ الْحَجِيجِ الْأَعْظَمِ، لَيْسَ كَبَعْضِ مَا تَقَدَّمَ، وَهِيَ بَيْنَ الفَرْثِ وَالدَّمِ»[291] fıkarât-ı müsecca'asını îrâd ile ol bi'r-i mes'ûdu hafr etdiği hâlde izhâr-ı

---

291 [Zemzemi kaz! Eğer kazarsan pişman olmazsın. O büyük ceddinin sana mîrâsıdır. O hiç tükenmez, dibi görünmez. O bütün hacıların susuzluğunu giderecek bir sudur. Başka kuyulara benzemez. O kan (akıtılan yer) ile hayvan tersi bulunan yer arasındadır.]

peşîmânî vü nedâmet etmeyeceğini ve zemzem-i muhteremin kendine cedd-i a'lâsından mîrâs olup binâ-ber-în hiçbir vakit munkatı' ve mezmûm olmayacağını ve ile'l-ebed kavâfil-i vâride-i hüccâcı saky u irvâya sebeb olacağından, âbâr-ı sâ'ireye şebîh olmadığını ve mevkı'-i kadîmi süpründülük ile kan akıdılan bir yerin arasında olduğunu îmâ vü telmîh eyledi ve Abdülmuttalib'in, "Bi'r-i mezkûrun mevkı'-i kadîmi alâmetini de irâ'e etseniz" yolunda vukū' bulan ricâsı üzerine «عِنْدَ قَرْيَةِ النَّمْلِ، حَيْثُ يَنْقُرُ الْغُرَابُ»[292] işâreti ile zemzem-i şerîf kuyusu üzerinde bir karınca yuvası olduğunu ve ale's-sabâh bir kuzgun zuhûr edip gagasıyla sâbıku'z-zikr karınca yuvasını eşeceğinden, orasının hafri lâzım geleceğini söyledi ise de Abdülmuttalib işbu remz u işâret ile dahī hakīkat-ı hâle vâkıf olamadığından bir gece sonra «زَمْزَمُ، وَمَا زَمْزَمُ؟ هَزْمَةُ جِبْرِيلِ بِرِجْلِهِ، وَسُقْيَا إِسْمَاعِيلَ وَأَهْلِهِ، زَمْزَمُ الْبَرَكَاتِ، تَرْوِي الرِّفَاقُ[293] الْوَارِدَاتُ، شِفَاءُ سُقْمٍ وَخَيْرُ طَعَامٍ»[294] ve daha ertesi gece dahī «اِحْفِرْ تُكْتَمَ، بَيْنَ الْفَرْثِ وَالدَّمِ، وَعِنْدَ نَقْرِ الْعَصَمِ،[295] وَفِي قَرْيَةِ النَّمْلِ، مُسْتَقْبَلَ الْأَصْنَامِ الْحُمْرِ[296]»[297] ta'rîfâtıyla hizmet-i hafre kıyâm etmesini tavsiye etdi.

Tüktem: Aşağıda dahī ta'rîf olunacağı üzere, zemzem-i mükerrem esmâ-yı şerîfesinden bir ism-i mübârek olup "mektûm" ma'nâsınadır.

Gurâbü'l-a'sam: İbn Şeybe kavlince, yalnız bir ayağı kırmızı ve Hâkim **[204]** re'yince hem ayakları ve hemde minkārı kırmızı ve sāhibü'l-*İhyâ* kavline göre, karnı beyâz ve *Hayâtü'l-hayevân* tedkīkine naza-

292 [Kuzgunun gagaladığı karınca yuvasında.]

293 [Metinde «روي الرماق».]

294 [Zemzem nedir? Zemzem, Cebrâîl'in ayağıyla vurduğu, Hz. İsmâîl ve âilesinin suyu ve bereketlerin kaynağıdır. Oraya gelen susuzların suya kandığı yerdir. Hastalıkların şifa bulduğu en hayırlı yiyecektir.]

295 [Metinde «الاعصم».]

296 [Metinde «الاحمر».]

297 [Tüktem'i kaz! O kan (akıtılan yer) ile hayvan tersi bulunan yer arasında, kırmızı gagalı ve ayaklı kuzgunun civarında, karınca yuvasının olduğu yerde ve kırmızı putların karşısındadır.]

ran, kanadları yâhūd iki ayağı beyâz olarak mahlûk olan kargaya ve yâhūd alaca kuzguna denir.

Alî b. Ebû Tālib *–radıyallâhu anh–* efendimizden nakl ü rivâyet olunan kavl-i mevsûka göre, Abdülmuttalib ânifen ta'rîf olunan rü'yâların istîlâ-yı mehâbet ve dehşetiyle ne yapacağını şaşırıp hafr-i bi're başlayamamış idi. Bir müddet sonra rü'yâsında bir zât görünüp "Yâ Abdülmuttalib! Tayyibe kuyusunu" ve ertesi gecesi "Berre kuyusunu" ve bir gece sonra dahī "Madnûne" kuyusunu hafr u ta'mîk etmelisin" dedi ve diğer bir gece de sâbıku'z-zikr fıkarât-ı müsecca'a ile Bi'r-i Zemzem'in hem mevkı'ini ve hem de ba'zı havâssını ta'rîf eyledi idi. Lâkin Abdülmuttalib, bu işârât-ı mübhime sırrını anlayamayıp derin derin düşünmeğe başlamış ve hattâ bir gece bu efkâr ile Hicr-i İsmâ'îl'de uyuyakalmış olduğundan, ol zât-ı huceste-simât yine rü'yâsında görünüp "Zemzem ne demekdir bilir misin? Zemzem, Hazret-i Cibrîl'in ayağıyla urup çıkardığı suyun hafîresidir. Hazret-i İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* ile ona mensûb olanların suvatıdır. Ayn-ı bereketdir. Su içmek içün vârid olan itâşı kandırır. Hastalara şifâ-bahş olur. Ta'âmların a'lâsıdır" îzâhıyla, zemzem kuyusunun hâl ü şânını ve suyunun ba'zı havâssını beyân eyledi.

Abdülmuttalib, bu rü'yâ delâletiyle, zemzem ne demek olduğunu bir dereceye kadar anlayabildi ise de ol bi'r-i mes'ûdun hangi mevkı'de olduğuna gereği gibi vukūf u ma'lûmât kesb edememiş bulunduğundan, "Ey Hudâ-yı alîm ve Mevlâ-yı kerîm! Rü'yâ vâsıtasıyla hafrine ta'yîn kılındığım zemzem kuyusunun mevkı'ini bana bildir" diyerek, Cenâb-ı Kādı'l-hâcât'a arz-ı münâcât ve niyâz etdi ve tîr-i du'âsı **[205]** hedef-resâ-yı kabûl ve icâbet olmağla rü'yâsında, "Ey Abdülmuttalib; zemzem kuyusunu hafr et, eğer ol bi'r-i mübâreğin mevkı'ini bilmek ister isen, İsâf ve Nâ'ile denilen putların arasında, ya'nî Kureyşîlerin kurbân kesdikleri mevkı'de olup üzerinde bir karınca yuvası vardır. Yarın alaca bir kuzgun gelip minkārıyla ol mevkı'i eşerek, orasının Bi'r-i

Zemzem mahalli olduğunu sana îmâ vü işâret edecekdir. İşbu kuzgunun minkārıyla eşdiği yere vaz'-ı nişâne-i dikkat ve karınca yuvası olan mevkı'i hafr u ta'mîka müsâra'at eder isen nâ'il-i matlab olursun" denildi.

İşte bu rü'yâ, işi bütün bütün îzāh edip hiçbir şübheye mahal bırakmamış olduğundan, Abdülmuttalib uykudan uyanıp Mescidü'l-Harâm'a azîmet ve rü'yâsında haber verilen kuzgunun ale's-seher zuhûr edip İsâf, Nâ'ile beynindeki mezbahın bir tarafını eşmeğe başladığını müşâhede ve rü'yet etdi ve ba'de'l-mu'âyene bir de karınca yuvası bulduğundan, getirmiş olduğu kazma, kürek ile ve oğlu Hâris'in refâkat ve mu'âvenetiyle hafr u ta'mîka mübâderet eyledi.

Abdülmuttalib'in zikr olunan mahalli kazmakda olduğunu rü'yet ve müşâhede eden Kureyşîler, yek-diğere ihtār-ı keyfiyyetle ale'l-umûm Abdülmuttalib'in üzerine hücûm edip "Biz kurbân kesdiğimiz yeri ve ale'l-husūs İsâf, Nâ'ile'nin bulunduğu mevkı'i kazdırmayız" yaygarasıyla hafr-i bi're mâni' olmak istediler ve hattâ güft [ü] gûyu uzadıp işe mukātele rengi vererek arada birçok kimselerin katl ü telef edilmesine bile sebebiyyet verdiler.

Abdülmuttalib'in âlem-i dünyâda büyük oğlu Hâris'den başka evlâdı yok idi. Bununla, ya'nî yalnız oğlu Hâris ile efkâr-ı Kureyşiyye'yi teskîn edemeyeceğini anladığından, Kureyşîlere müdâfa'adan sarf-ı nazar ederek kemâl-i ye's ü ihlâsla, "İlâhî, beni Kureyşîlere bu husūsda gālib eder ve aded-i evlâdımı aşere-i kâmileye iblâğ eyler isen, evlâdımın birini senin uğruna kurbân ederim" diye nezr etdi **[206]** ve ba'zı alâyim delâletiyle du'âsının rehîn-i kabûl ve icâbet olduğunu derk ü iz'ân etdikde, avn-i ilâhîye istinâden îfâ-yı me'mûriyyete kıyâm edip tek bir oğlu ile kabâ'il-i Kureyşiyye'nin cümlesine galebe çaldı. Binâ'en-aleyh mu'annidîn-i kabâ'il, kendisine tasallutdan el çekip seyirci oldular.

Vaktâ ki Kureyş kabîleleri münâza'adan keff-i yed edip geri çekildiler, Abdülmuttalib, oğlu Hâris ile hafr-i bi're ihtimâm ve üç gün kadar bilâ-fâsıla ta'mîk-i hafîreye devâm etdi.

Üçüncü günü, orasının Bi'r-i Zemzem hafîresi olduğunu îmâ edecek nişâneler, ya'nî Cürhümîlerin Mekke-i mükerreme'yi terk ve iclâya mecbûr oldukları zamân, Bi'r-i Zemzem'e ilkā edilmiş olan[298] esliha-i nefîse ile geyik buzağıları[299] meydâna çıkdığından, Abdülmuttalib "İşte bunlar, burasının Bi'r-i İsmâ'îl hafîresi olduğunu isbâta kâfîdir" diye sevincinden savt-ı bülend ile tekbîr getirdi.

Kureyşîler, Abdülmuttalib'in tekbîr getirdiğini işidince nâ'il-i maksad olduğuna hükümle, ale'l-umûm başına toplanıp zuhûr eden eşyâ-yı nefîseyi gördüler ve îmâ-yı alâyim-i nizâ' u husūmet edip "Ey Abdülmuttalib! Burası ceddimiz İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*–ın bi'ri olmak mülâbesesiyle, içinden çıkan eşyâda bizim dahī hakkımız vardır. Bu emvâli beyne'l-kabâ'il taksîm etmelisin" dediler ve Abdülmuttalib'in "Bu mâlda sizin hakkınız yokdur. Zîrâ hafr-ı bi're mu'âvenetde değil telef-i nüfûsu intâc edercesine muhālefetde bulundunuz" tarzında i'tā eylediği cevâba, "Yok yok! Hiç olmaz ise zuhûr eden eşyânın nısfını kendin içün ayırmalı ve nısf-ı diğerini **[207]** umûm-ı kabâ'ile taksîm etmelisin. Fe-illâ da'vâdan fâriğ olmayıp seninle yine mukāteleye kıyâm ederiz" fıkarâtıyla tecdîd-i muhāsama edeceklerini îmâ eylediler.

Abdülmuttalib gördü ki mu'âraza kesb-i cesâmet edip yine birtakım kimselerin telef olmalarını intâc edecekdir, kendini tazyîkde devâm edenlere hitāben, "Bu işi fasl u tesviye içün her kimi murâd eder iseniz, hâkim-i

---

298 Cürhümîler bu eşyâ-yı nefîseyi Bi'r-i Zemzem'e atdıkları vakit, düşmânları bulup çıkarmasınlar ve susuzlukdan bunalıp Mekke-i mükerreme'yi terk u iclâya mecbûr olsunlar için üzerini seng ü türâb ile doldurmuşlar idi.

299 Bu geyik buzağıları, zeheb-i hālisden ma'mûl ve envâ'-ı cevâhirle murassa' ve masnû' idi.

nâfizü'l-hükm ta'yîn edek de aramızı bulsun" dedi ve bu re'y-i musībe Kureyşîler dahī râzı olup sevâd-ı ma'mûre-i Şâm civârında sâkin olan Benî Sa'd b. Hüzeym kabîlesi kâhinesinin hakem intihāb edilmesine karâr verdiklerinden, kâhine-i mûmâ-ileyhânın karâr-gâhına gidilmek üzere ale'l-umûm yola çıkıldı. Hâlbuki ol vakit Hicâz kıt'asında muntazam yollar, birbirine yakın karyeler, çeşmeler, pınarlar, kuyular, def'-i vahşet edecek derbendler olmadığından, herhangi tarîkden gidilse bi't-tab' mahūf ve susuz çöllerden geçilecek ve bu çöllerde su bulmak emr-i müşkil ve belki müstahîl olmak hasebiyle, esnâ-yı tarîkde su içün ziyâdesiyle muzāyaka çekilecek idi. Onun içün hem Abdülmuttalib'in refâkatinde bulunanlar ve hem de kabâ'il-i sâ'ire sanâdîdi nezdinde olanlar hıtta-i Şâm'a takarrub edinceye kadar idâreye kâfî su kapları tedârik edip doldurdular.

Vaktâ ki Mekke hudûdundan ayrılıp korkunç, susuz bir vâdîye vardılar, gerek Abdülmuttalib'in ve gerek refâkatinde bulunan arkadaşlarının suları rehîn-i hitâm oldu ve âteş-i atşdan ciğerleri yanıp helâk olmalarına az bir şey kaldı.

Bu dâhiye-i dehyâdan kurtulmak içün kendilerine mu'ârız olan kabâ'il efrâdından bir mikdâr su istediler ise de "Biz öyle bir vâdîye düşdük ki ileride bir damla su bulmak ihtimâli yokdur. Eğer mevcûd suyumuzu size verecek olur isek, biz dahī sizin uğradığınız kaht-ı âb belâsına dûçâr oluruz. Bu ise hakkımızda **[208]** muzır ve umûmumuzun telefini müntic olacağından, size su vermemekde ma'zûruz" cevâbını alıp her birinin harâret u ıztırâbı artdı.

Abdülmuttalib, mu'ârızlarının bu isâ'etini gördükde, "Bu bâbda efkârınız nedir?" su'âli ile kendi tarafdârlarının mülâhaza vü mütāla'alarını istifsâr edip "Biz senin emrine tâbi' vü münkādız. Her ne vechile irâde eder isen, mûcebiyle hareket ederiz" re'yini aldığından, "Bana kalır ise her biriniz kendi nefsine mahsūs birer mezâr kazıp ölümünü intizār etmeli ve ibtidâ vefât edeni sonraya kalan defn eylemelidir. Her vefât eden

defn edilir ise nihâyet bir âdemin cesedi meydânda kalır. Cümlemizin cesedi meydânda kalmakdan ise yalnız birimizin na'aşı defn edilmemek evlâdır. Mezâr hafrine kudretiniz var iken birer mezâr kazın" dedi ve bu re'yini arkadaşları dahī kabûl edip herkes kendi mezârını hafr ile Hazret-i Kābızu'l-ervâh'ın kudûmünü muntazır oldu idi.

Abdülmuttalib biraz vakit sonra "Arkadaşlar! Mezârını kazıp ölümüne muntazır olmak asr-ı Âdem'den beri vukū' bulmamış bir garîbedir. Bu hâlet bizim acz ü fütûrumuza delâlet eder. Câ'izdir ki Cenâb-ı Hakk ileride bizi bir belde veyâ bir karyeye îsāl ve âb-ı hayvân lutfuyla vücûdlarımıza bahş-ı hayât ede. Hele kalkın; müsta'înen billâhi te'âlâ yolumuza devâm edelim" dedi ve zülâl-i nutk-ı şevk-efzâsıyla arkadaşlarının nîm-mürde vücûdlarına bir kuvvet-i kâfiyye gelip her biri hayvânını hâzırladı. Kabâ'il-i muhālife efrâdı ise bunların harekâtını hadde-i nazardan geçirirler ve giriftâr oldukları nabûdî-i âb-ı beliyye-i mübremesini müstehziyâne birer sūretle yâd ederek sevinirler idi.

Vaktâ ki Abdülmuttalib hayvânına binip ileri gitmek istedi, dâbbesinin hîn-i hareketinde ayağı altından bir mâ-i azb-i latîf inficâr ve bu ni'met-i gayr-ı müterakkabe, müşârun-ileyhi **[209]** tarafdârları ile berâber rehîn-i vüfûr-ı hubûr u mesârr eylediğinden, cümlesi birden gülbâng-i tekbîr çekip hayvânlarından indiler; kana kana, dinlene dinlene, su içdiler. Matariyyelerini, kırbalarını doldurdular. Ba'dehû, "Size bir içim su vermekden tehâşî ederiz" demiş olan mu'ârızları celb ile, "Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri bu suyun zuhûruyla bizi iskā vü ihyâ buyurdu. Hem bize ve hem de size kifâyet eder. İstediğiniz kadar içip kırbalarınızı doldurun. Belki ileride su bulamazsınız" dediler.

Kureyşîler, Abdülmuttalib'in mazhar olduğu ni'met-i gayr-ı müterakkabeyi istiğrâb ile rehîn-i hayret ve kendi isâ'etlerini der-hâtır ederek, müstağrak-ı bahr-i şerm-sârî vü hacâlet olup "Ey Abdülmuttalib! Cenâb-ı Hakk da'vâmızı bu suyun zuhûru ile fasl etdi. Ba'de-mâ zemzem hakkında

hiçbir vakit mu'âraza etmeğe hakkımız yokdur. Mâdem ki Vehhâb-ı bî-minnet *–celle şânuhû–* hazretleri, bu suyu izhâr ile seni giriftâr olduğun belâ-yı atşdan kurtardı, şübhe yokdur ki zemzem-i mükerremi ve ondan zuhûr eden eşyâ-yı nefîseyi sana ihsân etdi. Bi'r-i Zemzem artık senin suvatın ve zuhûr eden eşyânın cümlesi helâl mâlın olup istediğin gibi sarf u isti'mâlde muhtârsın. Hükm-i kâhine ihtiyâc kalmadı" fıkarâtı ile temhîd-i mukaddemât ederek Abdülmuttalib'i kandırıp avdet etdirdiler.

Abdülmuttalib, mu'ânidîn-i kabâ'ilin izhâr-ı nedâmet vü peşîmânî etmiş olmalarından fevka'l-gāye memnûn ve mahzūz olduğundan, Mekke-i mu'azzama'ya vüsūlünde cümlesini celb ü da'vet edip "Bana muhālefetde bulunduğunuz cihetle sizin Bi'r-i Zemzem'den çıkan eşyâ-yı nefîsede hakkınız yok ise de muttasıf olduğum şîme-i mürüvvet ve insâniyyet iktizâsınca sizi dahī bu eşyâdan hisse-mend etmek isterim. Bu eşyâyı ikiye taksîm ile kur'a çekelim. Her kime isābet eder ise eşyâ onun olsun" **[210]** nutkunu îrâd ile geyik buzağılarını bir hisse ve eşyâ-yı sâ'ireyi bir hisse edip bu iki hisse içün Beyt-i a'zam ile Kureyş ve kendi nâmına olarak ale'l-usūl kur'a çekdiğinden, buzağılar Kâ'be'nin ve eşyâ-yı sâ'ire Abdülmuttalib'in ismine isābet edip hasbe'l-hikme Kureyşîler sıfru'l-yed kaldılar idi.

Abdülmuttalib, kendi hissesine isābet eden eşyâyı satıp esmân-ı belîğasını umûr-ı Kâ'betullâh'a sarf etdi ve zikr olunan buzağıları, bir kavilde izâbe[300] edip bâb-ı mu'allâ-cenâb-ı Kâ'betullâh'ı tezyîn ve diğer kavilde buzağıları bozmayarak bulduğu hey'etde bâb-ı şerîf-i Kâ'be'ye ta'lîk eyledi.

Kureyşîler, keşîde kılınan kur'adan dahī bî-nasīb kaldıkları ve binâ-ber-în her biri bir tarafa çekilip seyirci olmakdan başka çâre kalmadığını anladıkları cihetle, Bi'r-i Zemzem münâza'asından bütün bütün vaz geçdiler idi.

Abdülmuttalib, meydân-ı münâza'ayı hâlî bulunca, ta'mîk-i çâha istediği gibi devâm ederek, beş yüz sene akdem gaybûbet etmiş olan

---

300 [Metinde «ازابه».]

âb-ı hoş-güvâr-ı zemzemi izhâra muvaffak olup gerek hüccâc ve gerek ahâlîyi uzak uzak kuyulardan su getirmek gibi büyük bir zahmetden kurtarmış olduğundan, beyne'l-ahâlî kadr u meziyyet u i'tibârı müte'âlî olmağla, kemâl-i fahr u ibtihâcından dest-i berdâşte-i niyâz olup "Hudâyâ! Eğer bana on nefer erkek evlâd ihsân eder ve benim hayâtımda cümlesini hadd-i bülûğa îsāl eyler isen, âb-ı zemzemi izhâra olan muvaffakıyyetimin şükrânesi olmak üzere, içlerinden birini senin uğruna fedâ ve kurbân ederim" diye nezr etdi ve evlâdının adedi ona bâliğ oldukda, ikinci vechenin sekizinci sūretinde muharrer olduğu vechile nezrini îfâ eyledi.

Ba'zı müverrihler, Abdülmuttalib'in işbu nezri yukarıda dahī yazıldığı üzere, hafr-i bi're Kureyşîlerin mümâna'at etmek istedikleri zamânda ve ba'zıları da âb-ı zemzemin **[211]** zuhûru esnâda vukū' bulduğunu iddi'â ederler. Hâlbuki Abdülmuttalib'in iki kerre nezr etmiş olması, ya'nî bir kerre Kureyşîlere galebe etmek ricâsıyle hîn-i muhāsamada ve bir def'a şükrâne olmak üzere zemzem-i şerîf zuhûr eylediği esnâda nezr eylemiş bulunması, ihtimâlden ba'îd değildir.

Zemzem-i şerîfin isimleri

Zemzem-i şerîfin inde'l-ulemâ; Zemzem, Hemze, Hezme-i Cibrîl, Zabye, Tayyibe, Berre, Isme, Madnûne, Şebâ'atü'l-iyâl, Avne, Sukyallâhi İsmâ'îl, Birke, Seyyide, Nâfi'a, Büşrâ, Sāfiyye, Mu'zibe, Tāhire, Haremiyye, Mürviyye, Sâlime, Meymûne, Mübâreke, Kâfiyye, Âfiyye, Ta'âm-i tu'm, Mûnise, Şifâ-i sukm, Şarâbü'l-ebrâr, Tüktem nâmında otuz kadar esâmî-i meşhûresi vardır.

Zemzem-i şerîf isimlerinin vücûh-ı ıtlâk ve tesmiyesi

Eşyâh-ı kirâm-ı Mekke-i müşerrefe, mâ-i zemzem-i mükerremin otuz kadar ismini sayıp her birinin sebeb-i tesmiye vü ıtlâkını ber-vech-i âtî zikr u beyân etmişlerdir.

1. Zemzem'dir. Müverrihīn-i eslâf, "Yavaş yavaş seyelân eyle" ma'nâsının, zemzem ıtlâkına sebeb olduğunu rivâyet ederler ise de bu rivâyet pek de mu'teber değildir.

Akvâ-yı akvâl-ı ulemâya göre, bi'r-i mezkûr suyunun kesreti, zemzem tesmiyesini iktizā etmişdir. Bu takdîrce, zemzem, ol mâ-i mübâreğin ismi olmayıp bi'r-i şerîfin ismidir.

2. Hemze'dir. Hemze, urmak ma'nâsına olup Hazret-i Cibrîl ökçesini **[212]** ve alâ-kavlin kanadını yere urup suyun zuhûruna sebeb olduğundan, mâ-i şerîf-i zemzemin bir ismine de "Hemze" dediler.

3. Hezme-i Cibrîl'dir. Hezme, çukurlanmak ma'nâsına olup Cenâb-ı Cibrîl'in kanadı, zemîni çukurladıp suyun zuhûruna sebeb olduğu, vech-i tesmiyedir.

4. Zabye'dir. Hafîre-i bi'rin dağarcığa benzedilmiş olması, vech-i ıtlâkdır.

5. Tayyibe olup bunun vech-i tesmiyesi zāhirdir.

6. Berre'dir. İnficârı ebrâr içün olduğu, bâdî-i tesmiyedir.

7. Isme'dir. Füccârdan i'tisām ve ihtifâ üzere olması, vech-i tesmiyedir.

8. Madnûne'dir. Münâfıkların doya doya içememeleri, sebeb-i tesmiyedir.

9. Şebâ'a-i iyâl'dir. Ehl-i Câhiliyye'nin ol mâ-i mübârek ile evlâd ü iyâllerini doyurmağı âdet edinmiş olmaları, bâ'is-i tesmiyedir.

10. Avne'dir. Kezâlik ehl-i Câhiliyye'nin ol mâ-i sâfî vü şeffâfî idâre-i evlâd ü iyâle medâr ve avn ittihâz etdikleri, sebeb-i ıtlâk ve tesmiyedir. Çünki zamân-ı Câhiliyye'de aç kalanlar mâ-i zemzem içerek doyarlar idi.

11. Sukyallâhi İsmâ'îl'dir. Mekke-i mu'azzama'da diğer su olmadığından, Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri ol mâ-i mübârek ile Cenâb-ı İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*–ı iskā buyurduğu vech-i tesmiyedir.

12. Birke olup bunun vech-i tesmiyesi zāhirdir. **[213]**

13. Seyyide'dir. Zemzem-i şerîfin enâmil-i şerîf-i nebevîden nebe'ân eden mâ-i hayât-efzâ-yı mübârekeden gayrı, kâffe-i miyâhın seyyidi olduğu, sebeb-i tesmiyedir.

14. Nâfi'a'dır. Mûcib-i nef'-i azīm-i muvahhidîn olması, bâdî-i ıtlâkdır.

15. Büşrâ olup doya doya nûş eden mü'minlerin butūnu münevver olup nâr-ı cehennemden emîn olacakları min-kıbeli'r-Rahmân tebşîr buyurulmuş olması, vech-i ıtlâkdır.

16. Sāfiyye olup safvet ü letāfet ve berrâklığı, sebeb-i ıtlâkdır.

17. Mu'zebe olup uzûbet ve halâveti, vech-i tesmiyedir.

18. Tāhire'dir. [301]﴿وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا﴾ âyet-i celîlesi ile bir kavle göre, bu mâ-i şerîf-i mezkûra işâret buyurulmuş olması, sebeb-i tesmiyedir.

19. Haremiyye'dir. Harem-i şerîf-i Kâ'betullâh dâhilinde bulunmuş olması, vech-i ıtlâkdır.

20. Mürviyye olup kâffe-i a'zā-yı bedene safâ-bahş-ı sirâyet olması yâhūd ta'âm gibi îrâs-ı şib' etmekde bulunması, vech-i tesmiyedir.

21. Sâlime'dir. Gaşy u fesâd kabûl etmemesi, vech-i tesmiyedir.

22. Meymûne'dir. Şürbü bâ'is-i yümn ü bereket ve sünnet-i seniyye-i Sāhib-i sa'âdet olduğu, sebeb-i ıtlâkdır.

23. Mübâreke olup vech-i ıtlâkı âşikârdır. **[214]**

24. Kâfiyye olup ta'âm yerine kifâyeti, sebeb-i tesmiyedir.

25. Âfiyye'dir. İçenlere ten-dürüstlük ve sıhhat-i vücûd vermesi, bâ'is-i ıtlâkdır.

26. Ta'âm-ı tu'm – 27. Şifâ-i sukm olup sebeb-i tesmiyeleri, âtîde sūret-i şerîfeleri muharrer olan ehâdîs-i şerîfede mezkûrdur.

28. Mûnise'dir. Harem-i muhterem-i Kâ'betullâh sekenesinin muvâneset-i hâsılası, vech-i tesmiyedir.

---

301 ["… ve onlara Rabbleri de gâyet temiz bir şurup içirmiştir." İnsân, 76/21.]

29. Şarâbü'l-ebrâr olup kâffe-i enbiyâ vü evliyâ-yı kirâm ve cemî'-i sulehâ vü etkıyâ-yı izāmın doya doya içmiş olmalarına binâ'en, "Şarâbü'l-ebrâr" bâdî-i ıtlâk ve tesmiye edilmiş ve Aleyhi's-salâtü ve's-selâm efendimiz hazretleri içip dâhil-i bi're büzâk-ı şerîflerini ilkā buyurmağla ol mâ-i hayât-bahşânın safvet-i şeref ve kadri artmışdır.

30. Tüktem'dir. Zemzem-i şerîfin Mudād b. Amr zamânında munkatı' olması, vech-i tesmiyedir.

Manzūme:

Zemzemi, tâm otuz ism ile ederler tezkâr
Ezber et, eyleyip ihlâs-ı derûnun izhâr

Hemze vü Hezme, Şifâ-i sukm u Meymûne
Tāhire, Mürviyye, Sukyâ vü Şarâb-ı ebrâr **[215]**

Seyyide, Birke ve Madnûne, Mübârek, Isme
Âfiyye, Mu'zebe, der Tu'm-ı ta'âm, Ahrâr

Mûnise, Tüktem ü Berre, Haremiyye, Avne
Tayyibe, Zemzem ü Zabye, dahī Büşrâ-yı kibâr

Sāfiyye, Kâfiyye, hem Nâfi'a vü Sâlime'dir
Hem Şebâ'a dediler, birine Eşyâh-ı hıyâr

Haberde vârid olup cumhûr ulemâ indinde müttefakun-aleyh bulunduğuna göre, lûle-i i'câz olan esābi'-i mübâreke-i nebeviyyeden nebe'ân eden âb-ı zülâl-i hoş-güvârdan gayrı, rûy-i zemînde bulunan suların eltaf u a'lâsı zemzem-i şerîfdir.

Ümmü Eymen *–radıyallâhu anhâ–* ki "dâye-i mihribân-ı Hazret-i Peygamberî"dir, buyururlar ki; "Hizmet-i müstevcibü'l-mağfiret-i hıdānetinde bulunduğum Dürr-i yetîm-i sadef-i risâlet *–aleyhi asfe't-tahiyyet–* efendimiz hazretlerinin vakten-mine'l-evkāt, cû' u atşdan şikâyet eylediğini bilmem. Sabâhları birer mikdâr ta'âm yiyip üzerine biraz da mâ-i

mübârek-i zemzemden içerler ve ondan sonra her ne zamân yemek yedirmek istesek, 'Benim karnım tokdur' cevâbını verirler idi."

Şürb-i zemzem esnâsında «اللّٰهُمَّ إِنّي أَسْأَلُكَ عِلْمًا نَافِعًا وَرِزْقًا وَاسِعًا وَشِفَاءً مِنْ كُلِّ دَاءٍ وَسُقْمٍ»[302] demelidir. İbn Abbâs *–radıyallâhu anh–*dan mervî olduğuna göre, zemzem-i şerîfin hāssa-i hālisa-i mahsūsası niyyet-i şâribe münhasırdır.

Eğer şifâ niyyetine içilir ise Şâfî'-i mutlak hazretleri ihsân-ı şifâ eder. Eğer isti'âze fikriyle nûş edilir ise Cenâb-ı Hayru'l-hâfizīn muhâfaza eyler. Şâyed kat'-ı harâret içün şürb olunur ise âteş-i harâret muntafî olur. **[216]**

Sıdk-ı niyyet ve sıhhat-i taviyyet ile, ya'nî hadîs-i sahîh-i nebeviyyeyi tekzîb ve tecrübeden hazer ü mücânebet tarîkıyle içenler içün zemzem-i şerîfin hāssa-i hasīsa-i meşrûhası el-ân mevcûd ve ilâ-kıyâmi's-sâ'a bâkī vü rû-nümûddur, fakat Cenâb-ı Hakk tecrübe kasdında bulunan bî-edeb mücrimleri rüsvây eder.

Nebî-yi ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri, ol mâ-i latīfin havâss-ı celîlesini ta'rîf ve tefhîm zımnında, bir def'a «إِنَّهَا مُبَارَكَةٌ»[303] ya'nî "Zemzem-i şerîf suyu mübârekdir"; ve bir def'a «إِنَّهَا طَعَامُ طُعْمٍ»[304], ya'nî "Zemzem-i şerîf şâribini doyurur"; ve bir def'a «إِنَّهَا طَعَامُ طُعْمٍ وَشِفَاءُ سُقْمٍ»[305], ya'nî "Zemzem-i şerîf şâribini doyurur ve şifâ-bahş-ı her marîz u alîl olur"; ve bir def'a «مَاءُ زَمْزَمَ لِمَا شُرِبَ لَهُ»[306], ya'nî

302 [Ey Allâhım; senden faydalı ilim, bol rızık ve her türlü dert ve hastalığa şifâ dilerim.]

303 [Müslim, IV, s. 1919, hadis no: 2473; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, s. 416, hadis no: 21525.]

304 [Müslim, IV, s. 1919, hadis no: 2473; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, s. 416, hadis no: 21525.]

305 [Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, s. 147, hadis no: 9939; Bezzâr, *Müsned*, IX, s. 361, hadis no: 3929.]

306 [İbn Mâce, II, s. 1018, hadis no: 3062; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIII, s. 140, hadis no: 14849.]

"Zemzem-i şerîf her ne niyyete içilir ise şifâsı onun içündür"; ve bir def'a «التَّضَلُّعُ مِنْ مَاءِ زَمْزَمَ بَرَاءَةٌ مِنَ النِّفَاقِ»[307], ya'nî "kaburga kemikleri aralarına varıncaya değin, karnı âb-ı zemzem-i mübârekle doldurmak, ya'nî boğaza çıkıncaya kadar zemzem-i latîf içmek, nifâkdan kurtulmağa alâmetdir"; ve bir def'a «لاَ يَجْتَمِعُ مَاءُ زَمزَمَ وَنَارُ جَهَنَّمَ فِي جَوْفِ عَبْدٍا أَبَدًا»[308], ya'nî "kulun karnında hiçbir vakit âb-ı zemzem-i mükerrem ile nâr-ı cehennem cem' olmaz"; ve bir def'a «خَمْسٌ مِنَ العِبَادَةِ: النَّظَرُ في المصْحَفِ والنَّظَرُ إِلَى الكَعْبَةِ وَالنَّظَرُ إِلَى الوَالِدَيْنِ وَالنَّظَرُ في زَمْزَمِ وَهِيَ تَحُطُّ الْخَطَايَا وَالنَّظَرُ فِي وَجْهِ الْعَالِمِ»[309] ya'nî "mushaf-ı şerîfle Kâ'betullâh ve ebeveyne ve râfi'-i hatāyâ olan mâ-i şerîf-i zemzeme ve vech-i âlime nazar etmek cümle-i ibâdâtdandır"; ve bir def'a «خَيْرُ بِئْرٍ عَلَى وَجْهِ الأَرْضِ مَاءُ زَمْزَمَ»[310], ya'nî "rûy-i zemînde bulunan kuyuların en hayırlısı, âb-ı zemzem-i muhterem kuyusudur"; ve bir def'a «مَنْ جَاءَ هَذَا الْبَيْتَ حَاجًا فَطَافَ بِهِ أُسْبُوعًا، ثُمَّ أَتَى مَقَامَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامَ فَصَلَّى عِنْدَهُ رَكْعَتَيْنِ، ثُمَّ أَتَى إِلَى زَمْزَمٍ ثُمَّ شَرِبَ مِنْ مَائِهَا، أَخْرَجَهُ اللهُ مِنْ ذُنُوبِهِ كَيَوْمَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ»[311] ya'nî "her kim niyyet-i hacc ile şu Beyt-i şerîf'e gelip bir üsbû' tavâf etse, ya'nî Beyt-i izzet'in havlîsinde yedi kerre **[217]** devr eylese, ba'dehû Makām-ı İbrâhîm'e gelip iki rek'at tavâf namâzı kılsa, ondan sonra Bi'r-i Zemzem'e gelip suyundan içse, Cenâb-ı Hakk onu vâlidesinden doğduğu gün gibi günâhdan çıkarır" buyurdular.

Abdullâh b. Mübârek, birgün zemzem-i şerîf kuyusuna gidip biraz zemzem istedi ve i'tā kılınan bir kâse zemzemi ahz ile buk'a-i celîle-i

---

307 [«إِنَّ آيَةَ مَا بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْمُنَافِقِينَ إِنَّهُمْ لاَ يَتَضَلَّعُونَ مِنْ زَمْزَمَ» lafzıyla bkz. İbn Mâce, II, s. 1017, hadis no: 3061.]

308 [Deylemî, *el-Firdevsü bi-me'sûri'l-hitāb*, V, s. 155, hadis no: 7799. *Tenzîhü'ş-şerî'a* ve *Tezkiretü'l-mevzū'ât*'da hadis olarak sâbit olmadığı ifâde edilmektedir. Bkz. İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, II, s. 175; Fettenî, *Tezkiretü'l-mevzū'ât*, s. 74.]

309 [Süyûtī, *el-Câmi'u's-sağīr*, I, s. 243, hadis no: 3971.]

310 [«خَيْرُ بِئْرٍ فِي الأَرْضِ زَمْزَمُ» lafzıyla Hz. Alî'ye atfedilmektedir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, VIII, s. 194.]

311 [Aclûnî hadis olarak sâbit olmadığını ifâde eder. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 309, hadis no: 2525.]

Kâʿbetullâh'a dönüp "İlâhî! Habîb-i ekrem'in Muhammed Mustafâ *–aleyhi ve alâ âlihî mine't-tahiyyâti mâ ezkâhâ–* efendimiz hazretleri, 'Zemzem-i şerîfin hāssası, niyyet-i şâribe göredir'[312] buyurdular idi. Ben, şu zemzem-i mübâreği yevm-i kıyâmet ve rûz-i hevl-engîz-i nedâmetin teskîn-i şiddet-i atşı ve itfâ-yı âteş-i harâreti niyyetine içiyorum" diyerek içdiler.

Bahru'l-amîk ve *Menâsik-i İbnü'l-Acemî* taʿrîflerince, zemzem-i şerîfi Cenâb-ı Hakk'dan mağfiret talebiyle nûş edenlerin; «اللَّهُـمَّ إِنَّـهُ بَلَغَنِـي أَنَّ رَسُولَك – صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – قَالَ : مَاءُ زَمْزَمَ لِمَا شُرِبَ لَهُ. اللَّهُمَّ وَإِنِّي أَشْرَبُهُ لِتَغْفِرَ لِي اللَّهُـمَّ فَاغْفِرْ لِي.»[313] yaʿnî, "İlâhî bana bâliğ oldu ki Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri, 'Zemzem-i şerîf her ne niyyet üzerine içilir ise şifâsı onun içündür' dediler. "Yâ Rabbî; işte ben onu mağfiret olunmak içün içiyorum. Hudâyâ! Beni mağfiret eyle" demeli ve istişfâ-yı maraz u ilel içün nûş edenler «اللَّهُـمَّ إنـي أَشْـرَبُهُ مُسْتَشْـفِياً بِـهِ فَاشْـفِنِي», yaʿnî "İlâhî! Ben zemzem-i şerîfi şifâ talebiyle içiyorum! Yâ Rabbî; giriftâr olduğum marazdan beni kurtar" nehcinde duʿâ ederek nûş eylemelidir.

Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Sıddîk *–radıyallâhu anhüm–* demişler ki "Ben birgün Abdullâh b. Abbâs *–radıyallâhu anhümâ–*nın bezm-i âlîsinde iken bir âdem geldi. İbn Abbâs, mûmâ-ileyhin nereden geldiğini sorup "Bi'r-i Zemzem'den geliyorum" cevâbını aldıkda, "Sūret-i mesnûne üzere âb-ı zemzem içebildin mi?" dedi **[218]** ve o âdemden "Mâ-i zemzem içdim, lâkin sūret-i mesnûneyi taʿrîf buyursanız, memnûn olurum" cevâbını aldıkda, "Zemzem içileceği vakit, kıbleyi istikbâl ve nâm-ı Hudâ'yı yâd edip doyuncaya kadar içmeli ve esnâ-yı şürbde üç nefes alıp baʿde'l-ferâğ, Sübhânehû ve teʿâlâ hazretle-

312 [İbn Mâce, II, s. 1018, hadis no: 3062; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIII, s. 140, hadis no: 14849.]

313 [İbn Mâce, II, s. 1018, hadis no: 3062; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIII, s. 140, hadis no: 14849.]

rine hamd eylemelidir. Resûl-i muhterem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*– efendimiz hazretleri, 'Müslümânlar ile münâfıkların arasını fark u temyîz eden alâmet, münâfıkların boğazlarına çıkıncaya kadar zemzem içmemeleridir'[314] buyurdu" ta'rîfiyle, zemzem-i şerîfin nasıl içilmek lâzım geleceğini anlatdılar. Ve Dârekutnî ile Hâkim dahī müşârun-ileyhin sözleri, tamâmıyla ehâdîs-i nebeviyyeye mutābık olduğunu ba'de't-tasdîk, "üç nefes" ta'bîri, zemzem-i şerîf üç fâsılada içilip her fâsılanın besmele ve hamdele ile bed' ü itmâm edilmek iktizā edeceğini ve "boğazına çıkınca" ta'bîri, cevf-i batnı kaburga kemikleri arasına varıncaya değin âb-ı zemzem ile doldurmak lâzım geleceğini tefhîmden ibâretdir" nehciyle ta'rîf eylediler.

Âb-ı nâb-ı zemzemin hāric-i Harem'e nakl olunması, ya'nî li-ecli't-teberrük bilâd-ı müslimîne götürülmesi ve min-gayrı-kerâhetin ol mâ-i mübârek ile abdest alıp gusl edilmesi câ'iz ise de istincâ edenler maraz-ı bâsūra mübtelâ olurlar.

Zemzem-i şerîfi hāric-i hareme en evvel Menba'-ı cûybâr-ı hikmet –*aleyhi asfe't-tahiyyet*– efendimiz hazretleri, nakl eylemiş oldukları cihetle, hüccâcın avdetde zemzem götürmeleri sünnet-i seniyye-i Ahmediyye cümlesindendir.

Acâyibât-ı zemzem-i mükerrem

Mücerrebâtdandır ki ukûl bir âdem, boğazına çıkıncaya kadar zemzem-i şerîf içip de kemâl-i ihlâs ile «يَا زَمْـزَمُ؛ زَمِـي»[315] dese, çok yemek yemek illetinden halâs olur. **[219]**

İmâm Yâfi'î –*aleyhi rahmetü'l-hâdî*– hazretlerine sulehâ-yı asrından biri demişdir ki:

---

314 [İbn Mâce, II, s. 1017, hadis no: 3061; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, s. 147, hadis no: 9936.]

315 [Ey zemzem; akma, dur!]

"Birgün nezd-i âlî-yi Kâ'betullâh'da otururdum; nâgâh yüzüne şal örtünmüş bir zât gelip Bi'r-i Zemzem ebniyesi dâhiline girerek matariyyesini doldurdu ve bir mikdârını içip avdet etdi. Vaktâ ki yanıma geldi, zikr olunan matariyyeyi isteyip bakiyyesini içdikde, müddetü'l-ömr ağzıma koymadığım bir lezzet-i acîbe hiss etdim. Gûyâ ki matariyye içindeki âb-ı zemzem, asel-i musaffa ile mahlût bir şerbet-i şîrîn idi. Ol zâtın kim olduğunu anlamak içün vech-i şerîfine bakmak istedim ise de elimden matariyyeyi alıp ric'at etdiğinden teşhīs edemedim. Binâ'en-aleyh yine teşrîf ederler diye ertesi günü ale's-seher Bi'r-i şerîf-i zemzem yanına oturdum. Biraz vakit mürûrunda azîz-i müşârun-ileyh yine vech-i şerîfi mestûr olduğu hâlde zuhûr ve Bi'r-i Zemzem ebniyesi dâhiline mürûr ederek bir kova zemzem çekip içdiler. Ben de kovanın fazlasını içdim. Gûyâ ki içdiğim su, zemzem-i mükerrem olmayıp şeker ile memzûc süt idi."

Menkūldür ki Hāce-i kâ'inât *–aleyhi eltafü't-tahiyyât–* efendimiz hazretleri, birgün Bi'r-i Zemzem'i teşrîf ve sâkīler bir kova su çekip takdîm etdiler idi. Muhbir-i sādık efendimiz hazretleri, takdîm edilen suyun birazını içip bakiyyesini rîk-ı mübârekleriyle mezc etdiler ve sâkīler ol mâ-i memzûcu Bi'r-i Zemzem'e döküp kasd-ı teberrük etdikleri içün, "Âb-ı zemzem hastalara şifâ verir. Onu içenler ekl-i ta'âm eylemiş gibi def'i cû' eder" buyurdular.

Ebû Zer Gıfârî *–radıyallâhu anhü'l-bârî–* efendimiz hazretleri, zemzem-i şerîfden gayrı ekl ü şürbe sālih ta'âmı olmadığı eyyâmda, mâ-i sāf-i zemzem içip kesb-i semânet eder ve bu sūretle def'-i cû' u harâret eylerdi.

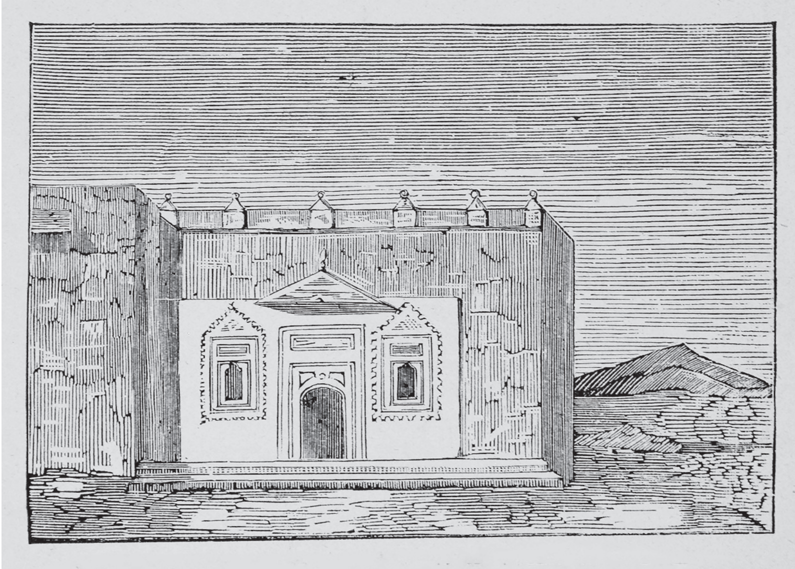
Âb-ı zemzemin havâss-ı mahsūsa-i meşrûhası, hükemâ indinden dahī musaddakdır. **[220]** Tecrübe edenlerin kavline göre, mi'deye kuvvet, hazm-ı ta'âma sühûlet verir. Aç karına içilir ise im'â-i mi'deyi tathîr, harâret-i vücûdu teskîn edip amel[316] verdirir. Binâ-ber-în doya doya içip teberrük etmelidir.

---

316 ["İshal" anlamındadır.]

Zemzem-i şerîf[in], âb-ı latīf-i kevserden efdal olduğu hadîs-i sahîhle sâbit ve muhakkakdır. Şâribin hırs u tama'ını eridir. Hazm-ı ta'âmı teshîl ve eskām-ı müzmine ve gayr-ı müzmineyi tashîh ve tā'ât u ibâdâta sevk ve tahrîs eder. Çeşm-i kalbin nûrunu tezyîd ve fehm u iz'ân u ilmi teşdîd eyler. Emrâz-ı vücûdu ve gazab-ı Vâcibü'l-vücûd'u giderir. Kalbe rikkat verir. İçenler Hazret-i Rahîm u Rahmân'ı hoşnûd ve dîv ü racîm şeytānı dilhūn u bî-hūd ederek, sünnet-i seniyye-i Ahmediyye'ye ittibâ' cihetiyle îmânlarına kuvvet ve revnak vermiş olurlar.

Hulâsatü'l-vefâ mü'ellifi İmâm Semhûdî ki Medîne-i münevvere müverrihīn-i müte'ahhırîn-i meşhûresindendir, "Öyle bir su da Medîne-i münevvere'de vardır. Hattâ kuyusuna "Bi'r-i Zemzem" denir ve aktār-ı memâlike getirilerek teberrük olunur" diye eser-i hāmesi olan târîhde yazmışdır.

Şekil 4: Bi'r-i Zemzem ebniyesi cihet-i süflânîsinin zemîne muttasıl tarafıdır.

Akvâm-ı Cerâhime ve Katūrâ'nın Mekke-i mükerreme'ye muhâcereti

Cenâb-ı Hâcer'i iskā içün âb-ı zemzemin sūret-i muharrere üzere zuhûrundan bir müddet sonra, Cürhüm-i Yemânî akvâmından birtakım Şâm yolcuları arz-ı akdes-i Mekke'ye yakın bir yere kondular ve içlerinden birazları Cebel-i Ebû Kubeys'e çıkıp birkaç kuş gördüler idi. **[221]**

Alâ-kavlin ol vakitler Arafât vâdîsinde hayme-nişîn-i ikāmet olan "Amâlika" tâ'ifesinden iki delikanlı, gayb olan develerini aramak içün cebel-i mezkûra su'ûd ile vâdî[317] üzerinde dolaşır birkaç kuş gördüler ve "Bu kuşlar buralarda bir su olduğunu işrâb eder; acabâ o su nerelerdedir?" diyerek dağdan dağa gezip suyu aramağa başladıkları esnâda, vâdînin tamâm orta yerinde ve çocuğu kucağında bir hātûn görüp yanına gitdiler ve ser-âgāz-ı hitāb olup "Siz cin tâ'ifesinden misiniz, yoksa bu hâlî meskene yerleşmiş peri misiniz?! Kenârında bulunduğunuz âb-ı revân ne vakit ve ne sūretle zâhir ve nümâyân olmuşdur?" edâsıyle âb-ı zemzemin ne vakit ve ne vechile zuhûr eylediğini sordular.

Hazret-i Hâcer; "Bu çocuk İbrâhîm Halîlullâh'ın nûr-ı dîdesidir. Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretleri, bu âb-ı hayât-bahşâyı onun yüzü suyu hürmetine icrâ ve bu vâdînin ba'de-zamânin ma'mûr u âbâd olacağını bana Cibrîl-i emîn vâsıtasıyla beyân ve inbâ buyurdu" cevâbını vermiş olduğundan, "Eğer müsâ'ade eder iseniz, size refâkat içün efrâd-ı kabîlemizi celble bu câ-yı keder-fersâya rekz-i hıyâm ve ol âb-ı hayât-bahşâ-yı mübârekden içip def'-i ekdâr u âlâm edelim. Çünki bu su, sizin malınızdır" ricâsıyla isticâze-i tavattun edip müşârun-ileyhânın müsâ'adesi üzerine makarr-gâh-ı kabîlelerine azîmet ve bi'l-ittifâk avdet[318] eylediler.

---

317 Bu vâdî, Kâ'betullâh'ın esâs-efgen-i istikrâr olduğu mevkı'-i latîfdir.

318 Mekke-i mu'azzama'da en ibtidâ tavattun eden tâ'ife, akvâm-ı Cerâhime'den zikr olunan kabîledir.

Bu tâ'ife, Hazret-i İbrâhîm'in amca-zâdelerinden olup re'îsleri Mudād b. Amr idi. Semeyda' b. Hevser'in[319] yâhūd Semeyda' b. Âs'ın taht-ı riyâsetinde bulunan Katūrâ aşîreti dahī mezkûr tâ'ife ile berâber olup bu aşîretin efrâdı kâmilen Mudād b. Amr'ın taht-ı riyâsetinde bulunan kabîle efrâdının akrabâlarından idi. **[222]**

Bir müddet sonra Mudād b. Amr ile Semeyda' b. Âs Yemen'deki akrabâlarını dahī celble zemzem-i şerîf civârında ikāmet ve ale'l-cümle Hazret-i İsmâ'îl efendimize ri'âyet ederek, Mekke-i mükerreme vâdî-i gayrı zî-zer'ini i'mâr etmeğe başladılar.

Hazret-i Halîl, eğerçi birkaç sene kadar zevcesi Hâcer ile oğlu İsmâ'îl'i gidip göremedi ise de Cenâb-ı Cibrîl'den ahvâl-i müşârun-ileyhümâyı öğrenip Hazret-i Hakk'a teşekkür ederdi. Bir aralık, âtîde ta'rîf olunduğu üzere, Cenâb-ı Sâre'den ahz-ı icâzet ile Mekke-i mükerreme'ye gidip geldiler. Sonraları bâ-vahy-i Rabb-i ğafûr, müşârun-ileyhümâyı ziyârete me'mûr olduklarından, her ay başında bir kerre ve alâ-kavlin hâtırlarına hutūr eyledikçe gidip ziyâret ederek ol mevkı'-i mukaddese muhâceret eden tavâ'ifin günden güne ziyâdeleşdiğini gördükçe, müşârun-ileyhümânın vahşet-i tenhâyîden halâs u rehâ buyurulduklarına izhâr-ı meserret ve Mekke-i mu'azzama'ya gideceği günler Hazret-i Sâre ile kuşluk ta'âmını yedikden sonra yola çıkıp "kaylûle" zamânı hulûlünden evvelce avdet ederlerdi.

Hazret-i İsmâ'îl'in te'ehhül etdiği ve Cenâb-ı İbrâhîm'in oğlu ile mülâkāt içün Mekke-i mu'azzama'ya gitdiği

Cenâb-ı İsmâ'îl, etfâl-i Cerâhime arasında büyüyüp lisân-ı Arab şîvesine kesb-i ma'lûmât ve mâder-i müşfikası Hâcer *–radıyallâhu anhâ–*

319 [Matbû ve el yazmasında sehven «هوش». El yazması için bkz. Eyyûb Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn : Mir'ât-ı Mekke*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, nr. T6082, s. 106.]

azm-i füshat-sarây-ı cennât[320] eylediği sırada, benât-ı Cerâhime'den Seyyide[321] binti Mudād b. Amr'ı tezvîc etdi. Lâkin vâlidesi Hâcer'in **[223]** vefâtından fevka'l-âde müte'essir olduğu cihetle, hiçbir şey ile mütesellî olamayıp binâ'en-aleyh hemîşe sayd-ı şikâra devâm ve bu vechile def'-i vâhime-i hüzn ü âlâm ederdi.

Birgün Hazret-i İbrâhîm atından inmemek, ya'nî evlâd u iyâlini görüp avdet eylemek şartıyla, zevcesi Sâre *–radıyallâhu anhâ–*dan ahz-ı ruhsat ile Mekke-i mu'azzama'ya gitmiş idi. Hazret-i Hâcer'in sarây-ı bekāya rihlet ve Cenâb-ı İsmâ'îl'in sayd-ı şikâr içün uzacık bir sahrâya azîmet eylediğini öğrenip def'-i gā'ile-i cû' içün oğlunun zevcesi Seyyide binti Mudād b. Amr'dan biraz yiyecek istedi ve merkūme "Yokdur" cevâbıyla redd eylediğinden, "Zevcin ne vakit gelir ise benden selâm söyle. Evinin eşiğini değişdirsin" deyip avdet eyledi idi.

Vaktâ ki İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* sahrâdan avdet eyledi, zevcesi "Bugün bir pîr-i rûşen-zamîr gelip sana selâm ve evinin eşiğini değişdirsin sipârîşiyle bir nükte-i acîbe îhâm eyledi" dedi. Onun üzerine Cenâb-ı İsmâ'îl, Seyyide'yi terk ile Ra'le binti Amr b. Cürhümî'yi alıp müşâ-run-ileyhâdan birçok evlâd yetişdirdi. Şimdi Hazret-i İsmâ'îl'in eser-i sulbü olan tavâ'ife beyne'l-kabâ'il "Arab-ı müsta'ribe" ve Kahtān ile Cürhüm kabâ'iline müntehî bulunan akvâma "Arab-ı âribe, Arab-ı arbâ" denir.

Hazret-i Halîl, ba'de-müddetin yine nehc-i sâbık üzere, Cenâb-ı Sâre vâlidemizden ahz-ı ruhsat ve Mekke-i mükerreme'ye azîmet edip İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ı su'âl etdi.

---

320 Cenâb-ı Hâcer vefât eylediği zamân, oğlu İsmâ'îl on beş ve bir kavilde yirmi yaşına girmiş ve kendinin sinîn-i ömrü altmışa yetmiş idi.

321 Kavl-i diğere göre, rü'esâ-yı Amâlika'dan Ammâre binti Sa'îd b. Üsâme b. Eklîl'i tezvîc eyledi.

Ra'le[322] binti Amr ki Cenâb-ı İsmâ'îl'in zevce-i muhtereme-i lâhikasıdır, zevcinin sayd-ı şikâr içün beyâbân-ı vâdîye gitdiğini arz u ifâde etdikden **[224]** sonra, süt ve lahm et'ıme-i mütehâzımesinden ibâret olmak üzere mikdâr-ı kâfî yiyecek ihzārıyla, kā'in-pederini it'âm ve ol vechile îfâ-yı merâsim-i ri'âyet-kârî vü ihtirâm edip ba'de't-ta'âm ser-âgâz-ı kelâm olarak, "Uzak bir yerden teşrîf buyurdunuz gibi anlaşılıyor. Mübârek başınızı yıkayıp saçınızı taramak içün şu taşa nüzûl etseniz; câriyenizi pek aşırı memnûn ve mahzūz eylemiş olursanız" ricâsıyla mu'ahharan binâ-yı mukaddese-i Beytullâh'da iskele makāmında isti'mâl olunan hacer-i meyâmin-gevheri irâ'e eyledi.

Ra'le'nin ihzār eylediği et'ıme, bir parça lahm-ı matbûh ile mikdâr-ı kâfî hurma sütü idi. Nân-ı azîz tedâriki mümkün olmadığından, bunları takdîm ederken, "Eğer hâzırda ekmek dahī olsa idi, takdîm ederdim; ma'zûr buyurun" dedi ve Cenâb-ı Halîl, "Bu ta'âmınıza, Allâh bereket ihsân buyursun" diye du'â etdi.

Bu du'ânın eser-i kabûlü el-ân bâkī olduğundan, Mekke-i mu'azzama'da hurma ile lahm pek mebzûldür. Ra'le eğer etmek [ekmek] ve sâ'ir şeyler dahī bulup kā'in-pederine yedirmiş olsa idi, şimdi Mekke-i mufahhame'de her şey ucuz olurdu.

Manzūme:

Avret oldur çü genc-i nâ-dîde
Ehl-i beytin garîk-ı ni'met ede

Aybını örte kendinin erinin
İki vech ile setr-i avret ede

Hazret-i İbrâhîm, Ra'le binti Amr'ın gösterdiği mu'âmele-i mücâmeleden **[225]** hazz edip irâ'e etdiği taşın üzerine indiğinden, Cenâb-ı Ra'le evvelâ sağ, ba'dehû sol cânibini ve daha sonra bütün cism-i mübâreğini

322 Alâ-kavlin Seyyide binti Mudād b. Amr olmak üzere mervîdir.

yıkadı. Kā'in-pederi dahī "Zevcine selâm söyle; artık âsitâne-i beytini değişdirmek îcâb etmez" deyip avdet etdi idi.

Biraz zamân sonra, Hazret-i İsmâ'îl sa'âdet-hānelerini teşrîf ile peder-i azîzlerinin râyiha-i mübârekesini istişmâm ve kim geldiğini su'âl ü isti'lâm edip "Cemâl-i şevk-engîz, râyiha-i vücûdu dil-âvîz bir pîr-i azîz geldi. Hakk-ı sâmîlerinde ibrâz-ı merâsim-i ikrâm ve mevcûd olan et'ımeyi ihzār ile it'âm etdikden sonra, şu taş üzerinde vücûd-ı feyz-âlûd-ı sa'âdetlerini yıkadım. Memnûn olup "İsmâ'îl'e söyle min-ba'd hānesi eşiğini tebdîl etmesin" dedi ve size selâm bırakıp gitdi. Hattâ taşa basdıkları zamân, kadem-i sa'âdet-tev'em-i şerîfleri sîne-i bî-kîne-i hacerde nişâne bırakdı" cevâbını ahz ile, "Ol zât-ı mevhibet-simât, benim pederimdir. 'Hānesinin âsitânesini değişdirmesin' demelerinden maksadları, seninle vefât edinceye kadar geçinmekliğimi emr u tenbîh buyurmakdır" îzâhıyla kerâmet-i celîle-i Halîl'i i'lâm etdi ve zevcesinin irâ'e eylediği taşın üzerindeki nişâne-i dü pây-i İbrâhîm'i bi't-takbîl yüksecik bir yere vaz' ile ibrâz-ı merâsim-i tevkīr u tebcîl eyledi.

Ra'le'nin ol gün üzerinde kā'in-pederini yıkadığı hacer-i mübârek, Cenâb-ı İbrâhîm'in üstüne çıkıp Kâ'be-i mu'azzama'yı binâ eylediği seng-i mes'ûd-ı müteberrek olup el-ân Mekke-i mükerreme'de ve bir şebeke-i mahsūsa-i âhenîn içinde mahfûzdur.

Hacer-i mezkûr, Kur'ân-ı kerîm'de "Makām-ı İbrâhîm" nâmıyla mastūr ve beyne'l-enâm ol isimle meşhûr olduğundan, hüccâc-ı kirâm kemâl-i germî vü iktihâm ile ziyâret ederler ve üzerinde Hazret-i İbrâhîm'in nişâne-i akdâmı hâlâ mer'î vü meşhûd olmağla, içine zemzem-i şerîf koyup teberrüken içerler, seng-i mezkûr-ı es'ad ile Hacer-i şerîf-i esved, **[226]** yevâkīt-i hızâne-i cinândan iki yâkūte-i es'ad olup Cenâb-ı Hakk şa'şa'a-i manzaralarını mahv u izâle etmişdir. Eğerçi cennetden inzâl buyuruldukları nûr-ı müşa'şa' ile kalmış olsalar idi, mâbeyn-i şark u garbı tenvîr ederler idi.

Mes'ele:
İhtilâfât-ı ulemâ der-mes'ele-i mühimme-i zebh

Hazret-i İbrâhîm, ciğer-pâresini zebh etmeğe me'mûr buyurulduğu esnâda, bir kavle göre Cenâb-ı İsmâ'îl on üç yaşına girmiş idi.

İshâk ve İsmâ'îl –*aleyhime's-selâm*–dan kangısının [hangisinin] zebh olunduğu, beyne'l-ulemâ muhtelefün-fîh ve âyât-ı beyyinât-ı Kur'âniyye'nin delâlet-i bâhiresi dahī müştebih olmak cihetiyle, ulemâ-yı a'lâm tahdîd-i mes'ele-i zebhde ittifâk edemeyip birazları İsmâ'îl ve birazları da İshâk –*aleyhime's-selâm*– olduğunu i'lâm eylediler.

Eğerçi yehûd ve hıristiyan müverrihleri bir alay delâ'il îrâdıyla kavl-i sânîye zâhib olan ulemâyı tasdîka çalışdılar ise de ecille-i ashâb-ı kirâmdan Ömer b. el-Hattāb, Alî b. Ebû Tālib, Abdullâh b. Ömer, Kâ'bü'l-Ahbâr, Sa'd b. Cübeyr, Mesrûk, Ebü'l-Hüzeyl-i Zührî, Abdullâh b. Abbâs, Ebû Hüreyre, Abdullâh b. Amr b. Âsī, Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâ'il, Mukātil, Abdullâh b. Mes'ûd, Katâde, İkrime, Abbâs b. Abdülmuttalib –*rıdvânullâhi te'âlâ aleyhim ecma'în*– gibi e'âzım ile ekâbir-i tâbi'în-i be-nâmdan İmâm Ca'fer-i Sādık, Sa'îd b. Müseyyeb, Mücâhid, Hasan-ı Basrî, Şa'bî –*rahimehumullâh*– hazerâtı, zebîhullâhın İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*– olduğunu ve İbn Kesîr dahī müşârun-ileyhimin ittifâk-ı vâkı'aları akvâl-i sahîhaya müstenid bulunduğunu beyânla, zehâb-ı evvelin sıhhatine hükm eylediler. **[227]**

Bize de kalırsa, "Zebîhin Hazret-i İsmâ'îl olması, karâ'in-i akliyye-i kaviyye ile derece-i yakīn ve sübûta peyveste olmuşdur" deriz. Çünki Hazret-i İbrâhîm 86 yaşına varmış ve henüz bir evlâda nâ'il olamamış bulunduğu hâlde, Cenâb-ı İsmâ'îl'in zîbâyiş-bahş-ı kımât-ı vücûd olması, hasbe'l-beşeriyye muhabbet-i pederiyyeyi câlib olacağından, li-ecli'l-irşâd, ol vechile ibtilâ buyurulmuş ve Cenâb-ı Sâre'nin dahī akīme bulunduğu cihetle, velâdet-i müstelzimü'l-mefharet-i İsmâ'îl'den münkesiru'l-kalb olması emr-i celîl-i kurbânın sudûrunu intâc eylemişdir.

Hazret-i İshâk'ın ve Cenâb-ı Ya'kūb'un zuhûru hakkında olan işârât-ı ilâhiyye ise zebîhin Hazret-i İsmâ'îl olduğuna kat'iyyen delâlet eder.

Eğer Hazret-i İshâk zebh edilmiş olsa Hazret-i Ya'kūb'un dünyâya teşrîf etmemesi lâzım gelirdi. Bundan kat'-ı nazar, Cenâb-ı İshâk'ın Kâ'be-i mu'azzama'da ikāmet etmeyip Şâm'da ârâm eylediği muhakkakdır. Kebş-i âsumânînin boynuzları ise İbn Zübeyr vak'a-i mü'ellimesine değin mîzâb-ı Kâ'betullâh'da mu'allak olup umûr-ı hıfz u hirâseti batnen-ba'de-batnin evlâd ü ahfâd-ı İsmâ'îl'e intikāl ederdi. İşte bu delîllerin kâffesi, Hazret-i İsmâ'îl'in zebîhullâh olduğunu isbâta alâmât-ı kâfiyyedendir.

Mevlânâ Sınhâcî, İmâm Sa'lebî'den nakl ile demişdir ki:

"Ben Hazret-i Mu'âviye b. Ebû Süfyân'ın meclisinde iken, biraz kimseler kıssa-i zebhin muhtelefün-fîh olduğuna dâ'ir bir müddet idâre-i kü'ûs-ı kīl ü kāl etdiler idi. Cenâb-ı Mu'âviye bunlara hitâben dediler ki "Birgün huzūr-ı âlî-yi nebeviyye –*aleyhi efdalü't-tahiyye*–de idim. A'râbîden biri gelip "Yâ İbne'z-zebîhayn" diye hitāb etdi ve Resûl-i ekrem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*– efendimiz hazretleri ma'a't-tebessüm kā'ilin İbnü'z-zebîhayn demesini tasdîk buyurdu." Zât-ı âlî-yi risâlet-penâhîlerinin merkūm a'râbîden sādır olan kavli tasdîk buyurmaları ise zebîhullâhın Hazret-i İsmâ'îl **[228]** olduğunu telmîh u tasrîh eyler. Zîrâ peder-i âlî-güher-i Cenâb-ı Peygamberî olan Abdullâh b. Abdülmuttalib dahī, ceddi İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*– gibi zebîhdir. Hazret-i İsmâ'îl bir koç ile kurtuldular ise de Cenâb-ı Abdullâh yüz deve ile halâs oldular."

«أَنَا ابْنُ الذَّبِيحَيْنِ»[323] hadîs-i şerîfi de zebîhin İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*– olduğunu te'mîn eder. Çünki müşârun-ileyhin cedd-i büzürg-vâr-ı nebevî olduğunda hiçbir kimsenin şübhesi yokdur.

---

323 ["Ben, iki kurbanlığın oğluyum." Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, II, s. 609, hadis no: 4048; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhārî*, XII, s. 378.]

Akvâm-ı yehûd ulemâsı, zebîhin Hazret-i İsmâ'îl olduğunu yakīnen bildikleri hâlde, Cenâb-ı İshâk'ın zebîhullâh olduğunu iddi'â etmişler ve hıristiyan müverrihlerinden ba'zıları da bu zehâbda bulunan yahûdîleri tasdîka çalışmışlar ise de hiçbiri isbât-ı müdde'â edememişlerdir.

Rivâyet-i âtiyye, yahûdîlerin butlânî-i iddi'âlarına sūret-i vâzıhada delâlet eder.

Rivâyet

Ömer b. Abdülazîz devrinde yehûd ulemâsından biri müslümân olmuş ve Ömer b. Abdülazîz'in "Zebh olunan İsmâ'îl midir, yoksa İshâk mıdır?" tarzında vâki' olan su'âline "Yâ Ömer! Yahûdîler Hazret-i İsmâ'îl'in zebh olunduğunu bilirler. Lâkin Hazret-i İsmâ'îl, tā'ife-i Arab'ın ceddi olduğu cihetle, kendi cedleri İshâk *–aleyhi's-selâm–*ın zebîhullâh olduğunu iddi'â içün İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın zebîhullâh olduğunu inkâr ederler" cevâbını vermişdir.

Kıssa-i celîle-i zebhin sūret-i vukū'u

Kâ'bü'l-Ahbâr hazretlerinden nakl ü ihbâr edildiği üzere, Hazret-i Rabb-i celîl, binâ-yı Kâ'be-i müşerrefe'den yedi yâhūd on üç sene[324] mukaddem, Cenâb-ı Halîl *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tebcîl–* **[229]** efendimize alâ-tarîkı'r-rü'yâ, oğlu İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ı zebh u kurbân etmesini emr u fermân buyurdular. Ol vakit Hazret-i İsmâ'îl on üç ve *Bedâyi'u'z-zühûr* kavlince yirmi yaşında[325] idi ki Cenâb-ı İshâk bu vak'adan on yedi sene ve *Bedâyi'u'z-zühûr* rivâyetine göre on sene[326] sonra doğup yüz otuz yedi yaşında olarak irtihâl buyurdu.

Hazret-i İbrâhîm gördüğü vâkı'anın tesvîlât-ı şeytâniyye cümlesinden olmadığını derk ü iz'ân etdikde, fermân-ı kazā-cereyân-ı ilâhî hük-

---

324 Birinci kavil, beyne'l-müverrihīn bu kavle tercîh edilmişdir.
325 Kavl-i evvel, ikinci kavilden mu'teberdir.
326 İkinci rivâyet, birinci rivâyetden kuvvetlidir.

münü infâz ve icrâ eylemek niyyetiyle, zevcesi Hâcer'e oğlu İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*–ın başını yıkadıp saçlarını taratdıkdan ve yeni elbisesini giydirip her tarafını güzel kokulu yağlarla ta'tīr etdirdikden sonra, ciğer-pâresine hitāben "Oğlum, bir ipceğiz ile keskin bir bıçak getir; seninle şu dağdan odun getirmeğe" ve *Bedâyi'u'z-zühûr* kavlince, "koyun kesmeğe gidelim" demiş ve Cenâb-ı İsmâ'îl babasının emr eylediği ip ile bıçağı getirdikde kendisini alıp Mina'da "Mezbah-ı İsmâ'îl"[327] denilen yere götürmüşdür.

İşte bu sırada iblîs-i pür-telbîs, "Hazret-i İbrâhîm'i ızlâl edecek zamândır" zu'muyle Hâcer –*radıyallâhu anhâ*–ya gidip "İbrâhîm'in İsmâ'îl'i nereye götürdüğünü bilir misin?" yolunda ilkā-i tesvîlâta kıyâm ile "Evet, nakl-i hatab zımnında dağa götürdü" cevâbını aldıkda, "Yok, yok; onu boğazlamağa götürdü!" dedi ve müşârun-ileyhânın, "İsmâ'îl'i babası sever ve ona buğz u adâvet edenlerden bile nefret eder. Hâşâ ki senin dediğin kâr-i nâ-meşrû'u irtikâb ede" nehcinde verdiği **[230]** cevâbı, "Fermân-ı Hudâ ile zebh ederim, zannındadır" sanî'asıyla redd ü cerh eylemek istedi ise de Cenâb-ı Hâcer, "Mâdem ki irâde-i hikmet-âde-i ilâhiyye o yoldadır, îfâ-yı me'mûriyyete borçludur. Varsın Allâh'ın emrini yerine getirsin" deyip iğvâ-yı şeytāniyyeye kapılmadı; –*radıyallâhu anhâ*–.

Nazm:

Çü şeytān ıztırâba düşdü fi'l-hâl
Anasına buluşdu etdi ızlâl

Dedi olma sakın sonra peşîmân
Halîlullâh eder oğlunu kurbân

Hücûm etdi ânın vecd ile hâli
Erişdi mihr-i aklının zevâli

---

327 Burası, şimdi üstü açık bir namâz-gâhdır.

Gözü gönlü ânın mevlâdadır hep
Sözüm dinle budur evlâ vü enseb

Ayırma senden ol rûh-i revânı
Kaçırma elden ol şehbâz-ı cânı

Sevindirme çerâğ-ı enbiyâyı
Anınla gitmeğe verme rızāyı

Şeytān, Cenâb-ı Hâcer'i ızlâl edemeyeceğini anladıkda, nezd-i âlî-yi **[231]** İsmâ'îl'e gidip "Yâ İsmâ'îl, baban seni zebh u kurbân eylemek içün dağa götürüyor" dedi ve Hazret-i İsmâ'îl dahī "Ben, Allâh'ın emrine itā'at ve peder-i azîzimin re'y ü irâdesine muvâfakat ederim" cevâbını verip yanından koğdu.

Şeytān, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ı da iğfâl edemeyince, rehîn-i ye's ü hırmân ve nezd-i âlî-yi Halîl'e şitâbân olup "Ey pîr-i rûşen-zamîr! Ne tarafa gider ve ne makūle şeyin icrâ-yı iktizāsını tasavvur eylersin?" yolunda isticvâb ve müşârun-ileyhin, "İleride biraz işim vardır. Onu bitirmeğe gidiyorum" diye i'tā-yı cevâb etmesini müte'âkıb, "Zann ederim ki şeytān, seni rü'yâ yüzünden ızlâl ve akl u şu'ûrunu selb u ihlâl edip oğlunu telef etdirmek vâdîlerine kadar sevk etmişdir. Eğer onun tesvîlât ve ilkā'ât-ı vâkı'asına kapılıp da nev-şüküfte-i bâğ-ı murâd olan semere-i fu'âdını izā'a edecek olur isen, serhoş-ı câm-ı nedâmet ve güm-kerde-i râh-ı selâmet olacağına şübhe yokdur" dedi ise de "Ey mel'ûn! Benim yanımdan yıkıl git! Ben Hazret-i Allâh'ın emr u irâdesini elbette infâz ve icrâ edeceğim" cevâbını alıp bakakaldı.

Cenâb-ı İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-ta'zīm–* efendimiz, şeytānı nezd-i âlîsinden ba'de't-teb'îd, Cebel-i Sebîr'e varıp ciğer-pâresi İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*a tevcîh-i veche-i hitābla;

Nazm:

Dedi ey sālih oğlum olgıl âgâh
Seni firdevse da'vet eyler Allâh

Sakın nakd-ı hayâta hısset etme
Tarîk-ı Hakk'a ihmâl ile gitme **[232]**

Ko hāk-i cismi çâlâk eyle cânı
Gider boynundaki bâr-ı girânı

Gelenler kor gider bu fânî yurdu
Erer maksūduna birgün olurdu

Yerinde ko vücûd-ı hāk-sârı
Safâ bul cân gözünden sil gubârı

Düşürme cânını havf u hirâsa
Leke dokunmasın bu ak libâsa

Reh-i cânânda cân u başa kalma
Hayâtın câmını aynına alma

dedi; ya'nî, "Ey nûr-ı dîde-i ibtihâcım; rü'yâmda seni boğazlamağa me'mûr ve binâ-ber-în irâde-i hikmet-âde-i Cenâb-ı Kibriyâ'yı infâz ve icrâya mecbûr oldum. Senin bu bâbda re'yin nedir?" nehciyle, mahsūl-i ömrünün hükm ü kazāya gerden-dâde-i mutāva'at olmasını telmîh ve işrâb eyledi ve Hazret-i İsmâ'îl dahī ﴿افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾[328] âyet-i celîlesi müfâd-ı kerîmi üzere, "Ey peder-i büzürg-vârım; me'mûr olduğun fi'ili işle. İnşâ'allâhu te'âlâ, beni hükm-i kazā olan emre sabr u tahammül edicilerden bulursun" cevâbını verdikden sonra "Ma'lûmdur ki, cân vermek emr-i müşkil ve binâ'enlaeyh şid-

328 ["Emrolunduğun şeyi yap. İnşâallah beni sabredenlerden bulacaksın." Sâffât, 37/102.]

det-i ıztırâbla seni rencîde-dil etmekliğim muhtemel olduğundan, noksânî-i ecr u mesûbâtı mü'eddî olacak harekâta mahal kalmamak içün evvelâ ellerimle ayaklarımı bağla ve şefkat-i pederiyye ilcâsıyle yüzümü görüp de merhamet ve taksīr-i emr-i Zü'l-celâlî'ye cür'et etmemek zımnında, beni yüzüm üstüne yatır. **[233]** Eğer münâsib olur ise gömleğimi dahī li-ecli't-tesellî vâlidem Hâcer'e götürüp benden selâm söyle. Allâh'ın emrine sabr u tahammül içün gönderdiğim gömlek ile mütesellî olsun!" makāl-i mutāva'at-iştimâlini zîb-i zebân-ı takrîr eyledi.

Nazm:

Halîlullâh'a İsmâ'îl ol dem
Dedi ey efdal-i evlâd-ı Âdem

Elimi ayağımı kıl mukayyed
Boğazlarken dokunam sana şâyed

Ederken rûh-i pâkim göğe Mi'râc
Vücûdum bahri tâ olmaya mevvâc

Libâsımdan tenimi eyle hālî
Gider hep hâ'il-i rûy-i visāli

Çıkar şâh-ı[329] *hayâtım berg ü bârın*
Biribirine bağla şâhsârın

Ridân ile yüzüm örte koyasın
Yüzüme bakma şâyed acıyasın

Uçurduğun gibi Ankā-yı cânı
Nihân eyle hemân bu âşiyânı **[234]**

Beni gördükçe derd ile edip âh
Peşîmân olasın bu hâle nâgâh

---

329 [«شاخ» imlâsı ile "dal, budak, parça" anlamındadır.]

Hazer kıl eyleme ey zıll-i Yezdân
Nübüvvet ırzını hāk ile yeksân

Fakīre gāyet ile şefkatin var
Terahhüm eyleme ol demde zinhâr

Bilir misin aceb nice olur hâl
Edersin emr-i Rabbânîde ihmâl

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–* oğlundan bu cevâbı alınca, "Ey benim oğulcuğum, irâde-i ilâhiyyeye ne güzel teslîm oluyorsun!" diyerek, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın elleriyle ayaklarını muhkemce bağlayıp alnı üstüne yatırdı. Ba'dehû gözlerini yumup gerden-i billûru üzerine keskin bir sikkîn vaz'ıyla kuvvetlice çekdi. Lâkin Cibrîl-i emîn, fermân-ı Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn ile bıçağın yüzünü arkasına çevirdiğinden, tîğ-ı meslûl-i İbrâhîm, gerden-i sîmîn-i İsmâ'îl'i kat'an kat' edemedi.

Diğer bir kavle göre, Hazret-i İbrâhîm, Cenâb-ı İsmâ'îl'i ta'rîf olunduğu vechile bağlayıp yüzü üzere yere yatırdığı vakit, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* "Babacığım beni kaldırıp ellerim ile ayaklarımın bağlarını çöz, tâ kim Hudâ-yı müte'âl'in emrini kerhen îfâ etmiş olmayayım" dedi ve babası onun elini, ayağını salıverip ayak üzerine kaldırdıkda, kendi kendine ve sağ yanı üzerine uzanıp "Babacığım şimdi bana acımayarak bıçağını boğazıma ur, tâ kim melâ'ikeler oğlun İsmâ'îl'in hem Allâh te'âlâ'nın emrine ve hem de babasına mutī' ü münkād olduğunu **[235]** görüp ol vechile şehâdet eylesinler!" ta'rîfiyle hemen kurbân edilmesini ricâ etdi.

Hazret-i İbrâhîm, Cenâb-ı İsmâ'îl'i kendi ta'rîfi vechile kurbân etmek üzere bıçağı boğazına dayayıp olanca kuvvetiyle basdı ise de bıçak zerre kadar kesmedi. Cenâb-ı Halîl, buna –ya'nî bıçağın kesmediğine– hiddetlenip ol sikkîn-i sertîzi bir sahre-i azīme-i sevâd-nihâda urup iki pâre etdi ve "Acabâ bunda ne hikmet vardır?" mülâhazasıyla ser-be-

ceyb-i hayret olup düşünmeğe başladı idi. Bu sırada, "Yâ İbrâhîm; rü'yâ-nı tasdîk etdik. Oğluna bedel ve fedâ olmak üzere, sana bir koç gönderdik" hitāb-ı müstetāb-ı hâtifîsi sâmi'a-nevâz-ı sudûr ve Cibrîl-i emîn dahī azīmü'l-cüsse bir koç ile Cebel-i Sebîr dâmeninde kāmet-nümâ-yı zuhûr oldu ve Cenâb-ı İbrâhîm, nüzûl eden koçu derdestle Mescid-i Menhar yerine getirip evvelâ kendi, ba'dehû kebş ve bi'l-âhare Cenâb-ı İsmâ'îl tekbîr getirdikden sonra yere yatırıp zebh u kurbân eyledi.

Nazm:

Nebiyyullâh'a korku geldi muhkem
Yüzünü örte kodu bağladı hem

Çıkardı heybet ile bir hilâli
Ki kurbân eyleye ol meh-cemâli

Bıçağı çaldı İsmâ'îl'e ammâ
Bıçağı kesmedi aslâ ve kat'â **[236]**

Hemen bir taşa çaldı taşı deldi
Nakkâre gibi iki pâre kıldı

Semâdan bir güzel koç oldu inzâl
Yerine ânı kurbân etdi fi'l-hâl

Âhar bir rivâyete nazaran, Hazret-i İbrâhîm hâsıl olan hayret ile düşünür iken Cenâb-ı Hakk'ın her bir emr u tenbîhine her vechile mutī' ü münkād olan oğlu, "Babacığım sana ne oldu ki Cenâb-ı Hakk'ın emrini îfâda tekâsül ediyorsun?" deyip de "Bıçak kesmiyor" cevâbını aldıkda, "Öyle ise kabzasıyla başıma ur, tâ kim me'mûriyyetini ol sūretle icrâ eylemiş olasın" ta'rîfiyle, ciğer-pâresi kendinin ne vechile kurbân edilmek lâzım geleceğini haber vermiş ve ol merhametli baba, elinde bulunan tîğ-ı meslûlün kabzasıyla başına urmak sūretiyle kurbân etmeğe çalışmakda iken hâtifden kendisine, "Yâ İbrâhîm; rü'yânı tasdîk etdik.

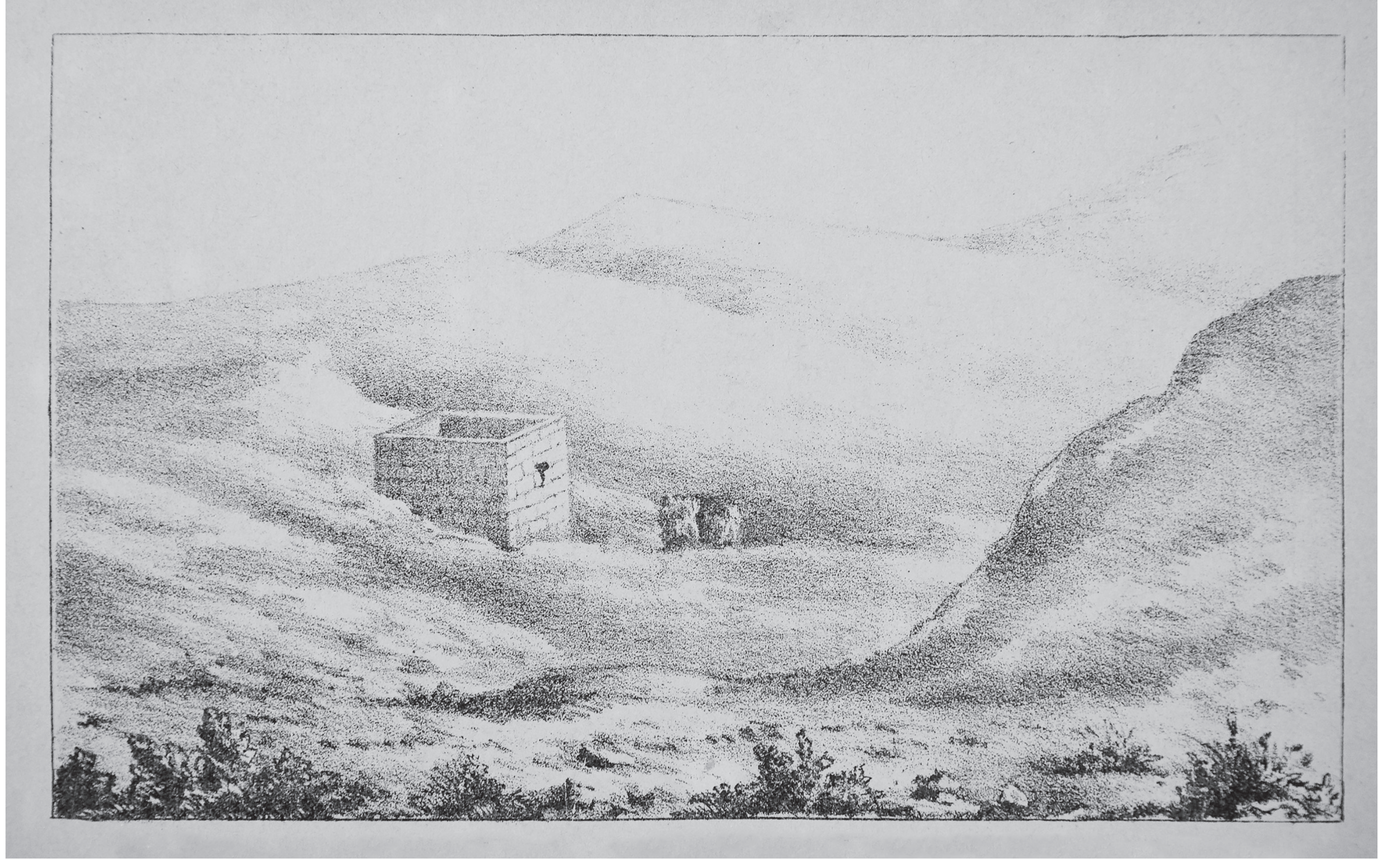
Oğluna bedel ve fedâ olmak içün sana bir koç gönderdik. İsmâ'îl'i bırakıp şu cebelde görünen koçu tut ve oğlunun yerine kurbân eyle" diye hitāb edilmiş ve bu sadâ zuhûrunda, ya'nî "Yâ İbrâhîm rü'yânı tasdîk eyledik" diye hitāb edildiği anda, Halîl-i celîl'in elindeki bıçak, zikr olunan sesin dehşetiyle yere düşmüşdür.

Bu esnâda, Hazret-i Cibrîl, kebş-i sâbıku'z-zikrin kulağından tutup Cenâb-ı İbrâhîm'e göstermiş ve o dahī ta'rîf ve işâret-i peyk-i celîl ile *"Allâhu ekber"* demiş oduğundan, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* yatdığı yerden başını kaldırıp *"Allâhu ekber ve lillâhi'l-hâmd"* ibâre-i münciyesini zîver-i zebân ve Hazret-i İbrâhîm dahī Cibrîl-i emîn tarafından irâ'e olunan koçu tutup zebh u kurbân eyledi.

Diğer bir rivâyetde, Cenâb-ı Halîl mahsūl-i bâğ-ı ömrü olan İsmâ'îl'in emr-i **[237]** Hakk'a derece-i mutāva'at ve teslîmiyyetini gördükde, müstağrak-ı deryâ-yı hayret olup "İlâhî! Âhir-i ömrümde bir evlâd ihsânıyla beni memnûn ve sonra onun müfârakati ve bi'l-hāssa zebhi keyfiyyetiyle dilhūn etdin. Eğer gördüğüm rü'yâ mukaddemât-ı şeytāniyyeden masūn olup rızā-yı merâhim-irtizā-yı şerîfine makrûn ise icrâ-yı iktizāsına ibtidâr ve şâyed, irâde-i ilâhiyyenin hilâfında ise onun terk ve ferâgati zımnında istiğfâr ederim" diyerek dil-şikeste ve zemîne yatırmış olduğu ciğer-kûşesi dest ü pâ-beste olarak elindeki sikkîn-i sertîzi İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın boğazına dayayıp üç def'a çekdi. Lâkin her çekişde bıçağın yüzü tersine dönüp gerden-i müşârun-ileyhi kesmekden çekindi. Ve İbrâhîm *–aleyhi't-tahiyyetü ve't-tekrîm–* efendimiz, bıçağın kesmediğine kızıp otuz kırk şahsın tahrîk edemeyeceği derece büyük bir kayaya urduğundan, ol sahre-i siyâh-cevher-i cesîm, sadme-i tîğ-ı bî-dirîğ-ı İbrâhîm ile dü nîm[330] olup bir parçası bir tarafa diğer parçası öbür tarafa yuvarlandı idi.

---

330 Bu taş, hâlâ, Mezbah-ı İsmâ'îl denilen ziyâret-gâhın önünde mevcûd olup bıçağın kestiği mahal, el-ân üzerinde mer'î vü nümâyândır.

Şekil 5: Hazret-i İbrâhîm'in bıçak ile iki parça eylediği taşın görünüşüdür. 2. Mezbah-ı İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*dır.

Cenâb-ı İbrâhîm, yine bıçağı oğlunun boğazına dayayıp kesdirmeğe gayret ve Hazret-i İsmâ'îl, fevka't-ta'rîf bir teslîmiyyetle peder-i âlî-güherlerine irâ'e-i rûy-i mutāva'at ederken "Yâ İbrâhîm rü'yânı tasdîk etdik. Oğlunun yerine bedel olmak üzere bir koç gönderdik tutup zebh eyle" sadâ-yı şevk-efzâ-yı hâtifîsi zuhûr etdi. **[238]**

Şems-i Tebrîzî:

او بر آورد کرد اسماعیل *** خویش قربان کیش[331] او بصفا[332]

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*, kulağına vâsıl olan sadâyı müte'âkıb ardına döndü ve Cebel-i Sebîr dâmeninde mütenâsibü'l-a'zā bir kebş-i bî-hemtâ gördü ve gāyet ferah ve sürûrundan oğlu İsmâ'îl'i olduğu yerde dest-beste bir hâlde terkle, gördüğü koçu tutmağa gidip fakat kebş-i mezkûr, Mescidü'l-Hayf'a doğru ilerlemiş olduğundan, arkasına düşerek üç mahalde yedişer taş atdı ve cemre-i Akabe yakınında yakalayarak Mescid-i Menhar yerine götürüp zebh eyledi.

Hazret-i İbrâhîm'in kebş-i sâbıku'z-zikre taş atdığı mahaller, cemre-i ûlâ ile cemre-i sâniye ve cemre-i Akabe'nin bulunduğu noktalardır.

Şeytān-ı la'în, mukaddemâ buralarda görünerek Hazret-i Halîl'i ızlâla çalışmış ve fakat nâ'il-i emel olamayacağını derkle hā'iben bir tarafa çekilip artık görünmemiş idi. Hüccâc-ı kirâm bu vak'ayı îmâ vü îhâm içün bu üç mahalde, şeytāna, el-yevm yedişer taş atarlar.

Kıt'a:

Atılan taşcağızlar İblîs'e
Ya hasādır ya âteşîn cemre **[239]**
İkisinin me'âli bir nükte
Recme maklûbesi olur cemre

---

331 [Metinde «کبش».]

332 [O, İsmâîl'ini kendi arzusuyla dîni için kurban etti.]

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–* Mescid-i Menhar'da koçu zebh ederken, Cibrîl-i emîn, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın elini ayağını çözüp "Yâ İsmâ'îl, Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretlerinden her ne matlûbun var ise iste. Bu zamân-ı mübârek, her bir du'ânın kabûl olacağı vakt-i mes'ûd-ı müteberrekdir" dediğinden, Cenâb-ı İsmâ'îl dest-i berdâşte-i dergâh-ı Rabb-i celîl olup "İlâhî bu âna kadar dünyâya gelip âhirete gitmiş olan ehl-i îmânın rehîn-i afv u ğufrân olmasını niyâz ü istirhâm ederim" diye du'â etmeğe başladı ve bu sırada peder-i mükerremleri yetişip "Oğlum; sen Cenâb-ı Hakk'ın te'yîdât-ı ilâhiyyesiyle mü'eyyedsin" dedi ve müte'âkıben hâtifden «يَا خَلِيلُ يَا أَصْدَقَ الْقَائِلِينَ؛ يَا إِسْمَاعِيلُ يَا أَصْبَرَ الصَّابِرِينَ»[333] sadâsı işidildi.

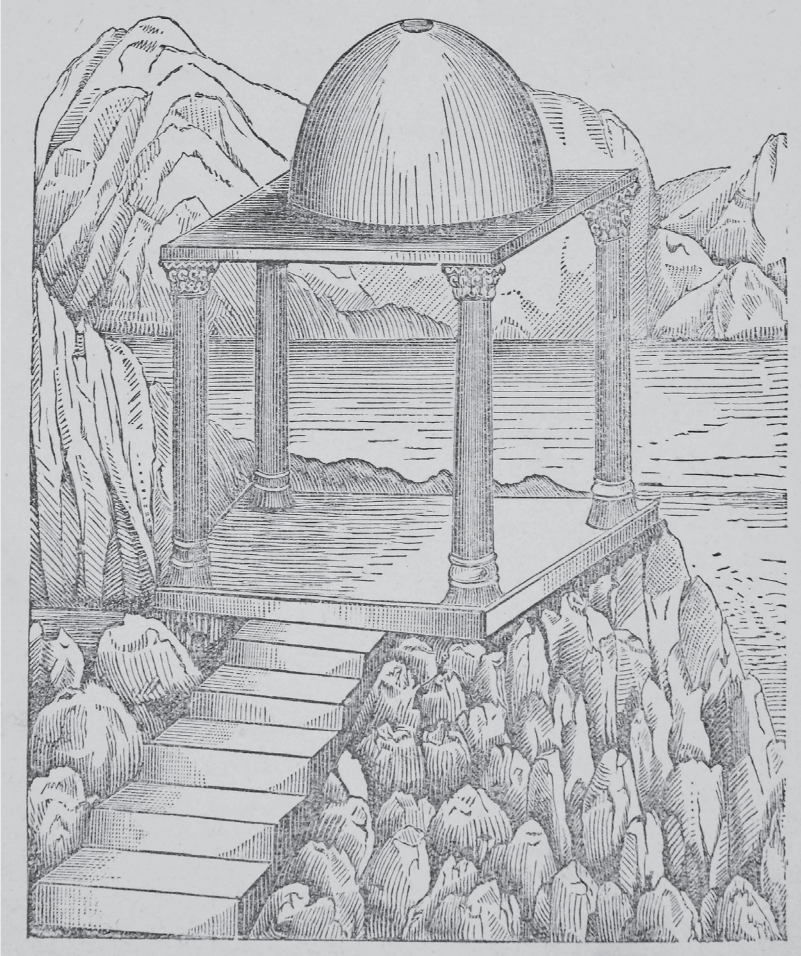
Hikmet

"İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*a bedel ve fedâ olarak bir öküz veyâ deve gönderilmeyip de koyun gönderilmesinin hikmeti nedir?" denir ise babası İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–* tekzîb edilmemek içün koç gönderilmişdir. Eğer deve veyahut başka bir hayvân gönderilmiş olsa idi, Hazret-i Halîl tasdîk edilmemiş olurdu. Çünki Cenâb-ı İsmâ'îl'e bir ip ile bir de bıçak al da şu dağa gidelim dediği vakit, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* "Bunlara ne lüzûm vardır?" demiş ve Hazret-i İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–,* "Bir koyun keseceğiz" cevâbını vermiş idi. (*Bedâyi'u'z-zühûr*, sahîfe 84.) **[240]**

Abdullâh b. Abbâs *–radıyallâhu anhümâ–* buyururlar ki; Cibrîl-i emîn'in ol vakit getirdiği koç, Hâbil b. Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın nezd-i celîl-i ilâhîde rehîn-i kabûl olan kurbânı olup vak'a-i zebh-i İsmâ'îl'den kırk sene mukaddem çerâgâh-ı cinândan çıkarılmış ve mer'â-yı basît-zemîne hübût eylediği güne kadarki tamâm kırk sene-i kâmiledir, yiyip içmekden kesilmiş idi.

333 [Ey Halîl, ey konuşanların en doğru sözlüsü! Ey İsmâîl, ey sabredenlerin en sabırlısı!]

Kebş-i mezkûr, sıfât-ı mâdiha-i ağnâmdan olan büyük boynuzlu, kara gözlü, siyâha karîb renkli idi. Boynuzları Haccâc-ı Zālim vak'a-i mükeddiresine değin Kâ'be-i mu'azzama'nın mîzâbı ve alâ-kavlin bâb-ı mu'allâ-cenâbı üzerinde idi. Vak'a-i mezkûrede yanıp mahv oldu.

Şekil 6: Kubbetü'l-Kebş

Cibrîl-i emîn'in koç ile göründüğü mahal, Mina boğazında ve Cebel-i Sebîr dâmeninde büyük bir kayalık olup hüccâcın ziyâret etmeleri fikri ile üzerine dört direkli bir kubbe-i sengîn binâ edilmiş ve beyne'l-ahâlî bu kubbeye "Kubbetü'l-Kebş" nâmı verilmişdir.

İstitrâd:
[Yevmü't-Terviye ve yevmü'n-Nahr]

Halîlullâh'ın, oğlu İsmâ'îl'i zebhe ne sūretle me'mûr buyurulduğunu ta'rîf eden müverrihīn-i eslâf, ol bâbda birçok müddet idâre-i kü'ûs-ı ihtilâf edildikden sonra, cümlesi birden yek-sâk-ı ittifâk olup demişlerdir ki:

Hazret-i Halîl'in 84 yaşlarına kadar bilâ-veled kalması, kendince mûcib-i hüzn ü esef olmak hasebiyle, birgün, "İlâhî neslim munkatı' olmamak içün bana bir püser-i necâbet-eser ihsân eder isen senin rızā-yı şerîfin içün onu kurbân ederdim" diye nezr etmiş ve Cenâb-ı İsmâ'îl'in **[241]** velâdet-i bâhiru's-sa'âdet-i aliyyeleri sevinciyle îfâ-yı nezri hātırdan çıkarmış olması, on üç sene sonra vâkı'asında, "Yâ İbrâhîm! Sen İsmâ'îl'i zebh u kurbân edecek idin. N'içün îfâ-yı nezr etmiyorsun?" hitābı sudûrunu iktizā etdi idi.

İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–* bu rü'yânın sıhhatinde tereddüd edip ol gün akşama kadar düşündüğünden, yevm-i mezkûra "yevmü't-Terviye" dediler. Terviye, lügatde tefekkür ma'nâsına ise de ıstılâhda şehr-i zi'l-hiccenin 8'inci günü demekdir.

Cenâb-ı İbrâhîm, ertesi gece yine rü'yâ-yı sâbıkı görüp sabâhısı –ki şehr-i zi'l-hiccenin 9'uncu günü idi– derin derin düşünmeğe başladı ise de "Yâ İbrâhîm! İblîs seni tā'at-i ilâhiyyeye sevk etmez. Fermân-ı kazā-cereyân-ı Yezdânî'yi icrâya dâmen-i dermeyân-ı müsâra'at ol" sadâ-yı hâtifîsini istimâ'la, vâkı'asının mukārin-i vahy-i Hakk olduğunu bildi. Ol güne "arefe" ıtlâkının sebebi, işte budur. Üçüncü günü –ki zi'l-hiccenin 10'uncu günü idi– ciğer-pâresini zebhe mübâderet eylediğinden, ol güne de "yevmü'n-Nahr" denildi.

Lâhika:

İbrâhîm –*aleyhi's-selâm*–ın, oğlu İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*–ı zebhle me'mûr buyurulmasının hikmeti

Haydar-ı kerrâr –*radıye anhüllâhi's-settâr*– efendimiz hazretlerinden menkūldür; Vâkıf-ı serâ'ir-i hikem –*sallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem*– efendimiz hazretleri buyurmuşlardır ki:

Hālık-ı semâvât ve arzīn –*celle senâ'ühû*– hazretleri, İbrâhîm –*aleyhi's-selâm*–a **[242]** melekût-ı semâvât ve arzı seyr u temâşâ etdirdiği esnâda, Cenâb-ı Halîl –*aleyhi selâmullâhi'l-celîl*– efendimiz, günâhla meşgūl bir âdem görüp helâkı içün du'â etdiğinden, o âdem helâk oldu. Biraz sonra birkaç şahs-ı müznibin daha helâk olunmaları hakkında du'â etmekle, bunlar da helâk oldukda, "Yâ İbrâhîm; senin du'ân kabûl olur. Benim kullarımın aleyhinde du'â etme. Onlar üç hasletle mecbûldür; ya tövbe veyâ tesbîh ederler, yâhūd işlerini bana tefvîz eylerler. Ben istersem afv eder, istersem mu'âkabe eylerim" hitāb-ı izzeti sādır oldu ki inde'l-ba'z Hazret-i İbrâhîm'in, İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*–a zebhle emr olunmasının sebebi, usāt-ı ibâda izhâr-ı gılzat edip merhamet etmemiş olmasıdır.

Müfessirîn-i izāmın bir fırkası ﴿كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾[334] âyet-i celîlesini tefsîr akabinde demişlerdir ki:

Bir gece İbrâhîm –*aleyhi's-selâm*–, âsumâna urûc ve günâhkar bir kulun ma'âsī ile meşgūl olduğunu müşâhede edip "Yâ Rabb, bu kul senin rızkını ekl ü tenâvül eder. Yaratdığın yer üzerinde yürüyüp gezer, bununla berâber emr u fermânına muhālefet eyler. Onu helâk eyle!" dedi ve du'âsı rehîn-i icâbet olmağla, o âdem helâk oldu. Bi'l-âhare yine bir müznibi görüp helâki içün du'â etdikde, "Yâ İbrâhîm; kullarımın aleyhine du'â etme. Onlara mühlet ver, mühlet! Ben çok kerre onları günâh edici oldukları hâlde görürüm" hitāb-ı itâb-âmîzi şerâre-rîz-i sünûh oldu

---

334 ["İbrâhîm'e şöylece göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk." En'âm, 6/75.]

ve o gece rü'yâsında oğlu İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*-ı zebhe me'mûr buyuruldu idi.

Halîl-i celîl –*aleyhi't-tahiyyetü ve't-tebcîl*– efendimiz hazretleri, rü'yâsında ta'yîn kılındığı me'mûriyyeti îfâ etmek içün mahallinde ta'rîf ve tafsīl olunduğu üzere, Cebel-i Sebîr eteğinde oğlunu dest-beste olarak yere yatırıp bıçağı eline aldıkda rikkati galebe etdiğinden, "Yâ Rabb, boğazına bıçak urmak için **[243]** şu hâzırladığım çocuk, benim oğlum ve semere-i fu'âdımdır. İnsânların bana en sevgilisidir" dedi. Bundan maksadı, kalbinde hâsıl olan rikkat ve merhameti Erhamü'r-râhimîn hazretlerine arz eylemek idi. İfâdesi daha tamâm olmamış idi ki hâtifden bir kā'ilin, "Yâ İbrâhîm! Kullarımın helâki içün bana du'â etdiğin geceyi unutdun mu? Sen evlâdına nasıl müşfik isen kullarıma ben de öyle rahîm u müşfikim! Benim rahîm olduğumu bilmiyor musun? Sen kulumun helâkini istedin, ben de mukābiline oğlunun zebhini isterim" demekde olduğunu işitmişdir. (İntehâ)

Hazret-i Halîl'in Kâ'be-i mu'azzama'yı bünyâda me'mûriyyeti

İsmâ'îl –*aleyhi's-selâm*–ın vâlidesi Hâcer ile vâdî-i mukaddese-i gayrı zî-zer'de iskânı, Beyt-i mu'azzam'ın te'sîs-i kavâ'idine bir mukaddime-i muvazzaha olmak hasebiyle, Hazret-i İbrâhîm yukarıda mufassalen yazılmış olan sademâta göğüs gererek, kemâl-i sabr u sükûn üzere hareket eylerdi.

İshâk –*aleyhi's-selâm*–ın velâdet-i bâhiru's-sa'âdetinden sekiz yâhūd on dört veyâ on sekiz yâhūd on yedi sene[335] evvel ve emr-i celîl-i zebhin vukū'undan yedi yâhūd on üç veyâ on yedi veyâ on altı sene[336] sonra[337] bir vakt-i eşrefde, "Yâ İbrâhîm, benim içün bir beyt-i muhterem binâ

335 Üçüncü kavil, birinci ve ikinci kavilden mu'teberdir.

336 Üçüncü rivâyet, rivâyât-ı sâ'ireye müreccahdır.

337 Bu esnâda, Cenâb-ı İsmâ'îl yirmi yâhūd otuz ve babası Halîl-i Rabb-i celîl tamâm yüz yaşlarına girmişler idi.

eyle" irâde-i ilâhiyyesiyle te'sîs-i izzet-sarây-ı Kâ'betullâh'a me'mûr oldular. Fakat hasbe'l-beşeriyye Beytullâh'ın yerini bilemediklerinden, ol sarây-ı âlü'l-âlin hangi arz u mekânda yapılmak iktizā edeceği **[244]** su'âlini îrâd edip "Yâ İbrâhîm, Sekîne'ye tâbi' ol! Sana mevkı'-i latîf-i Kâ'be'yi irâ'e etsin" hitāb-ı izzetine mazhar oldular.

Çünki Tūfân-ı Nûh'a kadar ma'lûm-ı âlemiyân olan mevzı'-i mukaddese-i Kâ'betullâh'ı aktār-ı âlemi gark-âb-ı ıztırâb eden emvâc-ı bahr-i Tūfân kum ile örtüp belirsiz ve bî-nâm u nişân eylemiş idi. Ma'a-hâzâ yağmur yağdıkça zuhûr eden seyl suları Beyt-i şerîf'in arsa-i mübârekesi üzerinden geçmeyerek etrâf-ı erba'asını devr u tavâf ve bu alâmet-i bâhiru'l-meymeneti görenler, ol câ-yı mukaddesin lâ-ale't-ta'yîn mahall-i pâk-i "Beytullâh" olduğunu tahmîn ve i'tirâf ederler ve hattâ mazlûm ve mübtelâ-yı emrâz u gumûm olanlar, Kâ'betullâh'ın zikr olunan mevkı'-i latîfi etrâfını devirle du'âya müdâvemet ve alâmet-i kabûl ve icâbet emâreleri müşâhede edip avdet eylerler idi.

Cenâb-ı İbrâhîm, vahy-i Hudâ-yı kerîm'le Kâ'betullâh'ı bünyâd u te'sîse me'mûr buyurulduğu ve "Sekîne'ye tâbi' ol" hitāb-ı izzeti şeref-sânih olduğu anda, âsumândan nüzûl eden Burâk-ı sabâ-reftâra binip Sekîne-i sâlifü'z-zikrin sâyesinde gölgelenerek yola çıkdı.

Sekîne-i mezkûre ki Hacûn isminde ve iki başlı hayye sūretinde bir rûzgâr-ı[338] acîbü'l-âsâr olup hem yüzü ve hem de iki kanadı var idi. Kâ'be-i mu'azzama'nın cirmi vüs'atince dört köşeli bir bulut şeklinde zāhir olup Hazret-i İbrâhîm'i Mekke-i mükerreme'ye bi'l-îsāl Beyt-i şerîf'in arsa-i mukaddesesi üzerinde durdu ve lisân-ı hâl ile gölgesinin muhît olduğu mahall-i enverin mevkı'-i mukaddese-i Beytullâh olduğunu söyledi. Zikr olunan Sekîne, ba'zen arslan yâhûd deve yavrusu şeklinde görünüp İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın su'âllerine cevâb verirdi. (Nihâyet) **[245]**

---

338 İmâm-ı Kelbî'ye göre, bu rûzgâr insân başı şeklinde bir bulut parçası idi.

Cenâb-ı Halîl, oğlu İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın mu'âvenetiyle binâ-yı füyûzāt-mebnâ-yı Beyt-i ekrem temelini Sekîne'nin irâ'e eylediği hacimde hafr u ta'mîka tîşe-zen-i müsâra'at oldular. Zât-ı nübüvvet-penâhîleri Sekîne'ye teba'iyyetle Mekke-i mükerreme'ye gidecekleri zamân[339] zevce-i muhteremeleri Sâre *–radıyallâhu anhâ–* tarafından kendilerine, Hâcer ile görüşüp konuşmamaları ricâ edilmiş idi. Vaktâ ki Beyt-i a'zam'ın mevkı'-i enverini Sekîne'nin ta'rîf ve irâ'esiyle bulup öğrendiler, oğlu İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın sa'âdet-hānesine gidip dakk-ı bâb etdiler ve mahdûmlarının zevce-i lâhikası tarafından "Ne istersin?" su'âli îrâd edilmesi üzerine, Cenâb-ı İsmâ'îl'i ve mâder-i müşfikası Hâcer'i sorup İsmâ'îl'in sayd-ı şikâr içün sahrâya gitdiğini ve Hâcer'in vefât[340] edip Hicr-i İsmâ'îl denilen mahalle[341] defn edildiğini öğrendikden sonra, Harem-i şerîf'e avdet ederek mâ-i zemzemle yıkandılar ve ba'dehû bir tarafa oturup oğlunun vürûdunu intizār eylediler.

İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* vaktâ ki şikârdan gelip babası İbrâhîm'i Bi'r-i Zemzem nezdinde buldu, musāfaha edip ellerini öpdü; ba'dehû bir mikdâr süt ve lahm-ı matbûh getirip kendini konukladı idi.

Hazret-i İbrâhîm, oğlu İsmâ'îl'in tehiyye vü ihzār eylediği et'ımeyı ekl ü tenâvül eyledikden sonra, "Ey oğulcuğum! Cenâb-ı Hakk şu kırmızı tepeciğizin üzerine zât-ı ecell ü a'lâsına mahsūs bir hāne-i sa'âdet-nişâne bünyâd etmekliğimi emr u fermân buyurdu. Bu husūsda bana mu'âvenet etmelisin!" ta'rîfiyle Kâ'betullâh ebniyesini tarh u te'sîse me'mûr buyurulduğunu anlatıp müşârun-ileyhin yardımıyla ta'mîk-i hufreye besmele-keş-i şürû' oldu. **[246]**

---

339 Cenâb-ı Halîl'in Mekke'ye bu azîmeti üçüncü def'adır.

340 Hazret-i Hâcer, vefâtında altmış ve oğlu İsmâ'îl yirmi yaşına girmiş idi.

341 Burası Hatīm-i kerîm dâhilinde, Altınoluk'un altı olup mevkı'i yeşil bir taş alâmetiyle irâ'e kılınmışdır.

Diğer bir kavle göre, Cenâb-ı Halîl sa'âdet-hānelerinden çıkdıkları zamân, mevzı'-i mübâreke-i Kâ'be'yi irâ'e içün Sekîne-i sâlifü'z-zikr ile bir tayr-ı serî'u's-seyr ve bir de ferişteh ta'yîn buyurulmuş ve Mekke-i müşerrefe'ye vâsıl oldukları sırada, Sekîne-i meşrûha Beyt-i muhterem'e arsa-i mufahhamesi üzerinde tevakkuf edip "Yâ İbrâhîm! Te'sîs ü bünyâdına me'mûr buyurulduğun Kâ'betullâh'ın yeri, benim gölgemîn ihâta eylediği mahall-i mübârekdir" nehciyle, mevkı'-i mukaddese-i Beytullâh'ı irâ'e vü ta'yîn eylemişdir.

Ol vakit, Hazret-i İbrâhîm'in yanında yedi nefer de melâ'ik-i mu'âvine var idi. Sekîne'nin irâ'e eylediği mahal dört köşeli bir şekl-i mütehālifü'l-adlâ' idi. Ba'de-zamânin bir köşesine "Rükn-i şarkī", ya'nî Hacerü'l-esved ve bir köşesine "Rükn-i Irâkī" ve bir köşesine "Rükn-i Şâmî" dediler ve bir köşesine de "Rükn-i Yemânî" ıtlâk eylediler.

İhtār

Enbiyâ-yı izām *–aleyhimü's-salâtü ve's-selâm–* efendilerimizin kalb-i şerîflerinde üç hātıra olduğuna, ya'nî her bir peygamberin kalb-i mübâreğine "ilâhî, melekî, nefsânî" hātırasından başka bir hātıra fürce-yâb-ı dühūl olamayacağına işâret olmak üzere, Beytullâh'ın vaz'iyyet-i hakīkiyyesi üç köşeli olarak halk u îcâd buyurulmuş idi. Bi'l-âhare ebniyesinin erkân-ı erba'a üzerine tarh u te'sîs edilmek irâde-i ilâhiyyesi sâniha-pîrâ-yı zuhûr olup mü'minlerin kalblerinde dört hātıra bulunacağı îmâ buyuruldu. (*Rûhu'l-beyân*)

Kâ'betullâh'ın taraf-ı şarkīsi, Rükn-i Hacerü'l-esved ile Rükn-i Irâkī'nin arası azıcık şimâle mâ'il olup Makām-ı İbrâhîm, Bi'r-i Zemzem, Bâb-ı Benî Şeybe, Beyt-i izzet'in bu tarafındadır. **[247]**

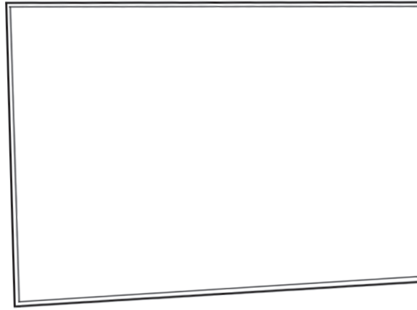
Şimâl ciheti, Rükn-i Irâkī ile Rükn-i Şâmî arası dahī bir mikdâr garba mâ'ildir. Hicr-i İsmâ'îl ile Mîzâb-ı zer, Dârü'n-Nedve mahallinde bulunan Makām-ı Hanefî, Beyt-i a'zam'ın bu cihetine düşer.

Taraf-ı garbîsi, Rükn-i Şâmî ile Rükn-i Yemânî arası bir parça cenûba mütemâyildir. Bâb-ı Mesdûd-ı Garbî ile Bâb-ı Umre, Bâb-ı Vedâ', Bâb-ı İbrâhîm, Beytullâh'ın bu tarafında vâki'dir.

Cenûb ciheti, Rükn-i Yemânî ile Rükn-i Hacerü'l-esved arası şark tarafına mâ'ilce olup Bâb-ı Safâ ile ebvâb-ı sâ'ire-i cenûbî, Kâ'be-i mu'azzama'nın bu cihetindedir.

Kâ'be-i mu'azzama arsa-i mes'ûdesinin şekl-i âtîden anlaşılmış olacağı üzere, Hacerü'l-esved rüknünden Rükn-i Irâkī'ye 31 ve Rükn-i Şâmî'den Rükn-i Yemânî'ye kadar 32 zirâ' tūlü olup Rükn-i Irâkī'den Rükn-i Şâmî'ye 22 ve Rükn-i Yemânî'den Rükn-i Hacerü'l-esved'e kadar 20 zirâ' arzı vardır.

Tūl-i şarkī; 44 kadem,
6 pus, 32 endâze

Arz-ı şimâlî;
31 kadem, 2 pus,
22 endâze

Arz-ı cenûbî;
28 kadem, 4 pus,
20 endâze

Tūl-i garbî; 43 kadem,
11 pus, 31 endâze

Şekil 7: Arsa-i mukaddese-i Kâ'betullâhi'l-ulyâ

[248]

İhtār

Bu şeklin mesâhası, "zirâ'u'l-yed" dedikleri el endâzesi mikyâsıyla ölçülmüşdür. Mikyâs-ı mezkûr ise her bir âdemin dirseği ucundan elinin orta parmağı ucuna kadar olan mikdâr-ı ma'lûmdan ibâretdir.

Bu âna değin Mescidü'l-Harâm'ı mesâha edenlerin kâffesi kendi endâzeleriyle ölçmüş olduklarından, hiçbirinin mesâhası diğerine tevâfuk etmemişdir. Meselâ, *Teşvîku's-sâcid* sâhibi, Kâ'be-i mu'azzama'nın âsumâna olan irtifâ'ını 27 arşın, 6 parmak bulmuş ve İmâm Nevevî yalnız 27 arşın bulduğunu *Kitâbü'l-îzâh*'ında zikr u ityân ve *Târîh-i Hamîs* mü'ellifi dahī imâm-ı müşârun-ileyhin mesâhasına muvâfık bulduğunu ta'rîf ve beyân etmişdir. Çünki "zirâ'u'l-yed" mikyâs-ı vâhid-i ma'lûm hükmünde değildir ki yek-diğere tevâfuk etsin.

Câmi'u'l-hurûf, birçok el endâzesini birleşdirip 1 endâzeyi 17 İngiliz pusuna müsâvî buldum ve buna vasat-ı mu'tedil hükmü vererek el endâzesini İngiliz kademine bi't-tahvîl, îcâb eden mahâll-i mukaddeseyi İngiliz kademiyle mesâha etdim. Zîrâ, zirâ'u'l-yed denilen mikyâs, ne zirâ'-ı hadîde ve ne de âdî endâzeye müşâbih olduğundan, hesâbın sıhhatini ta'yînde su'ûbet çekilir. İngiliz kademi ise herhangi bir arşına tahvîl edilmek lâzım gelse, bi's-sühûle tahvîl olunabilir.

Bu takdîrce, Kâ'be-i mu'azzama'nın yukarıdaki şekilde gösterilen tūl-i şarkīsi 44 kadem, 6 pus ve tūl-i garbîsi dahī 43 kadem, 11 pus olmak, arz-ı şimâlîsi 31 kadem, 2 pus ve arz-ı cenûbîsi 28 kadem, 4 pus bulunmak iktizā eder. **[249]**

Cenâb-ı Halîl *–aleyhi's-salavâtüllâhi'l-celîl–* efendimiz, irâde-i hikmet-âde-i ilâhiyye mûcebince, Sekîne'nin gösterdiği mahalli hafre ibtidâr ve melâ'ik-i mu'âvine vâsıtasıyla Lübnân, Tūr-ı Sînâ, Tūr-i Zeytâ, Cûdî, Hirâ[342] dağlarından nakl-i ahcâr edip kazdığı yerlerden otuz kırk âdemin kaldıramayacağı hacimde büyük büyük kayalar çıkardıkdan ve Hazret-i Ebü'l-Beşer'in vaz' u nihâde eylediği esâs-ı kadîmi buldukdan sonra, i'mâl-i dîvâra tîşe-zen-i şürû' olup mebde'-i tavâf

342 Ebü'l-Beşer *–aleyhi selâmullâhi'l-ekber–* efendimiz dahī bu dağlardan celb edilen taşlar ile tarh-efgen-i esâs olmuş idi.

nişânesi olmak içün Cibrîl-i emîn'in Cebel-i Ebû Kubeys'den getirdiği Hacerü'l-esved'i, el-ân bulunduğu mahall-i mübâreğe koyup üzerini örmeğe başladı.

Hacerü'l-esved, ol zamân harem-i muhterem-i Mekke hudûdunu kâmilen tenvîr edecek derece ziyâ-dâr ve dırahşân idi. Sonraları sevâdî-yi isyân-ı ehl-i Câhiliyyet'le siyâhlandı.

İşbu imâret-i celîlede Cibrîl-i emîn mi'mârlık edip Cenâb-ı İsmâ'îl taş ve çamur getirmiş ve peder-i mükerremleri İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–* dahī dîvârcılık hizmetini îfâ eylemişdir.

Hacer-i sevâd-gevher-i mezkûr, Tūfân-ı Nûh Vak'ası'nda alâ-tarîkı'l-emâne, Cebel-i Ebû Kubeys'e bırakılmış idi. Cibrîl-i emîn mezkûr dağdan alıp Hazret-i İbrâhîm'e getirmiş ve müşârun-ileyh mebde'-i tavâf nişânesi olmak tasavvur-ı âlîsiyle Kâ'be-i mu'azzama'nın Rükn-i şarkī'si dîvârına vaz' u nihâde eylemişdir. Hâlâ cebel-i mezkûr zirvesinde bulunan mescid-i şerîf mihrâbının karşısında bir hücre olup burası beyne'l-ahâlî, zamân-ı Tūfân'da Hacer-i esved'in hıfz edildiği mahal olmak üzere ziyâret edilmekdedir.

Diğer bir kavilde, İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* babasının re'y ü tensîbi üzere nişâne-i **[250]** mebde'-i tavâf olmağa enseb bir taş bulup fakat müşârun-ileyhe beğendiremediğinden diğer bir taş aramağa gitmiş idi. Bu sırada Cebel-i Ebû Kubeys lisâna gelip "Yâ İbrâhîm! Bende sana verilmek içün emâneten mahfûz bir taş vardır. Zann ederim ki senin mebde'-i tavâf alâmeti yapmak içün aradığın taş, bende bulunan emânet-i kübrâ olacakdır" demiş ve Cenâb-ı Halîl *–aleyhi's-salâtüllâhi'l-celîl–* efendimiz hazretleri, bi'z-zât hacer-i mezkûru ahz ile tehiyye eylediği mahalle yerleşdirmişdir.

Kıt'a:

Cenâb-ı Hakk'a Halîl-i celîl olan mürsel
Cemâda lutf ile hizmet buyursa nâtık olur

Belî imâret-i Beyt-i şerîf-i Yezdânî
Tekellüm etse hacer, câ-yı rükne nâtık olur

Ebî Kubeys'e kabes düşdü nâr-ı şevkinden
Cemâl-i Kâ'be'ye karşı konulsa lâyık olur

Nazm:

خانه چو[343] شد راست بسنگی دگر *** بهر نشان خواست برنگی دگر
تازه گلی رسته زباغ خليل *** روشن ازو گشته چراغ خليل **[251]**
كرد ندايى جبل بو قبيس *** كز يمن آن نعره شنيدى اويس[344]
شسته چو گرديد بطوفان جهان *** بازشد آن خانه سوى آسمان
گفت كه آن خانه كه جبريل برد *** سنگى از آنم به وديعت سپرد
باز[345] ستانيد وديعت زمن *** باز نهيدش به حد خويشتن[346]

(Fütûhu'l-Haremeyn)

Kâ'be-i mu'azzama ebniye-i mübârekesinin dîvârları yükselip iskele isti'mâline ihtiyâc göründükde, Hazret-i Halîl bir hacer bulup iskele makāmında kullandı ki bu hacer-i şerîf, Ra'le binti Amr b. Cürhüm'ün, üzerinde kā'in-pederi İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ı yıkadığı seng-i cevher-dengdir.

---

343 [Metinde «چه».]
344 [Metinde «او بس».]
345 [Metinde «ماز».]
346 [Ev başka bir taş ile inşâ edilince, alâmet olarak başka bir nişan istedi.
Halîl'in çerâğını aydınlatan, onun bağında yeşermiş olan tâze güldür.
Cebel-i Ebû Kubeys öylesine bir nidâ etti ki nârasını Yemen'de Üveys duydu.
Cihan, Tufan ile yıkanırken o ev tekrar gökyüzüne yükseldi.
(Cebel-i Ebû Kubeys) dedi ki "Cibril o evi götürürken, bana ondan bir taş emânet etti.
Bu emâneti benden geri alın ve onu kendi yerine koyun."]

Mekke-i mükerreme'de el-ân Makām-ı İbrâhîm nâmıyla meşhûr ve müte'ârif olan seng-i mübârek, İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın iskele makāmında kullandığı hacer-i müteberrek olup "Beytullâh" ebniye-i mes'ûdesinin dîvârları yükseldikçe Makām-ı şerîf-i mezkûr irtifâ' ve Cenâb-ı İbrâhîm yere ineceği zamânlar hey'et-i asliyyesine irticâ' ederdi.

Makām-ı şerîf-i mezkûrun şekl ü sûreti ve üzerine yapdırılmış olan ebniyenin hey'et-i vaz'iyyeti, yedinci vechenin birinci sūretinde mastūrdur.

Beyt-i izzet ebniye-i şerîfesi dîvârlarının irtifâ'ı 9 arşına resîde **[252]** oldukda, Hazret-i Halîl üzerini açık ve bâb-ı mu'allâ-cenâbını zemîn-i Metāf'a mülâsık bırakıp ittisāline ağaçdan bir çârtāk i'mâl ve "Ağnâm-ı İsmâ'îl Ağılı" denilen mahall-i latīfi derûn-ı feyz-meşhûn-ı Kâ'betullâh'a idhāl ile Beyt-i Hudâ'ya giren şahsın sağ tarafına gelecek yere, etrâf u eknâfdan vürûdu melhûz olan hediyyeleri vaz' u hıfz eylemek içün 3 arşın umkunda bir hufre-i cesîme hafr ile binâ-yı sa'âdet-mebnâ-yı Kâ'betullâh'ı ikmâl ([sene] 3574)[347] etdi ve zikr olunan hufreye Ahsef nâmını verdi.

Ağnâm-ı İsmâ'îl Ağılı dedikleri mevkı'-i latīfe, zamânımızda "Hicr-i İsmâ'îl" ıtlâk olunur ki mahall-i şerîf-i mezkûr, Cenâb-ı Hâcer'in medfenidir.

Müverrihler, Kâ'be-i mu'azzama buk'a-i mes'ûdesinin bâb-ı füyûzāt-nisāb-ı âlîsine asr-ı İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-ta'zīm–*de kanad geçirilmemiş olduğunu ve binâ-ber-în Beytullâh'ın, Melik Tübba'-ı Himyerî'nin Medîne-i münevvere'den avdetle îfâ-yı hac ve ziyâret eylediği zamâna kadar açık kalmış bulunduğunu rivâyet ederler ki dördüncü vechenin üçüncü sūretinde güzâriş-pezîr-i beyân olduğu üzere, Tübba'-ı Himyerî Beytullâh'ın sa'âdet-i ziyâretine mazhar düşdüğü vakit, bâb-ı felek-cenâb-ı Kâ'betullâh'a, kilîdi üzerinde yek-pâre bir kanad takdırmış ve ol ebniye-i mukaddeseye bir de müzeyyen kisve ta'lîk eylemişdir.

---

347 Hilkat-i âlemin 3574'üncü senesi, hicretden 2642 sene mukaddemdir.

Cenâb-ı İbrâhîm *–aleyhi't-tahiyyetü ve't-tekrîm–* efendimiz, Kâ'be-i mu'azzama'nın temelini hafr ederken tesādüf eylediği esâs-ı kadîm taşları arasında bir taş görmüşdür ki bu taşın üzerinde «أَنَا اللهُ ذُو بَكَّةَ، خَلَقْتُ الرَّحِمَ، وَشَقَقْتُ لَهَا اسْمًا مِنِ أَسْمَائِي، فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ، وَمَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ» ibâre-i bedî'ası mastūr idi. Lisân-ı İbrânî'den mütercem olan terkîb-i mezkûrun Türkçesi; "Ben, Mekke'nin **[253]** sāhibi olan Allâh'ım. Rahmi halk edip esmâ-yı hüsnâ-yı ilâhiyyemden Rahmân ismimle tesmiye etdim. Her kim ona vâsıl olur, ya'nî sıfat-ı rahm ile ittisāf ederek icrâ-yı muktezāsına sâ'î bulunur ise ona mücâzât-ı hasene ederim ve hilâfında bulunanları ikāb ederim" demekdir.

Bu terkîb-i celîl, fevâ'id-i sıla-i rahmi şâmil olup birinci vechenin birinci sūretinde beyân edildiği üzere, Kâ'be-i mufahhame'nin bir ismi de Rahm'dir.

İmâm Vâkıdî, zikr olunan taşın yeşil bir taş olduğunu ve üzerinde sutūr-ı âtiyye mastūr bulunduğunu, cümle-i tedkīkātından olmak üzere nakl ü rivâyet etmişdir. İmâm Vâkıdî'nin haber verdiği satırlar şunlardır:

1. Satır: لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا رَبُّ الْبَيْتِ مُغْلِيهَا وَهِيَ قِفَارٌ[348] وَمُرْخِيهَا وَهِيَ قِفَارٌ[349]
2. Satır: لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا رَبُّ الْبَيْتِ مُهْلِكُ الطُّغَاةِ وَمُفْقِرُ الزُّنَاةِ وَمُخْزِي تَارِكِ الصَّلَاةِ[350]
3. Satır: أَنَا اللهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا رَازِقُ مَنْ لَا حِيلَةَ لَهُ حَتَّى يَعْلَمَ مَنْ لَهُ حِيلَةٌ أَنْ لَا حِيلَةَ لَهُ[351]

Cenâb-ı Halîl binâ-yı mukaddese-i Kâ'betullâh'dan fâriğ oldukdan sonra, oğlu İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* ile birlikde dergâh-ı Hazret-i Mu'tı'l-atāyâ'ya ref'-i dü dest du'â ve hizmet-i vâkı'alarının rehîn-i ka-

348 [Metinde «قزار».]
349 [Benden gayrı ilâh yoktur; ben Beyt'in Rabbiyim. Ben, o toprak susuz ve kurakken oradan su çıkaranım; hiçbir bitki yokken orayı münbit hâle getirenim.]
350 [Benden gayrı ilâh yoktur; ben Beyt'in Rabbiyim. Tağutları helâk eden, zânîlerin belini kıran ve namazı terkedenleri de rezil rüsvây edenim.]
351 [Ben Allâh'ım; Ben'den başka ilah yoktur. Ben hiçbir çâresi olmayanın rızkını verenim. Hattâ çâresi olanlar dahî çâresiz olduklarını bilirler.]

bûl ve icâbet olmasını ricâ eylediler. Onun üzerine **[254]** Cibrîl-i emîn ecniha-bast-ı nüzûl olup "Hizmetiniz nezd-i ilâhiyyede kabûl oldu" dedikden sonra önlerine düşüp menâsik-i haccı îfâya delâlet eyledi idi.

Halîl-i celîl, Cenâb-ı Cibrîl'in delâlet-i vâkı'asıyla farîza-i hacc-ı şerîfi edâ ve kâffe-i şerâ'it-ı menâsiki cüzdân-ı hâfızasına sebt ü imlâ eyledikden ve İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* ile muvâda'a etdikden sonra avdet ve Cebelü'r-Rahme zirvesine su'ûd ile bir kerre Berrü'ş-Şâm ve bir kerre de Mekke-i mu'azzama-i sa'âdet-irtisâm taraflarına atf-ı nazar-ı dikkat ederek, Şâm'ın letāfet ve ciyâdet-i âb u havâsını ve kıt'a-i mukaddese-i Hicâziyye'nin harâret ve sühūnet-i tākat-fersâsını hātıra getirip oğlunun bir mevkı'-i senglâh içinde kalmış olduğuna acıdı ve hakkında uzun uzadı bir du'â etdikden sonra, ayağını üzengiye basıp Şâm tarafına azîmet eylemek istedi idi. Hâlbuki o aralık ﴿وَأَذِّن فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾[352] irâde-i celîlesiyle halk-ı âlemi hacc etmeğe da'vete me'mûr ve ta'yîn buyurulduğundan, ayağını üzengiden çıkarıp "Yâ Rabbî; tavâf-ı Kâ'be'yi kullarına farz etdin ve bu hān-ı amîmü'n-nevâle onların da'vet edilmesini bu kuluna emr eyledin. Ben onları nasıl da'vet edebilirim ki aktār-ı şark u garbdan gelip edâ-yı nüsük-i hac ve tavâf etsinler" su'âlini bi'l-îrâd; "Yâ İbrâhîm, sen sadâ-yı bülend ile da'vet eder isen, ben senin sesini sâmi'a-i halâyıka îsāl ederim" cevâb-ı hikmet-nisābını ahz ile bâb-ı sa'âdet-me'âb-ı Kâ'be'nin sağ tarafında bırakmış olduğu Makām-ı[353] şerîf seng-i cevâhir-dengi üstüne çıkıp parmaklarını kulaklarına tıkadı ve şark ve garba müteveccihen; "Yâ ibâdallâh! Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretleri, bana kendi içün yapdırdığı Kâ'be-i mu'azzama'yı hac ve tavâf etmenizi emr u irâde buyurdu. Da'vet-i müstevci-

352 ["Ve nâs arasında haccı ilân et." Hacc, 22/27.]

353 Makām-ı şerîf, ol vakit o kadar irtifâ' etdi ki rûy-i zemînde mevcûd olan dağlardan tamâm 40 arşın aşağıda kaldı.

bü'l-mağfiret-i ilâhiyyeye icâbet ve nüsük-i mefrûzayı îfâya müsâra'at edin" makāle-i belîğasıyla fermân-ı vâcibü'l-mutā'-ı Hudâ'yı işâ'a vü i'lân eyledi. **[255]**

Müşârun-ileyhin nidâ-yı vâki'ini gerek âlem-i şühûdda, gerekse aslâb-ı âbâ ve erhâm-ı ümmehâtda bulunanlardan âlem-i ezelde hacc etmesi takdîr kılınan ümmet[354] efrâdının kâffesi duyup lebbeyk-zen-i icâbet olmuşdur.

Rivâyet

Hazret-i Halîl, ümmet-i Ahmediyye'nin lebbeyk-zen-i icâbet olduklarını duyup ziyâdesiyle sevinmiş ve Cenâb-ı Hakk'a, "Yâ Rabb, ben bunlara bir ziyâfet vermek isterim" deyip şeref-sādır olan fermân-ı ilâhî üzerine yerden bir kabza hāk alarak etrâf-ı erba'asına serpmiş idi. Onun üzerine bu toprağın isābet etdiği yerlerde, ba'de-zamânin tuz ma'deni zuhûr edeceğinden, bu ma'denin ilâ-kıyâmi's-sâ'a kendi tarafından benî beşere bir ziyâfet olduğu, bâ-vahy-i kerîm zât-ı âlî-yi risâlet-penâhîlerine beyân ve tefhîm buyuruldu.

"Bundan evvel tuz yok muydu?" denir ise buna, "Allâh te'âlâ kâffe-i ma'âdini halk etmiş ve her birinin zuhûrunu bir sebebe ta'lîk buyurmuş idi. Tuz ma'deninin zuhûruna da müşârun-ileyh efendimizin toprak serpmesi vesîle oldu", cevâbı verilir. *(Muhâdaratü'l-evâ'il)*

Halîlullâh'ın âvâze-i da'vetini en evvel Yemen ahâlîsi duymuşdur. İnde'l-ba'z, Cürhüm b. Kahtān cümleden evvel işitmişdir. Ma'a-mâ-fîh, Cürhüm dahī ehl-i Yemen'dendir.

---

354 Bu ümmet, Hātemü'n-nebiyyîn efendimiz hazretlerinin ümmeti olmak üzere mervîdir.

Nazm:

کار چه بر وجه ثواب آمدش *** ﴿أَذِّن فِي النَّاسِ﴾ خطاب آمدش **[256]**
خانۀ دل چون نبود ز آب و گل *** داد اذان[355] تا شنود گوش دل
هر که در اصلاب و در ارحام بود *** زمزمۀ صیت اذانش[356] شنود
هر شنونده بشتابنده گی *** ساخته از سرّ قدم بنده گی
خلق از آن روز قدم سوده اند *** بی سبب این راه نه پیموده اند[357]
(Fütûhu'l-Haremeyn)

Rivâyet olunduğuna göre, bir âdemin her kaç kerre hacc etmesi mukadder ise Hazret-i Halîl'in âvâze-i da'vetine o kadar kerre cevâb vermiş, ya'nî bir def'a hacca gidecekler bir ve iki yâhūd üç veyâ daha ziyâde hacc edecekler, haclarının adedi mikdârı *"lebbeyk"* demişdir.

Yemen kıt'asında bulunan ümmet-i Muhammediyye'nin, ekseriyyet üzere her sene hacc etmekde olduklarına bakılır ise Yemen kıt'ası müslümânlarının kıta'ât-ı sâ'ire müslümânlarından ziyâde lebbeyk-zen-i icâbet oldukları anlaşılır.

Ba'zı müverrihler, "Hazret-i İbrâhîm, halkı Makām-ı şerîf üzerinde hacca da'vet etmeyip Cebel-i Ebû Kubeys yâhūd Cebel-i Sebîr'e su'ûd ile îfâ-yı me'mûriyyet etdi" dediler ise de kavl-i evvel inde'l-cumhûr musaddak ve binâ'en-aleyh akvâl-i sâ'ireye müreccahdır.

---

355 [Metinde «ازان».]
356 [Metinde «ازانش».]
357 [İşleri öylesine doğru yoldaydı ki ona ﴿أَذِّن فِي النَّاسِ﴾ "İnsanlar arasında haccı ilân et" (Hacc, 22/27.) hitâbı geldi.
Gönül evi topraktan ve balçıktan değildi; dolayısıyla gönül kulağının duyması için ezân okudu.
Babasının belinde veya annesinin rahminde olan herkes onun ezânının sesini duydu.
Bu sesi duyan herkes acele ile sırr-ı kadem mûcebince kulluk etti.
O günden beri insanlar ona doğru yola çıkmış ve bu yolu boşuna kat etmemiştir.]

Cenâb-ı İbrâhîm, bu sūretle dahī ikmâl-i me'mûriyyet ederek, Makām-ı şerîf'den **[257]** yere indikde, Cibrîl-i emîn nâzil olup müşâ-run-ileyhi oğluyla berâber Cebel-i Safâ'ya ve oradan Cebel-i Merve'ye getirerek, hudûd-ı harem-i Mescidü'l-Harâm'ı irâ'e ve gösterilen yerlere alâmet-i mahdûde-i fârika olmak içün birer taş rekz edilmesini tavsiye etdi. Hazret-i Halîl dahī Cenâb-ı Peyk-i celîl'in irâ'e eylediği yerlere vaz'-ı alâmet[358] ve şehr-i zi'l-hiccenin 7'nci günü Beyt-i şerîf muvâcehe-sinde bir hutbe-i belîğa tilâvet eyledi.

Şimdi beher sene zi'l-hiccenin 7'nci günü Mescidü'l-Harâm minbe-rinde bir hutbe-i mahsūsa okunmakda ve bu hutbe ile menâsik-i hac mesâ'ili ta'rîf ve tafsīl kılınmakdadır. Hutbe-i mezkûre esnâsında Haz-ret-i İsmâ'îl *–aleyhi's-selâmullâhi'l-celîl–* zânû-zede-i ihlâs ve edeb olduğu hâlde pederinin îrâd eylediği hutbeyi istimâ' eylerdi.

Ertesi günü ikisi birden Harem-i şerîf'de ihrâm-bend-i niyyet olup mâşiyen Mina'ya azîmet ve yollarda tehlîl ve telbiye ederek ol gece Mes-cid-i Hayf'ın bulunduğu mevkı'-i latîfde beytûtet edip her vakti hîn-i hulûlünde olmak şartıyla evkāt-ı hamse namâzlarını edâ ve ol güne yevm-i "Terviye" nâmını i'tā eylediler ki bu nâm-ı hikmet-irtisâm yuka-rıda ifâde olunduğu üzere, zebh-i İsmâ'îl vak'a-i celîlesinden iki gün ev-vel tedârik ve tehiyye edilmiş idi.

Birgün sonra ki zi'l-hiccenin 9'uncu günü idi, sabâh namâzını kıldık-dan ve güneş, Cebel-i Sebîr üzerine yayıldıkdan sonra, vâdî-i füyûzât-me-bâdî-i Arafât'a gidip Mescid-i Nemire denilen mahall-i mübârekde durdu-lar. **[258]** Bu mecid-i şerîfin bir ismi de "Mescid-i İbrâhîm" olup hüccâcın öğlen ve ikindi namâzlarını muttasılen kıldıkları ma'bed-i latîfdir.

Yevm-i mezkûrda alemleri göstermek ve menâsik-i haccı ta'rîf ve tefhîm eylemek içün Cibrîl-i emîn dahī müşârun-ileyhümânın yanların-da olduğundan, hudûd-ı sa'âdet-mahdûd-ı Arafât'ı kâtı' olan alemeyni ta'rîf ve irâ'e eyledi.

---

358 Bu alâmetlerin ne sūretle vaz' edilmiş ve ne zamâna kadar devâm etmiş oldu-ğu, "Mîkāt-ı Kâ'betullâh" bahsinde mastūrdur.

Hazret-i İbrâhîm, ba'dehû Mescid-i Sahre ıtlâk olunan mahall-i mukaddese girerek İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ı bir mahalle iclâs etdikden ve kendisi ayak üzere birtakım sözler söyledikden sonra zuhr, asr namâzlarını muttasılen edâ ve kā'imen zikr u tesbîhe i'tinâ ederek, ba'de'l-gurûb Müzdelife vâdîsine avdet eyledi.

Hazret-i İsmâ'îl'in oturduğu mevkı', kayalık arasında vâki' gayr-ı muntazam bir namâz-gâh idi. Şimdi burasının Ser-kāfile-i enbiyâ *–alâ nebiyyinâ ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretlerinin mahall-i vakfesi olduğunu ve İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın îrâd-ı kelimât eylediği mahallin dahī şimdi Mekke kādīlarının Arafât hutbesini okudukları mevkı' bulunduğunu rivâyet ederler.

Müzdelife vâdîsinde dahī akşamla yatsı namâzlarını muttasılen kıldıkdan sonra, remy-i cemerât içün kırk dokuz aded ufak taşcağız topladılar ve o gece Müzdelife'de kalıp sabâh namâzını ba'de'l-edâ, ikisi birlikde nehzat ve bir müddet sonra Vâdî-i Muhassir[359] denilen mahalle muvâsalat eylediler.

Vâdî-i mezkûrda 500 arşın kadar yeri seyr-i serî'le geçip hudûd-ı **[259]** vâdî hāricinde, yine âdet üzere yürüyerek Mina bâzâr-gâhına vâsıl ve burada Müzdelife'den aldıkları ahcârın yedisiyle "cemretü'l-Akabe"yi taşlayıp Mescid-i Hayf arsasına, ya'nî Mekke'den gelirken geceledikleri mevkı'e nâzil oldular. Ba'dehû birer kurbân tedârikiyle Mescid-i Menhar –burası Mina'nın Mescid-i Hayf cihetinde ziyâret olunur bir mescid-i latīfdir– denilen yerde kesip Mina'ya yevm-i vürûdlarının üçüncü günü, ba'de'z-zevâl remy-i cemerât usūl-i meşrû'asını ikmâl ile Mekke-i mükerreme'ye doğru tevcîh-i metāyâ-yı akdâm ve öğle namâzını kılmak içün

359 Muhassir, Mina ile Müzdelife arasında ve 545 zirâ' tūlünde bir vâdî ismidir. Ashâb-ı fîl, burada yorulup dermânde olduğu, sebeb-i tesmiyedir. Buradan vakār ve sekînet üzere geçilmesi sünnet-i seniyye-i Ahmediyye cümlesinden olmağla, hüccâc kāfileleri bu vâdîye vüsūlde ağır ağır yürürler. Gerek bu vâdîde ve gerek Batn-ı Urene Vâdîsi'nde vakfeye durmak câ'iz değildir.

bir müddet, Muhassab denilen vâdîde[360] ârâmla harem-i şerîf-i Kâʻbetullâh'a avdet etdiler.

Hazret-i İbrâhîm, bi'l-âhare Berriyyetü'ş-Şâm'ı teşrîf ve ertesi sene Cenâb-ı Sâre ile İshâk *–aleyhi's-selâm–* birlikde olarak, îfâ-yı farîza-i hacc-ı şerîf eylediler. Hazret-i Sâre, bu seferde İsmâʻîl *–aleyhi's-selâm–*dan fevka'l-âde hürmet ve riʻâyet gördüğünden, kendi etdiğini hātıra getirip rehîn-i şerm-sârî vü hacâlet olmuş ve ilâ-vefâtihâ Cenâb-ı İsmâʻîl'e izhâr-ı vedâd u muhabbet etmişdir.

Hazret-i Halîl, âlem-i şühûdda bulundukça, İshâk *–aleyhi's-selâm–*ı istishâben her sene Mekke-i mükerreme'ye gidip geldi ve İshâk *–aleyhi's-selâm–* dahī peder-i büzürg-vârlarının vefâtından[361] sonra beher yıl hāk-i ıtır-nâk-i Hicâz'a giderek, birâder-i ekremiyle mülâkāt ve bu vesîle-i esîle ile teşyîd-i bünyân-ı hubb u muvâlât u musāfât etmeği âdet edindi. **[260]**

Kıtʻa:

İki birâder idi devlet-i risâlete yâr
İkisine dahī hulk-ı Halîl idi girdâr
Birisi Şâm'a bedr-i nûr u fer bahşâ
Biri Hicâz diyârına mihr-i pür-envâr

Birinde Sâre cemâli ser-âyetinden kâm
Birinde hicret-i Hâcer safâ-yı muʻcize-kâr
Birisi Seyyid-i kevneyn'e cedd-i emced-i pâk
Biri saʻâdet-i esbâta menşe-i muhtâr

---

360 Buraya Ebtah dahī denir. Mekke'ye girilecek yerde, yaʻnî Hacûn Makberesi ittisālinde taşlı bir mevkıʻdir. Arafât'dan avdet eden hüccâcın bu mevkıʻde oturup öğlen, ikindi, akşam, yatsı namâzlarını edâ etdikden ve yatıp biraz uyku uyudukdan sonra Mekke'ye girmeleri, sünnet-i seniyye cümlesindendir.

361 Hazret-i İbrâhîm, hicret-i nebeviyyeden 2718 sene evvel irtihâl buyurdular.

صلواتنا بإكمال الخلوص صادرة *** عليهما بزمان العشي والإبكار[362]

İshâk *–aleyhi's-selâm–*dan sonra tâc-ı pür-ibtihâc-ı nübüvvetle tetevvüc edenlerin ve müşârun-ileyhimin nübüvvet ve risâletlerini tasdîk edenlerin cümlesi, hacc-ı şerîfe devâm ederler ve hattâ havâriyyûn-ı Cenâb-ı Mesîh, hudûd-ı Mescidü'l-Harâm'a vâsıl oldukları zamânlar, hasbe't-ta'zīm dâbbelerinden[363] inip bilâ-pâpûş yürürler idi.

Lâyiha

Akvâm-ı Amâlika ve Cerâhime'nin Mekke-i mükerreme'de ne sūretle teksîr-i kuvvet ve teşkîl-i hükûmet eyledikleri zikrindedir.

İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın Ra'le binti Mudād b. Amr b. Sa'îd **[261]** b. er-Rakīb b. Heyy[364] b. Nebt b. Cürhüm b. Kahtān'dan on iki nefer evlâdı revnak-bahş-ı gehvâre-i şühûd olmuşdur. Fakat bunlardan Sâbit ile Kaydâr ve Katūrâ'dan gayrısının isimleri, beyne'l-müverrihīn mechûl ve tavâ'if-i sahîhü'n-neseb-i Arab'ın cümlesi, Kaydâr ile Sâbit'in mahsūl-i şecere-i sülâlesi olduğu rivâyet-gerde-i fühûldür.

İbn Hişâm, eser-i hāmesi olan *Siyer*'de evlâd-ı İsmâ'îl'i;[365] Sâbit yâhūd Nâbiten[366] [نَابِتًا], Kayzeru[367] [قَيْذَرُ], Ezbüle[368] [أَذْبُلَ], Mübişşen[369] [مُبِشًّا],

---

362 [En hālisāne salâtlarımız, gece gündüz o ikisinedir.]

363 [Metinde sehven «دابه».]

364 [Metinde «حسن».]

365 [Eyüb Sabri Paşa kaynak olarak İbn Hişâm'ın *Siyer*'ini zikrettiğinden, İsmâîl (a.s.)'ın çocuklarını bu eserden aldık ve gerek görülen yerlerde tashih ve tâmir yapmayı tercih ettik. Bununla berâber, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de görülen farklı imlâları da dipnotta, aşağıda belirttik. Teferruatlı mâlûmât için bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, s. 4-5.]

366 [Metinde «نابت».]

367 [Metinde «قيدار».]

368 [Metinde «ذبل».]

369 [Metinde «منشى».]

Misma‘an[370] [مِسْـمَعًا], Mâşî[371] [مَاشِـي], Dimmâ[372] [دِمَّـا], Taymâ [طَيْمَـا], Yatūra[373] [يَطُـورَ], Ezeru[374] [أَذَرُ], Nebişe[375] [نَبِـشَ], Kayzümâ[376] [قَيْذُمـا] tertîbi üzerine ta‘dâd etmiş ve *Miftâhu'l-İber*[377] sāhibi dahī Nâbit yâhūd Nebt, Kaydâr[378] [قيـدار], Ehyül[379] [اهيـل], Meyâm[380] [ميـام], Mişma‘ [مشـمع], Dûmâ[381] [دومـا], Mesâ[382] [مسـا], Haddâr[383] [حـدار], Teymâ [تيمـا], Batūr [بطـور], Nârfeş[384] [نارفـش], Kadümâ [قدمـا] olmak üzere tashîh eylemiş ise de bu rivâyetlerin ikisi de hilye-i kabûlden âtıldır.

---

370 [Metinde «مسمع».]
371 [Metinde «ماش».]
372 [Metinde «دماء».]
373 [Metinde «انطور».]
374 [Metinde «ازر».]
375 [Metinde «تيش».]
376 [Metinde «قبذما».]
377 [*Miftâhu'l-İber*, İbn Haldûn'un târih kitabı *Kitâbü'l-İber*'in ikinci ve üçüncü kitaplarının tercümesidir. Tanzîmât devri devlet adamlarından Abdüllatîf Subhî Paşa, Mısır'dayken Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle eseri tercüme etmeye başlamış ve daha sonra tercümeyi tamamlayarak 1276 (1859-60) yılında İstanbul'da bastırmıştır. Bkz. Ali Akyıldız, "Subhi Paşa, Abdüllatif", *DİA*, XXXVII, s. 451.
Hz. İsmâîl –*aleyhi's-selâm*–ın çocuklarının adlarını kaydederken, hemen yukarıda İbn Hişâm'ın eserinde benimsediğimiz usûlü burada da tatbik ettik. *Miftâhu'l-İber*'deki isimleri esas kabul edip gerekli yerlerde tashih ve tâmir yaptık ve *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de görülen farklı imlâları da dipnotta, aşağıda belirttik. Ayrıntılı mâlûmât için bkz. İbn Haldûn, *Miftâhü'l-İber*, trc. Subhî Bey, s. 52.]
378 [Metinde «قيدر».]
379 [Metinde «اديبل».]
380 [Metinde «بسام».]
381 [Metinde «ذومان».]
382 [Metinde «ما».]
383 [Metinde «حرّاه».]
384 [Metinde «ناقش».]

Müverrihler, Cürhüm'ün babası Kahtān'ı ta'rîf ve beyânda dahī girîve-i ihtilâfa düşmüşlerdir.

Ba'zı müverrihlerin zehâb u i'tikādınca Kahtān an-asıl bir ferişteh idi. İrtikâb eylediği cürüm ve hatā sebebiyle hil'at-i melekiyyeti nez' olunup insân şeklinde rûy-i zemîne gönderilmiş ve hîn-i nüzûlünde kerâyim-i Amâlika'dan birini tezevvüc eylediğinden, Cürhüm-i sâlifü'z-zikr husūle gelmişdir. Lâkin bu i'tikāda zâhib olanların hatāları derkârdır. Ferişteh dedikleri Kahtān, evlâd-ı Nûh *–aleyhi's-selâm–*dan Âbir b. Şâlih'in oğludur; tebelbül-i elsine vukū'unda arz-ı Yemen'e nüzûl ile kendine arz-ı tâbi'iyyet edenlere hükümdârlık edip Yemen hükümdârlarının birincisi olmuşdur.

İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–* 89 yaşına girdikde, peder-i azîzleri vefât **[262]** ve kırk bir sene mürûrunda kendileri dahī terk-i âlem-i hayât edip hükûmet-i celîle-i Mekke idâresini Kaydâr ile Sâbit ve Katūrâ'ya bırakdılar idi. Sâbit b. İsmâ'îl *–aleyhi selâmullâhi'l-celîl–*, pederlerinin irtihâlinden sonra, hükûmet-i mevrûse-i Mekketullâh'ı hüsn-i idâreye muvaffak oldu ise de müşârun-ileyhin vukū'-ı vefâtında, vâlidesi Ra'le'nin öz babası ve pederi, İsmâ'îl *–aleyhi selâmullâhi'l-celîl–*in kā'im-pederi Mudād b. Amr Cürhümî, kızının, –ya'nî dâmâdı müteveffâ Sâbit'in– evlâdlarını hacr-ı terbiyetinde bulundurmak şartıyla, hükûmet-i celîle-i Beldetullâh'ı bi'l-ihtihsāl, kabîlesi efrâdına riyâset ve e'âzım-ı kabâ'il tarafından vukū' bulan teklîf üzerine, Cebel-i Ebû Kubeys'in Şi'b-i Ebû Tālib cihetinde vâki' Ku'aykı'ân Dağı[385] şâhikasına ve bu dağın etrâfında bulunan tepelere çıkıp rekz-i hıyâm-ı ârâm u ikāmet etmiş ve Katūrâ[386] aşîretinin ser-kabîlesi olan Semeyda' b. Hev-

---

385 Hacerü'l-esved ve Makām-ı şerîf-i İbrâhîm'in bulunduğu mevkı'-i latîfe muhâzî olan cibâl hudûdu dahī Mudād b. Amr'ın kabîlesi makarr-gâhından idi.

386 Katūrâ ile Cürhüm amca çocukları olup mensûb oldukları cemâ'at efrâdıyla vatan-ı kadîmleri olan Yemen'den hāk-i tâb-nâk-i Hicâz'a hicret etmişler ve

ser dahī zîr-i idâresinde bulunan cemâʻat-i Amâlika'yı alıp esfel-i Mekke'ye ve biraz müddet sonra cibâl-i Ecyâd tepelerine çekilmiş[387] olması üzerine, Mekke-i muʻazzama dâhilinde iki hükûmet-i sağīre teşekkül ederek epeyce bir zamân ehadühümâ, âharın umûruna müdâhale etmemek şartıyla, şark ve Şâm cihetlerinden gelen erzâkın öşrünü **[263]** Mudād ve garb cihetiyle Yemen taraflarından gelen şeylerin rüsûmunu da Semeydaʻ ahz ü istîfâ eylediler.

Sonraları Mudād b. Amr'ın cemâʻati, aded cihetiyle Semeydaʻ b. Hevser'in eşyâʻ ü etbâʻını geçmiş ve "Bir beldede iki hükûmetin vücûdu muzırdır" fıkra-i hikemiyyesi hükmünce, Cürhümîlerle kavm-i Katūrâ arasında bir nevʻ mülk münâzaʻası tahaddüsünden içün tarafeynde serserîler peydâ olmağla, ara sıra iki tarafın eşirrâsı birbiriyle mücâdele eder oldular.

Bu hâl-i keşmekeş ile biraz vakit geçirildikden sonra Cürhümîler birleşerek Katūrâ ta'ifesine galebe çalıp Semeydaʻı katl ü telef etmiş ve bu vakʻada alâka-i karâbet hasebiyle Benî İsmâʻîl, Mudād b. Amr Cürhümî tarafında bulunmuş olduğundan, kavm-i Katūrâ bakıyyetü's-süyûfundan tālib-i sulh olanlar ile akd olunan musālaha üzerine hükûmet-i Mekke-i mufahhame bi'l-istiklâl, Mudād b. Amr'ın dest-i tagallübüne geçdi.

Bu vakʻaya –Mudād b. Amr Cürhümî'nin iʻlân-ı istiklâl eylediği târîhe– kadar Kâʻbetullâh'ın emr-i hicâbet ve sedâneti Benî İsmâʻîl'e ve Mekke-i muʻazzama belde-i müşerrefesinin zimâm-ı idâre vü hükûmeti dahī rü'esâ-yı Cerâhime'ye münhasır idi.

---

esnâ-yı hicretde Cürhümîler, Mudād b. Amr'ı ve Katūrâ efrâdı dahī Semeydaʻı emîr edinmişler idi. Ol vakit Mekke-i mükerreme suları bol, ağaçları çok bir belde-i muhtereme olduğundan, buraya nüzûle karâr verip Mudād b. Amr, Cürhümîlerle aʻlâ-yı Mekke'den Cebel-i Kuʻaykıʻân ve hizâlarına ve Katūrâ dahī ashâbıyla Cebel-i Ciyâd ve etrâfına kondular idi.

387 Beyt-i muhtereme'nin Cidde cihetinde bulunan taraflar[ı] dahī Semeydaʻ b. Hevser'in zîr-i kumandasında bulunan cemâʻatin ârâm-gâhlarından idi.

Cürhümîler, Sâbit'in irtihâlini müte'âkıb Semeyda' b. Hevser'i öldürdüklerinden, sedânet-i Beytullâh'ı dahī ele geçirdiler. Manzūme-i âtiyyede buna dâ'ir sarâhat-i kâfiyye olmağla, buraya dercini tasvîb etdik.

Nazm:

وكنا ولاة البيت من بعد ثابت *** نطوف بتلك البيت والخير ظاهر **[264]**
كأن لم يكن بين الحجون إلى الصفا *** أنيس ولم يسمر بمكة سامر
بلى كنا أهلها فأزالنا *** صروف الليالي والحدود العواصر

Tercüme:

Bir zamân vâlî idik Mekke'de ba'de's-Sâbit
Ânı tavâf eyler idik çün şeref anda zāhir

Bir enîs yok idi der-beyn-i Hacûn tâ be-Safâ
Nâdî-i Mekke gibi vere Safâ-yı hātır

Evet! Ehli idik ayırdı tesārîf-i zamân
N'idelim böyle imiş hükm ü kazā-yı Kādir

Ebyât-ı mezkûre, Cürhümîlerin Mekke-i mu'azzama'dan tard u ihrâc edilip hükûmet-i celîle-i Mekke'nin Benî Huzâ'a idâresine geçdiğini hâkî olmak üzere, Amr b. el-Hâris Cürhümî tarafından tanzīm edilen kasīde-i tavîle cümlesindendir.

Cürhüm ve Katūrâ hükûmetlerinin usūl-i idâreleri muhtel olduğu zamân, Mudād b. Amr silâhlanmış olan ebnâ-yı kabîlesini alıp Ku'aykı'ân Cebeli'nden ve Semeyda' dahī ceng-cûyân kavmini istishâbla, Mudād Cürhümî'ye mukābele niyyetiyle, Ecyâd tarafından çıkıp Fâdıh denilen yerde birbirlerine kavuşdular idi. **[265]**

Cürhümîlerin kılınçlarıyla okları ve kargıları birbirine taka'ku' edip bir nev' sadâ verdiği içün su'ûd etdikleri cebele, Ku'aykı'ân ve Semeyda'ın askeri Ecyâd dağlarından dağınık bir hâlde indikleri cihetle, cibâl-i mezkûreye Ecyâd ismini verdiler ve iki tarafın askeri sâlifü'z-zikr Fâdıh mevkı'inde mukāteleye tutuşarak, nihâyetü'l-emr Semeyda' katl ü telef

edilip Katūrâ aşîreti efrâdı terzîl ü tahkīr olunduğuna, ya'nî efrâd-ı merkūme, şimdi Fâdıh[388] ıtlâk olunan mevkı'de re'îslerini muhâfaza edemediklerinden içün beyne'l-Arab rüsvây olduklarına mebnî, mahall-i mezkûru "Fâdıh" tesmiye eylediler.

Katūrâ cemâ'ati perâkende ve perîşân oldukda, Mudād b. Amr'a âdemler gönderip musālahaya tālib olmuşlar idi. Verilen karâr vechile, her iki tarafdan emîn ve mu'temed âdemler intihāb olunarak şürût-ı musālahayı ta'yîn içün Metābih denilen mevkı'e gönderilmiş ve işbu meb'ûslar birçok zamân idâre-i kü'ûs-ı müzâkereden sonra her iki tarafın idâresi Amr b. Cürhüm'e ihâle edilmesine karâr vermiş olduğundan, Mudād b. Amr Cürhümî bu karârdan mahzūz olup her iki taraf askerini Metābih nâm vâdîye celb ü cem'le büyük bir ziyâfet keşîde etmişdir.

Metābih, a'lâ-yı Mekke-i mu'azzama'da vâki', vâsi' bir mahal olup Mudād b. Amr Cürhümî'nin askere keşîde eylediği simât-ı ziyâfetin et'ı-mesı bu mahalde pişirilmiş olması, vech-i tesmiyedir.

Mekke-i mufahhame şehr-i mukaddesinde en evvel ma'reke-ârâ-yı vukū' olan harb, Mudād b. Amr'ın muhârebesi ve en evvel katl ü telef edilen şahıs dahī Katūrâ aşîretinin ser-kabîlesidir.

Mudād b. Amr'ın tedbîriyle teşekkül eden hükûmet-i müstakıllenin bünyân-ı nizām **[266]** ve intizāmı, refte refte kuvvet ve şevket ve Benî İsmâ'îl'e hürmet ve ri'âyet eylemekde olan kabâ'il-i Cerâhime'nin evlâd ü ahfâdı derece derece fer ü kesret bulduğundan, Mekke-i müşerrefe hükûmeti az bir zamân içinde cesâmet kesbiyle ol asrın mülûk-ı sāhib-i savleti sırasına girdi ise de arz-ı mukaddese-i Mekketullâh ol kadar nüfûsu istî'âba kâfî bir vüs'atde olmadığından, akvâm-ı kabâ'il bi'z-zarûre iclâ-yı vatana mütemâyil olup cemâ'at cemâ'at memâlik-i etrâfa dağıldılar.

388 [Metinde sehven «فضيح».]

Ma'a-mâ-fîh Cürhümîler, karâbet-i nesebiyye sevkıyle ahfâd-ı Benî İsmâ'îl'e hürmet ve ri'âyetde ihtiyât edip bu sâyede, herhangi bir semte sevk-i asker etdiler ise vâsıl-ı nasr u zafer ve nâ'il-i şevket ü fer olarak düşmân-ı kadîmleri olan Amâlika tâ'ife-i bâğıyyesini memleketlerinden sürüp çıkardılar.

Tâ'ife-i merkūme, ümem-i Sâmiyye'den ve Amlîk b. Lâv[ez] b. Üded b. Sâm b. Nûh *–aleyhi's-selâm–* ahfâdından olup teferruk-ı elsine târîhinde San'â-yı Yemen sâhasına nüzûl ve ba'dehû Haremeyn-i muhteremeyn hıtta-i mübârekesine kufûl ederek kendilerine ceng ü adâvet edenlere galebe çalıp helâk etdiler. Bunların birtakımı Şâm civârına kondular idi. Cenâb-ı Hakk'a isyân eylediklerinden Mûsâ ve Yûşa' *–aleyhime's-selâm–* kendileriyle mukāteleye ta'yîn buyuruldu.

Mısır fir'avnlarıyla Yesrib ve Hayber ve ol nevâhîyi zabt u istîlâya mazhar olan mülûk-ı cebâbire bu tâ'ifeden idiyse de Benî İsrâ'îl cümlesini istîsâl ile yerlerinde kâ'im ve Evs ve Hazrec vürûduna değin ol diyâr ahâlîsine hâkim oldular.

Amâlika tâ'ifesi akvâmının dînleri, taşlara ağaçlara perestişden ibâret idi. **[267]**

Cürhümîlerin hāk-i tâb-nâk-i Hicâziyye'den sürüp çıkardıkları Amâlika akvâm-ı hâ'inesi, eğerçi kabâ'il-i müte'addideye inkısâm ve Mekke-i mükerreme'nin etrâf u eknâfını zabtla müddet-i medîde imrâr-ı leyâlî vü eyyâm ederek şecâ'at-i fıtriyyeleriyle şöhre-i âfâk olmuş bir tâ'ife-i câbire oldukları kābil-i inkâr değil ise de hürmet-i harîm-i vâcibü't-ta'zîm-i Harem-i şerîf'i istihfâf ve ri'âyet-i müstelzimü's-sa'âdet-i Beytullâh'ı izā'a ve itlâf eylemiş olduklarına mebnî derd-i cân-güdâz-ı ye's ü hırmânla iz'âc ve kendilerinden za'îf gördükleri akvâm-ı Cerâhime'nin istîlâ-yı hücûmuyla hıtta-i mukaddese-i Hicâziyye'den tard u ihrâc olundular.

Bu bahsin tafsīlâtı, *Mir'ât-ı Medîne* dördüncü vechesinin ikinci sûretinde mastūrdur.

Mekke hükûmetinin eyâdî-i Benî Huzâ'a'ya intikāli

Cerâhime kabâ'il-i bâğıyyesi, Amâlika tâ'ifesini kıt'a-i mukaddese-i Hicâziyye'den tard u tenkîle muvaffak oldukdan ve Mudād b. Amr'ın askeri Katūrâ aşîretinin kendilerine emîr intihāb eylemiş oldukları Semeyda'ı katl ile Katūrâ cemâ'atine galebe çaldıkdan bir müddet sonra, kendileri dahī şân-ı celîl-i Kâ'betullâh'a gayr-ı şâyân âdetler ibdâ' ve gazab-ı Hazret-i Zü'l-celâlî dâ'î zemâyim-i ahlâkla ihtilâk ve ittisāf ederek birçok bid'atler ihtirâ' eylediler ve eser-i bağy u şekā vü tuğyânları olan inkıtâ'-ı âb-ı zemzeme izhâr-ı hiddetle bütün bütün azıp hürmet-i celîle-i Kâ'betullâh'ı istihfâf ve mehârim ü menâhîyi istihlâl ile Beyt-i şerîf'e mülûk u selâtīn-i etrâfdan irsâl ve takdîm kılınmış olan emvâl u hedâyâyı ahz ü sarfa kadar cür'et eylediler. Harâmı helâl bilerek halka zulm ü ta'addîye başladılar. Li-ecli'z-ziyâre Mekke-i mu'azzama'ya azîmet edenleri, ol şehr-i şehîr-i mukaddese koymamak alçaklığını tabî'at edindiler. **[268]**

Mudād b. Amr ki ol kavm-i şûmun re'îsi idi, birgün bunları toplayıp "Ey Cerâhime tâ'ifesi! Harem-i muhterem-i Hudâ'da irtikâb-ı bağy u şekā etmekden ihtirâz ve nezd-i celîl-i Kibriyâ'da karîn-i kabûl ve rızā olacak ef'âl-ı marzıyye ile iştigāle âgâz edin. Amâlika akvâm-ı bâğıyyesi, Harem-i şerîf'in hürmet-i vâcibesini izā'a eylediklerine mebnî, Cenâb-ı Kādir-i mutlak sizi onlara taslît ve ol kavm-i şûmu dâ'ire-i füyûzāt-fâhire-i hareminden ne sūretle tard u teb'îd eylediğini gördünüz! Cenâb-ı Hûd ile Sālih ve Şu'ayb *–aleyhimü's-selâm–* akvâmının ne dürlü devâhî vü belâlara uğradıklarını dahī işitdiniz! Eğer zemâyim-i ahlâkla ittisāfda ısrâr eder iseniz, hudûd-ı meyâmin-mahdûd-ı Hicâziyye'den sizi dahī onlar gibi tard u ihrâc edecek bir tâ'ife-i gālibe zuhûru, ihtimâlden ba'îd değildir" nutk-ı cihân-pesendiyle îfâ-yı nush u pend eyledi ise de "Akvâm-ı Arab içinde bizden eşca' ve cerî ve her bir esbâb ve eslihası ekmel ve kavî bir tâ'ife daha var mıdır ki gā'ile-i harb ü kıtâl ile bizi iz'âc ve

basît-ı arz-ı Mekketullâh'dan tard u ihrâc edebilsin" makāle-i mağrûrâne-siyle cevâb[389] verdiler. Fi'l-vâki', o asırda kabâ'il-i Cerâhime'den kuvvetli bir tā'ife yok idi.

Mudād b. Amr, efrâd-ı dalâlet-mu'tâd-ı kabîlesinin ıslâh-ı ahvâli hā-ric ez-imkân ve bu hâlin bir mukaddime-i dâhiye vü hüsrân olduğunu karâ'in-i hâl ile hiss u iz'ân eylediğinden, bir gece hazîne-i Beytullâh'da mahfûz olan iki aded gazâle-i zerrîn ve daha sâ'ir hedâyâ-yı bihîni ahz ile o aralık suyu munkatı' olan Bi'r-i Zemzem'e ilkā ve bi'r-i mezkûru seng ü hākle imlâ eyledi. Ba'dehû evlâd ü ahfâd-ı Benî İsmâ'îl'i bi'l-istishâb mazhar-ı hızlân olmamak tasavvuruyla, bilâd-ı etrâfa müteveccihen ce-mel-rân-ı şitâb oldu. **[269]**

Veche-i mahsūsunda beyân olunduğu üzere, Mudād b. Amr'ın Bi'r-i Zemzem'e ihfâ etmiş olduğu eşyâ-yı nefîseyi, mu'ahharan Abdülmutta-lib b. Hâşim Bi'r-i Zemzem'i hafr ederken bulup çıkardı ve ârâ-yı umû-miyye ile çekilen kur'ada âhûlar Beyt-i a'zam'ın, eşyâ-yı sâ'ire dahī Ab-dülmuttalib'in isimlerine isâbet etdi idi.

Abdülmuttalib, âhûları bâb-ı Beytullâh'ın iki cihetine ta'lîk ile Kâ'be-i ulyâ'yı tezyîn ve eşyâ-yı sâ'ireyi satıp esmân-ı bâliğasını mehâmm-ı Kâ'be-tullâh'a sarf u istihlâk ile derece-i ihlâs ve ubûdiyyetini ta'yîn eyledi.

Mudād b. Amr'ın ahfâd-ı Benî İsmâ'îl'i istishâben memâlik-i etrâfa çekildiğini müte'âkıb, Cürhümîler istedikleri gibi hareket ve icrâ-yı bağy u şekāda izhâr-ı şiddet eylediler idi. Benî Bekir b. Abdümenât b. Kinâne ile Gubşân-ı Huzâ'î kabîleleri, Cürhümîlerin azgınlığına vâkıf oldukda, üzerlerine varmak içün bevâdî-nişîn olan kabâ'il-i mütecâvireden istim-dâd ile büyücek bir cem'iyyet teşkîl etdiler ve bu cem'iyyetle Cürhümî-lere i'lân-ı harb ederek birçok muhârebeden sonra Mekke-i mu'azzama'yı muhâsara ve akvâm-ı bâğıyye-i Cerâhime'yi tazyîk u iz'âcla iş'âl-i kânûn-i

389 Mudād b. Amr'a hitāben bu makāleyi îrâd eden şakī-i Cürhümî'nin ismi Mü-cedda' idi.

muhāsama ederek, Mekke-i mu'azzama hükûmet-i celîlesini zabt ve gürûh-ı mekrûh-ı Cerâhime'yi hudûd-ı hidâyet-mahdûd-ı Kâ'betullâh'dan ihrâc u tard eylediler.

Cürhümîlerden sonra Mekke-i mu'azzama'da en evvel sandalî-nişîn-i hükûmet olan şahıs, Gubşân-ı Huzâ'î'dir. Bundan sonra Amr b. el-Hâris el-Gubşânî Mekke emîri olup Kusayy b. Kilâb'ın kā'in-pederi Huleyl b. Hubşiyye b. Selül'e gelinceye kadar, vilâyet-i celîle-i Mekke hükûmetini, bunun evlâdları tevârüs etdi.

Huzâ'îler San'â-yı Yemen şehrinin üç merhale bu'dunda vâki' Me'rib beldesi sâkinlerinden idi. Memleketlerinde Sebe b. Yeşcüb'in eser-i binâsı olan seddin nakb u hark ve Seyl-i Arim hücûmuyla bilâd-ı Sebe ahâlîsinin mahv u gark olacağı kehene-i **[270]** Me'rib tarafından haber verildiği ve bu şâyi'a-i şu'ûr-sûz, râhat-ı ahâlîyi selb eylediği cihetle, içlerinden Amr Müzeykıyâ b. Âmir b. Hârise b. Sa'lebe b. İmruülkays b. Mâzin b. Ezd b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân, efrâd-ı mutāva'at-mu'tâd-ı kabîlesini bi'l-istishâb, emvâl u eşyâsını satıp sâkin olacak bir memleket taharrîsine şitâb etdi ve uğradığı bilâd ahâlîsiyle harb u kıtâl ederek gālib geldi. Ma'a-mâ-fîh güzergâhı olan memleketlerin âb u havâsı ile imtizâc edemediğinden Zarîfe nâm kâhinenin ihtārı üzerine arz-ı mukaddese-i Hicâz'a azîmeti tasavvur edip ba'de-zamânin mîkāt-ı Mekke hudûduna nâzil ve burada ikāmet eylediği esnâda kendisine Cürhümîlerin kabâ'il-i sâ'ire efrâdını Mekke'ye idhâl etmemek efkâr-ı muzırrasına musırr oldukları haberi vâsıl olduğundan, ukalâ-yı kabîlesiyle ba'de'l-istişâre sanâdîd-i Cerâhime'ye irsâl-i peyâm ve müsâ'ade olunduğu hâlde bir müddetçik de arz-ı müşerrefe-i Mekke'de kalmak efkârında olduğunu i'lâm eyledi.

Lâkin Cürhümîler, Amr b. Âmir'in ricâsını kabûl etmeyip "Behemehâl hudûd-ı Kâ'betullâh'dan fekk-i tınâb-ı ikāmet ile diyâr-ı âhara nakl ü hicret etmeniz lâzım gelir" dediklerinden, Amr b. Âmir, "Ben

mutlakā arz-ı Mekke'de kalmak tasavvurundayım; eğer rızānız ile münâsib bir mahal irâ'e eder iseniz, sizinle karındaşcasına geçinmeğe gayret ve iktizāsına göre arz-ı nusret ve mu'âvenet ederim. Şâyed muhālefetde ısrâr eyler iseniz, mer'alarınızı gasb u zabt ve kuvve-i cebriyye isti'mâliyle sizi mesken ve me'vânızdan çıkarıp hāric-i hudûda ihrâc u tard eylerim. Eğer harbe tasaddî edecek olur iseniz, avn-i Hakk'la mukābele ve galebe edip ricâlinizi küşte-i tîğ-ı hakāret ve etfâl ü nisvânınızı beste-i zincîr-i esâret ederim" demiş ve edilen muhālefet üzerine var kuvveti bâzûya vererek, bilâ-fâsıla üç gün üç gece mukātele edip âkıbetü'l-emr Cürhümîleri kaçırmış olduğundan, Mekke-i mükerreme'yi zabt u teshīr ve ele geçirdiği Cürhümî fırkalarını kahr u tedmîr eyledi. **[271]** Bu muhârebede Bekir b. Abdümenât b. Kinâne evlâdıyla Gubşân-ı Huzâ'î dahī mevcûd idi.

Zulm ü ihânetleri seyyi'esi olmak üzere Cürhümîlerden pek çok kimesne katl ü telef olmuş ve âkıbet, cümlesi birden Mekke'den çıkarılıp Yemen dağlarına tard u teb'îd edilmişdir.

Vâkı'â, herhangi bir hükümdâr dâhil-i Mekke'de zulm etmeği i'tiyâd etmek istedi ise mutlakā helâk olmuş ve kavm u kabîlesi Mekke'den çıkarılmışdır. Hattâ bu sırra, ya'nî ol şehr-i mu'azzam a'nâk-ı cebâbireyi tebk eylediğine mebnî, Mekke'nin bir ismine de Bekke denilmişdir.

Bu vak'anın tafsīlâtına muttali' olmak isteyenlerin, *Mir'ât-ı Medîne*'de veche-i râbi'anın dördüncü sūretini görmeleri iktizā eder.

Mekke-i mu'azzama hükûmeti, eyâdî-i Cerâhime'den çıkıp Huzâ'îlerin dest-i zabt u tasarrufuna girdikde, evvelce memâlik ve büldân-ı etrâfa münteşir olan Benî İsmâ'îl, Mekke-i mu'azzama'ya avdet ve Huzâ'îlerden istihsāl-i icâzet ile arz-ı mukaddese-i Kâ'betullâh dâhilinde ikāmet eylediler.

Biraz müddet sonra, Mudād b. Amr dahī Mekke-i mükerreme'de kalmak husūsunu ricâ eyledi ise de Benî Huzâ'a efrâdı, gerek Mudād b. Amr'ın, gerekse efrâd-ı Cerâhime'den diğer bir ferdin hıtta-i tâb-nâk-i Mekketullâh'da ikāmet etmelerine muvâfakat göstermeyip "Sizden her

kim ki Harem-i şerîf hudûdunu tecâvüz eder ise onu bilâ-tevakkuf katl ederiz" cevâbını i'tā eylediler.

Mudād b. Amr, Huzâ'îlerden verilen bu cevâba sükût ile mukābele etdi ve kendi kendine "Ben de ileride bir çâresini bulup Mekke'de kalırım" dedi ise de birgün develerini aramak üzere Cebel-i Ebû Kubeys'e çıkıp mefkūd **[272]** olan develerinin eyâdî-i Benî Huzâ'a'da zebh ve taksîm edilmekde olduğunu gördü ve uzun uzadıya bir mülâhazadan sonra, "Eğer vâdîye iner isem, cevâb-ı sâbık üzere beni de katl ü telef ederler" diyerek istirdâd-ı cimâlden kat'-ı emîne ve bi'l-cümle ensār u etbâ' u eşyâ'ı yanında olarak vatan-ı kadîmi olan iklîm-i Yemen'e doğru tevcîh-i matıyye ederek arâzī-i mukaddese-i Hicâziyye'den çekilip gitdi.

Amr b. el-Hâris b. Mudād'ın âti'z-zikr kasīdesinden dahī anlaşılacağı üzere, Mudād b. Amr Cürhümî, Mekke-i mu'azzama gibi bir belde-i mes'ûde-i mübârekeyi elden çıkardığına ve fazla olarak sandâlî-yi hükümdârîden sukût edip âdî bir kabîle şeyhi menzilesinde kaldığına fevka'l-gāye mahzûn ve derd-nâk olmuşdur. Mudād b. Amr, hıtta-i mukaddese-i Hicâziyye'de fermân-fermâ-yı saltanat olan mülûk-ı Cerâhime efrâdının on ikincisidir.

Cerâhime mülûkünden en evvel sandalî-nişîn-i hükûmet olan şahıs, Kahtān b. Âbir'in oğlu Cürhüm'dür. Birâderi Ya'rub, arz-ı Yemen'de babası Kahtān'ın yerine hükümdâr olduğu zamân, arâzī-i Hicâziyye'ye müstevlî olmuş ve akvâm-ı Amâlika'ya galebe edip zimâm-ı hükûmeti ele almışdır.

Hicâz hükümdârlığı, Cürhüm b. Kahtān'ın vefâtında, oğlu Abdiyâleyl b. Cürhüm'e ve onun vefâtında Cürşüm b. Abdiyâleyl'e ve Cürşüm'ün irtihâlinde Abdülmedân b. Cürşüm'e ve ondan sonra Sakīle[390] [ثقيلة] b. Abdülmedân'a ve bi'l-âhare Abdülmesîh b. Sakīle'ye, ba'dehû

390 [Bâzı kaynaklarda «نفيلة». Meselâ bkz. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, II, s. 293.]

Mudād b. Abdülmesîh'e ve ondan sonra Amr b. Mudād'a ve Amr'ın vefâtında, birâderi Hâris b. Mudād'a ondan sonra Amr b. el-Hâris'e ve Amr'ın irtihâlinde birâderi Bişr b. el-Hâris'e ve bundan sonra Mudād b. Amr b. Mudād'a intikāl etmiş ve işte bu Mudād'ın hayâtında yukarıda ta'rîf ve tafsīl edildiği vechile, Huzâ'îler Mekke-i mu'azzama hükümdârlığını ele geçirmişdir. **[273]**

Mekke-i müşerrefe hükûmetinin Benî Huzâ'a idâresine intikālini hâkî olarak, Amr b. el-Hâris'in tanzīm eylemiş olduğu kasīdedir:

وقائلة والدمع سكب[391] مبادر *** وقد شرقت بالدمع منها المحاجر[392]
كأن لم يكن بين الحجون إلى الصفا *** أنيس ولم يسمر بمكة سامر
فقلت لها والقلب مني كأنما *** يلجلجه بين الجناحين طائر
بلى نحن كنا أهلها فأزالنا *** صروف الليالي والحدود العواصر
وكنا ولاة البيت من بعد نابت *** نطوف بذاك البيت والخير ظاهر
ونحن ولينا البيت من بعد نابت *** بعزّ فما يحظّى لدينا المكاثر[393]
ملكنا فعززنا فأعظم بملكنا *** فليس لحيّ غيرنا ثم[394] فاخر **[274]**
ألم تنكحوا من خير شخص علمته *** فأبناؤه منا وعن الأصاهر
فإن تنثني الدنيا علينا بحالها *** فإن لها حالا وفيها التشاجر
فأخرجنا منها المليك بقدرة *** كذلك بالناس تجري المقادر
أقول إذا نام الخليل ولم أنم *** أذا العرش لايبعد سهيل وعامر
وبدأت منها أوجها لا أحصاها *** قبائل منها حمير ويحابر
وصرنا أحاديثًا وكنا بغبطة *** بذلك عفتنا السنون الغواير
فسحت دموع العين تبكي لبلدة *** بها حرم آمن وفيها المشاعر
وتبكي لبيت ليس يؤذى حمامه *** يظل به آمنا وفيه العصافر
وفيه وحوش لا ترام أنيسة *** إذا خرجت منه فليست تغادر

[275]

---

391 [Metinde «سكيب».]
392 [Metinde «المهاجر».]
393 [Metinde «بعزّ يحظّى لنا المكاثر».]
394 [Metinde «كاثم».]

Tercüme:

Mekke'den hîn-i vedâ'da nice kā'il esefâ!
Dîdeden döker idi su gibi eşk-i vâfir

Bir enîs yok idi der-beyn-i Hacûn tâ be-Safâ
Nâdî-i Mekke gibi vere safâ-yı hātır

Kalmak isterdi gönül yevm-i vedâ'da anda
Mürg-âsâ kafes-i tenden olup da tā'ir

Evet! Ehli idik, ayırdı surûf-ı devrân
N'idelim böyle imiş hükm ü kazā-yı Kādir

Bir zamân vâlî idik Beyt'de ba'de'n-Nâbit
Ânı tavâf eyler idik, çün şeref anda zāhir

Vâlî olmuş idik ol Beyt'de ba'de'n-Nâbit
İzzet-i kâfiyyedir, oldu bu bizde zāhir

Beyt'e ta'zīm idin ânınla azîz olmuş idik
Anda gayrı yok idi hayy-ı karîn-i fâhir

Mahremiyyetle yakīn olduğunuz şahs-ı kerîm
Biz ile nisbetimizden size olsun hâ'ir

N'ola dünyâ beni bu hâl ile vasf etdi ise
Çünki anda bulunur hâl ü teşâcür vâfir **[276]**

Mekke'den atdı bizi kuvvet ü kudretle Melîk
Dâ'imâ böyle olur nâsda mekādir dâ'ir

Söyledim dost uyudukda uyumam zîrâ kim
Arş olmaz heme hālî-i Süheyl ü Âmir

Mekke'ye girmiş idik kavm-i kesîr evvelce
Dâhil olmuş idi Himyer çü sehâb-ı gā'ir

Biz mu'ahhar idik ol yerde fakat gıbta ile
Mazhar-ı afv idi verdi bizi devr-i gā'ir

Bu mübârek yer içün gözlerim ağlar dâ'im
Andadır Beyt-i emîn anda meşâ'ir-i zāhir

Aynım ol Beyt içün icrâ-yı dümû' eyler kim
Kuş da ol sâyede bîrûn-ı ezâ-yı gā'ir

Anda kuş kasd-ı enîs etmez iken ben çıkdım
Diye gam çekme çıkardı seni devr-i câbir

Mekke-i mükerreme hükûmet-i celîlesinin zimâm-ı istiklâl ve idâresi, sūret-i muharrere vechile Benî Huzâ'a eline geçdi ise de sonraları Amr b. Âmir'in mensûb olduğu kabîle efrâdı ale'l-cümle hummâ illetine tutulup arz-ı Mekke'de ikāmet edemeyeceklerini anladıklarından, Zarîfe-i kâhinenin re'y ü tensîbiyle Ezd, Umân ve Sa'lebe b. Amr b. Âmir, Şâm ve Ensār-ı kirâm'ın ecdâdı olan Evs [ve] Hazrec, Medîne-i münevvere memâliki civârına nakl ü hicret eylemiş ve Luhayy lakabıyla **[277]** meşhûr olan Rebî'a b. Hârise b. Amr b. Âmir dahī dâhil-i Mekke'de kalıp icrâ-yı hükûmet-i Mekke'ye ve îfâ-yı umûr-ı hicâbet-i Kâ'betullâh'a mübâderet eylemiş idi.

İhtār

Benî Huzâ'a, üç yüz sene kadar Mekke-i mu'azzama hükûmetini idâre edip bu müddet zarfında mülûk-ı Yemen taraflarından tahrîb-i Beytullâh fikriyle sevk edilen askeri dilîrâne müdâfa'alar irâ'esiyle rehîn-i inhizâm ederler idi.

Mekke-i mu'azzama'da kalmış olan Benî İsmâ'îl, hükûmet-i müstakılle-i Benî Huzâ'a idâresinde bulundukları müddet, eğerçi umûr u ârâyı hükûmete müdâhale etmediler ve hiç bir ferde muhālefet eylemediler ise de Kusayy b. Kilâb b. Mürre, Huzâ'îlerin istiklâliyyetinden üç yüz

sene sonra nisāb-ı şevket ve kudrete vâsıl ve istihsāl-i hükûmet-i Mekke'ye nâ'il olduğu cihetle, mensûb olduğu kabîlenin kâffe-i efrâdını celb ü cem' ile hudûd-ı Mekketullâh dâhilinde bi'l-iskân i'zâz ve binâ'en-aleyh beyne'l-kabâ'il "Mücemmi'" lakabını ihrâz ederek, kendine nisbet olunmakda bulunan Kureyş kabîle-i gālibesini teşkîl eyledi.

Kureyş kabîle-i celîlesi, Nadr b. Kinâne'ye müntehî bir cemâ'at olup bâlâda ta'rîf olunduğu üzere, Cerâhime akvâmının isâ'et-i vâkı'aları üzerine gazab-ı Zü'l-celâlî'ye uğramamak içün etrâf-ı bilâda dağılmışlar idi. Kusayy b. Kilâb'ın himmetiyle Mekke-i mu'azzama'da tecemmu' ve takarruş eylemiş olduklarından, bu vechenin sūret-i sâminesinde zikr olunduğu üzere "Kureyş" ıtlâk olundular.

SŪRET
«6»

Beyt-i atîk'ın def'a-i hāmisede ne vechile tecdîd olunduğu irâ'e eder.

Def'a-i hāmisede tecdîd-i izzet-sarây-ı Beytullâh'a, Amâlika akvâmı muvaffak oldular. **[278]** Ba'zı müverrihler, "Amâlika binâsı def'a-i hāmisede vâki' oldu" dediler ise de İmâm Ezrakī'nin Abdullâh b. Abbâs hazretlerinden naklen rivâyet eylediği habâyâ, binâ-yı Cerâhime'nin imâret-i Amâlika'dan sonra vukū' bulmuş olmasını telmîh ve îmâ eder. Çünki İmâm Ezrakī *Târîh*'inde şöyle diyor:

Ezmân-ı kadîmede Amâlika nâmıyla Mekke-i mu'azzama'yı vatan edinmiş bir tâ'ife olup bu tâ'ife efrâdı, ale'l-umûm ifrâtla zengin ve akviyâ-yı tavâ'if-i rûy-i zemîn idiler. Hükûmet-i belde bunların elinde idi.

Tâ'ife-i merkūmenin cümlesi, esb-i küheylânî ile beyne'l-Arab mergūb develere ve sâ'ir güzel ve makbûl hayvânlara mâlik ve nevâhî-i Mekke mer'âlarında ra'y-ı devâbba sâlik idi. Kuvvet ve kudretleri ise derece-i gāyede idi. Zamânları, asr-ı celîl-i Halîl'e tebâ'üd eylediğinden, Cenâb-ı İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi't-tekrîm–* efendimizin eser-i binâsı olan buk'a-i mukaddese harâb ve müşrif-i inhidâm olmuş idi. Binâ'en-aleyh rü'esâ-yı akvâm akd-i ittifâkla harâbe-zâr Beyt-i izzet'i tecdîd eylediler. Bu esnâda Cürhümîler dahī Mekke'de idiler. Lâkin hükûmet-i Mekketullâh ve sedânet-i Beytullâh rü'esâ-yı Amâlika'ya münhasır idi.

Bu tâ'ifenin kesb-i kuvvet ve servet eyledikleri asırda, Mekke-i mufahhame şehrinin cevânib-i erba'ası yeşil otlar ile müferrih ve dil-güşâ ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire ile müzeyyen ve mutarrâ olduğundan, tâ'ife-i merkūme kemâl-i iyş ü işret ve nihâyet fısk u fezâhat ile Mekke-i mu'azzama'da imrâr-ı zamân ve âhiru'l-emr zulm ü fesâdı i'tiyâd ile izhâr-ı bağy u isyân etdiler. Şekāvetleri bir dereceye varmış idi ki para

almadıkça ne sâye-i eşcârda âdem oturdurlar ve ne de kuyularından bir yudum su içirirler idi. Devlet ü dârâtları, âkıbetü'l-emr zâ'il ve kevkeb-i ikbâl ü şevketleri nahs u idbâra mâ'il olmağla, nihâyet bir nev' karınca iz'âcıyla terk-i diyâra mecbûr oldular. **[279]** Eğerçi mesken ve me'vâ-yı kadîmleri olan Yemen diyârına hicret eylediler ise de orada dahī yaşamayıp ale'l-umûm helâk oldular.

Azgınlıkları imtidâd eylediği müddet, Beytullâh ebniye-i mukaddesesi muhâfazasına bakılmamış olduğundan, tecdîd etdikleri buk'a-i mukaddese-i Beytullâh'ın o yüksek[395] dîvârları, bütün bütün mahv u harâb u tebâh olup fakat esâs-ı adîmü'l-indirâs-ı İbrâhîm üzere, mevzū'-ı ahcârdan biraz taşlar kalmış olduğundan, halk burasının Beytullâh arsa-i mübârekesi olduğunu bilip etrâfında devr u tavâf ederler idi. Bi'l-âhare Cerâhime tâ'ifesi tecdîd eyledi.

395 Akvâm-ı Amâlika tarafından tecdîd olunan Kâ'betullâh'ın dîvârları fevka'l-gâye yüksek yapılmış ve dâhil ve hārici nukūş-ı gûn-â-gûn ile tezyîn edilmiş idi.

SŪRET
«7»
Beyt-i ekrem'in altıncı def'ada ne sūretle yenilendiğini ta'rîf ve irâ'e eder.

Binâ-yı kadîm-i Kâ'betullâh'ı def'a-i sâdisede tavâ'if-i Cerâhime'den Hâris b. Mudād[396] el-Asgar yenileyerek, bâb-ı mu'allâ-yı Kâ'betullâh'a iki kanad tak[dık]dan sonra bir de kilîd geçirdi. Bunun sebebi ise zuhûru Ebû Cüheym b. Huzeyfe *–radıyallâhu anh–*den rivâyet olunan seylin Beyt-i izzet'i harâb etmiş olmasıdır. Seyl-i mezkûr, a'lâ-yı Mekke'den nâzil ve Beyt-i şerîf içine dâhil olup akvâm-ı Amâlika tarafından tecdîd edilmiş olan ebniye-i mes'ûde-i Beytullâh'ı hedm ü harâb eylemiş idi.

Hâris b. Mudād, sūret-i muharrere vechile yeniledi; sonradan gelen mülûk-ı **[280]** Cerâhime kerreten-ba'de-uhra ta'mîr ve termîm eyledi ise de ve Benî Cürhüm kabâ'ili mürûr-ı eyyâmla azıp izhâr-ı şekā vü fesâda başladıklarından, ya'nî onlar dahī akvâm-ı bâğıyye-i Amâlika gibi izhâr-ı fısk u fücûr ve ibrâz-ı alâyim-i şekā vü şûr eylemiş olduklarından, "Hükûmet-i Mekke'nin eyâdî-i Benî Huzâ'a'ya sūret-i intikāli" bahsinde ta'rîf olunduğu vechile, Benî Huzâ'a tarafından gösterilen hücûma tâb-âver-i tahammül olamayıp Mekke-i mükerreme'yi terk eylediler.

Hükûmet-i Mekke, Benî Huzâ'a'ya intikāl etdikden bir müddet sonra, yine Mekke üzerine azīm bir seyl hücûmla Beytullâh'ı harâb etdi idi. Huzâ'îler Benî Bekir kabîlesinden "Fa're" nâmında meşhûre bir kadının seyl-i mezkûrda gark u telef olduğunu îmâ içün bu seyle "Seylü'l-Fa're" nâmını verdiler idi.

Seyl suları çekildikden sonra, Huzâ'îler Beytullâh'ı ba'dezâ zuhûru melhûz olan seyllerden muhâfaza içün Beyt-i şerîf'in etrâfına kasīru'l-kāme bir dîvâr çekip Beyt-i a'zam'ı eski hâli üzere bırakdıklarından, Beyt-i izzet Kusayy b. Kilâb zamânına kadar bu hâlde kaldı.

---

396 Hâris b. Mudād, mülûk-ı Cerâhime'nin dokuzuncusudur.

SŪRET
«8»
Kâ'be-i mükerreme'nin def'a-i sâbi'ada ne vechile tecdîd ü bünyâd olunduğu zikrinde olup bir istitrâdı hâvîdir.

Beyt-i mu'azzam'ı yedinci def'ada Kusayy b. Kilâb b. Mürre binâ etmişdir. Kusayy b. Kilâb, ecdâd-ı mekârim-nijâd-ı nebeviyyeden olup Sultānü'l-enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri, suffa-i safâ-efzâ-yı nesl-i müşârun-ileyhe dört derece âbâ vü ecdâdla i'tilâ eder. **[281]**

İhtār

Ecdâd-ı nebeviyyenin yirmi bire ta'dâdı ve bunların sırasıyla bilinmesi câ'izdir. Merhûm Kilîsî Osmân Uryânî Efendi, *Cebru'l-kalâ'id şerhu cevâhiri'l-akā'id* ismiyle tevsîm etmiş olduğu kasīde-i nûniyye şerhinde, "Bâ'is-i îcâd-ı kâ'inât –aleyhi ekmelü't-tahiyyât– efendimiz hazretlerinin babasının ve bi'l-cümle ecdâdının isimlerini bilmek, şerâ'it-ı sıhhat-i îmândan değildir. Yalnız kendi ism-i şerîflerinin bilinmesi, sıhhat-i îmân içün kâfîdir. Adnân, ecdâd-ı ma'rûfe-i peygamberînin yirmi birincisi, ya'nî Sallallâhu aleyhi ve sellem efendimizin ecdâd-ı âlîlerinden ta'dâdı câ'iz olan zevâtın aksāsıdır" dediler ki bundan ilerisini ta'dâda mesâğ-ı şer'î yokdur.

Kilâb b. Mürre'nin oğlu Kusayy, Zübeyr b. Bekkâr'ın[397] eser-i hāmesi olan *Kitâbü'n-neseb*'de mastūr olduğuna göre, Mekke-i müşerrefe hükûmet-i müstakıllesini istihsāl eylediği zamânlar, levâzımât-ı binâyı ba'de'l-ihzâr, Beyt-i atîk'ı hedme ibtidâr edip Kâ'be-i mufahhame bünyân-ı rasīnü'l-erkânını kendinden evvel hiçbir ferdin inşâ edemediği tarz u hey'ete koymuş ve tecdîd-i binâdan murâd-ı ihlâs-i'tiyâdı Beytullâh ebniyesini tezyîn ve teşyîd eylemek olmayıp mahzā ol buk'a-i mukaddeseyi bir hâl-i harâb ve şekl-i nâ-matbû'da bulundurmamakdan ibâret bulunmuş idi.

---

397 [Metinde sehven «زيد بن بكار».]

Müverrihīn-i eslâfın birtakımı, Kâ'betullâh'ın Hazret-i Halîl ile Kusayy b. Kilâb arasında vukū' bulan inhidâmını i'tirâf etmeyip "Beyt-i ekrem ebniye-i mukaddesesini en evvel Kusayy b. Kilâb b. Mürre yıkıp yeniden yapdı" demişlerdir.

İmâm Mâverdî dahī bu kavli kabûl edip *Ahkâm-ı Sultāniyye* nâmıyla mevsûm olan kitâbında, "Cenâb-ı Halîl *–aleyhi't-ta'zīmu ve't-tebcîl–* efendimizden sonra Beyt-i atîk'ı Kusayy b. Kilâb b. Mürre yıkıp tecdîd ve üzerine hurma ağacıyla memâlik-i **[282]** Rûm kerestesinden bir sakf-ı âlî i'mâliyle te'yîd ve teşyîd edip dîvârlarının irtifâ'ını binâ-yı Halîl'den 9 arşın yüksek ve mahâll-i sâ'iresini üslûb-ı kadîm-i İbrâhîm üzere gāyet gökçek bir sūretde yapdırdı" diye hāme-güzâr-ı tafsīl olmuşdur.

Bu takdîrce akvâm-ı Amâlika ve efrâd-ı Cerâhime'nin Beyt-i atîk'ı tecdîd etmeyip yalnız birer ikişer def'a ta'mîr ve termîm eylemiş oldukları anlaşılır.

Mekke-i mükerreme hükûmetinin Kusayy b. Kilâb b. Mürre'ye intikāli

Kilâb b. Mürre b. Kâ'b vefât eylediği esnâda, oğlu Kusayy asgaru's-sin idi. Vâlidesi Fâtıma binti Amr b. Sa'd b. Seyel b. Hamâle b. Avf b. Ganm b. Âmir el-Câdir b. Amr b. Cu'seme[398] b. Yeşkür b. Mübeşşir b. Sa'b b. Dühmân b. Nadr b. el-Ezd, zevci Kilâb-ı sâlifü'z-zikrin irtihâlini müte'âkıb, hüccâc-ı Benî Kudā'a ile Mekke-i mu'azzama'ya vürûd etmiş olan Rebî'a b. Harâm b. Danne[399] b. Abd b. Kebîr b. Uzre b. Zeyd b. Sa'd isminde bir şahsın firâş-ı izdivâcına dehālet edip oğlu Kusayy b. Kilâb'la zevc-i lâhikının mütevattın olduğu arâzī-i Berrü'ş-Şâm'a[400] azîmet eyledi idi.

Rebî'a b. Harâm'ın ecdâdı meyânında sayılan Sa'd, zamânı dilâverlerinin en cerî vü eşca'ı olduğundan, şu'arâ-yı asrından biri kendisini işbu;

398 [Metinde sehven «خشعمة».]
399 [Metinde sehven «ربيعة بن حرام بن حبة».]
400 Rebî'a b. Harâm, Şâm muzāfâtından Arz-ı Uzre'de sâkin idi.

Nazm:

Nâsda bir şahs-ı dilîr ü zî-mehâbet görmedim
Biliniz ol şahs ola mânend-i Sa'd b. Seyel[401] **[283]**

Öyle fârisdir ki andan usret eyler i'tirâz
Düşmânı gördükde eyler def'ada azm-i ecel

Hayl-i a'dâyı o fâris def' eder ol yolda kim
Sevk olur sütden kesilmekle dayanmış bir cemel

ma'nâsında olan;

Arabî:

لا أرى في الناس شخصا واحدا *** فاعلموا ذاك كسعد بن سيل[402]
فارس أضبط فيه عسرة *** وإذا ما عاين القرن نزل
فارس يستدرج الخيل كما *** يدرج الحر الفطام الجمل

kıt'asıyla medh u sitâyiş eylemişdir.

Kusayy b. Kilâb, sinn-i temyîze vâsıl ve kuvve-i derrâkesinde tefrîk-i nîk ü bed melekesi hâsıl olduğu zamân, onu pederinin mensûb olduğu âl-i Rebî'a cemâ'ati beyninde zuhûr eden kargaşalık sâ'ikasıyla beyne'l-kabâ'il eşi"a-pâş-ı işti'âl olan âteş-i şûr u ihtilâl müşârun-ileyhe dahī şerâre-rîz-i sirâyet ve intikāl olup mizâc-ı âsâyiş ü râhatını selb u ihlâl eyledi.

Çünki Rebî'a kabîlesi içinde Kusayy'ın pederi Kilâb b. Mürre olduğunu, onu[n] pederi Rebî'a'dan gayrı bilen âdem olmadığı cihetle, eşirrâ-yı eşrâr-ı kabîle, **[284]** "Senin baban bizce ma'lûm değildir! Mensûb olduğun kabîlenin nâm u nişânı mechûl olduğundan, gelip bizim kabîlemize sığındın! Eğer kavm u kabîlen gayr-ı mechûl olsa idi, bizim şerri-

401 [Metinde sehven «سبل».]
402 [Metinde sehven «سبل».]

mizden onlara ilticâ ve istinsār ederdin" gibi makālât-ı sitem-âmîz-i hâtır-hırâş îrâdına başladılar.

İbn Kilâb, bu hâlin vukū'undan, ya'nî Kilâb Benî Rebî'a av'avesinden dil-gîr ü pîç-tâb olup keyfiyyeti, alâ-vetîreti't-tafsīl, vâlidesi Fâtıma'ya nakl ü hikâyet ve ağlayıp sızlayarak ibrâz-ı alâyim-i dil-şikestegî vü şikâyet eyledi.

Kusayy'ın vâlidesi Fâtıma ki âkıle-i nisvândan idi, oğlunun âteş-i iğbirâr u inkisârına reşâşe-pâş-ı mâ'ü'l-hayât-ı tesellî olmak içün, "Oğlum! Sen Kilâb b. Mürre'nin eser-i sulb-i şerîfi olduğun cihetle, evlâd-ı âl-i Rebî'a'dan her vechile ekrem ve hasbe'n-neseb kâffe-i kabâ'il-i Arab'dan eşref ü a'zamsın; senin kavm u kabîlen, Mekke-i mu'azzama nevâhîsinde hayme-nişîn ve öteden beri havâlî-yi Haremullâh'da sâkindir" deyip Kusayy b. Kilâb'ın beyne'l-Arab büyük ve eşref bir kabîleye mensûb olduğunu haber verdi.

Kusayy b. Kilâb vâlidesinden bu haberi alınca, kendi kabîlesi cemâ'atine iltihâk etmek ve min-ba'd arz-ı Kudā'a'ya avdet etmemek kasdıyla, Mekke-i mu'azzama'ya azîmeti tasavvur etdi ise de vâlidesi, "Oğlum! Acele etme; tâ kim şehru'l-harâm hulûl etsin. Ol vakit hüccâc-ı Arab kavâfiliyle gidersin. Ben, senin yalnızca azîmetini hoş görmem" dediğinden, zamân-ı hac hulûlüne değin yerinden kımıldamadı ve mevsim-i hac hulûl etdikde, Kudā'a kabîlesi hüccâcı refâkatiyle hıtta-i mukaddese-i Hicâz'a azîmet ve ba'de'l-hac Kâ'betullâh etrâfında rekz-i hayme-i ârâm u ikāmet eyledi.

Müşârun-ileyh meziyyet-i nesebiyye ile berâber celîd, hâzim, bâri' idi. Ba'de-müddetin şeref-i hasb ü meziyyet-i nesebini ehl-i Mekke öğrenip hakkında fevka'l-gâye ikrâm **[285]** ve ol târîhde e'âzım-ı Benî Huzâ'a'dan tevliyet-i Beyt-i şerîf'i zabtla sāhib-i hükûmet ve sandâlî-nişîn-i riyâset olan Huleyl b. Hubşiyye b. Selül b. Kâ'b b. Amr el-Huzâ'î'nin kızı Hubbâ'yı ve alâ-kavlin Fâlih b. Müleyk b. Fâlih b. Zekvân Süleymî'nin kızı Âtike'yi alıverip ibrâz-ı merâsim-i tevkīr u ihtirâm eylediler.

Kavl-i evvel, ikinci kavle müreccah olduğu, ya'nî Kusayy b. Kilâb, Huleyl b. Hubşiyye'nin gerçekden dâmâdı bulunduğu cihetle, Cenâb-ı Hubbâ ceddât-ı âliyyât-ı nebeviyyenin dördüncüsüdür.

Kusayy b. Kilâb, Huleyl b. Hubşiyye'ye dâmâd oldukdan sonra, refte refte tevsî'-i dâ'ire-i kudret ve azamet ve tezyîd-i evlâd ü hadem ü haşmet ederek sanâdîd-i kabâ'il-i mu'azzama sırasına girdi ve bu esnâda kā'in-pederi Huleyl b. Hubşiyye hastalanıp miftâh-ı Beyt-i muhtereme'yi hasbe'l-usūl kerîmesi ve Kusayy b. Kilâb'ın zevcesi Hubbâ'ya terk ve vasıyyet eyledi. Hâlbuki Hubbâ, umûr-ı Beytullâh'ı idâreden kāsır ve zevci Benî Huzâ'a efrâdından olmamak mülâbesesiyle, miftâh-ı şerîfi ona vermeğe kabîlesi beyninde gayr-ı kādir bulunduğundan, babasının hastalığı müddet bâb-ı Kâ'betullâh'ı zevci Kusayy b. Kilâb'a ve alâ-kavlin evlâdlarına açdırıp kapadır idi. Huleyl b. Hubşiyye az bir müddet mürûrunda irtihâl edeceğini anladığından, dâmâdını velîahd ta'yîn ile Beytullâh'ın anahtarını teslîm etdi ise de irtihâlini müte'âkıb, sanâdîd-i kabâ'il, miftâh-ı şerîf-i Beytullâh'ı Kusayy b. Kilâb'dan alıp hasbe'l-âde Benî Huzâ'a tā'ifesi kibârından Ebû Gubşân Süleym b. Amr b. Lü'ey b. Milkân yâdigârına verdiler ve hizmet-i mukaddese-i Kâ'betullâh ile umûr-ı hicâbet ve sedâneti dahī ona tefvîz eylediler.

Ebû Gubşân ki bir merd-i bed-mest ve serhoş-ı tehî-dest-i zamân idi, yevmen-mine'l-eyyâm Tā'if beldesinde mu'tâd-ı sâbıkı vechile icrâ-yı mezâka inhimâk **[286]** ve bir gece fikdânî-i bâde girîbân-ı sabr u sâmânını çâk çâk eylediğinden, miftâh-ı Kâ'betullâh emânet-i kübrâsını bir kadeh şarâbla mübâdele edeceğini, hem-bezm-i ülfet olduğu serhoşlara söylemiş ve bu şâyi'a ağızdan ağıza yayılarak Kusayy b. Kilâb'ın kulağına kadar gitmiş olduğundan, müşârun-ileyh der-akab bir tulum şarâb tedârikiyle Ebû Gubşân'a[403] i'tā ve birkaç kimse mahzarında miftâh-ı şerîfi

403 Kusayy'ın o gece Ebû Gubşân'a bir tulum şarâbla bir de koyun vermiş olduğunu dahī rivâyet ederler.

ahz ü iştirâ edip büyük oğlu Abdüddâr'ı leylen Mekke-i mu'azzama'ya i'zâm ile i'lân-ı keyfiyyet ve bu vechile sāhibü'l-miftâh olup ihrâz-ı merâtib-i âlü'l-âl-i sa'âdet eyledi.

Ebû Gubşân ayıldığı zamân aklını başına toplayıp İbn Kilâb'dan Kâ'betullâh'ın anahtarını istirdâd etmek sevdâ-yı hāmına düşdü ise de keyfiyyet Mekke-i mükerreme'ye kadar yayılmış ve inde'l-muhâkeme huzzārın şehâdetiyle haksız dahī çıkmış olduğundan «أَحْمَقُ مِنْ أَبِي غُبْشَانَ»[404] ve «أَخْسَرُ مِنْ أَبِي غُبْشَانَ»[405] mesellerinin menşe'i olmuşdur. Evlâd-ı Arab el-ân ahz ü i'tāda aldananlara ve husūsıyle büyücek bir dâhiyeye uğrayanlara «أَخْسَرُ صَفْقَةً مِنْ أَبِي غُبْشَانَ»[406] meselini darb ederler.

Benî Huzâ'a efrâd-ı fesâd-mu'tâdı, İbn Kilâb'ın miftâh-ı şerîf-i Kâ'betullâh'a mâlik olmasından rehîn-i melâl ve hakk-ı âlîsinde söyledikleri sözler, bâ'is-i kīl ü kāl olup ufak tefek ser-rişteler ile ikide birde îkād-ı nâ'ire-i nizâ' ve âhiru'l-emr bir fitne-i cihân-sûz-ı azīm vücûdunu îkā' eylediler. Hâlbuki tāli'-i harb, Kusayy b. Kilâb'a yâver ve binâ'en-aleyh Cenâb-ı Kusayy hükûmet-i Mekke'ye mazhariyyetle kâm-ver oldu.

Huzâ'îler İbn Kilâb aleyhine ittifâk eyledikleri esnâda, Kusayy b. Kilâb kendi kavmi olan Kureyşîler ile Benî İsmâ'îl'i bir yere toplayıp Huzâ'îler ile münâkaşaya başladığından, aralarında cereyân eden münâkaşa, sūret-pezîr-i mudārebe vü müşâcere **[287]** olup her iki taraf, muhârib tarafdârlar tehiyye vü tedârik edip yek-diğeriyle müşâteme ve mübâreze ve giderek biribirini katl ü telef içün müdārebe ve muhârebe etmeğe sarf-ı yârâ-yı iktidâr etdiler ise de nesîm-i fevz u zafer, Kusayy b. Kilâb b. Mürre cihetinde cilve-ger ve İbn Kilâb bi'l-istiklâl Harem-i şerîf hükûmet-i celîlesiyle riyâset-i kabâ'ile mazhar olmağ-

404 [Ebû Gubşân'dan daha ahmak.]
405 [Ebû Gubşân'dan daha fazla zarara uğramış.]
406 [Ebû Gubşân'ın alışverişinden daha fazla zarara uğratan bir alışveriş.]

la, Huzâ‘îleri Mekke-i mu‘azzama hāk-i anber-nâkinden tard u ib‘âd ve İbn Kilâb'ın cenâh-ı tâbi‘iyyetine girmiş olan kabîlelerin kâffe-i e‘âzım u kibârı, müşârun-ileyhin hüccet-i riyâset ve istiklâliyyetini tasdîk ile ibrâz-ı şi‘âr-ı teslîmî vü inkıyâd eylediler.

Kitâbü'l-İktifâ mü'ellifi, bu kıssayı diğer bir sūretle beyân edip demişdir ki:

Kilâb b. Mürre vefât eylediği vakit, oğlu Kusayy memeden yeni kesilmiş ve zevce-i metrûkesi Fâtıma binti Sa‘d dahī Kudā‘a kabîlesinden Rebî‘a b. Harâm'a varmış idi. Rebî‘a b. Harâm, Kusayy'ı vâlidesi Fâtıma ile birlikde bilâd-ı Benî Huzâ‘a'ya getirmiş ve mûmâ-ileyhâ zevc-i lâhikından Zürâh nâmında bir oğlan doğurmuş olduğundan, İbn Kilâb li-ümm karındaşı Zürâh'la birlikde büyüyüp hadd-i bülûğa vardıkda, li-ecli'z-ziyâre Benî Kudā‘a hüccâcıyla Mekke-i mükerreme'ye azîmet ve ba‘de'l-hac civâr-ı Haremullâh'da ârâm u ikāmet ederek, ehl-i Mekke'ye kendinin fürû‘-ı nesl-i İsmâ‘îl'den olduğunu i‘lân ve rü'esâ-yı Huzâ‘îyye'den Huleyl b. Hubşiyye'nin kerîmesi Hubbâ ve alâ-kavlin Hüsbâ'yı ve alâ-re'yin Atîke binti Fâlih'i tezvîcle iktisâb-ı izz ü şân eyledikden ve Abdüddâr, Abdümenâf, Abdül‘uzzâ, Abd nâmında dört nefer evlâd-ı şecâ‘at-nihâd yetişdirdikden sonra, Benî Huzâ‘anın eyâdî-i inhisārında kalmış olan sedânet-i Kâ‘be-i mu‘azzama ile emâret-i Mekke-i mükerreme'yi nez‘ ve beyne'l-Arab mer‘iyyü'l-icrâ olan "icâze" usūl-i dalâlet-meşmûlünü ref‘ etmek yolunu bulmağa it‘âb-ı efkâr edip ancak mir'ât-ı hayâline in‘ikâs eden suver-i âmâl u makāsıdın cilve-ger-i hayyiz-i husūl olması, bir kuvve-i cesîme-i askeriyye vücûduna merhûn ve bunun **[288]** tedârik ve tehiyyesi dahī Kureyş ve Benî Kinâne kabâ'ili dilâverleriyle akd-i encümen-i ittihâd ve ittifâka menût ve mevkūf olduğunu derk u iz‘ânla, keyfiyyeti kabâ'il-i mezkûre rü'esâsına arz u ityân ederek mâ-fi'z-zamîrini kabâ'il-i mesrûde e‘âzım-ı ukalâsının re'y ü tedbîrleriyle bilâd-ı Kudā‘a'da hayme-nişîn-i tavattun olan

li-ümm birâderi Zürâh b. Rebî'a'ya iş'âr etmiş ve Zürâh dahī li-ümm birâderi olan Kusayy b. Kilâb'ın efkâr-ı âdile-i âliyyesini bi't-tervîc Kudā'a kabîlesi cengâverleri ittifâkıyla imdâd edeceğini cevâben bildirdikden sonra, li-eb karındaşları bulunan Hasan, Mahmûd, Cülhüme'yi ve bunların havza-i idâre ve ittifâklarında olan cemm-i gafîr abtâlı ol asrın esliha-i metînesiyle techîz edip ta'yîn edilen zamânda cümlesini istishâben ve Mekke-i mufahhame'ye müteveccihen irhā-yı inân-ı ılgār eylemişdir.

Ol vakit Gavs b. Mürre'ye mensûb olan Sūfe kabîlesi, Arafât ile remy-i cimâr ve Advân b. Amr b. Kays b. Aylân'a müntehî olan kabîle tā'ifesi dahī Müzdelife icâzesini kâbiran-an-kâbir tevârüs ederek hac mevsimlerinde kabâ'il-i sâ'ire hüccâcını Arafât'a götürüp getirirler ve Benî Huzâ'a kabâ'ili dahī Kâ'be-i muhtereme buk'a-i mufahhamesini hıfz u hirâset ederlerdi.

Bu istibdâd bir dereceye varmış idi ki akvâm-ı Cerâhime bakıyyesinden olan Sūfe kabîlesi remy-i cimârı ve Advân tā'ifesi dahī vakfe-i Müzdelife'yi ikmâl etmeyince, hüccâc-ı sâ'ireden hiçbir ferd Arafât'a çıkıp ba'dehû Müzdelife'ye avdet edemezlerdi. Hattâ Mekke'ye ric'at olunacağı gün Sūfe kabîlesi destûr-ı mastūr üzere Mina boğazını keserler ve bunlar kâmilen boğazdan mürûr etmedikçe kabâ'il-i sâ'ire hüccâcına yol vermezler idi.

İstitrâd:
[Hüccâcın Arafât vakfesinden hareketi]

Sūfe lafzı, Mudar kabîlesinden bir cemâ'atin neseben pederleri olan **[289]** Gavs b. Üded ve alâ-kavlin Gavs b. Mürre b. Tābiha b. İlyâs b. Mudar'ın lakabıdır.

Bu cemâ'ate mensûb olan efrâd, Câhiliyye-i Arab zamânında ânifen ta'rîf edildiği üzere Kâ'be-i mu'azzama hizmetini tevârüs etmiş ve

Arafât'dan "icâze" ve "ifâza" me'mûriyyetleri dahī münhasıran bu kabîle efrâdına intikāl eylemiş olduğundan, Arafât vakfesinden sonra bu cemâ'at efrâdından biri ayağa kalkıp âvâz-ı bülend ile «أَجِيزِي صُوفَةُ»[407] diye bağırır ve onu müte'âkıb biri daha kıyâmla «أَجِيزِي خَنْدَفُ»[408] diye çağırırdı. Onun üzerine bu iki cemâ'ate mensûb olan butūn, ale'l-umûm Arafât'dan hareket ederler ve ba'dehû hüccâc-ı sâ'ire de bunların ardından yola çıkarlar idi.

İcâze usūlü

İcâze me'mûriyyeti Gavs'ın zamânında ihtirâ' edilmiş ve Gavs'ın bu me'mûriyyete nâ'il olması vâlidesi yüzünden husūle gelmişdir.

Gavs'ın vâlidesi Cürhümîlerden bir kadın idi. Müddetü'l-ömr evlâdı olmadığından, birgün "Yâ Rabb! Eğer erkek bir oğlum olur ise Kâ'be-i mu'azzama'ya bahş u hibe edeyim!" diye nezr etmiş ve hemen hâmile olup dokuz ay mürûrunda Gavs'ı doğurduğundan, getirip Kâ'be-i mufahhame hademesine teslîmen îfâ-yı nezr eylemiş idi.

Gavs büyüyüp işe yarayacak çağa geldikde, müddet-i medîde Kâ'be-i müşerrefe'nin havlîsinde hizmet ederek, bu vesîle ile halkın nazarında şerîf ve sözü tutulur bir âdem olduğundan, halk her işde kendine mürâca'at eyler ve her ne re'y ü emirde bulunur ise mûceb ve muktezāsı üzere amel ederler idi.

Gavs, nüfûzunu refte refte ol dereceye îsāl etdi ki Arafât'a azîmet ve avdet etmek onun emrine münhasır kaldı. İşte ol vakit "icâze" usūlünü vaz' etdi. **[290]**

Gavs'ı, vâlidesi Kâ'be-i mükerreme'ye bağışlayıp îfâ-yı nezr eylediği vakit, pederi Mürre yâhūd Üded kıt'a-i âtiyyeyi inşâd eylemiş idi.

---

407 [Ey Sūfe, izin ver!]
408 [Ey Handef, izin ver!]

Kıt'a:

إني جعلت رب من بنيه *** ربيطة بمكة العلية
فباركن لي بها أليه *** واجعله لي من صالح البرية[409]

Gavs, Arafât'dan kıyâm emrini vereceği esnâda;

لا هَمَّ إني[410] تابع تباعه *** إن كان إثم فعلى قضاعه[411]

der idi.

Hüccâcın Arafât'dan hareket ve remy-i cimâra mübâderet etmelerine ruhsat vermek nöbeti, Gavs'ın vefâtından sonra evlâd ü ahfâdına intikāl ve bu kabîle rehîn-i inkırâz oldukda, icâze tevliyetini Benî Sa'd b. Zeyd Menât b. Temîm evlâdı istihsāl etmiş ve tevliyet-i mezkûre eyâdî-i Benî Sa'd'a geçinceye kadar, gerek Gavs'ın sulbünden ve gerek evlâd ü ahfâdı sülâlesinden gelen rü'esâ-yı cemâ'at Sūfe nâmıyla yâd edilmişdir.

Benî Sa'd dediğimiz cemâ'at, âl-i Safvân b. Şıhne b. Utārid b. Avf b. Kâ'b b. Sa'd b. Zeyd-i Menât b. Temîm'e müntehî olan bir kabîle efrâdıdır. Bu kabîleden Arafât'da hüccâca icâzet i'tāsı me'mûriyyetini ihrâz edenlerin birincisi Safvân b. Şıhne'dir. **[291]** Asr-ı meyâmin-hasr-ı Hazret-i Peygamberî'yi idrâk şeref-i âlîsine mazhar olan Kirib[412] b. Safvân'ın silsile-i nesebi, işte bu kabîle şeceresine irtibât eder.

Âl-i Safvân'ın hüccâca icâzet i'tāsındaki istibdâdları dahī Sūfe kabîlesi rü'esâsından aşağı değil idi. Hüccâcın âl-i Safvân efrâdından evvel Arafât'dan avdet ve Mina sahrâ-yı safâ-efzâsından remy-i cimâra cür'et etmeleri gayr-ı mümkün olduğundan, Safvânîler halkı pek aşırı tazyîk ve rencîde ederlerdi.

---

409 [Ey Rabbim! Çocuklarımdan birini yüce Mekke'ye bağışladım. Nezrimi bu belde hürmetine mübârek kıl ve onu benim için sâlihlerden eyle.]

410 [Metinde «إلي».]

411 [Ey Allâh'ım, ben önderine tâbi olan biriyim. Eğer bunda bir günâh varsa, bu Kuzā'a kabîlesi boynunadır.]

412 [Metinde sehven «كرز».]

Hüccâc remy-i cimâr günlerinde Benî Safvân ricâline, "Aman vakit güzerân ediyor" gibi ricâlar ile yalvarıkça, "Yok! Yok! Daha erkendir. Hele güneş gurûba temâyül etsin!" gibi nâ-becâ sözlerle mücâb olurlar ve ne kadar isti'câl edip yalvarsalar, yakarsalar, o kadar geç kalırlardı. Bu sırada hüccâc tarafından söylenilen fenâ fenâ sözlerin ve hele beddu'âların, inkisârların, hadd ü pâyânı yok idi. Âl-i Safvân'ın istedikleri vakitlerin hulûlünde, halk bâri birden bire avdete müsâ'ade ve icâzet alabilse, o vakitlere kadar gördükleri tazyîkāta râzı olurlar idi. Âl-i Safvân bu husūsda dahī imsâk ederek, ibtidâ Mina boğazını tutarlar ve ağır ağır kendilerine mensûb olanları geçirip ba'dehû halkı imrâr ederler idi.

Hüccâc, gerek âl-i Sūfe ve gerek âl-i Safvân silsileleri münkariz oluncaya kadar, hāh u nâ-hāh bu tazyîkāta sîne-keş-i sabr u tahammül oldu. Âl-i Safvân'ın hüccâca i'tā-yı icâzet husūsunu ne derecelere kadar müstebidâne sūretde îfâ eylediğini Evs b. Temîm b. Mağrâ[413] es-Sa'dî beyt-i âtîde ta'rîf eylemiş olduğundan, Safvânîlerin istibdâdını ta'rîf içün başkaca delîl ityânına hâcet yokdur: **[292]**

Arabî:

لا يبرح الناس ما حجوا معرّفهم *** حتى يقال اجيزوا آل صفوانا [414]

Yukarıda dahī ifâde olunduğu üzere, âl-i Sūfe ile âl-i Safvân rü'esâsı, hüccâcı sūret-i meşrûha vechile tazyîk eyledikleri evânda Müzdelife ifâzası, –ya'nî Müzdelife'den kalkılmak içün hüccâca i'tā-yı icâzet ve ruhsat tevliyeti– Benî Advân'a münhasır olduğundan, nazm-ı âtîde beyân ve ta'rîf edilmiş olduğu vechile, Benî Advân icâzet-i mezkûre tevliyetini kâbiran-an-kâbir tevârüs ederler idi.

413 [Metinde sehven «مغرد».]

414 [İnsanlar haccettikleri zaman, Arafat'ta iken kendilerine "Âl-i Safvân'dan izin alın" denilene kadar yerlerinden ayrılmazlar.]

Arabî:

غدير الحيّ من عدوا *** ـن كانوا حية الأرض
بغي بعضهم ظلما *** فلم يرعي على بعض
ومنهم كانت الساداً *** ـت والموفون بالفرض
ومنهم من يجيز النا *** ـس بالسنة والفرض **[293]**
ومنهم حكم يقضي *** فلا ينقض ما يقضي

Tercümesi:

Ol gadîru'l-haydar, anda müctemi' halk-ı vefîr
Halk-ı mebhûsdan kimi mânende-i mâr-ı şerîr

Kimisi de bî-mürâ'ât birbirine zulm ile
Bâğī oldu iştibâhsız ihtiyâr-ı cürm ile

Kimisi de vâcibü't-ta'zīm-i sâdât-ı güzîn
Oldular anda bi-farz-ı Kibriyâ hāke rehîn

Kimi de sünnetle farzullâhdan ihlâs ile
Nâsa i'tā-yı icâzet eyler istihlâs ile

Kimi hâkim oldu, hükm eyler hakîmâne müdâm
Verdiği hükm-i savâb vâreste-i nakz-ı kelâm

Asr-ı sa'âdet'i idrâk eylemiş olan Ebû Seyyâre-i Umeyle b. el-A'zel, Advân kabîlesi bakāyâ-yı efrâdından olup şâ'irin âti'z-zikr kıt'ası me'âline nazaran, âfitâb-ı cihân-tâb-ı İslâm Müzdelife icâzesi tevliyeti Ebû Seyyâre'ye intikāl eylediği esnâda, şa'şa'a-bahş-ı uyûn-ı enâm olmuşdur. **[294]**

Kıt'a:

نحن دفعنا عن أبي سياره *** وعن مواليه بني فزاره
حتى أجاز سالما حماره *** مستقبل القبلة يدعو جاره[415]

---

415 [Biz Ebû Seyyâre ile onun mevlâları olan Fezâre kabîlesini koruduk. Hattâ bu sebeple, o (Ebû Seyyâre), eşeği üzerinde kıbleye yönelip komşusu olduğu Allâh'a duâ eder vaziyette ifâza ruhsatını verdi.]

Kā'ilin burada «سَالِمًا حِمَارُهُ»[416] kavli, Ebû Seyyâre'nin halka Müzdelife'den ifâza ruhsatını himâr üzerinde verdiğini işrâb eder ki İbn Hişâm *Siyer*'i ta'rîfine tamâmıyla mutābıkdır.

İbtidâ-yı istitrâdda Arafât vakfesini müte'âkıb âl-i Sūfe'den birinin kalkıp «أَجِيزِي صُوفَةُ»[417] dediğini ve ondan sonra bir şahıs daha kıyâmla [418] «أَجِيزِي خَنْدَفُ» diye çağırdığını söylemiş idik. Bi'l-münâsebe, Sūfe, kimlerin lakabı olduğunu dahī ta'rîf etmiş idik. Şimdi de Handef'in kim olduğunu anlatmak lâzım geldi.

Ma'lûm ola ki:

Handef, Leylâ binti Hulvân b. İmrân nâm hâtûnun lakabı ve bu hâtûn, ecdâd-ı mekârim-mu'tâd-ı nebeviyyeden olan İlyâs[419] b. Mudar'ın zevcesidir. Leylâ binti Hulvân'a, Handef tesmiyesinin sebebini nakl ü rivâyet edenlerin beyân ve ifâdelerine göre, Leylâ'nın firâş-ı İlyâs'dan husūle gelmiş; Amr, Âmir, Umeyr isminde üç oğlu var idi. **[295]**

Birgün babaları İlyâs, develerini ra'y ederken, develer zuhûr eden bir tavşanın sıçramasından ürkdüler idi. Amr, develerin ürküp dağıldıklarını görünce, seyr-i serî'le çadır içinden fırlayıp tavşanı idrâk eylediğinden, buna Müdrike ve Âmir, zikr olunan tavşanı tutup tabh etdiğinden, buna Tābiha ve Umeyr, çadırında inkımâ'la ihtiyâr-ı inzivâ eylediği, ya'nî dışarıya çıkmayıp çadırda kaldığı cihetle, buna da Kam'a dediler.

Vâlideleri Leylâ dahī o aralık evlâdlarının bu seğirdişlerini görüp arkalarından koşarak esnâ-yı râhda kocası İlyâs'a rast gelmiş idi. İlyâs'ın, "Sen nereye gidiyorsun?" demesine, "Ben de sizin arkanızdan handefe[420]

---

416 [Eşeğine biner olduğu halde…]

417 [Ey Sūfe, izin ver!]

418 [Ey Handef, izin ver!]

419 Kâ'be-i mu'azzama'ya en evvel kurbân ihdâ eden bu zâtdır.

420 Ayakların parmaklarını birbirine yakın ve ökçelerini açık ve tabanlarını döndürerek yürümeğe, "handefe" denir.

ile geldim" cevâbını verdiğinden, Leylâ'ya dahī Handefe ıtlâk eylediler. Zîrâ, böyle münâsebet düşürdükçe isim verilmek, âdât-ı Câhiliyye-i Arab'dandır.

Câhiliyye-i Arab, bi'set-i âlî-yi Muhammediyye *–aleyhi efdalü't-tahiyye–*den akdemce ber-hayât bulunmuş olan akvâm-ı Arab'ın kâffesine kesret-i cehâletlerinden nâşî, "Câhiliyye" tesmiye edilmişdir. Ba'zı akvâle göre sinîn-i fetret ehline, ale'l-umûm, Câhiliyye-i Arab denir.

Birtakım müverrihler; "Kinâne b. Huzeyme, babasının zevce-i metrûkesi ve kendisinin üğey anası olan Berre'yi tezvîcle, oğlu Nadr'ı hâsıl eylemiş olması tarîk-ı Câhiliyyet'i iktizā eylediğinden, bu garîbe vukū'unu müte'âkıb, akvâm-ı Arab eslâfına "Câhiliyye-i Arab" ıtlâk edildi" dediler ise de bu rivâyet-i belâhet-âyetin hatāsı derkâr ve asl u esâsı olmadığı bedîhî vü âşikârdır.

Bu dakīkayı pek güzelce tedkīk ve tahkīk eylemiş olan Şeyh Tâceddîn Yemenî, Ebû Osmân b. Amr b. Bahr merhûmun ve sâ'ir e'imme-i siyerin nakl ü rivâyetlerine göre, **[296]** sâlifü'z-zikr Kinâne'nin sonradan tezevvüc eylediği Berre, pederi Huzeyme'nin zevce-i metrûkesi olan üğey vâlidesi Berre değildir.

Kinâne, eğerçi ikinci def'a olarak Berre isminde bir kadın tezevvüc etdi ise de bu kadın, Kinâne'nin birinci def'a tezevvüc eylediği Berre binti Üded'in birâderi Mürre b. Üded'in kızı idi. Kinâne'nin birinci zevcesinden evlâdı olmadığı cihetle, işbu Berre'nin re'y ü tasvîbi ile Üded'in oğlu, ya'nî birinci zevcesi Berre'nin karındaşı Mürre'nin kızı Berre'yi tezevvüc etmiş ve Nadr b. Kinâne, işte bu Berre'den husūle gelmişdir.

Mürre'nin Kinâne'ye tezvîc eylediği kızı Berre, Kinâne'nin pederi Huzeyme'nin zevce-i metrûkesi Berre ile hem-nâm olduğu ve bununla berâber karâbetinden dahī bulunduğu cihetlerle, bu tesādüf birçok müverrihīn üftâde-i çâh-ı hatā vü galat olmasına sebebiyyet vermişdir.

E'imme-i ensâbın rişte-keş-i le'âlî-yi bahru'l-ensâb beyân oldukları üzere, Hāce-i kâ'inât *–aleyhi etyabü's-salavât–* efendimiz hazretlerinin cevher-i girân-mâyeleri; kâh, müstevda'-i aslâb-ı tāhire-i enbiyâ ve kuvvetü'z-zahr-ı Arabu'l-arbâ ve kâh, dürretü'l-vişâh-ı sudûr-ı ümmehât olarak, sulb-i pâk-i Abdullâh b. Abdülmuttalib'e ve bu vâsıta ile gencîne-i rahm-i Âmine binti Vehb'e vâsıl oluncaya kadar, kâffesi ırk-ı arîk-ı âbâ vü ümmehâtı dem-i fâsid cereyânıyla alîl olmayıp herhâlde peygamber-i vaktin şerî'at-i garrâsı üzere tutuk-bend-i nikâh olup âlâyiş-i sifâhdan tāhiru'z-zeyl olagelmişdir. (İntehâ)

Kusayy b. Kilâb'ın li-ümm birâderi olan Zürâh b. Rebî'a'nın kuvve-i kâfiyye-i askeriyye ile Mekke-i mükerreme'ye vüsūlü, hac mevsimine tesādüf etmiş olduğundan, İbn Kilâb b. Mürre, Huzâ'îleri hudûd-ı meyâmin-mahdûd-ı Haremullâh'dan tard u ib'âda vesîle olmak üzere, icâze usūlünün ibkāsı gayr-ı câ'iz olacağını halka kendi **[297]** tarafından i'lân ile ashâb-ı icâzenin artık icrâ-yı emelden keff-i yed etmelerini teklîfe şitâb ve Mina'dan Mekke-i mükerreme'ye ric'at olunacağı gün, Mina boğazını kesip hüccâcın mürûruna sedd-i keşîde-i mümâna'at olan Sūfe kabîlesi rü'esâsına tevcîh-i veche-i hitāb edip "Ey Sūfe kabîlesi ricâli! Ensâb-ı Arab ilmine vâkıf olanlar bilirler ki benim habl-i metîn-i nesebim amûd-ı sülâle-i Adnân'a ve Cenâb-ı Adnân'ın rişte-i ittisāl-i nesebiyyesi dahī Kaydâr b. İsmâ'îl b. İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhime't-teslîm–* cenâbına merbûtdur! Bu takdîrce, mansıb-ı icâze hil'at-i zerbeftî benim dûş-ı liyâkat-pûş-ı istîhâlimde bulunmak ve benim fikrimce icâze[421]

---

421 İcâze; ebnâ-yı sebîlin bir mahalden emn ü selâmetle mürûr u ubûrunu şâmil, i'tā kılınan ruhsat-nâmeye yâhūd bir cemâ'ati mahūf bir yoldan geçirmek içün terfik olunan yasakçıya denir ki ma'nâ-yı lügâvîsi, bir âdemi bir yerden öteye savuşdurmakdır.

usūl-i gayr-ı meşrû'ası ref' u izâle olunmak iktizā eder! Bugünden i'tibâren Mina boğazını herkes istediği zamânda geçebilmek salâhiyyetini hâ'izdir! Keyfiyyeti şimdiden i'lân ve bana tâbi' olan dilâverleri alıp sizden evvel Mina boğazını mürûr eylemek niyyetinde bulunduğumu beyân ederim!" dedi. Ve Benî Kudā'a kabîlesi asâkir-i mûr-şümârını alıp Mekke-i mükerreme'ye müteveccihen hareket eyledi. Sūfe kabîlesi dilâverleri, eğerçi Kusayy b. Kilâb takımına yol vermemek istediler ise de müşârun-ileyh kuvve-i cebriyye irâ'esiyle geçip gitdi idi.

Benî Huzâ'a kabâ'ilinin ileri gelenleri, mâcerâ-yı vâkı'adan fevka'l-âde tevehhüm ve ileride Mekke hükûmetinin dahī eyâdî-i istîlâlarından çıkacağını yakīnen derk ü tefehhüm ederek, Benî Bekir kabîlesi ittifâkıyla "Ebtah vâdî" denilen yerde İbn Kilâb takımını ta'kīb edip asılsız bir muhârebe îkā'ıyla[422] döğüşdüler ve muhârebeleri imtidâd **[298]** etdiğinden, "İki leşker erişdi; hem girişdi, karışdı birbirine, hem kırışdı" hükmü üzere epeyce telefât verdiler. Îfâ-yı hacc-ı şerîf içün Yemen ve Mısır taraflarından gelmiş olan hüccâc-ı Arab, seyr u temâşâ ederlerdi. Nihâyet Huzâ'îler sulha tālib olup fasl-ı da'vâ içün kendi intihāblarında bulunan Ya'mer b. Avf b. Kâ'b b. Amr b. Leys b. Bekir b. Abdümenâf b. Kinâne'nin hakem nasb edilmesini, bi'l-vâsıta İbn Kilâb'a ihtār etdiler ve kabâ'il-i Arab rü'esâsı dahī araya girip İbn Kilâb'ı akd-i musālahaya irzā eylediler.

Benî Huzâ'a tarafından olunan teklîf, nezd-i Kusayy b. Kilâb'da rehîn-i kabûl olduğundan, Ya'mer b. Avf tarafeyn askerini cem'le aralarına girip "Gerek Kâ'be-i mu'azzama sedânetinin ve gerek Mekke-i mükerreme emâretinin İbn Kilâb uhdesinde bulunması, rü'esâ-yı Benî Huzâ'a ve Benî Bekir istîlâsında bulunmakdan hayırlıdır!" diye kat'iyyen hükm eylemiş ve bu hükmü kâffe-i kabâ'il ricâli hüsn-i telâkkī ve kabûl

---

422 Harbe tutuşdukları mahal, Mina ile Me'zimeyn arasında bir mevkı' idi. Huzâ'îler burada sefk-i dimâya ve Haremullâh'ın hürmetini hetk ile izhâr-ı fısk u fücûra cür'et eyledikleri cihetle, mevkı'-i mezkûrun ismi Mefcer kaldı.

eylemiş olduğundan, İbn Kilâb nokta-i müntehâ-yı âmâli olan maksada irtikā ile kâm-yâb oldu.

Zeyl

Yaʿmer b. Avf'ın daʿvâyı fasl u hükm eylemesi akabinde, rüʾesâ-yı kabâʾil tarafından müttefikan edilen teklîf üzerine mükemmel bir sulh-nâme kaleme alınıp bunun bir nüsha-i musaddakası Kusayy b. Kilâb nezdinde hıfz edilmek husūsu taht-ı karâra alınmışdır. Hudûd-ı Haremullâh dâhilinde hiçbir tarafdan zulm ü taʿaddîye mesâğ gösterilmemek ve Benî Huzâʿa kabâʾiline mensûb olan butūn-ı cemâʿâtinden hiçbir ferd "Batn-ı Merr"den Mekke-i muʿazzama cihetine geçmemek ve fakat, istek edenlerden şehr-i şehîr-i Mekke'ye girmemek şartıyla cibâl-i müteselsile-i beledullâh üzerlerinde iskân etmelerine muhālefet edilmemek husūsları dahī zikr olunan sulh-nâmeye münderic şerâʾit cümlesinden idi.

Sulh-nâme-i mezkûrenin ahkâm-ı mündericesi, Hudeybiyye vakʿa-i celîlesine değin muhâfaza edildiği hâlde, Sultānü'l-enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri, vakʿa-i mezkûrede vâkiʿ olan arz u istirhâm üzerine Benî **[299]** Huzâʿa'ya mensûb olan bakıyye-i kabâʾil tarafdârlığını kabûl buyurdular ve hattâ Hudeybiyye mesʾelesi üzerine akd olunan musālaha-nâmeye Benî Huzâʿa kabâʾili cemâʿatinin Mekke-i muʿazzama'ya dühūllerine müsâʿade edilmesine dâʾir fıkarât-ı mahsūsa derc etdirdiler.

Diyânet-i Benî Huzâʿa

Benî Huzâʿa'nın Mekke-i mükerreme hükûmetinde güzerân eden müddet-i şeʾâmetleri, tamâm üç yüz sene kadar imtidâd etmişdir.

Huzâʿa kabâʾiline mensûb olan akvâm cemâʿati ol vakit "Şiʿrâ-yı Yemânî" ıtlâk olunan kevkeb-i müşaʿşaʿa perestiş ederler idi. Maʿlûm olduğu üzere şiʿrâ, felekde iki kevkeb-i münîr olup birine Şiʿra'l-abûr, di-

ğerine Şi'ra'l-Gumeysā denir.[423] Bu yıldızlar zu'm-i Arab üzere, kevkeb-i Süheyl'in kız karındaşları olup biri Şi'râ-yı Yemânî,[424] diğeri Şi'râ-yı Şâmî'dir.[425] Mevkı'leri birbirine iki mızrak tūlü kadar olarak Cevzâ'dan sonra tulû' ederler. Hey'et-i mer'iyyelerine nazaran, biri gāyet büyük ve parlak olup cenûba ve diğeri küçük olarak şimâle mâ'ildir. Cenûba mâ'il olana Şi'râ-yı Yemânî, şimâle mâ'il olana dahī Şi'râ-yı Şâmî denir.

Eski Arabların i'tikādına göre, Şi'râ-yı Yemânî bir gece Süheyl ile Mecerre'yi hafiyyeten ubûr u iğtirâb etmiş ve Şi'râ-yı Şâmî, bunların firkatinden 'gamasu'l-ayn'a mübtelâ olurcasına ağlamış olduğundan, bu yıldıza "Şi'râ-yı Gumeysā" ıtlâk olunmuşdur. **[300]**

Huzâ'a tā'ifesinden Şi'râ'ya en evvel Ebû Kebşe[426] denilen ahmak perestiş etmişdir. Ebû Kebşe denilen şahıs, eşrâf-ı Benî Huzâ'a'dan olup birgün kavmini başına cem'le, "Âsumânda olan yıldızların kâffesi arzānî ve yalnız kevkeb-i Şi'râ tūlânî olarak seyr u hareket etmekde, ya'nî Şi'râ, sâ'ir yıldızların aynı olmadığını îmâ eylemekdedir. Ben, artık evsâna ibâ-

---

423 Ulemâ-yı fen, hey'et-i yıldızları kadrlere ve şu'le vü ziyâlarını derecelere taksîm etmişlerdir. Bu taksîme göre, Şi'râ-yı Yemânî, burûc-ı cenûbiyyeden Kelb-i ekber burcunun ve Şi'râ-yı Şâmî, kezâlik burûc-ı cenûbiyyeden Kelb-i asgar burcunun birinci kadr yıldızı olup leme'ân cihetle Şi'râ-yı Yemânî, kevâkib-i sâbite meyânında birinci ve Şi'râ-yı Şâmî sekizinci derecede bulunur.
Cevzâ: Nısf-ı kürre-i şimâliyyenin suver-i mıntıkatü'l-burûcundan bir burc-ı meşhûr olup büyük küçük seksen beş aded kevâkibden müteşekkil bir sūret-i nücûmiyyedir. Ehl-i hey'et, bir de Ricl-i Cevzâ kevkebi ta'dâd ederler ki bu kevkeb-i müşa'şa', burûc-ı cenûbiyyeden Cebbâr burcunun birinci kadr yıldızı olarak şu'le cihetiyle beşinci derecede sayılır ve Cebbâr dahī Sevr burcunun şark-ı cenûbîsi tarafında bulunur. Ricl-i Cevzâ kevkebinin burc-ı Cevzâ'ya nisbeti ise burc-ı mezkûrun Menâzilü'z-zürrâ' yâhūd Kelbü'l-Cebbâr [Metinde «كلب البحر».] yıldızıyla "re's-i tev'em-i mu'ahhar" veya "polakes" nâmıyla kadr-i evvelden iki kevkebi hâvî olmasıdır. (İntehâ)

424 Şi'ra'l-Abûr, işte bu yıldızdır.

425 Şi'ra'l-Gumeysā, bu kevkebe denir.

426 [Metinde sehven «أبو كبش».]

deti terk edip Şi'râ'ya perestiş edeceğim" dedi ve kendine tâbi' olanlarla birlikde Şi'râ'yı ma'bûd edinip Kureyşlere muhālefet eyledi.

Müşrikîn-i Kureyş bu sırrı îmâ etmek içün Sallallâhu aleyhi ve sellem efendimize Ebû Kebşe ıtlâk ederek, zât-ı âlî-yi peygamberîlerinin bir dîn-i cedîd îcâdıyla Kureyş'e muhālefet eylediğini Ebû Kebşe'ye teşbîh eylemek istediler.

Vâkı'â, Server-i âlem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri esnâma ve Ebû Kebşe dahī evsâna ibâdet etmemek emrinde, müşrikîn-i Kureyş'e muhālefet eylemişlerdir. (İntehâ)

Mekke-i mu'azzama şehr-i şehîrinin te'sîsi

Mekke-i mu'azzama'yı istîlâ etmiş olan Benî Huzâ'a, Beyt-i muhtereme'yi ta'zīm içün hudûd-ı Haremullâh dâhilinde ârâm u ikāmetden tehâşî vü mücânebet ederek, gündüzleri etrâf-ı Kâ'betullâh'da ikāmet ve geceleri hāric-i hudûda çıkıp beytûtet ederler ve harem-i muhterem hudûdu içinde irtikâb-ı menâhî vü cinâyeti harâm-ı mutlak bilip binâ'en-aleyh Beytullâh'ın etrâfında te'sîs-i büyût u menâzile cür'et edemezler idi.

Kusayy b. Kilâb, hükûmet-i celîle-i Ümmü'l-kurâ ile kâm-yâb oldukda, **[301]** kavm u kabîlesini celb ü cem'le, "Ey efrâd-ı mehâsin-mu'tâd! Eğer Kâ'betullâh'ın etrâf u enhâsında ihdâs-ı büyût u mesâkin eder iseniz, tavâ'if-i sâ'ire sizi arâzī-yi mübâreke-i Hicâziyye'den tard u teb'îde kādir olamaz. Binâ'en-aleyh Beyt-i izzet'in dâ'iren-mâ-dâr etrâfında birer menzil ve mesken tehiyye vü tedârikine ibtidâr etmenizi tavsiye ederim!" demiş ve kabâ'il-i Kureyş cemâ'atleri içinde nâfizü'l-kelim olanlar tarafından, "Sen bizim re'îs ve seyyidimizsin! Her ne murâd eder isen, onu hüsn-i kabûl ve telâkkī ederiz!" cevâbı verilmiş olduğundan, bi'z-zât Dârü'n-Nedve'yi[427] bünyâda mübâderet ve ol dârın hükûmet konağı ittihâz

427 Birtakım müverrihler, "Dârü'n-Nedve'yi Kâ'b b. Lü'ey binâ etdi" dediler ise de zehâbları doğru değildir.

olunacağını i'lân u işâ'at etdikden ve Beyt-i şerîf'in cevânib-i erba'asını tavâ'if-i Kureyş'e taksîm ve irâ'e eyledikden sonra, efrâd-ı kabâ'ilin hemen esâs-efgen-i büyût u menâzil olması ve li-ecli't-tavâf Beytullâh'ın etrâfında birer mikdâr hâlî mahal bırakılması husūsunu emr u tenbîh eyledi. Kureyşîler dahī Kusayy b. Kilâb'ın nokta-i re'y ü tasvîbi üzerine, idâre-i pergâr-ı efkâr ve Beytullâh'ın etrâf-ı erba'asında gösterilen, ya'nî Metāf-ı ehl-i tavâf olmak üzere tefrîk edilmiş bulunan mevkı'-i latīfe mülâsık olarak irâ'e kılınan yerleri, büyût u menâzil tarh u te'sîsiyle tezyîne ibtidâr edip yapdıkları hānelerin kapılarını Kâ'be-i mu'azzama'ya karşı açdılar ve Metāf-ı sa'âdet'e girilmek içün her iki menzil arasında birer de vâsi' tarîk bırakdılar.

Beytullâh ile yapılan hānelerin arasında bırakılmış olan boş mevkı'-i şerîf, el-ân Metāf-ı sa'âdet-ittisāf ıtlâk olunan mahall-i mukaddes-i latīfdir.

İbn Kilâb devrinde yapılan hāneler, Fârûk-ı a'zam asrına değin en ibtidâ te'sîs edildikleri tarz u hey'etde kaldı idi. Hazret-i Ömer b. el-Hattāb, zamân-ı hilâfetinde bunların kâffesini yıkdırıp arsalarını Mescidü'l-Harâm'a idhāl **[302]** ve mahallerinde tafsīl olunacağı vechile, Osmân b. Affân ve sâ'ir ashâb-ı berr ü ihsân dahī harem-i muhterem dâ'ire-i füyûzāt-ı bâhiresini tevsî' ile şimdiki hey'et-i matbû'a râddesine îsāl eylediler.

Kâ'b b. Lü'ey evlâdında[n] İbn Kilâb'a gelinceye kadar erîke-nişîn-i ikbâl olmuş bir âdem olmadığı hâlde, Kusayy b. Kilâb "hicâbet, sikāyet, livâ, nedve, nezāret, sāhibü'l-kubbe[428], ezlâm, hāzinü'l-emvâl, rifâde, kıyâde" menâsıb-ı Câhiliyye'sini cem'le sandalî-nişîn-i riyâset ve hükûmet oldu. Fakat beyne'l-Arab ahkâm-ı dîniyyeden add olunan âdât-ı Câhiliyye'yi tağyîre muvaffak olamadığından, âdât-ı mezkûre bi'set-i nûru'l-verâya değin âl-i Safvân, âl-i Advân, âl-i Nese'e, âl-i Mürre b. Avf elinde kalmış idi.

---

428 Bunun bir ismi de Rekzü'l-kubbe'dir.

Şekil 8: Kusayy b. Kilâb devrinde Mekke-i mu'azzama şehrinin husūle gelen hey'etidir. 1. Dârü'n-Nedve ebniyesidir.

İstitrâd:
Ehl-i Nese'e

Müfessirîn-i izām taraflarından tedkīk ve i'lâm buyurulduğuna göre, ehl-i Nese'e Câhiliyye-i Arab'dan katl ü gāreti pîşe ve sayd u şikârı âdet ve endîşe edinmiş bir tā'ife idi.

Receb, zi'l-ka'de, zi'l-hicce, muharrem aylarında ceng ü cidâl edilmemesi, İbrâhîm ve İsmâ'îl *–aleyhime's-selâm–*ın şerî'atları iktizāsından olmak ve tā'ife-i merkūmeye üç ay kadar ale'l-ittisāl âdât-ı me'lûfelerini terk etmek ağır gelmiş bulunmak hasebiyle, "Biz zi'l-ka'deden safere kadar ale'l-ittisāl harb u kıtâl **[303]** etmemeği, ya'nî üç ay bilâ-fâsıla hayme-nişîn-i âsâyiş olup râhat etmeğe sabr u tahammül edemeyiz!" dediler ve şerî'at-i İbrâhîmiyye *–aleyhi efdalü't-tahiyye–*nin bu hükmünden dil-teng olduklarını bilâ-tereddüd i'lân ü işâ'a eylediler.

Kalemmes b. Abd b. Fukaym ki Kinâniyyûn'a müntehî bir kabîle cemâ'atine mensûbdur, şühûr-ı merkūmede kıtâl edilmemek hükmünü garîb bir sūretle fesh u ilgā içün urbân-ı bâdiyenin i'lân-ı efkâr eyledikleri yılın mevsim-i haccında devesine rükûbla nezdinde bulunan efrâd-ı kabâ'ile hitāben, "Ey ma'âşir-i Arab! Allâh'ınız bu senenin muharrem ayını size helâl edip onun haremiyyetini safere te'hīr etdi!" me'âlinde bir hutbe îrâdıyla herîflerin dîn-i İbrâhîm'de olan ihlâs ve i'tikādlarının kuvvet ve derecesini anlamak istedi ve Kalemmes'in re'y ü ifâdesini kabûl edenlerin birtakımı hemen o sâ'atden i'tibâren kabâ'il-i urbâniyyeyi katl ü gārete koyuldu idi.

Kalemmes, ba'zı ehl-i Câhiliyye tarafından bu mes'ele hükmünün inde'l-umûm kemâl-i memnûniyyetle kabûl ve telâkkī olunduğunu görünce, fikrinin tervîc edileceğini anlayarak ertesi sene mevsim-i haccında, yine mevkı'-i hitābete çıkıp kıbel-i ilâhîden muharrem ayının hürmeti şehr-i safere te'hīr kılındığını, ya'nî muharrem ayının helâl ve buna bedel şehr-i saferin harâm olunduğunu işâ'a vü i'lân etdi ve bu teklîfi

kâffe-i kabâ'il efrâdı nezdinde fevka'l-gāye bir mahzūziyyetle kabûl ve tasdîk olunduğundan, her sene haccında birer hutbe îrâdıyla istediği ayın hürmetini istediği aya te'hīr eylemeği âdet edindi.

Kalemmes'den sonra bu âdet-i seyyi'e, oğlu Abbâd'a[429] ve bunun vefâtında Kala' b. Abbâd'a, ondan sonra dahī Ümeyye b. Kala'a ve ba'dehû Avf b. Ümeyye'ye ve Avf'ın irtihâlinde, oğlu Ebû Semâme Cünâde b. Avf'a intikāl etmiş ve âfitâb-ı cihân-tâb-ı İslâmiyyet, Ebû Semâme'nin zamân-ı me'mûriyyetinde eşi''a-bahş-ı ufk-ı zuhûr u tulû' olarak âdet-i mezkûre;

﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُواْ يُحِلّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِّيُوَاطِؤُواْ عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللهُ فَيُحِلُّواْ مَا حَرَّمَ اللهُ زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ وَاللهُ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾[430]

[304] âyet-i celîlesiyle fesh u ilgā buyurulmuşdur ki işbu âyet-i kerîmenin müfâd-ı mücmelîsi, "Bir ayın hürmetini öbür aya te'hīr, küfürde ziyâdedir. Kâfirler ol te'hīrle dalâlet-i zâ'idede bulundular. Allâh te'âlâ'nın harâm etdiği ma'lûm ayların adedleri tamâm olsun içün onun birini bir sene helâl edip yerine âharını vaz' ederler ve bir sene yine onu harâm ederler. Allâh te'âlâ harâm etdiğini helâl etmeleriyle a'mâl-i kabîhaları tezyîd[431] olunup dalâletde kaldılar. Allâh te'âlâ, kavm-i kâfirîne bu amelleri sebebiyle reşâd ve hidâyet vermez" demekdir.

Müfessirler bu âdet-i kabîhayı vaz' u icrâya cür'et eden şahsın ismini ta'yînde ihtilâf ederek, ba'zıları Benî Kinâne'den Nu'aym b. Sa'lebe

---

429 [Metinde sehven «عبادة».]

430 ["O "Nesî'" (denilen bir haram ayı geciktirmek âdeti), olsa olsa küfürde fazlalıktır ki, kâfirler onunla şaşırtılır, onu bir yıl helâl, bir yıl haram sayarlar ki, Allâh'ın haram kıldığının sayısına uydursunlar da Allâh'ın haram kıldığını helâl kılsınlar. İşte böylece kendilerine kötü işleri güzel gösterildi. Allah da kâfir olan bir kavmi doğru yola iletmez." Tevbe, 9/37.]

431 [Metinde «تزيين».]

ve ba'zıları Cünâde b. Avf ve ba'zıları da Kalemmes[432] b. Abd b. Fukaym olduğunu iddi'â eylediler ve Kalemmes b. Abd olduğunu haber verenler, şâ'irin işbu «وَفِينَا نَاسِئُ الشَّهْرِ؛ القَلَمَّسُ»[433] kavlini dermeyânla isbât-ı müdde'â eylediler.

Kavl-i ahīr, inde'l-cumhûr musaddak ve kabûle cedîr olup Kalemmes denilen herîf, Asr-ı sa'âdet'i idrâk eden Cünâde b. Avf'ın beşinci ceddidir.

Abdullâh b. Abbâs'la Ebû Hüreyre *–radıyallâhu anhümâ–*nın, bir ayın hürmetini öbür aya te'hīr âdet-i seyyi'esini vaz' eden şahs-ı habîsin Amr b. Luhayy b. Kam'a b. Handef olduğuna zâhib olduklarını nakl ü rivâyet edenler de var ise de bu kavlin râvîleri kavillerini derece-i sıhhat ü tevâtüre îsāl edemediklerinden, müfessirler kavl-i sâbıkın sıhhatini tasdîkde ittifâk eylemişlerdir.

Ehl-i Nese'e hakkında verdiğimiz şu tafsīlât-ı târîhiyyeyi, İmâm Fahruddîn er-Râzî *–aleyhi rahmetullâhi'l-hâdî–*nin eser-i hāmesi olan tefsîr-i bî-nazīrden nakl **[305]** etdik. Lâkin İmâm Râzî, müfessirlerin ihbârât ve tedkīkāt-ı mebsûtasını nakl ü rivâyet etmezden evvel der ki:

Câhiliyye-i Arab akvâmının hesâbları sene-i kameriyye üzerine müretteb olduğundan, zamân-ı Câhiliyyet'de bulunan Arablar, ayları rü'yet-i hilâl i'tibâriyle ta'dâd ve farîza-i haccı Hazret-i Halîl'in sünnetine ittibâ'en şehr-i zi'l-hiccenin 10'uncu gününde edâyı i'tiyâd eylemişler idi.

Bu hesâbla, hac mevsimi her sene bir fasla rast gelmeyip ba'zen kışın en soğuk günlerine ve ba'zen yazın gāyet sıcak mevsimlerine tesādüf eylediğinden, ehl-i Câhiliyye müte'ahhirleri öyle gāyet soğuk veyâ sıcak mevsimlerde Mekke-i mu'azzama'ya gidip gelmeğe cesâret edemezler ve ticâret ilcâsıyle gidip gelenler dahī hüccâcın azlığı cihetiyle ticâret zamânlarına tesādüf eden mevsimlerde olduğu kadar ahz ü i'tā eyleyemezler idi.

432 Bunun ismi Huzeyfe olup kendisi Ashâb-ı fîl vak'asında bulunmuşdur.

433 [Aramızda haram ayları erteleyen biri var ki o Kalemmes'tir.]

Nihâyet, buna bir çâre-i münâsibe bulunmasını, hey'eti her kabîleden bir meb'ûs ta'yîniyle teşkîl edilmiş olan meclis-i millîye[434] havâle etdiklerinden, hey'et-i mezkûre sene-i kameriyye hükmüne ri'âyetle müretteb olan şühûrun mesālih-i dünyâyı muhil olduğuna zehâbla, mevsim-i haccı mu'tedil ve meyveli bir zamâna düşürmek ve etrâf-ı Mekke'de kurulan pazarlara, pınarlara, kolaylıkla gidip gelerek lâyıkı vechile ahz ü i'tā eylemek fikriyle, "Efrâd-ı kabâ'ile bir ayı unutdurmak içün bu sene şühûruna bir ay ilâve eder ve üç senede bir kerre bu usūle ri'âyet eyler isek, mevsim-i hac her sene her nev' mahsūlâtın yetişdiği zamâna düşer ve binâ'en-aleyh halk mahsūlâtıyla berâber gelip hem hac ve ziyâret ve hem de ahz ü i'tā vü ticâret eder" diyerek sene-i şemsiyye üzere tertîb-i şühûr etdiler ve sene-i şemsiyyenin sene-i kameriyyeden biraz farkı olduğu **[306]** cihetle, kebîse[435] ihdâsına muhtâc olarak, bundan hâsıl olan tefâvütü cem'le ba'zı senelere birer ay ilâvesiyle o seneleri on üçer ay i'tibâr eylediler.

Bu tertîbden sonra, ba'zı senelerin haccı şehr-i zi'l-hicceye ve ba'zı yılların haccı şehr-i muharreme tesādüf etdi, ya'nî hacc-ı Arab, şehr-i zi'l-hicceden başlayıp aydan aya nakl ü devr eyledi.

Bu devirden, –kebîse günlerinin ictimâ'ıyla hâsıl olan birkaç gün tefâvütden– ba'zı seneler içün bir ayın artması ve bir aydaki hürmetin diğer aya te'hīr edilmesi gibi iki emr-i mühim zuhûr etmiş ve sene-i kameriyye üzerine tertîb edilen tā'ât u ibâdât "onların zu'munca" mesālih-i dünyâyı ihlâl eylemiş olduğundan, ehl-i Câhiliyye meclis-i millîsi hey'eti, sene-i kameriyye hesâbını terkle, ibâdetlerini sene-i şemsiyye hesâbı üzerine tertîb edip bir ayın hürmetini diğer aya nakl ü te'hīr eylediler.

---

434 Bu meclis-i millî riyâsetinin Kalemmes b. Abd b. Fukaym uhdesine ihâle edilmiş olması ihtimâlden gayr-ı ba'îd olmak hasebiyle, İmâm Râzî'nin rivâyet-i mahsūsasıyla müfessirlerin akvâli beyninde mübâyenet yokdur.

435 [Artık, ziyâde anlamlarına gelen "kebîse" dilimizde daha çok "sene-i kebîse" (artık yıl) söyleyişinde geçer. Bkz. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*, II, s. 1627.]

Vâkı'â, bu terkde dünyâca fâ'ide var gibi görünür ise de Allâh te'âlâ hazretleri İbrâhîm ve İsmâ'îl *–aleyhime's-selâm–*ın zamân-ı hidâyet-nişân-ı âlîlerinde şühûr-ı kameriyye hesâbına ri'âyet edilmesini emr u fermân buyurmuşdur.

Hâl bu merkezde iken ehl-i Câhiliyyet mesālih-i dünyâya hüsn-i temşiyet vermek içün fermân-ı Hudâ'yı –sene-i kameriyye hesâbına ri'âyeti– terk edip sene-i şemsiyye tertîbine i'tibâr eylediler ki bu tertîb iktizāsı olmak üzere hacları eşhür-i harâmın gayrı aylarda vâki' olmağa başladı ve bu cür'et-i câhilâne küfürlerinin ziyâdelenmesine sebeb oldu. Zîrâ Cenâb-ı Hakk onların haccını eşhür-i harâma hasr eylemiş idi. Onlar sinîn-i şemsiyyeye ri'âyet ve kebîse günlerinin husūlünden haccın eşhür-i harâmdan başka aylarda vücûbuna zehâbla, kendilerine tâbi' olanları bu fikre sevk içün, "Vâcib olan emir, şühûr-ı kameriyye hesâbına ittibâ' etmek değil, bizim hesâbımız üzere **[307]** amel eylemekdir" demeğe kadar izhâr-ı cür'etle Vâcib te'âlâ hazretlerinin emr u fermân-ı kâ'inât-mutā'ını bile bile terk ve inkâr eylediklerinden, küfürleri artdı.

Sāhib-i şerî'at *–aleyhi ekmelü't-tahiyyet–* efendimiz hazretleri, devr-i Nese'e tamâm olduğu senenin[436] şehr-i zi'l-hiccesinde îfâ-yı hacc-ı şerîf edip eşhür-i harâmın yine mevzı'-i kadîmine ric'at etdiğini, ya'nî mevsim-i haccın şühûr-ı isnâ-aşeri devirle âkıbetü'l-emr şehr-i zi'l-hiccenin 10'uncu gününe tesādüf eylediğini bildirmek içün, "Âgâh olun ey ümmet [ü] ashâbım! Zamân, arz ve semâvât halk olunduğu güne devr etdi. Bir sene on iki aydır" buyurdular; *–aleyhi efdalü's-salât–*. (İntehâ)

Kusayy b. Kilâb'ın cem' eylemiş olduğu menâsıb-ı mebsûta, Câhiliyye-i Arab indinde gāyet mu'teber ve mergūb ve beyne'l-kabâ'il en mukaddes ve mes'ûd birer vazîfeden ma'dûd olmak hasebiyle, menâsıb-ı

436 Hacc-ı Vedâ' senesidir.

mezkûrenin her biri kabâ'il-i Kureyşiyye ricâlinin en müteneffizleri uhdesinde bulunur ve batnen-ba'de-batnin tevârüs olunur idi.

Hicâbet, sıhâbet veznindedir. Ehl-i Câhiliyye, Kâ'be-i mu'azzama bâb-ı felek-cenâbı perdedârlığı me'mûriyyetine ıtlâk ederler idi. Câhiliyye-i Arab zamânında, Beytullâh'ın miftâh-ı sa'âdet-misbâhı hizmet-i celîle-i hicâbeti hâ'iz bulunan zevâtın eyâdî-i istiklâlinde olduğundan, "sedânet-i Kâ'betullâh" mansıb-ı celîli Benî Abdüddâr b. Kusayy b. Kilâb hānedânına münhasır idi.

Kâsir-i esnâm u evsân ve Nâşir-i envâr-ı îmân *–aleyhi's-salavâtüllâhi'l-mennân–* efendimiz hazretleri, Kâ'be-i mu'azzama sedâneti Osmân b. Talha b. Abdül'uzzâ b. Osmân b. Abdüddâr b. Kusayy'ın uhde-i ihtimâmında iken eşi''a-bahş-ı meydân-ı zuhûr olup **[308]** Harem-i şerîf'in derûn u bîrûnunu levs-i esnâm u evsândan tathîr ve sahîfe-zîb-i nüzûl olan âyet-i kerîme üzerine miftâh-ı şerîf-i Kâ'betullâh'ı yine i'âde ve ihsânla Osmân b. Talha *–radıyallâhu anh–*ı taltîf ve tesrîr buyurdular.

Hicâbet-i Kâ'betullâh hizmet-i celîlesinin evlâd-ı Abdüddâr'a münhasır olmasının sebebi

Kusayy b. Kilâb sinn-i pîri ve şeyhūhate vardığı sıralarda, ikinci oğlu Abdümenâf, kabâ'il-i Arab arasında o kadar bu meziyyet ve şerefe mazhar olmuş idi ki birâderlerinden değil, babasından evvel gelip geçmiş olan eşrâf-ı sanâdîd ve eşrâf-ı Kureyş'den bile hiçbir er o meziyyete, o şerefe nâ'il olamamışdır.

İbn Kilâb, büyük oğlu Abdüddâr'ı öbür evlâdlarından ziyâde sevdiği ve halîlesi Hubbâ dahī bu fikirde kendisine iştirâk eylediği cihetle, Abdüddâr'ın dahī küçük birâderi Abdümenâf gibi bir şeref ve i'tibâr kazanmasını arzû ederler idi.

Hubbâ'nın bu husūsdaki arzûsu giderek dâ'ire-i sabr u tahammülün hāricine çıkdığından, birgün zevci Kusayy'a, "Abdüddâr'ı sağlığında bey-

ne'l-kabâ'il mûcib-i fahr u şeref olacak bir hizmete ta'yîn etmedikçe, ben senden memnûn olamayacağım" deyip "Ben onu öyle bir hizmete ta'yîn edeyim ki halk o hizmetin hâ'iz olduğu şerefe gıbta etsin! O hizmetin nasıl bir hizmet olduğunu öğrenmek istersin, değil mi? O hizmet, hicâbet-i Kâ'be-i mu'azzama ile riyâset-i Dârü'n-Nedve'dir! O hizmet sāhibinin izn ü ruhsatı olmadıkça, eşrâf-ı Kureyş ve sâdât-ı kabâ'ilden hiçbir kimse buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh'a giremez! Onun re'yi bulunmadıkça, hiçbir emir hakkında hüküm verilemez! Onun irâdesi sudûr etmedikçe, hiçbir tarafa asker sevk edilemez!" cevâbını almış ve onun üzerine Kusayy b. Kilâb **[309]** beyne'l-ahâlî mu'azzez ve mükerrem olan "sedânet, riyâset, sikāyet, rifâde, kıyâde, livâ" umûr-ı sittesini Abdüddâr ile Abdümenâf beyninde taksîm ve tevcîh edip sedânet-i Kâ'be ve riyâset-i Dârü'n-Nedve ile livâyı Abdüddâr'a ve sikāyet ile rifâde ve kıyâde hizmet-i müftehiresini Abdümenâf'a vermişdir.

Kusayy vefât edinceye kadar zikr olunan hidemât-ı celîleyi bi'z-zât îfâ etdi ve onun vefâtında bu hizmetleri sanâdîd-i kabâ'ilin re'yiyle oğlu Abdüddâr ve Abdüddâr'ın vefâtında Kâ'betullâh sedânetini Osmân b. Abdüddâr ve Dârü'n-Nedve riyâsetini dahī Abdümenâf b. Abdüddâr idâre eyledi idi.

Abdümenâf b. Abdüddâr'ın evlâdları, amcaları sağlığında dahī Dârü'n-Nedve riyâsetini onların emr u teklîfiyle der-uhde etmiş olduklarından, Kureyş'den her kim bir emr-i müşkil müzâkeresini arzû etse Âmir b. Hâşim b. Abdümenâf b. Abdüddâr'a mürâca'at ve Âmir, Dârü'n-Nedve'yi açıp ictimâ' eden eşrâf u sanâdîde riyâset eyler ve bu riyâseti ba'zen Hâşim b. Abdümenâf evlâdlarına ve ba'zen birâder-zâdelerine dahī îfâ etdirirler idi.

Hicâbet-i Kâ'betullâh, Osmân b. Abdüddâr'dan sonra evlâdlarına ve nihâyet Abdül'uzzâ b. Abdüddâr'a ve onun vefâtında Ebû Talha b. Abdül'uzzâ b. Abdüddâr'a ve onun irtihâlinde evlâd u ahfâdına intikāl etmiş-

dir.

Miftâh-ı şerîf-i Kâ'betullâh, Osmân b. Talha'nın Medîne-i münevvere'ye hicretleri cihetle, ammi-zâdesi Şeybe b. Osmân'ın yed-i istiklâline geçdiğinden, ilâ-hâza'l-ân Cenâb-ı Şeybe b. Osmân'ın evlâd u ahfâdı elinde kalmışdır.

Sikāyet, "nihâyet" vezninde olup asr-ı Câhiliyye'de hüccâc-ı vârideyi tatlı su ile iskāya mahsūs bir me'mûriyyet idi. Evâhir-i devr-i Câhiliyye ve evâ'il-i asr-ı İslâmiyye zamânlarında Mekke-i mükerreme'ce **[310]** mâ-i lezîzin kılleti olduğuna mebnî, uzak yerlerden su celbiyle hurma ve kuru üzüm gibi şeyler karışdırılarak hüccâca şerbet makāmında tevzî' olunur ve bu hizmet, "Sikāyetü'l-Hâc" mansıb-ı celîli me'mûriyyetini hâ'iz olan âdeme îfâ etdirilir idi.

Zemzem-i mükerrem zuhûr edinceye kadar, Sikāyetü'l-Hâc hizmetini der-uhde edenler, ta'rîf-i sâbık üzere tedârik edilen suyu birçok kırbalara doldurtarak Kâ'betullâh'ın bir cihetini merkez ittihâzıyla itâş-ı hüccâcı irvâ vü iskā ederlerdi ki bunun başlıca sebebi, suyun fikdânı idi.

Çünki evâhir-i devr-i Câhiliyye'de Abdüşems b. Abdümenâf'ın Zî-Tuvâ'da ve Hâşim b. Menâf'ın Şi'b-i Ebû Tālib denilen yerde ve Mut'im b. Adî b. Nevfel b. Abdümenâf'ın Mesfele'de hafr etdirmiş oldukları âbâr ile Ümeyye b. Abdüşems'in ve Benî Esed b. Abdül'uzzâ'nın ve Benî Cumah'ın[437] ve Benî Sehm'in ve Mürre b. Kâ'b'ın[438] ve Benî Kilâb b. Mürre'nin kendi nefislerine münhasır olup isimleri âtîde zikr olunan kuyulardan mâ'adâ Mekke-i mu'azzama'da kuyu olmadığından, gerek ahâlî ve gerek hüccâc su içün fevka'l-gāye muzāyaka çekerler idi. Binâ'en-aleyh Kusayy b. Kilâb, Sikāyetü'l-Hâc me'mûriyyetini ihdâsla Mekke ahâlîsini su muzāyakasından bir dereceye kadar kurtardı.

---

437 [Metinde sehven «حجج».]

438 İbn Kâ'b'ın kuyusu, şehrin hāricinde idi.

Zemzem-i şerîf zuhûrundan evvel Mekke-i mu'azzama'da mevcûd olan kuyular

Zemzem-i şerîf zuhûrundan akdem Mekke-i mükerreme ahâlîsini iskāya mahsūs olmak üzere Taviyy, Bezzer, Secle, Hafr, Sukayye, Ümmü Ahrâd, Sünbüle ve Gımr **[311]** isimleriyle ma'rûf sekiz aded kuyu mevcûd olduğundan, sikāyet hizmet-i mühimmesini der-uhde edenler, bu kuyulardan celb-i âb ve yukarıda beyân olunduğu vechile şerbetler tertîbiyle hüccâc-ı vârideyi iskā vü irvâya şitâb ederler idi.

Taviyy; ânifen ta'rîf edildiği üzere Abdüşems b. Abdümenâf'ın kazdırdığı kuyunun ismidir.

Bu kuyu Mekke-i mukaddese'nin taraf-ı a'lâsında vâki' Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî'nin Beyzā nâmıyla müte'ârif olan kasrının yanında idi. El-yevm mevcûd ve âsâr-ı me'sûreden ma'dûd olmağla, bulunduğu mevkı'e Zî-Tuvâ denir.

Bezzer; Hâşim b. Abdümenâf'ın hafr etdirdiği kuyunun ismidir.

Bu kuyu Handeme Dağı'nda vâki' Şi'b-i Ebû Tālib meydânında idüğünü rivâyet ederler; lâkin şimdi nâ-mevcûddur.

Secle; Mut'im b. Adî Nevfel b. Abdümenâf'ın kazdırdığı kuyudur.

Benî Nevfel'in zann u i'tikādlarına göre, Mut'im b. Adî, bu kuyuyu Esed b. Hâşim'den satın almış ve Benî Hâşim'in zehâbına nazaran, zemzem-i şerîf zuhûr edip âbâr-ı sâ'ireden istiğnâ hâsıl olduğu sırada, Hâşim b. Abdümenâf mezkûr kuyuyu Mut'im b. Adî'ye bahş u hibe etmişdir.

Hafr, Sukayye, Ümmü Ahrâd, Sünbüle, Gımr ismindeki kuyuların cihetleri ma'lûm değil ise de Hafr'ı Ümeyye b. Abdüşems'in ve Bi'r-i Benî Esed'den ibâret olan Sukayye'yi Benî Esed b. Abdül'uzzâ'nın ve Ümmü Ahrâd'ı Benî Abdüddâr'ın ve Bi'r-i Halef b. Vehb'den ibâret olan Sünbüle'yi Benî Cumah'ın ve Gımr'ı Benî Sehm'in nefislerine mahsūsen kazdırdıkları rivâyât-ı sahîhadan olmak hasebiyle, bu kuyular hâfirlerinin hânelerinde olmak iktizā eder. **[312]**

Rum, Hum, Hafr isminde üç kuyu da şehr-i şehîr-i Mekke hāricinde var idi ki bunlardan "Rum"u Mürre b. Kâ'b b. Lü'ey ve "Hum"ı Kilâb b. Mürre ve "Hafr"ı dahī Huzeyfe b. Gānim hafr etdirmiş ve küberâ-yı Kureyş'in içdikleri suların bu kuyulardan celbi âdet-i belde hükmüne girmiş idi.

Vaktâ ki âb-ı zemzem, miyâh-ı sâ'ireden asfâ vü ahlâ olarak zuhûr etdi, halk bu mübârek suyun mevkı'ince yakınlığından ve sâ'ir sulara derkâr olan uzûbet ve fazlından içün sâlifü'z-zikr kuyuların sularını içmemeğe başladı. Fi'l-vâki' Bi'r-i şerîf-i zemzem, Hazret-i İsmâ'îl b. İbrâhîm *–aleyhime's-selâm–*ın kuyusu olduğundan, umûm âbâr u uyûn sularından elezz ü ahlâ idi.

Sikāyetü'l-Hâc me'mûriyyet-i celîlesi, Abdümenâf b. Kusayy'ın vefâtında rifâde hizmetiyle berâber oğlu Hâşim b. Abdümenâf'a intikāl ve Cenâb-ı Hâşim suffa-nişîn-i kasr-ı hayât oldukça, hizmet-i sikāyet me'mûriyyetini hüsn-i îfâ ile iştigāl etmiş ve Hâşim b. Abdümenâf'ın irtihâlinden sonra, bu hizmeti oğlu Abdülmuttalib der-uhde edip zemzem-i şerîfi meydâna çıkarıncaya kadar icrâ-yı me'mûriyyete devâm eylemişdir.

Abdülmuttalib'in birçok develeri olduğundan, hac mevsimlerinde bunları sağarak sütü, bal ve âb-ı zemzemi, kuru üzüm ile mezc edip hüccâcı iskā vü irvâ ederdi. Abdülmuttalib b. Hâşim vefât eylediği vakit, Sikāyetü'l-Hâc me'mûriyyeti küçük oğlu Abbâs *–radıyallâhu anh–*a intikāl etdi.

Zemzem-i şerîf mevcûd iken sūret-i muharrere üzere iskā-yı hüccâca hâcet olmamak lâzım gelirdiyse de Hazret-i Abbâs, pederi Abdülmuttalib'in eserinde bulunmak tasavvur-ı âlî-cenâbânesiyle Tâ'if'de iştirâ eylemiş olduğu bağların üzümünü **[313]** kurudup mevâsim-i hacda zemzem-i şerîfle karışdırarak, babasından gördüğü vechile hüccâca şerbet içirir idi.

Âb-ı hayât-ı İslâm, nedāret-bahş-ı şûre-zemîn-i kulûb-ı enâm olduğu zamân-ı hidâyet-nişânda, Sikāyetü'l-Hâc idâre-i mühimmesi Cenâb-ı Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim'in uhdesinde bulunduğuna binâ'en, kıbel-i nebeviyyeden yine Cenâb-ı Abbâs *–radıyallâhu anh–*a tevcîh buyuruldu.

Mes'ele

Sikāyet cihetinin Benî Abbâs'dan ref'i tevliyeti, Sāhib-i şerî'at *–aleyhi ecmelü't-tahiyyet–* efendimiz hazretleri tarafından tevcîh buyurulduğu cihetle câ'iz değildir.

Sikāyet hizmet-i müstakıllesi zuhûr-ı nûr-ı İslâm'da Ebû Tālib b. Abdülmuttalib'de bulunmak lâzım gelir idiyse de aşağıda tafsīl edileceği üzere, Ebû Tālib kendine târî olan ihtiyâcât-ı mübreme esnâsında, birâderi Cenâb-ı Abbâs'dan biraz para istikrâz etmiş ve bu parayı te'diye vü i'tāya muvaffak olamadığından, uhdesinde bulunan sikāyet cihetini kendi taleb ve rızāsıyla Abbâs b. Abdülmuttalib hazretlerine terk ve teberru' ederek tesviye-i dîn eylemişdir.

Abbâs b. Abdülmuttalib *–radıyallâhu anh–* ber-hayât oldukça Sikāyetü'l-Hâc umûr-ı celîlesini bi'z-zât idâre edip onun irtihâlinden sonra bu hizmet-i mukaddese, evlâd ü ahfâdına ve sonraları Bağdâd hulefâsına ve en sonra dahī ebnâ-yı Zübeyr b. el-Avvâm idâresine geçdi.[439]

Lâhika

Velîd b. Abdülmelik'in Hālid b. Abdullâh el-Kasrî'yi Mekke'ye vâlî ta'yîn eylediği sırada, halkın suca olan muzāyakasını tehvîn fikr-i musībi[440] üzerine **[314]** Zî-Tuvâ, Hacûn seniyyelerinde birer kuyu kazdırılmasını emr eylemiş idi. Kazılan kuyuların suları âbâr-ı sâ'ire sularına

439 Sikāyetin Zübeyrîlere sūret-i intikāli husūsu yedinci vechenin birinci sūretinde muharrerdir.

440 [Metinde "fikr-i gayr-ı musībi".]

nisbetle lezîz olduğundan, ehl-i Mekke bu kuyuların hafrinden memnûn olup bunların suyundan gayrı suları içmemeği i'tiyâd edindiler.

Hālid b. Abdullâh, ahâlînin bu kuyuların hakkında olan rağbetini görünce, hemen minbere çıkıp "Ey ahâlî; bir âdem ehli üzerine ta'yîn eylediği halîfe mi, yoksa onlara gönderdiği resûl mü büyükdür? Bola ki halîfenin büyüklüğünü bilemeyesiniz! Allâh'ın halîli İbrâhîm *–aleyhi't-tahiyyetü ve't-ta'zīm–* milh-i ücâcla irvâ olunduğu hâlde, halîfeniz azb-i Fırat ile iskā olundu!" diyerek bu kuyuların sularını zemzem-i şerîfe tercîh etmek istedi ve Harem-i şerîf'de sahtiyândan bir havuz i'mâliyle, kazdırdığı kuyuların sularından doldurtup bu suların kendince zemzem-i şerîfe müreccah olduğunu îmâ etdi. Hâlbuki az bir müddet sonra sâlifü'z-zikr kuyuların suları bi'l-külliyye munkatı' ve giderek kuyuları dahī münderis oldu. Şimdi o kuyuların nerede hafr edilmiş olduğunu dahī bilen yokdur. (İntehâ)

[Livâ]

Livâ; Câhiliyye-i Arab zamânında beyne'l-kabâ'il "livâ" nâmıyla meşhûr bir me'mûriyyet-i mahsūsa ismidir. Bu me'mûriyyet-i mahsūsa, Benî Ümeyye hānedânı ricâline münhasır olduğundan, kabâ'il-i Kureyşiyye'nin Ukāb isminde olan bayrakları me'mûriyyet-i mezkûreyi hâ'iz olan bayrakdâr da bulunurdu.

Bir mahalle asker sevk olunmak lâzım gelse, o askerin bayrağı livâ me'mûriyyetiyle mübâhî olan kimse tarafından akd edilmek ve bu bayrak her nereye dikilir ise **[315]** abtāl-ı Kureyş orada ihtişad eylemek cümle-i âdât-ı Câhiliyye'den olmak hasebiyle zikr olunan bayrak bir muhârebe vukū'unda âkıdı tarafından mevkı'-i mahsūsuna rekz ile i'lân-ı harb olunur ve livâ-yı mezkûr altına toplanan müsellah âdemler muhârebe edilecek mahalle sevk u i'zâm edilir idi.

Livâ-yı sa'âdet-ihtivâ-yı İslâm, Ebû Süfyân b. Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdüşems, Kureyşîlerin bayrakdârı iken müvecceh-nümâ-yı zuhûr

olmuşdur. Livâ me'mûriyyet-i mahsūsası Kusayy b. Kilâb'dan sonra oğlu Abdüddâr'a ve onun vefâtında evlâd ü ahfâdına intikāl etmiş ve Uhud gazve-i celîlesine değin bu hānedânın en müteneffizi kim ise onun elinde kalıp fakat vak'a-i mezkûrede zikr olunan hānedân efrâdının cümlesi katl ü telef olmuşdur.

[Nedve]

Nedve; ictimâ' ma'nâsınadır. Vakt-i Câhiliyye'de Kusayy b. Kilâb'ın binâ-gerdesi olan Dârü'n-Nedve'de ictimâ' eden meclise Nedve[441] denir ve bu meclis hey'eti tarafından verilen karârın nîk ü bedine bakılmayarak beyne'l-kabâ'il hüsn-i telâkkī ve kabûl olunur idi.

Mekke-i mu'azzama ahâlîsinin umûr-ı mühimmesi bu meclisde tezekkür olunduğu ve tezvîc-i kerâyim izin-nâmeleri bile Dârü'n-Nedve hey'et-i müctemi'ası tarafından i'tā kılındığı ecilden ebnâ-yı Kusayy b. Kilâb'dan mâ'adâ ricâl-i kabâ'ilden sinîn-i ömürleri akd-i râbi'e resîde olmayanların, ya'nî kırk yaşına girmemiş bulunanların Dârü'n-Nedve cem'iyyetinde bulunmaları kaviyyen memnû' olup hey'et-i mezkûre idâresi Benî Esed b. Abdül'uzzâ b. Kusayy b. Kilâb cemâ'ati müteneffizânından bir re'îs ile mikdârı gayr-ı mahdûd a'zāya muhavvel idi. **[316]**

Re'îsü'l-mecâlis-i enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri, Dârü'n-Nedve hey'eti riyâseti Yezîd b. Zem'a b. el-Esved b. el-Muttalib b. Esed b. Abdül'uzzâ'nın uhdesinde olduğu hâlde, icrâ'ât-ı şer'iyyeye besmele-keş-i müsâberet oldu.

[Sefâret]

Sefâret; ıslâh-ı mâbeyn içün tertîb edilmiş bir vazīfe idi. Herhangi bir kabîle diğer bir kabîle ile mücâdele yâhûd bir âdem âhar bir âdem ile münâkaşa veyâ müşâcere etmiş olsa, sefâret vazīfesini der-uhde eylemiş

---

441 Buna "mansıb-ı meşveret-i umûr" dahī denirdi.

olan zâtı fasl-ı da'vâya hakem nasbıyla, onun vereceği hüküm ve karârı behemehâl kabûl edip kat'-ı nizâ' eder idi.

Hallâl-ı müşkilât-ı âlem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri, mansıb-ı sefâret Benî Adî b. Kâ'b hānedânına münhasır olduğu ve bunlardan Ömer b. el-Hattāb b. Nüfeyl b. Abdül'uzzâ b. Rebâh b. Abdullâh b. Kurt b. Rebâh b. Adî b. Kâ'b *–radıyallâhu anh–* efendimiz, bi'z-zât sefâret me'mûriyyetini hâ'iz bulunduğu evân-ı sa'd-iktirânda isbât-ı ba's ve hall-i işkâl-i umûrda ibrâz-ı me'âsir-i i'câz-ı kudsiyyet buyurdular.

[Nezāret]

Nezāret mansıbı, rüsûmât idâresi gibi büyücek bir me'mûriyyetden ibâret idi. Bir mahalden diğer mahalle nakl-i ahmâl ü eskāl olunsa, nezāret hizmetini der-uhde eylemiş olan me'mûr tarafından memhûr veyâ mümzā ruhsat-nâme varakası alınmak usūl-i müttehaze-i ehl-i Câhiliyye iktizāsından idi.

Teshîlât-ı bahş-ı mehâmm-ı dîn *–aleyhi salavâtüllâhi'l-mu'în–* efendimiz hazretleri, nezāret-i kabâ'il me'mûriyyeti Benî Teym b. Mürre'den Ebû Bekir es-Sıddîk *–radıyallâhu anh–*ın uhde-i istîhâlinde iken meb'ûs oldular.

[Sāhibü'l-kubbe]

Sāhibü'l-kubbe; nâsıbü'l-hayme demekdir. **[317]** Bu hizmet bayağı bir me'mûriyyet olup her kimin uhdesine ihâle kılınır ise o âdem ekâbir-i Kureyşiyye'ye çadır kurar idi. Çünki kabâ'il-i Kureyşiyye'ye hüzün verecek bir vak'a zuhûr etse veyâ bir yere asker sevk edilmek yâhūd bir mâdde müzâkeresinde bulunmak lâzım gelse, sāhibü'l-kubbe mansıbını hâ'iz olan me'mûr meşveret-i kabâ'ile mahsūs olan çadırı rekz eder ve sanâdîd-i Kureyş bu çadıra toplanıp idâre-i akdâh-ı müşâvere eyler idi.

Mehçe-i otâğ-ı îmân *–aleyhi salavâtüllâhi'l-mennân–* efendimiz hazretleri, sāhibü'l-kubbe mansıbı Benî Mahzûm b. Nüfeyl b. Mürre hāne-

dânı uhdesinde olduğu ve Hālid b. Velîd b. Muğīre b. Abdullâh b. Amr b. Mahzûm nasb-ı hayme me'mûriyyetiyle mütefâhir bulunduğu esnâda, tenvîr-i uyûn-ı zamân eyledi.

[Ezlâm]

Ezlâm; "zelem"in cem'i olarak kumâr oklarına denir. Vakt-i Câhiliyye-i Arab'da ezlâm denilen oklar ile istiksâm-ı mâl ve istif'âl-i hâl ederler idi. Bunların kumâr oklarının isti'mâl ve muhâfazası büyücek bir me'mûriyyet olduğundan, me'mûriyyet-i mezkûre her bir âdeme tevcîh ü ihâle olunmaz ve her kim bir işe bed' edecek olsa o işi hayır mıdır, yoksa şer midir, anlamak içün ezlâm me'mûruna mürâca'atla tefe''ül etdirip vereceği re'y üzere amel ve hareket eder idi.

Ezlâm ile tefe''ülün sūreti

Okların birine "emr", diğerine "nehy" kelimeleri yazılıp ikisi de bir zarfa bırakılır. Ba'dehû tefe''ül etmek isteyen şahsın eli, o zarfın içine sokdurulup ale'l-amyâ bir ok aldırılır idi ki bu okda hangi kelime yazılı ise onun hükmüyle amel etmek îcâb eder idi. **[318]** Bu me'mûriyyeti münhasıran Benî Cumah b. Amr b. Kâ'b idâre eder ve kabâ'il-i sâ'ire efrâdı, bunların tefe''ülünü hüsn-i telâkkī ve kabûl eyler idi. Peygamber-i âhiru'z-zamân *–aleyhi salavâtüllâhi'r-rahmân–* efendimiz hazretleri, Safvân b. Ümeyye b. Halef b. Vehb b. Huzâfe[442] b. Cumah Teym, ezlâm me'mûru iken ba's olundular.

Câhiliyye-i Arab kur'ası

Ezlâm me'mûriyyeti, ta'rîf olunduğu üzere, bir şeyde şübhe edenlerin şübhelerini hall içün üç parça ok ile tefe''ül etmekden ve bu hizmet beyne'l-Arab büyücek bir hizmetden ibâret idiyse de asr-ı Câhiliyye Arabları beyninde daha başka dürlü kur'alar çekilir ve bu kur'aları çekmeğe mahsūs oklar ile garîb sūretde kumâr oyunları oynanır idi. Bunların en

---

442 [Metinde sehven «خرامة».]

meşhûrları Hübel'in yanında bulunan ezlâmla çekilen kur'a ve bu oklarla fâlcı oklarının birleşdirilmesiyle oynanan Meysir oyunudur. Çünki asr-ı Câhiliyye Arabları, Hübel ismiyle müsemmâ olan büyük putun yanında yedi dâne ağaç parçası (ok) bulundururlar ve îcâbı takdîrde bu haşeb-pârelerle kur'a çekip mûcebince amel ederler idi.

Zikr olunan ağaç parçalarının birinde "diyetü'l-maktûl",[443] birinde "ni'me'l-emr",[444] birinde "lâ",[445] birinde "minkum",[446] birinde "min-ğayrikum",[447] birinde dahī "mülsak"[448] kelimeleri mastūr olup her ne vakit bir maktûlün diyetini hükümde ihtilâf edilse, maznûn olan âdemlerin isimleri ile "diyetü'l-maktûl" tahtasına kur'a çekilir ve diyet kur'ası herhangisinin ismine isābet eder ise onun i'tā-yı diyet eylemesi iktizā edeceğine hükm edilir idi. **[319]**

Ehl-i Câhiliyye, bir işin hayr u şer olmasını ta'yîn içün dahī "ne'amlâ" tahtalarıyla kur'a çekip "ne'am" kur'ası zuhûrunda o işi işler ve "lâ" kur'ası isābetinde bir sene daha te'hīr ile sene-i âtiyyede o iş içün yine kur'a çekerler idi.

Şâyed bir âdemin nesebinde şübhe edilir ise kur'ayı "minkum-min-ğayrikum-mülsak" tahtalarıyla çekerek meşkûku'n-neseb olan şahsın ismine "minkum" kur'ası isābet eder ise o âdemi fevka'l-gāye i'zâz ü is'âd ve eğer "min-ğayrikum" kur'ası çıkar ise şahs-ı mezkûru mensûb olduğu kavm u kabîle ile hem-ahd olduklarına i'tikād ve "mülsak" kur'ası isābet eden şahsın mechûlü'n-neseb olduğuna hükümle, bu tahtaların irâ'e edeceği ahkâmın sıhhatine nihâyet derecelerde i'timâd ederler idi.

---

443 [Katledilenin diyeti.]
444 [Ne güzel bir iş.]
445 [Hayır.]
446 [Sizdendir.]
447 [Sizden değildir.]
448 [Bitiştirilmiş.]

Kuyu kazdırmak, çeşme yapdırmak, pınar açdırmak içün ta'yîn-i mahall ü mevkı' zımnında çekecekleri kur'ada "miyâh" kelimesi mastūr olan ağaç parçasını intihāb ederler ve bir çocuğu sünnet edecek yâhūd bir kızı ere verecek veyâ bir cenâzeyi defn eyleyecek zamânlarda dahī suver-i meşrûha üzere kur'a çekip mûcebiyle amel ve hareket eylerler idi.

Ma'a-mâ-fîh bu niyyet kur'ası her mevkı' ve mahalde çekilmeyip mutlakā Hübel'in, ya'nî Kâ'be-i mu'azzama içinde merkûz olan koca putun yanında çekilir ve behemehâl Hübel'in hādimine çekdirilir idi.

Kur'a çekdirecek âdemin 100 kuruş dirhem ve kurbân edilmek içün birkaç re's deve yâhūd koyun veyâ sâ'ir hayvân tedârikiyle getirip Hübel'in hizmetçisine vermesi ve ba'dehû Hübel'e müteveccihen, "İlâhî! Şu fülân bin fülândır. Nesebinde şübhe olundu yahūd sünnet edeceğiz veyâ ere vereceğiz. Bize **[320]** doğruyu bildir!" nehcinde her ne murâd üzerine kur'a çekdirecek ise aynıyla yâd ederek izhâr-ı hak emrinde Hübel'e yalvarıp yakardıkdan ve getirdiği hayvânları zebhle fukarâya tevzî' eyledikden sonra kur'a keşîdesini işâret etmesi, kur'a çekdirmek emr-i mühimmine mahsūs şerâ'it cümlesinden olmak hasebiyle, kur'a keşîdesini murâd edenler evvelâ ol mikdâr akça ve hayvân tedârikiyle hādim-i Hübel'e bi'l-i'tā hayvânları kesip fukarâya tevzî' u taksîm eyler ve ba'dehû kur'a çekilmesi emrini verip isābet eden kur'anın hükmüyle amel ederler idi.

Kur'a keşîdesinin bir dürlüsünü daha nakl ederler. Bu gibi kur'aların çekilmesi mutlakā Hübel'in yanında bulunmağa münhasır olmadığından, ehl-i Câhiliyye'den her kim olur ise olsun, istediği mahalde kur'a-endâz olabilir idi ki buna falcılık dahī denilebilir. Bu kur'a dahī istiksâm-ı ezlâmla, ya'nî sâlifü'z-zikr tahta parçalarıyla çekilir idi.

Ehl-i Câhiliyye, gerek Hübel'in yanında bulunan kur'a tahtalarına ve gerek her fâlcının isti'mâl eylediği tahta parçalarına "ezlâm, aklâm, akdâh" ıtlâk ederlerdi ki bu kelimeler bizim lisânımıza tercüme edilse "ok" demek olur.

Falcıların tefe''üle mahsūs olan tahtaları üç parça olup bunların birinde [449]«أَمَرَنِي رَبِّي», diğerinde [450]«نَـهَانِي رَبِّي» kelimeleri yazılmış ve fakat üçüncüsünde hiçbir şey nakş u hakk edilmemiş idi.

Ehl-i Câhiliyye'den bir fâlcı mübâşeret edeceği mühim bir işin hayr veyâ şer olduğunu ta'yîn ricâsıyla, kendisine mürâca'at vukū'unda zikr olunan üç oku istiksâmla, o işin hayr veyâ şer olduğunu ihtār içün sâlifü'z-zikr okları karışdırıp bir tobraya vaz'la, mürâca'at edenlerin hüsn-i zanları olan **[321]** bir âdemin elini bu tobraya sokdurarak okları birer birer çıkartıp üzerlerinde muharrer kelimelerin hükmünü ihbâr eyler idi.

Ehl-i Câhiliyye indinde kur'anın, [451]«أَمَرَنِي رَبِّي», kelimesini hâmil olan oka isābeti, o işin hayr ve [452]«نَـهَانِي رَبِّي» kelimesi mastūr bulunan oka isābeti, o işin şer olduğunu îmâ edeceğinden, buna i'tikād edilmek ve şâyed kur'a hiçbir şey yazılı olmayan oka isābet eder ise o işi bir sene kadar daha te'hīr ile ba'dehû yeniden bir kur'a çekilmek zarûrât-ı dîniyyeden gibi idi.

Binâ'en-aleyh teşebbüs olunacak mühim bir işin hayr veyâ şer olduğunu anlamak içün kendilerine mürâca'at olunan fâlcılar, mârru'z-zikr üç oka kur'a çekip iktizāsını ihtār eder, ya'nî zikr olunan okları bir tobraya koyup karışdırdıkdan sonra mürâca'at eden şahsın hüsn-i zannı olan bir âdemi celble, elini bu tobraya sokdurup okları birer birer çıkartdırır ve bunların üzerinde mastūr olan kelimelere bakarak, "Bu işi işlemek yâhūd işlememek lâzım gelir veyâhūd bir sene daha durup ba'dehû yeniden bir kur'a çekmelidir" me'âlinde birtakım sözler söyler idi.

Okların bulunduğu tobraya eli sokdurulan âdemin eline "reyyâne" [ريانة] isminde yumuşak bir meşîn sarmak dahī şurût-ı kur'a cümlesinden olup bundan maksad mu'temedün-aleyh olan âdemin, sevdiği eşhāsın oklarını nişâne-i mahsūsaları delâletiyle bulup çıkarmaması idi.

---

449 [Rabbim bana emretti.]
450 [Rabbim bana yasakladı.]
451 [Rabbim bana emretti.]
452 [Rabbim bana yasakladı.]

Bu fâlcılık, ezlâm me'mûriyyet-i mühimmesini îfâdan ibâret idi ise de me'mûriyyet-i mezkûre hükûmet ve kabîlece vukū' bulan ihtilâfâtı hall ü fasla ve fâlcılık münferiden mürâca'at edenlerin merâklarını def' u izâleye münhasır olduğundan, her ikisi min-vechin biribirinden farklı idi. **[322]**

Ba'zı müverrihlerin zann u zehâb ile nakl ü rivâyetlerine göre, istiksâm-ı ezlâm, mühim bir iş zuhûrunda zikr olunan üç yâhūd yedi okun "nasb" ta'bîr olunan, ya'nî harem-i şerîf-i Mescidü'l-Harâm havlîsinde merkûz bulunan dikili taşların[453] üzerine konulup o işin husūlü emrinde bu taşlardan istimdâd etmek ve bunların rızālarını istihsāl niyyetiyle kurbânlar keserek kendilerine arz-ı perestiş eylemekden ibâret idi.

Câhiliyye-i Arab kumârbâzlığı

Ehl-i Câhiliyye, zikr olunan on aded oku birleşdirmek sūretiyle kumâr dahī oynarlardı ki bu oyunun ismi, müfessirîn-i izām *–rahimehumullâhi'l-allâm–* taraflarından tedkīk ve ihbâr edilmiş olmasına nazaran, "Meysir"dir. Meysir'in vech-i tesmiyesi, "bu oyunda kolaylıkla mâl kazanılmak mümkün olması"dır.

Zamân-ı Câhiliyye zenginlerinden birkaç kimse birleşip parası bi'l-âhare i'tā edilmek üzere, veresiye birçok deve mübâya'asıyla, bu develeri kesip luhûmunu yirmi sekiz cüz'e taksîm ve bu eczâyı on aded tahta ok parçasına tevzî' ve teshîm eyler ve bu okları; fez (1), tev'em (2), rakīb (3), hils (4), nâfis (5), müsbil (6), mu'allâ (7), menîh (8), sefîh (9), vağd (10) isimleriyle yâd ederler idi.

Meysir oyununun îcâbı olarak, 'fez'e bir, 'tev'em'e iki, 'rakīb'e üç, 'hils'e dört, 'nâfis'e beş, 'müsbil'e altı, 'mu'allâ'ya yedi **[323]** parça nasīb u hisse ifrâzıyla 'menîh ve sefîh ile vağd' okları, hisse vü nasībsiz bırakılır idi.

---

453 Bu taşların birer put oldukları dahī rivâyât-ı mevsûka cümlesinden olup bunların umûmu üç yüz altmış parça idi.

Kumârbâz zenginler, develeri kesip zikr olunan oklara hisselerine göre paylar ayırıp birer mevkı‘e koydukdan sonra, okları bir tobraya yâhūd bir kâse içine vaz‘ ederler ve gāyet mu‘temed bir âdem vâsıtasıyla, her şahsın ismine zikr olunan tobradan birer ok çıkartıp herkese ismine isābet eden okun hissesini verirler idi.

İsmine yukarıda isimleri zikr u ta‘rîf olunan nasībsiz üç okdan biri isābet eden eşhās, kur‘ası çekilen lahmdan hisse alamazlardı ise de deve mübâya‘ası içün kendi hisselerine isābet eden parayı i‘tāya mecbûr olurlar idi.

Kur‘a çekildikden ve develerin parası toplanıp ashâbına tevzî‘ ve teslîm edildikden sonra, herkes kazandığı lahmı tamâmıyla fukarâya tevzî‘ ile arz-ı mübâhât ve iftihār eyler ve bu oyuna müşâreket etmeyenlerin buhl u imsâkini dermeyânla onların fasl u mezemmetini şâmil ebyât u kasā’id îrâd ederler idi. (İntehâ)

Hāzinü’l-âlât ve’l-emvâl

Bu me’mûriyyet, depo-yı umûmî[454] nezāretinden ibâret olup harb içün tedârik edilen emvâl u âlât, bu me’mûriyyeti der-uhde eden zâtın taht-ı nezāretinde bulundurulur idi.

Şevket-i İslâm, hāzinü’l-emvâl me’mûriyeti Benî Sehm b. Amr b. Hüsays’dan Hâris b. Kays b. Adî b. Sehm’in uhdesinde bulunduğu zamânlar, sâha-nümâ-yı zuhûr olup ref‘-i hucubât-ı küfr ü zalâm etmişdir.

[Rifâde]

Rifâde; ifâde vezninde ve harîfâne müfâdında olarak, Câhiliyye-i Arab devrinde mer‘iyyü’l-icrâ bir me’mûriyyet-i mahsūsa-i mu‘tenâ-bihâ idi ki me’mûriyyet-i mezkûrenin vāzı‘ u muhteri‘i, Kusayy b. Kilâb b. Mürre’dir. **[324]**

454 Buna beytü’l-mâl me’mûriyyeti dahī denir.

Kureyşîler, İbn Kilâb'ın tasvîb ve tertîbi üzere mikdâr-ı kâfî akça tedârikiyle hurma ve kuru üzüm ve hubûbât-ı sâ'ire-i mütenevvi'a ahz ü iştirâ ederek, mevâsim-i hacda kavâfil-i hüccâca ikrâm ederler idi.

Kusayy b. Kilâb devrine gelinceye değin fukarâ-yı hüccâc pek ziyâde muzāyaka çekdikleri cihetle, İbn Kilâb kendi kendine buna bir çâre düşünerek, böyle bir harîfâne tertîbine karâr verdi ve birgün kabîlesini teşkîl eden ricâli celb ü ihzār ile, "Ey ma'âşir-i Kureyş! Siz Kâ'betullâh'ın etrâfında sâkin ve ehl-i beyt unvânıyla temeyyüz ederek hudûd-ı beledullâh dâhilinde mütemekkin olduğunuz ecilden, Sübhânehû ve te'âlâ hazretlerine müsâferet tarîkıyle vârid olan hüccâcı it'âma borçlusunuz! Misâfirîn-i vârideye lâyıkı vechile ibrâz-ı merâsim-i hürmet ve ri'âyet içün beher sene fukarâ-yı hüccâca simât-ı ziyâfet keşîdesine müsâra'at eyleyin! Bu ziyâfet keşîdesi ise mâlımızdan senevî birer mikdâr şey ayırıp hüccâcı i'âşe emrinde tedârik-i malzeme içün ta'yîn edeceğimiz vekîl-i harca vermekle hâsıl olabilir!" dedi ve zâten kabâ'il-i Arab içinde hükmü nâfiz olduğundan, bu re'yi hüsn-i telâkkī olunmağla,"rifâde" usūl-i mehâsin-şümûlünü vaz' u te'sîs eyledi.

Binâ'en-aleyh Kureyş kabîleleri, iktizā eden harc u masārifi beher sene aralarında cem'le, vergi-yi maktū'a gibi İbn Kilâb'a teslîm etmeğe ve o dahī mevâsim-i hacda vârid olan hüccâc fukarâsını it'âma kâfî zehā'ir tedârikiyle, ibrâz-ı merâsim-i tekrîm u ihtirâm eylemeğe başladı idi.

Simât-ı amîmü'n-nevâl-i İslâm

Rifâde idâresi, Hâris b. Âmir b. Abdümenâf'ın uhde-i iktidârında iken zemîn-pîrâ-yı zuhûr olduğundan, fukarâ-yı hüccâc 9'uncu sene-i hicriyyede (m. 630-31) Ebû Bekir es-Sıddîk vâsıtasıyla ve Hacc-ı Vedâ' senesi dahī bilâ-vâsıta it'âm buyurulmuşdur. **[325]** Merâsim-i rifâdeyi hulefâ-yı râşidîn efendilerimiz dahī sinîn-i hilâfetlerinde kemâ-yelîk icrâ eylemişlerdir.

Usūl-i rifâde icrâsı, ya'nî mevâsim-i hacda fukarâ-yı hüccâcı it'âm âdet-i mergūbesi, sonraları hulefâ-yı Abbâsiyye'ye ve ba'zı selâtîn-i İslâ-

miyye'ye intikāl eylediğinden, mevâsim-i hac hulûlünde iktizāsı Mina bâzâr-gâhında Hicâz vilâyet-i celîlesi vâlîleri vesâtatıyla îfâ etdirilir idi.

Mekke-i mükerreme müverrihlerinden Takıyy-i Fâsî merhûm, simât-ı rifâde keşîde olunduğu zamânı görmüş zevâtdan olmak hasebiyle, eser-i hāmesi olan Mekke *Târîh*'inde; "Vakt-i Câhiliyye ve evâ'il-i devlet-i İslâmiyye'de rifâde keşîdesi usūl-i mukarrereden idi. Simât-ı rifâde keşîde kılındığını ben dahī gördüm. Evâmir-i selâtīn ile Mina sahrâ-yı safâ-efzâsında tabh-ı ta'âm ve nihâyet hacca kadar fukarâ-yı hüccâc it'âm olunurdu. Bu usūl, sonraları lağv olundu ise de târîh-i ilgāsını, ya'nî kimin zamânında kaldırıldığını der-hātır edemem" diyerek simât-ı rifâdeyi re'yü'l-ayn görmüş olduğunu hikâye etmişdir.

Mina'da rifâde keşîdesi, eğerçi bu asırda dahī mülgā ise de Müzdelife'den avdet olunduğu günden Mekke-i mükerreme'ye nehzat edilinceye kadar Mina'da bulunan asâkir-i şâhâneye ve bi'l-hāssa fukarâ ve muhtâcîn-i hüccâc-ı zevi'l-minhâca Mekke-i mükerreme emâret-i celîlesi taraf-ı âlîsinden mikdâr-ı kâfî lühûm ile erzâk-ı mütenevvi'a tevzî' edilir.

Müzdelife'den avdetin ikinci gecesi dahī şerîf-i Mekke ve vâlî-yi şehr-i Bekke hazerâtının çadırları önünde büyücek bir şehr-âyîn icrâsıyla, Mahmil-i Şâmî ve Mısrî haymelerinden hāric ez-add ü ihsā eczâ-yı nâriyye hark u iş'âl olunarak hüccâc-ı zevi'l-ibtihâca seyr u temâşâ etdirilir ve ıyd-i Fıtr'ın birinci günü şerîf-i Mekke **[326]** cânib-i Hâşimâne'sinden ricâl-i ahâlî ve me'mûrîn-i mevcûdeye bir de âlî-simât keşîde olunur ki bu simâtın vasf u ta'rîfi kābil-i imkân değildir.

1289 (m. 1872) senesi simâtında bendeniz dahī bulundum. Simât ıtlâk olunan uzun sofra, tūlânî bir odaya tertîb olundu ve tedâriki mümkün olan et'ıme-i nefîse ve fevâkih-i nâdire-i lezîz ile donadılıp emîr-i Mekke ve vâlî-yi şehr-i Bekke berâber olduğu hâlde murabba'an oturuldu. Sofranın zemînden 1,5 kadem kadar irtifâ'ı olup tahmînen 39 kadem tūlü ve 9 kadem de arzı var idi.

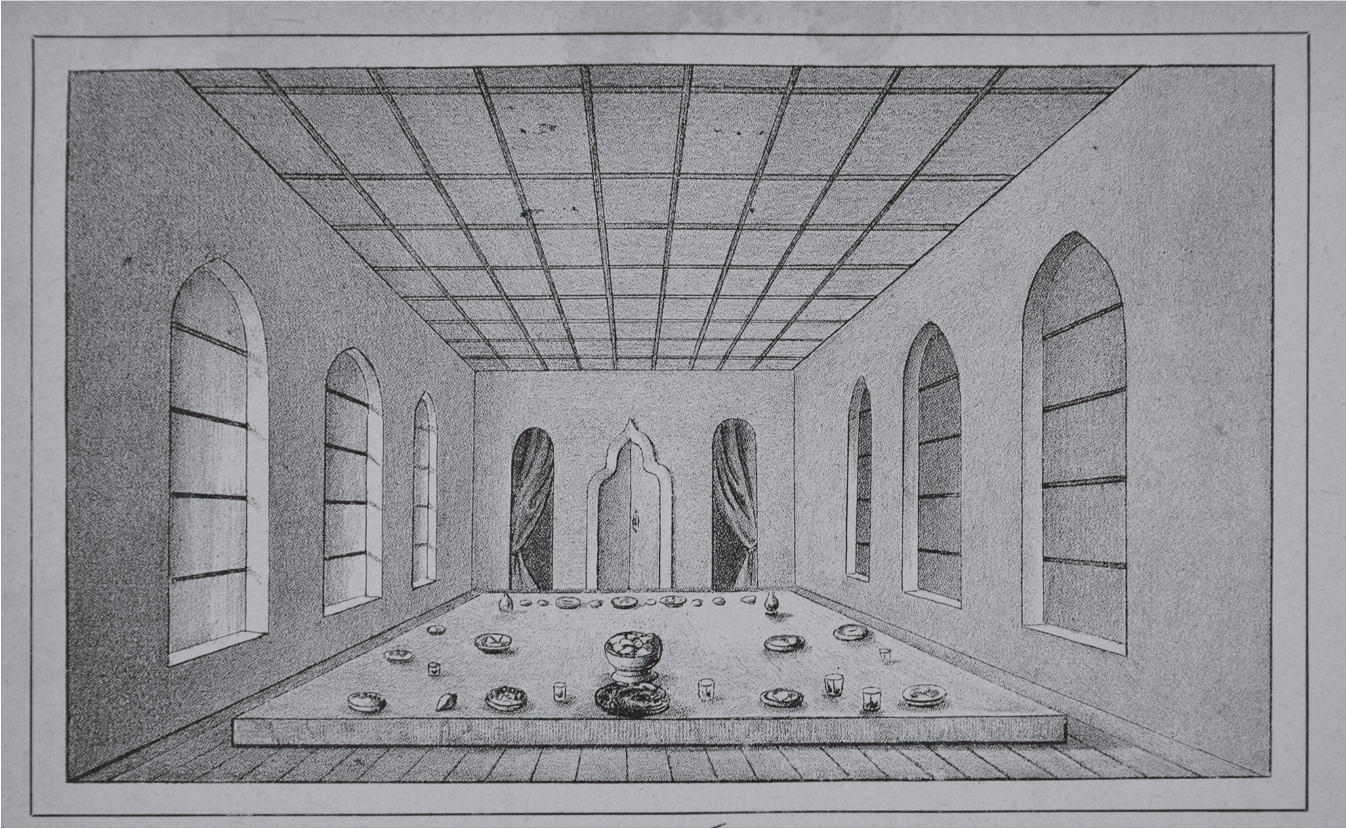
Simâta med'üvv bulunanlar, hasbe'l-usūl istediği ta'âmdan bi'z-zât ahz ü tenâvüle me'zûn ve her vechile serbest olduğundan, kıyâm u ku'ûd herkesin kendi re'yine merhûn idi. İt'âm-ı misâfirîn husūsu akşama kadar imtidâd etdi ise de şerîf hazretleri nihâyet-i ta'âma değin simât başında bulunmadılar. Vârid olan misâfirler takım takım it'âm ve ba'dehû huzūr-ı âlî-yi emâret-penâhîde birer fincân kahve ile ikrâm olundular.

İşbu simât keşîde olunduğu gün, Mekke ahâlîsinden dil-sîr-i ni'am-ı ziyâfet olmadık ferd-i müteneffis kalmadığı cihetle, şerîf-i Mekke tarafından her sene i'tā edilmekde olan simât-ı âlî ziyâfeti, Mina'da keşîdesi rivâyet olunan rifâde masraf[ın]a tekābül eder.

Tehiyye kılınan et'ımenin her bir lokması, nefâset cihetiyle a'sār-ı sâbıkada verilen ziyâfetlerin birkaçına değer ise de ma'a-mâ-fîh gerek Mekke'de verilen simât ziyâfeti ve gerek Mina'da asâkir-i şâhâne ve ba'zı fukarâ-yı vârideye tevzî' ve i'tā kılınan lühûm ve erzâkın kemmiyyeti umûmî olmamak hasebiyle, rifâde usūlüne tamâmıyla muvâfık değildir.

Çünki rifâde denilen ziyâfet, fukarâ-yı hüccâcı ale'l-umûm it'âm etmek usūlünden **[327]** ibâret idi. Bu ise yalnız askerî takımıyla ba'zı fukarâya münhasır olmamak lâzım gelir. Lâkin devr-i Câhiliyye'de Cebelü'r-Rahme'de vakfe-gîr olan hüccâcın adedi ekall-i kalîl olduğu ve bunlara keşîde kılınan ziyâfet, hurma ve kuru üzümden ibâret bulunduğu cihetle, zamânımızda icrâsı gayr-ı mümkündür.

Zîrâ asrımızda hüccâcın adedi üç dört yüz bini tecâvüz etmekde bulunmuş ve hurma ile kuru üzümden ibâret olan rifâde ziyâfeti dahī erzâk-ı mütenevvi'a ile lühûm-ı matbûhaya tahavvül etmiş olduğundan, bu asırlarda Câhiliyye-i Arab rifâdesi usūlünün tamâmî-yi icrâsı, herhâlde müstahîl ve gayr-ı kābildir. Fakat cânib-i seniyyü'l-cevânib-i emâretden keşîde kılınan simât-ı ziyâfet, resm-i mu'âyedeyi dahī ta'mîm etmiş, ya'nî fukarâ-yı ahâlînin ağniyâ-yı sâdât u eşrâfla görüşebilmelerine sebebiyyet vermekde bulunmuş olduğundan, muhassenâtı usūl-i rifâde muhassenâtından kat-ender-kat ziyâdedir.

Şekl-i simât [9]: Iyd-ı Fıtır'da cânib-i celîle-i emâretden keşîde kılınan simât-ı ziyâfetin resmidir.

Usūl-i mu'âyede

Mekke-i mükerreme ahâlîsi mevâsim-i a'yâd hulûlünde birbirine arz-ı muhādenet ve muvâlât ve bu vesîle ile tecdîd-i kabâle-i meveddet ü müvâhāt ederler.

Âdet-i mer'iyye-i kadîmedendir ki Mekke-i mu'azzama ahâlîsi, ıyd-i Fıtır günlerini birer mahalleye taksîmle, "Bugün bayram fülânca mahallede ve bu mahalle sâkinlerinden ve e'âzım u a'yândan fülân ile fülân ve fülân züvvârı kabûl içün kendi hānelerindedir" diye o gün e'âzım u a'yândan kimler ile görüşülmek mümkün olduğunu birbirine beyân ve zikr olunan zevâtın kendileriyle mu'âyedeye gidecek olanları intizār içün o gün hānelerinde bulunacaklarını işâ'a vü i'lân ederler. Onun içün bayram herhangi mahallede ise mahallât-ı sâ'ire ahâlîsi ale'l-umûm bayramı olan mahallenin kibâr-ı sâdât u eşrâfı **[328]** devâ'irine azîmet ve bu mahalle sekenesi dahī ertesi günü bayramı olan mahalle küberâsı hānelerine giderek, merâsim-i mu'âyedeyi îfâya müsâra'at ederler.

Bu usūle Mekke ahâlîsi o kadar ri'âyet ederler ve icrâ-yı iktizāsına o kadar inhimâk gösterirler ki bayram günlerinde kibâr u sıgār-ı sekeneden Mekke-i mükerreme dâhilinde birbiriyle görüşüp yek-diğeri hakkında hayr ile du'â etmemiş âdem kalmaz.

Bu mu'âyedenin ashâb-ı kubûra dahī şümûlü olduğundan, ıyd-i şerîf-i Fıtr'ın[455] ilk günü vakt-i zevâle kadar erkeklerin, ondan sonra kadınların kâffesi Mu'allâ Makbere-i cennet-manzarasına ve mekābir-i sâ'ireye giderek akrabâ ve ta'allukātlarını ziyâret ve ba'zı süver-i şerîfe-i Kur'âniyye tilâvetiyle avdet ederler.

Mühimme

Şu hâlin sünnet-i seniyye cümle-i cemîlesinden olduğu kābil-i inkâr değil iken zamânımızda sû-i isti'mâl eseri olarak kadınların mezârlıklar-

---

455 Çünki ıyd-ı Adhâ'da gerek ahâlî ve gerek hüccâc, kâmilen Arafât ve Mina sahrâlarında bulunur.

da erkekler ile ihtilâtı âdet hükmüne girmişdir. Bu âdet, ba'zı mertebe fesâdı müntic hâlât ve harekâtın îkā'ına sebebiyyet vereceğinden, ihtilât etdirilmemesi vecâ'ib-i umûrdandır. (İntehâ)

Mu'âyede usūl-i mehâsin-şümûlünün sūret-i muharrere vechile icrâsı, Anadolu ve Rûmeli kıt'alarının ba'zı noktalarında dahī âdât-ı mer'iyye vü câriyedendir.

Fakīr, hem Anadolu ve Rûmeli vilâyâtından ba'zı memâlik bayramlarında bulundum, hem de Mekke-i mu'azzama'nın ta'rîf olunan resm-i mu'âyedesinde bulundum. Rûmeli ve Anadolu vilâyetlerinde gördüğüm resm-i mu'âyede, Haremeyn ahâlîsi beyninde cârî olan resm ü âdete tamâmıyla mutābık değil ise de bayram günleri bir karye ahâlîsi, diğer karye ahâlîsine gidip gelmekde olduklarına nazaran, bu usūl, Haremeyn-i şerîfeyn'de icrâ olunan resm-i mu'âyede usūlünün bozundusu olmak lâzım gelir. **[329]**

[Kıyâde]

Kıyâde; emâretü'l-ceyş ma'nâsına olup muhârebâta sevk olunan askerin kumandanlığından ibâretdir. Kureyş tâ'ifesi, işte zikr olunan menâsıb ile kabâ'il-i sâ'ireye tafra-fürûşluk ederler idi.

İbn Kilâb, zamân-ı hayâtında hicâbet ve sikāyet ile livâ ve rifâde umûr-ı mühimmesinin îfâ-yı muktezāsını, oğlu Abdümenâf'a tevcîhle kendisini veliyyü'l-ahd edinmiş ve büyük oğlu Abdüddâr'ı dahī mesālih-i Kureyşiyye'yi tesviye içün Dârü'n-Nedve idâresine me'mûr edip bi'z-zât kendine hitāben, "Oğlum! Ben seni bir kavme ser-kabîle ediyorum ki eşrâf-ı kabâ'ilden hiçbir şahıs, sen kapısını feth u küşâd etmedikçe, dâhil-i Kâ'betullâh'a giremeyecek! Kureyş kabîlesinde harb içün hiçbir kimse akd-i livâ edemez! Akdi lâzım gelen livâ, mutlakā senin elinde olacak! Mekke'de hiçbir şahıs, âb-ı zemzemden içemez. İllâ senin sikāyetinden içecek! Ehl-i mevsimden hiçbir âdem ta'âm ekl etmez. Ancak senin ta'âmından ekl ü tenâvül edecek! Kureyş'in mehâmm-ı umûr u

mesālihine hiçbir yerde re'y ü karâr verilmez. Behemehâl senin hānende re'y ü hükm verilecekdir!" diyerek hicâbet-i beyt ve livâ ve sikāyet ile rifâdeyi sâ'ir birâderleri ittifâkıyla idâre etmesini tavsiye eylemiş idi.

İhtilâf-ı Kureyş

Kusayy b. Kilâb'ın vefâtından sonra, evlâdları pederlerinin Abdüddâr'a olan vasıyyeti mûcebince, hükûmet-i Mekke umûr-ı mu'azzamasını biraz vakit müttefikan idâre eylediler ise de sonraları aralarında rûnümâ-yı zuhûr olan imtizâcsızlık ilcâsıyle, Hâşim, Abdüşems, Muttalib, Nevfel'den ibâret olan Benî Abdümenâf, **[330]** şerâfet ve fazīlet-i zâtiyyelerinden bahs ederek, hicâbet, sikāyet, livâ, rifâde menâsıbını eyâdî-i Benî Abdüddâr'dan nez' u zabt etmek fikri üzerine îkā'-ı husūmet ve "Ol hidemât-ı celîleyi îfâya, biz sizden daha elyak u ehakkız" mübâhâtıyla beyân-ı siyâdet eylediler ve kendilerini amcaları Abdüddâr evlâdından her sūretle efdal ü eşref görüp sık sık bozuşmağa başladıklarından, nihâyetü'l-emr miyânelerinde tehaddüs eden münâza'anın fasl u rü'yetini el birliğiyle e'âzım-ı kabâ'ilin fasl u hükmüne ihâleye karâr verdiler.

Kibâr-ı kabâ'il ise münâza'a-i meşrûhayı fasl u rü'yetde müteferrik olup birtakımı Kusayy b. Kilâb'ın re'yini bozmamak üzere Benî Abdüddâr'ı ve birazları da ba'zı esbâb-ı asriyyeye istinâden, Benî Abdümenâf'ı iltizâm etdiler. Bu münâza'a zuhûr eylediği zamân, ebnâ-yı Abdüddâr'ın sāhib-i nüfûz u esenni Âmir b. Hâşim b. Abdümenâf b. Abdüddâr ve ebnâ-yı Abdümenâf'ın en büyük sāhib-i emri de Abdüşems b. Abdümenâf idi.

Her iki tarafı iltizâm eden kabâ'il ricâli, birçok münâfese vü münâkaşadan sonra, sikāyet ile rifâde mansıbları Benî Abdümenâf ve Dârü'n-Nedve idâresi dahī Benî Abdüddâr'da kalmak karârıyla, iki tarafı iskât u ilzâm edip tarafeynden birer de mu'âhede senedi aldılar.

Onun üzerine, sikāyet ile rifâde me'mûriyyeti ebnâ-yı Hâşim b. Abdümenâf'a ve menâsıb-ı mehâmm-ı sâ'ire dahī Benî Abdüddâr'a verilmiş ve her iki taraf bu hükme izhâr-ı rûy-i rızâ vü muvâfakat eylemişdir. Hâlbuki,

işe bu renk ve netîceyi verdirinceye kadar Kureyşîlerden altı kabîle ittifâk edip Benî Abdüddâr'ı pâ-mâl-i gadr-i Benî Abdümenâf etdirmemek üzere ahd ü peymân eylediklerinden, bunlara "ahlâf-ı Kureyş" nâmı verildi. **[331]**

Bu altı kabîle, Benî Abdüddâr, Benî Amr b. Hüsays b. Kâ'b, Benî Cumah b. Amr b. Hüsays b. Kâ'b, Benî Mahzûm b. Yakaza b. Mürre, Benî Adî b. Kâ'b, Benî Hâris b. Fihr b. Mâlik b. Nadr butūnu olup bunların umûmu birden Abdüddâr evlâdlarını istishâbla kendilerine avn ü nusret ve Benî Abdümenâf'a mağlûb etmemeğe gayret eylediler ve Benî Esed b. Abdül'uzzâ b. Kusayy, Benî Zühre b. Kilâb, Benî Teym b. Mürre b. Kâ'b kabâ'ili dahī evlâd-ı Abdüşems b. Abdümenâf'la ittifâk etdiler. Âmir b. Lü'ey, Muhârib b. Fihr kabîleleri ise bî-taraf kalıp işin nereye varacağını anlamak içün bir köşeye çekilip seyirci oldular idi.

Her iki fırka-i müttefika, sözlerinden dönmemeğe şedîden ve ekîden yemîn etdiler idi. Müte'âkıben nisvân-ı Abdümenâf'dan bir kadın, tayyib rutabla memlû bir kâse getirip nezd-i Kâ'betullâh'da bulunan cemâ'atin önüne bırakdığından, fırka-i müttefika ricâli âdet-i Câhiliyyet üzere ellerini bu kâseye sokup çıkardılar ve ellerine bulaşmış olan tayyib rutabı te'kîd-i kasem içün Kâ'be-i mu'azzama dîvârlarına sürüp verilecek karârı mutlakā muhâfaza edeceklerine tekrâr yemîn eylediler.

Bundan maksadları, karâr verilen yemînde sebât edeceklerine birbirini te'mîn etmek idi. Bu yemînden sonra iki fırka-i müttefika efrâdı silâhlanıp harbe müheyyâ oldular ise de sanâdîd-i kabâ'il beyninde sūret-i mebsûta vechile, Abdüddâr ve Abdümenâf evlâdlarının araları bulunmasına karâr verilip keyfiyyet kendilerine ihtār ve kabûlü icbâr edilerek işe netîce verildi ve fevka'l-gāye işti'âl eden âteş-i ceng ü cidâl, sulh-i ma'rûz suyuyla söndürülüp bu sūretle hâsıl olan ittifâk, Asr-ı sa'âdet'e kadar muhâfaza edildi. (İntehâ)

Abdümenâf'ın Muttalib ve Nevfel'den başka Abdüşems ve Hâşim isminde iki **[332]** oğlu var ve bunların ikisi dahī kabâ'il-i sitte karârı üzere rifâde vü sikāyet mansıblarını idârede hissedâr idi.

Ma'a-mâ-fîh Abdüşems gāyet fakīr ve sāhib-i iyâl-i kesîr olup birâderi Hâşim, ağniyâdan ve sikāyetle rifâde idâresi bi't-tab' servet ü gınâya vâbeste umûrdan olmak hasebiyle zikr olunan mansıblar Hâşim'in yed-i idâresine verilmiş ve Cenâb-ı Hâşim ber-mûceb-i karâr rifâde vü sikāyet umûr-ı mühimmesini der-uhde eylemiş idi.

Hâşim'in asıl ismi Amr idi. Mekke-i mükerreme'de tirid ta'âmını îcâd eylediğinden, kendisine Hâşim ıtlâk eylediler. Kureyşîlerin kış mevsimlerinde iklîm-i Yemen'e ve yaz günlerinde kıt'a-i Şâm'a seyr u rihlet ile ahz ü i'tā etmeleri Hâşim-i müşârun-ileyhden kalmış bir âdet idi. Kureyş kabîlesi efrâdı, Hâşim'in âdet-i mezkûreyi i'tiyâdından evvel dahī ashâb-ı ticâretden oldukları muhakkak ise de ol vakitki ahz ü i'tāları yalnız havâlî-yi Mekke'ye münhasır idi.

Hâşim b. Abdümenâf, Şâm tarafına azîmeti esnâda hâkim-i Şâm olan Kayser, kendisinin şeref ve hasebini istihbârla celb ü ihzār ve hakkında hürmet ve ri'âyet-i fevka'l-âde izhâr eylemiş olduğundan, müşârun-ileyhe sevk-i kelâmla Kureyş kabîlesi ehl-i ticâretinin Yemen ve Hicâz emti'asıyla Şâm'a gelip gitmelerini dermeyân ve bi'l-emn ve's-selâme gelip gitmeleri ahd ü emânını mutazammın bir kıt'a ruhsat-nâme verilmesini zikr u ityân eylediğinden, Kayser-i Şâm kendisine ri'âyet-i mahsūsa olmak üzere bir kıt'a ruhsat-nâme-i mahsūsa i'tāsıyla Kureyşîlerin li-ecli't-ticâre Şâm'a gelip gitmelerine müsâ'ade etdi idi.

Biraz vakit sonra birâderlerinden Abdüşems, memâlik-i Habeş ve Muttalib iklîm-i Yemen **[333]** ve Nevfel dahī Fars kıt'ası hükümdârlarından ayrı ayrı birer kıt'a emân-nâme alıp Kureyşîleri memâlik-i mezkûre ticâretine dahī alışdırdılar ki bu usūller dahī Kusayy b. Kilâb'ın Mekke'de vücûdunu ref' u izâle eylediği icâze kabîlinden idi.

Mekke-nişîn olan Kureyşîler, ol vakitlerde etrâfdan celb-i zehâ'ir zımnında havâlî-yi Mekke'de bulunan tavâ'ifi nehb ü gāretle perîşân eden yağma-girân-ı urbân mazarratından bir dereceye kadar masūnu's-sâha oldukları, ya'nî öyle bir harâmîye rast geldiklerinde «نَحْنُ أَهْلُ حَرَمِ اللهِ»[456] parolasıyla Harem-i şerîf-i Mekke sekenesinden olduklarını bildirerek, dest-i hasâr ve ta'arruz-ı eşkıyâdan kurtulmakda bulundukları dahī kābil-i inkâr değilse de kendilerinin bu imtiyâz ve serbesiyyeti yalnız cevânib-i erba'a-i Mekke'ye münhasır olmak hasebiyle, hudûd-ı Haremullâh'dan pek de açılamazlar idi. Sonraları Abdümenâf'ın oğulları sâyesinde her bir tarafa sevk-i metâ' ve celb-i erzâk u eşyâ ile istimtâ' etmeğe başladılar.

Hâşim b. Abdümenâf, kabâ'il-i sitte karârıyla îfâsını der-uhde etdiği hidemâtı bir müddet hüsn-i idâre eyledikden sonra, li-ecli't-ticâre arz-ı Şâm'a azîmet ve Gazze[457] vilâyetinde da'vet-i Hakk'a icâbet eylediğinden, uhdesinde bulunan sikāyet ile rifâde mansıbları Kureyş kabîlesi içinde zî-şevket ü şân ü azamet olan birâderi Muttalib'e geçdi ve Hâşim'in vefâtından biraz sonra, birâderi Muttalib dahī Mekke'de ve diğer birâderi Nevfel b. Abdümenâf, bilâd-ı Irâk'da irtihâl eylemeleri üzerine, umûr-ı celîle-i mezkûre idâresi Peygamberimiz *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretlerinin büyük pederlerine, ya'nî Cenâb-ı Abdullâh'ın babası olan Abdülmuttalib b. Hâşim'e intikāl etdi. **[334]**

Abdülmuttalib, âbâ vü ecdâdının mâlik olamadığı şeref ve meziyyete vâsıl ve cezb-i kulûb-ı ahâlî hasīsa-i makbûlesine nâ'il olmuş ve Hâris'den gayrı oğlu olmadığından, Ebü'l-Hâris künyesiyle künyeleşmiş idi. Birgün amca-zâdesi Adî b. Nevfel b. Abdümenâf, "Senin Hâris'den başka evlâdın olmadığı cihetle; 'Müddet-i medîde Kureyş kabîleleri cemâ'atine riyâset ederim' ümîd-i vâhîsinde bulunur isen bu ümîd senini içün beyhûde bir efkâr ve bizim evlâd ü etbâ'ımız pek çok olduğundan, zimâm-ı

---

456 [Biz Haremullah halkıyız.]

457 Arz-ı Filistīn'de meşhûr bir beldenin ismidir.

riyâsetin birgün eyâdî-i istihkākımıza geçeceği müstağnî-i arz u tezkârdır" dedi ve Abdülmuttalib, "Sen, beni evlâd azlığıyla tahvîf mi edersin? İnşâ'allâh, oğlum on nefere bâliğ olur da rızā-yı Hakk içün bunların birini Kâ'be-i mu'azzama nezdinde zebh ü kurbân ederim!" cevâbını verdi idi.[458]

Hasbe'l-hikme, biraz vakit mürûrunda Abdülmuttalib'in murâdı hâsıl ve aded-i evlâdı aşere-i kâmile haddine vâsıl olduğundan, bir aralık nezr-i vâki'i hātırına hutūr ile kendisini bî-akl u şu'ûr eylediğine mebnî, birçok zamân düşündükden sonra evlâdlarını celb ile beyân-ı keyfiyyet ve her birinden birer birer istihsāl-i muvâfakat etmekle, bunların isimlerini ayrı ayrı birer fâl okuna yazdırdı. Ba'dehû bu okları ahz ile oğullarını derûn-ı Kâ'betullâh'da merkûz olan Hübel nâmındaki sanem-i kebîrin yanına getirip ve kā'ide-i Câhiliyye üzere kur'a-endâz-ı tefe''ül olup Sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin peder-i âlî-güherleri Abdullâh'ın kurbân edilmesi lâzım geldiğine hükm eyledi ise de rü'yâsında defe'âtle gördüğü suver-i mübeşşirât ve Cenâb-ı Abdullâh'da rû-nümâ-yı zuhûr olan havârık ve acâyibât delâletiyle, kurbân etmek istediği oğlunun peder-i nâ-dîde-güher-i Seyyidü'l-beşer olacağına ma'lûmât-ı kâfiyyesi olduğundan, müşârun-ileyhi muhabbet cihetiyle karındaşlarının cümlesine takdîm eder ve ol vücûd-ı bihbûdun lutf-i Hakk **[335]** ve inâyet-i ezeliyye-i Rabbü'l-Felak sâ'ikasıyla belâ-yı zebhden kurtulacağını ümîd eylerdi.

Abdülmuttalib'e, oğlunun peder-i Seyyidü'l-beşer olacağını ümîd etdiren havârıkdan biri şudur:

Birgün Cenâb-ı Abdullâh, dehân-güşâ-yı râz olup "Ey peder-i büzürg-vârım! Ben her ne vakit Mekke'den çıkıp Cebel-i Sebîr'e su'ûd etsem ve herhangi bir mevkı'e ku'ûd eylesem, zahrımda iki nûr-ı latīf-i müşa'şa' zâhir olup biri sâhire-i gabrâ-yı zemînin şark ve diğeri garb ta-

---

458 Bu muhâvere, Abdülmuttalib Bi'r-i Zemzem'i hafre kıyâm eylediği esnâda vukū' bulmuşdur ki vak'anın tafsīli, zemzem kıssasında, ya'nî birinci vechenin beşinci sūretinde muharrerdir.

rafına yayılır ve bir müddet sonra sehâb-ı feyz-bâr gibi birleşerek taraf-ı âsumâna sütūʿ ve baʿde-baʿde yine zahrıma rücûʿ eder ki bu hâlet bir ân-ı gayr-ı münkasımede vukūʿ bulur. Oturduğum yerlerde «سَلَامٌ عَلَيْكَ أَيُّهَا الْمُسْتَوْدَعَ ظَهْرِهِ نُورُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»[459] sadâ-yı hâtifîsi işidilir. Bir kuru ağaç altına otursam, şecer-i mezkûr der-akab kesb-i nedāret eder ve o mevkıʿi terk etdiğim anda, ol şecer-i mültefetü's-sâk yine hey'et-i sâbıkına irticâʿ eyler" diyerek meşhûd-ı bâsıra-i yakīni olan havârıkın bir şemmesini nakl ü ifâde eylemiş ve pederi Abdülmuttalib dahī, "Oğlum! Hâmil-i nûr-ı Muhammedî olduğunu tebşîr ile seni tebrîk ederim! Ben bu husūsda defeʿâtle mübeşşer oldum. Senden evvel âlem-i misâlde gördüğüm rü'yâların kâffesi Ekremü'l-âlemîn hazretlerinin, herhâlde senin sulb-i şerefinden zîbâyiş-bahş-ı kımât-ı şühûd olacağına delâlet eder" demişdir.

Vâkıʿâ, Cenâb-ı Abdullâh her ne vakit Lât ve Uzza'ya tekābül veyâ takarrub etse, zikr olunan sanemler ki ekâbir-i esnâm-ı Kureyşiyye'dendir, kedi sesine müşâbih bir sadâ ile, "Ey Abdullâh! Sen bize perestiş ve ubûdiyyet etmezsin! Senin zahrında şaʿşaʿa-pâş-ı cihân olan nûr-ı karîbü'z-zuhûr, Muhammed –*aleyhi selâmullâhi'l-ehad*–in nûrudur. Bu nûrun sāhibi, hem bizi ve hem de sâ'ir sanemleri berbâd ve helâk edecekdir" fıkarâtını sâmiʿa-i müşârun-ileyhe îsāl ederler idi. **[336]**

Abdülmuttalib, zikri sebk eden esbâb-ı zâhire delâletiyle, Abdullâh'ı sâ'ir birâderlerinden ziyâde severek, eser yelden bile esirgerdiyse de kıdh[460]

---

459 [Selâm, esenlik senin üzerine olsun, ey sırtında nur-ı Muhammed –*sallallâhu aleyhi ve sellem*– bulunan zât!]

460 Kıdh, bileksiz ve demrensiz oka denir. Sihâm-ı Meysir'in yedincisine dahī "Kıdh-ı muʿallâ" ıtlâk olunur. Bu sehmin nasībi, ehl-i Câhiliyye indinde sihâm-ı sâ'ireden ezyed ü ekserdir. Vakt-i Câhiliyye'de Arablar bu sehimle kumâr oynarlar ve bununla berâber tefe"ül dahī ederler idi. Bu kumârın ne sūretle oynanılıp ne vechile tefe"ül edildiğine ahz-ı maʿlûmât etmek isteyenlerin, "Câhiliyye-i Arab kurʿası" bahsine mürâcaʿat buyurmaları tavsiye olunur. [Bilek, "geniş ok başı" anlamındadır.]

ile, ya'nî Hübel'in yanında mahfûz olan oklar ile tefe''üle dahī i'timâdı var idi.

Binâ'en-aleyh, yukarıda ta'rîf olunduğu vechile, bi't-tefe''ül Abdullâh'ın kurbân edilmesine hükm etdikden ve derin bir mülâhaza bahrine dalıp birçok zamân düşündükden sonra, "Ne çâre, takdîr-i Hudâ böyle imiş" sözüyle peder-i büzürg-vâr-ı Seyyidü'l-beşer'i Cebel-i Safâ'ya mansūb olup Kureyşîler beyninde İsâf[461] denilen sanemin yanına getirip yere yatırdı. Hâlbuki Abdullâh'ın büyük birâderi Abbâs, babasının küçük karındaşını kurbân etmek fikriyle nezd-i İsâf'a getirdiğini haber aldıkda, fevka'l-âde bir acele ile yetişerek birâderini babası Abdülmuttalib'in ayağı altından çekip aldı. Bu esnâda Cenâb-ı Abdullâh'ın safha-i ruhsârı cerîha-dâr olmuş ve bu cerîhacığın eseri, müşârun-ileyhin vefâtına değin yüzünde kalmışdır.

Mütāla'a

Hazret-i Abbâs'ın, birâderi Abdullâh'ı pederi Abdülmuttalib'in ayağı altından alması ve birâderi Abdullâh'dan esenn gösterilmiş olması husūsunda, râvîlerin sehivleri olmalıdır. Zîrâ rivâyât-ı sahîha müfâdına göre, Hazret-i Abdullâh b. Abdülmuttalib, birâderi Abbâs'dan büyük olmak lâzım gelir. **[337]**

Abdülmuttalib, oğlu Hamza *–radıyallâhu anh–*ın vâlidesi Hâle'yi îfâ-yı nezr eyledikden sonra tezevvüc eylemiş olduğundan, gerek Hazret-i Hamza ve gerek li-ümm birâderi olan Cenâb-ı Abbâs *–radıyallâhu anhümâ–* li-eb birâderleri olan Abdullâh'ın zebhine karâr verildiği esnâda henüz doğmamışlar idi.[462] Bu takdîrce, Hazret-i Abdullâh cümle birâderlerinin küçüğü değil, yalnız kendi vâlidesinin asgar evlâdı olmak iktizā eder.

---

461 Bu sanem, mukaddemâ Bi'r-i Zemzem yanında idi.

462 Bu rivâyet-i sedîd, Abdülmuttalib'in on iki oğlu olduğunu iddi'â eden râvîlerin sıhhat-i iddi'âlarını tasdîk ve te'yîd eder.

İbn İshâk, sikāt-ı e'immeden Bekkâ'î merhûmun kavlini te'vîlde hatā ederek, sâlifü'z-zikr rivâyetin hilâfına zâhib olduysa da ba'zı ehl-i siyer, İbn İshâk'ın zehâbını redd ü cerhle, "Hazret-i Hamza, Cenâb-ı Abdullâh'dan ve Cenâb-ı Abbâs, Hamza *–radıyallâhu anhüm–*den küçükdür" dediler ve Cenâb-ı Abbâs'ın, "Ben velâdet-i bâhiru'l-bereket-i Hātemü'l-enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–*da ancak üç yaşına girmiş idim. Rûy-ı münîr-i mübâreğini gördüğüm vakit kadınların, 'Karındaşını öp!' demeleri üzerine vech-i sa'âdetlerini bûs eylemek şerefine mazhar oldum" dediğini dermeyânla tenvîr-i müdde'â eylediler.

Cenâb-ı Abbâs'ın şu ifâdesi, kendisinin Abdullâh b. Abdülmuttalib'den büyük olduğuna şübhe bırakmadığından, İmâm Bekkâ'î merhûmun, "Abdullâh, birâderlerinin küçüğü idi" demesi, Abdülmuttalib îfâyı nezre kıyâm eylediği vakit, Abdullâh kendi vâlidesinin asgar evlâdı idi, demek olup bunu uzun uzadı makālat ityânıyla isbâta hâcet yok ise de Cenâb-ı Hamza ve birâderi Abbâs *–radıyallâhu anhümâ–*nın ba'de-vefâ'i'n-nezr doğdukları şekk ü şübheden vâreste ve Abdülmuttalib'in aded-i evlâdı on ikiye bâliğ ü resîde olduğu, rivâyât-ı sahîhatü'l-esânîd delâletiyle rütbe-i sübûta peyvestedir. (İntehâ) **[338]**

Abdülmuttalib'den zuhûr eden vaz'-ı girân, Kureyşîlere bâ'is-i ıztırâb ve halecân olduğundan, "Biz bu işe râzı değiliz. Aramızda âdet-i müstemirre olmamak içün buna bir çâre bulalım" dediler ve meşâhîr-i keheneden bilâd-ı Hayberiyye'de ikāmet eylemekde bulunan Secâh-ı[463] Âkıle'yi bulup istifsâr-ı re'y etdiler.

Secâh, ehl-i Câhiliyye i'tikādınca tavâ'if-i cinniyânla kesb-i âmîziş ü münâsebet eylemiş bir fâlcı olduğundan, Kureyş kabîlesi meb'ûslarının mâ-fi'z-zamîrlerini anladıkda, "Ben bu mes'eleyi, tâbi' olduğum tâ'ife-

---

463 Bu fâlcı kadının ismi, Katıyye olmak üzere dahī mervîdir.

den su'âl edip aldığım cevâbı size beyân edeyim" dedi ve Kureyşîler me'yûsen mahall-i ikāmetlerine gidip ertesi günü yine Secâh'ın olduğu mevkı'e avdet eyledi idi.

Secâh bu def'a, "Sizin aranızda bir âdemin diyeti neden ibâretdir?" deyip meb'ûsîn-i Kureyşiyye'den, "On devedir" cevâbını aldıkda, "On re's deve tedârikiyle develerin ve Abdullâh'ın isimlerine kur'a çekin. Kur'a eğer Abdullâh'ın ismine isābet eder ise esâmî-i cimâle kur'a çıkıncaya kadar her def'a onar deve ilâvesiyle kur'a-endâz olup esâmîsine kur'a isābet eden develerin cümlesini kurbân edin ki bu alâmet, nişâne-i kabûl-i Rabb-i izzet'dir" cevâbını verip Kureyşîleri memleketlerine gönderdi.

Kehânetin ta'rîfi

Kehene, fâlcı ve bakıcı ma'nâsında olan "kâhin" kelimesinin cem'idir. Ahbâr-ı kehene ile amel olunmak âdât-ı ehl-i Câhiliyye'den olmağla, o asırların kâhinleri kendi zu'mlarınca şeytānlardan havâdis-i mütenevvi'a alarak gelip su'âl edenlere ihbâr-ı ahbâr ederler idi. **[339]**

Ba'zılar cin tā'ifesinden huddâm istihdâmını iddi'â ederek, huddâm sāhiblerinin cinlerden havâdisât-ı gaybiyye aldıklarına dahī i'tikād ederler ise de «لاَ يَعْلَمُ الْغَيْبَ إِلاَّ اللهُ»[464] delâlet-i bâhiresiyle cin tā'ifesi gaybı bilemeyeceklerinden, bu i'tikādda olanların da'vâları iddi'ât-ı kâzibeden ibâretdir.

Satīh, Hatar, Secâh; kehene-i Câhiliyye beyninde en ziyâde şöhret bulmuş olan fâlcılardandır.

Asr-ı Câhiliyye fâlcılarının vâkıf-ı ahvâli olanlar, kehânetin birkaç dürlüsü olduğunu haber veriyorlar. Bunlardan ba'zıları yedi dâne taş alıp her birine birer nişân ve isim vaz'ıyla ol taşları avuçları içine ahzla tahrîk etdikden ve kendilerine mahsūs ba'zı sözler söyledikden sonra, avuçları-

---

464 ["Allah'tan başka kimse gaybı bilemez" mânâsındaki bu ifâde Neml sûresi 65'inci âyetinde; ﴿قُل لَّا يَعْلَمُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ﴾ şeklinde geçmektedir.]

nı açarak taşların vaz'iyyet-i eşkâline medd-i nazarla hayr u şerre hükm ederlerdi.[465]

Zecr, ıyâfe dahī kehânet envâ'ındandır. Gerek zecr ve ıyâfe ve gerek tıyere bir vaz'da ise de nev'leri muhtelifdir.

Meselâ ırâfet; berrâk ve şeffâf şeylere ve su ile kadehe ve kurs-ı âfitâba ve câm-ı billûra bakıp bunlarda cinnîleri görerek mugayyebâtdan ahz-ı ahbâr etmeğe denir ki bu san'at, zamânımızda dahī mevcûd olup efsûn-gerlere haylice para kazandırmakdadır.

Zecr ve ıyâfe, kuşların reftâr u âvâzından havâdis alıp vukū'una istidlâl etmekdir. **[340]**

Ehl-i Câhiliyye bir sefere giderler yâhūd sayd u şikâra çıkarlar da sağ taraflarından sevr-i vahşî vürûdunu görürler ise de o hayvânın vürûdunu haklarında hayra yorarlar ve bu hayvân eğer sol taraflarından zuhûr eder ise o hâlde hayvânın zuhûrundan teşe''üm edip haklarında şerr-i mahz olduğunu i'tikād ederler idi.

Kargaların dahī konacağı yerleri gözedip bunların nerelere ne sūretlerle konduklarına ve ne vechile ötdüklerine dikkat ederlerdi. Kargaların hareketini, zu'mlarınca mübârek olarak zuhûr eder ise izhâr-ı alâyim-i ferah u şâdımânîye müsâra'at ve şâyed kargalar istenilen yerlere konup istenildiği gibi ötmez, ya'nî bu hayvânlarda kendilerince intizār olunan hareketler görülmez ise kargaların bu gibi uçuşlarından ve öteye beriye konuşlarından teşe''üm edilip bî-çâre hayvâncağızlara ibrâz-ı infi'âl ve husūmet ederler ve kondukları yerlere taş atarak ve bağırıp çağırarak kaçırırlardı.

Keheneden, kable'l-bi'se, nübüvvet-i Muhammediyye'yi ihbâr ve bi'z-zât tasdîk ve i'tirâf edenler dahī zuhûr etmişdir.

---

465 Fâlcılığın bu nev'i ikinci cüz'ün 318'inci sahîfesinde mastūr "Ezlâm" bahsinde ta'rîf olunan fâlcılığın bir başka dürlüsüdür.

Hikâye

Lüheyb b. Mâlik[466] hazretlerinden mervîdir; Cenâb-ı Lüheyb demişdir ki:

"Bizim kabîlemizin a'lem-i kehenesinden 380 ve *Târîh-i Hamîs* rivâyetine göre 180 yaşında ve Hatar b. Mâlik isminde bir kâhin var idi. Birgün bunun başına toplanıp "Ey Hatar, ilm-i nücûmdan bize birşey haber ver ki muktezāsıyla amel edelim" dedik ve, "Yarın sabâh gelir iseniz size hayr u şerden **[341]** ba'zı şeyler ihtār ve ihbâr ederim" dediğinden, ertesi günü ale's-seher bir yere toplanıp yine gitdik idi.

Hatar b. Mâlik'i bu def'a gidişimizde bir hâlde bulduk ki ayak üzerinde dimdik kalmış ve kemâl-i hayret ve dehşetinden gözlerini açıp hâlet-i ihtizārda olanlar gibi âsumâna dikmiş idi. Gözlerinin kirpiklerini bile oynatmadığını görünce, cümlemiz birden Hatar'ın vefât eylediğine zâhib olduk ve işi anlamak içün birkaç kerreler, "Yâ Hatar! Yâ Hatar!" diye çağırdık. Bir müddet cevâb vermedi. Bi'l-âhare iki tarafından tutulmasını işâret eylediğinden, kollarından tutduk idi.

Biraz müddet mürûrunda tuyûrun yere süzülüp inmesi gibi havâdan gāyet büyük bir kevkeb sukūt eyledi. Hatar ol vakit âvâz-ı bülend ile sayha urup "Ona veca'-i azīm isâbet etdi. Te'sîri imtidâd eyledi. Azâbı artdı. Şihâbı onu yakdı. İ'tā-yı havâdisden âciz kaldı. Hadşe vü ıztırâb-ı efkârını perâkende vü perîşân etdi. Zahmet ve meşakkati mu'âvedet eyledi. Hâli neye müncer olacakdır. İstirâk-ı havâdise sebeb olan ipleri kesildi. Mükedder oldu" diyerek hiddetli hiddetli söylendi ve müddet-i medîde sâkin ve sâkit oldukdan sonra, bizim tarafa tevcîh-i veche-i hitāb ile, "Ey Benî Kahtān evlâdları! Size doğru ve hak olanı haber vereceğim. Ol Kâ'be-i mu'azzama'ya yemîn ederim ki erkân-ı erba'ası vardır, ol bel-

---

466 Bu zât, ashâb-ı kirâmdan olup Ezd kabîlesine müntehî Lehb cemâ'atindendir ki Ezd kabîlesi, Yemen sekenesindendir.

de-i mükerremeye kasem eylerim ki ahâlî-yi mü'temenesi vardır, musinn ü ihtiyâr olan cinnîlerin kulakları, rif'at ü şân ve kesret-i leme'ânından necm-i sâkıb gibi olan Nebî-yi ins ü cinn'in bi'seti cihetle, istimâ'-ı havâdisden men' olundu. Ol Peygamber-i sa'd-ahter, Kitâb-ı Furkān ve uluvv-i şânla ba's olunup evsâna ibâdet edilmek **[342]** husūsunu ibtāl etdi" müfâdını şâmil birtakım kelimât-ı müsecca'a söyledi ve sözlerinin te'sîri ile cümlemizi dîvâr-ı beht ü hayrete döndürdü.

Hatar'a hitāben dedik ki; "Ey Hatar! Senin kehânetine esef ederiz! Sen bize bir şey-i acîbden haber veriyorsun. Hâlbuki sana tâbi' olan kavmine merhamet etmezsin." Hatar, makām-ı cevâbda, "Ben kavmimi nefsimden ziyâde sevdiğim içün onları bir peygamberin teba'iyyetine sevk ederim ki o peygamber-i zî-şân, rusül ü enbiyânın eşref ü efdali olup burhân-ı celîli şu'â'-ı şems gibi zāhirdir. Salavât-ı hamse ile Mekke'de ba's olunmuş ve kendisine kıbel-i ilâhiyyeden âyât-ı beyyinât inzâl olunmakda bulunmuşdur" demesi üzerine, "Ey Hatar! Bize vasf u ta'rîf etmekde olduğun nebî-yi nebîl hangi zât-ı cemîldir?" nehciyle istîzāh-ı keyfiyyet eyledik.

Hatar ser-âgāz-ı kelâm olup "Ol zât-ı ferhunde-sıfât, âlem-i hayâtda ve efrâd-ı sa'âdet-mu'tâd-ı Kureyşiyye içindedir. Hilminde hıffet yokdur. Kelâmın birazını ikrâr ve birazını ketm ü ihfâ etmez. Halkında âsâr-ı fesâd ve ihtilâl yokdur. Zât-ı sa'âdetleri âl-i Kahtān ve âl-i Dîş b. el-Hûn dâhilinde olup neseb-i âlî-hasebleri, 'Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar' kabîlesine mensûbdur" dedi ve bizim, "Aman! Ey Hatar; bize söyle. Ol zât-ı necâbet-simât, Kureyş'in hangi kabîlesindendir?" zemîninde vâki' olan ricâmıza, "Mekke-i mu'azzama'da sâkin, ekârim-i ma'âşirden ve necl-i necîl-i Hâşim b. Abdümenâf'dan olup gazâ-yı müşrikîn ve katl-i mülhidîn-i dîn içün meb'ûsdur. Bunları bana "re'îsü'l-cân" haber verdiği cihetle, sözlerim kâmilen sahîhdir. Allâhu ekber, hakk zāhir olup havâdis-i cinniyân munkatı' oldu" îzāhâtıyla mukābele edip kendini gayb etdi. Ve üç gün sonra ayılıp *"Lâ ilâhe illallâh"* nehc-i behîciyle

İslâmiyyet'i kabûl eylediğini îmâ ve bizi dîn-i mübîn-i Muhammedî'yi kabûle sevk u iğrâ eyledi idi. **[343]**

Lüheyb b. Mâlik, bu garîbeyi ehibbâsına ber-tafsīl nakl ü hikâye etdikden sonra, keyfiyyeti Nebî-yi ins ü cân *–aleyhi ve alâ âlihî salavâtül-lâhi'l-mennân–* efendimiz hazretlerine arz u beyân eylediğini ve Hazret-i Sādıku'l-kavl efendimizin, "Sübhânallâh! Doğru söyledi. Ol kimse yevm-i kıyâmetde ümmet-i vâhide olarak ba's olunacakdır" buyurduklarını dahī haber vermişdir."

İşte bu hikâye-i sahîhadan vakt-i Câhiliyye fâlcılarının i'tā-yı havâdisde olan hâl ü şânları ve şeytānların âsumândan istirâk-ı havâdis eyledikleri bir dereceye kadar rehîn-i sübût olur. Vâkı'â, mürde-i şeyâtīn, Hazret-i Îsâ *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm–* efendimizin velâdet-i bâ-sa'âdetlerine kadar âsumândan istirâk-ı havâdis ile kulûb-ı keheneye ilkā ederler idi. Lâkin müşârun-ileyh efendimiz mehd-ârâ-yı şühûd oldukda, âsumândan istirâk-ı havâdisin bir sülüsü ve kudûm-i meyâmin-lüzûm-ı rahmeten li'l-âlemînde dahī iki sülüsü munkatı' olduğundan ne istirâk-ı havâdisden eser ve ne de ihbârât-ı keheneye mahal kaldı. (İntehâ)

Secâh'ın gösterdiği tarîk Abdülmuttalib'e ta'rîf olundukda, Abdülmuttalib düstûr-ı mastūr üzere hareket ve çekdiği kur'a biribiri ardınca dokuz def'a Hazret-i Abdullâh ve onuncu def'ada develerin ismine isâbet etmiş ve kur'ası çıkan develerin adedi tamâm yüze varmış olduğundan, Kureyşîler, "Ey Abdülmuttalib sen eğer bu yüz deveyi kurbân eder isen îfâ-yı nezr etmiş ve Cenâb-ı Hakk'ı irzā eylemiş olursun" dediler ve Secâh'ın ifâdesi dahī bu merkezde olduğunu söylediler. Hâlbuki Abdülmuttalib Secâh'ın ifâdesine de Kureyşîlerin sözlerine de kulak vermeyip "Ben bu husūsda şübhe ederim. Dokuz def'a Abdullâh'ın ismine isâbet eden kur'anın, onuncu def'ada develerin ismine isâbet etmesinde hatā

olmak ihtimâli vardır. Daha iki def'a kur'a çekeceğim. Eğer ikisi de develerin ismine **[344]** isābet eder, ya'nî Cenâb-ı Hakk kur'ayı üç def'a develerin ismine isābet etdirmek sūretiyle Abdullâh'a bedel yüz devenin zebhi iktizā edeceğini îhâm u îmâ eyler ise ol vakit Abdullâh'ı terkle develeri kurbân ederim; fe-illâ Abdullâh'ı kurbân etmeğe, nezrim hasebiyle borçluyum" dedi ve kur'ayı iki def'a daha tekrâr ederek ikisinde dahī develerin ismine isābet eylediğini gördükde, kemâl-i fahr u mesâr ile develerin kâffesini zebh edip hâsıl olan lühûmunu Allâh rızāsı içün ahâlî-yi Mekke'ye taksîm ve beyne'l-Arab bir âdemin diyeti yüz deve olmak iktizā edeceğini îmâ vü tefhîm eyledi.

Abdülmuttalib'in bu hükmü, beyne'l-Arab zuhûr-ı nûr-ı nübüvvete kadar mu'teber ve mer'iyyü'l-icrâ idi. Sāhib-i şerî'at *–aleyhi ekmelü't-tahiyyet–* efendimiz hazretleri hükm-i mezkûru aynıyla, ya'nî bir âdemin diyetini yüz deve i'tibârında olmak şartıyla kabûl ve ibkā buyurdular.

SŪRET
«9»
Kâ'be-i mu'azzama'nın def'a-i sâminede ne vechile binâ olunduğu tafsīlindedir.

Beyt-i şerîf'i sekizinci def'a olmak üzere Kureyş kabîlesi tecdîd etdiler. Bu imâret-i celîle, binâ-yı sa'âdet-mebnâ-yı İbrâhîm'den 2489 ve bir rivâyete göre 1703 sene sonra vâki' olmuşdur. Ol vakit Bânî-i bünyân-ı şerî'at *–aleyhi akve't-tahiyyet–* efendimiz hazretleri, henüz 35 yaşlarına girmiş ve Hazret-i Halîl'in tarh-efgen olduğu Beyt-i izzet, aynıyla mevcûd bulunmuş idi.

Ba'zı müverrihler İmâm Mücâhid'e ittibâ'en, bu keyfiyyet "bi'set-i nebeviyyeden on beş **[345]** yıl mukaddem" ve İbn İshâk[467] kavline tâbi' olanlar dahī "zuhûr-ı nûr-ı bi'setden beş sene akdem idi" dediler.

Fetvâ

Bu mes'elede İbn İshâk'ın kavlini musaddak olup Rızā Efendi fetvâsında buna dâ'ir epeyce sarâhat olduğundan, li-ecli't-teberrük fetvâ-yı şerîf-i mezkûrun bir sūreti bu mahalle derc ü tastīr edildi.

Sūret-i fetvâ-yı şerîf

Bir mescidin mahalle ahâlîsi dağılıp hâlî kaldıkda, vâkıfın veresesi temellük etmeğe kādir olurlar mı?

el-Cevâb: Olmazlar.

Kâ'be-i mu'azzama *–şerrefehallâhu te'âlâ–*nın zamân-ı fetretde mâ-havli abede-i esnâm olup harâb oldukda, verese-i sânîye intikāl etmedi. Bu sūretde Kâ'be-i müşerrefe'nin *– şerrefehallâhu te'âlâ–* bânî vü vâkıfı kimdir?

---

467 İbn İshâk, tâbi'î-i meşhûr, sāhibü'l-megāzî ve's-siyer, bahru'l-ulûm ve'l-hiber; Muhammed b. İshâk b. Ebû Bekir'dir. İmâm Alî, Üsâme, Muğīre b. Şu'be, Enes b. Mâlik hazerâtıyla mülâkāt ve 151 sene-i hicriyyesinde (m. 768) azm-i cennât eylediler.

el-Cevâb: Kâ‘be-i müşerrefe *–şerrefehallâh–* bu âna gelinceye kadar beş kerre müceddeden binâ ve bir kerre de iki dîvârı müceddeden binâ vü ta‘mîr olunmuşdur.

Evvelâ, Hazret-i Hudâ’nın emriyle, melâ’ik binâ etdi. Sâniyen, Hazret-i İbrâhîm *–aleyhi’s-selâm–*, sâlisen vakt-i Câhiliyye’de Kureyş zamânında hedm olunup altı imâd üzerine bünyâd olunup Hicr-i İsmâ‘îl’i Beyt’den ihrâc etdiler. Ol zamân, Sultānü’l-enbiyâ *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* 35 yaşında[468] olup **[346]** Kâ‘be’yi bile binâ etdiler ve Hacerü’l-esved’i makāmına kendileri ilkā buyurdular.

Râbi‘an, Yezîd-i le’îm zamânında hark vâki‘ olup Abdullâh b. Zübeyr hazretleri hedm edip resm-i kadîm-i İbrâhîm üzere vaz‘-ı esâs edip Hicr-i İsmâ‘îl’i dâhil-i Beyt’e ilkā eyledi. Hāmisen, 74 (m. 693-94) senesinde binâ-yı İbn Zübeyr kal‘ ve vaz‘-ı sâbık üzere Hicr-i İsmâ‘îl’i ihrâc, ba‘dehû 1039’da (m. 1629-30), Sultān Murâd Hān-ı râbi‘ zamânında, Mekke-i mükerreme kādîsı Ankaravî es-Seyyid Mehmed Efendi yediyle dîvârları müceddeden binâ vü ta‘mîr olundu.

Vâkıfı Hazret-i İbrâhîm *–aleyhi’s-selâm–* olduğu, *Sadru’ş-şerî‘a*’da tasrîh olunmuşdur.

İhtār

Bu fetvâ-yı şerîfde Rızā Efendi merhûm, Hazret-i Âdem’in ve evlâdlarıyla Amâlika ve Cerâhime akvâmının ve Kusayy b. Kilâb’ın Kâ‘be-i mu‘azzama’yı tecdîd eylediklerini zikr etmedi. Merhûmun bunları zikr u ta‘dâd etmemesi, tatvîl-i makālden ihtirâz içündür. Yoksa Beyt-i şerîf’in, tamâm on bir def‘a yenilendiği muhakkakdır. (İntehâ)

468 İbn İshâk’ın kavli de ol vakit, Hazret-i Peygamber’in 35 yaşına girmiş bulunmasıdır.

Şeyh Muhammed Sālih, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'i-bâd* nâmıyla te'lîf eylediği kitâb-ı belâgat-nisābında Beyt-i mu'azzama'nın sekizinci def'a tecdîd edilmesinin sebebini beyân sadedinde şöyle demişdir:

Yevmen-mine'l-eyyâm, havâtīn-i Kureyşiyye'den kadının biri, micmere-i mahsūsa ile derûn-ı feyz-meşhûn-ı Kâ'betullâh'ı tebhīr eder idi. Nâgehân bir kıvılcım isābetiyle kadının üzerindeki elbisesi sûzân oldu.

Merkūmenin elbisesini yakan âteş bir aralık Beytullâh'ın etrâfına dahī zebâne-keş olup Kâ'be-i mufahhame'nin dîvârlarına sıçradı ve şerâreleri sitâre-i latīf **[347]** ve sakf-ı şerîf-i Kâ'betullâh'a sirâyet ederek dîvârları yakıp haytlarını sûzân u vîrân eyledi. Bi'l-âhare zuhûr eden seylâb, mecrâ-yı seyl güzergâhında bulunan bendi dahī hedm ü harâbla, derûn-ı Kâ'betullâh'a dühūle kadar reh-yâb olduğundan, Beyt-i muhtereme dîvârlarının esâs-ı sehlü'l-indirâsını fenâlaşdırdı idi.

Sanâdîd-i Kureyşiyye, bu vak'a-i mü'essife üzerine Kâ'betullâh ebniyesini üzeri örtülü[469] olmak üzere tecdîd etmeğe niyyet ve ol binâ-yı muhteremi fî-mâ-ba'd zuhûru melhûz olan seyl sularından kurtarmak içün bâb-ı mu'allâ-cenâb-ı Beytullâh'ı zemînden yüksek ve fevka'l-âde metîn ve gökçek bir hey'etde yapıp olur olmaz kimseleri Beyt-i şerîf dâhiline koymamak mevâdd-ı mu'tenâ-bihâsını tezekkür zımnında, ara sıra akd-i encümen-i meşveret ederler ve fakat mevâdd-ı cüz'iyyeye ihtiyâc-ı külliyyeleri olduğundan, müzâkerâtın netâyic-i karârını sükûtla geçirirler idi.

Bu esnâda Cidde sularında büyücek bir gemi karaya düşdüğünden, Kureyşîler bu geminin birçok kereste ile ruhām-ı mütenevvi'a ve sâ'ir levâzımât-ı hadîdiyyeyi hâmil olup kapudânının san'at-i binâda yegâne-i

469 Ol vakte kadar Kâ'be-i muazzamâ'nın sakfı olmadığından, hazîne-i Beytullâh'da mahfûz olan hedâyâ-yı girân-bahâ ba'zı def'alar sirkat olunurdu.

rûzgâr bulunduğunu bi'l-istihbâr, keyfiyyeti tahkīk içün Velîd b. Muğīre'yi Cidde'ye sevk u izbâr eylediler ve bu eşyânın işe yarayıp yaramayacağını mu'âyene zımnında Velîd'in refâkatine birkaç nefer de mütefennin dülger verdiler.

Velîd b. Muğīre, Cidde'ye vüsūlünde sâlifü'z-zikr kapudânı bulup sefîne-i kazā-zedenin hamûlesini gāyet ucuz bir bahâ ile mübâya'a ve bunların binâ-yı mukaddese-i Kâ'betullâh'a sarf olunacağını ve ameliyyât-ı binâ mi'mârlığında istihdâm olunmak üzere, kendisini Mekke-i mükerreme'ye getirmek tasavvurunda olduğunu nakl ü hikâye ederek, hem iştirâ **[348]** eylediği şeyleri ve hem de kapudân-ı[470] merkūmu alıp Mekke-i mu'azzama'ya getirdi.

Müverrihlerin nakl ü rivâyetine göre sefîne-i mezkûre, Kayser-i Rûm tarafından tahmîl olunarak, diyâr-ı Habeş'e de Kureyş kabîlesi ve alâ-kavlin Îrân'dan gönderilmiş Acem tâ'ifesi taraflarından ihrâk olunan kilîsâ içün sevk edilmiş ve kapudânı dahī zikr olunan kilîsânın harâbesini i'mâra ta'yîn kılınmış idi.

«إِذَا أَرَادَ اللهُ شَيْئًا هَيَّأَ أَسْبَابَهُ»[471] hükm-i hikemîsi üzere, sefîne, Bahr-i Ahmer'e muvâsalat eylediği esnâda, bir furtuna-yı sâmân-rübâya dûçâr ve teshîl-i imâret-i müstelzimü'l-mağfiret-i Kâ'betullâh içün Cidde sularında karaya düşüp eyâdî-i urbâna giriftâr olmuşdur.

Kapudân-ı mûmâ-ileyh, Mekke-i mu'azzama'ya vüsūlünde kabâ'il-i Kureyş e'âzımı tarafından refâkatine verilen Kıbtıyyü'l-asl bir neccâr ile Kâ'be-i mufahhame'yi keşf etdi ve sakf-ı şerîfi i'mâl içün binâ-yı sa'âdet-mebnâ-yı mukaddeseyi hedme ibtidâr eyledi idi. Hâlbuki ahâlî-yi Mekke, Kâ'betullâh'ı yıkdırmamak istediklerinden geri çekildi.

---

470 Bu kapudânın ismi, Bâkūm olup kendisi Kıbtī imiş.

471 ["Allah bir şeyi murâd ettiğinde, esbâbını ona göre halk eder." anlamındaki kelâm-ı kibâr. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, s. 74, hadis no: 1741.]

Kâ'be üzerinde büyük bir hayye zuhûru

Garâ'ibden olmak üzere, bir müddetden beri Beyt-i şerîf'in mahzenü'l-hedâyâsı[472] üzerinde azîmü'l-cüsse bir hayye görülerek, Kâ'betullâh'ın cüdrân-ı erba'ası üstüne çıkıp güneşe ser-fürû eyler ve bu yılanı görenler heybet-i manzarasından havf u ihtirâz ile nigeh-bân-ı Beytullâh olduğuna i'tikād ederler idi. **[349]**

Hayyenin cismi gāyet mücellâ olup âteş-i zebâne-keş gibi etrâf u eknâfa îsāl-i şu'le eder ve üzerine gidenlere feth-i dehânla fevka't-ta'rîf korkunç ve garîb sadâlar izhâr eyler idi. Vücûdunun rengi beyâz ve keçi oğlağı başı hacminde olan başıyla, kuyruğu kuzgunî siyâh ve gāyet büyük ve hey'et-i mürettebesi fevka'l-gāye müdhiş ve mehîb olup dâmen-i füyûzāt-pîrâmen-i Kâ'betullâh'a dest-dırâz-ı tasallut u hıyânet olanları men' ederdi.

Birgün mu'tâd-ı sâbıkı vechile cüdrân-ı Kâ'betullâh üzerinde dururken, min-ciheti'l-cüsse ukābdan ekber bir mürg-i tîz-per zâhir ve o koca hayyeyi giriftâr-ı çengâl-i nehb ederek şark cihetine doğru tahrîk-i perr ü bâle mütebâdir olup Cebel-i Hacûn'a bırakdı.

Bu hayyenin esbâb-ı zuhûrunu nakl ü hikâye eden müverrihlerin verdikleri ma'lûmâta göre, bu hızâne Hazret-i Halîlullâh'ın Beyt-i mu'azzama'yı binâ ederken etrâfdan vürûdu melhûz olan hedâyâyı hıfz içün hafr etmiş olduğu Ahsef nâm mahzendir.

Kâ'betullâh'ın ol vakit sakfı yok idi. Halk, müşârun-ileyh efendimize ittibâ'en Kâ'betullâh'a altından ve envâ'-ı cevâhirden murassa' ve zî-kıymet hediyyeler takdîmiyle ta'zîm eyler ve bunları teberrüken zikr olunan hazîneye vaz' u ta'biye ederlerdi ki bundan maksadları Cenâb-ı Hakk'a takarrub ve Hazret-i Halîl'e ibrâz-ı vedâd eylemek idi.

---

472 Bu mahzen, Hazret-i İbrâhîm –*aleyhi't-tahiyyetü ve't-ta'zîm*– efendimizin Ahsef nâmında hafr eylediği hızâne olup 3 arşın, 4 kadem, 3 pus umkunda bir hufre-i cesîmeden ibâret idi.

Bir müddet mürûrunda, gerek hufre-i mezkûre ve gerek cevf-i münevver-i Kâ'be dolduğundan, esâfil-i nâs eşyâ-yı müterâkimeyi sıra düşürdükçe çalarlar idi.

Bunlardan ba'zıları tutulduğundan, ibreten-li's-sâ'irîn ellerini kesdiler[473] **[350]** ve ba'zıları eşyâ-yı mahfûzayı çalmak içün ellerini uzatırken hasbe'l-hikme düşüp telef oldular. Bu yolda telef olan nüfûsun ta'dâdı kābil değildir.

Akvâm-ı Cerâhime'nin Mekke-i mu'azzama'da azdıkları ve Mudād b. Amr b. el-Hâris b. Mudād'ın nush u pendini Mücedda' nâmında bir bedbaht ile redd ü tezyîf etdikleri esnâda, herîf-i nâ-bekârın biri iğvâ-yı nefsâniyyesine teba'iyyetle hızâne-i mezkûrede mahfûz olan eşyâyı sirkat etmek içün leylen hızâne-i merkūme dâhiline inmiş ve hasbe'l-hikme hazînenin cihât-ı erba'ası birdenbire yıkıldığından, ol herîf-i şekāvet-elîf yıkındı altında kalıp gebermişdir.

Ba'zı rivâyetde; ol vakit dâhil-i Kâ'betullâh'a giren şahsın dört nefer de refîki var idi. Her biri Beyt-i muhtereme'nin birer köşesine durup bu herîfi omuzlarına alarak Kâ'betullâh'ın içine indirdiler. Maksadları dâhil-i Kâ'be'de olan eşyâ-yı nefîseyi elden ele verip aşırmak idi. Beytullâh'ın dîvârları üzerine çıkarılan âdemin hasbe'l-hikme ayağı sürçüp Metāf-ı sa'âdet'e düşdü ve müte'essiren vefât eylediğinden arkadaşları yakayı ele vermemek içün kaçdı idi. Binâ'en-aleyh zikr olunan hayye yaratılıp beş yüz sene kadar Kâ'be-i mu'azzama hazînesini hıfz u hirâset ve ba'zı def'alar suver-i meşrûha vechile Kâ'betullâh'ın dîvârları üzerinde görünerek etrâf u cevânibe irâ'e-i savlet ve dehşet eylemişdir.

Mekke ahâlîsi hayyenin ol sūretle mahv u helâk olduğunu görünce, "Bu keyfiyyet, nezd-i Hudâ'da imâret-i Kâ'be'nin rehîn-i kabûl olduğuna

---

473 Kureyşîlerin Kâ'betullâh'ı tecdîdinden az bir zamân evvelce eşyâ-yı mahfûza-i müterâkimeden ba'zı şeyler çaldığı tahakkuk eden Devtek [دوتك] nâm şahsı tutup elini kesdikleri mervîdir.

alâmetdir" diyerek, izhâr-ı mesâr ve binâ-yı mukaddeseyi hedme ibtidâr eylediler.

Kureyşîler dîvârları yıkmakla meşgūl iken Müceddid-i bünyân-ı rasînü'l-erkân-ı şerî'at *–aleyhi akve't-tahiyyet–* efendimiz hazretlerinin pederi Abdullâh'ın dayısı Ebû Vehb [b.] Amr b. Â'iz b. Mahzûm, elindeki kazmayı urarak bir taş koparıp **[351]** eline almış idi. Hacer-i mezkûr, dest-i Â'iz'den perrân ve yine mahall-i kadîminde nümâyân oldu.

Â'iz b. İmrân, kopardığı taşın yine evvelki yerine sıçramış olmasından mütevahhiş ve lerzân olarak, "Ey ma'şer-i Kureyş! Beyt-i şerîf'i mâl-i riyâ vü fevâhiş ve emvâl-i meşkûke ve mezālimle i'mâr eylemekden mücânebet ve bu yolda mâl-i tayyib ve helâl sarf u harc etmeğe gayret etmeliyiz" diye kibâr-ı kabâ'ile hitāb ve binâ-yı mukaddesenin helâl akça ile i'mâr edilmesi iktizā-yı hâlden olduğunu îmâ vü işrâb eylemiş olduğundan, ehl-i Mekke def'a-i sâniyede olarak cem' u tedârik edebildikleri helâl akçayı getirip tecdîd-i Beytullâh emrinde teşekkül eden komisyona verdiler. Ma'a-mâ-fîh evvelki verdikleri mebâliğin helâl olmasında şübheleri olduğu ve bu akça, komisyon tarafından umûr-ı binâya sarf edilmiş bulunduğu cihetle, nüzûl-i belâdan ihtirâz ile Mekke-i mufahhame ebniyesinin hedminde yine tereddüd ederler idi. Nihâyet Velîd b. Muğīre, "Ey kabâ'il-i Kureyş! Siz Kâ'betullâh'ı ıslâh etmek niyyetindesiniz. Cenâb-ı Hakk muslihi helâk etmez" diyerek eline bir kazma alıp bi'z-zât hedm-i dîvâra başladı. Hâlbuki ahâlî yine cesâret edemeyip "Velîd'e bir mazarrat olacak mı?" diye birgün kadar tereddüd etdiler ve İbn Muğīre'nin şevâ'ibden masūn kaldığını görünce, bi'l-ittifâk hedm-i binâya rûy-i muvâfakat irâ'esiyle, hitâm-ı hedmde Ebû Vehb b. Amr b. Â'iz'in taksîmi üzere Benî Abdümenâf ile Benî Zühre, bâb-ı bülend-cenâb-ı Kâ'be ve Benî Mecdûm'la Benî Temîm ve bir mikdâr

Kureyşîler de mâbeyn-i Rükn-i şarkī ile Rükn-i Yemânî[474] ve Benî Abdüddâr b. Kusayy ile Benî Esed b. Abdül'uzzâ b. Kusayy ve Benî Adî b. Kâ'b b. Lü'ey, Mîzâb-ı zer ve Benî Cumah ile Benî Sehm b. Amr b. Hüsays b. Kâ'b b. Lü'ey, zahr-ı Kâ'be cihâtını i'mâle müte'ahhid olup birtakımı Cebelü'l-Kâ'be'den[475] **[352]** nakl-i ahcâra müsâberet ve birtakımları da hedm-i binâya gayret eylediler.

Esâs-ı İbrâhîm'i bulmak üzere binâ-yı mukaddese dîvârlarını yıkdıkları zamân, esâs-ı kadîm alâmeti[476] olarak bir hacer-i ahdar bürûz ve onu dahī sökmeğe çalışdıkları sırada arz-ı Mekke'yi titretircesine bir âteş-i[477] azīm şu'le-fürûz-ı berk-efrûz olduğundan, hufre-i esâs-ı şerîfi ta'mîkden korkup temel dîvârını ol seng-i hadrâ-renk-i mes'ûd üzerine te'sîs etdiler ve Rükn-i şarkī'de kâ'in Hacerü'l-esved'in altında lisân-ı Süryânî ile yazılmış bir kâğıd parçası bulup tavâ'if-i yehûddan birine okutdular.

Mezkûr varakanın müfâdı, makāle-i âtiyyeden ibâret idi:

Me'âl-i varaka:

أَنَا اللهُ ذُو بَكَّةَ خَلَقْتُهَا يَوْمَ خَلَقْتُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَصَوَّرْتُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَحَفَظْتُهَا[478] بِسَبْعَةِ أَفْلَاكٍ[479] حُنَفَاءَ، لاَ تَزُولُ حَتَّى يَزُولَ اَخْشَبَاهَا، مُبَارَكٌ لِأَهْلِهَا فِي الْمَاءِ وَاللَّبَنِ.

---

474 Rükn-i şerîf-i mezkûru, Sa'îd b. el-Âs'ın Bâkūm nâmında bir gulâmı binâ etmiş ve gulâm-ı merkūm Yemen Kıbtīlerinden bir mi'mâr-ı mütefennin olduğuna mebnî, bu köşenin adı Rükn-i Yemânî kalmışdır.

475 Cebelü'l-Kâ'be, Şübeyke mahallesinde İbrâhîm [b.] Edhem'in oğlu Şeyh Mahmûd'un türbesine yakın ve Cebel-i Ecyâd'a mukābil bir yerdedir. Kâ'betullâh'ın her ne vakit ta'mîr ve termîm olunması iktizā eder ise îcâb eden taşları buradan getirirler.

476 Hazret-i İbrâhîm'in vaz' eylediği esâsın taşları, zümürrüd gibi yeşil ve parlak olup her biri deve [h]örgücü hacm ü heybetinde idi.

477 Bu şu'le-i bâsıra-rübâ, Hicr-i İsmâ'îl denilen yeşil taş altından berk ü leme'ân etmiş ve şiddet-i inşi'â'ından büyût-ı Mekke'nin kâffesi sarsılmışdır.

478 Bir nüshada «حففتها» (hafeftühâ) yazılmışdır.

479 Bir nüshada «أفلاك» (eflâk) düşmüşdür.

Tercümesi:

"Ben, Mekke-i mu'azzama'nın sāhibi olan Allâh azīmü'ş-şân'ım. Ol belde-i mufahhameyi **[353]** semâvât ve arzīni halk u îcâd ve şems ü kameri tasvîr ve ihtirâ' etdiğim günde yaratdım ve harekât-ı devriyyelerine ilâ-ahiri'l-kıyâm halel târî olmamak içün şems ü kameri eflâk-ı seb'a ile tahkîm eyledim. Cibâl-i Mekke'den Ebû Kubeys ve Ahmer ıtlâk olunan dağlar zâ'il olmadıkça, onların harekât-ı devriyyelerine halel gelmez. Mekke-i mu'azzama kuyularında, koyunlarından hâsıl olan sütlerinde yümn ü bereket olup ahâlîsine mübârekdir."

İnde'l-ba'z bir varaka da Makām-ı İbrâhîm'de bulundu ki bunda; "Mekke-i müşerrefe, Cenâb-ı Hakk'ın ﴿فَلاَ رَفَثَ وَلاَ فُسُوقَ وَلاَ جِدَالَ﴾[480] âyet-i kerîmesiyle harâm kıldıkları Beyt-i izzet'i hâmil olup erzâk-ı sekenesi üç yoldan gelir. Ol belde-i nefîse ahâlîsinden hiçbir ferde dâhil-i hudûdunda refes ü füsûk ve harb u cidâl helâl olmaz" müfâd-ı mücmelini şâmil olan işbu, «مَكَّةُ بَيْتُ اللهِ الحَرَامِ، يَأْتِيهَا رِزْقُهَا مِنْ ثَلاَثَةِ سُبُلٍ، لاَ يَحِلُّ لَهَا رَجُلٌ مِنْ أَهْلِهَا» ibâre-i bedî'ası mastūr idi. Hazret-i Peygamber *–aleyhi selâmullâhi'l-ekber–* efendimiz hazretlerinin feth-i Mekke rûz-ı fîrûzunda, "Hakk te'âlâ, Mekke-i mükerreme'yi harâm kılmış olduğundan, benden evvel ve sonra ferd-i vâhid içün helâl kılmaz. Şu kadar ki bana gündüz olmak üzere bir sâ'at kadar helâl kıldı"[481] buyurdukları, işte bu ibârenin me'âl-i sıhhat-iştimâlini te'yîd eder.

Kâ'betullâh dîvârlarının cevânib-i erba'ası irtifâ' edip Hacerü'l-esved'in mahall-i mahsūsuna vaz' u nihâde olmak zamânı hulûl eylediği sırada, "Hacerü'l-esved'i yerine biz koyacağız" diye efrâd-ı kabâ'il beyninde büyücek bir kargaşalık zuhûr etdi ve ol bâbda dehşet-efzâ-yı vukū'

---

480 ["… (artık haccda) mücâmaat (cinsî münâsebet), füsûk, cidâl yoktur." Bakara, 2/197.]

481 [Buhārî, I, s. 32, hadis no: 104; V, s. 149, hadis no: 4295; Tirmizî, IV, s. 21, hadis no: 1406.]

olan nizâʿ u muhâvere, renk-nümâ-yı münâkaşa ve müşâcere olmak hasebiyle Benî Abdüddâr, Benî Adî, Benî Mahzûm, Benî Sehm, Benî Cumah kabîleleri, "leʿakatü'd-dem" lakabıyla yâd edildi. **[354]**

Hacerü'l-esved'i mahall-i mahsūsuna koymak şerefini ihrâz husūsunda kabâ'il-i merkūmeye mensûb efrâdın her biri iddiʿâ-yı istihkāk ve salâhiyyet ve o daʿvâda fedâ-yı ser ü cân etmeğe kadar azm ü niyyet eylemiş olduklarından, müddeʿâlarını kuvvetlendirmek, yaʿnî birbiriyle o yolda akd-i revâbıt-ı ittihâd eylemek içün âdet-i Câhiliyye üzere koskocaman bir deve kesip kanını yaladılar ve iktizā etdiği hâlde aralarında su yerine kan akıdacaklarını îmâ vü işrâb içün ellerini kesilen devenin kanıyla doldurulmuş bir leğene batırıp yemîn eylediler idi ki bu vakʿa, kabâ'il-i merkūmenin ol vechile telkīb olunmalarına sebeb olmuşdur. Zîrâ "leʿakatü'd-dem", kan yalayıcı demekdir.

Hacer-i şerîf-i mezkûr hakkında zuhûra gelen daʿvâ-yı hısām beş gün kadar imtidâd ve devâm etdikden sonra, Ebû Ümeyye[482] Huzeyfe b. Muğīre denilen ihtiyâr ki gerek bârân-dîde ve germ ü serd, çeşîde-i Kureyşiyye'den idi, ukalâ-yı kabâ'ili celb ü cemʿle, "Beynimizde bir vakt-i mahsūs taʿyîn edelim ve taʿyîn edeceğimiz vakt-i mahsūsda, her kim Bâb-ı Safâ ve alâ-kavlin Bâb-ı Benî Şeybe'den Harem-i şerîf'e girer ise onu hakem taʿyîniyle, bu daʿvânın fasl u tesviyesini onun re'y ü ictihâdına havâle eyleyelim" diyerek huzzārın re'y ü muvâfakati üzerine bir vakt-i mahsūs taʿyîn eyledi.

Ebû Ümeyye'nin bu tedbîri, kabâ'il-i sâ'ire kibârı tarafından dahī kabûl ve tahsîn edildikden sonra, bu karâra rızā-dâde olanların cümlesi bir yerde oturup bâb-ı mezkûra vakf-ı basar eylediler. Taʿyîn kılınan vakitde Harem-i şerîf'e girenlerin en birincisi Fahr-i âlem ve sebeb-i âsâyiş-i ümem

---

482 Ebû Ümeyye ol vakit semâhat-i müfrita ile beyne'l-Arab meşhûr olup hattâ bulunduğu kabîle halkının zâd u zahīresi kendisine münhasır olmasına binâ'en "Zâdü'r-Rekb" [kāfilenin azığı] lakabıyla müteʿârif idi.

–sallallâhu aleyhi ve sellem– efendimiz hazretleri idi. Harem-i şerîf'e cümleden akdem eşi"a-bahş-ı teşrîf olmaları üzerine **[355]** müterassıdîn-i ahâlî kudûm-i meyâmin-mevsûm-ı hümâyûnlarından şâdımân ve «هَـذَا مُحَمَّـدُ الأَمِيـنُ رَضِينَا [بِـهِ حُكْمًـا]»[483] fahriyyesiyle rabtü'l-lisân olup "Eğer muvâfakat buyurur iseniz fasl-ı da'vâ içün rü'esâ-yı kabâ'il tarafından hakem-i müstakil ta'yîn ve re'y-i münîriniz cümlemiz tarafından hüsn-i telâkkī ve kabûl olunmak husūsunda ahd ü yemîn edildi" diye zât-ı âlî-yi nebeviyyeye nakl-i mâcerâ eylediler.

Zât-ı hidâyet-simât-ı Cenâb-ı Risâlet-penâhî, kable'n-nübüvve dahī beyne'l-kabâ'il sıfat-ı sıdk u istikāmet ile mevsūf olduklarından, Kureyşîler hall ü tesviyede âciz kaldıkları şeyleri Risâlet-me'âb efendimizin hükm-i hakîmânelerine ihâle ederler idi.

Menşe-i nizâ'-ı cây-gîr, zamîr-i âyîne-şü'â'-ı Muhammedî *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* oldukda, Hacerü'l-esved'i fûta gibi büyücek bir şey[484] içine vaz' ve uçlarını kabâ'il-i mu'azzama-i erba'a rü'esâsından Utbe b. Rebî'a, Zem'a, Ebû Huzeyfe b. Muğīre, Kays b. Adî'nin eline vererek, zemînden ref' eyledikden sonra bi'z-zât alıp mevzı'-i mahsūsuna vaz'la sanâdîd-i kabâ'ili ale'l-umûm irzā ve iskât buyurdular.

Kureyşîler buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh'ı hedme başladıkları vakit, Amr b. Luhayy b. Kam'a'nın hızâne-i Beytullâh hufresine rekz eylemiş olduğu Hübel nâmındaki büyük putu hızâne-i merkūmeden çıkarıp Makām-ı İbrâhîm yanında bir mevkı'e nakl ü rekz eylemişler idi. Ameliyyât-ı binâyı ikmâl ü itmâm eyledikleri sırada, zikr olunan Hübel'i evvelce nakl etdikleri mevkı'den kaldırıp yine eski mahalline, ya'nî dâhil-i Beyt-i mu'azzam'da bulunan hazîne içine vaz' u rekz etdiler ve Beytullâh'ın gerek iç ve gerek dış yüzü sıvaları üzerine birtakım cesîm cesîm

483 [Bu, vereceği hükme râzı olduğumuz Muhammedü'l-emîn'dir.]

484 Bu şeyin ridâ-yı sa'âdet-ihtivâ-yı peygamberî olduğunu mevsûkan rivâyet ederler.

sūretler tersîm eylediler ki bunların içinde enbiyâ-yı izām ve melâ'ik-i zevi'l-ihtirâm efendilerimiz hazerâtının sūretleri dahī var idi.

Fâtih-i iklîm-i risâlet *–aleyhi akve't-tahiyyet–* efendimiz hazretleri, Kâ'betullâh'ın **[356]** dâhil ve hāricinde merkûz olan ve dîvârlarında musavver bulunan putların, sūretlerin kâffesini feth-i Mekke rûz-ı fîrûzunda mahv u nâ-peydâ etdiler ve Hazret-i İbrâhîm ile İsmâ'îl *–aleyhime's-selâm–*ın dâhil-i Kâ'be dîvârları sıvalarında musavver olan resimlerini görüp sildirdiler idi.

Müşârun-ileyhümânın sūretleri, ellerinde kumâr okları tutar olduğu hâlde tasvîr kılınmış olduğundan, Nebiyyü'l-enbiyâ *–aleyhi asfe't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri, Cenâb-ı İbrâhîm ve oğlu İsmâ'îl *–aleyhime's-selâm–*ın kumârbâzlık etmediklerine vâkıf oldukları hâlde, sūretlerini ol vechile tasvîr eyledikleri içün Kureyşîler hakkında ﴿قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ﴾[485] nehciyle beddu'â buyurdular. Ba'dehû hücre-i kebîreden ibâret olan Hübel['i] Bâbü's-Selâm hāricine koydurdular idi.

El-ân ayaklar altında kalmış olan Bâbü's-Selâm atebesi, Hübel-i ma'hûd bozuntusundan olduğunu rivâyet ederler. Fakīr, bu atebeyi görüp üzerine basdım. Artık sūrete benzer yeri kalmamış ise de bu rivâyeti tasdîkde tereddüd ederim. Çünki, "Arz-ı Hicâz'a esnâmın sūret-i dühūlü" bahsinde mastūr olduğu üzere, Hübel denilen ma'hûd put, akīk-i ahmerden menhût idi. Amr b. Luhayy arz-ı Şâm'dan getirdiği esnâda sağ eli maktū' olduğundan, ehl-i Mekke zeheb-i hālisu'l-ayârdan bir el yapıp takdılar.

---

485 ["Allah onları kahretsin" anlamındaki bu ifâde Tevbe sûresi 30'uncu âyette de geçmektedir:
﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللّٰهِ وَقَالَتْ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللّٰهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِؤُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُواْ مِن قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾ = "Ve Yahudiler dediler ki: "Üzeyr, Allah'ın oğludur." Hıristiyanlar da dedi ki: "Mesih, Allah'ın oğludur." Bu, onların ağızlarıyla söyledikleri lakırdılardır. Evvelce kâfir olanların lakırdılarına benzetiyorlar. Allah te'âlâ kendilerini kahretsin! Nasıl (Hak'tan) çevriliyorlar." Tevbe, 9/30.]

Tesāvîr-i enbiyâ ve hikâyât-ı hayret-efzâ

Abede-i esnâm ulemâsı, evâ'ilde tesāvîr-i enbiyâyı mükemmel bir sūretle yapdırıp hıfz u hirâsete ve batnen-an-batnin nakl ü tevârüse dikkat ederek, bunların şemâ'il-i **[357]** şerîfe-i enbiyâ *–alâ nebiyyinâ ve aleyhimü't-tehâyâ–*ya tamâmıyla mutābık olduğuna i'tikād ederler idi.

Ulemâ-yı merkūmenin zu'm u i'tikādlarına göre, hazînelerinde bulunan suver-i enbiyâyı Hazret-i Dânyâl, Zü'l-karneyn vâsıtasıyla ele geçirip birer birer tasvîr ve tersîm eylemişdir. Zü'l-karneyn, bu tesāvîri Mağrib-zemîn mağaralarında bulup harîr-kârî bir hırkaya[486] vaz'la hıfz eylemiş ve hırka-i mezkûre Cenâb-ı Dânyâl *–aleyhi selâmullâhi'l-müte'âl–* hazretlerine intikāl etmiş olduğundan, Hazret-i Dânyâl bunların her birini elvâh-ı müte'addideye tersîm edip suver-i enbiyâ adedini çoğaltmışdır.

Beyne'l-mülûk tevârüs edilmiş olan suver-i kadîmenin şemâ'il-i şerîfe-i enbiyâya muvâfakati, hikâyât-ı âtiyye müfâdı delâletiyle bir dereceye kadar tasdîk edilebilir ise de Beytullâh'ın iç yüzü sıvalarına Kureyşîler tarafından tasvîr edilen enbiyâ-yı izām ve melâ'ike-i kirâm sūretlerinin, şemâ'il-i şerîfe-i müşârun-ileyhime müşâbehet ve mutābakatları hiçbir vechile tasdîk olunamaz.

Tesāvîr-i enbiyâyı tevârüs etmek usūlü, sonraları abede-i evsân mülûküne dahī intikāl etmiş ve hattâ bu tasvîrleri her kim tevârüs eder ise hızânesinde hıfz ile âhâd-ı nâsa irâ'e etmemeği âdet edinmiş idi.

Âti'z-zikr hikâyelere bakılır ise alâ-tarîkı't-tevârüs, kayâsıre-i[487] Rûm eline geçen suver-i enbiyâ içinde heykel-i nûrânî-i Muhammedî *–aleyhi efdalü't-tahiyye–* ile şeyhayn-ı mükerremeyn hazerâtının sūretleri dahī var idi. **[358]**

---

486 Hırka, kumaş-pâre demekdir.

487 Kayâsıre, Rum pâdişâhlarına ıtlâk olunur ki "kayser" kelimesinin cem'idir. Kayser, "meşkūk" ma'nâsınadır. Birinci Kayser'in vâlidesi hâmile iken vefât etmiş ve karnı yarılıp çocuğu alınmış olduğundan, bunun cülûsundan sonra mülûk-ı Rum'a "kayser" dediler.

Hikâye

Benefşe-zâr-ı sutūr-ı Hayru'l-beşer'de mahkî vü mastūr olduğu üzere Herakl,[488] Rûm'a nâme-i sa'âdet getirmiş olan Dihye b. Halîfe el-Kelbî şöyle demişdir:

Ben, mektûb-ı hidâyet-üslûb-ı Şâh-ı enbiyâ *–aleyhi ecmelü't-tehâyâ–*yı Kayser-i Rûm'a getirdiğim vakit, Herakl'i Dımaşk-ı Şâm'da buldum ve bir zamân-ı inbisât u hāliyyede huzūruna çıkıp îfâ-yı risâlet etdim idi.

Herakliyus [Herakleios], nâme-i sa'âdeti ta'zīmât-ı fevka'l-âde ve tevkīrât-ı gāyetü'l-gāye ile alıp üzerindeki hātem-i şerîfi öpdü ve feth u kırâ'at eyledikden sonra, kütüb-i mukaddese vaz'ına mahsūs olmak üzere yanında bulunan kürsî üstüne koydu. Ba'dehû patārika ve ulemâ-yı nasārâyı celb ü cem' ederek ol asrın usūlü vechile îrâd-ı nutk içün yapdırılmış olan kürsîye su'ûd etdikden ve bir mukaddime-i müşevvika-i mü'essire îrâdıyla huzzārı istimâ'-ı nutka mecbûr eyledikden sonra, "Ey patārika-i nasārâ! Ziynet-bahş-ı dü dest-i ihtirâmım olan şu risâle-i şerîfe, Hazret-i Mesîh'in bize ahfâd-ı Benî İsmâ'îl'den olarak zuhûr edeceğini ihbâr ve tebşîr buyurdukları Âhir zamân peygamberi'nin fermân-ı cihân-mutā'ıdır" dedi ve evsāf-ı mekârim-ittisāf-ı Cenâb-ı Risâlet-penâhî'yi mutazammın birçok sözler söyledi idi.

Herakliyus'un bu sözleri huzzāra fenâ hâlde te'sîr eylemiş olmalıdır ki sâmi'în-i patārika kemâl-i tehevvür ve i'tirâzla yerlerinden hareket ve pâdişâhları üzerine hücûma cür'et eylediler. Herakliyus, patārika-i nasārâda nübüvvet-i «Muhammediyye»yi tasdîk ve i'tirâfa eser-i isti'dâd olmadığını görünce, harâret-i gazablarını teskîn içün tahvîl-i lisân-ı sitâyiş ve mahmedet edip "Yok! Yok! Benim bu yolda idâre-i kelâm etmekden maksadım, sizin dîn-i Îsâ'da olan derece-i sebât ve i'tikādınızı **[359]** anlamakdır. Ne kendim nübüvvet-i Muhammediyye'yi tasdîk ve ne de sizin İslâm olmanı-

488 Zât-ı âlî-yi nebevî ile mu'âsır olan Rum melikinin ismidir.

zı cebr u teşvîk ederim. Hisār-ı akīdenizin üstüvâr olduğunu anlayıp memnûn oldum. İnsân bulunduğu dînde işte böyle sebât etmelidir! Âferin" kelimâtıyla herîfleri iskât u i'âde edip ertesi günü beni hālî bir odaya celble ef'âl ü ahvâl-i Muhammediyye'den su'âl ve aldığı cevâb üzerine gāyet büyük ve müzeyyen bir odaya idhāl etdi. Bu oda beytü'l-esnâm olup içinde suver-i enbiyâdan 313 kıt'a tasvîr-i murassa'a-i bî-hemtâ var idi.

Herakliyus bu sūretlerden her birine işâret edip "Sizin peygamberiniz bunların hangisine benzer?" dedi. İrâ'e eylediği sūretlerin içinde Ecmelü'l-enbiyâ efendimiz hazretlerinin peyker-i enverleri gözüme ilişdiğinden, "İşte bu sūret, Nebî-yi ins ü cinn'e benzer" dedim. Ol sūret-i cemîle gûyâ ki lakırdı söyler gibi bir tarz-ı bihîn ve hey'et-i rengîn üzere resm edilmiş olduğunu görüp ta'accüb etdim.

Herakliyus, sonradan tasvîr-i meşrûhun sağ tarafına merkûz diğer bir sūrete işâret ile "Bu kimin heykelidir?" dedi. "Bu dahī onun ümmetinden bir racül olup ismine 'Ebû Bekir' denir" cevâbını verdim. Zîrâ müşârun-ileyhin tıbkı idi. Ba'dehû Pâdişâh *–aleyhi ekmelü't-tehâyâ–* hazretlerine müşâbih olan tasvîr-i dil-pezîrin sol tarafındaki heykeli gösterip "Bu kimin sūretidir?" dediğinden, bu su'âle "Bu da onun ümmetinden Ömer b. el-Hattāb nâmında bir racül-i be-nâmın resmi olacakdır" nehciyle i'tā-yı cevâb eyledim. Çünki Hazret-i Ömer'in aynı olmak üzere tasvîr edilmiş idi.

Herakliyus, bu cevâbları aldıkdan sonra yüzünü bana döndürüp "nevâkıs-ı emr-i dînin mu'âvenet-i müşârun-ileyhümâ ile resîde-i hadd-i kemâl olacağı İncîl'de **[360]** muharrer olduğunu" ifâde ve beni mu'azzezen Medîne-i Dârü's-sekîne'ye i'âde eyledi idi.

Ba'de-zamânin huzūr-ı hakāyık-nüşûr-ı nebeviyyeye ruhsûde-i müsûl olup Herakl-ı Rûmî'den gördüklerimi hikâyet etdim. Nebî-yi sādıku'l-kavl efendimiz hazretleri, "Herakl doğru söylemiş. Cenâb-ı Hakk, dîn-i İslâm'ı Ebû Bekir ve Ömer'le te'yîd edecek ve benden sonra kendilerini fütûhât-ı azīmeye mazhar eyleyecekdir" buyurdular.

Hikâye

Hakîm b. Hizâm,[489] herhangi bir meclisde Herakliyus'a nakl-i kelâm etse, şu sūretle beyân-ı peyâm eder idi:

Ben İslâm'la müşerref olmazdan mukaddem, ticâret tarîkıyle Şâm'a gitmiş idim. Ol vakit Sultānü'l-enbiyâ *–aleyhi a'zamü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri daha Medîne-i münevvere'ye hicret buyurmamışlar idi. Tā'ifli Ümeyye b. es-Salt b. Abdullâh b. Rebî'a dahī benimle berâber idi.

Herakliyus bizim ehl-i Mekke'den olduğumuzu istihbâr ile ikimizi birden celb ü ihzār edip "Siz hangi kabîledensiniz? Da'vâ-yı nübüvvet eden Muhammed *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* b. Abdullâh'a karâbet-i nesebiyyeniz var mıdır?" dedi. Ben de, "Kureyş kabîlelerindeniz. Muhammedü'l-emîn, benim amca-zâdemdir. Amûd-ı nesebimiz derece-i hāmisede ittisāl eder" cevâbını verdim ve Herakliyus'un "Ol zât-ı hidâyet-simât hakkında îrâd edeceğim es'ileye bi-gayrı-hilâf i'tā-yı cevâb eder misiniz? Ve siz onu kabûl ve tasdîk edenlerden misiniz?" yolunda ve ikinci def'ada vâki' olan su'âline, "Gerek onu, **[361]** gerekse ahkâm-ı dîniyyesini redd ü cerh edenlerdeniz. Lâkin huzūrunda irtikâb-ı kizb ü dürûğ etmeyip her ne su'âl eder isen doğruca cevâb veririz" dedim ve deyip ilhâh-ı vâki'î üzerine doğru söylemek içün ol bâbda âlihemize and içdim.

---

489 [Metinde sehven «حكيم بن خرام».]
Hakîm b. Hizâm, Hadîcetü'l-kübrâ *–radıyallâhu anhâ–* vâlidemizin birâder-zâdesi olup Vak'a-i Fîl'den 13 sene evvel dâhil-i Kâ'be'de doğmuşdur. Ömrünün nısfı İslâmiyyet ve diğer nısfı Câhiliyyet üzere güzerân etmiş ve 120 sene kadar ber-hayât olup 60'ıncı sene-i hicriyyede (m. 680) ve Medîne-i münevvere'de irtihâl-i dâr-ı bekā eylemişdir.
Cenâb-ı Kerrâr'ın dahī Kâ'be-i mu'azzama dâhilinde tezyîn-i kımât-ı vücûd eylediği mervî ise de Hakîm b. Hizâm b. Huveylid'den gayrı, Beytullâh içinde tevellüd eden olmadığı cihetle, bu rivâyetin aslı yokdur.

Herakliyus, şerî'at-ı garrâ-yı «Muhammediyye» ahkâmından isticvâb ve bilâ-hilâf ahz-ı cevâb eyledikde, yerinden kalkıp ileriye doğru yürüdü. Biz dahī berâber gitdik. Dâhil-i sarâyında müzeyyen bir kilîsâ var imiş. Kapısını açdırdı ve bizi alıp içeri girdi. Bu kilîsâ, mülûkâne bir hücre-i müzeyyene-i bî-hemtâ olup vasatında ve murassa' bir kürsî üzerinde, zerbeft pûşîdelerle örtülmüş bir sanem-i a'zam var idi.

Herakliyus pûşîdeleri ref'le, "Bu sūret kimin tasvîridir?" dedi ve bizden "Bilemeyiz! Böyle bir sūret görmüş değiliz!" cevâbını aldıkda, tasvîr-i mezkûrun peyker-i Ebü'l-Beşer olduğunu söyledi. Ba'dehû bizi ayrıca ayrıca birer odaya getirerek, her birinde vâhiden-ba'de-vâhidin birer tasvîr-i mücessem irâ'esiyle, "Beldenizde da'vâ-yı nübüvvet etmekde olan zâta benzer mi?" su'âlini îrâd eyledi. Bu tasvîrlerin kâffesi suver-i enbiyâdan olup her biri müzeyyen ve müzerkeş birer pûşîde-i gālî-bahâ-yı dil-keş ile mestûr idi.

Zât-ı âlî-yi nebeviyyeye şebîh bir tasvîr manzūrumuz olmadığı ve binâ'en-aleyh, "Bunlar değildir. Muhammed *–aleyhi's-selâm–* b. Abdullâh, bunlara benzemez" cevâbını i'tāya mecbûriyyet geldiği ecilden, âkıbetü'l-emr gördüğümüz odaların cümlesinden büyük ve müzeyyen bir kâşâne-i felek-âsitâne açdırdı. Bunun da içinde mestûr bir sūret-i nûrânî-hey'et var idi.

Bu sūretin pûşîdesini kaldırıp "Bu mudur?" dedikde, "Evet! İşte **[362]** bu sūret, bizim beldemizde iddi'â-yı nübüvvet etmekde olan Muhammedü'l-emîn'e müşâbihdir!" dedik. Vâkı'â, hiç fark olunmaz bir sūretde tasvîr ve tersîm olunmuş idi.

Bunun üzerine Herakliyus, bana tevcîh-i hitāb edip "Bu gördüğünüz sūretler, bundan bin sene mukaddem tasvîr olunmuşdur. Eğer bu heykel-i mücessem Muhammed-i emîn dediğiniz zâtın peykeri ise, ol zât-ı sa'â-det-âyât şübhe yokdur ki nebî-yi mürseldir. Mekke'ye avdetinizde nübüvvet-i müşârun-ileyhi bilâ-tereddüd tasdîk edin. Eğer mülâkātı bana mukadder olur ise mübârek ayaklarını yıkayıp suyunu içerim" dedi.

Hikâye

Cübeyr b. Mut'im ki ashâb-ı sa'âdet-istishâb-ı kirâmdan ve evlâd-ı Nevfel-i Kureyşî'den olup rişte-i nesebi cedd-i sâlis-i nebevî olan Abdümenâf'a merbûtdur; şöyle demişdir:

"Hazret-i Peygamber'in ibtidâ-yı bi'setlerinde Şâm'a gitmiş idim. Nasārâ-yı Şâm'ın re'îs-i esâkıfesi beni celb edip "Şu aralık beldenizde zāhir ve da'vâ-yı nübüvvete mütebâdir olan zâtı bilir misin?" dedi ve benden "Evet! Benim ibn-i ammimdir" cevâbını aldıkda, elimden tutup bir odaya getirdi. Bu odanın içinde nâ-kābil-i add ü ihsā birtakım tesāvîr-i müzeyyene-i enbiyâ var idi.

Bunlara birer birer işâret ile, "İbn-i amminin sūretini görebilir misin?" dedi. "Bunlarda ona benzer bir sūret yokdur!" cevâbını verdiğimden, diğer bir odaya idhāl eyledi. Bu oda dahī beytü't-temâsîl olup içinde birçok müzeyyen ve mücessem peykerler var idi.

Re'îs-i esâkıfe, "Acabâ bunların içinde müşârun-ileyhin resmi var mıdır?" dedikde, suver-i mezkûreye göz gezdirip gördüm ki bir heykel-i nûrânî-şekl, Resûlullâh['a] ve onun yanındaki sūret, Cenâb-ı Sıddîk'a ve bunun yanındaki de Ömer b. el-Hattāb'a şebîhdir. "İşte bu sūret, Cenâb-ı Muhammed'e benzer" cevâbını verdim ve diğerlerini, **[363]** ya'nî şeyhayn-ı mükerremeyni su'âl etdikde, "Şu ammim oğlu İbn Ebû Kuhâfe ve bu dahī ibn-i ammim Ömer b. el-Hattāb'dır" dedim.

Onun üzerine ser-âgāz-ı kelâm olup "Bu zât ki sizin beldenizde zāhir ve da'vâ-yı nübüvvete mütebâdir olmuşdur, onun meb'ûsun-bi'l-hak peygamber-i mutlak olduğuna ve bu iki zât da onun iki halîfesi bulunduğuna ben şehâdet ederim" diyerek hatm-i kelâm etdi."

Hikâye

Sıddîk-ı ekber *–radıyallâhu anh–*ın hilâfetinde, şark imparatoru Herakliyus'a sefâret tarîkıyle gönderilmiş olan Hişâm b. el-Âs'ın, sūret-i

me'mûriyyetini nakl ü ta'rîf eylediği esnâda bir kıssa-i ibret-âmîz hikâye etmiş olduğunu rivâyet ederler.

Cenâb-ı Hişâm demişdir ki:

"Ben diğer bir refîk ile Ebû Bekir es-Sıddîk tarafından, Herakliyus'u dîn-i İslâm'a da'vet içün i'zâm buyurulmuş idim. Vaktâ ki Herakliyus'un merkez-i saltanatı olan şehre vâsıl olduk, bizi fevka'l-gāye müzeyyen bir konağa misâfir verdiler. Üç gün mürûrunda Herakliyus ikimizi birden ihzār ve îfâ-yı merâsim-i hoş-âmedîye ibtidâr edip hîn-i mükâlemede gāyet büyük ve müzehheb bir sandûka getirtdi.

Bu sandûkanın birçok gözleri var idi. Gözün birini açıp siyâh boğçaya sarılmış ahmerü'l-levn bir levha çıkardı. Bu levhanın üzerinde uzunca boylu bir zât-ı mehâsin-âyâtın sūreti musavver idi. Herakliyus levha-i mezkûreye işâret ile, "Bu zâtı bilir misiniz?" diye bize hitāb ve "Hayır! Bilemedik" nehcinde ahz-ı cevâb eyledikde, Hazret-i Âdem *–aleyhi salavâtüllâhi'l-a'zam–* efendimizin sūreti olduğunu haber verdi. Bu tasvîr; benzi kızılca, gözleri **[364]** irice, boynu uzunca, saçları iki bölük olarak gāyet güzel örülmüş bir sūretde tertîb edilmiş idi.

Herakliyus, Hazret-i Âdem'in sūretini yerine koydukdan sonra sandûkça-i ma'rûzanın diğer gözlerini açıp yine siyâh bir kumaş boğça içinde gāyet ak ve berrâk bir levha çıkardı. Bu levhada mersûm olan sūret, ahmerü'l-ayneyn bir zâtın tasvîri idi. Herakliyus, "Bu kimin tasvîridir?" deyip de yine, "Bilemedik" cevâbını aldıkda, o sūretin Hazret-i Nûh *–aleyhi's-selâm–*ın tasvîri olduğunu söyledi. Bu resim; ak benizli, kızılca gözlü, büyücek başlı, gürce sakallı olmak üzere tersîm kılınmış idi.

Herakliyus, bi'l-âhare gözün birini daha açıp siyâh bir boğça çıkardı ki bunun da içinde beyâz bir levha var idi ki bu levhada beyâz lehçeli münevverü'l-vech bir zâtın tasvîri musavver olup tebessüm eder gibi bir hey'et-i mükemmelede tasvîr edilmiş idi.

Herakliyus, "Bu zâtı bilir misiniz?" su'âlini îrâd ile cevâb-ı sâbıkı alınca, "Bu sūret, Hazret-İbrâhîm *–aleyhi't-tahiyyetü ve't-ta'zīm–*in tasvîridir" dedi ve önündeki sandûkçanın diğer bir gözünü açıp gāyetü'l-gāye hüsn-dâr bir tasvîr-i sâtı'u'l-envâr çıkardı ki bu heykel-i şerîf, "sūret-i latīf-i Muhammedî *–aleyhi's-selâm–*" olduğunu andırır idi. İbtidâ-yı rü'yet ve müşâhedemizde Risâlet-me'âb efendimizi görmüş gibi olduğumuzdan, bir müddet ağladık.

Herakliyus bu tasvîr-i dil-pezîre tesāvîr-i sâ'ireden ziyâde hürmet ve ri'âyet **[365]** irâ'esiyle, "Bunu bilir misiniz?" su'âlini îrâd ederek, "Bu heykel-i latīf, sūret-i şerîf-i Muhammed *–aleyhi's-selâm–*a benzer!" cevâbını alıp "Allâhu a'lem kendileridir" dedikde ve birkaç kerre yerinden kalkıp oturdukdan sonra, "Eğer bu sūret, Muhammed *–aleyhi's-selâm–*ın heykel-i mübâreği ise sizin dîniniz gerçekden hakkdır!" cümlesiyle, zikr olunan tasvîr-i bî-nazīrin Cenâb-ı Peygamber'e müşâbehetinde şübhesi olduğunu bildirmek istedi ise de "Ey melik-i memâlik-i Rûm! Bu sūretin Mahbûb-ı Kibriyâ *–aleyhi efdalü't-tehâyâ–* efendimiz hazretlerinin peyker-i enverleri olduğuna şübhe yokdur. Şemâ'il-i şerîfelerine ol kadar müşâbeheti vardır ki kendimizi huzūr-ı fâ'izu'n-nûr-ı sa'âdetlerinde zann ediyoruz" dedik.

Bu cevâbdan Herakliyus'un şübhesi bir dereceye kadar zâ'il oldu. Ma'a-mâ-fîh yine peyker-i şerîf-i mezkûrun zât-ı âlî-yi peygamberîye olan müşâbehetini tasdîka cesâret edemediğinden, bir sâ'at kadar alık alık yüzümüze bakdı. Ba'dehû aklını başına toplayıp bir hayret-i fevka'l-âde ile "Ta'yîn-i tasvîrde sakın hatā eylemiş olmayasınız? Bu heykel-i ecmel, diğer bir zâtın sūreti olmasın" istifhâmıyla, sandığın diğer bir gözünü açıp içinden gā'iru'l-ayneyn, müterâkibü'l-esnân, mukallisu'ş-şefeteyn bir racül heykeli çıkardı.

Bu sūret, gûyâ ki izhâr-ı alâ'im-i gazab u hiddet etmekde ve görenlerin ürkecekleri gelmekde idi. Meğer, Hazret-i Mûsâ b. İmrân *–aleyhi salavâtü'r-rahmân–* efendimizin sūretleri imiş. Hazret-i Mûsâ'nın, yanı başında nev'ammâ zât-ı sâmîlerine şebîh bir sūret daha var idi. Herakli-

yus, bu sūretin Hârûn b. İmrân *–aleyhi selâmullâhi'l-mennân–* efendimizin tasvîrleri olduğunu haber verdikden sonra, birbiri ardınca sekiz göz **[366]** daha açıp her birinden harîr-kârî siyâh boğçalara sarılmış birer sūret çıkardı ve bunların Hazret-i Lût, İshâk, Ya'kūb, İsmâ'îl, Yûsuf, Dâvûd, Süleymân, Îsâ *–salavâtüllâhi alâ nebiyyinâ ve aleyhimü's-selâm–* efendilerimizin heyâkil-i münevvereleri olduğunu söyledi.

Hazret-i Lût'un sūreti, beyâz ve harîr-kârî bir boğça derûnunda olup ecmelü'l-vech ve gazūb bir hey'etde ve Cenâb-ı İshâk'ın sūreti dahī beyâz bir boğça içinde olarak kırmızıya karîb bir levnde musavver idi.

Ya'kūb *–aleyhi's-selâm–*ın tasvîri, kezâlik beyâz boğça derûnunda ve İshâk *–aleyhi's-selâm–*ın heykel-i mübâreği tarzında idiyse de fazla olarak alt dudağında bir hāl-i siyâh var idi. İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*ın tasvîri ise ebyazu'l-levn, ahsenü'l-vech, akne'l-enf[490] mütenâsibü'l-kāme olup vech-i sa'âdetlerinde humrete karîb bir nûr-ı sâtı'u'z-zuhûr leme'ân eder idi. Herakliyus bu tasvîr-i dil-pezîri, "Bu zât, peygamberinizin ceddi olan İsmâ'îl *–aleyhi's-selâm–*dır" fıkrasıyla ta'rîf etdi.

Yûsuf *–aleyhi's-selâm–*ın tasvîr-i Züleyhā-firîbleri dahī beyâz bir boğça içinde ve tıbkı Âdem *–aleyhi's-selâm–*a şebîh bir hilkatde olup fakat ol kadar güzel ve mütenâsibü'l-a'zā bir hâlde tasvîr edilmiş idi ki görenler, "Şems-i melâhat, işte bu nûrdan ibâret olmalı" derler idi.

Dâvûd *–aleyhi's-selâm–*ın heykel-i şerîfleri de boğça-i beyzā dâhilinde olup ahmerü'l-levn, dahīmü'l-batn, mütekallidü's-seyf olarak tasvîr edilmiş idi.

Hazret-i Süleymân b. Dâvûd'un tasvîrine gelince, zât-ı risâlet-penâhîleri at üzerine bindirilmiş dahīmü'l-ilyeteyn, tavîlü'r-ricleyn bir racül sūretinde tertîb edilmiş ve mersûm olduğu levha dahī harîra-i beyzāya sarılmış idi. **[367]**

490 ["İnce, ucu yumru burunlu" anlamındadır ve Türkçede "doğan burunlu" olarak ifâde edilir.]

Îsâ *–aleyhi's-selâm–*ın heykel-i latīf-mes'ûdu ise beyâz boğça dâhilinde olup gāyet genç ve dinç, esvedü'l-lihye, kesîru'ş-şa'r, hüsnü'l-vech bir zât-ı şerîfin tasvîri olduğu görünür idi.

Biz, zikr olunan tesāvîri birer birer müşâhede ve her birini basar-ı basīret ve dikkat ile ayrıca ayrıca mu'âyene edip kemâl-i ta'accüb ve istiğrâbla bahr-i hayrete daldık ve, "Bunlar enbiyâ-yı müşârun-ileyhimin tesāvîridir" demeğe cesâret edemediğimizden, "Ey melik-i mu'azzam! Bu heykel-i enbiyâyı nasıl edindiniz? Hazret-i Muhammed *–aleyhi salavâtül-lâhi'l-ehad–*in heykel-i latīfi, şemâ'il-i şerîfelerinin aynı olduğuna bakılır ise bunların kâffesi suver-i enbiyânın tıbkı olmak lâzım gelir. Hâlbuki buna medâr-ı hükm olacak sened-i kavî ibrâzı müşkildir" fıkarâtıyla suver-i meşrûhanın sıhhatini ne tasdîk ve ne de tekzîb etdi[k].

Herakliyus bizim tasdîk-i tesāvîrde derkâr olan tereddüdümüzü görünce, "Vâkı'â bu kadar eski zamândan kalmış ve bu âna değin misli görülmemiş bir tasvîrin aslına mutābakatını vehleten tasdîk etmek güç bir şey ise de bizce sıhhatini te'mîn edecek beyyine-i âdile mevcûddur.

Tesāvîr-i mezkûrenin, isimlerini haber verdiğim enbiyâ-yı zî-şânın suver-i şerîfesi olduğuna hiç şübhe etmeyin. Cenâb-ı Ebü'l-Beşer *–aleyhi selâmullâhi'l-ekber–* efendimiz hazretleri, evlâd ü ahfâdından sadr-pîrâ-yı eyvân-ı peygamberî olacak zevât-ı kuds-simâtın şemâ'il-i ber-güzîdelerini görmek tasavvuruyla, Âlemü's-sırrı ve'l-hafâyâ efendimiz hazretlerine arz-ı mâ-fi'z-zamîr eylemesi üzerine, hasbe'l-hikme suver-i mezkûre müzeyyen bir levha üzerinde mersûm olarak min-kıbeli'r-Rahmân inzâl buyurulmuş idi.

Hazret-i Âdem, levha-i mezkûreyi ba'de'z-ziyâre Mağrib-zemîninde bir mağaraya koyup üzerini seng ü hāk ile kapamış ve bi'l-âhare Cenâb-ı Zü'l-karneyn bularak, **[368]** harîrden ma'mûl bir hırkaya sarıp hıfz eylemiş olduğundan, hırka-i mezkûre levha-i meşrûha ile berâber yed-i âlî-yi

Dânyâl *–aleyhi's-selâm–*a geçmiş ve müşârun-ileyh her birini ayrı ayrı birer levhaya tasvîr edip tesāvîr-i enbiyâyı teksîre muvaffak olmuşdur.

Ziyâretleriyle karîru'l-ayn-ı ibtihâc olduğunuz tasvîrlerin kâffesi Cenâb-ı Dânyâl'ın eser-i hāmesi olan suver-i latīfe cümlesinden olup kâbiran-an-kâbir tevârüs edilerek, nihâyetü'l-emr bizim elimize geçmişdir" dedi ve bizi mutayyeben vatanımıza i'âde eyledi.

Biz, Herakliyus'un irâ'e etmiş olduğu tasvîrlerin şemâ'il-i kirâm-ı enbiyâya müşâbehetini tasdîk etmedikse de işi zihnimizde büyültdükçe büyültüp keyfiyyeti cenâb-ı halîfeye arz ile istiknâh ve istîzāh-ı hakīkat etmeğe mecbûr olduk idi.

Vaktâ ki Medîne-i münevvere'ye vâsıl olup Cenâb-ı Sıddîk'ın huzūr-ı âlîlerine çıkdık, müşârun-ileyh hazretleri bizi söyletmezden evvel Herakliyus'un seyr u temâşâ etdirdiği tesāvîri ve söylediği sözleri bilâ-ziyâdeten-ve-lâ-noksān nakl ü hikâye buyurdular ve biraz vakit ağladıkdan sonra Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz, "Gerek yehûd ve gerek nasārâ tā'ifesi, kendi kitâblarında peygamberinizin vasf-ı şerîf ve na't-ı latīfini okudular ise de hasbe't-temerrüd îmân etmediler buyurdu" dediler."

Bu hikâyenin hulâsası, İmâm Beyhakī *–aleyhi'r-rahme–*den menkūlen *Delâ'ilü'n-nübüvve* adlı kitâb-ı müstetābda dahī mastūr olup imâm-ı müşârun-ileyh Cenâb-ı Hâkim'den, o dahī Ebû Ümâme-i Bâhilî'den ve Ebû Ümâme, bi'z-zât İbn Hişâm b. el-Âs el-Emevî'den ahz ü nakl eylemişdir.

Kâ'bü'l-Ahbâr'dan menkūldür ki: Hazret-i Âdem vefât edeceği sırada suffa-nişîn-i kasr-ı hayât olan altı nefer oğlunu çağırıp bir tâbût irâ'e etdi. **[369]** Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın evlâdları tâbûta bakıp gördüler ki içinde enbiyâ-yı izām *–alâ nebiyyinâ ve aleyhimü's-selâm–* adedince birer küçük hāneceğiz var ve bu hānelerin en nihâyetinde bulunan hāne-i mes'ûd, Âhir zamân peygamberi'ne mahsūs olmak üzere, yâkūt-ı ahmerden ma'mûl bir dâr-ı lâmi'u'l-envâr idi.

İmâmü'l-enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri, bu hāne-i müzeyyene içinde kā'imen namâz kılmakda ve sağ cihetinde Cenâb-ı Sıddîk, sol tarafında Hazret-i Fârûk, arkalarında İbn Affân, önlerinde Haydar-ı sāhib-kırân *–radıye anhümüllâhi'r-rahmân–* efendilerimiz bulunmakda idi.

Sıddîk-ı ekber'in cebhesinde «هَذَا أَوَّلُ مَنْ تَبِعَهُ مِنْ أُمَّتِهِ»[491] ve Cenâb-ı Fârûk'un cebîn-i mübâreğinde «قَرْنٌ مِنْ حَدِيدٍ أَمِيرٌ[493] شَدِيدٌ لَا تَأْخُذُهُ فِي اللهِ لَوْمَةُ لَائِمٍ»[492] ve cebhe-i İbn Affân'da «ثَالِثُ الْخُلَفَاءِ»[494] ve nâsıye-i Haydar-ı kerrâr'da «هَذَا أَخُوهُ وَابْنُ عَمِّهِ اَلْمُؤَيَّدُ بِنَصْرِ اللهِ»[495] ve alâ-kavlin «لَيْثٌ كَرَّارٌ غَيْرُ فَرَّارٍ يُحِبُّ اللهَ وَرَسُولَهُ»[496] ibâreleri mastūr ve Muhâcirîn ve Ensār'dan olan hulefâ ve nukabâ-yı sâ'ire dahī müşârun-ileyhim hazerâtının etrâflarında manzūr idi; *–rıdvânullâhi te'âlâ aleyhim ecma'în–*.

Hāk-i tâb-nâk-i Hicâz'a putperestliğin sūret-i dühūlü

Havâlî-yi Kâ'betullâh'da hayme-nişîn-i tavattun olan kabâ'il, ahcâr ve eşcârdan tırâşîde birer putu ma'bûd ittihâzıyla, perestiş-i esnâma mâ'il oldukları zamân-ı dalâlet-nişânda, mülûk-ı Fars'dan Erdeşir'in oğlu Şâpûr pâdişâh-ı zamân ve Amr b. Luhayy b. Kam'a b. Handef-i bî-dîn dahī hıtta-i mukaddese-i Hicâziyye'de hükümrân idi. **[370]**

---

491 [Bu, ümmetinden ona ilk tâbi olan kişidir.]

492 ["Allah husûsunda kınayanın kınamasından çekinmeyen, demir boynuz (yumruk) şedid bir emîrdir" anlamındaki bu ifâdede geçen "karn" (boynuz) kelimesi iki şekilde anlaşılabilir. İlki, Hz. Ömer *–radıyallâhu anh–*ın kudretine telmihtir; ikincisi ise Hz. Ömer *–radıyallâhu anh–*ın halîfelik dönemine bir işârettir.]

493 [Metinde «أمين».]

494 [Halîfelerin üçüncüsüdür.]

495 [Bu, O'nun kardeşi ve amcaoğludur ki Allâh'ın nusretiyle desteklenmiştir.]

496 [(Düşmandan) kaçmayan, bilakis ona saldıran, Allâh'ı ve Resûlü'nü seven bir aslandır.]

İmâm Râşitī, Amr b. Luhayy b. Kam'a'yı Zeyd b. Kehlân b. Sebe neslinden Hâris b. Amr Müzeykıyâ b. Amr Mâ'üssemâ b. el-Gıtrîf[497] b. İmruülkays b. Sa'lebî b. Mâzin b. Ezd'in oğlu ve Benî Huzâ'a kabâ'ili efrâdının müntehâ-yı nesebi olmak üzere nakl etmiş ise de ulemâ-yı ensâbın birazları Amr'ın silsile-i nesebini İlyâs b. Mudar'a îsāl ile Râşitī'den menkūl olan rivâyeti, "Bu rivâyet, Huzâ'a'nın ehl-i Yemen'den olduğuna zâhib olanların re'yidir" diye redd ü cerh eylemişlerdir.

Fi'l-vâki' Kam'a b. Handef vefât eylediği zamân, Luhayy'ı hâmil olan zevcesi, Hâris b. Amr Müzeykıyâ'nın firâş-ı izdivâcına girmiş ve bir müddet sonra Luhayy'ı doğurmuş olduğundan, Luhayy, Hâris'in âğûş-ı terbiyetinde neşv ü nemâ bularak ona nisbet edilmişdir. Bu takdîrce, Luhayy, Hâris b. Amr Müzeykıyâ'nın emeksizi ve Kam'a b. İlyâs b. Mudar'ın mahsūl-i ömrü olacağından, kavl-i sânî esahh olup kavl-i evvele müreccahdır.

Luhayy b. Kam'a'nın ismi Rebî'a ve babası Kam'a'nın vâlidesi Handef'in ism-i pederîsi Leylâ binti Hulvân b. İmrân b. el-Hâfi[498] b. Kudā'a olup zevci İlyâs b. Mudar'dır. Leylâ'ya Handef ıtlâk edilmesinin vech ü sebebi ise "Hükûmet-i Mekke'nin Kusayy b. Kilâb'a intikāli" bahsinde zikr olundu. Huzâ'a kabîlesi, Amr b. Luhayy'dan ayrılmış ve Leylâ-yı Handef, pederi Kam'a'nın vâlidesi bulunmuş olduğundan, Huzâ'a kabîlesi efrâdı Leylâ'ya vâlide ıtlâk eylediler.

Benî Amr'a "Huzâ'a" ıtlâkının vech-i tesmiyesini zikr u beyân eden müverrihler dediler ki ehl-i Sebe, Seyl-i Arim Vak'ası'nı müte'âkıb bilâd-ı Sebe'den hicret etdiler ve her bir kavim bir mahalle göçüp ol mahallin ismiyle iştihâr eylediler idi. **[371]** Ol vakit Mâzin b. el-Esed b. el-Gavs

---

497 [Metinde sehven «القطريف».]

498 [Metinde ve eserin yazma nüshasında sehven «الحان». El yazması için bkz. Eyyûb Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn : Mir'ât-ı Mekke*, İÜ Nâdir Eserler Kütüphânesi, nr. T6082, s. 202.]

b. Leys b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcüb b. Ya‘rub b. Kahtān'ın evlâd ü ahfâdı Müşellel denilen mahalle karîb, Gassân[499] ismiyle be-nâm olan suyun kenârında ihtiyâr-ı ikāmet eyledikleri ve Amr b. Luhayy, akvâm-ı sâ'ireden inhızâ‘la Mekke-i mükerreme havâlîsine yerleşdikleri cihetle, Benî Mâzin'e Gassânî ve Benî Amr b. Luhayy'a Benî Huzâ‘a dediler.

Ensār-ı kirâm'ın dedeleri olan Evs [ve] Hazrec, Hârise b. Sa‘lebe b. Amr b. Âmir b. Hârise b. İmruülkays b. Sa‘lebe b. Mâzin b. el-Esed b. el-Gavs'ın oğullarıdır.

Benî Huzâ‘a, kabâ'il-i Cerâhime'yi Mekke-i mu‘azzama'dan cebren çıkarıp memâlik-i Yemen'e tard u teb‘îd eyledikleri zamân, Amr-ı müstehakku'l-cemr'i[500] re'îs-i kabîle edindiler ve her ne dürlü bid‘at ibdâ‘ u ihtirâ‘ etdi ise kemâl-i germî vü hāhişle hüsn-i telâkkī ve kabûl edip muktezāsını infâz ve icrâya dâmen-i dermeyân-ı gayret oldular.[501]

Benî Huzâ‘a yâdigârlarının Amr b. Luhayy tarafından vukū‘ bulan tekâlîfi kabûl etmelerinin başlıca sebebi, Amr'ın kabâ'il-i urbâna her ân ikrâm ve mevâsim-i hacda vürûd edenlerin kibâr u e‘âzımına ilbâs-ı hil‘atle semâhat-ı ca‘liyye îhâm eylemiş olmasıdır.

Benî Huzâ‘a riyâsetini ihrâz eden Amr b. Luhayy, zamân-ı hükûmetinde bilâd-ı Şâm'a azîmet ve arz-ı Belkā'da kâ'in Me'âb şehrinde mütevattın olan ahfâd-ı Amâlika'nın perestiş-i esnâmla meşgūl olduklarını rü'yet edip “Bu cemâdâta ibâdet **[372]** etmenizin sebebi nedir?” su'âlini îrâd etdi ve ol putperestlerin, “Bunlar heyâkil-i ulviyye ve suver-i beşeriy-

---

499 Gassân denilen suyun sedd-i Me'rib sularından olarak, Mâzin b. Esed b. el-Gavs'ın evlâdına mensûb bir suyun ismi olduğunu ve binâ'en-aleyh Benî Mâzin'e Gassânî ıtlâk olunduğunu dahī rivâyet ederler ise de evvelki rivâyet sıhhate akrebdir.

500 [“Korlaşmış ateşe müstehak Amr” mânâsındadır.]

501 Bu keyfiyyet, *Mir'ât-ı Cezîre* cildinde ve mahall-i mahsūsunda mufassalan muharrerdir.

ye üzere yapılmış birtakım âlihelerdir. Biz bunlara arz-ı perestiş ve kendilerini ma'bûd edinip îfâ-yı merâsim-i tevkīr u ihtirâma verziş ederiz. Binâ-ber-în her ne vakit yağmur istesek, yağdırırlar. Bir mâdde içün isti'âne eylesek, yardım ederler!" yolunda verdikleri cevâbı sıhhate haml ile "Bunlardan birini bana verir iseniz, hıtta-i mübâreke-i Hicâz'a götürüp tavâ'if-i Benî İsmâ'îl'i ona perestişe sevk ve terğīb ederdim" demiş ve onlar dahī bu herîfe Hübel isminde bir sanem-i sakīl bahş u hibe eylemiş idi.

Bir rivâyetde, İsâf ve Nâ'ile denilen putlar dahī Amâlika tarafından Amr b. Luhayy'a ihdâ kılınan putlardandır. Amr b. Luhayy, ahfâd-ı Amâlika'nın kendisine bir ma'bûd hediyye eylediklerine sevinerek, Hübel-i ma'hûdu ahz ile avdet ve Hazret-i İbrâhîm'in âsitâne-i Kâ'be'ye ihdâ kılınan tuhaf ve hedâyâyı hıfz içün yapmış olduğu hazîneye ve alâ-kavlin Cebel-i Ahşeb[502] denilen dağın tepesine rekzle, ahâlînin buna ta'zīm ve nevâziş ve gece-gündüz arz-ı ubûdiyyet ve perestiş etmelerini i'lân u işâ'at eyledi.

Fâzıl Ebü'l-fevz Bağdâdî, Amr'ın ulûhiyyetine kā'il olduğu Hübel'in aslını *Sebâ'iku'z-zeheb fî ma'rifeti kabâ'ili'l-Arab* nâm kitâb-ı dekāyık-irtisâmında şöyle ta'rîf etmişdir:

Amr b. Luhayy'ın Şâm'dan Mekke'ye getirdiği Hübel, akīk-i ahmerden ma'mûl bir heykel-i acîbü'ş-şekl-i insânî olup fakat yed-i yümnâsı meksûr idi. Ulûhiyyetini tasdîk eden Kureyşîler, Amr'ın Şâm'dan getirdiği işbu Hübel'e altından masnû' bir el takıp kemâl-i germî vü hâhişle tapınmağa başladılar. **[373]**

İbn İshâk, Hübel'i ta'rîfde şöyle demişdir:

Hübel, hareze-i akīkden insân şeklinde yapılmış büyük bir put olup fakat sağ eli kırılıp düşmüş idi. Kureyşîler elsiz olduğunu gördükde altın-

502 Bu kavl za'îfdir.

dan bir el yapıp takdılar. Takdîm edilen hedâyâyı vaz‘ u hıfz içün Hübel'in bir hazînesi ve tefe''ül edilmeğe mahsūs yedi aded kıdhı[503] var idi. Huzūrunda tefe''ül etmek isteyenler, yüz deve nezr etmedikçe tefe''ül edemezler idi. (İntehâ)

Bir müddet sonra müşrikîn-i urbân beyninde dahī Amr-ı müstehakku'l-cemr'in Mekke'ye getirip teşhîr ve kemâl-i ta‘zīm ve ihtirâmla tevkīr ederek, her hâlde ubûdiyyet ve perestişe becâ olduğunu haber verdiği Hübel'in şâyân-ı tevkīr u perestiş bir ma‘bûd bulunduğuna kavî bir i‘tikād hâsıl olduğundan, Amr'ın ta‘rîf ve teşvîki üzere subh u mesâ ol sanem-i menhûsa tapınıp taşdan naht ü i‘mâl edilmiş olan koca Hübel'i, Cenâb-ı «Hālıku'l-eflâk» *–tenezzehe zâtühû ani'ş-şirki ve'l-idrâk–* hazretlerine teşrîk edip kâfir oldular.

Müşrikîn-i Arab, sūret-i meşrûha vechile kâfir oldular ise de içlerinde dîn-i celîl-i Halîl'de sâbit ve müstemir kalmış kimseler de var idi. Bunlar, Beytullâh'ı ta‘zīm ve tavâf ve hacc etmekde, umre çıkarmakda, Arafât ile Müzdelife'ye çıkıp vakfeye durmakda, kurbân kesip ihlâlün-bi'l-hac ve'l-umre eylemekde, İbrâhîm ve İsmâ‘îl *–aleyhime's-selâm–* efendilerimizin eserlerine giderler idi.

Amr b. Luhayy'ın kabâ'il-i urbânı putperestliğe da‘veti, hicret-i Cenâb-ı Risâlet-penâhî'den bin ve alâ-kavlin 325 sene mukaddem olup az bir zamân sonra Hicâz kıt‘asında sâkin olanların kâffesi evlâd-ı İsmâ‘îl *–aleyhi's-selâm–*ın **[374]** eşcâr u ahcârdan perdâhte esnâma ibâdet eylediklerine zâhib olduklarından, bunlardan herhangi bir ferd veyâ kabîle mîkāt-ı Kâ‘betullâh hāricine çıksa ta‘zīm-i Beytullâh niyyetiyle ve âtîde tafsīl olunacağı vechile, Mescidü'l-Harâm'dan birer taş alıp vardıkları menâzile vaz‘ ile bu taşı Kâ‘be gibi tavâf ve ziyâret ederdi.

---

503 "Câhiliyye-i Arab kur‘ası" bahsinde buna dâ'ir mükemmel ma‘lûmât vardır.

Refte refte ta'zīm-i ahcârın dahī sebebi unutulup dîn-i Halîl, putperestliğe tebdîl ve ibâdet-i Hālıku'l-ibâd, perestiş-i esnâma nakl ü tahvîl olundu. Sonraları tebdîl-i dîn edenlerin bakıyyesi ve bunlara tâbi' olanların cümlesi, Mescidü'l-Harâm taşlarını ta'zīme bir derece ehemmiyyet verdiler ki ümem-i sâlife-i dālle putperestlerine taş çıkardılar.

Kureyş kabîlesiyle Benî Kinâne tā'ifesi zamân-ı hacda bile *"Lebbeyk Allâhümme lebbeyk, lebbeyke lâ şerîke lek, illâ şerîkun hüve lek, temlikuhû ve mâ melek"*[504] diye telbiye ederler ve elleriyle yapdıkları putları ta'zīmât-ı fâ'ika ile eyâdî-i nâ-mübâreklerine alıp derûn-ı Kâ'betullâh'a girerler idi. Bu hâl-i şe'âmet-me'âl, nûr-ı cihân-fürûz-ı nübüvvet, eşi"a-nümâ-yı sa'âdet-i hidâyet olduğu rûz-ı fîrûza kadar devâm etdi.

Müddet-i merkūme zarfında Hicâz ahâlîsi Lât, Uzzâ, Menât, Zü'l-halesa, Zü'l-keffeyn, Zü'ş-şerâ, Fels, Rudā, Zü'l-ke'abât gibi birçok sanemler tedârikine i'tinâ ve ikdâm ve bunlardan birtakımlarını Nûh *–aleyhi's-selâm–* zamânındaki putperestlerin tapındıkları esnâm isimleriyle be-nâm eylediler. Zîrâ Hazret-i Âdem ile Nûh *–aleyhime's-selâm–* arasında halkın nazar-ı rağbet ve muhabbetini celb edecek derece tā'ât u ibâdâta harîs beş kimesne[505] zuhûr eylemiş idi. Bu zâtlar ikmâl-i enfâs-ı ma'dûde ile âzim-i âlem-i ukbâ oldukları esnâda **[375]** evlâd ü etbâ'ları bunların derd ü hasret ü iştiyâklarına tahammül edemediklerinden mescidlerinde bulundurmak içün şeytānın ta'lîmi üzere her birinin birer sūretini yapıp mescidlerine vaz' ederek sıkça sıkça ziyâret ve bu sūretle teskîn-i nâ'ire-i hasret eder oldular.

---

504 [Buyur Allâhım, buyur! Senin ortağın yoktur; ancak bir ortağın vardır ki o sana âiddir; sen ona ve onun neyi varsa hepsine mâliksin.]

505 "İbtidâ-yı zuhûr-ı esnâm" bahsinde, buna dâ'ir tafsīlât-ı mükemmele vardır.

Âkıbet, onlar dahī rihlet ve şeytān-ı la'în, "Ey nâs! Bu sūretler[506] sizin babalarınızın ma'bûdları idi. Bunları siz de ilâh ittihāzıyla perestiş ve babalarınızın bulunduğu dîn ü âyîni tervîce sa'y-i verziş edin" diyerek bakıyye-i nâsı tesvîle gayret edip zamân-ı Nûh *–aleyhi's-selâm–*a değin halkı bu beş kimsenin sūretine perestiş etdirdi.

Vak'a-i meşhûre-i Tūfân, suver-i mücesseme-i meşrûhayı zîr-i türâba setr ile uyûn-ı halâyıkdan pinhân eyledi ise de iblîs-i la'în karîben ta'rîf olunacağı vechile, bir müddet sonra birer vâsıta ile mezkûr sūretlerin cümlesini zāhire ihrâc ve akvâm-ı Arab'ı perestiş-i esnâma sevk ile ehl-i îmânı bî-huzūr ve iz'âc eylediğinden, ahfâd-ı Benî İsmâ'îl'den birtakım sebük-mağzân-ı kabâ'il, müdâhale-i şeyâtīn ile yer altından çıkarılan esnâma benzer birer put tertîb ve zuhûru ânifen ta'rîf olunan sulehânın isimleriyle tesmiye vü telkīb ederek kemâl-i âdâb ve ihlâsla perestişe şitâb eylediler.

Müverrihlerin tedkīkınce sulehâ-yı müşârun-ileyhimin isimleri Süvâ', Vedd, Ye'ûk, Yeğūs, Nesr olup bu isimlere mahsūs olarak i'mâl edilmiş olan esnâmdan Süvâ' – Hātûn; Vedd – Erkek; Yeğūs – Arslan; Ye'ûk – At; Nesr – Kerkes kuşu sūretinde ve bi'l-âhare akvâm-ı kabâ'il-i urbânın **[376]** birer adedini edinerek, tapındıkları esnâmın kâffesi hayvânât-ı mezkûre kılığında idi.

Yeryüzünde putperestliğin ibtidâ-yı zuhûru

Hazret-i İdrîs, mazhar-ı sırr-ı takdîs olup âsumâna ref' olunduğu târîhe gelinceye kadar efrâd-ı benî beşerden esnâma perestiş etmiş bir ferd yok idi.

---

506 Bu sūretlerden maksad, ânifen beyân olunan beş kimsenin sūretleridir. Mahallinde beyân olunacağı vechile, bunların biri Hazret-i İdrîs ve dördü İdrîs *–aleyhi's-selâm–*ın hulefâ-yı erba'ası yâhūd Ebü'l-Beşer Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın sabî evlâdları olmak üzere mervîdir.

Müverrihlerin kavline göre, Cenâb-ı İdrîs'in âsumâna ref'i hübût-ı Ebü'l-Beşer'den 1472 sene sonradır. Ol vakit pederleri Yerd, 529 ve zât-ı beneviyyeleri alâ-ihtilâfi'r-rivâyât 100 yâhūd 82 veyâ 325 yâhūd 370 veyâ 450 yâhūd 365 yaşlarında olup bu vak'adan sonra pederleri 435 sene daha ber-hayât olmuşlardır.

Cenâb-ı Hakk'ın her şeye kādir olduğuna şübhe yok ise de bu kadar ömür sürmek hāriku'l-âde bir şey olduğundan, bu rivâyetlerin şâ'ibe-i hatādan gayr-ı sâlim bulunduğuna hükm etsek, kāri'în-i kirâm hazerâtı bizi ta'yîb ve tahtı'e etmezler i'tikādındayız.

Hazret-i İdrîs, ﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾[507] sırr-ı celîline mazhar olduğu zamân, hulefâ-yı muhālesat-peymâsından bir zât, ayrılığı acısına dayanamayıp feryâd ü figān etmeğe ve te'sîr-i nâle vü nevhasıyla sâkinân-ı mele-i a'lâyı bîzâr eylemeğe başladı idi. İblîs-i pür-telbîs, birgün halîfe-i müşârun-ileyhin hücresine giderek, "Ey âşık-ı şûrîde-dil! Âteş-i cihânsûz-ı firâka tahammül, gayr-ı mütehammil ve bunun ilâcı bulunmak gāyetü'l-gāye müşkil ve belki müstahîldir."

Teskîn-i şiddet-i harâret zımnında, "Eğer Cenâb-ı İdrîs'in şemâ'il-i mübârekesini tasvîr ederek dâhil-i hücrende bir mahalle vaz' u nihâde ve her ân u zamân ol sūret-i **[377]** mücessemeyi rü'yet ve müşâhede eder ve bu sırada müşârun-ileyhin lezâ'iz-i musāhabetini der-hâtır ve mülâhaza eyler isen, belki derd-i bî-devâ-yı firkatin dârû-yı mü'essirini bulmuş olursun!" dedi ve bilâ-taleb Hazret-i İdrîs'in peyker-i mücessemini yapıp ol muhibb-i vefâ-şi'âr-ı hasret-keşe verdi.

Halîfe-i sâde-dil ki iblîs-i pür-telbîsin şerr u mekrinden gāfil ve şarâb-ı firkat-i İdrîs'le mest ve lâ-ya'kıl idi. Şeytānın yapıp verdiği sūret-i bî-rûhu ahz ile vefât edinceye kadar nokta-i nazarından ayırmadı ve bu vâsıta ile teskîn-i nâ'ire-i iştiyâk edip fakat keyfiyyeti hiçbir ferde bildirmediği hâlde, tekmîl-i enfâs-ı ma'dûde eyledi.

---

507 ["Ve onu yüksek bir makama kaldırdık." Meryem, 19/57.]

Halîfenin hîn-i vefâtında hücre-i mahsūsasında zuhûr eden sūreti görenler, ne olduğunu ve kimin sūreti bulunduğunu ve ol merd-i murtâzın bu sūreti odasında bulundurmasının sebebi ne idüğünü tahkīkde izhâr-ı acz u hayret eylediler.

Şeytān gördü ki benî beşeri ızlâl edecek zamândır, âbidlere mahsūs bir kılığa temessül ile halîfenin odasından çıkarılan sūretin emr-i tahkīkinde mütehayyir kalanların müctemi‘ oldukları mahalle azîmet ve ser-âgāz-ı kelâm olarak, “Arkadaşlar! Bana kalır ise, bu sūret-i mücesseme hālık-ı arzīn ve semâvât olan Cenâb-ı Hakk’ın sūreti *–hâşâ–* olmalıdır! Mahfî olan ibâdetin nezd-i Hudâ’da rehîn-i kabûl olacağında şübhe olmadığından, Hazret-i İdrîs ve onun muhabbetiyle terk-i dağdağa-i hayât eden halîfe-i muhabbet-enîs, bu sūrete perestiş ederek, keyfiyyeti bizden ketm ü ihfâ ederler idi” mukaddemâtıyla irâ’e-i şehrâh-ı dalâlet etdi ve bu sözleri işidenler, o herîf-i şekāvet-elîfin kisve-i sūfiyânesine aldanıp birer put tedârikiyle âyîn-i putperestîyi icrâya müsâra‘at eyledi.

Bu rivâyet, *Ravzatü’s-safâ* mü’ellifi Mevlânâ Muhammed Hāvendşâh’ın nakl ü hikâyet **[378]** eylediği kıssa olup “Hazret-i İdrîs’in hulefâsından biri” dediği kimse, hulefâ-yı müşârun-ileyhin a‘kal ü erşed ü efdali bulunan Hekîm Askalinus [Asklepios] olacakdır. Hâlbuki, “şeytāndan Hazret-i İdrîs’in sūret-i mücessemini ahz ile nokta-i nazarından ayırmadı” fıkrası sahîh olmamak lâzım gelir. Çünki Cenâb-ı İdrîs’in Eylades [ايلادس], Ûs [اوس], Askalinus, Besluhas [بسلوخس] nâmında dört halîfesi var idi. İdrîs *–aleyhi’s-selâm–* bu dört zâta cihât-ı erba‘a-i cihândan birer cihetin idâresini havâle etmiş ve Askalinus, refîklerinin cümlesinden ezhed ve evra‘ olmak cihetiyle, “Halîfetü’l-hulefâ” nâmını ihrâz eylemiş idi.

Hazret-i İdrîs’in âsumâna çekildiği esnâda, Askalinus merkez-i me’mûriyyeti olan bilâd-ı Yunâniyye cihetinde bulunduğundan, keyfiyyete kesb-i vukūf etmesiyle, birçok zamân âh u zâr ve halk-ı âlemi nevha

vü feryâdıyla bîzâr etdi. Bi'l-âhare nebî-yi müşârun-ileyhin şemâ'il-i şerîfesini unutmamak içün Cenâb-ı İdrîs'in, biri kürsî-nişîn olduğu ve diğeri âsumâna ref' olunduğu görünüşlerinde iki kıt'a resm-i mücessemini yapıp esnâ-yı tā'at u ibâdetde, ol resimlere atf-ı nazar-ı dikkat etmeği âdet edindi idi.

Askalinus'un mü'min ü muvahhid olduğu şekk ü şübheden vâreste olmak hasebiyle, işbu resimleri tersîm u ta'zīmden murâdı, putperestlik âyînini icrâ etmek içün değil, Hazret-i İdrîs'e ta'zīm ve ri'âyet eylemek içün idi. Hayfâ ki vefât etdikde, Sāb b. İdrîs ve sâ'ir hükemâ-yı belâhet-enîs, onun niyyet ü i'tikādını derk ü iz'ân edemeyip putperest olduğuna haml etdiler ve biraz müddet mürûrunda;

Beyt:

Sanemler düzüp putperest oldular
Şarâb-ı dalâletle mest oldular

hükmünce, her biri birer put tertîb ile halk-ı âlemi ızlâl edip putlara tapdırdılar. **[379]**

Ba'zı müverrihler, "İhtirâ'-ı esnâm, ibtidâ evlâd-ı Kābil arasında ve Yerd b. Mehelâ'îl b. Kaynân b. Enûş b. Şît b. Âdem *–aleyhi's-selâm–*ın zamân-ı hükûmetinde ibtidâ' olundu" dediler.

Bu rivâyeti nakl edenlerin tedkīkāt-ı vâkı'aları netâyicine göre, Şît *–aleyhi's-selâm–*, pederi Ebü'l-Beşer'in mevzū' olduğu tâbûtu Kābil'in evlâd ü ahfâdına göstermemek içün Hazret-i Âdem'den emr-i mahsūs almış idi. Kābil'in evlâdları, bu husūsdan dolayı Şît *–aleyhi's-selâm–*a rencîde-dil ve aleyhinde hareket etmeğe mütemâyil olduklarından, müddet-i medîde ibrâz-ı ıztırâr ve haylice zamân, izhâr-ı alâyim-i âlâm u iğbirâr etdiler.

Bu keyfiyyet, şeytān-ı la'în içün halkı azdırmağa büyücek bir sebeb olduğundan, zu'munca Cenâb-ı Ebü'l-Beşer'in heykel-i mübâreğini yapıp bir tâbûta vaz'la, "Sizden saklanılan şey, işte bu şeklin aynıdır!" diye-

rek ahfâd-ı Kābil'e verdi idi ki evlâd-ı Kābil, ol şekl-i mücessemi alıp bir müddet rü'yetle teskîn-i âteş-i harâret ve ba'dehû her biri birer put tedârikine gayret eylediler.

Sonraları her şahsın hānesinde ve her kabîlenin merkez ve mecma'ında birer tâbût ile birer sūret bulunmak ve bunlara hürmet ve fevka'l-gāye i'zāmla ri'âyet edilerek, arz-ı ubûdiyyet ve perestiş olunmak bid'ati, Kābilîler beyninde zarûrât-ı dîniyyeden oldu. Nûh *–aleyhi's-selâm–* zamânında perestiş olunan Vedd, Süvâ', Ye'ûk, Yeğūs, Nesr nâmındaki putlar, Kābilîlerin vaktinde yapılan putlara benzedilerek yapılmış idi.

Rûhu'l-beyân mü'ellifi İsmâ'îl Hakkı *–kuddise sirruhu'l-celî–* hazretlerinin tahkīk ve ta'rîf buyurduklarına göre, bu beş putun isimleri, Hazret-i Âdem'in sulbî evlâdlarının esâmîsi olup şeytān-ı la'în ma'rifetiyle Yerd b. Mehelâ'îl **[380]** asrında birer tasvîri yapılıp Nûh *–aleyhi's-selâm–* devrine değin tapıldı.

Bu sanemler, Tūfân-ı Nûh zuhûrunda yere gömülüp gözden nihân olmuş ise de bir aralık iblîs-i pür-telbîs vâsıtasıyla zîr-i zemînden çıkarılmış ve Amr b. Luhayy b. Kam'a b. İlyâs b. Mudar'ın re'y ü tensîbiyle Mekke-i mükerreme'ye getirilip perestişlerine başlanılmış olduğundan, Câhiliyye-i Arab bunların kâffesini ilâh ittihāzıyla bi'set-i Hayru'l-verâ *–aleyhi efdalü't-tehâyâ–*ya değin tapındılar.

Süvâ'a perestiş eden Benî Hüzeyl kabîlesi, putperestlik rüsûmunu icrâda kabâ'il-i sâ'ireye rağmen mevsim-i mahsūs tertîbiyle Süvâ'ı hac ve ziyâret ederler idi.

Fâzıl Ebü'l-fevz Bağdâdî kavlince, zikr olunan putlara verilen isimler, Hazret-i İdrîs'in pederi Yâred yâhūd Yerd'in zamânında ber-hayât bulunan sulehâ-yı hamse-i sâlifü't-ta'rîfin isimleridir.

Bu beş zât, zamân-ı Yâred'de ve bir ayın içinde beşi birden yek-diğeri müte'âkıb vefât etdiler ve halk bunların vefâtıyla müte'essir olup izhâr-ı hüzn ü elem eylediler idi. İşte ol vakit, silsile-i nesebi şecere-i evlâd-ı

Kābil'e merbût bir herîf zuhûr edip zikr olunan beş zâtın suver-i mücessemesini tersîm ve her birini müşârun-ileyhimin isimleriyle tevsîm edip meydâna bırakdı ki ashâb-ı mâtem, bu sūretlerin etrâfında gezinerek bükâ eyler ve bu vesîle ile izâle-i ekdâr u âlâm ederler idi. Bir asır sonra gelenler, hasbe'l-muhabbe esnâm-ı mezkûreyi i'zām ve asr-ı sâlis ashâbı zikr olunan putları ilâh ittihāzıyla, bunlara tapınmağa ikdâm edip zamân-ı Nûh –*aleyhi's-selâm*–a değin ol hâl üzere kaldılar.

Takıyy-i Mahled, bu isimlerin ba'de't-Tūfân Hindlilere intikāl etdiğini ve Hindliler **[381]** dahī büyük putlarını ol isimler ile tesmiye eylediklerini iddi'â etmişdir.

Esnâm-ı Hindiyye butūnunda birer cin bulunup arz-ı ubûdiyyet ve perestiş edenlere gā'ibden haber verdikleri cihetle, Hindliler ol vakit perestiş eyledikleri esnâmın sâmi' ve mütekellim olduklarına i'tikād ederler idi. Sonraları Mekke-i mükerreme müşriklerinin tapındıkları putlar dahī ahvâl-i âtiyyeden ba'zı havâdis vermeğe başladıkları cihetle, Hindîlerin zu'm u i'tikādları ehl-i Mekke putperestlerine intikāl etdi.

Ehl-i Mekke putlarından işidilen sözler

Abdullâh b. Abbâs hazretleri, Cenâb-ı Fârûk-ı a'zam –*radıye anhüllâhi'l-a'lem*–in sebeb-i İslâmiyyet'ini ta'rîf eylediği sırada demişlerdir ki:

Hazret-i Ömer b. el-Hattāb, zât-ı âlî-yi peygamberîyi i'dâm etmeği sanâdîd-i Kureyşiyye'ye va'ad etdi ve bu va'adinde duracağını, ya'nî bu va'adini yerine getireceğini yemîn ile Kureyşîlere bildirmek içün Benî Huzâ'a tā'ifesinden birtakım kesânın ilâh ittihāzıyla tapınmakda oldukları sanemin bulunduğu hāneye gitdi idi.

Hazret-i Ömer yemîn edeceği sırada, cevf-i sanemden bir sadâ-yı hâtifî zuhûr eylemiş idi. Bu sadânın zuhûrunu, nezd-i sanemde bulunan Kureyşîler isti'câb ederek, kemâl-i telâş ve hayret ile kulak verip sanem-i mezkûrun âti'z-zikr şi'ri okumakda olduğunu anladılar ve korkularından her biri bir tarafa dağılıp bir daha avdet etmediler.

Ol vakit sanem-hāne dâhilinde bulunanların, biraz müddet sonraları ale'l-umûm mazīk-ı küfürden kurtulup dâhil-i füshat-sarây-ı îmân olduklarını rivâyet ederler. **[382]**

Şi'r:

يا أيها الناس ذوو الأجسام *** ما أنتموا وطائش الأحلام
ومسند الحكم إلى الأصنام *** أصبحتموا كراتع الأصنام
أما ترون ما أرى أمامي *** من ساطع يجلو دجى الظلام
قد لاح للناظر من تهام *** حتى بدا نورا بأرض الشام
محمد ذو البر والإكرام *** أكرمه الرحمن من إمام
قد جاء بعد الشرك بالإسلام *** يأمر بالصلاة والصيام
والبر والصلات للأرحام *** ويزجر الناس عن الآثام
فبادروا سبقا إلى الإسلام *** بلا فتور وبلا إحجام

[383]

Tercümesi:

Ey vücûd sāhibi olan insânlar!
Niçün rü'yâ hulyâlarına bakıyorsunuz!

Neden hikmeti putlara isnâd eden kimseye kulak asıyorsunuz!
Siz kımıldanmaz olan putlara müşâbih oldunuz!

Benim önümde gördüğümü görmüyor musunuz!
Gördüğüm öyle bir nûrdur ki gece karanlığını mahv eder!

O nûr gözü görenlere Tihâme'den leme'ân edip,
Şâm civârında bir ziyâ-yı münîr oldu!

O nûr ise birr ü ikrâm sāhibi olan Muhammed'dir ki,
Hazret-i Rahmân onu bir imâm-ı mükerrem kılmışdır!

Muhammed şirki ibtāl etmek içün İslâmiyyet'i i'lân,
Ve salât ü sıyâmı farz eyledi!

Birr ü ihsân ile sıla-i erhâmı emr etdi!
Kâffe-i benî beşeri günâh etmekden zecr eder!

Siz İslâm olmağa acele ile mübâderet ediniz!
Hiçbir vakti geçirmeyin. Hiçbir tereddüd dahī göstermeyin!

Zikr olunan put-hānede bulunan Kureyşîler, çil yavrusu gibi etrâfa dağılıp her biri birer cihete müteveccih oldukları esnâda, Fârûk-ı a'zam –*radıyallâhu* **[384]** *anh*–, hemşîresi Fâtıma binti Hattāb'ın hānesine azîmet ve oradan dâr-ı Hamza ve alâ-kavlin dâr-ı Erkam b. Erkam tarafına tevcîh-i veche-i sür'at etdiler. Fakat sa'âdet-hāne-i müşârun-ileyhâya kable'l-vüsūl, Benî Süleym efrâdından bir racüle rast geldiklerinden, mâ-fi'z-zamîrlerini söylediler ve racül-i merkūmun sevk ve tasvîbi üzerine fasl-ı da'vâ içün Benî Süleym kabâ'ilinin ilâh ittihāz edinmiş oldukları Zimâr[508] ismindeki sanem-i meşhûrun bulunduğu hāneye avdet ve bunun dahī cevfinden ebyât-ı âtiyyeyi istimâ' ile müddet-i medîdeden beri Benî Süleym'e tanrılık etmekde olan koca Zimâr'ı tîşe-i hiddet ve gazabla şikest eylediler.

Şi'r:

أودي الضمار وكان يعبد مرة *** قبل الكتاب وقبل بعث محمد
إن الذي ورث النبوة والهدى *** بعد ابن مريم من قريش مهتد
سيقول من عبد الضمار ومثله *** ليت الضمار ومثله لم يعبد
أبشر أبا حفص بدين صادق *** تهدي إليه وبالكتاب المرشد
واصبر أبا حفص قليلا إنه *** يأتيك عز فوق عز بني عدي **[385]**
لا تعجلن فأنت ناصر دينه *** حقا يقينا باللسان وباليد

---

508 Zimâr: "Kitâb" vezninde olarak Abbâs b. Mirdâs ile kavminin tapındıkları putun ismidir.

Tercümesi:

Zimâr evvelce perestiş olundukdan sonra şimdi kırılmışdır!
Onun tapıldığı zamân, Kur'ân-ı kerîm'in nüzûlünden ve Hazret-i Muhammed –aleyhi's-salâtü ve's-selâm–ın bi'setinden akdemdir.
Hazret-i Muhammed, İbn Meryem'den sonra âl-i Kureyş'den bir mühtedîdir!

Zimâr ile ona şebîh şeylere tapanlar diyeceklerdir,
Ki ne olaydı Zimâr ile onun emsâline tapmamış ola idik!

Ey Ebâ Hafs[509] *bir dîn-i sādık ile mübeşşer ol!*
Bir dîn ile ki irşâd edici kitâba hidâyet olunursun!

Ey Ebâ Hafs! Az bir müddet sabr et ki,
Benî Adî'nin izzinden ziyâde sana bir izzet gelecekdir!

Acele etme! Zîrâ sen onun dînine nusret edicisin,
Hem lisân ile hem de el ile hakīkaten ve yakīnen nusret edeceksin.

Hazret-i Ömer, Zimâr'ı kırıp hezâr-pâre eylediği anda, nefsinde muzmer **[386]** olan adâvet-i nebeviyye, mübeddel-i meveddet-i ebediyye olduğundan, bilâ-tevakkuf hemşîresinin evine ve ondan eniştesinin delâlet-i hidâyet refâkatiyle dâr-ı sa'âdet-medâr-ı Erkam'a azîmet edip kütüb-i siyerde ta'rîf ve tafsīl olunduğu vechile, dâ'ire-i münciye-i İslâmiyyet'e arz-ı dehâlet eylediler; *–radıyallâhu anh–*.

Hikmet

Ashâb-ı kirâmdan ve Hadramût mülûk-ı be-nâmından Vâ'il b. Hucr b. Rebî'a b. Vâ'il b. Ya'mer el-Hadramî ki akīk-i ahmerden perdâhte bir sanem-i menhûsa tapar ve bu sanemi fevka'l-gāye i'zâz ve sücûd-ı ih-

---

509 Hazret-i Fârûk'un oğlunun ismi Hafs ve kerîmesinin ismi Hafsa olduğundan, künye-i şerîfeleri Ebû Hafs'dır.

tirâmla tevkīr u i'zām ederek, rızāsını istihsāl içün her gün birçok kurbânlar keserdi; bu zât demişdir ki:

"Kable'l-İslâm birgün öğle vakti, kasrımda nâ'im idim. Hazînetü's-sanem'den acı bir ses işidip uyandım ve yatağımdan kalkıp nezd-i saneme azîmetle secde etmeğe başladım. Bu sırada batn-ı sanemden ebyât-ı âtiyye işidilir idi:

Arabî:

يا عجبا لوائل بن حجر *** يخال يدري وهو ليس يدري
ماذا يرجّي من نحيت صخر *** ليس بذي عرف ولا ذي نكري
ولا بذي نفع ولا ذي ضر *** لو كان ذا حجر أطاع أمري

Tercümesi:

Vâ'il b. Hucr'un hâli pek ziyâde ta'accübe şâyândır ki **[387]**
İdrâk etmediği şeyi idrâk etdim zann ediyor!

Hicâre-i menhûteden ne ümîd olunabilir?
Onun ne ma'rifet ve ne de zekâ sāhibi olması mümkündür!

İnsân içün fâ'ide veyâ zararı dahī yokdur.
Eğer İbn Hucr'un aklı olsa idi, benim emrime itā'at ederdi!

Ben[510] bu şi'ri işitdikde, kemâl-i ta'accüb ve hayretle ref'-i ser edip "Ey nâsıh! Bana ne ile emr edersin" dedikde, "Birçok hurmalığı şâmil ve tafsīl-i fezā'ili nâ-kābil olan Yesrib belde-i mübârekesine müte'âzim ol" müfâdında bir sadâ-yı manzūm duydum ki hitâm-ı manzūmede put-ı mezkûr yüzü üstüne düşdü ve ba'zı tarafları kırılıp ufalandı idi. Onun üzerine sanem-i sâkıtı hezâr-pâre edip ale'l-fevr Medîne-i Dârü's-sekîne'ye azîmet ve Mescid-i şerîfü'n-Nebî'ye dühūle müsâra'at etdim. Resû-

510 Ya'nî, Vâ'il b. Hucr.

lullâh *–sallallâhu aleyhi ve alâ âlihi'l-ilâh–* efendimiz hazretleri, beni huzūr-ı sa'âdet-nüşûrlarına celb ile mübârek ridâlarının bir tarafını bast ederek, tenezzülen ik'âd ve minber-i münîre su'ûd ile bir hutbe-i belîğa îrâd buyurdular ve akabinde, "Ey nâs! Bu zât, Vâ'il b. Hucr'dur ki Hadramût gibi uzak bir yerden İslâmiyyet'e râgıb olduğu hâlde vürûd etmişdir" dediler. Ondan sonra Medîne'de ashâb-ı kirâmdan her kime mülâkī oldum ise, "Ey Vâ'il! Medîne'ye vürûdunuzu Cenâb-ı Peygamber *–aleyhi salavâtüllâhi'l-ekber–* efendimiz hazretleri kudûm-i âlînizden üç gün evvel bize tebşîr buyurdular idi" diye nakl eder idi."

Vâ'il b. Hucr'un batn-ı sanemden istimâ' eylediği manzūme

[388]

Arabî:

ارحل إلى يثرب ذات النخل *** وسر إليها سيرة مشمعل
قبل تقضي العمر ذا المولي *** تدن بدين الصائم المصلي
محمد المرسل خير الرسل

Tercümesi:

Bu şehre bir şevk-ı fevka'l-âde vü isti'câl ile revân ol!
Mürûr etmekde olan ömrün rehîn-i hitâm olmazdan evvel!

Oruç tutup namâz kılan kimsenin dîniyle mütedeyyin ol!
Ki ol zât-ı hidâyet-sıfât-ı hayru'l-mürselîn olan Nebî-yi güzîn, ya'nî Muhammedü'l-emîn'dir!

Hutāme kabîlesi a'yânından Mâzin b. Gadūbe *–radıyallâhu anh–*ın İslâmiyyet'ine dahī kabîlesi efrâdının tapındıkları bir put sebeb olmuşdur. Bu sanem Hutāme ve Sāmit kabîleleri cemâ'atinin ilâh ittihâz eyledikleri put olup Mâzin b. Gadūbe, ricâl-i kabîle tarafından sanem-i mezkûra hizmetçi ta'yîn edilmiş idi.

İşte bu Mâzin b. Gadūbe müslümân olmasına bâ'is olan vak'ayı ta'rîf zımnında demişdir ki: **[389]**

"Birgün hādimi bulunduğum putun rızāsını istihsāl içün kurbân kesdim idi. Nâgâh, cevf-i sanemden bir sadâ zuhûr ve bana, "Ey Mâzin! Beni dinle ki mesrûr olasın! Dîn-i hakkı izhâr ve i'lân içün ahfâd-ı Benî Mudar'dan, bir peygamber-i âlî-güher ba's u irsâl olundu. Artık hicâre-i menhûteye perestişi terk eyle ki âteş-i kühen-sûz-ı cehennemden kurtulmuş olasın!" hitābıyla beni bî-akl u şu'ûr etdi. Sanemin şu hâlini isti'câbla o kadar mütehayyir kaldım ki ne yapacağımı şaşırdım idi. Birkaç gün sonra Ezd kabîlesinden bir şahıs gelip "Haberiniz var mı? Mekke-i mükerreme'de «Muhammed» nâmında bir âdem kāmet-nümâ-yı zuhûr olup rast geldiği kimselere 'Allâh'ın da'vetine icâbet ediniz' diyor" ta'rîfiyle Hazret-i Peygamber'in nevbet-zen-i zuhûr olduğunu haber verdi.

Halk bu haberi isti'câb etdikçe, ben kendi kendime, "Geçen gün sanemden işitdiğim sözlerin hakīkati bu olmalıdır" dedim ve sanem-i ma'hûdu pâre pâre etdikden sonra mazhar-ı izz-i müsûl olup İslâmiyyet'i kabûl etdim."

Vakt-i Câhiliyye kâhinlerinden cinlerin sevk u iğrâsıyla hisār-ı üstüvâr-ı İslâmiyyet'e arz-ı dehālet edenler de vardır.

Abdullâh b. Kâ'b *–radıyallâhu anh–* der ki:

"Birgün Ömer b. el-Hattāb *–radıye anhüllâhi'l-vehhâb–* hazretleriyle Mescid-i sa'âdet'de otururur idik. Yanımızda epeyce kimseler dahī var idi. A'râbîden biri dâhil-i mescide girdi ve bizim bulunduğumuz mevkı'e gelmeğe başladı. Cenâb-ı Halîfe bu a'râbîyi görünce, "Bu âdem kehene-i ehl-i Câhiliyye'den idi" buyurdular ve a'râbînin yanımıza vüsūlünde selâmını alıp "Sen müslümân oldun mu?" su'âlini îrâd ile, "Evet yâ emîre'l-mü'minîn; elhamdülillâh çirkâb-ı küfr-i dalâletden kurtuldum" cevâbını aldılar. Ba'dehû, **[390]** "Sen zamân-ı Câhiliyye'de kâhin değil

miydin?" deyip "Yâ emîre'l-mü'minîn; ahvâl-i mâziyyeyi zikr ü yâda hâcet var mıdır?" cevâb-ı nedâmet-îcâbını ahz ile dest-i berdâşte-i niyâz olup "Yâ Rabbî! Resûl-i ekrem ve habîb-i muhterem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretlerinin bi'setiyle bizi taltīf ve tekrîm buyurduğun zamâna kadar putlara perestiş ederdik. Yâ Rabb! Şimdi o zamânlarımızın perestiş-i esnâmla güzerân etdiğine hayf u esef etmekdeyiz! Yâ Rabb! Günâhlarımızı afv et! Bizi mağfiret eyle" me'âlinde bir du'â etdiler ve akīb-i du'âda sâlifü'z-zikr a'râbîye tevcîh-i veche-i hitāb edip "Zamân-ı kehânetinde sana ahbâr-ı gaybiyye ihbâr eden refîkin, dîn-i Muhammedî'yi kabûle seni ne vechile sevk ve terğīb eylediğini bize haber ver" dediler.

A'râbî şu vechile cevâb verdi: "Refîkim olan cin, ben İslâm olmazdan bir ay evvel gelip şöyle bir şi'r îrâd etdi:

Şi'r:

عجبت للجن وتجساسها[511] *** وشدها العيس بأحلاسها
تهوي إلى مكة تبغي الهدى *** ما مؤمن الجن كأرجاسها

Tercümesi:

Hakkın cin ile araşdırılmasına ta'accüb ederim!
Ve kumral develeri ile çölleri tehiyye eylediklerine şaşarım!

Ki hidâyeti aramak üzere Mekke'ye gitmeği arzû ediyor! **[391]**
Hakīkat! Cinnin mü'mini ile kâfiri arasında pek çok fark vardır!

Refîkim, bu şi'rden başka bir söz söylemediyse de ertesi gece yine gelip âti'z-zikr şi'ri inşâd eyledi:

Şi'r:

عجبت للجن وترحالها *** ونصها العيس وأعمالها
تهوي إلى مكة تبغي الهدى *** ما مؤمن الجن كضلالها

---

511 [Metinde «وتقساسها».]

Tercümesi:

Cin ile yola çıkmasına ta'accüb ederim!
Ve beyâz develerini koşdurarak yürütdüklerine şaşarım!

Ki hidâyeti aramak üzere Mekke'ye gitmeği arzû ediyor!
Hakīkat! Cinnin mü'mini ile kâfiri arasında pek çok fark vardır!

Refîkim, üçüncü gece dahī gelip şöyle bir şi'r okudu:

Şi'r:

عجبت للجن وإجلابها *** وشدها العيس باقتابها **[392]**
تهوي إلى مكة تبغي الهدى *** ماز مع الجن كصيابها

Tercümesi:

Cin ile koşuşmalarına ta'accüb ederim!
Ve kumral develeri semerleriyle hâzırladıklarına şaşarım!

Ki hidâyeti aramak üzere Mekke'ye gitmeği arzû ediyor!
Hakīkat! Cinnin müslümânıyla kâfiri arasında pek çok fark vardır!

A'râbî sözünü tamâm edip sükût etdikde, Hazret-i Halîfe mûmâ-i-leyhi tasdîk içün buyurdular ki; vakt-i Câhiliyye'de perestiş etdiğimiz esnâmdan birine kurbân olmak üzere, birgün bir buzağı zebhle sanemin yanında durdum idi. Putun cevfinden gāyet latīf ve şevk-âver bir ses çıkıp 'Ey ihtiyâr olan kimse; lisân-ı fasīh ile *"Lâ ilâhe illallâh"* emr-ı savâbını i'lân u işâ'a kıl' dedi."

Cübeyr b. Mut'im'in[512] pederi dahī tapındığı esnâmın birinden ba'zı sözler işitdiğini söylemişdir. Mut'im'in oğlu Cübeyr'den nakl ü rivâyet olunduğuna göre Mut'im demişdir ki:

---

512 Cübeyr, silsile-i nesebi derece-i hāmisede cedd-i râbi'-i peygamberî olan Kusayy b. Kilâb'a ittisāl eden ashâb-ı kirâmdandır.

"Birgün put-hānede otururdum. Yanında bulunduğum put lisâna gelip "Benim acebimi dinleyin! Vakti erişmiş bir tahmîni dinleyin! Arab kavminden, Hâşim b. Abdümenâf sülâlesinden bir peygamber zuhûr edecekdir ki ol peygamber-i **[393]** zî-şânın maskat-ı re's-i sa'âdetleri Mekke-i mükerreme ve mahall-i şerîf-i hicretleri Medîne-i münevvere olacakdır" dedi."

Cenâb-ı Cübeyr, bu sözleri pederinin ma'hûd putdan işitdiğini hikâye etdikden sonra, bu vak'anın bi'set-i Muhammediyye *–aleyhi ve alâ âlihî efdalü't-tahiyye–*den pek çok evvel olduğunu dahī haber vermişdir.

Cinnîlerin sevkıyle müslümân olanların biri de ashâb-ı kirâmdan Temîm-i Dârî[513] hazretleridir. Cenâb-ı Temîm, sebeb-i İslâmiyyet'ini ta'rîf ederken demişdir ki:

"Ben Şâm'a gider iken birgün akşam olduğu cihetle, bir dere içinde yatmağa karâr vermiş ve hayvânımdan inip derenin sapa bir tarafına çekilmiş idim. Az bir müddet sonra hâtifden, "Allâh-ı vâhide ilticâ et ki biz cinniyândan olduğumuz hâlde, ondan başka ilticâ edecek kimsemiz bulamadık! Resûlü's-sakaleyn *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* hazretleri zuhûr etdi. Biz Cebel-i Hacûn'da[514] zât-ı sa'âdetlerine ittibâ'en namâz kıldık. İslâmiyyet'i dahī kabûl edip onun risâletini tasdîk ve îmân eyledik. Sen de müslümân ol ki her şeyden sâlim olasın!" me'âlinde bir makāle işidip hemen oradan kalkdım ve Deyr-i Eyyûb denilen manastıra gidip keyfiyyeti manastırın râhibine hikâye etdim! Râhib cevâb olarak, "Evet, hayru'l-enbiyâ haremden zuhûr, hareme hicret ve mürûr edecekdir" dediğinden, hemen Mekke-i mu'azzama'ya azîmet ile Hazret-i Peygamber'i bulup dâ'ire-i münciye-i İslâmiyyet'e dehālet eyledim."[515] **[394]**

---

513 Dâr b. Hânî b. Hubeyb, Arab'dan bir batnın pederi olup Temîm b. Evs ed-Dâr batn-ı mezkûrdan ve ashâb-ı kirâmdandır.

514 Mu'allâ, Mekke-i mükerreme'de bir cebelin ismidir.

515 İmâm Vâkıdî, bu rivâyeti Hālid b. Sa'îd'den ve o da Temîm-i Dârî hazretlerinden nakl ü rivâyet eylemişlerdir.

Hureym b. Fâtik b. el-Ahrem dahī bir cinnin sevk u iğrâsıyla müslümân olmuşdur. Vak'a-i âtiyyeyi Hureym b. Fâtik'in bi'z-zât kendisi hikâye eylediğini rivâyet ederler. Cenâb-ı Hureym[516] demişdir ki:

"Birgün zāyi' olan devemi araya araya mahūf bir mahalle vardım ve yorulmuş bulunduğum içün râkib olduğum hayvânın ayağını bağlayıp "Bu mekânın büyüğüne ilticâ ederim" dedikden sonra devenin çuluna yaslandım idi. Uykum daha gelmemiş idi ki hâtifden aşağıda muharrer şi'ri işitdim.

Nûr-ı İslâm, kâşâne-i kalbimi doldurduğundan, "Ey hâtif! Sen kimsin?" deyip "Ben Mâlik b. Mâlik'im! İslâm olmak istersen zāyi' olan deveni evlâd ü iyâline avdet edinceye kadar aramak külfetinden seni halâs u rehâ ederim", ya'nî "Ben onu senin hānene îsāl eylerim" cevâbını ahz ile bilâ-te'hīr Medîne-i münevvere'ye gitdim.

Şehr-i şehîr-i tayyibeye vüsūlüm cum'a gününe tesādüf eylemiş olduğundan, hiçbir mahalle uğramaksızın Mescid-i sa'âdet'e gitdim. Hâlbuki Resûl-i ekrem hazretleri hutbe okurlar idi. Hutbe-i şerîfe tamâm olunca-ya kadar mescid-i şerîf kapısının dış tarafında durayım dedim ise de Ebû Zer-i Gıfârî gelip "Ey Hureym! Selâmın sem'-i şerîf-i Muhammedî'ye vâsıl olmuşdur. Selâm-ı meserret-encâm-ı âlîlerini size teblîğ eylemek içün beni gönderdiler. İçeri girip namâzı cemâ'at ile kıl!" dediler ve namâz kılındıkdan sonra Resûl-i muhterem efendimiz hazretleri beni celble, dere içinde başıma gelen hâli hikâye ve zāyi' olan devemin sâlifü'z-zikr hâtifin va'adi üzere hāneme getirildiğini beyân ve ifâde buyurdular." **[395]**

---

516 Hureym hazretleri, ashâb-ı kirâmdandır.

Hureym b. Fâtik'in hâtifden[517] istimâ' etdiği şi'r şudur:

Arabî:

تعوذن بالله ذي الجلال
ووحد الله ولا تبال
ما هول الجن من الأهوال

Tercümesi:

Ey Hureym! Bu mekânın sāhibi olan cine değil,
Celâl sāhibi olan Allâh te'âlâ hazretlerine iltica et!

Te'âlâ ve tekaddes hazretlerini tevhîd eyle de merâk etme!
Cinin seni korkutduğu şeylerden emîn ol! Hiç endîşe etme!

Hureym b. Fâtik bu şi'ri işitdikde mütehayyir olup "Aman ey hâtif! Allâh sana rahmet eyleye! Ne söylemek istediğini bana açıkça haber ver" demiş olduğundan, Hureym'e kendini göstermemiş olan cin:

Arabî:

هذا رسول الله ذو الخيرات
يدعو إلى الجنة والنجاة
يأمر بالصوم وبالصلاة

[396]

manzūmesiyle cevâb vermişdir ki manzūme-i mezkûre; "Şu hayrât sāhibi olan Resûlullâh'dır. Cennet ile necâta da'vet ve savm u salâta emr eder" ma'nâsında olup Hazret-i Peygamber'in sıdk-ı müdde'âsına işâretdir.

517 Bu hâtif, Seyyidü's-sakaleyn efendimiz hazretlerine îmân etmiş olan cinlerden biri idi.

Seleme b. Zeyd[518] hazretleri de cinnîlerin ihbârı üzerine müslümân olanlardandır. Cenâb-ı Seleme, Has'am kabîlesine müntehî bir batındandır; der ki:

"Kabîlemiz efrâdı, hiçbir şeyin haramiyyetini i'tikād etmezler idi. Birgün ma'bûd edinmiş oldukları saneme tapınıp icrâ-yı âyîn ederlerdi. Nâgâh hâtifden, "Ey vücûd sāhibi olan insânlar! Niçün rü'yâ hulyâlarına bakıyorsunuz? Hikmeti putlara isnâd eden kimseye[519] sebeb nedir ki kulak asarsınız! Bu peygamber[520] insânların seyyididir! Hâkimlerin en âdil hüküm sāhibidir! İslâm'ı nûr ile i'lân eder. Zât-ı sa'âdetleri, Beledü'l-Harâm'da bir arslandır!" müfâdını şâmil bir makāle işidip fevka'l-gāye bir telâş ile dağılarak hānelerine gitdiler! Hattâ kabîle efrâdı, bu makāleyi ale'l-umûm ezberleyip Hazret-i Peygamber'in zuhûruna değin zikr u yâd eylediler.

Vaktâ ki nûr-ı sâtı'u'z-zuhûr-ı peygamberî bizim olduğumuz mahalli tenvîr etdi, ben hemen gidip zât-ı sa'âdetlerini ziyâret ve dâ'ire-i şerîfe-i İslâmiyyet'e dehālet eyledim."

Fâtıma binti en-Nu'mân[521] Neccâriyye demişdir ki:

"Bir cin var idi ki her gün hāneme gelip ötekine berikine sarkındılık eder **[397]** idi. Birgün gelip dîvâr üzerine çıkdı ve bana durgun bir tavır gösterdi! Ben o âna kadar onu öyle durgun bir hâlde görmemiş olduğumdan, merâk edip "Sana ne hâl oldu ki bugün böyle uslu uslu duruyorsun?" dedim ve ser-âgāz-ı kelâm olup "Allâh te'âlâ hazretleri bugün zinâyı tahrîm edecek bir peygamber ba's u irsâl buyurdu" cevâbını verdiğinden Aleyhi's-salâtü ve's-selâm efendimiz hazretlerinin ba's olunduğunu anladım."

---

518 Cenâb-ı Seleme b. Zeyd, ashâb-ı kirâmdandır.

519 Bundan, kendilerine putları ilâh ittihāz etdirmiş olan şahıs murâd olunmuşdur.

520 Bu peygamberden murâd, Sāhib-i sa'âdet efendimiz hazretleridir.

521 *Üsdü'l-Ğābe*'de Nu'mân Neccârî'nin ashâb-ı kirâmdan olduğu gösterilmişdir.

Putların sözüyle dîn-i İslâm'ı kabûl edenlerin biri de Abdullâh b. Sâ'ide el-Hüzelî'dir. Cenâb-ı Abdullâh demişlerdir ki:

"Bizim arz-ı perestiş ve ubûdiyyet eylediğimiz putun ismi Süvâ' idi. Gerek ben ve gerek mensûb olduğum kabîle efrâdı Süvâ'ın her şeye muktedir olduğunu zann u i'tikād eyler ve bu zann u i'tikād sâ'ikasıyla mezkûr saneme tapınıp ibâdet ederdik. İ'tikādımızın netîcesi olmalıdır ki Süvâ'dan ba'zen hāriku'l-âde vukū'ât zuhûr etmeğe ve bu hâlâtı görenler Süvâ'ın hakkında olan zann u i'tikādını kuvvetlendirmeğe başladı.

Ben dahī birgün uyuz illetine giriftâr olmuş bir koyunu Süvâ'ın huzūruna ihzār ve hakkında istişfâ etdim. Meğer putun karnında bir cin var imiş! Bu cin bana hitāben, "Eyvâh perdeler salıverildi! Cinler şihâblarla uruldu! Putlar hükümden sâkıt oldu! Hayru'l-kütüb,[522] Hayru'l-Arab'a[523] nüzûl etdi"[524] müfâdında bir makāle îrâd eyledi. **[398]**

Ben bu makāleyi işidince, hāneme avdet ve bu putlara perestişi ikrâhla istiknâh-ı ahvâle müsâra'at edip Hazret-i Peygamber'in Mekke-i mükerreme'de zuhûr eylediğini öğrendim ve hemen gidip dîn-i mübîn-i İslâm'ı kabûl etdim."

Mâlik b. Nefî',[525] birgün zâyi' olan devesini aramak içün kıra çıkmış ve birçok müddet aradıkdan sonra bir mahalde bularak avdet edip fakat akşam olduğundan, âdet-i Arab üzere bir dağ eteğinde yatıp uykuyakalmış idi. İşte bu Mâlik der ki:

"Ben daha yakaza hâlinde iken bir hâtif, "Ey Mâlik! Ey Mâlik! Devenin çökdüğü mahalli azıcık kazar isen memnûn ve mahzūz olacak bir şey bu-

---

522 Kur'ân-ı kerîm demekdir.

523 Hazret-i Muhammed –*aleyhi efdalü't-tahiyyet*– efendimiz hazretleridir.

524 Bu cin, gayr-ı müslim cinnîlerden olmalıdır ki Hazret-i Peygamber'in risâletine ve Kur'ân-ı kerîm'in nüzûlüne te'essüf eylemişdir.

525 Mâlik, birâderi Hâris b. Nefî' el-Ensârî ile ashâb-ı sa'âdet-istishâb-ı kirâmdandır.

lursun" dediğinden, deveyi bir tarafa çekip hâtifin işâret eylediği mahalli kazdım. Ve kadın şeklinde taşdan yontulmuş bir put bulduğumdan, hemen kaldırıp olduğu mahalle dikdim idi. Bu sanemin zuhûru beni o kadar memnûn, o kadar mahzūz etdi ki kendisine kurbân olmak üzere devemin birini hemen kesdikden ve sanem-i mezkûra Gallâb [غلاب] ismini verdikden sonra, öbür deveme yükletip sâkin olduğum beldeye getirdim.

Ahâlî benim şu mazhariyyetime hased ederek, Gallâb'ı elimden alıp umûma mahsūs bir mahalle nasb u rekz etmek istediler ise de ben bunların gürültülerine kulak asmadım ve Gallâb'ı getirip kendi hānemin mu'ayyen bir mahalline dikdim.

Gallâb'ı hāneme getirdiğim vakit, kendisine her gün bir kurbân kesmeği nezr u âdet ve elimde bulunan üç baş koyunu üç gün zarfında zebh eylediğimden, rızāsını istihsāl içün elimde kesecek bir hayvân kalmadığını makām-ı ma'zeretde beyân ve ifâde maksadıyla, Gallâb'ın olduğu mevkı'e azîmet etdim idi. **[399]**

Cevf-i sanemden bir sadâ çıkıp "Ey Mâlik! Ey Mâlik! Telef olan mâlına esef etme! Erkam kabîlesi yurdunda vâki' koyunun yanına git! Orada bir siyâh köpek görünecekdir. Onu alıp da sayd-ı şikâr içün kıra gider isen zengin olursun!" dedi.

Mâlik, Gallâb'ın söylediği sözleri sūret-i muharrere vechile ta'rîf ve beyân etdikden sonra, zikr olunan köpeği ne vechile bulup ne sūretle sayd-ı şikâr eylediğini dahī anlatmak içün demişdir ki:

"Gallâb'ın ihtārı üzerine hemen yola çıkıp Erkam kabîlesi makarr-gâhında kâ'in kuyu başına gitdim ve beni istikbâl eden bir siyâh köpeği boynundan bağlayıp sayd-ı şikâr niyyetiyle kıra çıkdım. Kırda bir müddet kat'-ı mesâfe etdikde, elimdeki köpek bir ceylân gördü ve boğazına merbût olan ipi koparacak derecede teheyyüc gösterdi ise de ben salıvermekde bir müddet tereddüd etdim ve nihâyetü'l-emr salıverdim idi. Köpek hemen koşup ceylânı yakaladı.

Ben, köpeğin şu hâlinden rehîn-i mesâr olup avdet ve Gallâb'a kurbân içün zebh ve tevzî'e müsâra'at ederek, ertesi günü yine ava gidip geldim ve bu tertîb ile her gün ava gitmeği ve sayd eylediğim şikârı getirip zebh ü tevzî' etmeği âdet edindim.

Kelb-i ma'hûd birgün gördüğü devekuşunu tutmak içün arkasından koşdu. Fakat yolda gözüne bir kuzgun ilişdiği cihetle, bu kuzgundan ürküp râkib olduğum kısrağın ayakları altına girercesine geri çekildi. Ben ise kuzgunu görmediğimden, kelbin hâlini istiğrâb ile sebebini anlamak içün hayvândan indim. Kuzgun beni görünce köpeğe hitābla, "Ey kelb!" **[400]** dedi ve "Ne var?" cevâbını alıp "Putlar helâk olup İslâm zuhûr etdi! Sen de müslümân ol kim necât bulasın!" makālesini îrâd ile ikisi birden gözümden nihân olup gitdi. Meğer bunların ikisi de cin imiş!"

Mâlik b. Nefî'in müslümân olmasının sebebi, işte bu vak'adır!

Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî, birgün hurmalığında gezer idi. Zuhr vakti oldukda beyâz devekuşuna rükûb etmiş ve başdan ayağa beyâz elbise giyinmiş bir âdem zuhûr edip "Ey Abbâs b. Mirdâs! Havâdis-i semâviyyeyi istirâk eden şeytānlarla cinlerin dağıldıklarını, ahvâl-i dünyeviyyenin sertâser değişmiş bulunduğunu, birr ile takvâ vü ilhâm sāhibi peygamberin, pazar-ertesi akşamı salı gecesi zuhûr eden iki kulağı kesik deve sāhibi olduğunu bilmiyor musun?" demiş ve Abbâs b. Mirdâs, bundan fevka'l-âde ürkerek kabîlece ma'bûd ittihāz eyledikleri Zimâr nâm putun yanına gidip sâlifü'z-zikr âdemden işitdiği sözleri arz u beyân etmekde iken Zimâr'ın karnından garîb bir sadâ zuhûruyla âti'z-zikr ebyâtı îrâd eylemişdir.

Arabî:

قل للقبائل من سليم كلها *** هلك الضمار وفاز أهل المسجد

هلك الضمار و كان يعبد قبل أن *** نزل الكتاب على النبي محمد

إن الذي ورث النبوة والهدى *** بعد ابن مريم من قريش مهتد

[401]

Tercümesi:

Sülemî kabâ'ili efrâdının kâffesine söyle ki:
Zimâr dedikleri put helâk olup ashâb-ı mescid kâmurân oldular!
Zimâr helâk oldu.

Hâlbuki kabîlenize mensûb olanlar, bundan evvel ona taparlardı!
Hazret-i Muhammed'e Kur'ân-ı azîmü'ş-şân nüzûl etmezden evvel!

Nübüvvet ile hüdâyı tevârüs eden Zât-ı kerîm[526]
Müşârun-ileyh hazretleri, İbn Meryem'den sonra âl-i Kureyş'den bir mühtedîdir!

Abbâs b. Mirdâs[527] der ki:

"Ben, Zimâr'dan bu sözleri işitdiğim anda, kendisini hezâr-pâre etdim ve kabîlemizden üç yüz kimse ile Medîne-i münevvere'ye gidip nâ'il-i izz-i müsûl olup sādır olan fermân-ı peygamberî üzerine mâcerâyı cerâ-mâ-cerâ arz u ifâde etdikden sonra, refîklerimle berâber o anda müslümân oldum;" *–radıyallâhu anhüm–*.

Bu vak'a, Abdurrahmân b. Enes es-Sülemî hazretlerinden mervî olup Zimâr-ı mezkûr, Hazret-i Fârûk'un kırıp parçaladığı sanem olmayıp Zimâr isminde başka bir putdur.

Hazret-i Peygamber'in zuhûru takarrub eylediği sırada, daha birçok putlardan **[402]** mukārin-i hakk u savâb olmak üzere nice nice sözler işidildi ve bunların kâffesi nübüvvet-i Muhammediyye'yi ihbâr ve işâ'a eyledi ise de kable'l-bi'se Mekke putlarından işidilen sözlerin hemen kâffesi ahbâr-ı âtiyyeyi ihbârdan ibâret olmak hasebiyle, abede-i evsân tapındıkları esnâm tarafından verilen havâdisâtın rehîn-i sıhhat olduğunu,

526 Murâd, Peygamber-i ins ü cân *–aleyhi salavâtüllâhi'l-mennân–* efendimiz hazretleridir.

527 Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî, ashâb-ı kirâmdan ve şüc'ân-ı abtāl-ı Arab'dan olup inşâd-ı şi'r ü kasâ'idde nazîr-i nâ-yâb idi.

ya'nî putların halka hitāben söyledikleri sözlerin tamâmı tamâmına vâkı'a mutābık ve sahîh bulunduğunu görüp kendilerine hulûs-ı tâm ile perestiş ve ibâdet eyler ve ol bâbda olan i'timâd ve i'tikādlarını te'kîd ve teşyîd ederler idi.

Yukarıda isimleri haber verilen esnâm-ı hamse, sonraları –ânifen beyân olunduğu üzere– Luhayy b. Kam'a'nın oğlu Amr'ın eline geçmiş ve Amr dahī bunları Mekke-i mükerreme'ye getirip kendilerine perestiş ile iştigāl eylemiş olduğundan, Câhiliyye-i Arab her birine birer isim verdiler ve kâffesini ilâh ittihāzıyla tapınmağa başladırlar.

Müverrihler, zikr olunan bu putların Amr b. Luhayy'ın dest-i dalâlet-peyvestine sūret-i intikālini şu vechile ta'rîf ve beyân ederler:

Amr-ı müstehakku'l-cemr asrında bulunan ehl-i Câhiliyye i'tikādınca cinnîlere tâbi' olup dâ'imâ bunlarla muhālata vü mükâleme ederdi. Cinnîler birgün, "Yâ Amr! İdrîs, Nûh –aleyhime's-selâm–ın zamânlarında halkın ibâdet edegeldikleri âlihe-i hamse tasvîrleri, şu aralık Cidde denizi kenârına çıkarılmışdır. Onları bulup Mekke'ye nakl et!" dediler idi.

Cinnîlerin ihbârı üzerine, Amr b. Luhayy hemen Cidde'ye azîmet ve deniz kenârına çıkarılmış olan esnâm-ı hamse-i sâlifü'z-zikri ahz ile avdet edip nâsın bunlara ibâdet etmelerini cebr etmiş ve her birini birer kabîleye taksîmle mütevattın oldukları mevâkı'e göndermiş olduğundan, beyne'l-Arab esnâma perestiş **[403]** olunmak âdeti intişâr etdi ve hıtta-i Hicâziyye ahâlîsinin pek çoğu daha ol vakit abede-i evsân oldu.

Bu rivâyet, eğerçi Amr b. Luhayy'ın arz-ı Belkā-yı Şâm'dan Mekke'ye yalnız bir sanem götürmüş olduğuna dâ'ir nakl edilen rivâyeti tekzîb eder gibi görünür ise de Amr'ın esnâm-ı hamseyi Mekke'ye nakl edişi, arz-ı Belkā'dan getirdiği Hübel'den sonradır. Ma'a-mâ-fîh Hübel'i derûn-ı Kâ'be'ye[528] rekz etmiş ve bu sanemleri rü'esâ-yı kabâ'ile ihdâ ede-

528 En ibtidâ, Kâ'betullâh'ın derûn-ı füyûzāt-meşhûnuna idhāl edilen sanem, işte Hübel dedikleri put-ı menhûs-ı a'zamdır.

rek, umûm-ı cemâ'ât-i urbâniyye efrâdını putperest etmeğe muvaffak olmuşdur.

Ahfâd-ı Benî İsmâ'îl'i, –müverrihlerin haber verdikleri vechile– dîn-i İbrâhîm'den çevirip putperest eden bî-dîn ki Amr b. Luhayy nâmıyla yâd olunan la'îndir, 340 sene kadar mu'ammer olup hayâtında evlâd ü ahfâdından bin nefer mukātil görmüş ve oğluyla berâber Mekke-i mükerreme'de beş yüz sene müddet icrâ-yı merâsim-i hükûmet eylemişdir.

Bu hesâba göre, Beyt-i ekrem bin sene kadar dârü's-sanem olarak müşrikîn-i kabâ'il elinde kalmış, ya'nî Beytullâh o kadar zamân put-hāne makāmında kullanılmışdır.

Cemşîd'in iddi'â-yı ulûhiyyet eylediği

Müverrihlerin ba'zıları da "Putperestlik mülûk-ı Pîşdâdiyye'den[529] Cemşîd-i anîdin zamân-ı şekāvet-nişân-ı hükûmetinde zuhûr etdi" dediler.

Tefsîr-i Ebü'l-leys tercümesinde mastūr olduğuna göre, Cemşîd-i belîd, Melik Tahmûras'ın birâderi ve Erfahşed b. Sâm b. Nûh *–aleyhi's-selâm–*ın ibn-i mahdûmu **[404]** olup alâ-rivâyetin mürekkebât ve müfredât-ı edviye ve mu'âlecât-ı nebâtiyye ile ma'âdin-i mütenevvi'anın keşfi, sîm ü zer ve envâ'-ı zîb ü ferk, harîr ile ibrişimin, elbise-i mütelevvine harîr-kârî iktisâsının, ûd u anber, şarâb-ı kesîrü'z-zarr ile buhūr ve ecnâs-ı tıyb u mu'attarâtın îcâd ve ibdâ'ı bi'z-zât Cemşîd'in âsâr-ı ihtirâ'ıdır.

Cemşîd, sekiz yüz sene kadar pâdişâhlık ederek ekālîm-i seb'aya mâlik olup tavâ'if-i ins ü cinni teshîr ve memâlik-i şark u garba hükümle, esbâb-ı şevket ve satvetini te'yîd ve teksîr eyledi.

İdrîs *–aleyhi's-selâm–*ın zamân-ı sa'âdet-nişânlarında[530] taht-ı hükümrânîye câlis ve izhâr-ı adl-i vedâda harîs olduğu cihetle, ra'iyyeti yevm-i

---

529 [İslâm'dan önce İran'da hüküm süren bir hânedân.]

530 Bir kavilde, İdrîs ve diğer kavilde Sâlih *–aleyhime's-selâm–* zamânlarındadır.

cülûsuna "Nevrûz" demişler ve her senenin rûz-ı Nevrûz'unda bayram etmeği âdet edinmişlerdir.

Pâdişâhlığı evânda hasbe'l-hikme halk-ı âlemden ölüm, hastalık, ihtiyârlık gibi avârız ref' edilmiş olduğundan, üç yüz sene kadar ne hastalık ve ihtiyârlık vukū' bulmuş ve ne de bir âdemin vefât etdiği duyulmuşdur.

Bedâyi'-i âlât-ı harb, sanâyi'-i tetimmât-ı darb, merâtib-i mülkiyye, mesânid-i sunûf-ı askeriyye, çadır dikip kurmak, denizden cevher ve inci çıkarmak, kireç ve üstüviç yapmak, hamâm yapılmak muhtera'âtı, kâmilen Cemşîd'in zamânında zuhûr etmişdir.

Cemşîd, ikbâl ve saltanat-ı dünyeviyyenin nokta-i müntehâsına, makāsıd-ı esbâb-ı izz ve ihtişâm-ı beşeriyyenin her nev'ine mazhar ve nâ'il olduğundan, evâhir-i ömrünü iyş u işretle geçirdi.

Ba'zı def'alar müddetü'l-ömr hastalanmadığını, a'zā-yı vücûdundan hiç **[405]** bir uzvun dûçâr-ı âlâm-ı veca' u ıztırâb olmadığını düşünür ve ba'zı def'alar da "Acabâ bana benzer bir ehl-i şevket ve kudret daha var mıdır ki müddet-i medîde hastalanmamış olsun" mülâhazasıyla, beşeriyyetini unutup kendinin ne olduğunu anlamağa çalışır idi.

Birgün, "Ben gālibâ nev'-i benî beşerden değilim! Eğer beşer olsam idi ârıza-i nâ-mizâcî vü emrâz ile râhatsız olurdum" diyerek uyuyakaldı. Hâlbuki yiyip içmekde ve ebnâ-yı cinsi gibi levâzımât-ı zarûreye ihtiyâc göstermekde olduğunu der-hâtır edemedi. Biraz müddet sonra şeytān-ı la'în, odası nevbet-güzârlarının ma'lûmâtları olmayarak, hāb-hânesine girip uyandırdı.

Cemşîd, odasına bilâ-istîzân girilmek müşkil ve eğer bir desîse ile girilecek olsa, nöbetde bulunanların görmemesi müstahîl ve gayr-ı kābil olduğunu bildiği cihetle, şeytānın ansızın zuhûrundan mütehayyir olup "Sen kimsin?" demiş ve iblîs-i pür-telbîs ise "Ben âsumândan inmiş bir feriştehim! Senin kim olduğunu sana bildirmeğe geldim!" cevâbını vermişdir.

Cemşîd, zâten kendisinin ne olduğunu anlamağa merâkı olduğuna ve böyle, kimsenin haberi olmayarak odasına girmeğe muktedir olan bir zâtın kendisinin ne olduğunu bildirmek iktidârını hâ'iz olabileceği hâtırına gelmiş bulunuğuna binâ'en, "Öyle ise ben kimim ki nev'-i benî beşere benzer bir yerim yokdur gibi görünür!" demiş olduğundan şeytān, "Sen, kendinin ne olduğunu unutmuşsun! Arzīn ve semâvât sekenesinin tanrısı sensin! Sekiz yüz seneden beri gökde idin. Uykuya yatdığın vakit verdiğin emr u irâde muktezâsı üzere, ben seni rûy-i zemîne indirdim. Müddetü'l-ömr hasta olmamaklığın, mülûk-ı âleme kâmilen zafer bulmaklığın, senin tanrı olduğunu ve kimse görmeksizin bu odaya dühūl etmek **[406]** dahī benim me'mûr-ı âsumânî bulunduğumu isbâta delîl-i âdil değil midir?" makālesini îrâd ile Cemşîd-i belâhet-bedîdi kandırdı.

Cemşîd, işbu delâ'il-i ebleh-firîbi kabûl ile kendi tanrılığına inandıkdan sonra, şeytāndan ne vechile hareket edilmek iktizā edeceğini istifsâr ve iblîs-i la'în dahī "Şu meydâna büyük bir âteş îkādıyla halk-ı âlemi da'vet etmeli ve 'Ben sizin tanrınızım; bana secde edin!' demeli ve secde etmeyen olur ise âteşe ilkā ederek yakmalıdır!" ta'rîfiyle, âyîn-i Mecûsiyyet'i ta'lîm ve telkīn eylediğinden, iblîs-i la'înin ta'rîfi vechile bir âteş-i cihân-sûz yakdırıp halk-ı âlemi da'vet ile kendine secde etdirdikden ve ekser-i nâsa kendisinin tanrı olduğunu tasdîk etdirdikden sonra, tarafından beş kimseyi halîfe nasbıyla, bunlara birer sanem-i kebîr i'tā ve "Her kim bu esnâma secde eder ise benim ulûhiyyetimi ikrâr ve secde etmeyenler inkâr eylemiş olacağından, secde edenlere ihsân ve iltifât edin! İnkâr edenleri de âteş-i alev-keşe atıp yakın!" emrini vererek, memâlik-i etrâfa sevk u isrâ etdi.

Bu halîfelere tevdî' eylediği putların isimleri; Vedd, Süvâ', Ye'ûk, Yeğūs, Nesr idi. Halîfeler, işte bu sanemleri istishâbla bilâd-ı âfâka intişâr ve âyîn-i putperestîyi neşr u ta'mîme ibtidâr ederek, Cemşîd'in vefâtına kadar halk-ı âlemi azdırdılar; *le'anehumullâh*.

Cemşîd, zikr olunan sanemleri etrâf-ı memâlike gönderdikden bir müddet sonra, eğerçi âzim-i dârü'l-bevâr oldu ve sekene-i rub'-ı meskûn, onun şerâre-i âteş-i keyd ü dalâletine yanmakdan kurtuldu ise de etrâf u eknâf-ı âleme göndermiş olduğu hulefâ-yı şekāvet-peymâ, iki yüz sene kadar neşr-i âyîn-i putperestî ve Mecûsiyyet'e **[407]** verziş ve esnâm-ı sâlifü'z-zikre perestiş ederek nâsın ekserîsini putperest etdiler.

Maktel-i Cemşîd-i belîd

Cemşîd-i nâ-pâk, âkıbetü'l-emr, Şeddâd b. Âd'ın birâder-zâdesi Dahhâk'ın cenginde hayyen tutulmuş ve destereye şebîh bir nev' balık kemiğiyle biçilip iki pâre edilmişdir. Cemşîd'in müddet-i ömrü bin sene olup yüz veyâhūd üç yüz veyâ yedi yüz ve bir kavilde sekiz yüz yıl pâdişâhlık etdiğini rivâyet ederler.

Acem müverrihlerinden ba'zıları, Cemşîd'in nübüvvetini iddi'â ediyorlar ise de İbn Abbâs'ın "Acem'den peygamber gelmedi" demesi, müverrihīn-i merkūmenin iddi'â-yı vâkı'a-i vâhiyelerini cerh u tekzîb eder.

Cemşîd'in nübüvvetini iddi'â eden müverrihler, cehele-i A'câm'dandır. Bu herîfler, Hazret-i Süleymân *–aleyhi's-selâm–*ın Cemşîd'den ibâret olduğuna kâ'il olmuşlar ise cumhûr-ı e'imme, ahbâr-ı nebî-yi müşârun-ileyh ile Cemşîd'in arasından iki bin seneyi mütecâviz bir zamân mürûr etmiş ve ma'a-mâ-fîh Cemşîd evâhir-i saltanatında irtikâb-ı küfr ü şirk eylemiş idüğünü bi'l-ittifâk ihbâr eylemiş olduklarından, müverrihīn-i merkūme iddi'âlarının butlânı, muhtâc-ı îzāh ve ihticâc değildir.

Zuhûr-ı âyîn-i putperestî der-meyâne-i ahfâd-ı Benî İsmâ'îl

Kâ'be-i mu'azzama'da mütevattın olan ahfâd-ı Benî İsmâ'îl çoğalıp bilâd **[408]** ve nevâhî-yi etrâfa dağılmaları iktizā eylediği evânda, birazları medâyin-i Şâm ve birazları da memâlik-i Yemen nâhiyelerine nakl ü hicret etdiler ve esnâ-yı hicretde Harem-i şerîf dâhilinden teberrüken

birer taşcağız alıp vardıkları yerlerde yüksekçe mahallere vaz' ile bunlara ta'zīm ve tekrîm eylemek sūretin gösterdiler idi.

Bunlar vefât edip evlâdları yetişdikde, "Ta'zīm edilecek hicârenin harîm-i Harem-i şerîf'den alınması lâzım gelmez. Herhangi bir taş, nazar-ı rağbet ve i'tibârı celb eyler ise ona i'tibâr olunmalıdır" diyerek, beğendikleri ahcâra ta'zīm ve ri'âyet ve daha sonra gelenler de ahcâr-ı mezkûreyi tavâf ve ziyâret etmeğe başladılar.

Şeytān-ı la'în, bunlarda putperestliği kabûle derkâr olan isti'dâd ve kābiliyyeti gördükde, "Böyle sâde ve zer ü zîverden âzâde olan ahcâra ibâdet edilmekden ise musavver ve müzeyyen esnâma tapınmak daha evlâdır" diyerek esnâm-ı hamse-i sâlifü'z-zikri tasvîr edip Amr b. Luhayy vâsıtasıyla sanâdîd-i kabâ'ili perestiş-i esnâma sevk u iğrâ etmiş ve onlar da şeytānın sözlerini hüsn-i telâkkī ve kabûl ile ibâdet-i esnâma bi'l-ibtidâr, suhuf-ı celîle-i İbrâhîm'i mütāla'adan sarf-ı enzār ederek putperest olup kalmışdır.

Benî İsmâ'îl'den en evvel putperestliği kabûl edenler

Hüzeyl: Benî İsmâ'îl'den en ibtidâ putperest olan hezele-i rezîlenin biri, Hüzeyl b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar'dır. Bu yâdigâr, Süvâ' tesmiye olunan putu ma'bûd edinip Mekke-i mu'azzama'ya 3 mîl uzak bir mevkı'de mütevattın olan kabîlesi efrâdını, onun perestişine sevk u icbâr eylediğinden, kabîle-i merkūme efrâdı, Hüzeyl'in delâlet-i dalâlet alâmetiyle Asr-ı sa'âdet'e kadar Süvâ'-ı mezkûra ibâdet eyledi idi. **[409]**

Cenâb-ı Amr b. Âsī, hicret-i nebeviyyenin 8'inci senesi (m. 629-30), Hüzeyl put-hānesini hedm ü harâb etmeğe me'mûr ve edâ-yı hüsn-i hizmetle me'cûr oldular.

Asr-ı sa'âdet'de sedâneti, Gāvî b. Abdül'uzzâ uhdesinde olmak üzere, Benî Süleym'in dahī Süvâ' isminde bir putları var idi. Birgün Gāvî b. Abdül'uzzâ, put-ı menhûs-ı mezkûr yanında otururken, iki tilki seğirterek Benî Süleym kabîlesi cemâ'atinin ilâh edinmiş oldukları putun üstü-

ne çıkdılar ve ayaklarını kaldırıp başından aşağı tebevvül edip koskocaman Süvâ'ı berbâd etdiler.

Gāvî bu hâli gördükde;

Arabî:

أ رَبّ يبول الثعلبان برأسه *** لقد ذل من بالت عليه الثعالب[531]

beytini inşâd ve Benî Süleym efrâdına hitâben, "Allâh hakkı içün bu sanem, nef' u zarar ve men' u i'tāya kādir değildir" makāle-i mûcezesini îrâd ederek ve Süvâ'ı şikestle hezâr-pâre eyleyerek, Medîne-i münevvere'ye azîmetle, huzūr-ı âlî-yi peygamberîye çıkıp müslümân oldu.

Gāvî, şeref-müsûl-i Hazret-i Risâlet-penâhî'ye mazhar olduğu esnâda, Sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri Gāvî nâmını istihcân ile kendilerine Erşed b. Abdirabbih ismini vermiş olduklarından, müşâ-run-ileyhin ismi "Erşed" kalmışdır.

Kudā'a: Terk-i dîn eden hazelenin biri de Kudā'a kabîlesi ricâlinini ulusu Kelb b. Vebere b. Tağlib b. Hulvân b. İmrân b. el-Hâfi b. Kudā'a'dır. Kabîle-i mezkûre ricâli Dûmetü'l-cendel[532] beldesinde ârâm ve sene-i mezkûre hulûlüne değin Kelb b. Vebere'nin intihāb eylediği Vedd'e ibâdet ile imrâr-ı leyâl ü eyyâm eylediler. **[410]**

Yukarıda dahī zikr olunduğu üzere, Benî Kudā'a'nın ulûhiyyete intihāb eylemiş oldukları Vedd, kuvve-i mütehayyile-i beşeriyyenin tahayyül edebilemeyeceği cesâmetde naht ü i'mâl edilmiş bir erkek sūreti olup arkasına iki kat libâs-ı küfr-iltibâs giydirilmiş ve boğazına bir kılınç ile bir de ok yayı asılmış idi.

---

531 [İki tilkinin başına bevl ettiği bir ilah olabilir mi hiç?
Kuşkusuz tilkilerin üzerine bevl ettiği, zelildir.]

532 Burası, –Seyyid-i Halebî ta'yîni üzere– Dımaşk-ı Şâm'a beş, Medîne-i münevvere'ye on beş merhale mesâfede vâki' bir hısn-ı hasīn ve şehr-i şehîr-i sengîndir.

Kudāʻa kabîleleri cemâʻatinin müntehâ-yı nesebleri olan Kudāʻa, büyük bir kabîlenin babası olup mirkāt-ı nesebi derece-i sâdisede Himyer b. Sebe'ye ittisāl eder.

Vebere'nin pederi olan Tağlib b. Hulvân b. İmrân b. el-Hâfi b. Kudāʻa'nın; Hâfi, Amr, Süleym, Vebere, Cerm [جرم], Melvân, Eşcaʻ, Saʻd, Kudâme isimleriyle mevsûm dokuz nefer oğlu olup bunların ekser-i ahfâdı, neseb-i mülûk ve âbâ-i kabâ'il olmuşdur. Dördüncü oğlu Vebere, Dûmetü'l-cendel'de rekz-i hıyâm-ı ârâm u ikāmet ve bunun irtihâlinde oğlu Kelb, sâlifü'z-zikr Vedd'in ulûhiyyetini iʻtirâfla, müddetü'l-ömr perestiş ve ibâdet etmiş ve ona tâbiʻ olan sebük-mağzân dahī bunun eserine gitmişdir.

Enʻum [أنعم]: Târik-i dîn olan hezele-i rezîlenin biri de Tayy kabîlesinde Enʻum nâmıyla meşhûr ve müteʻârif olan herîf-i şekāvet-elîfdir ki Yeğūs nâmında olan putu ilâh ittihāz eylemiş olduğundan, feth-i Kâʻbetullâh senesine kadar nâsın ona ibâdet etmelerine sebeb olmuşdur.

Bu sanemi Tayy b. Üded b. Mâlik b. Mezhic b. Âd kabâ'ilinden Cüreş ahâlîsi dahī maʻbûd edinmişlerdir.

Cüreş: Yemen'de bir ülke adı olup Yeğūs'u maʻbûd edinmiş olan Benî Mezhic, mahall-i mezkûrda ikāmet ve ol put-ı menhûsa ibâdet ederler idi. **[411]**

Havlân sekenesi de Ammu Enes[533] isminde bir putu ilâh ittihāz etmişler idi.

Havlân: Havlân b. Amr b. el-Hâfi b. Kudāʻa'nın ve bir rivâyetde, Havlân b. Amr b. Mürre[534] b. Üded b. Zeyd b. Mihsaʻ b. Amr b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe'nin ve baʻzı kavle göre, Havlân b. Amr b. Saʻd

533 [Metinde «غم أنس» (Gammu Enes) şeklinde zikredilmekle birlikte, mûteber kaynakların kimisinde «عم أنس» (Ammu Enes), kimisinde ise «عميانس» (Umyânis) şeklinde zikredilmektedir. Meselâ bkz. İbn Saʻd, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, I, s. 245; İbn Hişâm, *Sîretü'n-nebeviyye*, I, s. 75.]

534 [Metinde sehven «برة».]

el-Aşîre b. Mezhic b. Âd'ın sülâlesinden münteşir olan kabâ'il efrâdının sâkin oldukları memâlikin ismidir.

Bu memâlikde sâkin olan ahâlî, Ammu Enes'e o kadar sıdk u ihlâsla perestiş ve ubûdiyyet ederlerdi ki hayvânlarından, ekinlerinden birer sehim ayırıp Ammu Enes arz u takdîm etmedikçe, bereketin munkatı' olacağına i'tikād ederler idi.

Hemdân: Cemâdâta ibâdet edenlerin birtakımı da arz-ı Hemdân'da ikāmet eden Hemdân[535] kabîleleridir. Sekbân vezninde, Hemdân bir kabîle ismi olup bu kabîle efrâdı sahrâ-yı Hemedân'da rekz-i hıyâm-ı ârâm ve zuhûr-ı nûr-ı nübüvvete değin Hayevân karyesine rekz edilmiş olan Ye'ûk nâmındaki put-ı kebîr-i menhûs perestişine ihtimâm eylediler.

Zü'l-kelâ': Tebdîl-i dîn edenlerin biri de Zü'l-kelâ'-ı Himyerî'dir. Zü'l-kelâ', arz-ı Yemen'de kâ'in Himyer nâm mahalde ikāmet ve Nesr ismiyle müsemmâ bulunan puta arz-ı perestiş ve ubûdiyyet ederdi.

Himyer, dirhem vezninde olarak San'â-yı Yemen'in cânib-i garbîsinde vâki' **[412]** bir mevkı'-i meşhûr adıdır. Gerek buranın ve gerek etrâfında bulunan umûm nevâhî ahâlîsinin kâffesi, arz-ı Sebe'den Belha' nâm mevkı'de merkûz olan Nesr-i sâlifü'z-zikre taparlar idi.

Ehl-i Yemen ile Himyerîler Nesr'e perestiş eyledikleri gibi San'â-yı Yemen'de vâki' Rüsâm [رثام] ismindeki put-hâneye dahī gidip gelirler idi. Ve'l-hâsıl akvâm-ı Arab'dan her kabîle ve cemâ'at, makarrında ve bi'l-hāssa her hayme ve hānede birer sanem bulundurur ve sefere gidip gelseler işbu sanemleri ziyâret ederler idi. Bir yere gidecek olsalar gidip putları ziyâret ve avdetde her şeyden evvelce put-hâneye azîmet ile arz-ı tezellül ve iftikār ederler ve bu sanemleri mess etmedikçe hānelerine girmezler idi.

---

535 Hemdân, sekene-i Yemen'den büyük bir kabîlenin ismi ise de "Hemedân" yazıldığı takdîrde, Hemedân b. el-Fellûc [الفلوج] b. Şâm'ın Irâk-ı Acem'de binâ eylediği beldenin ismi olur.

İşte ol zamân-ı fetret-nişânda, Kureyşîlerin birazları Amr b. Luhayy'ın arz-ı Belkā'dan getirip cevf-i Kâ'be'ye rekz eylediği Hübel'e ve onları görenler dahī Kâ'be-i mu'azzama ile zemzem-i şerîf kuyusu yakınında merkûz olan İsâf, Nâ'ile'ye ibâdet edip etrâflarını devr u tavâfla kurbân keserlerdi.

Kâ'be-i mu'azzama ile zemzem kuyusu yanında [merkûz][536] olan İsâf, Cerâhime tavâ'ifinden Bağy'ın ve alâ-kavlin Ya'lâ'nın ve bir rivâyetde Buğā'ın yâhūd Amr'ın oğlu; Nâ'ile dahī akvâm-ı Katūrâ'dan Dîk'in yâhūd Zeyd b. Cürhüm'ün ve alâ-kavlin Süheyl'in veyâ Zi'b'in ve bir rivâyete göre Amr b. Zi'b'in kızı idi.

Abdullâh b. Abbâs –*radıyallâhu anhümâ*–dan nakl olunan habere göre, İsâf ile Nâ'ile arz-ı Yemen'de yek-diğere ta'aşşuk ederek akvâm-ı Cerâhime'nin azgınlığı esnâda alâ-tarîkı'l-hac Mekke-i mükerreme'ye azîmet ile birgün dâhil-i Beytullâh'a girdiler ve derûn-ı feyz-meşhûn-ı Kâ'betullâh'ı hâlî görüp cimâ' ve alâ-kavlin civâr-ı Kâ'betullâh'da irtikâb-ı zinâ eyledikleri cihetle hasbe'l-hikme taş olduklarından, **[413]** ehl-i Mekke bunları hāric-i Kâ'be'ye ihrâcla ibret-i mü'essire olmak, ya'nî bu efkârda bulunanlar terhîb olunmak içün İsâf'ı Cebel-i Safâ, Nâ'ile'yi de Merve Dağı üzerine dikip teşhîr eylediler idi. Ba'de-müddetin bunların ne sebeb üzerine taş oldukları hātırdan çıkmış ve bu azgınlık esnâsında Amr b. Luhayy dahī hükûmet-i Hicâziyye zimâmını ele almış olduğundan, beyne'l-Arab sâlifü'z-zikr Hübel'in ulûhiyyeti tasdîk olundukdan sonra, Amr-ı müstehakku'l-cemr, İsâf ve Nâ'ile'den birini Kâ'be-i mu'azzama ve birini de Bi'r-i Zemzem-i mükerrem yanına, ya'nî Beyt-i şerîf ile zemzem-i latîf kuyusu aralığına rekz etdirip Mekke ahâlîsinin, bunlara dahī arz-ı perestiş ve ubûdiyyet etmelerini emr u i'lân eylemişdir.

536 [Metinde "mezkûr".]

Câhiliyye-i Arab, ol vakit sâlifü'z-zikr İsâf ile Nâ'ile'ye tapınırlar ve etrâf u havâlîden vârid olan hedâyâyı li-ecli't-teberrük İsâf ve Nâ'ile'nin arasına ta'lîk ederler ve hattâ tavâfa İsâf'dan bed' ile Nâ'ile'de bi'l-itmâm, tavâfın ibtidâ vü intehâsında hacereyn-i mezkûreyni bûs u istilâm eylerler idi.

﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِن شَعَآئِرِ اللهِ﴾[537] âyet-i kerîme-i celîlesi, zuhûr-ı İslâm'da ehl-i îmânın bunların beyninde tavâfı kerîh görmeleri üzerine nâzil olup bu husūsda "harec"[538] olmadığı fermân verilmiş ve feth-i Mekke-i mükerreme günü, bunlar dahī Kâ'be-i mu'azzama etrâfında bulunan esnâm-ı sâ'ire ile berâber pâre pâre edilmişdir.

Kureyşîlerden birtakımlarıyla Milkân b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar'ın evlâd ü ahfâdından ibâret olan kabîleler, Benî Kinâne yurdunda vâki' Sa'dü's-sahre denilen puta ve Devs b. Adnân b. Abdullâh b. Zehrân b. Kâ'b b. el-Hâris b. Kâ'b b. Abdullâh b. Mâlik b. Nadr b. el-Esed b. el-Gavs evlâdından, Amr b. Humeme ed-Devsî kabîlesi de arz-ı Devs'de Has'am ve Becîle **[414]** kabîleleri efrâdı ile Zü'l-halesa[539] isminde bir puta ve Benî Kinâne kabâ'ilinden ba'zı cemâ'at ile Kureyşîlerden bir tâ'ife dahī Mekke-i mu'azzama hāricinde kâ'in Batn-ı Nah-

---

537 ["Şüphe yok ki Safâ ile Merve Allah te'âlâ'nın şeâirinden (merâsim-i dîniyyesinden)'dir." Bakara, 2/158.]

538 [Haram ve günâh mânâsındadır.]

539 Zü'l-halesa, efrâd-ı Arab'dan bir âdemin ismidir. Bu âdemin babasını öldürdüler idi. Zü'l-halesa, babasının katlinden kan da'vâsı edeceği sırada ezlâm oklarıyla tefe"ül etmiş ve oklar da'vâ etmemesini emr eylediğinden;

لو كنت يا ذا الخلص الموتورا
مثلي وكان شيخك المقبورا
لم تنه عن قتل العداة زورا

[Ey Zü'l-halesa! Benim gibi intikam sâhibi olsaydın, ve baban da benimki gibi öldürülmüş olsaydı, sen beni düşmanlarımı öldürmekten alıkoymazdın.] manzūmesini îrâd edip da'vâsından vaz geçmişdir.

Hazret-i Peygamber, Zü'l-halesa put-hānesini Cerîr b. Abdullâh Becelî *–radıyallâhu anh–*a hedm etdirdiler.

le mevkı'inde Sa'd b. Zālim'in tertîb eylediği Uzzâ'ya ibâdet ve sanem-i mezkûrun mahfûz olduğu hāneye hizmet eylemek içün hulefâ-yı Ebû Tālib'den Süleym b. Mansūr b. İkrime b. Hasafe b. Kays b. Aylân'a müntehî olan Benî Şeybân kabîlesi efrâdına tevcîh-i mansıb-ı tevliyet eylediler.

Uzzâ'yı ta'rîf eden müverrihlerin birtakımı, "Uzzâ, şecere-i azīmedir"[540] ve bir kısmı, "Beytü's-sanemdir" ve birazları da "Bir put-ı a'zamdır"[541] dediler.

Şecere-i azīme olduğunu iddi'â edenlerin kavline göre, Benî Gatafân ser-kabîlesi Sa'd b. Zālim[542] birgün Mekke'ye gidip Beyt-i mu'azzam'ı ba'de't-tavâf, Mekke ahâlîsinin Safâ ile Merve arasında sa'y etdiklerini görmüş ve buna hased ederek Mescidü'l-Harâm kumluğundan üç aded ve Safâ ile Merve dağlarından dahī birer aded taş alıp Benî Gatafân'ın makarr-ı karârı olan Batn-ı Nahle'ye avdet ile Safâ'dan aldığı taşı bir mahalle ve Merve'den aldığını onun karşısına dikip Harem-i şerîf taşlarını da bu iki taşın arasında bulunan şecereye dayamış idi. Ba'dehû **[415]** başına toplanmış olan haşerâta hitāben, "Ey benim kavmim! Ehl-i Mekke, Kâ'be'yi tavâf ve Safâ ile Merve beyninde sa'y edip gerek Kâ'be'nin ve gerek Safâ ile Merve'nin ulûhiyyetlerini ikrâr ve i'tirâf ediyorlar" nutkunu bi'l-îrâd, eliyle getirdiği ahcâra işâret edip "Bunun biri Safâ ve diğeri Merve ve şu ağaç da bizim Kâ'be'miz olsun! Min-ba'd bunları ma'bûd ittihāzıyla kendilerine tā'ât u ibâdât edelim" diyerek Gatafânîleri perestiş-i Uzzâ'ya sevk u iğrâ eylemiş olması üzerine, Gatafânîler re'y-i sahīf-i Sa'd'ı hüsn-i telâkkī ve kabûl ile sedânetini Süleym b. Mansūr b. İkrime b. Ha-

540 Bu rivâyet sahîh olup inde'l-ekser kabûl olunmuşdur.

541 Put olduğunu iddi'â edenlerin kavline göre, bunun bozuntusu el-yevm Tā'if hisārının hāricindedir ki Tā'if hisārı hāricinde el-yevm birtakım esnâm bozuntuları vardır.

542 Sa'd'ın pederi Fezâre'dir. Lâkin birâderinin ismi "Zālim" olduğundan, o nâmla mükennâdır.

safe b. Kays b. Aylân evlâdından Benî Şeybân'a ihâle ederek, Asr-ı sa'âdet'e kadar perestiş-i Uzzâ'ya devâm eylediler ve bu şecerenin etrâfına bir de ebniye kurup Uzzâ'yı dâhil-i sakfa aldılar ki bu ağaç nemire ıtlâk olunan şecere cinsinden olup Gatafânîler derûnuna hulûl etmiş olan şeytāndan istimâ'-ı savt ile arz-ı tā'at u ibâdetde izhâr-ı ihlâsī ve ta'assub ederler idi.

Bu ta'rîfe göre Uzzâ, Benî Gatafân kabîlesi makarr-gâhında nemire ağacı üzerine kurulmuş ve inde'l-ba'z diğer bir mahalde üç aded büyük şecere fevkıne bünyâd edilmiş olan bir put-hāneden ibâret olup buna ibâdet ve perestiş edenler, esvât-ı muhtelife istimâ' ederler idi.

Hālid b. Velîd hazretleri, 8'inci sâl-i hicret ramazānında mezkûr şecereyi kam' u kal'e me'mûr olmuş idi. Esnâ-yı kat'da derûn-ı dûzah-nümûn Uzzâ'dan bir acûze-i bed-manzar, uryân nümâyân olup saçlarını yolmağa ve hādim-i put-hāne dahī nevha vü na'ra urmağa başladı ise de Cenâb-ı Hālid acûze-i merkūmeyi ba'de'l-i'dâm zikr olunan şecereyi kökünden çıkarıp mahv u bî-nâm eyledi.

Ol vakitler Tā'if'de mütevattın bulunan Benî Sakīf'in ma'bûdu Menât denilen put olup bunun hādim-i put-hānesi, Benî Mu'attib kabîlesi idi. **[416]** Menât-ı mezkûr, Müşellel denilen dağın sâhil cihetinde kâ'in Kudeyd nâm mevkı'in etrâf u nevâhîsinde bulunan ve onlara arz-ı muvâfakat ve teba'iyyet eylemiş olan ehl-i Yesrib'le Evs ve Hazrec kabâ'ilinin dahī ma'bûdları idi.

Müşellel, "mu'azzam" vezninde bir cebelin ismi olup Kudeyd-i sâlifü'z-zikre bu dağdan inilir. Diğer bir kavle göre Müşellel, Kudeyd'e mukābil olan yokuşun adı olup sanem-i mezkûr, o yokuşun üzerinde mansūb idi.[543] Âhar bir kavle göre de Menât, azīm bir sahre olup Hüzeyl ve Kudā'a kabâ'iliyle Benî Sakīf akvâmı ale'l-cümle buna taparlar ve etrâfında kurbânlar keserek tavâf ve ziyâret eylerler idi.[544] Sa'd b. Zeyd el-Eş-

---

543 İmâm Semhûdî, bu kavli tasdîk etmişdir.

544 İnde'l-ekser bu rivâyet musaddak olmağla, kabûle akrebdir.

helî hazretleri, feth-i Mekke senesi Menât-ı sâlifü'z-zikri kırıp harâb etmişdir. Menât'ın dahī batnından bir acûze-i siyeh-çehre-i uryân zāhir ve nümâyân olup saçlarını yolarak nevha vü feryâd etmiş ve sînesini döğerek bağırıp çağırmış ise de Cenâb-ı Sa'd, hem görünen acûzeyi katl ü i'dâm etmiş ve hem de mezkûr sanemi hezâr-pâre edip avdet eylemiştir.

İnde'l-ba'z, Menât ile Lât ve Uzzâ, Kâ'be-i mükerreme dâhilinde ve Hübel dahī yukarıda defe'âtle zikr olunduğu üzere, Beytullâh'ın mahzenü'l-hedâyâsı içinde idi. Lât, "lett-i sevîk"den ism-i fâ'ildir. Zamân-ı Câhiliyye'de hac mevsimleri lett-i sevîki, ya'nî "sevîki yağ ile keşkek yapıp hüccâca it'âm etmeği" mu'tâd **[417]** edinmiş olan bir racülün sūretidir. Racül-i merkūma, o san'atı i'tiyâdından içün Lât ıtlâk olunmuş idi. Sonraları Benî Sakīf'den bir kabîle re'îsi, racül-i merkūmun sūretini yapıp ebnâ-yı kabîlesiyle berâber tapındı.

Benî Sakīf'in Lât ismini verip ilâh ittihāz etdikleri put, bir kavle göre –ki bu kavl Lât hakkında rivâyet olunan akvâlin en sahîhidir– sūret değil, Benî Sakīf'in sâkin olduğu yer, Tā'if'de bir kaya[545] olup devr-i Câhiliyye'de zengin bir âdem bu kaya üzerinde dükkân açıp yağ satar ve mevsim-i hacda satdığı yağ ile keşkek pişirip hüccâcı it'âm eyler idi. İşte bu âdemin o kaya üzerinde "lett-i sevîk" etmesi, o kayanın Lât ıtlâk edilmesine sebeb olmuşdur.

Bir müddet sonra bu âdem yağ satmağı terk ile mezkûr kayanın üzerinde oturmaz oldu ve Amr b. Luhayy dînsizi, Benî Sakīf'i zikr olunan kayanın yanına celble, "Lât, ya'nî burada yağ ile keşkek tabh ve tevzî'ini i'tiyâd eylemiş olan racül, işbu sahrenin içine girdi. Artık buna tapınmalıdır" dedi. Sakīfliler dahī Amr'ın sözünü sahîh olmak üzere telâkkī edip tapınmağa başladı. Amr b. Luhayy, "Ey Benî Sakīf; Rabbiniz, Lât ile Tā'if'e bürûdet ve Uzzâ ile Tihâme'ye harâret vermekdedir!" diye Tā'iflileri iğfâl eder idi.

---

545 Bu kaya, el-yevm Tā'if beldesi dâhilinin cihet-i garbiyyesinde mevcûddur.

İnde'l-ba'z, Lât, "lâh"dan muhaffef olarak ilâh ve ma'bûd ma'nâsınadır. Benî Sakīf zu'munca, "vesîle-i kurb-i ilâhî olacak bir sanem" demekdir. Müşrikîn-i Arab, ihticâb yâhūd irtifâ' ma'nâsını murâd ile her bir saneme Lât ıtlâk ederlerdi. Bu i'tibârla "ma'bûd" demekdir.

Gerek Lât ve gerek Menât ve Uzzâ'nın ve zemzem-i mükerrem nezdinde **[418]** merkûz olan İsâf ve Nâ'ile'nin cümlesi, Câhiliyye-i Arab vaktinde Mekke ahâlîsinin tapındıkları âlihe-i bâtıladan olup feth-i Mekke rûz-ı nusret-bürûzunda bunların kâffesi pâre pâre edilmiş ve en büyükleri olan Hübel dahī Harem-i şerîf'in hîn-i tevsî'inde Bâbü's-Selâm hāricine bırakılmış olduğundan ayaklar altında kalarak,[546] mürûr-ı zamânla bî-nâm u nişân olmuşdur.

Nakl olunduğuna göre, feth-i Mekke rûz-ı müşrik-sûzunda Kâ'betullâh'ın dâhil ve hāricinde merkûz 360 aded sanem bulunup bunların her birisi tunçdan döğülmüş kürsîler üzerine oturdulmuş idi.

Serdâr-ı enbiyâ *–aleyhi akve't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri, her birine asā-yı şerîfeleriyle işâret ederek, birer birer cümlesini yere düşürüp pâre pâre etdiler. Bir hâlde ki herhangisinin yüzüne işâret buyurulduysa arkasına ve herhangisinin arkasına işâret olunduysa, yüzü üstüne düşmüşdür.

Nâ'ile parçalandığı vakit, derûnundan çıplak bir acûze-i rû-siyâh çıkıp nevha vü feryâda başladı ve Sultān-ı dîn *–aleyhi selâmullâhi'l-mu'în–* efendimiz hazretleri, "Müşriklerin tapındığı Nâ'ile işte budur. Fî-mâba'd kendisine ibâdet olunmayacağına izhâr-ı ye's ü hayf ediyor" diye ashâb-ı kirâma gösterdi. Koca şeytān bu sırada sabr edemeyerek acı acı bağırıp şeyâtīn-i sâ'ireyi başına topladı.

---

546 Ânifen dahī ta'rîf olunduğu üzere, ayak altında kalan put Hübel dedikleri put olmayıp diğer bir sanem olması maznûndur.

İhtār

Şeytānın bundan evvel iki def'a daha feryâd eylediğini nakl ederler. Biri, min-kıbeli'r-Rahmân kendisine la'net olunduğu ve diğeri Mekke-i mükerreme'de İmâmü'l-enbiyâ *–aleyhi efdalü't-tehâyâ–* efendimiz hazretlerinin ilk def'a namâz kıldığı günlerdir. **[419]**

İmâm Şâfi'î'nin nakl ü beyânına göre, gürûh-ı şeyâtīnden ancak iki şeytān şeref-yâb-ı devlet-i îmân olmuşdur. Bunların biri Âhir zamân nebîsi'nin karîni, diğeri dahī Hazret-i Nûh *–aleyhi's-selâm–*ın mülâzımı[547] idi. (İntehâ)

Lâhika

Birinci vecheden bu sahîfeye gelinceye değin, münâsebet geldikçe cinne, şeytāna dâ'ir ba'zı bahisler, hikâyeler yazıldı ve ba'zılarının vakt-i Câhiliyye putlarına hulûl ile âsumândan aldıkları ahbâr-ı gaybiyyeyi, putları ilâh ittihāz edenlere esnâm u evsân lisânından olarak ihbâr etdikleri söylenilip tenvîr-i müdde'â zımnında birtakım hikâyât-ı merviyye-i mevsûka delâletiyle putlardan işidilen ebyât, müsecca' kelimât dahī sebt ü imlâ edildi.

Ashâb-ı fazl u îkān içün cinnin, şeytānın vücûdunu ve bunların hâl ü şânını ta'rîf ve isbâta hâcet yok ise de *Mir'âtü'l-Haremeyn*'i avâmm-ı nâs dahī nazar-gâh-ı mütāla'aya alacağından, burada cinnin, şeytānın vücûdundan ve bunların hâl ü şânından, burada bir parça ma'lûmât i'tāsı vecîbeden add edildi.

Şöyle ki:

Ey kāri'în-i kirâm! Cinlerin, şeytānların vücûdunu istiğrâb ve onlara nisbet edilen vukū'ât u hikâyâtı isti'câb etmemelidir. Şeytānın, cinnin vücûdu, Kur'ân-ı kerîm'le müsbetdir. Yazılan hikâyelerin, putlardan işi-

547 "Cin" bahsinde buna dâ'ir tafsīlât vardır.

dildi denilen şi‘rlerin, mukaffâ sözlerin sıhhati, ashâb-ı kirâm hazerâtının ihbâr ve şehâdetleriyle musaddakdır. Bu iki tâ'ife istedikleri şekl ü sûrete girmek iktidârını hâ'izdirler. Her lisânla telaffuz ve tekellüm ederler. Seslerini insân sesine benzedirler. İnsânı iğfâl ve nice desîseler ızlâl ederler. Bunların kabîleleri, aşîretleri yek-diğere karşı müşâteme vü muhârebeleri vardır. Nebiyyü's-sakaleyn efendimiz hazretlerinin bi‘setlerine kadar âsumândan istirâk-ı havâdis ederler idi. Sonradan memnû‘ oldular. **[420]** Ba‘zı havâss-ı kirâma müsahhar olurlar ise de onlar ile mücâleset ve musâhabet, müstelzim-i kibr ü nahvet olur.

Hazret-i Muhyiddîn *Fütûhât*'ında ve Abdülvehhâb-ı Şa‘rânî esrâr u hafâyâ-yı hikemiyyeyi şâmil olan mü'ellefâtında, bu mes'eleye dâ'ir pek çok hakāyık yazmış olduklarından, biz ehl-i mütâla‘ayı hakāyık-ı mebsûtaya kesb-i vukūf u ıttılâ‘ içün birçok kitâba mürâca‘at külfetinden kurtarmak fikr ü niyyetiyle o hakāyıkı *Mir'ât*'ın bu sûretine nakl ü zeyl etdik.

Kutb-i samedânî Şeyh Abdülvehhâb-ı Şa‘rânî hazretleri, eser-i hâmeleri olan *Yevâkīt u Cevâhir* nâm kitâb-ı müstetâbın cin tâ'ifesinin vücûdu ve onlara inanmanın vücûbu zikrinde buyururlar ki; Cin tâ'ifesinin vücûdu, halefen-an-selef musaddak ve Kur'ân-ı kerîm'le kütüb-i münzele-i sâ'ire şehâdetiyle müsbetdir. Bu tâ'ife, mahlûk-ı nâtıkdır. Ekl ü şürb ederler; evlenirler, doğururlar.

Şeyh Ebû Tâhir Kazvînî der ki:

Cinnin vücûduna delâlet eden şey, onların âsâr-ı hafiyyelerini halkın tahayyül etmesidir. Mu‘tezile fırkası, cinnîlerin vücûdunu inkâr edip "Onlar dühât-ı nâsdan; şeytânlar, merede-i halkdan ibâretdir" diyerek, cinnîlerin vücûd u evsâfını şâmil olan Kur'ân-ı refî‘u'ş-şân nassını redd eylediler.

Su'âl: Umûm-ı halk kaç asıldandır?

Cevâb: İmâm Mâverdî'nin dediği üzere, dört asıldandır.

Onlar da su, toprak, havâ, âteşdir. Havâ ile âteş halkdan hafî ve su ile toprak zāhir olup âteş, ma'lûm olduğu vechile nûr ile şu'le **[421]** ve dumanı hâvîdir. Nûr, mahz-ı ziyâ; duman, mahz-ı zulmet; şu'le, mâric-i mutavassıt, ya'nî mahz-ı şer'dir. Hakk te'âlâ, cinni âteş mâricinden yaratdığı cihetle, cinnin nûriyyet tarafından melâ'ikeye, zulmet ve duman tarafından şeyâtīne intisâbları ve binâ'en-aleyh cinnîlerin mutī'leri, âsīleri, mü'minleri, kâfirleri vardır.

Kur'ân-ı kerîm'de [548]﴿وَالْجَآنَّ خَلَقْنَاهُ مِن قَبْلُ مِن نَّارِ السَّمُومِ﴾ vârid olmuşdur. Bu âteşde ihtilâf olunup ba'zıları güneş ve ba'zıları yıldırım âteşidir dediler.

İblîs bahsine nakl-i kelâm edelim. İblîs, melâ'ikeden midir, yoksa cinden midir? Bu mes'elede dahī ihtilâf olundu. Bir fırkaya göre iblîs, ibtidâ rûy-i zemînde istikbâr eden cin tā'ifesinden idi. Melâ'ike, bunlara sell-i şemşîr ve iblîsi esîr edip semâya getirdiklerinden, melâ'ike hükmüne girdi. Şimdi, "İblîs, hem cinden, hem melâ'ikedendir" denilse sahîh olabilir. Bir fırkaya göre, fi'ilen cinden, nev'an melâ'ikeden ise de fi'ili i'tibâriyle kâfirîndendir.

İmâm Mâverdî, *Nübüvvet* adlı kitâbında, akvâl-i münkirîni nakl ederek, "Hallâk-ı kâ'inât hazretleri, insânlarla deve kuşlarını ve yırtıcı hayvânlarla âdî kuşlar ve haşerât gibi sekene-i bahr u berri su ile çamurdan yaratdı ve kurbağa ile balık gibi su içinde yaşayanları su otundan halk eyledi. Bu dört asıldan halk edilmiş olan dört cins iki kısım olup işbu ecnâs-ı erba'anın ikisi, iki asıllarının su'ûdu içün sā'ideyn (ya'nî melâ'ike, cin) ve ikisi de iki asıllarının hübûtu içün hayvânât-ı bahr u berrden ibâret olan hâbitayndır" **[422]** dedikden sonra, bu sözler kendi tarafından söylenilmiş kelimât cümlesinden olmadığını ve bunları söylemekden maksadı, hasmı kendi kelâm ve iddi'âsıyla ilzâm u iskât etmek olduğunu beyân ile i'tizâr etmişdir.

---

548 ["Cin tâifesini de evvelce bir dumansız ateşten yaratmıştık." Hicr, 15/27.]

Şeyh Ebû Tāhir *–rahimehullâh–* yine demişdir ki:

Bu cinlerin herhangi biri, sūret-i tamâm oldukda, onun kudret-i ilâhiyye ile sūret-i asliyyesi zâ'il olup aslına müşâbeheti olmayan bir şekl-i diğer ile teşekkül eder.

İnsân nasıl ki su ile çamur ve toprak sūretini gayb edip "et, kemik, deri" olmuş ve yırtıcı hayvânlarla kuşlar ve sâ'ir hayvânlar birbirine benzemez eşkâl-i muhtelifeye girmiş ise melâ'ike ile cin ve şeytānların cesedlerinden havâ sūreti zâ'il olarak Mükevvin-i âlem-i masnû'ât *–celle şânuhû–* hazretleri, onları kendilerine mahsūs latīf hey'etlere koymuşdur. Onun içün bunlara "mahlûkāt-ı rûhâniyye" denir.

Mahlûkāt-ı rûhâniyye, birbirinden temeyyüz içün kendilerine lâyık eşkâl-i mahsūsa ve suver-i latīfeye mâlik iseler de ﴿وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلاَّ هُوَ﴾[549] nass-ı celîlinde ta'rîf ve ihbâr buyurulduğu üzere, onları Hallâk-ı âlem'den gayrı kimse bilemez.

Suver-i mezkûre tenevvü'ü ile berâber lâzım olup fakat her biri havâ ve riyâh derecelerinde rakīk u latīf olduklarından, onları bizim görebilmekliğimiz mümteni'âtdandır. Ba'zen ârızī birtakım eşkâl, ya'nî cisimlerini teşkîl eden havâyı ihtivâ edecek bir manzara ile enbiyâ vü evliyâya görünüp sonra yine zâ'il oldukları vardır. **[423]** Onların böyle istedikleri şekl ü sūrete girebilmeleri, bizim elbise giyişimize teşbîh olunabilir.

Ba'zen cevv-i havâda yeşillik, kırmızılık, sarılık gibi elvân-ı muhtelife ile mülevven "alâyim-i semâ" şeklinde olarak mürûr ederler. Nitekim Abdullâh b. Abbâs *–radıyallâhu anhümâ–* hazretleri, pederiyle mescid-i şerîfde iken Nebî-yi ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimizle Hazret-i Cibrîl'in sūretini yalnız kendi görüp keyfiyyeti Risâlet-me'âb efendimize arz etmiş ve Resûl-i muhterem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri "kendinin a'mâ olacağını ve fakat emr-i dînde Allâh te'âlâ ve tekaddes hazretleri, onu tefkīh ve muttali'-i te'vîl edeceğini" haber vermişdir.

---

549 ["… ve Rabbin ordularını ancak kendisi bilir." Müddessir, 74/31.]

Sübhânehu ve tekaddes hazretleri, onlara öyle bir keyfiyyet takdîr buyurmuşdur ki istedikleri suver-i muhtelife ile teşekkül etmek irâdesine mâlikdirler. Nitekim biz, istediğimiz vakit elbisemizin şekl ü sūretini tebdîle muktediriz. Elbise eşkâli bizim, suver eşkâli onların, müsahharıdır. Her bir mevcûd, müteşekkil olduğu şekle göre tasarruf edeceğinden, bizim ketf-i elbisemiz yün, dokuma, ipek gibi şeylerden ve onların latīf elbiseleri havâ, eşi"a mensûcâtındandır. Ma'a-mâ-fîh melâ'ike ile cinnin cisimleri havâdan daha rakīk, daha hafîfdir. Allâh te'âlâ hazretleri, bize her ne vakit melâ'ike vü cinni göstermek isterse havâya bir keyfiyyet-i mahsūsa i'tā ve istedikleri şekl ü sūrete girmelerini emr u irâde eyler de insânlar, onları girdikleri eşkâl ü suverde müşâhede eder.

Melâ'ike hakkında ﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنَاهُ رَجُلاً وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا يَلْبِسُونَ﴾[550] buyurulmuşdur. Meleğin hakīkaten insân olması hiçbir vakit mümkün olamaz ise de tekâsüf-i **[424]** havâ vâsıtasıyla insân kılığına girer. Çünki havâ serâb gibi tekâsüf eder ise rü'yeti mümkündür.

"Eğerçi ﴿إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ﴾[551] âyet-i celîlesinin ma'nâsı nedir?" denilecek olursa, "Hakk tarafından halk olundukları, sūret-i haysiyyetinden görülemezler ise de kelb, hirre gibi eşkâlde görülmeleri mümteni' değildir. Belki bu sūretlerde görülmesinin vukū'u ekserdir" cevâbı verilir.

Hazret-i Şeyh buyururlar ki:

Bunlardan biri, bir gece denesden sâlim olan kabîle köpeklerinden bir köpek şeklinde gelip bana tevhîde â'id yetmişden ziyâde mes'ele sorup cevâblarını istedi ve ferrâş onu, sahîh köpekdir zannıyla, mescidi su

550 ["Ve eğer O'nu (peygamberi) bir melek kılsaydık, elbette O'nu yine bir erkek (sûretinde) kılardık ve onları yine düşmüş oldukları şüpheye düşürürdük." En'âm, 6/9.]

551 ["Şüphe yok ki, o şeytan ve onun gürûhu sizi, sizin onları göremeyeceğiniz bir taraftan görürler." A'râf, 7/27.]

ve çamur ile yıkayıp temizledi idi. Ben onun îrâd eylediği es'ileyi, *Keşfü'l-hicâb ve'r-rân an vechi es'ileti'l-cân* ismiyle mevsûm olan kitâbımda hall etdim ki kitâb-ı mezkûr bir te'lîf-i latīfdir.

"Cinler, dünyâda olduğu gibi cennetde dahī bizden mahcûb olacaklar mı?" diye sorulur ise "Hayır! Cennetde hüküm mün'akisdir. Biz, dünyâda onları göremediğimiz gibi cennetde onlar bizi göremeyeceklerdir. Fakat biz, onları göreceğiz. Dünyâda onları bizden ba'zı havâs gördükleri gibi cennetde onların ba'zı havâssı da bizi göreceklerdir" cevâbı verilir.

Su'âl: Onların sesleri, girdikleri eşkâl ü suvere göre değişir mi, yoksa esvât-ı asliyyeleriyle mi kalır?

Cevâb: Onların sūretleri insân, behîm ve sâ'ir bir hayvândan herhangi sūrete girerler ise sesleri girdikleri sūret ü şekle göre değişir! **[425]**

Su'âl: Bizim sūretimize girerler ise her harfle bizim gibi telaffuz ve tekellüm edebilirler mi, yoksa edemezler mi?

Cevâb: Ba'zı hurûfda mutābakat ve ba'zında muhālefet ederler. Onların savtları bizim kâffe-i umûrdaki esvâtımıza müşâbih değildir. Zîrâ hurûf-ı kesîfemizin müstelzim olduğu intibâk ve salâbet, onların ecsâm-ı latīfesinde yokdur?

Su'âl: Onların hurûfu noksān olan kelâmlarını biz nasıl anlayabiliriz?

Cevâb: Onları anlamak, harflerimizin hakīkatiyle değil, misâliyle tekellüm eylediklerindendir. Eğer bizim harflerimizin hakīkatiyle söz söyleyecek olsalar ve bir kelimeden bir harfi eksiltseler, kelâmlarından hiçbir şey anlaşılmaz.

Su'âl: İnsânın gayrı bir sūretde iken kelâm-ı beşer ile tekellüm edebilirler mi?

Cevâb: Hiçbir mahlûk-ı rûhânî buna muktedir olamaz! Meğer ki âdet hark edilmiş olsun.

Su'âl: Yukarıda, "Cin, âteş mâricinden halk olundu; mâric ise muhtelit demekdir" denilmiş idi. Bu ihtilât ne oluyor?

Cevâb: Mâric, rutūbet-i mevâddı hâvî bir âteş-i mürekkeb olup şu'le husūlü bundandır. Şu'le ise havânın işti'âlinden ibâret olmağla, rutūbeti hâvî demekdir.

Su'âl: Cin, mâdem ki şeytānların şakī vü ba'îdi olanlardır, ism-i cins olan cânda niçün dâhil oluyorlar?

Cevâb: İsm-i cinsin bunlarda ibkā edilmiş olmasının vech ü sebebi, cânın **[426]** melâ'ike vü insân beyninde halk olunmuş bulunmasıdır. Cân ise unsurîdir. Tekebbür etmesinin sebebi de budur. Eğerçi hālis-i tabî'î bulunmuş olsa idi, unsur hükmünün ona galebesinden içün mütekebbir olmayıp melâ'ike gibi kalırdı.

Cân, öyle bir mahlûkdur ki neş'eti berzahīdir. Hicâb ve teşekkülü olduğundan, letāfet-i âteş cihetiyle ervâh-ı nûriyyeye bir vechi ve niyâbet tarîkıyle dahī diğer bir vechi olup Mâverdî merhûmun kelâmında işâret olunduğu vechile, remâd unsurundandır.

İnsânda kan mecrâsı gibi cereyân eder. Hâlbuki insân onu hiss edemez. Hazret-i Şâri'in tenbîhi olmasa idi, şeytānın mülâmeseten sadrımıza ilkā-yı vesvese eylediği, bizim içün mechûl kalırdı. Şeytānlar bize mücessem hâllerinden başka bir hâlde görünemezler ise de cândan daha ziyâde istitâr kuvvetine mâlikdirler.

Su'âl: Cesed ve cism lafızları arasında ne fark vardır?

Cevâb: Şeyh Muhyiddîn-i Arabî *–kuddise sirruh–* hazretleri, *Fütûhât*'ının 343'üncü bâbında demişdir ki:

Cism ile cesed beyninde fark vardır. Cism, ale'l-umûm görünür, görünmez; latīf, şeffâf veyâ kesîfdir. Cesed ise rûhânînin yakaza-i mümessilede suver-i ecsâmla zuhûr edenidir. Ba'zı da şibh-i ecsâm sūretinde idrâki nâ'ime-i zuhûr ile ona his verendir. Ma'a-hâzâ bunların hiçbirisi bi-nefsihî cism değildir.

Su'âl: Rü'yet ve müşâhede olunduğu hâlde, cin veyâ melek, göründüğü sūretin aynı mıdır?

Cevâb: Evet! Melek ve cin, hakīkaten kendisidir. Nitekim hurûf ve esvât vâsıtasıyla mesmû' olan kelâm, hakīkaten kelâmullâhdır. **[427]**

Birisine cinnin ta'rîfini sorup "Cin, nâtık ve havâ'î bir hayvândır. İstediği eşkâl-i muhtelife ile müteşekkil olur" cevâbını almışlardır.

Su'âl: Cinlerden Hakk te'âlâ'nın esmâ-yı ulyâsıyla insân tarafından edilen kasemi tasdîk etmeyen var mıdır?

Cevâb: İns hilâfına olarak, hepsi üzerlerine kasem edenin kasemini tasdîk ederler. Kendilerini redd etmeğe kādir değillerdir.

Şeyh Ebû Tāhir der ki:

Cin, ancak azâ'im ile mücâvebe eder. Azâ'im, eğer mecnûna okunacak olsa, güneş gibi cinnîlere bir şu'â' ilkā ederek, isyân edememek şartıyla onları itā'at etmeğe mecbûr eder. Hazret-i Süleymân –aleyhi's-salâtü ve's-selâm–a rîh müsahhar olduğu gibi cinnîler de müsahhar idi. Onlar öyle bir ecsâm-ı latīfedirler ki âteş-i potada eridilen gümüşe dâhil olup onu muztarib kıldığı gibi nev'-i benî Âdem'in ecsâmına girip muztarib ederler. Azâ'im kırâ'atinde mecnûnu muztarib kıldıkları ise ma'lûm olup «إِنَّ الشَّيْطَانَ لَيَجْرِي مِن ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ»[552] hadîs-i latīfi, bu kaziyyeyi muhbirdir.

Su'âl: Cinnin mükellef olduklarına nasıl delîl vardır?

Cevâb: ﴿وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْاٰنَۚ﴾[553] nass-ı celîli, bu bâbda delîl-i bî-adîldir.

Birgün bunlardan dokuz kişiyi Resûlullâh –*sallâ ve sellim aleyhi ve alâ âlihi'l-ilâh*– efendimiz hazretleri, bir hurma ağacı altında görmüş ve Abdullâh b. Mes'ûd'un etrâfına bir çizgi çizip "Buradan dışarı çıkma" emrini vermişdir.

552 ["Şüphesiz şeytan Âdemoğlunun bedeninde, kanın bedende dolaştığı gibi dolaşır." Buhārî, III, s. 50, hadis no: 2039; Ebû Dâvûd, IV, s. 367, hadis no: 4721; Tirmizî, III, s. 475, hadis no: 1172.]

553 ["Ve o zamanı da yâd et ki, cinlerden bir zümreyi Kur'ân'ı dinlemeleri için sana göndermiştik." Ahkāf, 46/29.]

Abdullâh b. Mes'ûd hazretleri der ki:

"Nebî-yi ins ü cân –*sallâ aleyhillâhü'l-mennân*– efendimiz hazretleri, bunların **[428]** münâza'asını fasl u muhâkeme ederken seslerini işidirdim. Sonra Efendimiz hazretleri onlara sûretü'r-*Rahmân*'ı öğredip tefâsîr-i şerîfede meşhûr olduğu vechile, namâz kılmalarını fermân buyurdular."

Su'âl: Cennete dühūl edeceklerine delîl var mıdır?

Cevâb: Evet! İbn Abbâs –*radıyallâhu te'âlâ anhümâ*– bu su'âle tesādüf eylemiş idi. Sekiz gün uğraşdıkdan sonra, ﴿لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ﴾[554] âyet-i kerîmesi, cinnin cennete dâhil olacaklarına delîldir" dediler.

Dahhâk, "Cin, cennete dâhil olup ins gibi a'mâliyle mücâzât görürler" demiş ve Süfyân ise îmânlarının sevâbıyla âteşden kurtulacaklarına ve fakat «كُونُوا تُرَابًا»[555] sırrına mazhar olacaklarına hükm eylemişdir.

Şeyh Ebû Tāhir'e göre, cinnin ekserîsi ﴿وَأَنَّهُمْ ظَنُّوا كَمَا ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَبْعَثَ اللّٰهُ أَحَدًا﴾[556] âyet-i celîlesinde beyân buyurulduğu üzere, ba'se i'tikād etmezler.

Su'âl: Onların istirâk-ı sem'den men'leri, Resûl-i ekrem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*– efendimiz hazretlerinin bi'setinden kıyâmete kadar bâkī kalacak mı, yoksa yalnız bir vakt-i mu'ayyene kadar mı?

Cevâb: Sahîhi, kıyâmete kadar memnû' olmalarıdır. Bu takdîrce, istirâk etdikleri ahbârı, şuhubun hark u ifnâsından içün bize îsāl ü ihbâr edemezler.

Su'âl: Şuhubun hakīkati nedir?

Cevâb: Bunda iki kavl vardır.

---

554 ["… kendilerine onlardan önce ne bir insan ve ne de bir cin dokunmamıştır." Rahmân, 55/56.]

555 [Toprak olun.]

556 ["Ve şüphesiz onlar da sizin zannetiğiniz gibi zannetmişlerdir ki, Allah hiçbir kimseyi peygamber göndermeyecektir." Cinn, 72/7.]

1. Şuhub, bir nûrdur ki şiddet-i ziyâsıyla müttehid olup cinni yakdıkdan sonra yerine avdet eder. **[429]**

2. Yıldız hey'etindedir. Semâ altından inip onları yakıp fakat dönmez.

Su'âl: Efvâh-ı nâsda söylendiği gibi iblîs, cinnin pederi midir?

Cevâb: İblîs, cinnin pederi değildir. Belki cinler, iblîsden evvel bulunmuşlardır. Fakat kendisi en birinci âsīdir.

Su'âl: İblîsin mertebesi nedir?

Cevâb: İblîsin mertebesi, insânlara hiss edemedikleri bir tarafdan kendilerini helâk edecek veyâ indallâh makāmlarını tenkīs edecek vesveseler vermekdir. Hakk te'âlâ bize bildirdiğine göre, iblîsin mü'min ve Rabbine mütevekkil olanların üzerine hiçbir tasallutu olmayıp Hazret-i Ehad'in ehadiyyetine müşrik ve takdîrinden gāfil olanlara mutasallıtdır.

Bunun vesvesesini sakınarakdan telâkkī edip teba'iyyet etmeyenler, onun desâ'is ü keydinden kurtulurlar. İblîs, o kadar desîse-kârdır ki insân bir desîsesine havâle-i sem' etmeyecek olur ise ona diğer bir vesvese daha ilkā eder ve râh-ı isyâna düşürmek ümîdiyle tebdîl-i mesâlikde devâm eyler.

İblîsin cümle-i desâ'isindendir ki kullara keşf-i sahîh ve ilm-i tâm getirir ve getiren kim olduğunu bildirmemeğe çalışır.

Desîselerinden biri de kullara diğer kulların ma'sıyetlerini keşf, gizli şeylerini hetk, avretlerini izhâr edecek nûr vermekdir. Bu desîseye uğrayan kul, kendini büyük bir dereceye nâ'il olmuş zann eder. Hâlbuki bu kuvvet, şeytānın atıyyesidir. Zîrâ onun sem'i, basarı şeytān olmuşdur. O kul, bu hâlde helâk pençesine düşmemek içün tövbeye mübâderet etmelidir.

Şeytānın ekser-i evliyâya hafî olan desîselerinden biri de ba'zen velînin kalbinde **[430]** zuhûr ile istimdâd etdiği yere dühūl etmekdir. Gâh

arş, gâh kürsî ve gâh semâya dühūl eder. Eğerçi Hakk te'âlâ'nın ilminde bu kulunu hıfz etmek sebkat eylemiş ise ona bu gibi şeylerin ilkā'ât-ı şeytāniyyeden olduğunu bildirir ve şeytānın sa'yi boşa çıkmış olur ve eğer Cenâb-ı Kibriyâ bu kulunu hıfz etmez ise *–ne'ûzü billâhi te'âlâ–* o kul, hâlikîn zümresine dâhil olur.

Su'âl: Şeytānın insâna olan tasallutu zāhirine midir, yoksa yalnız bâtınına mıdır?

Cevâb: Hazret-i Şeyh, *Fütûhât*'ının 383'üncü bâbında der ki:

Cin şeytānları, yalnız insânın bâtınına musallat olabilirler. İns şeytānları bunun hilâfındadır. Bunlar insânın hem zāhirine, hem bâtınına hükm ederler; cin şeytānları tarafından insânların zāhirine bir vesvese ve iğvâ vâki' olursa, ins şeytānları tarafından verilen niyâbet üzerinedir.

Su'âl: İblîsin düşmânlığı kimin hakkında key ziyâde ve şedîddir; Ebü'l-Beşer hakkında mı, yoksa onun zürriyyeti hakkında mı?

Cevâb: Hazret-i Şeyh, *Fütûhât*'ının 325'inci bâbında haber verdiğine göre, iblîsin benî Âdem'e olan düşmânlığı daha şedîddir. Zîrâ benî Âdem sudan halk olunmuşlardır. Su ise âteşin zıddıdır. Âdem'in iblîs ile yübs-i câmi'ası vardır. Birisi toprakdan, diğeri âteşden halk olunmuşdur. Toprak ile âteşin ictimâ'ı, su ile âteşin ictimâ'ı gibi değildir. Bunun içündür ki Âdem'e nâsıh olduğuna dâ'ir kasem verdiği vakit, Allâh te'âlâ tasdîk etmişdir. Enbiyâ-yı zî-şân, onun zıddı bulundukları ecilden ona inanmadılar.

Hakk te'âlâ, bu büyük düşmâna mukāvemet edebilmekliğimiz içün kalbimize şer'-i **[431]** şerîf tarîkıyle "basar-ı zâhir" makāmına kā'im olacak alâmetler verdikden mâ'adâ, âlem-i gaybda melekler dahī me'mûr ve ta'yîn buyurdu.

Su'âl: Ne ins ve ne de cinnî olmak üzere bir şeytānın vücûdunu haber verirler. Bu haber sahîh midir?

Cevâb: Evet sahîhdir! Şeytān, kâffe-i ahvâlinde her ne kadar hissî ise de ba'zen de ma'nevî olabilir. Bu da ins şeytānları ile cin şeytānlarının bir araya toplanıp birbiriyle muhābere etdikleri zamândır ki işte bu zamânda ne insî ve ne de cinnî olarak beynlerinde yeni bir ma'nevî şeytān peydâ olur.

Su'âl: Bu üç şeytānın farkı nedir?

Cevâb: Fark şudur ki ins veyâhūd cinnî şeytānlar, kulun kalbinde kendini Hakk te'âlâ'dan gayra teveccüh edecek ilkā'ât kapısı açarlar. Şeytān-ı ma'nevî, bundan ne iblîsin ve ne de başkasının kasd edemediği şübhe ve umûru istinbât eder.

Şeyh Muhyiddîn-i Arabî indinde, halk şeytānı dahī öyledir. Zîrâ ahâlînin hātırında mechûl olan bir şeyin tasdîkine tereddüd etmez. Şeytān, ba'zen ﴿وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا﴾[557] âyet-i kerîmesinin medlûlünce bir cesed-i insânî ittihāzıyla insânları iğvâ vü ızlâl vartalarına düşürmeğe çabalar.

Meselâ, gelip Hakk te'âlâ'nın emr etdiği evâmire muhālefeti ilkā ile uğraşırken, bu desîsenin kabûl edilmeyeceğini görür ise "Cenâb-ı Hudâ seni mu'âheze etmez" diye aldatmağa başlar. Bunda da felâh bulamayacağını hiss eder ise hüsn-i zan vesvesesiyle der ki:

"Eğer sen, Hakk te'âlâ'ya bir hüsn-i zan kesb edersen, seni mu'âheze etmez. Zîrâ gerek itā'atde ve gerek isyânda, sen onun kulusun. Allâh te'âlâ bir şeyi hem yapar, hem de takdîr eder." **[432]**

Şeytān, mü'min olan kimsenin hiçbir te'vîl ve tezyîne istinâd etmeksizin, Hakk te'âlâ'ya isyân etmeyeceğini pek a'lâ bilir. İblîsin vesvesesi bulunmaksızın mü'min içün eğer isyân etmek mümkün olsa idi, Cenâb-ı Kibriyâ şeytānı bulundurmazdı. Hazret-i Şeyh, buna dâ'ir *Fütûhât*'ın 383'üncü bâbında pek çok tafsīlât vermişdir.

---

557 ["… ve tahtının üzerine bir ceset olarak bıraktık …" Sād, 38/34.]

Su'âl: Cin ne sūretle tenâküh eder?

Cevâb: Cinnin sūret-i tenâkühü, çömlek fırınından çıkan dumanların birbirine tedâhülü kabîlindendir. Birbirine tedâhül ederken şahseyn-i mütenâkiheyn mütelezziz olup hamlleri hurmanın telkīhına benzer ki mücerred koku iledir.

Su'âl: Cinlerin insânlar gibi kabîleleri, aşîretleri var mıdır?

Cevâb: Hazret-i Şeyh, *Fütûhât*'ının 9'uncu bâbında demişdir ki:

"Evet! Kabîleleri, aşîretleri vardır. Beynlerinde büyük büyük muhârebeler vukū' bulduğu olur. Gördüğümüz, bildiğimiz kasırgalar, onların muhârebâtından hâsıl olur. Ba'zen muhârebe eden kabîleleri, müsādeme vakti rûzgârın seyr-i tabî'îsine mâni' olarak, toz-toprakdan kasırga husūle getirir. Lâkin her kasırga bu sebebe müstenid değildir."

Su'âl: En evvel şeytān ismi kime verilmişdir?

Cevâb: Hâris nâmında bir kimseye verilmiş idi. Bu Hâris âsī oldukda, Hakk te'âlâ tarafından tard olunmuş ve kâffe-i şeyâtīn ondan tenâsül etmişdir. Fakat Hâme b. el-Heym b. Lâkīs b. İblîs[558] gibi îmâna gelenleri, cinlerin mü'min sınıflarına iltihâk etmiş ve küfürde sebât edenleri, şeytānlıkda kalmışdır. **[433]**

Hikâyet

Cin tâ'ifesinden, enbiyâ-yı izām *–alâ nebiyyinâ ve aleyhimü's-salâtü ve's-selâm–* efendilerimiz hazerâtının birçoğuyla mülâkāt şerefine mazhar olan cinler vardır.

Enes b. Mâlik *–radıyallâhu anh–*dan nakl ü rivâyet edilen habere göre, bunlardan biri Resûlü's-sakaleyn *–sallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretlerine âşikâre gelip kendisine Kur'ân-ı kerîm ta'lîm buyurulmasını ricâ eylemişdir.

558 [Metinde «الهام».]

Cenâb-ı Enes, bu vak'ayı nakl ederken demişdir ki:

“Birgün Peygamber-i zî-şân *–aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-mennân–* efendimiz hazretleriyle Medîne-i münevvere şehr-i mukaddesi civârında gezerdik. Karşımızda ihtiyâr bir âdem zâhir olup bizim bulunduğumuz cihete gelmeğe başladı. Meğer bu âdem, insân şekline girmiş bir cin imiş. Server-i sütûde-siyer *–aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-ekber–* efendimiz hazretleri, bana onun cin tâ'ifesinden olduğunu söyledi ve ihtiyârın yanımıza vürûdunda kendisiyle şöyle bir muhâverede bulundu:

Hazret-i Peygamber: – Bu yürüyüş, cin yürüyüşüdür!

İhtiyâr âdem: – Evet, yâ Resûlallâh.

H[azret-i Peygamber]: – Hangi cindensin?

İ[htiyâr âdem]: – Hâme b. el-Heym[559] b. Lâkīs b. İblîs'im!

H[azret-i Peygamber]: – Öyle ise İblîs'le aranızda iki peder vardır?

İ[htiyâr âdem]: – Öyledir, yâ Resûlallâh.

H[azret-i Peygamber]: – Kaç yaşındasın?

İ[htiyâr âdem]: – Dünyâ ömrün hemen geçirdim. Kābil, Hâbil'i katl etdiği zamân birkaç yaşına girmiş idim. O vakitler tepe başlarında baykuş avlamak, matbûh yemekleri ifsâd etmek, insânların arasında münâza'a çıkarmak ile meşgūl idim! **[434]**

H[azret-i Peygamber]: – Ne mezmûm işdir!

İ[htiyâr âdem]: – Yâ Resûlallâh; itâb etme. Ben Hazret-i Nûh *–aleyhi's-selâm–* huzūrunda müslümân oldum. Hûd *–aleyhi's-selâm–*la görüşdüm! Mancınıkda Hazret-i İbrâhîm ve kuyu içinde Hazret-i Yûsuf *–aleyhime's-selâm–*a refâkat etdim! Cenâb-ı Mesîh b. Meryem *–aleyhi's-selâm–*ın sohbetleriyle müşerref oldum! Hazret-i Îsâ, “Eğer Muhammed *–aleyhi's-selâm–*ı görür isen benim selâmımı tebliğ eyle” buyurdular idi!

H[azret-i Peygamber]: – Ve aleyhi's-selâm. Benden bir matlûbun var mıdır?

---

559 [Metinde «همام».]

İ[htiyâr âdem]: – Evet! Bana Hazret-i Mûsâ Tevrât-ı şerîf'i ve Cenâb-ı Mesîh İncîl-i münîf'i okutdular! Siz de Kur'ân-ı kerîm'i ta'lîm buyurun!

Bu muhâvere hitâmında Fahr-ı kâ'inât *–aleyhi efdalü's-salât–* efendimiz hazretleri, ihtiyâra Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'ı ta'lîm buyurdular. Onlar dahī vedâ' edip avdet eylediler!" (İntehâ)

Hikâyet

Bâ'is-i hilkat-i kâ'inât *–aleyhi ve alâ âlihî efdalü't-tahiyyât–* efendimiz hazretlerinin aktār-ı Hicâziyye'yi envâr-ı bi'setle izâ'e vü tenvîr buyurdukları evân-ı hidâyet-nişânda Ümmü'l-kurâ sekenesiyle urbân-ı bâdiye-peymâ beynine ilkā olunan şerâre-i âteş-i fesâd ü inşikāk, her bir kabîle efrâdının memâlik-i etrâfa nakl-i ahmâl ü eskāl etmelerini iktizā etmiş ve bu kargaşalıkda cinlerin müslümânları dürlü dürlü kılıklara girmek sūretiyle, benî beşere Nebî-yi ins ü cân *–aleyhi salavâtüllâhi'l-müs-te'ân–* efendimiz hazretlerinin Resûlü's-sakaleyn olarak ba's u isrâ olunduğunu bildirmeğe kalkışmış idi.

Ashâb-ı kirâmdan Rebî'a b. Ebû Berâ hazretlerinin dayısı dahī o esnâda ve fakat garîb bir sūretde müslümân olmuşdur. **[435]**

Cenâb-ı Rebî'a b. Ebû Berâ *–radıye anhüllâhi'l-a'lâ–* hazretleri, dayısının sebeb-i İslâmiyyet'ini gāyet tuhaf olarak nakl eder. Der ki:

Vâlidemin birâderi, Sultān-ı kerîmü's-siyer *–aleyhi ve alâ âlihî salavâtüllâhi'l-ekber–* efendimiz hazretlerine, hil'at-i zerbeft-i risâlet giydirildiği zamân, mahūfü'l-hey'e bir yılan görüp korkusundan müslümân olmuş ve bu vak'ayı bana anlatdığı vakit şöyle demişdir:

"Birgün kırlarda gezerdim. Korkunç bir hayye gördüm. Za'îf bir tilkiyi kat-ön ederek koğalardı. Bî-çâre hayvânı kurtarmak içün eğilip yerden bir taş aldım. Hâlbuki o za'îf tilki birdenbire yıkılıp telef oldu. Yılan dahī kendi kendini paraladı. Yerden aldığım taş ise henüz elimde idi.

"Zavallı tilki, hayyenin mehâbetinden zehre-çâk oldu" dedim. Fakat yılanın parçalanmasına sebeb-i zâhir bulamadığımdan, derin derin dü-

şünmeğe vardım. Hayretim artdığı sırada kulağıma, "Sen ne kadar bedbaht imişsin ki katl-i nefse sebeb oldun?" sadâsı ve müte'âkıben "Ey Dâsir! Ey Dâsir!" nidâsı girdi. Kendime gelip Dâsir'in vereceği cevâbı anlamak fikriyle, sesin geldiği cihete döndüm idi. O anda Dâsir, "Nedir, nedir?" deyip "Benî Uzâfire[560] yurduna gidip şu kâfirin cür'etini ve ne gibi cinâyet îkā' eylediğini haber ver" emrini aldı.

Hâtifden sādır olan hitāb ve ona verilen cevâbdan hayretim artdı. Havf u hirâsım çoğaldı. Etrâfıma bakındım ve melâz ve melce' bulamadığımdan, hâtif-i gayba tevcîh-i veche-i hitāba mecbûr olup dedim: **[436]**

– Ey hâtif! Ben amden veyâ kasden bir cinâyetde bulunmadım.

– Katl-i nefse sebeb oldun!

– Benim bundan ma'lûmâtım yokdur!

– Benim ma'lûmâtım var ya!

– Bu husūsda merhametinize ilticâ ederim!

– Ne demek istersin?

– Benî afv et!

– Müslümân katl eden kâfirin afvı mümkün müdür?

– Ben de müslümân olurum!

– İşte o zamân kurtulmuş olursun!

– Eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden Resûlullâh!

– Kurtuldun! Kurtuldun! Şimdi geldiğin mahalle gidebilirsin!

Hâtif-i gaybî ile vukū' bulan muhâvere, benim içün hem müslümân olmak hem de ölümden kurtulmak gibi iki büyük fâ'ideyi netîce verdi. Sevincimden vücûduma lerze yapışdı. Hayretim artdıkça artdı. Gözlerim yaşardı. Vaktâ ki dönüp işime gitmek istedim, "Kurtoğlu canavara süvâr olup Ebû Âmir'in sâkin olduğu mevkı'e git" emrini aldım ve yanımda zâhir olan canavara binip reh-güzârımda bulunan büyük dağa

560 Uzâfire, cinnîlerden bir kabîle ismidir.

su'ûd ve ba'de-zamânin dağın öbür cihetine hübût u nüzûl etdim. Lâkin burada önüme bir atlı çıkıp "Davranma! Silâhını teslîm et!" dedi. Atlının o dehşetli teklîfi, zâten ra'şe-i ıztırâbla mütezelzil olan vücûduma o kadar te'sîr etdi ki hayâtım mahv oldu sanıp teslîm-i silâha mecbûr oldum! Süvârî, silâhımı alıp dedi:

– Sen nesin?

– Müslümânım! **[437]**

– Es-selâmu aleyke.

– Ve aleyke's-selâm! Allâh te'âlâ, seni Ebû Âmir'in zıll-i himâyet ü merhametinde bulundursun.

– Ebû Âmir benim!

– Bilemedim! Afv edersiniz.

– Ne be'is var? Sana müjde; ehl-i îmân içün bu diyârda endîşe-i havf u hirâsa mahal yokdur!

– İhtārınız beni mahzūz etdi.

– Dağ üzerinde süvârî idin. Şimdi niçün piyâde kaldın? Hayvânın nerededir?

Söz buraya vardıkda, kendime gelip mâcerâyı cerâ-mâ-cerâ anlatdım. Elimden tutup Hevâzin[561] cemâ'ati makarr-gâhına kadar getirdi ve burada vedâ' edip avdet eyledi." (İntehâ)

İşte bu hikâyelerden, cinlerin dahī müslümânları olduğu, derece-i sıhhate peyveste olur.

Abdülvehhâb-ı Şa'rânî hazretleri, cinnin mü'minleriyle kâfirleri olduğunu haber verdikden sonra, kâfirlerinden İslâmiyyet'i kabûl edenleri olup olmadığını bildirmek içün sözüne devâmla buyururlar ki: **[438]**

561 Hevâzin, Süleym b. Mansūr b. İkrime b. Hasafe b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Me'ad b. Adnân'ın oğlu olup büyük bir kabîlenin babasıdır.

Su'âl: Kâfir olan şeytānlar, insânlar gibi İslâm'ı kabûl ile mü'min olabilirler mi?

Cevâb: Bunda ihtilâf vardır. O ihtilâfın sebebi de şudur. Resûl-i ekrem –*sallallâhu aleyhi ve sellem*– efendimiz hazretleri «مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَلَهُ قَرِينٌ يَأْمُرُهُ بِالسُّوءِ» buyurdular. Ya'nî, "Hiçbir kimse yokdur ki sû' ile emr edecek bir karîni olmasın" dediler ve ashâb-ı kirâmın «وَأَنْتَ يَا رَسُولَ الله»[562] diye vâki' olan su'âllerine «نَعَمْ، وَلكِن أَعَانَنِيَ الله عَلَيْهِ فَأَسْلَمَ»[563] cevâbını verdiler idi.

Huffâz-ı ehâdîs «فأسلم»[564] kelimesindeki 'mîm'in harekesinde ihtilâf edip kimi zamm ile okuyarak, "Ben ondan sâlim olurum" ma'nâsını verdiler ve kimi feth ile okuyup "O, İslâm'ı kabûl etdi, ma'nâsındadır" dediler.

Ba'zı e'imme-i hadîs-i şerîf, "Bana hayırdan başka bir şey emr etmez" ma'nâsını şâmil olan haber-i latîfini dahî rivâyet ederek, Hazret-i Peygamber'in karîni olan şeytānın İslâm olduğunu îmâ eylediler.

Lâkin iblîsin «فَلاَ يَأْمُرُنِي إِلاَّ بِخَيْرٍ»[565] delîl-i celîli hükmünce bi'z-zât İslâmiyyet'i mümkün olamaz. Zîrâ Hakk te'âlâ, ona rûz-ı cezâya kadar la'net etdi. Rûz-i cezâda kimseye teklîf olmadığından, iblîs kat'iyyen müslim olamaz. Eğer olabilse, Cenâb-ı Kibriyâ'nın ba'zı isimleri hükümden sâkıt olmak iktizā eder. Zîrâ iblîs olmasa, kimse âsī olamazdı.

Su'âl: Mâdem ki iblîs birinci âsīdir, Kābil ile seyyân olmak lâzım gelir?

Cevâb: Evet, öyledir. Kābil, benî beşerin en birinci şakīsi ve iblîs, cinnin ilk şakīsidir. Bunun içündür ki Hakk te'âlâ hazretleri ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ﴾[566] buyurdular ki ma'nâ-yı münîfi, "Bu mahlûk, eşkıyâ sınıfındandır" demek olur. **[439]**

---

562 ["Peki ya sen ey Allâh'ın Resûlü!"]

563 ["Evet var, ancak Allah ona karşı bana yardım etti de (onu Müslüman yaptı / ben ondan sâlim olurum)." Benzer lafızlarla bkz. Müslim, IV, s. 2167, hadis no: 2814; Tirmizî, III, s. 475, hadis no: 1172.]

564 [Yâni "fe eslemu" veyâ "fe esleme".]

565 ["Bana hayırdan başka bir şey emretmez." Müslim, IV, s. 2167, hadis no: 2814.]

566 ["… İblis müstesnâ; cin tâifesinden idi." Kehf, 18/50.]

Su'âl: Cenâb-ı Münzilü'l-kitâb hazretleri buyurmuşlardır ki: İblîs, birisine "Kâfir ol" deyip de bu emrini icrâ etdirmeğe muvaffak olsa ﴿إِنِّي أَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾[567] diye hitāb, ya'nî "Ben senden berîyim; ben Allâh'dan korkarım" tarzında i'tā-yı cevâb eder. Bu cevâb, onun bâtınen tevhîdini işrâb etmez mi?

Cevâb: Hayır. Tevhîdine delâlet edemez. Zîrâ şirki meydâna getiren kendisidir. Farz edilmeğe, o vakit tevhîd eylemiş olsun. Biraz sonra mutlakā irtidâd edeceğinden, yine kâfir olması mukarrerdir.

Su'âl: İblîsin emr etdiği küfür, şirk değildir. Zîrâ küfür, ilâh-ı hakīkīden başka, diğer bir ilâhı ta'yîn etmek ve şirk, Cenâb-ı Ehad'in bir misli olduğunu i'tikād etmekdir. Bu takdîrce, iblîs, şirki meydâna nasıl getirmiş olabilir?

Cevâb: Lokmân, oğluna dediği gibi burada küfürden murâd, şirkdir. Hakk te'âlâ hazretleri ﴿وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ﴾[568] buyurdular ki burada zālimînden maksad, müşrikîndir. Ve kezâ ; ﴿إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾[569] ﴿وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ﴾[570] buyurulmuşdur. İşte bunlardan nümâyân olur ki îmân, Hakk te'âlâ ve tekaddes'in tevhîdidir. Zîrâ şirkin mukābili tevhîddir. Hazret-i Şeyh *–radıyallâhu anh–*, *Fütûhât*'ının 383'üncü bâbında bu mes'eleyi ber-tafsīl beyân etdikden sonra, "Ulemâdan ba'zıları bu bahsi terk ve ba'zıları Hakk te'âlâ'dan telâkkī etdikleri gibi hall etmişlerdir" dediler.

Su'âl: Cân ile cülûs etmek mezmûm mudur, mahmûd mudur?

Cevâb: Mezmûmdur! Mahmûd değildir. Ulemâdan her kim ki onlar ile mücâleseti tecvîz ederse, câhildir. Zîrâ ağlebiyyetle insân fâsıkları gibi fuzūlî olduklarından **[440]** onlardan firâr eden insân, fâsıklarından firâr

---

567 ["Şüphe yok ki, ben âlemlerin Rabbi olan Allah te'âlâ'dan korkarım." Mâ'ide, 5/28; Haşr, 59/16.]

568 ["… ve işte bu da zâlimlerin cezâsıdır." Mâ'ide, 5/29; Haşr, 59/17.]

569 ["… şüphe yok ki, şirk elbette pek büyük bir zulümdür." Lokmân, 31/13.]

570 ["O kimseler ki, … îmânlarını bir zulme bulaştırmamışlardır." En'âm, 6/82.]

eden gibidir. Zâten asılları âteş olmağla, hareketleri pek çokdur. Bunun üzerine her biri fuzūlluğa meyyâldir. Onlarla cülûs edenlerden hiçbir kimse hayır görmemişdir! Cin tâ'ifesinin celîslerine olan şerleri pek şedîd olup insânların fâsıklarıyla benî Âdem'in avretlerine ıttılâ' etmeğe uğraşırlar ki bu hareket, kâr-ı akıl değildir.

Şeyh Muhyiddîn –*kuddise sirruh*– hazretleri, *Fütûhât*'ının 51'inci bâbında der ki:

Hiçbir kimse, cinnin mücâlesetiyle Hakk te'âlâ'ya dâ'ir ibâreyi tahsīl edememişdir. Zîrâ cinnîler Cenâb-ı Ehad'in sıfâtıyla âlem-i tâbi'înin en câhilleridir. Olabilir ki onlarla mücâleset eden kimse, ekvânın havâdisiyle âlemin vukū'âtına kesb-i ıttılâ' edebileceğini tahayyül etmiş olsun. Lâkin bu mes'ele, Cenâb-ı Hallâk'ın kerâmetine mahsūsdur ve onların yapabilecekleri iş, ancak nebât, taş, esmâ, hurûf gibi şeylere dâ'ir ilm-i simyâdan ibâret olan şeyleri bildirirler. Bu ilmi öğrenmiş olanlar, şerî'atin zemm ettiği ilmi tahsīl etmiş olurlar. Onların mücâlesetini icrâ eden kimseler, mütekebbir olur. Hâlbuki Cenâb-ı Kibriyâ mütekebbirleri tekrîh ederek, bunların cehenneme dâhil olacaklarını nass-ı kātı' ile beyân buyurdu.

Hazret-i Şeyh –*kuddise sirruh*–, *Fütûhât*'ının 55'inci bâbında, cinnin celîslerini pek çok zemm eylemiş ise de bahsin ona tahammülü ol[ma]dığından, oraların beyânından sarf-ı nazar olundu. (İntehâ)

Mekke-i mu'azzama ahâlîsi, eğerçi feth-i beledullâh rûz-ı fîrûzuna değin putperestlik etdiler ise de yine Kâ'be-i mu'azzama'ya bi-hakkın ihtirâm ve ri'âyet ve bilâd-ı etrâfdan Câhiliyye-i Arab hüccâcı gelip îfâ-yı hac ve ziyâret ederlerdi. **[441]**

Evlâdlarının Kâ'betullâh'a hürmet ve şehr-i Mekke ve civârında izhâr-ı bağy u isyân u şekāvetden mücânebet etmelerini emr u tenbîh ve bu yolda kasîdeler inşâdıyla Melik Tübba'ın hakk-ı âlî-yi Beytullâh'a ne

vechile hürmet eylediğini ve cebâbire-i eslâfın ve hele Ashâb-ı fîl'in ne sūretle helâk ve telef edildiğini ta'rîf ve tefhîme gayret ederler idi.

Ecebb b. Zebîbe b. Cezîme b. Avf b. Nasr b. Mu'âviye b. Bekir b. Hevâzin b. Mansūr b. İkrime b. Hasafe b. Kays b. Aylân'ın kızı Sübey'a, oğlu Hālid b. Abdümenâf b. Kâ'b b. Sa'd b. Temîm b. Mürre b. Kâ'b b. Lü'ey b. Gālib b. Fihr b. Mâlik b. en-Nadr b. Kinâne'ye ta'zīm-i Beytullâh emrinde söylediği kasīdenin birkaç beytini isbât-ı müdde'â içün buraya derc etdik.

Manzūme:

ابني لا تظلم بمكـ *** ـة لا الصغير ولا الكبير
واحفظ محل مهابتـ *** ـي ولا يغرنك الغرور
ابني من يظلم بمكـ *** ـة يلقَ أطراف الشرور
ابني يضرب وجهه *** ويلح[571] بخديه السعير
ابني قد جربتها *** فوجدت ظالمها يبور
الله آمنها وما *** بنيت بعرصتها قصور
ولقد غزاها تبع *** فكسا بنيتها الحبير
وأذل ربي ملكه *** فيها فأوفى بالنذور
ويظل يطعم أهلها *** لحم المهارى والجزور
يسقيهم العسل المصفـ *** ـى والرحيق من الشعير
والفيل أهلك جيشه *** يرمون فيها الصخور **[442]**
والملك في أقصى البلا *** د وفي الأعاجم والجزور
فاسمع إذا حدثت وافـ *** ـهم كيف عاقبة الأمور

Tercümesi:

Ey benim oğlum! Mekke-i mükerreme ahâlîsinden ne büyük, ne de küçük olanlara zulm etme!

Ol şehr-i mukaddesin heybet ve azamet-i mahallini hıfz eyle kim gurûr-i nefs seni aldatmasın.

---

571 [Metinde «تلح».]

Ey benim oğlum! Mekke-i mu‘azzama'da zulm edenler, belâyâ-yı mühevvileye uğrar.
Oğlum! O mahall-i mu‘allâda zulm edenlerin yüzleri çarpılır. Yanakları âteşle yakılır.
Oğlum! Ben bunları tecrübe etdim. Gördüm ki onda zulm edenler harâb olur!
Ol mevkı‘-i mukaddesin arsa-i mes‘ûdesi büyût u mesâkinden hālî iken dahī fazl-ı Hakk ile mü'temen idi!
Tübba‘-ı Himyerî ona asker sevk etdiği vakit, ebniye-i mes‘ûde (Kâ‘be-i mu‘azzama ebniye-i mübâreke)'sine atlaslar giydirdi.
Hakk te‘âlâ onun (Melik Tübba‘ın) satvetini kırdığından, îfâ-yı nezre mecbûr oldu!
Hattâ ahâlîsine lühûm ve nebâtâtın lezâ'izini yedirdi **[443]** *ve süzülmüş bal ile arpa şurubu içirdi!*
Ashâb-ı fîl ise Beyt-i ekrem'i taşladığı içün Te‘âlâ ve tekaddes hazretleri onları helâk eyledi!
Hâlbuki Ashâb-ı fîl ceyşinin satvet ve mehâbeti, etrâf u eknâfa münteşir olup memâlik ve cezâyiri doldurmuşdu.
İşte bunları işidip avâkıb-ı umûru lâyıkıyla mülâhaza ve tefekkür eyle!

Mekke ahâlîsinin buk‘a-i mukaddese-i Kâ‘betullâh'ı ol kadar i‘zām ve takdîs etmeleri ve hüccâcın her sene feccü'l-amîkden[572] gelip gitmeleri, birtakım dînsiz beğinsizlerin gücüne gitdiğinden, Beyt-i mükerrem'i yıkıp kendi memleketlerinde birer Kâ‘be binâ ve te'sîs etmeğe kalkışdılar. İşte bu fikr-i muzır üzerine velâdet-i Bâhiru's-sa‘âdet-i nebeviyyeden elli dört gün mukaddem, "Ashâb-ı fîl" kıssa-i pür-hissesi vukū‘ buldu; ya‘nî

572 [Lügat mânâsı "uzak yol" olan bu ifâde, Hacc sûresi 27'nci âyetinde geçmektedir: ﴿وَأَذِّن فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِن كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾ = "Ve nâs arasında haccı ilân et, sana piyâde olarak ve her bir geniş, uzak yoldan gelen zayıf develer üzerine binmiş olarak geliversinler."]

aşağıda tafsīl olunacağı üzere, bilâd-ı Yemen hükümdârlarından Ebrehe denilen putperest, birtakım kabâ'ili celb ü cem'le, Kâ'be-i mu'azzama'yı hedm ü ihrâba kıyâm eylediğinden, askeriyle berâber perîşân ve muzmahil oldu.

Kıssa-i acîbe-i fîl

Diyâr-ı Habeşe, Ashame[573] Necâşî[574] devrinde ki ol vakit mülûk-ı Tebâbi'a **[444]** münkariz olup melik-i Yemen, sâlifü'z-zikr Ashame Necâşî tarafından serasker bulunan Ebrehe b. es-Sabbâh el-Eşrem'in kabza-i tasarrufuna girmişidi.

Câhiliyye-i Arab zamânı kabâ'ilinin mevâsim-i hacda millet-i Hanîfe-i İbrâhîmiyye üzere Kâ'be-i mu'azzama'yı ziyâret içün dürlü dürlü meşakkatler çekerek, mahâll-i ba'îdeden tevârüd etmesi, Ebrehe'nin zihnine dokunmuş idi. Ol mağrûr-ı bî-şu'ûr birgün "Kâ'be ıtlâk olunan Beytullâh'ın ebniyesi, acabâ ne kadar ziynet ve metânet üzere bünyâd edilmişdir ki halkın bu kadar tevkīr u ta'zīmine lâyık olmuşdur" su'âliyle ol buk'a-i mukaddesenin Cebel-i Kâ'be ahcâr-ı âdiyyesinden örülmüş bir beyt-i sengîn-ulyâ olduğunu öğrenip zu'm-ı fâsid ve re'y-i kâsidince –*hâşâ*– Kâ'be'den büyük bir ibâdet-hāne te'sîsini tasavvur ile "Ben şehr-i

---

573 [Metinde «أضمحة».]

574 Necâşî, eğerçi Ashame'nin lakabı ise de mülûk-ı Habeşe'nin alem-i mahsūsudur. Kayser-i Rum, ekâsire-i Acem gibi. Ashame, Nabat lisânında "atıyye" ma'nâsınadır. Cenâb-ı Necâşî, bir pâdişâh-ı celîlü'l-kadr olup Şehinşâh-ı enbiyâ –*aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ*– efendimiz hazretlerine îmân etmiş ve arz-ı iştiyâk ve mükâtebe eylemişdir.
Mülâkāt müyesser olmadığı cihetle, ashâbdan ma'dûd değilse de ba'zı ulemâ ma'a'l-mu'âhede ve'l-îmân mu'âsır olanları sahâbeden add ederler. Necâşî, 9'uncu sene-i hicriyye recebinde (m. 14 ekim-12 kasım 640) serîr-i saltanatını tahta-i tâbûta tebdîl etmiş ve cenâzesinin namâzı Medîne-i münevvere'de edâ edilmişdir ki bu işâret Melik Necâşî'nin sahâbeden ma'dûd olduğuna delâlet eder.

San'â'da kâ'in kasr-ı Gumdân[575] yanında nâm-ı şevket-ittisâm-ı şâhânenize mensûb bir beyt-i rasīn binâ ve bu beyt-i metînin a'sār ve edvâr-ı sâlifede misli görülmemiş denilecek kadar müzeyyen olmasına dikkat ve i'tinâ edeceğim" müfâdında Habeşe meliki **[445]** sâlifü'z-zikr Necâşî'ye bir arîza[576] irsâliyle hafr-i esâsa başladı ve kuvve-i câzibe-i iktidârı sâyesinde bilâd-ı ba'îdeden üstâd mühendisler, mütehaddis mi'mârlar, nukre-i hām gibi sāf ve berrâk mermerler, eşkâl-i mütenevvi'a ile yapılmış rengîn ve metîn ve mücellâ sütûnlar, somaki tarzında mülevven ve zî-kıymet taşlar, Kasr-ı Belkıs'dan sökülmüş ve sîm ü zerle nakş olunmuş hacerler celbiyle, dârü'l-mülkü olan San'â-yı[577] Yemen şehrinde tekel-

575 Kasr-ı Gumdân, mülûk-ı Yemen'den Yeşrah'ın binâ-gerdesidir. Ba'zı râvîler "Temelini Ya'rub b. Kahtān atıp Vâ'il b. Himyer b. Sebe itmâm etdi" dediler. Ba'zıları da bânîsinin Dahhâk olmasına ve mürûr-ı zamânla esâsı Seyf-i Zûyezen'e intikāl eylemiş bulunmasına zâhib oldular. Rivâyet-i ahîre sıhhate akreb olup hattâ müverrihlerin beyânına göre, Melik Dahhâk, kasr-ı mezkûru zühre yıldızı ismine mensûb olmak üzere binâ etmiş idi. Bu hâlde kevâkib-i seb'a-i seyyârenin isimleriyle rûhâniyyetlerine nisbet edilerek, tarh olunan büyût-ı seb'anın biri de Kasr-ı Gumdân olmak lâzım gelir.
Bu kasrın, Osmân b. Affân ve alâ-kavlin Fârûk-ı a'zam efendilerimizin zamân-ı hilâfetlerinde hedm ü harâb edildiğini nakl ü rivâyet ederler.
Kasr-ı Gumdân'ın heyet-i vaz'iyyeti, "acâyibât-ı dehrdendir" demeğe şâyân idi. Dîvâr-ı erba'asından biri sarı, biri beyâz, biri yeşil, biri de kırmızı olarak dâhilinde ve yekdiğeri üzerinde olmak şartıyla yedi katlı bir kasr-ı diğer daha var idi ki bu kasr dâhilinin her katı arasında kırkar zirâ' fâsıla olup dîvâr-ı häricîsinin irtifâ'ı 300 arşın idi. Her köşesinde ağızlarıyla menfes-i süflânîleri açık ve batınları boş birer arslan sūreti olup bu sūretlerin menfes-i süflânîlerinden dühūl eden havâ, ağızlarından hurûcla kirpi sesi gibi birer savt-ı acîbe husūle getirir idi.

576 Ebrehe, bu arîzada Melik Necâşî'yi kızdırmamak içün Kâ'betullâh ebniye-i müşerrefesini yıkmak fikrinde olduğunu îmâ etmemiş idi.

577 Şehr-i şehîr-i San'â, aksâm-ı hamse-i Yemâniyye'nin kısm-ı hāmisinde dâhil olan bilâd ü memâlikin merkez-i idâresi olup 15 derece, 22 dakīka arz-ı şimâlî ile 32 derece, 44 dakīka tūl-i şarkī beyninde kâ'in bir sahrâ-yı vesî'a-i şevk-efzâ üzerinde vâki'dir.

lüfât-ı azîmeyi hâvî bir kilîsâ-yı hayret-efzâ yapdırıp derûn u bîrûnunu yevâkīt-ı gûn-â-gûn ve mücevherât-ı acâyibât-nümûn ile tezyîn ve tarsī' ve âbnûs [abanoz] ağacıyla fildişinden ma'mûl birçok minberler, gümüşden, altından masnû' büyük büyük putlar, cesîm cesîm çanlar vaz' u ta'lîk ederek zâ'irîn-i Beyt-i a'zam'ı, Kâ'be-i mufahhame'yi ziyâret ve tavâfdan men'le, bu kilîsânın ziyâretine sevk u icbâr edeceğini neşr u işâ'a eyledi[578] ve ol dâr-ı murdârın yeri gāyet mürtefi' bir mevkı'e tesādüf etmiş olduğundan, hem mevkı'in ve hem de ebniyesinin ulviyyet ve irtifâ'ını telmîh fikriyle, ismini "Beytü'l-Kulleys" koyup halkı bu kilîsânın hac ve ziyâretine da'vet içün memâlik-i etrâfa âdemler gönderdi.

Ebrehe'nin bundan murâdı, senede bir kerre gidip Kâ'be'yi ziyâret etmekde olan evlâd-ı Arab'ın yüzünü, San'â-yı Yemen kilîsâsına çevirip Beytullâh'ı ziyâret hevesinden vaz geçirmek idi. Hâlbuki Arablar, San'â'da yeni yapılmış put-hāneyi **[446]** ziyârete meyl ü teveccüh etmek şöyle dursun, onun nâm-ı bed-fercâmını yâd edenlerin bile yüzünü görmemek isterlerdi. Buna mebnîdir ki Kinâne kabâ'ili, Ebrehe b. Sabbâh el-Eşrem'in da'vet içün gönderdiği me'mûru ok ile vurup öldürdüler.

Yemen sekenesi beyninde Beytü'l-Kulleys'in metânet-i fevka'l-gāye ve rasānet-i gāyetü'l-gāyesi şüyû' buldukda, Ebrehe, Yemen ve civârı ahâlîsine pey-der-pey âdemler ve mektûblar gönderip "Ben bir ibâdet-hāne-i mufahhame binâsına muvaffak oldum ki artık Arablar Kâ'be'nin ismini bile anmak istemeyeceklerdir" gibi sözlerle, arz-ı mübâhât ü mefharet etmeğe başladı idi.

Bu haberler refte refte hıtta-i Hicâziyye bilâdına dahī yayılıp urbân çadırlarında söylenilmiş ve bu keyfiyyet, Kureyşîlere gāyet girân gelmiş olduğu cihetle, Benî Fukaym ve Benî Mâlik'e karâbet-i nese-

578 Bu vak'ayı Ebü'l-Velîd ve İbn Hişâm ile İbn İshâk rivâyet etmiş ve her birinin kavlinde, diğerlerine nazaran ba'zı mertebe ziyâde veya noksān sözler görülmüş ise de kâffesi İbn İshâk'ın rivâyetini mü'eyyiddir.

biyyesi olan sâdât-ı Arab'dan ve ehl-i siyer ta'yîni üzere Benî Kinâne kabîlesi efrâdından Nüfeyl b. Habîb Has'amî ve kavl-i muhtâra göre ehl-i Nese'e'den Kalemmes[579] b. Abdullâh b. Fukaym b. Adî b. Âmir b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Mâlik b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar nâmında bir dilîr, tedârik eylediği bir nefer-i refîk-i şecâ'at-semîr ile San'â-yı Yemen'e gitdiler ve bi't-takrîb Beyt-i Kulleys'in içine girip def'-i tab' etdikden sonra Yemen ahâlîsini Ebrehe'nin yapdırdığı kilîsâyı ziyâretden tenfîr içün dîvârlarına pislik sürerek ol câ-yı nâ-becâyı hem-hâl-i beytü'l-helâ ve subh u mesâ girip tapındıkları dâr-ı murdârın her tarafı levs-i mahz olduğunu işrâb ve îmâ eylediler.

Ebrehe, cereyân eden mâcerâya kesb-i vukūf u ma'lûmât etdikde, hadd-i **[447]** tahmînden ziyâde elem ve keder izhâr ve buna mütecâsirlerin sekene-i Mekke'den olduklarını istihbâr eylediğinden, Kâ'be-i mu'azzama'yı hedm ü ihrâba yemîn ve "Ben Mekke'deki Beyt-i mu'azzam'ı fîller ile yıkıp Arablardan ahz-ı intikām edebilirim" sözüyle askerini te'mîn ederek, az bir müddet sonra meşhûr fîllerden iki ve alâ-kavlin sekiz ve bir rivâyetde on ve diğer kavilde on iki veyâ on üç ve rivâyât-ı sâ'ire ahkâmına göre bin yâhūd dört bin[580] kadar fîl-i dilîr cem' ve Melik Necâşî'nin fîl-i Mahmûd'unu[581] dahī celb ile Mekke'ye doğru sevk-i ketâ'ib-i savlet ve dehşet eyledi (m. 570).

Ebrehe, bu kadar fîli ve bunları idâre içün başına toplanan külliyetli haşerât-ı Habeşiyye'yi görünce, Kâ'be-i mu'azzama'yı hedmde zahmet çekmeyeceğine zâhib oldu. Çünki askerinin önünde dâ'imâ bir alay fîl

---

579 Kalemmes b. Abdullâh b. Fukaym, ehl-i Nese'e efrâdından olup asıl ismi Huzeyfe'dir. Bunun mensûbâtının bulunduğu zamâna Devr-i Nese'e dahī denir.

580 Bu fîllerin on üçü gâyet mu'allem olup kusūru bunlara teba'iyyetle iş görebilecek âdî fîllerden idi.

581 Bu fîl, beyâz tonda olup ismi Mahmûd, künyesi Ebü'l-Abbâs idi.

yürüdür ve bu fîller ile nereye varsa zafer-yâb olmak, kendi zu'munca mümkün olduğundan Beyt-i mu'azzam'ın tahrîbinde zerre kadar zahmet çekmeyeceği i'tikādında bulunurdu.

Ebrehe, Kâ'betullâh'ı tahrîb fikr-i muhâliyle, Mekketullâh'a sevk etmiş olduğu fîllerin sevk ve idâresinde 60 bin[582] ve alâ-kavlin üç yüz bin[583] kadar haşerât-ı Habeşiyye bulundurmuş, ya'nî Mekke-i mükerreme üzerine büyük bir ordu ile yürümüş olduğundan, Beytullâh'a imdâd içün yolda karşısına çıkan urbân **[448]** kabâ'iliyle muhârebe ve cümlesini pâyimâl-i huyûl-i nasr u galebe ederek, kumandanlarını tutup birer birer zincîr-bend-i esâret ve Tā'if ile Mekke beyninde vâki' Mugammes nâm mahalde darb-ı hıyâmla hayvânât-ı ehl-i Mekke'yi gasb u gāret eyledi.

Ebrehe'ye silâh-ı mukālebe irâ'e edenlerin birincisi, eşrâf-ı Yemen'den Zûnefer idi. İkincisi de arz-ı Has'am'da karşısına çıkan Nüfeyl[584] b. Habîb Has'amî yâhūd Bâ'is [باعس] ile birâderi İfris b. Halef b. Eftel'in[585] idâresinde bulunan Şehrân ve Nâhis ve ba'zı Arab kabîleleri efrâdı idi.

Bu askerin re'îslerinden ve mülûk-ı Yemen'den Zûnefer ile Nüfeyl b. Habîb, esnâ-yı muhârebede esîr düşmüş olduklarından, zîr-i kumandalarında bulunan Arablar dağılmış ve kendileri Ebrehe'nin emriyle zincîre urulup ba'dehû Nüfeyl'in sebîli arz-ı Arab'a kılavuzluk etmek şartıyla tahliye edilmişdir.

Ebrehe, Nüfeyl b. Habîb delâletiyle Tā'if'e vüsūlünde Benî Sakīf'den Mu'attib b. Mâlik b. Kâ'b b. Amr b. Sa'd b. Avf b. Sakīf'in oğlu Mes'ûd, kendine tâbi' bulunan efrâd-ı dalâlet-i'tiyâd ile Ebrehe'nin ordusunu is-

---

582 Bu rivâyetin râvîsi, mübâlağalı söz söylemeği sever imiş. İbn İshâk, ne fîllerin ve ne de askerin adedini söylemişdir.

583 Abdullâh Zeba'rî'nin âtîde muharrer nazmında işâret olunduğuna göre, bu kavlin sıhhate akreb olması iktizā eder ki askerin adedini değil çokluğunu ta'rîfden kinâyedir.

584 Nüfeyl, Eklüb b. Rebî'a b. İfris'dir ki Şehrân ve Bâ'is kabîleleri rü'esâsından idi.

585 Has'am, Eftel'in lakabıdır.

tikbâl ve kılavuzluk etmek içün Ebû Rigāl nâmında birini katıp Ebrehe'yi Mekke'ye sevk u irsâl eyledi ise de bu Ebû Rigāl, hasbe'l-hikme Mugammes denilen menzilde çatlayıp geberdi.

Çöllerde hayme-nişîn olan Arablar, el-ân Ebû Rigāl'in mezârı yerini recm u istihkār ederler.

Avf'ın babası Sakīf'in ismi Kasiyy b. en-Nebît b. Münebbih b. Mansūr b. Yakdüm b. Efsā b. Du'mi b. İyâd b. Me'ad b. Adnân'dır. **[449]**

Mu'attib-i Sekafî'nin oğlu Mes'ûd, Ebrehe'ye mülâkī olduğu zamân, kemâl-i mesârla ser-âgāz-ı kelâm olup "Ey melik; biz sana kılavuzluk edeceğiz! Ebnâ-yı kabîlemiz ale'l-umûm senin ubeydindir. Her ne irâde etsen, muhālefet etmeyeceklerdir! Hedm ü harâbı niyyetinde bulunduğun beyt-i Kâ'be, bizim indimizde mu'teber değildir! Bizim beytimiz, Beytü'l-Lât'dır ki Tā'if'de olup ehl-i Tā'if, bu beyti Kâ'be gibi ta'zīm ederler" demiş ve Mekke'ye delâlet içün sâlifü'z-zikr Ebû Rigāl'i irâ'e vü terfîk eylemiş idi.

Ebû Rigāl çatladığı sırada, Ebrehe, Mugammes'de bulunan Esved b. Maksūd Habeşî refâkatinde olarak Mekke-i mu'azzama'yı keşf içün bir fırka asker göndermiş idi. Bu asker Mekke-i mükerreme havâlîsine vüsūlde, ahâlînin ra'y edilmekde olan hayvânlarını gāret u yağma eyledi.

Bu vak'a-i mü'essife üzerine, Kureyşîlerin seyyidi ve Kâ'be-i mu'azzama'nın hādim-i sedîdü'r-re'yi olan Abdülmuttalib b. Hâşim, bir estere rükûbla ordu-gâh-ı Habeşî'ye azîmet ve müşârun-ileyhin uluvv-i şân u menziletini haber almış olan Ebrehe dahī kendisini ta'zîmât-ı fevka'l-âde ibrâzıyla istikbâl ederek müzeyyen bir kürsî üzerine oturmasını işâret eyledi.

Diğer bir kavle göre, Ebrehe, Abdülmuttalib'in hilkatinde merkûz olan vecâhet ve mehâbetin dehşet-i tākat-güdâzına tahammül edemediği cihetle, kürsîsinden inip kālîçe-i mefrûşe üzerine oturmuş ve müşârun-ileyhi yanına alarak, "Ey Abdülmuttalib! Benden ne hâcetin var ise iste" deyip "Askerin tarafından gāret edilen dört yüz (doğrusu iki yüzdür)

devemin i'âde olunmasını taleb ederim. Bundan başka hâcetim yokdur" cevâbını almışdır.

Ebrehe, bu cevâb-ı sâdeden mütehayyir olup "Ben sandım ki Kâ'be'nin yıkılmamasını ricâ etmeğe geldin. Dîninizin rüknü olan Kâ'be'yi hedm ü harâb **[450]** edeceğimi bilip dururken, ondan vaz geçilmesini niyâz etmeyip de askerimizin aldığı develeri istediğine ta'accüb etmemek, benim içün mümkün değildir" dedi ve Abdülmuttalib'den, "Ben develerin sāhibi olduğumdan, onları isterim. Kâ'be'nin de bir sāhibi vardır. Eğer murâd eder ise ona tasallutdan seni men' eder" cevâb-ı hikmet-îcâbını ahz eyledikden ve ziyâdece bir dalgınlık ile uzun uzadıya düşünüp "Kuvve-i kāhiremin savlet ve satvetine karşı, Kâ'be'nin muhâfazasını gidip Rabbinden bekle" cevâb-ı müstehziyânesini verdikden sonra, Abdülmuttalib'in develerini verip mu'azzezen i'âde ve murâdı Mekke ahâlîsiyle ceng ve savaş değil, Kâ'be-i mu'azzama'yı hedm ü harâb etmek olduğundan, ahâlî içün havf u telâş edecek bir şey olmadığını beyân ve ifâde eyledi.

Mekke ahâlîsi, Abdülmuttalib'in re'y ü tensîbi üzerine dağlara çekilip seyirci olmak, ya'nî Ebrehe'ye müdâfa'a fikrinde bulunmamak cihetini iltizâm eylediler ise de Ebrehe'nin nasıl bir belâya uğrayacağını dahī görmek arzûsunda bulundular.

Ba'zı müverrihler demişlerdir ki:

Abdülmuttalib'in develerini gāret edenler, kendisini dahī telef etmeğe ikdâm ve muvaffak olamadıklarından, keyfiyyeti Ebrehe'ye arz u i'lâm eylemişler idi. Ebrehe, Abdülmuttalib'e Hinâta isminde bir Himyerî irsâliyle, maksadı yalnız Beytullâh'ı hedm etmek olduğunu ve fakat ahâlîde eğer muhālefet edilmek fikri var ise müheyyâ-yı harb u cidâl olmak lâzım geleceğini bildirdi.

Abdülmuttalib, "Biz harb etmeyiz. Bu beyt, Hakk'ındır. Eğer hıfz u sıyânet eyler ise kendi beytidir. Etmez ise biz de sizin ordunuza müdâfa'a iktidârı yokdur" cevâbını verip Hinâta ile berâber huzūr-ı Ebrehe'ye çık-

dığından, Ebrehe serîrinden inip Abdülmuttalib'i yanına iclâsla fevka'l-âde iltifât göstermişdir. **[451]**

Ebrehe, Abdülmuttalib'den azıcık ricâ nişânesi görse idi, Kâ'be-i mufahhame hakkında olan fikrinden dönüp Yemen'e rücû' edecek idi. Zîrâ Beytullâh'ın hey'et-i muhteşemânesi, tarz-ı bedî'-i vaz'iyyetinde merkûz olan şerâfet ve azamet-i lâhûtiyânesi, kendisine bir havf u haşyet-i fevka'l-âde ilkā etmiş ve Hazret-i İbrâhîm'in ol buk'a-i müşerrefeyi irâde-i ilâhiyye ile binâ etdiğine, gereği gibi inanmış idi. Hâlbuki Abdülmuttalib hiçbir gûnâ iltimâs ve ricâda bulunmadığından, öyle bir sebeb ve zerî'a olmayarak azminden geçmeği nefsine kabûl etdiremedi.

Abdülmuttalib'in kendine güvenerek cevâb-ı kat'î i'tāsıyla Ebrehe'yi me'yûs ve ehl-i Mekke'yi beşâret-i hafiyye ile me'nûs etmesi, Hātemü'l-enbiyâ efendimiz hazretlerinin hürmetine, Kâ'be-i mu'azzama ebniye-i mufahhamesine hiçbir ferdin îsāl-i hasâr edemeyeceğinden emîn olduğuna mebnî idi. Çünki Ebrehe'nin Mekke'ye vürûdu esnâsında Mefhar-ı enbiyâ *–aleyhi ekmelü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri rahm-i mâdere intikāl etmiş ve hattâ velâdet-i bâhiru's-sa'âdetleri bile yaklaşmış olduğundan, karîben zîbâyiş-bahş-ı kımât-ı şühûd olacaklarına dâ'ir nice nice hāriku'l-âde alâmetler rû-nümâ-yı zuhûr olmağa başladığından, Abdülmuttalib güzel güzel rü'yâlar görmekde ve bu karâ'in ile Ebrehe'nin Kâ'betullâh'ı hedm ü harâb edemeyeceğini ümîd etmekde idi.

Hinâta-i Himyerî, Abdülmuttalib'i ba'zı evlâdıyla berâber Ebrehe'nin hayme-gâhına getirmiş idi. Abdülmuttalib, Seyf-i Zûnefer'in mahbesde olduğunu öğrenip kendisiyle görüşmüş ve Seyf, "Ey Abdülmuttalib! Bugün, yarın katli me'mûl olan bir esîrden fâ'ide me'mûl olunmaz. Ma'a-mâ-fîh, fîl-i Mahmûd'un sâyisi ve Ebrehe'nin makbûl ve mu'temedi olan Enîs nâm kimse benim ahbâbımdır. Ona haber gönderdim. Bir kerre **[452]** gidip görüş" dediğinden, Enîs ile buluşup görüşmüşdür.

Zî-nefer'in Enîs'e[586] gönderdiği haber şu me'âlde idi:

"Hayvânları gāret olunan zât-ı şerîf, Kureyş'in seyyidi ve ayn-ı Mekke'den ibâret olan zemzem-i mükerremin sāhibidir. Bu zât, halkı sahrâda, vuhûşu ru'ûs-ı cibâlde it'âm eder. Sizden Maksūd, bu zâtın tamâm iki yüz devesini gasb u gāret etmişdir. Muvaffak olabilir isen keyfiyyeti Ebrehe'ye anlatıp develerini alıver ve kendisine iltifât ve hürmet etdir."

Enîs, bu sözleri tamâmıyla Ebrehe'ye beyân ve ifâde eylemiş olduğu cihetle, Ebrehe, Abdülmuttalib'e fevka'l-âde ri'âyet ve develerini redd ü i'âdeye müsâra'at eylemişdir.

Benî Bekir cemâ'atinin ser-kabîlesi olan Nüfâse b. Adî b. ed-Dîl b. Bekir b. Abdümenât b. Kinâne'nin oğlu Ya'mer ile Benî Hüzeyl ser-kabîlesi Huveylid b. Vâ'ile el-Hüzelî dahī Abdülmuttalib ile birlikde idi. Bu iki zât, hem-efkâr olduğu ve Ya'mer, Bin Bekir kabâ'ilinin ve Huveylid, Hüzeylîlerin ulusu bulunduğu cihetle, Ebrehe'yi hedm-i Kâ'betullâh'dan vaz geçirmek içün Tihâme-i[587] Hicâz'ın vâridât-ı seneviyyesi sülüsünü arz u teklîf edip fakat nâ'il-i maksad olamadıklarından, Kureyş ve Kinâne ile Huzâ'a ve Hüzeyl ve sâ'ir kabâ'il efrâdı ittifâkıyla müteheyyi-i kârzâr oldular **[453]** ve fakat mağlûb olacaklarını hisle tahvîl-i efkâr edip Abdülmuttalib'in fikrine arz-ı teba'iyyet eylediler idi.

Ebrehe, Mekkîlerin adem-i muhālefetini görünce, haşerât-ı mevcûdesini Müzdelife ile Mekke-i mu'azzama beyninde vâki' Vâdî-i Muhas-

---

586 Hazret-i Â'işe *–radıyallâhu anhâ–* vâlidemiz, Enîs'le fîl-i Mahmûd'u sevk eden kā'idi Mekke'de dilencilik ederken görmüşdür. Müşârun-ileyhâdan nakl olunan rivâyete göre, ikisi dahī a'mâ imişler. Şu rivâyete nazaran, Enîs ve Enîs'in arkadaşı, Abdülmuttalib'i Ebrehe'ye tavsiye etmiş olduklarından, Ebrehe ve askerinin giriftâr oldukları belâyâ-yı mübremeye uğramayıp yalnız gözlerinin nûru alınmışdır.

587 Hicâz kıt'asının semt-i cenûbîsinde vâki' Zebîd kasaba-i meşhûresidir.

sir'e[588] sevkle, tertîb-i sufûf içün izhâr-ı telâş ve Ashâb-ı fîl tehyi'e-i esbâb-ı hücûm ve savaş ederek fîl-i Mahmûd'u Kâ'be üzerine sürdüler ve fîlbânlar bu yolda pek çok sa'y ü gayret eylediler ise de fîli bir hatve ileri sevk edemediler. Çalışdılar, çabaladılar; fâ'ide vermedi. İleri sevk etdikçe, yere düşüp dururdu. Kaldırıp yürütmeğe çalışdılar; yürümedi. Bakdılar ki olur şey değildir, tecrübe içün Ebrehe'nin emriyle akl u temyîzini selb etmek üzere şarâb içirip serhoş etdikden sonra başını başka cihete çevirdiler.

Fîl-i Mahmûd'u bu cihete yürümekde izhâr-ı sür'at ve onu gören sâ'ir fîller der-ân-ı sâ'at arz-ı muvâfakat ve teba'iyyet ile dört na'la giderler ve Mekke'ye tevcîh edildikçe yere yatıp Ebrehe'ye Kâ'be-i mu'azzama üzerine hücûm edemeyeceklerini lisân-ı hâl ile anlatmak isterler idi.

Nüfeyl b. Habîb Has'amî ki Ebrehe'nin zincîr-bend-i esâreti idi, fîl-i Mahmûd'un bu hâl-i hikmet-iştimâlini, ya'nî Mekke üzerine gitmek istemeyip fakat Şâm veyâhûd Yemen cihetine tevcîh olundukça izhâr-ı şevk u arzû eylediğini görünce, ber-sür'at-i fevka'l-âde ile fîlin yanından firâr ve zirve-i cebele çıkıp karâr eyledi. **[454]**

Çünki Habeşîler fîl-i Mahmûd'u Kâ'be'ye tevcîh eyledikleri sırada, Nüfeyl b. Habîb, fîl-i Mahmûd'un kulağını tutup "Ey Mahmûd! Sakın ileri gitme ki seni tahrîb-i Kâ'betullâh hizmetinde istihdâm edeceklerdir. Hâlbuki sen Beldetullâh'dasın. Mahmûd olarak çök, râşid olarak ric'at eyle" makālesini îrâd eylemiş idi.

Nüfeyl b. Habîb, bu işâret ile Ebrehe'nin bir hayâl-i muhâlde bulunduğunu, ya'nî gerek fîl-i Mahmûd'unun ve gerek ona tâbi' olan fîllerin Kâ'be-i mu'azzama üzerine hücûm etmeleri ba'îdü'l-ihtimâl olduğunu, Habeşe ordusuna bildirmek istedi ise de Ebrehe, ne İbn Habîb Has'amî'nin

---

588 Bu mahalle Muhassir denilmenin sebebi, Ashâb-ı fîl'in mahall-i mezkûrda dûçâr-ı azâb-ı ilâhî olmalarındandır. Çünki Mahmûd denilen fîl, buradan ileri gitmemiş ve onu gören fîller dahī kendisine tâbi' olarak, bir hatve ileriye hareket etmemişdir.

işâretinden ve ne de fîllerin harekât-ı hakîmânelerinden mütenebbih olmadığı cihetle, icrâ-yı mâ-fi'z-zamîre ikdâm-ı tâm ve fîlleri helâk edercesine darb u şetmle hamâkat-i fıtriyye ve belâhet-i ca'liyyesini îhâm eylerdi.

Abdülmuttalib, bu esnâda Âmir b. Hâşim b. Abdümenâf b. Kusayy b. Abdüddâr'ın oğlu İkrime gibi birkaç muhlis Mekkeli ile Kâ'be-i mu'azzama'nın bâb-ı mu'allâ-cenâbı halkalarına sarılıp "Yâ Rabbî; her ferde kendi hānesini muhâfaza eylemek isti'dâdını ihsân eyledin. Bu Kâ'be senin hānendir. Onu a'dâ-yı bedhāh tasallutundan hıfz u himâye eyle" müfâdında olan ebyât-ı âtiyyeyi inşâd ile dergâh-ı Kādı'l-hâcât'a arz-ı münâcât eylerdi.

Arabî:

يا رب إن المرء يمـ *** ـنع رحله فامنع رحالك
وانصر على آل الصليـ *** ـب وعابديه اليوم آلك
إن كنت تاركهم وقبـ *** ـلتنا فأمر ما بدا لك
لا يغلبن صليبهم *** ومحالهم أبدا محالك
فلئن فعلت فإنه *** أمر يتم به فعالك

[455]

Tercümesi:

Ey Kādir-i mutlak –celle şânuhû–! İnsânlar kendilerine mensûb olan hāneleri muhâfaza ederler. Sen de zât-ı akdes-i ulûhiyyetine mensûb olan mukaddesi muhâfaza eyle!

Bugün ehl-i salîb ile salîbe tapanlara karşı seni ta'zîm ve takdîs edenlere kuvvet ve zafer bahş et!

Eğerçi onları kıblemize galebe etdirmek murâd edersen, emr u fermânına itā'atden başka bir diyeceğimiz yokdur!

Senin savlet ve azametine onların salîbleriyle sa'yleri hiçbir vakit galebe çalamaz!

Bu husūsda eğer müsâ'ade eder isen elbette bunda bir hikmet-i hafiyyen vardır!

Ebrehe, fîlleri Kâ'betullâh üzerine sevk eylemek telâşında bulunduğu zamân, İkrime b. Âmir b. Hâşim b. Abdümenâf b. Kusayy b. Abdüddâr dahī bâb-ı felek-me'âb-ı Kâ'betullâh'a yapışıp münâcât makāmında hayvânât-ı ehl-i Mekke'nin Esved[589] b. Maksūd Himyerî tarafından gasb u habs olunduğunu mübeyyin birkaç beyt inşâd eylemişdir.

Abdülmuttalib ile rüfekâsı, nezd-i Kâ'betullâh'da Vâcib te'âlâ hazretlerine yalvarmakda ve Ebrehe fîlleri sürmek keşâkeşiyle uğraşmakda iken nâgâh bireri ağızlarında, ikişeri ayaklarının tırnakları aralarında olmak ve her biri de nohuddan küçük, mercimekden büyük bir hacimde bulunmak üzere, üçer aded hicâre-i[590] siccîni hâmil deniz tarafında ve kırlangıç hey'etinde birçok kuşcağızlar zâhir olup Mekke-i mükerreme üzerine doğru gelmeğe başladı. **[456]**

Bu kuşcağızlar, bir rivâyetde memâlik-i Hindiyye cihetinden zuhûr etmişidi ki bunların gagaları kızıl, başları siyâh, boyunları uzun, vücûdları yarasaya şebîh ve alâ-kavlin gagaları sarı, boyunları yeşil, vücûdları usfûra mümâsil olup hâmil oldukları taşların her birinde, helâkine sebeb kılınmış olan kimsenin ismi mastūr idi.

Müfessir İkrime, ﴿طَيْرًا أَبَابِيلَ﴾[591] kerîme-i celîlesinde ebâbîli Ankā-i mağrib ile tefsîr etmişdir. Ankā-i mağrib, sāhibü'l-*Kāmûs*[592] kavlince,

---

589 Esved b. Maksūd, hayvânât-ı ehl-i Mekke'yi gāret içün Ebrehe'nin Mugammes'den gönderdiği haşerât-ı Habeşiyye ser-gerdelerindendir.

590 Bu taşlar, toprak ile taşdan mütehaccir olduğundan, Kur'ân-ı azîm'de "siccîl" ıtlâk buyurulmuş ve bunların en küçüğü mercimek ve en büyüğü nohud mikdârında bulunmuşdur.

591 ["… bölük bölük kuşlar …" Fîl, 105/3.]

592 [*el-Kāmûsü'l-muhît* adlı sözlüğün müellifi Mecdüddîn Fîrûzâbâdî (ö.817/1415) kasdedilmektedir. Fîrûzâbâdî, sözlük çalışmalarıyla iştihar etmekle birlikte, fıkıh, tefsir, hadis ve tarihle de iştigal etmiş ve yetmiş küsûr eser kaleme almıştır. Yazdığı sözlük o kadar şöhret-yâb oldu ki sözlüğün adındaki koyduğu *Kāmûs* (okyanus) kelimesi, zamanla "sözlük" kelimesi yerine kullanılır oldu. Bkz. Hulusi Kılıç, "el-Kāmûsü'l-muhît", *DİA*, XXIV, s. 287.]

Hazret-i Mûsâ asrında zuhûr etmişdir. En evvel zuhûr eden dişi idiyse de mu'ahharan bir erkek dahī yaradıldığından, çift olup çoğaldılar ve nebî-yi müşârun-ileyhin vefâtından sonra, Necid ve Hicâz'a intikāl ve burada sıbyâna ta'arruz etmeğe iştigāl eylediklerinden, peygamber-i vakt olan Hālid b. Sinân el-Absî hazretlerinin nişâne-i nüşâbe-i du'âsı olup âşiyâne-i ademe pervâz etdiler.

Fî-zamâninâ, Hind Çini cihetlerinde tuyûr-ı ebâbîl cinsinden ba'zı kuşlar bulunduğunu ve hattâ hediyye olarak Dersa'âdet'e dahī gönderilmekde olduğunu rivâyet ederler. Bu kuşlar, eğerçi tamâmıyla sâlifü'z-zikr ebâbîl kuşlarına benzedilemez ise de bunlara çeşm-i dikkat ile nazar edenler, kendilerinde ebâbîle benzedilmeğe medâr-ı hükm olacak ba'zı alâyim görmekde ve binâ'en-aleyh, bu kuşların mürûr-ı zamânla şekilleri tahavvül eylemiş olduğuna i'tikād edilmekdedir. Zîrâ ebâbîl kuşlarının levn ü sūret ü hey'etlerinde pek çok kaviller nakl ü rivâyet edilmiş ve hattâ Abdullâh b. Abbâs, fîl hortumu gibi hortumları ve esnân-ı kilâba müşâbih dişleri olduğunu rivâyet etmişdir. Ba'zı râvîler de el-ân Bâb-ı İbrâhîm fevkında bulunmakda olan usfûr **[457]** ve zurzûr kuşlarının, ebâbîl bakıyyesi olduğunu iddi'â eylemişlerdir; *–vallâhu a'lemü bi's-savâb–*.

Bu kuşların zuhûrundan, ne Ebrehe'nin ve ne de bâb-ı Kâ'betullâh halkalarını tutup Cenâb-ı Kādir-i mutlak *–te'âlâ şânuhû–* hazretlerine arz-ı münâcât eylemekde olan Abdülmuttalib [ve] rüfekāsının haberi yok idi. Abdülmuttalib bir aralık âsumâna bakıp birçok tuyûr-ı ebâbîlin Mekke-i mufahhame üzerine gelmekde olduğunu gördü ve hey'etlerinden müte'accib olarak refiklerine, "Arkadaşlar! Bu kuşlar Necid ve Tihâme tuyûruna benzemiyorlar. Bunda bir hikmet olmalıdır" dedikden sonra, hâsıl olan muvâfakat üzerine umûm arkadaşlarıyla Cebel-i Ebû Kubeys şâhikasına çıkdı.

Deniz tarafından görünen cünûd-ı mücennede-i tuyûr, az bir zamân mürûrunda cüyûş-ı deryâ-hurûş-ı Ebrehe üzeri hizâsına kadar gelip durdular ve hâmil oldukları ahcâr-ı âteşîn-âsârı birer birer bırakdılar. Her

bir taş, haşerât-ı a'dâdan birinin merkez-i re'sinden vülûcla mahrec-i dübüründen çıkıp fi'l-hâl helâk etdi. Bir hâlde ki Ashâb-ı fîl'den firâr etmeyip sebât edenlerin içinde Ebrehe'den ve fîl-i Mahmûd'u ile buna tâbi' olan hayvânlardan gayrı ferd-i müteneffis kalmadı. Herhangi bir âdem, helâk olanlardan birinin lâşesini eline alsa, yumurta gibi istediği yere getirebilirdi. Çünki remy edilen taşlar, herhangi bir Habeşî'ye isābet etdi ise fi'l-hâl kav gibi yakıp işini bitirdi. Müte'âkıben bir seyl-i deryâ-mesîl dahī dehşet-nümâ-yı zuhûr olup sâha-i sa'âdet-mesâha-i Mekketullâh'da kalmış olan a'dâ-yı bedhāh lâşelerini sürüp denize indirdi.

Tuyûr-ı ebâbîl vâsıtasıyla atılan taşlar, bir kavilde her kime isābet etdi ise o şahsın vücûdunda hasbe ve çiçek illeti gibi sivriceler zuhûr etmiş ve bundan musāb olanlar, te'sîr-i veca'ıyla helâk olup bakıyyesi de düşe kalka Yemen hudûduna kadar kaçıp kurtulmuşdur. **[458]**

Ebrehe'nin ordusu ta'rîf olunduğu vechile muzmahil ve perîşân oldukda, Mekke ahâlîsi ordu-gâh-ı Ebrehe'ye hücûm edip buldukları emvâl ü eşyâ vü eslihayı aldılar ve bu sâyede her biri nâ'il-i servet ü sâmân u yesâr olarak, habîb-i Hakk ve Resûl-i Rabbü'l-felak hürmetine, hem zahmet ve meşakkat çekmeksizin nâ'il-i ganîmet olup bir kat daha şân u şöhret buldukları ve hem de şâyi'a-i savlet-i şîr-ânesiyle Cezîretü'l-Arab urbânlarını ürkütmüş olan büyük ve kaviyyü'ş-şevke bir düşmân şerrinden kurtuldukları cihetle, kendilerine mu'ârız olan kabâ'il efrâdı, bunlarla ceng ü cidâlden vaz geçip min-tarafillâh mü'eyyed olduklarına inandılar.

Hātemü'l-enbiyâ efendimiz hazretleri, bu vak'adan elli dört gün sonra doğdular idi. Bu hesâba göre, Ebrehe'nin Mekke'ye gelip gitmesi evâsıt-ı mâh-ı muharremde olup velâdet-i bâhiru'l-meymenet-i Hazret-i Peygamberî, şühûr-ı Rûmiyyeden nîsâna müsādif olan rebî'u'l-evvelin içinde vâki' olmuşdur.

Arablar bu seneye, ya'nî mîlâd-ı Hazret-i Îsâ'nın 569'uncu senesine "Fîl yılı" nâmını verdiler ve bu vak'ayı mebde'-i târîh ittihāzıyla arz-ı

sürûr ve mübâhât ederek birçok kasā'id ve mukatta'ât inşâd eylediler ve Kureyşîleri ta'zīm ve tevkīre başlayıp "Bunlar ehlullâhdır. Onun içün Te'âlâ hazretleri, onların düşmânlarını helâk etdi" dediler.

Vak'a-i meşrûha hakkında, Kureyş şâ'irlerinin söyledikleri eş'âr u ebyât hadd ü pâyân olmayıp hattâ isbât-ı müdde'â içün ol vakit inşâd edilmiş olan kasā'idin beyne'l-müverrihīn müntehab olanlarını, bu mahalle derc ü tastīr eyledik. Ebyât-ı âtiyye, Abdülmuttalib b. Hâşim'in ol bâbda inşâd eylediği kasīde cümlesindendir: **[459]**

Arabî:

قلتُ والأشرم تردي خيله *** إن ذا الأشرم غر بالحرم
كاده يتبع فيمن جندت *** حمير والحيّ من آل قدم
فانثنى عنه وفي أوداجه *** جارحٌ أمسك فيه بالكَظَمْ
نحن أهل الله في بلدته *** لم يزل ذاك عهد اتم
إنّ للبيت لربًّا مانعًا *** من يرده بأثامٍ يظطلم

Tercümesi:

Ben, Kâ'be'yi harâb etmek niyyetiyle, Ebrehe'nin Mekke üzerine sevk eylediği askerin mağlûbiyyetini gördüğüm vakit dedim ki bu Eşrem-i Ebrehe, Harem-i şerîf'in kadr ü kıymetini bilememişdir!

Harem-i şerîf ise onu Himyer, Hayy kabîlelerinin cengâver bahâdırlarıyla kahr u tenkîl eylemişdir!

Binâ'en-aleyh, Ebrehe'nin askeri boyun damarlarına ağrının en şiddetli **[460]** *derecesini izâka eden yaralarla yaralanmış olduğu hâlde, geri çekilmeğe mecbûr oldular!*

Biz, şerîk ü nazîri olmayan Te'âlâ ve tekaddes hazretlerine, bu şehr-i mu'azzamında ibâdet ve perestiş ederiz.

Beyt-i mu'azzam'ın şânlı, azametli bir hâmîsi vardır ki ona îsāl-i hasâr u inkisâr içün kasd edenler, kendilerinin perîşân olmalarına sa'y etmiş olurlar!

Zîrde muharrer ebyât dahī Adî b. Kays b. Adî b. Sa'îd b. Sehm b. Amr b. Hüsays b. Kâ'b b. Lü'ey b. Gālib b. Fihr'in oğlu Abdullâh b. Zeba'rî'nin söylediği mutavvel kasīde cümlesindendir.

Arabî:

يتكلموا عن بطن مكة إنها *** كانت قديما لا يرام حريمها
سائل أمير الجيش عنها ما رأى *** ولسوف ينبي الجاهلين عليمها
ستون ألفا لم يئوبوا أرضهم *** بل لم يعش بعد الإياب سقيمها
كانت بها عاد وجرهم قبلهم *** والله من فوق العباد يقيمها

[461]

Tercümesi:

Mekke-i mükerreme'nin hiçbir zamânda, hiçbir kimsenin sû-i kasdine uğramadığı, ezmine-i mütekaddimeden beri nakl olunmakdadır!
Bu sözümü tasdîk etmek içün kavmin emîrine sor, bir vakit gelir ki ale'l-umûm bu hakīkati bilmeyenler, bilenlerden öğrenir!
Mekke-i mükerreme üzerine fesâd ve cidâl niyyetiyle yürüyen 60 bin kişiden vatanına hiçbir kimse avdet edememişdir!
Avdet eden olduysa bile, yine kendini pençe-i mevtden kurtaramamışdır!
Bunlardan evvel, işbu şehr-i şerîf-i mübârekde, Âd ve Cürhüm kabîleleri sâkin idi. Cenâb-ı Kibriyâ, ol şehr-i mukaddesi her mahalden ziyâde muvakkar ve muhterem kılmışdır!

İbn Zeba'rî'nin şu manzūmede, «بل لم يعش بعد الإياب سقيمها»[593] mısra'ını ityândan murâdı, Ebrehe'nin dahī San'â'da gebermiş olduğunu bildirmekdir.

Ebû Kays Sayfî[594] b. el-Eslet b. Cüşem b. Vâ'il b. Zeyd b. Kays b. Âmir b. Mürre b. Mâlik el-Evsî dahī şu kıt'ayı söylemiş idi.

593 [Avdet eden olduysa bile, yine kendini pençe-i mevtden kurtaramamışdır.]
594 [Metinde sehven «حسيفي».]

Nazm:

ومن صنعه يوم فيل الحبو *** ـش إذ كلّ ما بعثوه رزم **[462]**
محاجنهم تحت أقرابه *** وقد شرموا أنفه فانخرم
وقد جعلوا سوطه معولا *** إذا يمّموه قفاه كلم
فولى وأدبر أدراجه *** وقد باء بالظلم من كان ثم

Tercümesi:

Kudret ve azamet-i ilâhiyye delâ'il-i vâzıhasındandır ki Habeşîlerden Vak'a-i Fîl'de her kim bulunmuş ise mağlûb olmuşdur!
Fîlleri Kâ'be üzerine sevk içün Habeşîlerin deynekleri, koltukları altından çıkmazdı. Habeşîler, fîllerin burunlarını dahī kesmişler ise de yine ileriye sevke muvaffak olamadıklarından, geriye çekilmeğe mecbûr olmuşlardır!
Habeşîler, fîlleri ileri sürmek içün ol kadar çalışırlardı ki kırbaç yerine kazma kullanıp bî-çâre hayvânların kafalarını cerîha-dâr ederek sürmek isterlerdi!
Ma'a-mâ-fîh, fîl-i Mahmûd hasbe'l-hikme ric'ate mecbûr ve orada bulunan Habeşîlerin cümlesi müdemmer ve makhûr oldular!

Kıt'a-i âtiyyeyi, Ümeyye b. Ebi's-Salt'a nisbet ederler. **[463]**

Nazm:

فقوموا فصلوا ربكم وتمسحوا *** بأركان هذا البيت بين الأخاشب
فعندكم منه بلاء مصدق *** غداة أبى يكسوم[595] هادى الكتائب
فلما أتاكم نصر ذي العرش ردهم *** جنود المليك بين ساف وحاصب[596]
فولوا سراعا هاربين ولم يؤب *** إلى أهله الأحباش غير عصائب

---

595 Ebû Yeksûm, vekâleten Ebrehe'nin ordu-gâhında bırakdığı herîfin ismidir.
596 [Metinde sehven «ساق وصاحب».]

Tercümesi:

Kalkınız! Kalkınız! Cenâb-ı Vâcibü'l-vücûd olan Allâh'ınıza takdîm-i du'â ederek, Beyt-i mu'azzam'ın direklerini mesle teberrük ediniz!
Bilirsiniz ki Habeşîlerin kumandanı olan Ebû Yeksûm Vak'ası'nda inkârı gayr-ı kābil bir belâyı meydâna, zuhûra getirmişdir!
Sāhib-i arş-ı akdes, size muzafferiyyeti gönderdiği zamân, o kumandanın büyük-küçük ser-gerdelerini mağlûb eylemişdir!
Habeşîleri o kadar perîşân etmişdir ki derhâl firâr eyledikleri hâlde bile vatanlarına ancak ufak ufak firkaları avdet edebilmişdir. **[464]**

Ebrehe, bu varta-i hevl-nâkden kurtulmak içün dest-i esâretinde bulunan Nüfeyl el-Mekkî'den ricâ-yı delâlet eyledi ise de Nüfeyl'den;

أين المفر والإله الطالب *** والأشرم المغلوب ليس الغالب[597]

cevâbını alıp kendi kendine yola düşerek kaçdı ve düşe kalka düşe kalka diyâr-ı Habeşiyye'ye varıp mâcerâyı Melik Necâşî'ye nakl ü tafsīl ve kuşların hey'et ve sūretlerini beyân ve ta'rîf ederken, Necâşî, "Acâyib! Bunlar nasıl kuşlar imiş" dedi ve Ebrehe b. Sabbâh el-Eşrem, fevka's-semâ bir kuş görüp "İşte buna benzerdi" cevâbını verdikde, ol kuşcağız Ebrehe içün sakladığı taşları bırakıp onun da işini bitirdi. Bir hâlde ki mezkûr taşların ikisi, ibtidâ iki kolunu omuzundan ve iki ayağını oyluğundan kırmış ve biri de başından urup helâk etmişdir.

Diğer bir rivâyete göre, Ebrehe tayr-ı ebâbîl vâsıtasıyla helâk olmayıp "yenirce" maraz-ı hâ'iline dûçâr ve yerine vekâlet eylemek üzere Ebû Yeksûm nâmında bir bedbahtı bırakıp Yemen'e avdet eyledikde, âzim-i dârü'l-bevâr olmuşdur.

---

597 [Nereye kaçıyorsunuz? Sizin peşinizdeki Allah'tır. Ebrehe el-Eşrem ise gâlip değil, mağlup olandır.]

İşte bu Ebû Yeksûm, ebâbîl vak'a-i mufassalasını Melik Necâşî'ye nakl ü hikâye etmeğe başlamış idi. Meğer tuyûr-ı ebâbîlden biri de Ebû Yeksûm'u helâka me'mûr bulunmuş olduğundan, Ebû Yeksûm sözünü bitirir bitirmez, ağzındaki taşcağızı bırakıp telef ve Melik Necâşî, askerinin ne sūretle helâk edilmiş olduğunu görüp izhâr-ı hayf u esef eyledi.

El-hâsıl vak'a-i garîbe-i fîl, mâh-ı muharremin 17'nci günü, ale's-seher vukū' bulmuş ve Sultānü'l-enbiyâ *–alâ nebiyyinâ ve aleyhimü't-tehâyâ–* efendimiz hazretleri dahī şehr-i rebî'ü'l-evvelin 12'nci isneyn gecesi, tezyîn-i kımât-ı vücûd buyurmuş **[465]** olduğundan, kıssa-i fîl, yukarıda dahī tafsīl olunduğu üzere, velâdet-i zāhiru'l-mes'adet-i nebeviyye *–alâ sāhibehâ efdalü't-tahiyye–*den tamâm elli dört gün mukaddem zuhûr etmiş olur.

Ebrehe'nin sūret-i muharrere üzere helâkinden sonra Habeşîlere tefrika düşdüğünden, Beyt-i Kulleys'e bakamadılar. Binâ'en-aleyh Habeşîlerin kilîsâsı müddet-i medîde alâ-hâlihî kalıp etrâfı ormanlaşmağla makarr-ı vuhûş u sibâ' oldu. Bir hâlde ki harâbesinin manzara-i dehşet-nümâsını seyr edenler, yanından geçmeğe korkarlar idi. Ba'de-zamânin urbân-ı bâdiyeden bir tā'ife, leylen harâbe-i mezkûre yakınında bir mahalle konup âteş yakmış ve yakılan âteşin şerâre-i cihân-sûzu ile ol dâr-ı murdâr yanıp mahv olmuşdur.

Ba'zı müverrihlerin zu'munca, hulefâ-yı Abbâsiyye'nin birincisi olan Ebü'l-Abbâs Seffâh, Beyt-i Kulleys'in hey'et-i asliyyesi üzere mevcûd olduğunu haber almış ve Yemen hâkimini sevk ile ol kenîse-i küfr-enîseyi yıkdırıp havsale-i add ü ihsādan hâric yevâkīt ü dürer istihsāl etmişdir.

İstitrâd:
Fîl-i Mahmûdî

Tabakātü'l-arz ulemâsı tarafından verilen ma'lûmât-ı keşfiyyeye göre, fîl-i Mahmûdî, arâzī-i sâlise mahsūlâtından ise de arâzī-i râbi'ada dahī görülmüşdür.

Fîlin azīmü'l-cüsse hayvânâtdan olduğu, Ebrehe'nin alâ-rivâyetin iki yâhūd on iki fîl ile Kâ'be-i mu'azzama'yı hedm ü harâb etmeğe cesâret eylemesiyle dahī kābil-i istidlâl ise de yakın vakitlere kadar ne öyle bir hayvân görülmüş ve ne de ulemâ-yı tabî'iyyûn mü'ellefâtında bu hayvânın cesâmet-i vücûdunu mu'arrif bir makāle okunmuşdur. Şu kadar ki bundan yetmiş altı sene evvel Sibirya'da kâ'in Lena nehri ağzında, **[466]** balıkçının biri buzların arasında kalmış gāyet büyük bir hayvân lâşesi görerek, bunun ne olduğunu teşhīs edemediğinden, alâ-hâlihî bırakıp avdet eylemiş idi. Beş sene sonra buzlar eridiğinden, zikr olunan lâşe zāhire çıkmış ve suların yardımıyla sâhil-i nehirde vâki' bir karye kenârına düşmüş idi. Civârında bulunan köylerin ahâlîsi bu lâşenin azı dişlerini söküp almış ve kilâb-ı kurâ ile dağlardan inen vahşî hayvânlar bir müddet etini yediklerinden, ön ayakları olmadığı hâlde iskeleti meydânda kalmış idi.

Petersburg Akademisi, keyfiyyeti istihbârla mu'âyene zımnında taraflarından me'mûr-ı mahsūs göndermiş olduklarından, mu'âyeneye ta'yîn kılınan zât, mezkûr lâşenin fîl-i Mahmûdî iskeleti olduğuna yakīn hâsıl edip enkāzını köylülerin elinden almış ve yalnız başıyla dişlerinden gayrı bir yeri kalmadığı hâlde, on nefer hammâl vâsıtasıyla nakl edebilmişdir. Bu hayvânın sâde dişleri 112 kıyye gelmiş olduğunu, rivâyet ederler.

Fîl-i Mahmûdî'nin cesâmet ve dahāmet-i vücûdu bu derece büyük olduğu teslîm olunduğu takdîrde, Ebrehe'nin hedm-i Kâ'betullâh hayâl-i muhâliyle sevk eylediği rivâyet olunan dört bin fîlin, ne kadar fîlbân ile sevk ve idâre olunabileceği ednâ bir mülâhaza ile anlaşılabileceğinden, ol vakit Mekke üzerine sevk olunan orduda 60 bin nefer bulunmuş olmak rivâyeti, ba'îdü'l-ihtimâl değildir, gibi görünür.

Fîlin sūret-i hilkat ve idâresi hakkında ma'lûmât

Fîl dediğimiz hayvân, insândan gayrı her bir hayvândan fark u temyîz olunmak içün birçok hasā'is ile yaradılmışdır.

Ezmine-i mütekaddime âdemleri, bu hayvânı muhârebeden başka birtakım tākat-fersâ **[467]** hizmetlerde dahī kullanırlardı. Fîlin sıdk u vefâ, hilm ü zekâsı gibi mehâsin-i makbûlesi olmak hasebiyle, insânlar kendinden herhâlde istifâde ederler. Eğerçi hiddet ve gazaba dahī mâlik ise de isti'dâdı ziyâdece olduğundan, dâm-ı muhātaraya düşürüleceğini anlamadıkça izhâr-ı hiddet ve tehevvür etmez. Kuvve-i hâfızası dahī ber-kemâl olduğundan, fenâlık gördüğü âdemden ahz-ı sâra mecbûrdur. Ma'a-mâfîh, iyiliğini gördüğü kimsenin şâkir-i ni'meti olup ibrâz-ı sadâkat eder.

Cüssesi ne kadar azīm ise gözleri o nisbetde küçükdür. Fakat hissiyyât-ı bâtınesinin mir'ât-ı aks-nümâsı, o küçük gözleri olmak hasebiyle teşekkür ve temelluku, gazab u tehevvürü gözlerinin hareketinden anlaşılabilir.

Kulakları yassı, büyük ve geniş, ayakları kalın, derisi kat katdır. Ağzından aşağı sarkmış bir de hortumu vardır. Fîlin hortumu gāyet kuvvetli olduğundan, her şeye hortumuyla müdâfa'a eder. Bundan başka, ağzının iki tarafından dışarı çıkmış iki kuvvetli dişi vardır ki îcâbına göre bu iki dişi makām-ı ta'arruz ve müdâfa'ada isti'mâl eder.

Eski zamân âdemleri, bu azīmü'l-cüsse hayvânın hilm-i tabî'îsinden istifâde ederek her hizmetde kullanmışlardır. El-ân Asya ve Hindistân'da bayağı bârgîr gibi istihdâm ve hattâ vahşî hayvânları bile fîl ile sayd u şikâr etmeğe sa'y ü ikdâm ederler.

Evâ'ilde birtakım eğreti istihkâmlar inşâ ve içlerini o zamânlara mahsūs hançer, kargı, ok, yay, bıçak gibi esliha-i müsta'mele ile imlâ ederek ve harb u darba kādir asker ta'biye eyleyerek, bunları fîllerin üzerine vaz' u rabtla, meydân-ı ma'rekeye sevk ederler idi.

Hindistân kralı Bedûs'un [بدوس] mîlâd-ı Hazret-i Îsâ'dan üç yüz bu kadar sene **[468]** mukaddem, Makedonya hükümdârı meşhûr İskender-i kebîr'le Asya'da etdiği muhârebeye, bu istihkâmlarla mücehhez bir ordu sevk eylediği mervîdir.

El-hâsıl esliha-i nâriyye ihtirâ‘ edilmezden evvel, akvâm-ı Hindiyye, kavânîn-i askeriyyelerine alışdırılmış olan fîlleri muhârebelere sevk ederler ve ordularının en muntazam ve kuvvetlisi, bu ârızī istihkâmları hâmil fîllerden müteşekkil bulunan kısmı olduğuna ale’l-umûm hüküm verirlerdi. Hâlbuki fîller barut şu‘lesiyle top u tüfenk sadâsından ürkdükleri ecilden, esliha-i nâriyye ihtirâ‘ını müte‘âkıb, muhârebelere fîl sevkinden vaz geçilmişdir.

Der-ta‘rîf-i ebniye-i rasīne-i Beyt-i Kulleys

Ebrehe’nin San‘â-yı Yemen’de yapdırdığı Kulleys put-hānesi, murabba‘u’ş-şekil bir binâ-yı rasānet-mebnâ olup dîvârları 60 arşın (85 kadem) irtifâ‘ında ve 6 zirâ‘ (8 kadem, 8 pus) sihanında olarak kā‘ide-i süflâsı sath-ı zemînden 10 zirâ‘ kadar doldurulup üzerine mülevven ve musaykal taşlar ferş edilmiş ve kapısı önünde ruhām-ı âyîne-endâm-ı mücellâdan bir de nerdübân yapılmış idi.

Dîvârlarının zemînden 20 arşın (28 kadem, 4 pus) kadar yeri, Yemenlilerin “çevreb” [چورب] ıtlâk eyledikleri ahcâr-ı menkūşeden ve üst tarafları da ruhām-ı mütelevvine-i acîbü’l-âsârdan ma‘mûl olup ruhām-ı mezkûrdan yapılmış olan eşkâl-i müsellesenin re’s-i zâviyelerine âbnûsdan tırâşîde birer insân heykeli rekz edilerek, ru’ûs-ı heyâkil üzerine mermerden masnû‘ birer de direk dikilmiş idi.

Dâ’iren-mâ-dâr etrâfında ve 200 arşın (382 kadem, 4 pus) açığında, gāyetü’l-gāye yüksek ve metîn bir de dîvârı olup bu dîvârdan Beyt-i Kulleys kapısı muhâzîsine bir dervâze-i cesîme küşâd ve bu dervâzenin 14 arşın (19 **[469]** kadem, 10 pus) irtifâ‘ında ve 4 arşın (5 kadem, 8 pus) arzında olan kanadları, yek-pâre nuhâsdan i‘mâl olunmuş idi.

Dervâze-i mezkûre medhalinden Beyt-i Kulleys kapısı nerdübânına memdûd 80 arşın (113 kadem, 4 pus) tūlünde ve 40 arşın (65 kadem, 8 pus) arzında mu‘allak bir köprü olup bu köprünün mesâmîri kâmilen altın ile gümüşden ve keresteleri sâc ağacından idi.

Beyt-i Kulleys'in dâhilinde ve 40 arşın (56 kadem, 8 pus) murabba'ında bir kasr-ı acâyib-nümâ daha olup bu kasrın yemîn ü yesârında iki aded "kürre" ve suver-i kevâkibi hâmil, altından ma'mûl bir de büyük "şecere" var idi.

Kasr-ı mezkûrun içinde dört sütûn-ı mevzûn üzerine mebnâ bir kubbe-i semâ-sîmâ ve bu kubbenin merkez istikāmetinde fevka'l-gāye musanna' ve müşa'şa' ve dâhil ve hārici envâ'-ı zer ü zîverle murassa' bir kasr-ı hayret-efzâ-yı diğer daha olup bunun ortasında bir sütûn-ı şeffâf-ı mücellâ var ve pencerelerinden in'ikâs eden ziyâ-yı şems ü kamerle parıl parıl parlardı.

Zikr olunan sütûnun 10 arşın (14 kadem, 2 pus) irtifâ'ı olup etrâfında birçok gümüş zincîrler asılmış ve ittisālinde fîl dişleriyle âbnûsdan ma'mûl bir de kürsî yapılarak, bu kürsî derecâtının birazları gümüş ve birazları da altın levhalarla kaplanıp iki cihetine Kü'ayb, İmra'e-i Kü'ayb nâmında iki kıt'a menkūş ve mücellâ ağaç uzadılmış idi.

Kabâ'il-i Himyeriyye, ol târîhde zikr olunan Kü'ayb ve İmra'e-i Kü'ayb'ı ilâh ittihāzıyla ahbâr-ı hayr u şer etmekde olduğuna i'tikād ile arz-ı ubûdiyyet ve perestiş eyler ve dâhil-i sûrdan Beyt-i Kulleys'i tavâf ve ziyâret ederler idi. **[470]** Bu husūsda Himyerîlerin i'tikādları bir dereceye varmış idi ki her kim Kü'ayb veya İmra'e-i Kü'ayb'ı istihkār eder yâhūd ta'zīm ve ihtirâmda nev'ammâ kusūr eyler ise "Bu âdem elbette gazab-ı Kü'ayb'a uğrayacakdır. Aman bize de zararı dokunmasın" diye ol şahsın yanından kaçarlar idi.

Bu i'tikād, epeyce zamân temâdî etmiş ve hattâ Beyt-i Kulleys hedm ü harâb olup enkāzı fürûht edildiği sırada, Ebrehe'nin Kü'ayb ıtlâk eylediği kuru ağacı ahz ü iştirâ eden kimse hasbe't-tesâdüf hastalanmış olduğundan, "Kü'ayb işte bu âdemi çarptı" dediler ve bi'l-âhare tashîh-i mizâc eylediğine dâ'ir ma'lûmât alıp ta'accüb eylediler.

Kıssa-i put-hāne-i Benî Bağīd

Benî Bağīd b. Reys b. Gatafân cemâʻati dahī bir aralık Kâʻbe-i muʻazzama'ya rağmen bir hāne-i küfr-âşiyâne binâ edip umûr-ı sedânetini Benî Mürre b. Avf Gatafânî'ye verdiler idi. Meşâhîr-i keheneden Züheyr b. Cenâb b. Halîl[598] b. Kinâne b. Bekir b. Avf b. Uzre el-Kelbî, başına topladığı kuvve-i askeriyye sâyesinde zikr olunan put-hāneyi yakıp harâb ve dîvârlarını yıkıp mahv u nâ-yâb eyledi.

Züheyr b. Cenâb, Kudāʻa kabâ'ili rü'esâsından sedîdü'r-re'y bir kimse olup 250 ve alâ-kavlin 450 sene kadar muʻammer olmuş ve bu müddet zarfında iki yüze karîb vakʻada bulunmuşdur.

Benî Gatafân put-hānesini hedm ü harâb eylediği vakit, Gatafânîlerden irâ'e-i silâh-ı müdâfaʻa eden urbâna galebe etmiş ve evlâd ü iyâllerini esîr edip mâllarını **[471]** gāret ve yağma etmiş ve bi'l-âhare vukūʻ bulan ricâ vü niyâzları üzerine esîrleri kâmilen iʻâde eylemişdir.

Hücûm-ı melik-i Rûm berây-ı tahrîb-i Kâʻbetullâhi'l-kayyûm

Âl-i Selçûk'dan Arslan Alp ile hem-asır olan melik-i Rûm dahī İslâmiyyet aleyhine hareket ve *Rıdvân Paşa Târîhi* kavlince 2 milyon[599] kadar asker sevkıyle, Beyt-i muʻazzam'ı hedm ü tahrîbe kasd u niyyet etmiş idi.

Arslan Alp bu kaziyyeye vâkıf olunca, mânend-i şîr-i jiyân-ı nâdir, mikdâr-ı kalîl bahâdır tedârikiyle Isfahân'dan çıkıp Diyâr-ı Bekr'e yakın bir yerde muʻannidîn-i Rûm'a rast gelerek muhârebeye başladı ve melik-i Rûm olan Kayser Romanos'u sayd-ı şikâr eder iken avlayıp hayyen derdest ile esîr ve maʻiyyetinde bulunan avcıları ale'l-umûm dest-beste-i

---

598 Baʻzı kavle göre, Cenâb'ın pederi Hübel b. Abdullâh b. Kinâne olmak üzere mervîdir.

599 Ol vakit 2 milyon asker techîzi gayr-ı mümkün olduğundan, Rıdvân Paşa merhûmun 2 milyondan murâdı, kayserin pek çok asker sevk etmiş olduğunu îmâ içün mübâlağadan kinâye olmalıdır. Yoksa fenn-i askerî nokta-i nazarından bakılır ise 2 milyon asker techîz edilmiş olması tasdîk edilemez.

zincîr ederek, Mekke'ye sevk içün tehiyye vü techîz etmiş olduğu askerin bir çoğunu küşte-i şemşîr-i demâr ve bakıyyetü's-süyûfunu dahī mecbûr-ı firâr eyledi. Bu vak'a *Rıdvân Paşa Târîhi*'nden menkūl ise de *Sirâcü'l-mülûk* mü'ellifi Ebû Bekir et-Turtūşî[600] Arslan Alp'in Romanos'a olan galebesini vech-i âtî üzere yazmışdır. **[472]**

Şöyle ki:

Kayser Romanos,[601] kâffe-i bilâd ve memâlik-i İslâmiyye'yi istîlâ ve yeryüzünden millet-i necîbe-yi muvahhideyi ref' u imhâ etmek hayâl-i muhâliyle, bir kuvve-i kâfiyye cem' u techîz eylemiş idi. Bu haber-i muzır, medâyin-i İslâmiyye'ye münteşir oldukda, mülûk-ı müslimîn muztar ve muztarib olarak, tehyi'e-i esbâb-ı müdâfa'aya hasr-ı iktidâr ve her biri idâre edebileceği kadar asker tedârikiyle vürûd-i a'dâya intizār etdiler.

O aralık, Isfahân'da bulunan Arslan Alp[602] dahī tehiyye edebildiği cüz'î bir kuvve-i askeriyye ile düşmân-ı dîne müdâfa'a maksadıyla hāric-i şehre çıkmış ve müte'âkıben Romanos ordusunun pîşdârları rû-nümâ-yı zuhûr olup Isfahân askerinin karşısına çadır kurmuş idi.

---

600 Mü'ellif-i mûmâ-ileyhin künyesi Ebû Bekir olup ismi Muhammed b. Ebü'l-Velîd b. Muhammed el-Kureyşî'dir. Mîlâdın 1059'uncu ve hicretin 451'inci senesi, diyâr-ı Endülüs'de vâki' Turtūş şehrinde zîver-i mehd-i cihân ve 520 cemâziye'l-ûlâsını 26'ıncı günü ki mîlâd-ı Îsâ'nın 1126'ncı senesidir, İskenderiyye'de âzim-i cinân olmuşdur. Asrının ezhed ve a'büdü idi.

601 Romanos, altmış beşinci kayser olmak üzere 1099 sene-i mîlâdîsinde, ya'nî 492 sene-i hicrîde sandâlî-nişîn-i hükümrânî olup mîlâdın 1113'üncü ve hicretin 506'ncı senesi, gözlerine mîl çekildiği cihetle, terk-i taht-gâh-ı hayât etmişdir.

602 Müşârun-ileyh Horâsân'la Irâk ve Mâverâu'n-nehr'de serîr-ârâ-yı hükûmet olan âl-i Selçûkiyye şu'be-i ûlâsının ikincisidir. Bu zât, melik-i âdil Arslan Alp demekle meşhûr olup ismi Muhammed idi. Kayser Romanos'a işbu vak'ada galebe çalıp 465'inci sene-i hicriyyesi, ya'nî 1073 sâl-i mîlâdîsi hilâlinde irtihâl etmişdir.

O gece, leyle-i cum'a olduğu ve düşmân askeri yorgun bulunduğu cihetle, tarafeynden karagollar tertîb olunup muhârebe sabâha bırakıldı ve düşmân askeri pey-der-pey vürûd ederek ceyş-i a'dâ çoğaldı.

Vaktâ ki sabâh oldu, müslümânlar düşmân ordusu cihetine câsûs-ı nazar irsâl edip gördüler ki a'dâ-yı dîn, rimâl-i deryâ adedinden efzûn olup cibâl ve sahârî askerle dolmuş ve Romanos'un ordu-gâhı gûyâ ki bir deryâ-yı ummân ve âlât u edevât-ı harbiyyesinin ta'dâd ü tahmîni, hāric ez-imkân bulunmuşdur. **[473]**

Arslan Alp, düşmân askerine nazaran, siyâh öküzde beyâz hāl gibi görünen bir kuvvet ile[603] a'dâya mukāvemet mümkün olmadığını anladığından, iktizā edenleri celb ü ihzārla bu husūsda ne vechile hareket olunmak lâzım geleceğini ta'yîn zımnında bir meclis-i meşveret akdine ibtidâr edilmek emrini verdi. Cereyân eden müzâkerenin hulâsa vü netîcesi, nâmûs-ı milleti muhâfaza emeliyle muhârebe etmek karârından ibâret olmak hasebiyle, kâffe-i müslimîn yek-diğeriyle istihlâl ve tehyi'e-i esbâb-ı ceng ü cidâl etdiler ve keyfiyyeti melik-i âdile (Arslan Alp'e) arz eylediler.

Arslan Alp bu karârdan memnûn olup "Mâdem ki ceng edeceğiz, bugün yevm-i mes'ûd cum'adır. Bugün hutabâ-yı muvahhidîn, her yerde guzât-ı dîn içün du'â ederler. Ümmet-i Muhammed salât-ı cum'ayı edâ edinceye kadar sabr edip ba'dehû i'lâ-yı kelimetullâh maksadıyla cenge girişelim" dedikden ve gönderdiği câsûslar vesâ'itıyle Kayser Romanos'un sîmâ ve şeklini ve çadırının nerede olduğunu öğrendikden sonra abtāl-ı ricâli bi'l-ihzār "Ben nereye hücûm eder ve ne cihete havâle-i seyf u sinân eyler isem, sizin dahī ol cihete hücûmla seyf u sihâm üşürmenizi ricâ ederim" diyerek şüc'ân-ı askerî arkasına alıp Romanos'un haymesine ılgār etdi ve "Kayser Romanos katl olun-

---

603 Müverrihler Arslan Alp'in Romanos'a karşı sevk eylediği askerin mikdârını 12 bin ve alâ-kavlin 14 bin erden ibâret olduğunu rivâyet ederler.

du" velvele-i şu'ûr-rübâsıyla cüyûş-ı deryâ-cûş-ı a'dâyı karmakarış eyledi.

Asker-i a'dâ, müslümânların şîr-i jiyânlar gibi saldırmakda ve urulup düşenlerine bakmayarak ileri varmakda olduklarını gördükde, birdenbire şaşırıp karârı firâra tebdîl etdiler. **[474]**

Binâ-ber-în müslümânlar, a'dâ-yı dîn ve düşmân-ı vatanları olan askerin emvâl u eşyâsını ahz ü gāret ve kaçmağa muktedir olamayanları tutup esîr ederek avdet eylediler. Romanos Kayser dahī tutulup ihzār edildi idi. Arslan Alp, Romanos'un esîr olarak huzūruna çıkarıldığını görünce, "Ey Kayser! Eğer sen beni esîr etmiş olaydın, hakkımda ne mu'âmele ederdin?" su'âlini îrâdla, "Elbette katl ederdim" cevâbını aldıkda, "Sen benim nazarımda katle değeri olanlardan değilsin" dedi ve tālibi zuhûr edinceye kadar müzâyede edilmesini emr eyledi. Onun üzerine Romanos'u ordu-gâha getirip birkaç gün kadar teşhîr ve müzâyede etdiler ise de bir pula bile tālibi zuhûr etmedi. Nihâyetü'l-emr kelbiyle mübâdeleye bir tālib çıkdığından, keyfiyyeti melik-i müşârun-ileyhe arz u ihtār ve tālib-i merkūmla kelbini ve Kayser Romanos'u ihzār etdiklerinden, melik-i âdil, racül-i merkūmun insāfını takdîr edip köpeğinin Romanos'dan hayırlı olduğunu ifâde ve Kayser Romanos'u afv u ıtlâkla memleketine i'âde buyurdu.

Arslan Alp'in Romanos'u köpeğiyle mübâdeleye tālib olan zâta, "Senin köpeğin Romanos'dan hayırlıdır" demesi, hîn-i mukātelede mevkı'ini muhâfaza edecek kadar liyâkat ve iktidârı olmayanların, asker kumandârlığına lâyık olmadıklarını îmâ eder. Nitekim Romanos'un ihtiyâtsızlığı, ordusunun mağlûb ve kendisinin esîr olmasını intâc etdi.

Kâtib Çelebi, Arabiyyü'l-ibâre olan *Fezleke*'sinde ta'rîf eylediğine göre, Arslan Alp 455 senesinde, ya'nî mîlâdın 1164 sâlinde şehr-i Haleb'i ba'de't-temlîk, askerini dağıtıp yanında yalnız 14 bin nefer alıkoymuş idi.

Romanos, müşârun-ileyhin bu za'afını fırsat ittihāzıyla alâ-gafletin mülkünü istîlâ **[475]** etdi. Arslan Alp, der-akab asker tedârikine muktedir olamadığından, kuvve-i mevcûdesiyle mukāteleye karâr verdi ise de mülkünün cerâd-ı sahrâdan efzûn bir askerle istîlâ edilmiş olduğunu görüp bi'z-zarûre musālahaya tālib oldu idi.

Romanos'un efkârı, millet-i İslâmiyye'yi imhâdan ibâret olduğu ecilden, musālahaya rağbet etmeyip behemehâl ceng edeceğini söylediğinden, Arslan Alp mütevekkilen-alellâh mukāteleye âgâz ve yukarıda ta'rîf olunduğu vechile nasr-ı Bârî'ye mazhar olarak, ile'l-ebed zîver-i sahâyif-i tevârîh olacak bir şân u şeref ihrâz eylemişdir.

Cenâb-ı Hakk, halîfe-i rûy-i zemîn ve pâdişâh-ı ma'delet-âyîn Sultān «Abdülhamîd» Hān-ı sânî efendimiz hazretlerinin, ömr ü ikbâl ve şevket ü iclâl-ı şahânelerini müzdâd ederek, hemîşe cüyûş-ı muvahhidîni her hâl ü mahalde mansūr u muzaffer ve a'dâ-yı vatan u dîni makhûr u müdemmer buyursun; *âmîn, be-câh-ı Seyyidü'l-mürselîn*.

Rıdvân Paşa Târîhi'yle *Sirâcü'l-mülûk* mü'ellifinin rivâyetleri beyninde, nev'ammâ münâfât var gibi görünür ise de Romanos'un muhârebesi bütün müslümânların aleyhinde vukū' bulmuş olduğuna bakıldığı takdîrde, tahrîb-i Kâ'betullâh emelinde bulunması dahī ihtimâlden ba'îd değildir.

Rûm müverrihleri, "Kayser Romanos'un askeri, Anadolu'da Sultān Alâeddîn cenginde bozulup kendisi esîr düşdü. Ba'dehû mazhar-ı afv u ıtlâk olarak, makarr-ı hükûmetine geldikde gözlerine mîl çekildi" diye yazmışlardır. Fakat Selçûkiyye şu'belerinden Konya'da icrâ-yı saltanat eden mülûk içinde Alâeddîn isminde iki melik olup bunların biri mîlâdın 1237 senesine tesādüf eden 634 sene-i hicriyyesinde ve diğeri mîlâdın 1301 senesi olan 700 sene-i **[476]** hicriyyesinde irtihâl etmiş olduklarından, müverrihīn-i mûmâ-ileyhimin "Romanos, Sultān Alâeddîn cenginde esîr oldu" dedikleri, galat olmak iktizā eder. Çünki Roma-

nos'un 1099 sene-i mîlâdiyyesinde sandalî-nişîn-i hükûmet olup on dört sene sonra vefât eylediği, yine kendi i'tirâflarıyla müsbetdir.

Bu takdîrce, Romanos'un hükümdârlığı Sultān Alâeddîn-i evvelin vefâtından 138 sene akdem olduğu ve binâ-ber-în, Arslan Alp'le hem-asır bulunduğu tahkīk eder.

SŪRET
«10»
Tecdîd-i ebniye-i mukaddese-i Kâ'be der-def'a-i tâsi'a

Dokuzuncu def'a Kâ'betullâh ebniyesini Abdullâh b. Zübeyr b. Avvâm *–radıye anhüllâhi'l-allâm–* hazretleri yeniledi. Bunun sebebi, Husayn b. Nümeyr'in buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh'ı mancınıklar vâsıtasıyla yakıp harâb etmiş olmasıdır.

Cenâb-ı Abdullâh, sipeh-sâlâr-ı şühedâ-i Kerbelâ Cenâb-ı Hüseyin b. Alî el-Murtezā *–radıye anhümullâhi'l-a'lâ–*nın haber-i hüzn-eser-i şehâdeti, aktār-ı Hicâziyye'ye dehşet-resâ olduğu zamân-ı mâtem-nişânda, Abdullâh b. Zübeyr, e'âzım-ı Mekke ve ekâbir-i a'yân-ı şehr-i Bekke'yi bi'l-ihzār minbere çıkıp hutabâ-yı Arab kā'idesi üzere hamd-i Hudâ ve sitâyiş-i Ber-güzîde-i enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–*yı mutazammın güzel ve belîğ bir makāle ve onu müte'âkıb âti'z-zikr nutk-ı âteşîn-me'âli îrâd ve Yezîd-i pelîdin envâ'-ı me'âyib ve mezālimini zikr u ta'dâd ile celb-i kulûb-ı ibâd eyledi idi. **[477]**

Sūret-i müterceme-i nutk-ı İbn Zübeyr

Ey sanâdîd-i Harem! Memâlik-i Irâk ve bilâd-ı aktār-ı âfâk ahâlîsinin kısm-ı a'zamı, ashâb-ı gadr u şûrdur! Kurre-i ayn-ı Resûl ve nûr-ı bâsıra-i ehl-i betûl, imâm-ı hümâm, Hüseyin b. Alî b. Ebî Tālib *–radıyallâhu te'âlâ anhüm–*ü ve sâ'il-i resâ'il ile da'vet ve seyf-i meslûl-i gadr ile istikbâle cür'et etmiş olan Kûfe sekenesinin denâ'eti ise vilâyât-ı sâ'ire sükkânı denâ'etinden ziyâdedir. İşidildiğine göre, ol verd-i gülzâr-ı risâleti, Kûfeliler birçok ehl-i beytiyle berâber şehîd-i tîğ-ı ihânet etmişlerdir! Bu tâ'ife, bir ehl-i sa'âdeti şehîd eylediler ki geceleri kā'im, gündüzleri sā'im idi. Âlem-i fart-ı gınâ ile izhâr-ı safâ vü sefâhet eyler iken ol şâh-ı âlem, haşyetullâh ile bükâ ederdi. Sâ'ir kimseler esbâb-ı ıyş ü ihtişâmla mest u müdâm iken, zât-ı şerîfleri

zikrullâh ile cülûs u kıyâmda ve tenâvül-i harâmdan ihtirâzen sıyâmda idi. (İntehâ)

Abdullâh b. Zübeyr'in, Kâ'betullâh'a istinâden kendisine bî'at etmemek kasdında olduğunu Yezîd-i anîd öğrenip zât-ı âlîlerinden, dolayısıyla ahz-ı bî'at ve uyamadığı takdîrde der-zincîr ederek Şâm'a avdet eylemek içün Mekke-i mu'azzama'ya mahsūs me'mûrlar gönderdi ise de İbn Zübeyr, "Ne Yezîd'e bî'at ve ne de Şâm'a azîmet ederim" cevâbını verdiğinden, gelen me'mûrlar me'yûsen avdet ve Yezîd-i şekāvet-bedîde nakl-i keyfiyyet eylediler.

Yezîd-i fezâhat-mezîd, gönderdiği me'mûrların getirdikleri ma'lûmâta kāni' olmadığından, sanâdîd-i Şâm'dan yedi şahıs tefrîk ve bunları Nu'mân b. Beşîr el-Ensārî ile Abdullâh b. Asr el-Eş'arî ve Müslim b. Ukbe el-Mürrî'ye[604] terfîk edip nezd-i âlî-yi müşârun-ileyhe gönderdi idi. **[478]**

Şâmîler, İbn Zübeyr'i bulup bî'at-i Yezîd'e da'vet ve kabûl etdirmeğe ziyâdesiyle sa'y ü gayret eylediler ise de Abdullâh b. Zübeyr, Nu'mân b. Beşîr'e hitâben, "Ben mi yeğreğim, yoksa Yezîd benden yeğrek midir? Benim vâlideynim ve ammetim ile hâletim mi evlâdır, yoksa Yezîd'in mi?" deyip "Yâ İbn Zübeyr! Senin pederin Cenâb-ı Zübeyr ve mâderin "Zâtü'n-nıtākayn" Esmâ binti Ebû Bekir ve hâletin Â'işe-i Sıddîka ve ammet-i pederin Hadîcetü'l-Kübrâ olmak hasebiyle, hîşâvend ve kabîlenin kavm u kabîle-i Yezîd'e evleviyyet ve efdaliyyeti zāhirdir!" cevâbını aldığından, "Bu sūretde benim Yezîd'e bî'at etmekliğimi münâsib görür müsün ve ol bâbda ne mütāla'a edersin?" dediği ve Nu'mân b. Beşîr dahī, "Senin Yezîd'e bî'atin, bence nâ-mülâyim görünür" nehcinde beyân-ı mâ-fi'z-zamîr eylediği ecilden, bî'at-i Yezîd'i kat'an kabûl edemeyeceğini

604 [Metinde «المزني».]

kat'iyyen ifâde edip Yezîd'in gönderdiği Şâmîleri me'yûsen i'âde eyledi ve bunlar Şâm'a gitmekde iken İbn Abbâs ile Muhammed b. Ebû Bekir'den gayrı Hicâz ve Tihâme halkını kâmilen halka-i bî'at ve teba'iyyetine alıp vülât ve me'mûrîn-i Yezîd'i, Haremeyn-i şerîfeyn hudûd-ı meyâmin-mahdûdunan çıkarıp salıverdi.

Yezîd, bu kaziyyeden ahz-ı ma'lûmât ve Medîne-i münevvere ile Mekke-i mükerreme ahâlî-yi kirâmını te'dîb içün Müslim b. Ukbe el-Mürrî[605] hâ'ini kumandasıyla cânib-i seniyyü'l-menâkıb-ı Haremeyn'e sevk-i asker etmiş ve kumandan-ı sâlifü'z-zikre "Evvelâ Medîne'de katl-i âm ve gāret etmek ve ba'dehû İbn Zübeyr'i ele geçirmek üzere Mekke-i mükerreme'ye gitmek" mevâdd-ı gayr-ı lâyıkasını mutazammın ta'lîmât vermiş olduğundan, Müslim-i denî sîret-i ta'lîmât-ı müstashabesi ahkâmına tevfîk-ı hareket içün Medîne-i münevvere'ye muvâsalatında, esnâ-yı tarîkde Abdülmelik'den öğrendiği fenn-i desâyisü'l-hiyeli isti'mâl ve ahâlî-yi Medîne'den altı bin ve alâ-kavlin dört bin kadar müslümânı katl ü pâyimâl etdi.

Ba'dehû Mekke-i mükerreme'ye müteveccih olup fakat üç gün mürûrunda nâ-mizâclığı cihetle, hayâtından **[479]** nevmîd olduğundan, Şâm'da iken Yezîd tarafından aldığı emir mûcebince Husayn b. Nümeyr el-Kindî'yi celb edip "Seni bu askere serdâr nasb u ta'yîn etdim. Mekke'ye varıp İbn Zübeyr'i ele geçirmek içün iş'âl-i kânûn-i ceng ü cidâl edesin ve 'Şehr-i Mekke, beledullâhdır; cîrân-ı Kâ'betullâh ile nasıl harb u savaş edelim ki biz onlara hürmet ve ri'âyet etmeğe borçluyuz?!' demeyip hemen ru'ûs-ı cibâle nasb-ı mancınık ve Kâ'betullâh'ı harâb eylemek niyyetiyle seng-endâz-ı dehşet ve hakāret olmak sūretiyle, ahâlîyi muhâsara ve tazyîk etmelisin!" deyip Müşellel denilen dağa vüsūlünde geberip menzil-i cahîme gitdi.

---

605 [Metinde «المزني».]

Medîne-i münevvere vak'a-i mükeddiresi 62'nci[606] sene-i hicriyye zi'l-hiccesinin 28'inci çehârşenbe günü (m. 7 eylül 682)[607] vukū' bulup bu vak'a-i mü'ellimede nâ'il-i sa'âdet-i şehâdet olan ehl-i Medîne'nin yedi yüz neferi Muhâcirîn ve Ensār-ı kirâm'dan ve bakıyyesi tevâbi'-i ashâb ve mevâlîden idi.

Vak'a-i mü'essife-i mezkûrede, Medîne şehri tamâm üç gün nehb ü gāret olunmuş ve nakl ü rivâyet edildiğine göre, binden ziyâde hātûn hâmile kalmışdır. Vak'anın sūret-i vukū'u, *Mir'ât-ı Medîne* veche-i sâlisesinin dokuzuncu sūretinde münderic "Vak'a-i Harre" bahsinde mufassalan mastūr olduğundan, merâk edenlerin veche-i mezkûre sūretine atf-ı nazar-ı mütāla'a buyurmaları iktizā eder.

Husayn b. Nümeyr, Müslim-i nakīzu'l-ismden[608] ahz eylediği ta'lîmât mûcebince, sene-i merkūme muharreminde Cebel-i Ebû Kubeys ile Cebel-i Ahmer tepelerine nasb-ı mancınık ve kırk gün kadar imtidâd eden muhâsara-i fevka'l-âde içinde nâ-kābil-i ta'dâd denecek kadar müslümânı itlâfla, Harem-i muhterem ahâlîsini ta'zîb ü tazyîk edip fakat **[480]** o aralık Yezîd-i şenâ'at-bedîdin haber-i helâki vârid olduğundan, bi'z-zarûre avdet eyledi idi.

İşbu muhâsaralı muhârebe, sene-i merkūme muharreminin 23'üncü gününden rebî'u'l-âhir gurresine değin imtidâd eylemiş olduğundan, Kâ'betullâh'a atılan ahcâr-ı âteşîn şerâreleri sirâyetiyle estâr-ı şerîf ve sakf-ı latīf muhterik ve cüdrân-ı nûr-leme'ân-ı Beytullâh, fenâ derecelerde münşakk u münkesir oldu. Hazret-i İsmâ'îl efendimiz içün fedâ olmak üzere âsumândan nüzûl eden koçun boynuzları, Kâ'be damına mu'allak idi; bunlar dahī yandı.

---

606 Ba'zı müverrihler 64'üncü sene olmak üzere haber veriyorlar.

607 [Bu târih, pazar gününe denk gelmektedir. Eyüb Sabri Paşa'nın bahsettiği diğer rivâyet, 64'üncü sene ise 16 ağustos 684 salı gününe denk gelmektedir. Çarşamba olarak denk gelmemiş olsa da târihlerde birer günlük sapma görülmesi istisnâî bir husus değildir.]

608 ["İsmini nakz eden Müslim" mânâsındadır.]

İhtirâk-ı Kâʿbetullâh fecîʿa-i şenîʿası, eğerçi sene-i merkūme rebîʿu'l-evvelinin 3'üncü cumʿa-ertesi günü vukūʿ buldu ise de Husayn b. Nümeyr, Yezîd'in vefâtı haberini alıncaya kadar muhârebeye devâm etmiş ve ihtirâk-ı Kâʿbe'den yirmi yedi gün sonra Yezîd'in vefât eylediğine kesb-i maʿlûmât ederek, rebîʿu'l-âhirin 5'inci pazar gecesi Mekke-i mükerreme'den yıkılıp gitmişdir.

Bu harîkın bir çadırdan dehşet-nümâ-yı zuhûr olduğunu dahī rivâyet ederler. Bu rivâyeti kabûl eden müverrihlerin vermiş oldukları tafsīlâta nazaran, İbn Zübeyr'e tâbiʿ olan dilâverân-ı İslâm, harem-i emn ü emân olan Mescidü'l-Harâm dâ'ire-i fâhiresine ilticâ edip Kâʿbetullâh'ın cevânib-i erbaʿasına rekz-i hıyâm eylemişler idi. Maksadları güneşin harâreti artdıkça ve mancınıkdan kesret üzere taş atıldıkça, bu çadırlara girip bir dereceye kadar vücûdlarını muhâfazaya çalışmak idi.

Husayn b. Nümeyr, hem Cebel-i Ebû Kubeys ve hem de Cebel-i Ahmer üzerine mancınıklar kurmuş olduğundan, bu dağlardan yağlı paçavralara sarılmış olarak atılan taşların ardı arası kesilmez idi. **[481]** Şâmîler taş atmağa o kadar devâm etdiler ki Beyt-i şerîf'e isābet eden taşlar, kisve-i mesʿûde-i Beytullâh'ı pâre pâre etdi ve ol ebniye-i mübârekeye vehn tārî olup hattâ baʿzı taşları sukūt etmeğe başladı idi.

Birgün ki ol gün gāyet soğuk ve şiddetli bir rûzgâr eserdi, ashâb-ı hıyâmdan biri, Bâb-ı Safâ ile Rükn-i Yemânî arasında merkûz olan çadırı içinde âteş yakarken, bir kıvılcım sıçrayıp bulunduğu çadırı yakdı ve bu çadırdan tayerân eden şerârelerle, hezâr-pâre olan sitâre-i Kâʿbetullâh dahī yandı. Bu sitâre-i şerîfe âteşinden ise Beyt-i muhterem dîvârlarının ahşâb kuşaklarıyla hatīlları muhterik olup binâ-yı saʿâdet-mebnâ-yı Beytullâh, bir âteş-i zebâne-keş içinde kaldı.

Beyt-i muʿazzam ol vakit, Kureyşîler tarafından yapılmış olan ebniye-i mukaddeseden ibâret olmak mülâbesesiyle, kābil-i ihtirâk idi. Çünki Kureyşîler Beytullâh'ı temelinden sakfına değin bir sıra taş ve bir sıra kuşak ve hatīl koyarak binâ etmişler idi.

Kâ'betullâh'ın dîvârlarında olan hatîllar yanar iken Hacerü'l-esved yerinden oynamış idi. Abdullâh b. Zübeyr, der-akab biraz gümüş izâbesiyle teşyîd etmek istedi ise de âteşin te'sîriyle cevânib-i erba'ası kireç kesilmiş ve mevzū' olduğu dîvârın köşesine za'af-ı küllî gelmiş olduğundan, kābil olamadı.

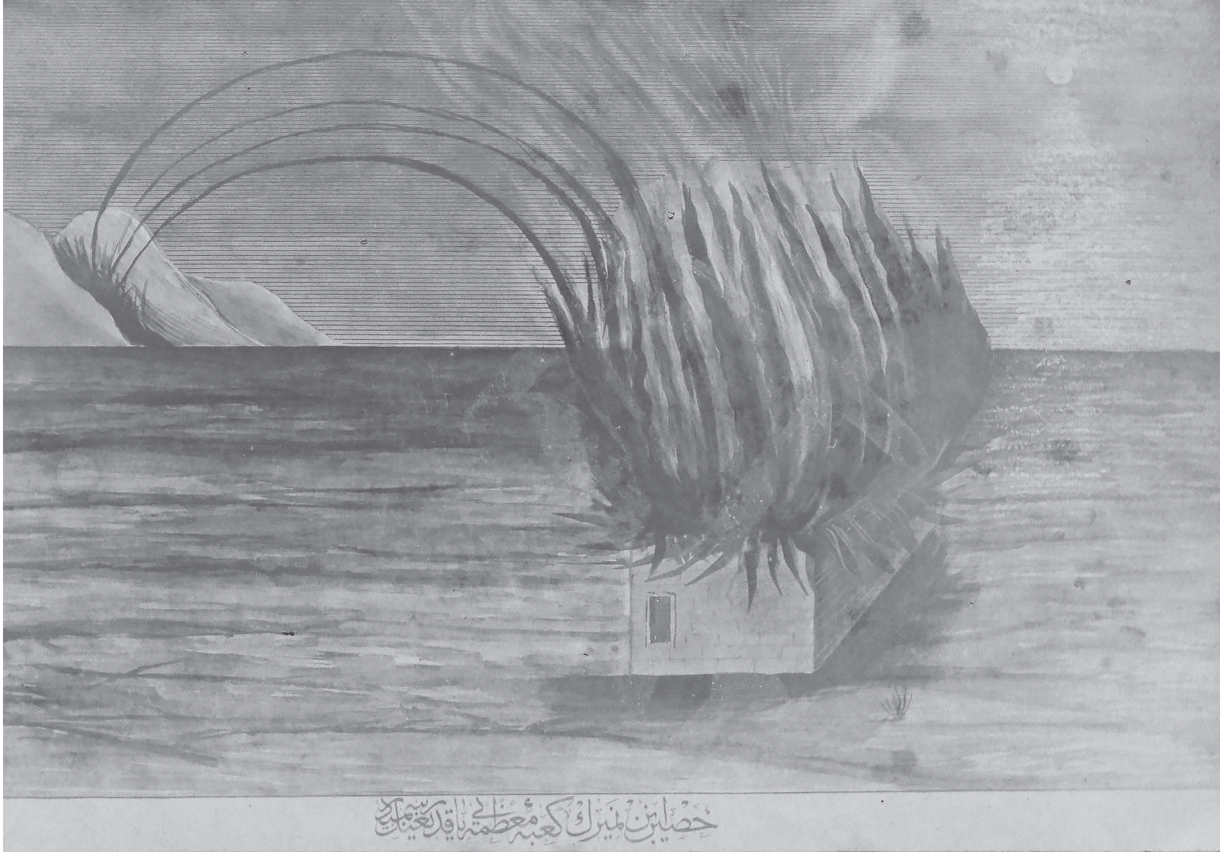
Beytullâh dîvârlarının herhangi birine güğercin konsa, ayaklarının temâsı te'sîrinden taşlar ufalanıp düşer ve ehl-i îmân bu hâli görüp gözlerinden kanlı yaşlar döker idi. Nihâyet Kureyşîler ile Benî Ümeyye ricâlinden birtakım zevât[609] **[482]** Husayn b. Nümeyr'e gidip atdığı taşlarla Kâ'betullâh'ı harâb eylediğini söylediler. Husayn, bunlara muhālif cevâblar verdi ise de Yezîd'in vefâtı haberi gelmiş olduğundan, muhârebe ve muhâsarayı terk ile askerini çekip Şâm'a gitdi.

Abdullâh b. Zübeyr, akīb-i muhârebede a'yân ve ekâbir-i ahâlîyi bi'l-ihzār, harâbî-i Kâ'betullâh'ı dermeyânla, tecdîdi emelinde bulunduğunu tezkâr etdi ve Bânî-i bünyân-ı rasînü'l-erkân-ı şerî'at *–aleyhi ekmelü't-tahiyyet–* efendimiz hazretlerinin, "Yâ Âişe! Senin kavm u kabîlen, eğerçi karîbü'l-ahd bulunmamış olsalar idi, ben Kâ'betullâh ebniyesini hedmle iki kapılı yapardım ve bu kapıların birini şark, diğerini garb taraflarından açıp ve Hicr'den 6 zirâ' (8 kadem, 6 pus) kadar yeri derûn-ı Beytullâh'a idhāl ederdim. Kureyş kabîlesinin mâl-i helâli gayr-ı kâfî olduğundan, orasını hārice bırakdılar idi. Ol vakit dışarıda ne kadar mahal bırakılmış ise gel sana irâ'e edeyim"[610] diye müşârun-ileyhâyı Mîzâb-ı zer altına getirip "İşte burasıdır" diye Hicr-i İsmâ'îl tarafından 7 zirâ'a (9 kadem, 11 pusa) karîb bir mahal gösterdi.

---

609 Kureyşîlerden Abdullâh b. Hālid b. Esed dahī bunlarla berâber idi.

610 [Benzer ifâdelerle bkz. Müslim, II, s. 968, hadis no: 1333; Nesâ'î, V, s. 236, hadis no: 2901; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIII, s. 299, hadis no: 26256.]

Şekil 10: Husayn b. Nümeyr'in Kâ'be-i mu'azzama'yı yakdığının resmidir.

"Bu hadîsi beyândan garazım, kıbel-i âlî-yi nebevîden tecdîd-i Kâ'betullâh'a cevâz gösterilmiş olduğunu bildirmek ve ol bâbda sizinle idâre-i kü'ûs-ı müzâkere vü müşâvere eylemekdir. Cümlenizin ma'lûmudur ki Husayn'ın atdığı ahcâr-ı âteşîn isābetiyle kırılmış olan Hacerü'l-esved,[611] gümüş ile telsīk olunmuş ve Kâ'betullâh'ın taşları, **[483]** her bir tarafdan sukūt etmeğe başlamışdır" nehc-i belîğiyle kibâr-ı huzzārdan istifsâr-ı re'ye ibtidâr eyledi ve Hacerü'l-esved'i yerinden çıkarıp dîbâ boğça içinde olarak bir sandığa vaz'la kilîdledikden sonra Dârü'n-Nedve'de hıfz etdi ve hızâne-i Kâ'betullâh'da mevcûd olan hedâyâ-yı nefîseyi dahī Şeybe b. Osmân'ın hānesinde hıfz edilmek emrini verdi idi.

İbn Zübeyr'in huzūrunda ictimâ' eden vücûh ve eşrâf-ı ahâlînin birtakımı, İbn Zübeyr'in tervîc-i efkârına muvâfakat[612] ve birazları muhālefet[613] eylediler ise de Abdullâh b. Zübeyr hazretleri i'tirâzāt-ı muhālifîne kulak vermeyip icrâ-yı mâ-fi'z-zamîri karârlaşdırdı.

Mekke ahâlîsi, eğerçi Kâ'betullâh'ı hedmden ihtirâzen şevâhik-i cibâl ile Mina'ya kadar firâr ve amele takımı dahī ameliyyâta ibtidârda izhâr-ı rehāvet ve iğbirâr eylediklerinden, İbn Zübeyr cüzdân-ı hâfızasında mazbût olan «يُخَرِّبُ الكَعْبَةَ ذُو السُّوَيْقَتَيْنِ مِنَ الحَبَشَةِ»[614] hadîs-i şerîfinin ıskāt-ı hükmü zımnında sath-ı şerîf-i Kâ'be'ye ince incikli kölelerinden çend nefer gulâm-ı Habeşî çıkarıp sene-i merkūme cemâziye'l-âhiresinin

---

611 Husayn Vak'ası'nda Hacerü'l-esved kırılıp üç parça olmuş ve bunların bir parçası Benî Şeybe'nin yed-i muhâfazalarında kalmış idi. Cenâb-ı Abdullâh, Benî Şeybe elinde olan parçayı ahz ile diğerlerine yapışdırıp etrâfını lökün ile muhâfaza etdi. Yapışdırılmış olan parça, şimdi Hacerü'l-esved'in üst tarafındadır.

612 Câbir b. Abdullâh ile Abdullâh b. Umeyr ve Abdullâh b. Safvân; İbn Zübeyr'e muvâfakat eden ashâb-ı kirâmdandır.

613 Abdullâh b. Abbâs, Kâ'betullâh'ın adem-i hedmi fikrinde idi. Bu muhālefetden maksadı ise Beytullâh'ı yıkıp yapmak beyne'l-mülûk âdet olur, korkusu idi.

614 ["Kâbe, Habeşlilerden iki cılız bacaklı bir kimse tarafından tahrib edilecektir." Buhārî, II, s. 148, hadis no: 1591; Müslim, IV, s. 2232, hadis no: 2909.]

15’inci cum‘a-ertesi günü hedm-i binâya ibtidâr etdi ve çamuruna ilâve olunmak, ya‘nî binânın harcına katılmak içün Yemen zağferânından ibâret olan alaçehre boyasını tedârike kalkışıp fakat ashâb-ı vukūfun “Alaçehre, ihticâr-ı vahale mâni‘ olur. Lâyık olan, harcı kireçle yapdırmakdır” demeleri üzerine, 400 dînâr i‘tāsıyla, San‘â-yı Yemen’den mikdâr-ı kâfî kireç ihzār edip esnâ-yı ameliyyâtda ibâdullâhın tavâfına mâni‘ olmamak içün Abdullâh b. Abbâs’ın **[484]** ihtārı üzerine, Beytullâh’ın etrâfına bir tahta perde çekip bu perdeye bir de sitâre örtdü ve ebniye-i mukaddeseyi esâs-ı kadîm-i İbrâhîm’e kadar yıkdıkdan ve Hacer-i esved’i bir sandık içine vaz‘la Dârü’n-Nedve’de hıfz etdikden sonra dîvârları örmeğe başlayıp bâlâda güzâriş-pezîr-i beyân olan hadîs-i şerîfin ahkâm-ı mündericesi mûcebince hareket eylemek zımnında, Hicr-i İsmâ‘îl’i enderûn-ı Kâ‘betullâh’a ahz ile kavâ‘id-i Kureyşiyye’ye i‘tibâr etmedi. Ya‘nî Hazret-i İbrâhîm’in atdığı temeli bulup onun üzerine vaz‘-ı esâs ve cihet-i garba 3 zirâ‘ (4 kadem, 11 pus) arzında bir kapı daha küşâd ederek, dîvârların irtifâ‘ını 28 zirâ‘a (38 kadem, 3 pus) ve kalınlığını 2 zirâ‘a (2 kadem, 10 pusa) iblâğ etdi. Hazret-i İbrâhîm *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi’t-ta‘zīm–* efendimizin binâsı olan Kâ‘be’nin 9 ve ebniye-i Kureyşiyye’nin 18 zirâ‘ irtifâ‘ı var idi. Hattâ İbn Zübeyr, “Kureyşîler binâ-yı İbrâhîm irtifâ‘ına 9 arşın ilâve etdikleri gibi ben de onların irtifâ‘ına 9 arşın ilâve edip Kâ‘betullâh dîvârlarının irtifâ‘ını 27 arşına iblâğ etdim” demişdir.

İbn Zübeyr, ebniye-i mukaddeseden fazla kalan ahcâr ile Metāf-ı şerîf’in etrâfından 10 arşın (14 kadem, 2 pus) kadar yeri dahī tefrîş ve Kâ‘be-i mu‘azzama’yı bir kisve-i zîbâ ta‘lîkıyle tezyîn eyledikden sonra, dîvârların hāric u dâhilini “ûd, anber, misk, ezfer”le tatyîb ü tebhīr eyledi ve dâhil-i Beytullâh’da vâki‘ Hannân, Mennân denilen esâtīni altın levhalarla kaplayıp bâb-ı mu‘allâ-elkāb-ı Kâ‘betullâh’a altından bir de miftâh i‘mâl etdirdi; fî sene 64 (m. 683-84).

Hicr-i İsmâ'îl cihetinde açılan temel hufresi, esâs-ı adîmü'l-indirâs-ı İbrâhîm'e kadar hafr u ta'mîk edilmiş ve burada birtakım parlak taşlar görülmesi üzerine, bu taşları çıkarmak içün bir kazma urulmuş idi. Bu darbeden Kâ'betullâh'ın erkân-ı erba'ası sarsıldığından, Mekke ahâlîsi bir telâş-ı fevka'l-âdeye **[485]** düşdüler ve İbn Zübeyr'e muvâfakat edenlerin cümlesi, i'tā-yı re'y etmiş olduklarına izhâr-ı nedâmet vü peşîmânî eylediler idi.

Cenâb-ı Abdullâh, bu telâşdan zerre kadar müte'essir olmayıp kemâl-i sükûnet ve ihtirâmla kibâr-ı ashâbı celb[615] ederek, kavâ'id-i İbrâhîm'i irâ'e ve şehâdet-i müşârun-ileyhimle tarh-ı esâs edilmek emrini i'tā edip Bâb-ı âlî-cenâb-ı Şarkī atebesini zemîn-i Metāf'a ve müceddeden açdığı Bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Garbî eşiğini dahī şâdırvân-ı garbî ittisālinde vâki' yeşil taşa kadar indirdi.

Hacerü'l-esved, Kureyşîler asrında vukū' bulan harîkden çatlayıp ayrılmış olduğundan, bir parçası âl-i Şeybe'den bir zâtın senelerce yed-i hıfzında kalmış idi. İbn Zübeyr hazretleri asıl hacer-i şerîfi sandığa vaz' edeceği sırada, âl-i Şeybe nezdinde mahfûz bulunan parçasını getirtip gümüş ile[616] ilsāk etdikden sonra hıfz etdirmiş idi. Beyt-i izzet'de kâ'in olan mahall-i mahsūsuna vaz' edeceği gün, oğlu Abbâd ile Şeybe b. Osmân'ın mahdûmu Cübeyr'i celb ederek, "Ben öğle namâzını kılarken, siz Dârü'n-Nedve'de mahfûz olan Hacerü'l-esved'i ahz ve mahall-i mahsūsuna vaz' ile üzerini ördükden sonra tekbîr getirin" deyip kendisi salât-ı zuhru kıldırmak üzere imâm oldu idi.

---

615 Abdullâh Katī' [قطيع] dahī med'uvvîn içinde idi. Bir kazma alıp parlak taşların birine urdukda Kâ'betullâh'ın erkân-ı erba'ası ve Mekke şehri mahallâtı büyûtunun temelleri sarsıldı.

616 Hârûnu'r-Reşîd hacc eylediği sene, hacer-i mükerrem-i mezkûrun gümüşünü gevşemiş gördüğünden, altından üstünden deldirerek, bu deliğe eridilmiş gümüş dökerek teşyîd etmişdir.

Abbâd ile Şeybe b. Osmân, bi'l-müşâvere Kâ'be-i mu'azzama ile Dârü'n-Nedve arasında kâ'in tahta perde cânibine iki taraflı birtakım kimseler dizerek ve kendileri Hacerü'l-esved'i bir sevb-i athar üzerine vaz' u nihâde ederek, eşhās-ı merkūme **[486]** arasından geçirip mahall-i mahsūsuna koydukdan ve üzerini taşla ördükden sonra berây-ı tebşîr na'ra-zen-i tekbîr oldular. Hacer-i şerîf-i mezkûru, Cenâb-ı Abbâd yerine koymuş ve Cübeyr b. Şeybe dahī bu husūsda ona mu'âvenet eylemişdir.

E'âzım-ı kabâ'il namâzdan fâriğ oldukdan sonra, Hacerü'l-esved'in yerine konduğunu anlayıp "Kureyşîlerin Hacer-i esved'i mahalline vaz' edecekleri sırada, haylice kīl ü kāl ve birkaç gün harb u cidâli intâc edecek derece münâza'a îkā'ıyla iştigāl etdikleri ve Sultān-ı dîn –*aleyhi selâmullâhi'l-mu'în*– efendimiz hazretlerinin, kabâ'il-i erba'a rü'esâsı mu'âvenetiyle fasl-ı da'vâ eyledikleri ma'lûm iken, İbn Zübeyr'in bu usūle ri'âyet etmemesi lâyık mıdır?" gibi birtakım güft [ü] gûlarla îkā'-ı fesâd içün ahâlînin tehyîc-i efkârına çalışdılar ise de tarafdâr tedârikine muvaffak olamadıklarından, bi'z-zarûre sükûta karâr verdiler.

Bu imâret, 64'üncü sene-i hicriyye recebinin 3'üncü (m. 25 şubat 684) yâhūd 27'nci salı günü resîde-i hadd-i itmâm u gāyet olmuşdur. İşin tamâmıyla arkası alındığı gün, Abdullâh b. Zübeyr hazretleri, bi'l-cümle Mekke ahâlîsiyle berâber, alâ-tarîkı'l-umre mevkı'-i Ten'îm'e gidip bi'z-zât yüz re's deve zebh u kurbân etdi ve refâkatinde bulunanlar dahī ale'l-umûm kudretlerine mütenâsib kurbânlar kesip ıyd-ı ber-bâlâyı ıyd eyledi.

Bu umre, beyne'l-ahâlî Umretü'l-Ekme ve Umre-i Recebiyye nâmıyla müte'ârif olup hattâ Mekkeliler yakın vakitlere kadar her sene recebinin 27'nci günü umre niyyetiyle Vâdî-i Ten'îm'e gidip kurbân keserler ve birkaç gece şehîdlikde[617] kalıp ibrâz-ı merâsim-i mesârr u şâdımânî ederler idi.

617 Burası Abdullâh b. Ömer'in medfûn olduğu makbere olup umre tarîkındadır.

Zamânımızda dahī o cihete azîmetle bir teferrüc edilmekde ise de buna Umre-i Recebiyye **[487]** demezler. Şimdi recebin 27'nci günü umreye gidilerek kurbân kesilmek âdeti yokdur. Vâkı'â beher sene o mevkı'e çıkılarak umûmî bir teferrüc ediliyor ise de bu teferrüc, her senenin saferü'l-hayrı evâhirine münhasırdır. Ma'a-mâ-fîh bu dahī gāyet mutantan bir teferrüc olduğundan, ekser-i ahâlî zevcât-ı mutahharât-ı nebeviyyeden Serif nâm mevkı'de defîn-i hāk-i ıtır-nâk olan Cenâb-ı Meymûne –*radıyallâhu anhâ*– vâlidemizin türbe-i şerîfesi yanına toplanıp iki gece kadar ikāmetle îfâ-yı merâsim-i ziyâret ve ba'dehû Arz-ı Zâhir[618] sahrâ-yı safâ-efzâsına avdet edip bir müddet burada imrâr-ı vakt ü zamân ederler ki işte bu teferrüc, Umretü'l-Ekme makāmındadır.

618 Abdullâh b. Ömer b. Hattāb hazretleri, bir rivâyetde burada medfûn ve türbe-i mahsūsası, ziyâret-gâh-ı umûmdur.

SŪRET
«11»

Tecdîd-i ebniye-i mukaddese-i Kâ'betullâh der-def'a-i âşire

Beyt-i şerîf'i onuncu merrede Haccâc-ı Zālim b. Yûsuf b. es-Sekafî tecdîd etdi. Lâkin cüdrân-ı erba'asına el sürmeyerek Hicr-i İsmâ'îl'i hārice bırakmak emeliyle, yalnız Mîzâb-ı zer ciheti dîvârını yenileyip enderûn-ı Kâ'betullâh'ı, Hicr-i İsmâ'îl tarafından fazla kalan türâbla imlâ ve bâb-ı sa'âdet-me'âbını hākden i'lâ ederek, İbn Zübeyr'in bundan evvelki makālede zikr olunan hadîs-i şerîf hükmüne tevfîkan açmış olduğu Bâb-ı Garbî'yi kapatmışidi. Buna sebeb ise Abdülmelik b. Mervân'ın İbn Zübeyr'i kendine bi-eyyi-hâl bî'at etdirmek fikr-i nâ-becâsı idi.

Bu vak'a, Husayn b. Nümeyr hâdisesinden on sene sonra idi. Çünki Abdülmelik b. Mervân, hıtta-i Şâm'da hükümrân olduğu esnâda bi'at-i İbn Zübeyr'e çâre bulmak **[488]** ve eğer bî'at ederse, gerek kendisine ve gerek teba'asına, rencîde olunmamak şartıyla, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'yi hıtta-i pâk-i Hicâz'a sevk u i'zâm etmiş ve ma'iyyetine Şâmîlerden üç bin nefer asker dahī vermiş idi.

Haccâc-ı rû-siyâh, zîr-i kumandasına verilen ketîbe-i kîne-hāh ile şehr-i şehîr-i Kâ'betullâh'ı yedi ay kadar muhâsara ve İbn Zübeyr ile mutāraha-i kur'a-i mukātele vü müşâcere ederek, bu müddet-i tavîle zarfında Kâ'be-i mu'azzama'ya atdığı taşlarla binâ-yı sa'âdet-mebnâ-yı Beytullâh'da rahneler bedîd ve âkıbet, İbn Zübeyr'i şehîd edip cesed-i es'adini Şâm'dan haber vürûduna değin dâr üzerinde bırakmışdır. Eğer Abdülmelik, Şâm'dan Haccâc'a imdâd askeri göndermemiş olsa idi, Haccâc'ın tamâmıyla galebe edebilmesi muhâl idi. Çünki şehîd-i sa'îd-i müşârun-ileyh, ol Zālim el-Haccâc'ın Şâm'dan fekk-i râbıta-i ârâm ve sâha-i Tâ'if'de Şâmîler içün rabt-ı tınâb-ı hıyâm ile müterassıd-ı fırsat olduğuna ahz-ı ma'lûmât ve şüc'ân-ı ehl-i Mekke'den mikdâr-ı kâfî asker sevkıyle icrâ-yı

muhârebât etmiş ve fakat tâb-âver-i mukāvemet olamayıp mağlûben avdet eylemiş idi.

Mağlûbiyyet, zāhiren İbn Zübeyr cihetinde idiyse de Haccâc askerinin de tutar yeri kalmamış ve İbn Zübeyr'in cüz'î bir imdâd ile avdet edeceği ve bu def'aki hücûmunda Şâmîlere galebe çalacağı, Haccâc-ı Zālim fırkasınca gereği gibi anlaşılmış olduğundan, Haccâc-ı bî-insāf, İbn Zübeyr'e Tā'if'de galebe eylediğini ve Şâmîlerin ceng edemeyecek derece zedelendiklerini ve ma'a-mâ-fîh İbn Zübeyr'in melhûz olan hücûmundan evvel, biraz imdâd askeri gönderilir ise nâ'il-i matlab olmak mümkün olabileceğini Abdülmelik'e iş'âr etmiş ve Abdülmelik der-akab Haccâc'ın istediği kadar asker göndermiş idi.

Haccâc, Şâm'dan vürûd eden kuvve-i ihtiyâtıyyeyi istishâbla, Abdullâh b. Zübeyr asker tedârik etmezden evvelce, Mekke-i mükerreme'yi muhâsaraya ıtân-tâb-ı şitâb olup ve İbn **[489]** Zübeyr'i şehîd etmedikçe terk-i silâh, mukārenet-i zevcât ve isti'mâl-i mu'attarât etmemek niyyetiyle, hicretin 72'nci senesi zi'l-hiccesinde (m. 24 nisan-22 mayıs 692) şâhika-i Cebel-i Ebû Kubeys'e nasb-ı mancınık ve ehl-i Mekke'yi tahammülün fevkınde bir insāfsızlık icrâsıyla tazyîk etdi ve hattâ Metāf-ı sa'âdet'e girilmez derecelerde taş atmağa başladı.

Bu vak'a esnâsında, Abdullâh b. Ömer –*radıyallâhu anhümâ*– hazretleri dahī niyyet-i hacla Mekke-i mükerreme şehr-i mu'azzamında bulunmuşlar idi. Muhârebât-ı vâkı'adan fevka'l-gāye müte'essir olduklarından, Haccâc-ı Zālim'e bir âdem irsâliyle, "Ey Haccâc! Cenâb-ı Hakk'dan ihtirâz eder ve kendini müslümân add eyler isen Mescidü'l-Harâm'a taş atma. Hac mevsimi, mahrem demidir. Sulehâ-yı ümmet, edâ-yı nüsük-i hacc içün aktār-ı memâlikden şedd-i rahl ile gelip mevkūf-ı vak'a-i hayret oldular. Atdığın taşlardan Metāf-ı sa'âdet'e girilmek mümkün değildir. Bâri harb u kıtâli ba'de'l-ıyde bırak. Herkes ıskāt-ı farîza-i hacc etsin" haberini îsāl etdiler. Bu haber üzerine, ol Zālim-i bî-âr, harb u savaşdan

keff-i yed ve nüsük-i hac hitâmına kadar bâb-ı kârzârı sedd ü bend ile kavgayı ba'de'l-ıyde bırakdı ve ba'de'l-hac, hüccâc-ı zevi'l-minhâcın vakt ü zamânıyla avdet etmelerini i'lân u işâ'a edip yine muhârebeye kıyâmla, Kâ'betullâh'a seng-endâz-ı hakāret oldu.

Garîbe

Haccâc-ı gaddâr, sâha-i sa'âdet-mesâha-i Mescidü'l-Harâm'a taş atmağa ibtidâr eylediği esnâda, gökyüzünde bir sehâb-ı zulmet-nümâ ayân ve aktār-ı Hicâziyye'yi fenâ bir karaltı kaplayıp etrâf-ı erba'a-i Mekke'de korkunç korkunç ru'ûd u savâ'ık âvâzeleri hâsıl ve kulûb-ı muhālifînde alâyim-i havf u haşyet zāhir oldu.

Haşerât-ı a'dâ, bu mahūf alâyimi gördükleri anda, kemâl-i hirâs u telâşla, meydân-ı **[490]** kârzârı terk ederek, her biri bir köşeye sokuldu idi. Ol mühîn-i dîn ise "Ey asker! Bu kadar havf u telâşa bâ'is nedir ki her biriniz birer tarafa savuşdunuz?! Eğer zuhûr eden sā'ika gürültülerinden ürkdünüz ise bu gürültüler korkulacak şeylerden değildir. Ben bu diyârda büyüdüm. Buraların ra'd u berki eksik olmaz" diyerek bi'z-zât mancınığa vaz'-ı ahcâr ve buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh'a nişân alıp taş atmağa ictisâr eyledi.

Mevsûkan nakl ederler ki Haccâc'ın mancınık vâsıtasıyla atdırdığı ahcâr-ı âteşînden estâr-ı mübâreke-i Kâ'betullâh işti'âl edip harıl harıl yanmağa başladığı esnâda, Cidde cihetinde bir bulut zāhir olarak Şâmîlere ru'ûd u savâ'ık sadâları izhârıyla, sakf-ı Beytullâh hizâsına gelip durdu. Ba'dehû kuvvetli bir yağmur yağarak Beyt-i izzet'in yanmış olan yerlerini söndürdü. Zikr olunan bulut, yalnız sakf-ı Beytullâh hareminde idi. Hāric-i Mescidü'l-Harâm'a değil, Metāf-ı sa'âdet'in dış tarafına bile bir damla yağmur düşmemiş ve bununla berâber Mîzâb-ı zer'den, sâ'atlerce, insân götürecek kadar sular akmışdır.

Bu esnâda Haccâc-ı Zālim'in Cebel-i Ebû Kubeys üzerinde bulunan mancınığı isâbet-i sā'ika ile muhterik olup etrâfında dört nefer Şâmlı

yanmış ve Haccâc'ın nutk-ı sâlifü'z-zikri üzerine izhâr-ı salâbet, ya'nî diğer bir mancınık tedârikiyle Kâ'betullâh'a taş atmak isâ'etini icrâya cesâret eden kırk nefer Şâmlı dahī def'a-i sâniyede nüzûl eden sā'ika-i düşmân-sûz delâletiyle yanıp cehenneme kadar gitmişdir.

Hâlbuki Haccâc, bu işâret-i garîbeden mütenebbih olup izhâr-ı nedâmet etmemiş ve kemâl-i hiddet ve sevret ile askerini tehdîd ve tahzîr eylemiş olduğundan, âteş-i muhârebe gereği gibi kızışmış ve alâyim-i meşrûha Şâmîlerin hātırından bütün bütün çıkmışdır.

Bu garîbe vukū'undan birkaç gün sonra, Şâmîlerin yine on iki neferi sā'ika **[491]** isābetiyle helâk ve bunları gören hūnîler mütelâşî ve tersnâk oldu. Şâmîler, bu hâlden gereği gibi ürkdüler ve mancınığın yanından birer birer kaçdılar ise de müte'âkıben Mekkîlerden dahī birkaç ehl-i sa'âdet, hayfâ ki, ol vechile intikāl ve rihlet eylediğinden, Haccâc-ı Zālim "Ey Şâm askeri! Siz haklısınız. Mekkeliler haksızdırlar. Hicâz arâzīsinin havâss-ı mahsūsasından olan alâmât-ı mühîbe def' oldu. Biraz daha gayret edin" me'âlinde nutuklar söylemeğe başladı.

Haccâc'ın bu sırada îrâd eylediğini sözler, teşdîd-i muhârebe ve temdîd-i müşâcereyi mûcib ve imtidâd-ı muhâsara dahī şiddet-i kaht [ü] galâ-yı müstelzim ve müstevcib olup bu hâlin devâmı Mekkelileri canlarından usandırdığından, ehl-i Mekke'nin çoğu Haccâc'a mürâca'at ile tālib-i emân ve birazları da Abdullâh b. Zübeyr'i terk ederek Medîne-i münevvere'ye müteveccihen yola revân oldular.

Abdullâh b. Zübeyr'i bu vak'ada yalnız bırakanlar, yalnız ahâlîden kendine tâbi' olanlar değil, sulbî evlâdlarından Hamza, Hubeyb dahī Haccâc-ı hūnhāra arz-ı bî'at ile babalarını tek ü tenhâ bırakdılar. Ma'a-mâ-fîh, Zübeyr ismiyle müsemmâ olan oğlu, kendine mu'âvenetde pâber-câ-yı sebât olmak üzere babasının yanından ayrılmadı idi.

Abdullâh b. Zübeyr, ahâlînin çil yavrusu gibi dağılıp kendisini tek ü tenhâ bırakdıklarını görünce, vâlidesi Zâtü'n-nıtâkayn'a gidip "Ey vâli-

de! Benim taht-ı teba'iyyetimde bulunan kimseler Kûfe ahâlîsinin Hüseyin b. Alî –*radıyallâhu anh*– efendimiz hazretlerine etdikleri gibi bî-vefâlık gösterdiler. Hâlbuki Cenâb-ı İmâm'ın, evlâdları olsun yanından ayrılmamışlar idi. Benim evlâdlarım dahī Haccâc'a bî'at ve babalarını tek ü tenhâ bırakıp ibrâz-ı ihânet etdiler. Ol Zālim-i bî-âr, 'Eğer muhālefeti terk eder ise kâffe-i metālibini kabûl ederim' diye **[492]** bana sık sık haberler göndermekdedir. Bu bâbda senin re'y ü tedbîrin nedir?" deyip "Oğlum! Bu kadar muhârebeden sonra, Benî Ümeyye eline teslîm-i zimâm etmek, sana yakışmaz. Sen ihtiyâr bir âdemsin. Daha ne kadar yaşayabilirsin. İyi nâmla şehîd olmak, sahrâ-yı mezellet ve hakāretde yaşamakdan evlâdır" cevâbını aldığından vâlidesine vedâ' ile avdet ve o gece tâ-be-sabâh Kâ'betullâh içinde ibâdet edip sabâh namâzını ba'de'l-edâ, eceli gelmiş birkaç yiğit ile cenge başladı ve her hamlede bir muhālifi helâk ederek Şâmîlerden Mescidü'l-Harâm içinde bulunan hezeleyi ihrâcla, Bâb-ı Safâ'dan çıkıp Cebel-i Ebû Kubeys'e doğru gitdi idi.

Abdullâh b. Zübeyr, Cebel-i Ebû Kubeys'e doğru giderken, arkasından Şâmî'nin biri dest-i nuhûset-peyvestiyle bir taş atıp ol şîr-i dilîr-i vegāyı yere düşürmüş ve Benî Mezâd kabîlesi efrâd-ı şekā-mu'tâdından bir pelîd-i bed-nijâd dahī ser-i sa'âdet-efserini kesip Haccâc-ı Zālim'e getirmişdir.

Haccâc-ı bî-edeb, İbn Zübeyr'in şehâdetine memnûn olarak, kemâl-i fahr u mesârla secde-güzâr-ı şükr-i mahmedet oldukdan sonra, re's-i şerîf-i mübâreğinin ru'ûs-ı rü'esâ-yı ehl-i Mekke ile birlikde Şâm'a gönderilmesini ve na'aş-ı mağfiret-nakşının dahī salbiyle Esmâ Zâtü'n-nıtākayn tarafından ricâ edilmedikçe, dâr ağacından aşağı alınmamasını emr etdi.

Zâtü'n-nıtākayn, Haccâc'ın emrini işidince, oğlunun na'aşını dârdan indirtmek husūsunda ricâ etmemeği niyyet eylemiş, fakat birgün hasbe't-tesādüf Cenâb-ı Abdullâh'ın salb edilmiş olduğu yerden geçip "Bu

râkib daha merkebinden inmemiş midir?" demiş ve bu su'âle Haccâc-ı hūnhār tarafından ricâ ma'nâsı verilerek, şehîd-i mazlûm-ı müşârun-i-leyhin na'aşı dâr ağacından indirilip Hacûn Makbere-i cennet-manzarasına defn etdirilmişdir. **[493]** Ba'zı müverrihler, bu haberi başka dürlü nakl ü rivâyet edip derler ki:

İbn Zübeyr'in vâlidesi Zâtü'n-nıtākayn, oğlunun dâr ağacından indirilmesi içün Haccâc-ı bî-âra dehen-bâz-ı niyâz olmadı. "Bu râkib daha merkebinden inmemiş midir?" sözünü dahī söylemedi. Dârdan, Abdullâh b. Zübeyr hazretlerinin na'aş-ı şerîfi, Abdülmelik tarafından vârid olan emir üzerine indirilmişdir. Zîrâ Abdülmelik, Haccâc'ın İbn Zübeyr'e olan adâvetine ve binâ'en-aleyh na'aşının dârdan indirilmemesi emrindeki ısrâr ve sebâtına vâkıf ve muttali' olarak, Haccâc'a me'mûr-ı mahsūs irsâliyle, Abdullâh b. Zübeyr'in dârdan indirilmesi emr-i kat'îsini vermiş olması üzerine, şehîd-i müşârun-ileyhin cesed-i es'ad-i mübâreği, târîh-i salbinden kırk gün sonra dârdan indirilip vâlidesi Zâtü'n-nıtākayn'a gönderilmiş ve Zâtü'n-nıtākayn tarafından techîz ü tekfîn edildikden sonra Mu'allâ Makberesi'ne defn olunmuşdur. Bu takdîrce, İbn Zübeyr'in şehâdetiyle defni arasında kırk gün kadar güzerân etmiş, ya'nî Abdullâh b. Zübeyr'in cesed-i es'adi tamâm kırk gün dâr ağacında kalmışdır.

Abdullâh b. Zübeyr şehîd olduğu zamân, Şâmlılar ferah-nâk oldular ve i'lân-ı meserret u şâdımânî içün bir ağızdan gülbâng-i tekbîr çekdiler idi. Haccâc'ın İbn Zübeyr'in vukū'-ı şehâdetinden memnûn olduğu ve Şâmlıların i'lân-ı meserret maksadıyla gülbâng-i tekbîr çekmiş bulunduğu, seksen yaşını geçmiş olan Esmâ Zâtü'n-nıtākayn'a haber verildikde, Cenâb-ı Esmâ ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾[619] âyet-i celîlesiyle istircâ' etdikden sonra "Sübhânallâh! Bu ne hâldir ki Abdullâh'ın hîn-i velâdetinde ashâb-ı

---

619 ["Biz Allah içiniz ve biz nihâyet ona döneceğiz." Bakara, 2/156.]

kirâm tekbîr getirmiş ve rûz-ı ciğer-sûz-ı irtihâlinde muhālifîn-i bed-fercâm, tekbîr-i mahsūs ile sevindiklerini meydâna koymuşdur?!” dediler ve Abdullâh b. Ömer dahī Şâmlılara işâret edip “Şu herîflere ta‘accüb ederim ki ashâb-ı **[494]** kirâm hazerâtı, İbn Zübeyr’in velâdetine sevinerek tekbîr getirmişler idi. Bunlar, onun katliyle ferahlanıp gülbâng-i tekbîr çekdiler” diyerek izhâr-ı ta‘accüb ve hayret eylediler.

Abdullâh b. Ömer’in şu ta‘accübü pek becâdır. Zîrâ İbn Zübeyr, hicret-i nebeviyye vukū‘undan yirmi ay sonra gehvâre-zîb-i vücûd olmuşlar idi. Velâdet-i bâhiru’l-meymenetlerinden akdem, yahûdîler, “Biz müslümânlara sihr etdik. Artık onların erkek evlâdı olmaz” gibi makālât-ı garaz-âmîz ile ehl-i îmâna harf-endâz ve Muhâcirîn-i kirâm’ı tasdî‘ ü tazyîke ser-âgāz olduklarından, Abdullâh b. Zübeyr’in rûz-ı fîrûz-ı velâdetleri, Muhâcirîn-i kirâm içün bâ‘is-i şâdımânî vü meserret olmağla, Muhâcirîn ve Ensār *–radıye anhümullâhi’l-gaffâr–* hazerâtı, ale’l-ittifâk icrâ-yı şehr-âyîn edip yahûdîleri dilhūn eylediler idi.

Haccâc-ı leccâc, şehîd-i müşârun-ileyhin vukū‘-ı şehâdetini müte‘âkıb, Zâtü’n-nıtākayn’ı iki def‘a da‘vet ve üçüncü def‘asında bi’z-zât hâne-i müşârun-ileyhâya azîmet edip “Abdullâh’ı katl etdiğim içün beni nasıl buldun?” deyip “Seni şöyle buldum ki oğluma dünyâyı, kendine âhireti ifsâd etdin. Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretleri, Benî Sakīf’de bir kezzâb ile bir mühlik zuhûr edeceğini bize haber verdi idi. Kezzâbı gördük ki Muhtâr es-Sekafî idi. Mühlik dahī sensin” cevâbını almışdır.

İbn Zübeyr’in tercüme-i hâli

Abdullâh b. Zübeyr, Hadîce binti Huveylid *–radıyallâhu anhâ–* vâlidemizin birâderi Avvâm’ın torunu ve Esmâ binti Ebû Bekir es-Sıddîk *–radıyallâhu anhümâ–*ın oğlu olup hem kendisi ve hem de babası, ashâb-ı sa‘âdet-istishâb-ı peygamberî zümre-i celîlesindendir. **[495]**

Zîver-i mehd-i şühûd oldukda, fem-i sa'âdet-tev'em-i şerîfleri rîk-ı hayât-bahşâ-yı peygamberî ile küşâd ve Abdullâh nâm-ı şeref-irtisâm-ı mübâreğiyle yâd buyurulmuşdur. Zât-ı şerîfleri, müddetü'l-ömr ihyâ-yı leyâle harîs ve zühd ü takvâ ile elîf bir merd-i azîz ve şecî' olduklarından, leyâlî-yi evkāt-ı ömürlerini üçe taksîm ile bir geceyi kıyâma ve bir geceyi rukû'a ve bir geceyi de sücûda hasr eylemişler idi.

İbn Ebû Müleyke, Abdullâh b. Zübeyr'in salâbet-i dîniyyesini ta'rîf eder iken şöyle demişlerdir:

İbn Zübeyr hazretleri, muhâsara günlerinin birinde namâz kılarlardı. Mancınık ile atılmakda olan taşlardan gāyet büyük bir taş, mübârek sakalları ile göğüsleri arasından geçdi. Zât-ı fekāhet-simâtları ise namâzı bozmadıktan başka, huşû' u huzū' ve kırâ'at ü rukû'da zerre kadar ta'cîl etmeyip ta'dîl-i erkâna âdet-i kadîmeleri gibi ri'âyet eyledi. Ben yemîn ederim ki İbn Zübeyr cildi lahmiyle terkîb, lahmi sinirleriyle temzîc, sinirleri kemikleriyle te'lîf olunmuş, kaviyyü'l-bünye cenbeyni meyânında olan nefs ü rûhu dahī a'zâsıyla memzûc u mahlût, kaviyyü'l-kalb ve'l-hâsıl misli nâ-yâb bir zât-ı şecâ'at-nisāb olup Nebî-yi sādıku'l-kavl efendimiz hazretlerinden otuz iki hadîs-i şerîf nakl ü rivâyet etmiş ve Sultān-ı dîn *–aleyhi selâmullâhi'l-mu'în–* efendimiz hazretlerine redîf-i matıyye olmak şeref-i kevneyn-bahâsını dahī ihrâz eylemişdir.

Haccâc-ı bî-pâk, İbn Zübeyr'i der-hāk ve Mescidü'l-Harâm sâha-i füyûzāt-mesâhasını atdığı taşlarla akıtdığı kanlardan tathîr ve pâk ederek, Abdülmelik b. Mervân'a, "İbn Zübeyr, mukaddemâ Kâ'be-i ulyâ'yı kabâ'il-i Kureyşiyye tarafından yapılmış olan tarz u hey'ete mugāyir olarak i'mâl edip cihet-i garbîsine bir de fazla kapı feth ü **[496]** küşâd eylediği cihetle, ol buk'a-i mukaddesenin esâsını tağyîr etmek bizim içün derece-i vücûba varmışdır" me'âlinde bir mektûb yazıp buna cevâb olarak Abdülmelik'den vârid olan ta'lîmât mûcebince, Beytullâh'ın dîvâr-ı Şâmî'sini hedm ü kal'la Hicr-i İsmâ'îl tarafından 6 arşın, 1 karış (9 ka-

dem, 11 pus) kadar mahalli hārice bırakmış ve Bâb-ı şerîf-i Garbî'yi kapatıp Şâm cihetinden, yıkdığı dîvâr-ı zâhirü'l-envârı, mukaddemâ Kureyşîlerin i'mâl eylemiş oldukları tarz-ı kadîm üzere tecdîd eylemişdir. Haccâc'ın hārice bırakdığı mahall-i şerîf, Hicr-i İsmâ'îl ıtlâk olunan hicr-i latîf cihetidir. Kureyş kabîleleri, parasızlıkları ecilden burasını Beytullâh'ın hāricine bırakıp etrâfına 2 arşın (2 kadem, 10 pus) irtifâ'ında bir dîvâr-ı müstedîr[620] çekmiş olduklarından, Abdullâh b. Zübeyr hadîs-i sâlifü'z-zikrin ahkâm-ı celîlesine tevfîk-ı hareket ve hicr-i şerîf-i mezkûru dâhil-i Beytullâh'a alıp vaz'-ı kadîm-i İbrâhîm'i i'âdeye sarf-ı nakdîne-i himmet buyurdular idi. Haccâc-ı bî-âr, şehîd-i müşârun-ileyhe rağmen mahall-i şerîf-i mezkûru yine hārice bırakıp Bâb-ı felek-cenâb-ı Garbî'yi sedd ü bende cür'et ve İbn Zübeyr'e derkâr olan garaz-ı cebelîsini bu husūsda dahī i'lân u işâ'aya müsâra'at eylemişdir.

Mütāla'a

Abdülmelik'in lüzûm u îcâbı yok iken, yalnız Haccâc-ı Zālim'in işâ'arıyla Beyt-i mu'azzam'ın esâsını tağyîre müsâ'ade göstermesi, Benî Ümeyye ümerâsının zevâl-i saltanatını ve a'yân-ı Benî Abbâs b. Abdülmuttalib'in dahī zuhûr-ı ikbâl ve şevketini intâc eylemiş olduğundan, âfitâb-ı saltanat müfârık-ı âl-i Abbâs'a şa'şa'a-bahş-ı iclâl ü satvet oldu. Ya'nî idâre-i mağsūbe-i emâret, mübeddel-i usūl-i hilâfet olup mâh-ı münîr-i hükûmet-i Benî Ümeyye bütün bütün üfûl ü inhisâf ve makālid-i retk ü fetk-i umûr-ı müslimîn, eydî-i âl-i Abbâs'a in'itāf etdi. **[497]**

İstitrâd:
[Hulefâ-yı Bağdâdiyye]

Sülâle-i tāhireleri Abbâs b. Abdülmuttalib *–radıye anhüllâhi'l-gālib–*e müntehî olan hulefâ-yı Bağdâdiyye'nin evveli, Ebü'l-Abbâs Seffâh b.

620 Bu dîvâra şimdi "Hatīm" denir.

Muhammed Alî b. Abdullâh b. Abbâs ve âhiri Musta'sım-billâh Abdullâh b. Müstansır-billâh Mansūr b. Zāhir-billâh Muhammed'dir.

Abdullâh Seffâh, hicretin 132'nci senesi rebî'u'l-evvelinde (m. 18 ekim-16 kasım 749) taht-ı hilâfete cülûs etmiş ve 524 sene sonra Bağdâd'ı Hülâgû istîlâ ile Musta'sım'ı katl etdiğinden, 656'ncı sene-i hicriyyede (m. 1258) Bağdâdîlerin hükm-i hilâfeti nihâyete ermişdir.

Musta'sım'ın katlini müte'âkıb emr-i celîl-i hilâfet, Abbâsîlerin uhdesinde olarak Kāhire-i Mısır'a nakl olunmuş, ya'nî Melik Salâhaddîn Eyyûbî asrında Mısrîler ârâ-yı ulemâ ile âl-i Abbâs'dan en-Nâsır-li-dînillâh'a bî'at eylemişdir.

Bağdâd'da Abdullâh Seffâh'la berâber Musta'sım halîfeye kadar 37 ve Mısır'da hilâfet eden Abbâsîlerin zamân-ı inkırâzlarına değin 48 nefs-i nefîsin dîhîm-efzâ-yı hilâfet olduğunu rivâyet ederler.

Mısır'da icrâ-yı hilâfet eden Abbâsîlerin müddet-i hilâfetleri 264'üncü seneye resîde oldukda, şi'âr-ı hilâfet olan teberrükât-ı seniyye ile emr-i hatīr-i hilâfet Mısır'da serîr-ârâ-yı hilâfet olan Abdurrahîm-i Abbâsî tarafından 921 (m. 1515-16) senesi Sultān Selîm Hān'a teslîm olunmuş ve bu târîhden i'tibâren selâtīn-i adl-âyîn-i Osmâniyye hazerâtına "halîfe" ıtlâk edilmişdir. **[498]**

Hilâfetin ve selâtīn ve mülûka mahsūs olan merâtib ve elkābın mücmelen ta'rîfi

Hilâfet denilen vâcib-i şer'î mü'minlerin dünyevî vü uhrevî işlerini rü'yet ve ihtiyâcât-ı mâddiyye vü edebiyyelerini tesviye edecek bir farîza-i mühimmedir.

Hilâfet, Enbiyâ-yı izām *–alâ resûlinâ ve aleyhimü's-salâtü ve's-selâm–* efendilerimizden sonra, icmâ'-ı ümmetle bî'at olunan zevât-ı kirâma münhasırdır.

Hilâfet, bir riyâset-i ulyâ ve câmi'a-i umûr-ı dîn ü dünyâ olduğundan, selâtīn ü mülûka münhasır olan merâtib ve menâsıbın en büyüğüdür.

Sıddîk-ı ekber *–radıyallâhu anh–* efendimize “halîfe-i Resûlullâh” nâmı verilmiş ve ondan sonra halîfe olan Fârûk-ı a‘zam *–radıyallâhu anh–* efendimiz “halîfe-i halîfe-i Resûlullâh” unvânıyla yâd olunmuş idi. Sonraları tetâbu‘-ı izāfât tenâfüründen kurtulmak içün unvân-ı mezkûru terk edip halîfe-i müşârun-ileyh hazretlerine “emîrü’l-mü’minîn”[621] dediler.

Fârûk-ı a‘zam hazretlerine, ibtidâ, emîrü’l-mü’minîn lakabıyla mektûb gönderen, ecille-i ashâb-ı kirâmdan Ebû Mûsâ el-Eş‘arî ve esnâ-yı muhātabada emîrü’l-mü’minîn lafzını en evvel yâd u ıtlâk eden Hâtim-i Tā’î, Muğīre b. **[499]** Şu‘be, Amr b. el-Âsī *–radıyallâhu anhüm–* hazerâtından biridir.[622]

Bağdâd-ı bihişt-âbâdda icrâ-yı hilâfet eden Abbâsîler; Mansūr, Mehdî, Reşîd, Emîn, Me’mûn, Mu‘tasım, Mu‘tez, Mu‘tazıd, Muktedir gibi birtakım elkāb-ı husūsiyye ile dahī kendilerini telkīb eylediler ki maksadları ashâb-ı kirâmın Sıddîk, Fârûk, Murtezā gibi lakablar ile telkīb edildiklerini taklîd ve beyne’l-ahâlî, isimlerinin kesretle yâd edilmemesini tenbîh eyledi.

Ubeydîler ile Muvahhidîn ve Endülüs’de hüküm-fermâ olan Benî Ümeyye dahī Abbâsîleri taklîd içün hilâfet veyâ vilâyetle mübâya‘a olanlara husūsī birer lakab verdiler ise de bu elkābın ittihâzı, kendileri hakkında mazhar-ı nefret olmakdan başka bir netîce hâsıl edemediği, Reşîk b. el-Kayrevânî tarafından inşâd edilmiş olan kıt‘a-i âtiyye me’âlinden anlaşılmışdır.

---

621 Hazret-i Fârûk’a emîrü’l-mü’minîn ıtlâkına bir müjdeci sebeb olmuşdur. Cenâb-ı Halîfe’nin muhârib bulunan serdârlarından biri, kazandığı muhârebeyi arz u tebşîr için Medîne’ye bir âdem göndermiş ve bu âdem, belde-i münevvereye girdikde, “Emîrü’l-mü’minîn neresdedir?” diye birinden su’âl etmekle ve bu ta‘bîri ashâb-ı sa‘âdet-iktisâb tarafından istihsân edilmekle, Cenâb-ı Fârûk’a “emîrü’l-mü’minîn” ıtlâkına karâr verilmişdir.

622 Bu unvân-ı mukaddesin taraf-ı vâzıhu’ş-şeref-i Hazret-i Peygamberî’den me’mûriyyet-i mahsūsa ile bir mahalle ta‘yîn ve i‘zâm buyurulmuş olan Abdullâh b. Cahş el-Mücedda‘-billâh’a verildiğini dahī rivâyet ederler.

Arabî:

ومما يزهّدني في أرض أندلس *** أسماء معتضد فيها ومعتمد
ألقاب مملكة في غير موضعها *** كالهرّ يحكي انتفاخًا صورة الأسد

Tercümesi:

Beni, Endülüs diyârından tenfîr eden esbâbın biri, Mu'tazıd ile Mu'temid gibi isimlerin bulunmasıdır. **[500]** *Çünki Endülüs'de mülk ü devlete mahsūs bu gibi elkābın isti'mâli, kedinin arslanlık taslamak içün kendi kendini şişirmesi gibi nâ-be-mahaldir.* (İntehâ)

Hulefâ-yı Abbâsiyye efrâdı, sülâle-i tāhire-i Kureyşiyye'den oldukları cihetle, Abbâsîlerin sıhhat-i hilâfetleri muhakkak ve selâtīn-i Osmâniyye –*eyyedehumullâhu te'âlâ bi't-te'yîdâti's-sübhâniyye*– hazerâtının usūl-i saltanatları ise hulefâ-yı râşidîn siyer-i hasenesi üzerine mü'esses ve cümlesi ehl-i sünnet ve her bir endîşe vü pîşeleri muhâfaza-i ahkâm-ı şerî'at olmak hasebiyle, Osmânlı pâdişâhları, hilâfet sıfat-ı celîlesiyle ittisāfa min-külli-vechin-kân mülûk-ı sâ'ireden ahrâ vü ehakkdır.

Sultān: Hilâfet rütbe-i celîlesinden küçük bir lakab-ı mutlak olup lügavî, istılâhî olarak iki ma'nâsı vardır.

Ma'nâ-yı lügavîsi, "hilâfete müte'allık umûrun tesviyesiyle berâber müstebidâne bir sūretde temellük etmek" ve ma'nâ-yı ıstılâhîsi dahī "mülk sāhibi olmak yâhūd hilâfetden kat'-ı nazarla umûr-ı devleti idâre eylemek"dir. Bu takdîrce, her halîfeye "sultān" ıtlâkı sahîh olup fakat her sultāna "halîfe" ıtlâkı sahîh olamaz.

Sultān lakabı, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî ile Eşnâs-ı Türkî gibi kimselere dahī verilmişdir. Abbâsîlerle Gaznevîler ve Eyyûbîler, kendi taraflarından nasb u ta'yîn edilen mülûk u ümerâyı "sultān" lakabıyla telkīb ederler ve bunlara "emînü'd-devle, emîrü'l-müslimîn, emînü'l-mille" gibi

elkāb-ı husūsiyye dahī verirlerdi. Sultān olmak içün büyükçe bir iklîmin tasarrufu şart-ı a'zamdır. **[501]**

Melik: Mahdûd bir lakab olup mertebesi sultānlıkdan küçükdür.

Emîr: Bu kelimenin Türkçe Çağataycası "hākān", Fârisîcesi de "şehinşâh" demekdir.

Hān, şâh, mîrzâ; dahī pâdişâhlara mahsūs elkâb cümlesinden olup selâtīn-i Osmâniyye hazerâtı, elkāb-ı mezkûrenin kâffesini hâ'izdirler.

Osmânlı pâdişâhları, "hān, hākān" lakablarını, kendilerinin evân-ı zuhûrunda satvet ve şevketleri inkırâza yüz tutmuş olan mülûk-ı Etrâk'dan ve "sultān" lakabını dahī selâtīn-i mâziyye-i İslâmiyye'den almışlar ve hattâ Sultān Bâyezîd Hān merhûm, sultānlığını Mısır'da bi'l-fi'il halîfe bulunan Mütevekkil-billâh-i Abbâsî'ye varıncaya kadar ikrâr ve tasdîk etdirmişlerdir.

Şâh, şehinşâh lakabları ise mülûk-ı Safeviyye ve Âzerbaycân'a münhasır olduğu hâlde, Sultān Selîm merhûmun Safevîlere galebesiyle selâtīn-i Osmâniyye'ye intikāl etmiş ve 921 (m. 1515-16) senesi, unvân-ı celîl-i hilâfet dahī selâtīn-i müşârun-ileyhime teveccüh eylemiş olduğundan, târîh-i mezkûrdan sonra Hārizm, Buhāra, Behûbâl ve bilâd-ı sâ'irede hüküm-fermâ olan mülûk u ümerânın azl ü nasbları, Osmânlı pâdişâhlarının emr u irâdeleriyle icrâ olunurdu.

Avrupa hükümdârları

Avrupalılar "imparator" lakabını "sultān" ve "kral" lakabını "hān, şâh" ve "dük" lakabını da "melik, beğ, mîrzâ, emîr" makāmında isti'mâl ederler.

Evâ'ilde imparator lakabı gayr-ı müsta'mel olup hükümdârların kâffesine "kral" **[502]** denirdi. Kralların ra'iyyetleri hakkında revâ gördükleri zulm ü istibdâd, refte refte sabr u tahammül dâ'iresini tecâvüz edercesine iştidâd eylediğinden, ahâlî ale'l-umûm alem-efrâz-ı kıyâm olup

hükûmet-i mutlakayı cumhûriyyete tahvîl etdiler ve "kayser" nâmında bir zâtı intihābla kendilerine re'îs edindiler idi.

Kayser, ahâlînin re'y ü muvâfakatiyle umûr-ı askeriyye ve mülkiyye idâresini der-uhde eyledikden sonra, ba'zı imtiyâzât talebiyle tervîc-i mâ-fi'z-zamîr etmek istedi ise de o sūretle nâ'il-i makāsıd olamadığından, dâ'ire-i ittifâkına dehālet eylemiş olan bir fırka asker ile mîlâd-ı Îsâ *–alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm–*dan 49 sene evvel "Roma" belde-i cesîmesini kabza-i tasarrufa geçirip "kā'id" ma'nâsını mutazammın olan "imparator" lakabını istihsāl ve biraz vakit mürûrunda menâsıb-ı âliyye ashâbının kâffesine galebe çalmak sūretiyle kesb-i temeyyüz ve istiklâl edip sikke darbına başlamış ve ondan sonra tevsî'-i dâ'ire-i şevket ve memleket eden hükümdârlara "imparator" lakabı verilmek âdet hükmünü almışdır.

SŪRET
«12»

Erkân-ı Beytullâh'ın ne vechile ta'mîr ve teşyîd olunduğu zikrindedir.

Mel'abe-i mülûk olmamak üzere hüccâcın tecdîdinden 1020 (m. 1611) sene-i hicriyyesi hilâline değin buk'a-i mukaddese-i Kâ'be'yi tecdîd ü ta'mîre şer'an müsâ'ade edilmediğinden, Beyt-i şerîf'in sakf-ı münîf ve erkân-ı latîfi harâba yüz tutup eğer bir müddet daha bir çâre bulunmaz ise bütün bütün sukūt edeceği, ba'zı alâyim ve emârât-ı **[503]** mahsūsadan istidlâl olunmağa ve binâ-ber-în ahâlî-yi Mekke bunun îfâ-yı muktezâsı yolunu aramağa başlayıp keyfiyyeti emîr-i Mekke Şerîf İdrîs ve bi'l-cümle a'yân u sâdât ittifâkıyla derbâr-ı şevket-karâra arz u iş'âr ve husūs-ı mezkûrun bir an evvel pîş-i nazar-ı mütāla'aya alınması zımnında, muktezā-yı hâlin sür'at-i icrâsı niyâzına ibtidâr eylediler.

Mekke ahâlîsi tarafından yazılıp gönderilen arzlar, evliyâ-yı umûru bir dereceye kadar vehm u telâşa düşürdü ise de Beyt-i mu'azzam'ı tecdîd etmek, ol buk'a-i mübârekeyi tamâmıyla nakz u hedme menût ve hükm-i şer'î dahī Beytullâh'ın hiç olmaz ise bir tarafı sukūt etmedikçe ta'mîr ve teşyîd olunmamak üzere makbût olduğundan, buna evvelâ şer'an bir yol bulunmak, ba'dehû ona göre işe başlanılmak zımnında, ulemâ-yı a'lâm ve ricâl-i kirâm-ı zevi'l-ihtirâmdan mürekkeb bir komisyon teşkîline karâr verildi.

Mecbûriyyet-i sahîha-i şer'iyye üzerine in'ikād eden meclis-i şûrâda bir çok kīl ü kālden sonra, "Beyt-i mükerrem'i iki yerinden demir kuşaklarla rabt ve eczâ-yı ahcârı birbirinden ayırmış olan erkân-ı meşkūkayı bu kuşaklarla hıfz u zabt eylemek mümkün olabilir ve Beytullâh'ı bütün bütün hedm etmeyip de sūret-i muharrere vechile te'yîd ve ihkâm etmek

ahkâm-ı şer'-i şerîfe muvâfık gelir" denilip netîce-i karâr, huzūr-ı mekârim-nüşûr-ı hazret-i hilâfet-penâhîye arz edildi.

Onun üzerine sādır olan fermân-ı cihân-mutā'-ı hümâyûn mûceb-i âlîsince, hem zikr olunan âhenîn kuşakları tertîble, bu kuşakların birer tabakaları sîm-i hām ve birer tabakaları zer-i hālisu'l-ayâr ile kaplanmak ve hem de Sultān Süleymân *–aleyhi'r-rahmetü ve'l-ğufrân–* zamânında gönderilmiş olan mîzâb-ı sîmîni tebdîl içün bir kıt'a mîzâb-ı zerrîn yapılmak üzere iktizā eden zergerler ve âhengerler ile kûre ve minfahları **[504]** celb ü ihzār ederek, Üsküdar'da vâki' İstavroz Bağçesi'ne gönderdiler ve işe başlanılacağı gün, mutantan bir alay tertîbiyle, pâdişâh-ı zamân ve bi'l-cümle ricâl ü erkân mahzarında icrâ-yı ameliyyâta şürû' eylediler idi.

Tertîb olunan mühimmât-ı nefîse-i cemîle, pek az bir zamân zarfında i'mâl ve ikmâl olunduğundan, keyfiyyeti pâdişâh-ı zamân Sultān Ahmed Hān b. Sultān Mehmed Hān-ı sâlis *–aleyhime'l-ğufrân–* hazretlerine bildirdiler.

Pâdişâh-ı müşârun-ileyh hazretleri, ol vakit Dâvûd Paşa Bağçesi'nde ârâm-sâz-ı iclâl olduğu ve yapılan şeylerin nefâset ve hey'et-i vaz'iyyetlerini bi'z-zât görmek tasavvurunda bulunduğu cihetle, sâlifü'z-zikr eşyâ-yı nefîsenin Dâvûd Paşa Bağçesi'ne nakl edilmesini fermân buyurdular.

Binâ-ber-în Beytullâh'ın, eb'âd-ı mazbûtasına tatbîkan ahşâbdan bir model-i bî-bedel yapdırıp eşyâ-yı ma'mûle-i mezkûre ile berâber Dâvûd Paşa Bağçesi'nde bir mahall-i vâsi'e nakl etdiler ve eşyâ-yı mebsûtayı, zikr olunan model üzerinde yerli yerine koyup bunların hey'et-i vaz'iyye ve nefâset-i a'mâliyyelerini huzzār-ı kirâma seyr u temâşâ etdirdiler.[623]

Bi'l-âhare yapdırılan şeyleri Mekke-i mükerreme'ye getirip yerli yerine koymak içün müsta'id ve mütedeyyin haddâdlar ve zerger üstâdlar

---

623 [Buraya "Şekil 11" ifâdesi eklenmesine karşın, bu kısma derç edilecek münâsip bir şekil yâhud resim bulamadık.]

tertîb ve Haleb defterdârlığından ma'zûl olup uhdesine Habeş eyâleti tevcîh buyurulmuş olan Hasan Paşa'ya terfîk ile 1020 senesi recebü'l-ferdi evâsıtında (m. 19-28 eylül 1611) Mısr-ı Kāhire'ye sevk u izbâr ve bunların bir an akdem Süveyş tarîkıyle Hicâz-ı mağfiret-tırâz cânib-i feyz-câlib-i âlîsine gönderilmesi, Mısır vâlîsi Mehmed Paşa'ya tavsiye vü iş'âr edilmiş olduğundan, paşa-yı **[505]** müşârun-ileyh cümlesinin mühimmâtını tehiyye ederek, Mekke-i mükerreme'ye âminen îsāl ve ol hizmet-i müteberrekeyi alâ-vechi'l-etem tetmîm ü ikmâl eyledi.

Zikr olunan eşyâ-yı celîle-i nefîse, "Beyt-i mu'azzam'ın her bir dîvârına dörder mıntıka olmak üzere on altı aded âhenîn kuşak ve bunları tutmak, ya'nî beher rükn-i şerîfe dörder aded konulmak içün kezâlik on altı aded imâd-ı hadîd ve bu kuşakların bâb-ı bülend-cenâb-ı Kâ'be üzerinde telâkī edecekleri mahall-i akdes içün bir kıt'a tāk-ı mukavves ve ol bâb-ı sa'âdet-me'âbın atebe-i ulyâsı fevkında kâ'in olan kitâbe-i sîmîn tecdîdine mahsūs bir kıt'a levha-i izzet-temkîn ve sath-ı latīfi ta'mîre kifâyet edecek kadar kereste-i metînden ibâret" olup bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Kâ'betullâh'ın levha-i kitâbesiyle zikr olunan kuşakların kûşe-i amûd noktaları olan tabaka-i tahtânîleri sırf altından ve tāk-ı mukavvesle amûdların cümlesi ve kuşakların tabaka-i fevkānîleri dahī hālis gümüşden terkîb ve üzerleri hayret-bahş-ı ukūl-i beşer olacak derece dakīk ve ince kalem-kârî sanâyi' ile tezyîn ve tezhîb edilmiş idi.

Paşa-yı müşârun-ileyh, receb-i şerîf evâsıtında Dersa'âdet'den hareket ve bir müddet sonra Mekke-i mükerreme'ye muvâsalat edip 1021 senesi muharremü'l-harâmı gurresine müsādif olan pazar günü (m. 4 mart 1612) e'âzım-ı ahâlîden mürekkeb olarak, Metāf-ı şerîf dâhilinde in'ikād eden hey'et-i müctemi'a mahzarında, ba'de'd-du'â mi'mârlar berâber olduğu hâlde Mîzâbü'r-Rahme altında kurulan iskeleden çıkıp sath-ı şerîfi keşf u mu'âyeneye bi'l-ibtidâr, yirmi yedi aded ağacın lüzûm-ı tebdîlini anlayıp bunlardan kābil-i ıslâh olan üç kıt'asını

ba'de't-ta'mîr eski yerlerine vaz' ve sath-ı şerîf mermerlerini birer birer yerlerinden ref' ile mümkün mertebe tesviye ederek her bir mermeri üslûb-ı kadîmi üzere eski mahalline ve Altınoluk'u dahī mîzâb-i atîk yerine koydurup sath-ı latīf ta'mîrini hemen o gün bitirdi. Birkaç gün sonra dahī bir gece **[506]** yatsı namâzını ba'de'l-edâ, Dersa'âdet'den getirdiği üstâdlar vâsıtasıyla tâ-be-sabâh kuşakların nısfını ve ertesi gece de nısf-ı diğeriyle amûdları ve kitâbe-i Bâb-ı Mu'allâ levhasını yerli yerine geçirtdi. Ba'dehû muhtâc-ı ıslâh ve tesviye olan köşenin birini dahī müsâ'ade-i şer'iyye dâ'iresi hāricine çıkmayarak termîm ü ta'mîr ederek, Kâ'betullâh'ın erkân-ı erba'asıyla ve sath-ı şerîfini lâyıkı vechile tarsīn ve teşyîd eyledi. Bir hâlde ki erkân-ı rasīnü'l-bünyân-ı Kâ'betullâh'ın metâneti derece-i matlûbeye vâsıl olduğu, ashâb-ı vukūfun keşf u şehâdetleriyle rehîn-i sübût olmuşdur.

Fi'l-vâki' Dersa'âdet'de i'mâl olunan eşyâ-yı nefîse cüdrân-ı Beytullâh'ı ol mertebe tahkîm eylemiş idi ki mühimmât-ı ma'mûlenin kâffesi gûyâ ki ölçülüp biçilerek birer kālıb-ı mahsūs üzerine isâğa olunmuş ve ma'a-hâzâ Mekke-i mükerreme'de defe'âtle tecrübe vü mu'âyene edilmişdir.

Husūs-ı ma'rûz, beyne'l-ahâlî müstelzim-i sürûr u huzūz olmağla mâh-ı mezkûrun 16'ncı günü Kâ'betullâh'ın etrâf-ı erba'asında ve emîr-i Mekke Şerîf İdrîs merhûmun taht-ı riyâsetinde olarak akd-i halka-i ta'zîmle hatemât-ı şerîfe kırâ'at ve devâm-ı devlet ü şevket-i hazret-i pâdişâhî du'â-yı icâbet-peymâsını arz-ı kabûl-gâh-ı Rabb-i izzet eylediler.

Garîbe

Mîzâb-ı kadîm kal' ve sath-ı şerîf-i kerîm mermerleri keşf u ref' olunduğu gün, cevv-i havâda nüzûl-i bârân alâyim-i müdhişesi zâhir ve nümâyân ve etrâf u eknâfda imtidâd eden ru'ûd u savâ'ık âvâzelerinden

herkes, “Eğer yağmur yağarsa, Kâ‘betullâh’ın dâhili seyl içinde kalır” diyerek, rehîn-i halecân olmuş ve katarât-ı bârân inci gibi biribirine ittisāl edecek bir hey’ete girmiş iken mîzâb-ı rahme **[507]** yerine vaz‘ olunup sath-ı Beytullâh kapadılıncaya kadar yere bir katre yağmur düşmemişdir.

Gûyâ ki yağmur, sath-ı şerîf kapadılıncaya değin zemînden 40 arşın bir irtifâ‘da bekleyip hitâm-ı ameliyyâtda ol asırda misli nâ-mesbûk denilecek bir şiddet-i fevka’l-âde ile nüzûl ederek hâsıl olan seylâb, esvâk u bâzârı gark-ı seylâb-ı dehşet eylemişdir.

SŪRET
«13»
Tecdîd-i Beytullâhi'l-ekber der-def'a-i ihdâ-aşer

Beytullâh'ın on birinci bânîsi, selâtīn-i izām-ı Osmâniyye'den Sultān «Murâd» Hān-ı râbi' b. Sultān Ahmed Hān *–aleyhime'r-rahmetü ve'l-ğufrân–* hazretleridir.

Kâ'betullâh buk'a-i mukaddesesinin bir tarafı sukūt etmedikçe tecdîdi şer'an câ'iz olmadığından, Haccâc-ı Zālim devrinden pâdişâh-ı müşârun-i-leyh asrına gelinceye değin, ol buk'a-i mufahhame-i celîleyi ta'mîr ve tec-dîde hiçbir tarafdan cesâret edilemedi. Hattâ erkân-ı erba'ası, eskiliği ci-hetle semt-i rukû'a mâ'il olup hey'et-i hâzırasına nazaran tecdîdi derece-i vücûbu geçdi ve mes'ele-i meşrû'a-i mebsûta mâni'asıyla selâtīn-i mâziyye zamânlarında ta'mîr edilemediğinden, Sultān Ahmed Hān b. Sultān Meh-med Hān-ı sâlis asrında bütün bütün düşecek bir hâle geldi idi.

Sultān Ahmed Hān hazretleri, ol Beyt-i latîf ebniye-i mes'ûdesini ye-nilemek istedi ise de şer'an cevâz verilmediğinden, erkân-ı meşkūka-i Beytullâh, **[508]** makāle-i sâbıkada zikr olunduğu vechile, demirden yeni i'mâl olunmuş kuşaklar ve köşe-bendlerle teşyîd edilmiş ve fakat bu vesîle ile erkân-ı erba'asının biri dahī mehmâ-emken ta'mîr ve termîm olunmuş idi.

Bu ta'mîr, Beyt-i mu'azzam'ı on sekiz sene kadar sukūt u inhidâm mahzûrundan men' ve muhâfaza edebildi ise de 1039 senesi şa'bâ-nü'l-mu'azzamının 19'uncu çehârşenbe günü (m. 3 nisan 1630), etrâf-ı erba'a-i cibâlde, Hicâz kıt'asında misli nâ-mesbûk ra'd u berk u sā'ikalar-la bârân-ı mütevâlî nâzil ve bu yağmurlardan husûle gelen sular, Seyl-i Arim gibi çoğalarak bir hücûm-ı fevka'l-âde ile harem-i şerîf-i Mesci-dü'l-Harâm içine dâhil oldu ve sâ'at-be-sâ'at artıp bâb-ı mu'allâ-cenâb-ı Kâ'be kilîdi hizâsından 2 arşın yukarıya kadar irtifâ' etdi.

Seylin reh-güzârına müsādif olan dükkânlar, mektebler, evler ale'l-umûm yıkılmış ve bu ebniyelerin taşları, toprakları suyun savlet ve kuvvet-i cereyânına mukāvemet edemediğinden, seylâba rehberlik hizmetini îfâ etmek içün harem-i şerîf dâ'ire-i kā'idesine girmiş idi. Seylâb-zede olan evlerin, dükkânların, mekteblerin yıkındıları altında kalıp helâk olan nüfûsun adedi[624] kābil-i tahmîn değildir.

Beyt-i mu'azzam'ın cüdrân-ı nûr-efşânı, zâten kābil-i sukūt u inhidâm olduğundan, seylin Harem-i şerîf dâhiline girdiğinin ikinci ve şa'bânü'l-mu'azzamın 21'nci cum'a günü, ikindi namâzından biraz sonraca, Kâ'be-i mu'azzama'nın Rükn-i Şâmî ve Rükn-i Irâkī denilen köşelerinin dîvârları[625] birdenbire yıkıldı ve hâsıl olan yıkındı gürültüsüyle, ta'rîf olunan ru'ûd u savâ'ık sadâlarının dehşet-i **[509]** fevka'l-âde-i mahūfesi te'sîrinden, Mekke-i müşerrefe ahâlîsi, ale'l-umûm rehîn-i havf u telâş olup birazları da terk-i hayât-ı müste'âr eyledi.

Beytullâh dîvârlarının birdenbire yıkılması, ahâlî-yi Mekke'ye ol kadar dehşet ve hayret vermiş idi ki yevm-i mezkûrda hâsıl olan hâlet, sekene-i Mekketullâh içün sâ'at-i kıyâmetden bir alâmet idi. Ricâl ü nisvân, hâ'ir ve hâ'im perîşân olup neye uğadıklarını bilemediler. Ne evlâd anasını, babasını arar ve ne ana-baba, evlâdlarının nerede olduğunu sorar idi.

Sular, seylin inkıtâ'ından üç gün sonraya kadar, Mescidü'l-Harâm dâhilinde kalmış ve dördüncü günü memerr-i süyûl olan yerler açılmış olduğundan, Harem-i şerîf içinde bulunan sular yavaş yavaş akıp gitdi ve seylâbla gelen taşlardan, topraklardan Harem-i şerîf içinde ve bir âdem boyu yüksekliğinde câ-be-câ tepeler peydâ oldu idi.

Târîh-i mezkûrda, Mekke-i mu'azzama emîri bulunan Şerîf Mes'ûd b. İdrîs hazretleri, Harem-i muhterem dâhilinde cumhûr eşrâf-ı güzîn ve

---

624 Ba'zı müverrihler ebniyeler altından mu'ahharan bin kadar cenâze çıkarıldığını rivâyet etmişlerdir.

625 Rükn-i Yemânî'den gayrı her tarafı yıkılmış idi.

sükkân-ı beledullâhi'l-emîn olan mü'minîn ile akd-i encümen-i meşveret ve karâr-ı vâki' üzerine Beytullâh içinde mu'allak olan altın ve gümüş kandîlleri indirmeğe müsâra'at etdiler. Ba'dehû Mısır vâlîsi Mehmed Paşa vâsıtasıyla, mâcerâ-yı seyli cerâ-mâ-cerâ rikâb-ı hümâyûna arz u inhâ edip Beytullâh'ın sūret-i sukūtunu mufassalan bildirdiler.

Mehmed Paşa, eğerçi keyfiyyeti derbâr-ı şevket-karâra arz eyledi ise de bu haberin bu'diyyet-i mesâfe cihetiyle Dersa'âdet'e îsāli gecikeceği ve Kâ'be-i mu'azzama'nın o hâlde bırakılması câ'iz olamayacağı ecilden, ta'mîr-i Beytullâh içün iktizā eden âlât u edevâtın ber-sür'at-i mümkine ile ihzār ve Şerîf Mes'ûd hazretleri tarafından **[510]** verilecek evâmirin icrâ-yı iktizāsına ibtidâr edilmesi hakkında, Cidde emîni Mustafâ Ağa'ya hitāben bir mektûb gönderdi ve Dersa'âdet'den vârid olacak irâde-i seniyyeye değin, Harem-i şerîf'in tathîri ve bu bâbda her ne gibi şeylere ihtiyâc görünür ise Cidde emîni Mustafâ Ağa'ya tedârik ve tehiyye etdirilmesi lüzûmunu, Şerîf Mes'ûd hazretlerine dahī bildirdi idi.

Şerîf Mes'ûd hazretleri, Cidde emîni Mustafâ Ağa'nın mu'âveneti ve Mekke-i müşerrefe mühendisi Alî b. Şemseddîn Efendi ma'rifeti ile Cidde'den îcâbı kadar kereste getirterek, Beyt-i mu'azzam'ın yıkılmamış olan dîvârlarını tahkîm içün üç yerinden payandalar ve kuşaklar ördü. Ba'dehû sakf-ı şerîfi muhâfaza emeliyle dört tarafına büyük büyük direkler dikdirip bu direkleri birbirine rabtla, sakf-ı şerîfe varıncaya kadar Beyt-i izzet'i tahtalarla kaplatdı.

Bu ameliyyâta, sene-i merkūme ramazān-ı şerîfinin 29'uncu pencşenbe günü şürû' edilmiş idi. On yedi gün içinde, ya'nî şevvâl-i şerîfin 13'üncü pazar günü akşamında ikmâl ve müddet-i mezkûre zarfında Beytullâh buk'a-i şerîfesine ilbâs içün âdî bezden bir de kisve i'mâl olunduğundan, mezkûr kisveyi yeşil renge boyayıp şevvâlin 17'nci pencşenbe günü Kâ'be-i ulyâ'ya giydirdiler.

Kâʿbetullâh'ın sukūtu, memâlik-i İslâmiyye ahâlîsinin kâffesine te'sîr edeceği bedîhî ise de kurbiyyet-i mesâfe cihetiyle, Mısırlılar daha ziyâde[626] mükedder oldular. Hattâ Dersaʿâdet'den haberin vürûdu gecikdikçe, Beytullâh'ın tecdîdi hakkında; "İstanbul'dan vürûdu muntazır olan fermân-ı âlî hâlâ zuhûr etmedi. Mevsim-i hacc-ı şerîf ise takarrub eyledi" gibi sözlerle izhâr-ı te'essür etmeğe başladılar. Binâ'en-aleyh Mısır vâlîsi Mehmed Paşa, muvakkaten bir me'mûrun taʿyîn ve irsâlini tasavvur etmiş ve harem-i hāss-ı **[511]** pâdişâhî perverdelerinden sâbıkan çerkes ağası bulunan Rıdvân Ağa'yı daʿvet ve ilbâs-ı hilʿat ile "Rıdvân Ağa! Derbâr-ı şevket-karârdan fermân-ı pâdişâhî vürûduna değin seni Ebniye-i Kâʿbetullâh Emâneti'ne taʿyîn etdim. Mevsim-i hac gāyet yakınlaşdı. Hemen hecîn-süvâr olarak Mekke-i mükerreme'ye azîmet ve oraca tedârik ve tehiyyesi mümkün olan şeyleri ihzāra gayret etmeli ve buradan irsâli lâzım gelen eşyânın defterini yazıp alâ-cenâhi'l-istiʿcâl tarafımıza göndermelisin" dedikden sonra, Şerîf Mesʿûd hazretlerine takdîm olunmak üzere bir hilʿat ve bir de tavsiye-nâme iʿtāsıyla yola çıkarmış olduğundan, Rıdvân Ağa, şevvâlin 22'nci salı günü Mekke-i muʿazzama kurbunda bir mevkıʿe muvâsalat etdi ve Şerîf Mesʿûd hazretlerine âdem gönderip kendisine Mısır vâlîsi tarafından hilʿat getirmekde olduğunu bildirdiğinden, Şerîf Mesʿûd aʿyân-ı memleket ve erkân-ı hükûmeti celb-le, Rıdvân Ağa'yı istikbâle gönderdi idi.

Rıdvân Ağa, Mekke'den gelen müstakbilîn ile görüşdükden sonra hareket ederek, akdemce gönderdiği kāsıdın Mekke-i muʿazzama'ya vüsūlünden dört gün sonra, şevvâlin 26'ncı cumʿa-ertesi günü ol şehr-i mukaddese vâsıl ve Şerîf Mesʿûd tarafından tehiyye edilmiş olan dâ'ireye nâzil olup ertesi günü hilʿat alayı resmi icrâ olunacağını iʿlân etdirdiğinden, halk mâh-ı hâlin 27'nci pazar günü Harem-i şerîf dâhiline toplandı.

626 Zîrâ Kâʿbetullâh'ın sukūtunu en evvel Mısır ahâlîsi haber almışdır.

Şerîf Mes'ûd hazretleriyle Rıdvân Ağa ve eşrâf u a'yân-ı memleket ve me'mûrîn-i hükûmet ve mütehayyizîn-i ulemâ dahī usūl-i teşrîfâta ri'âyetle gelip bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Kâ'betullâh ile Makām-ı İbrâhîm arasında îstâde-i kıyâm oldular. Evâmir-i aliyye kırâ'at me'mûru, menâsıb-ı Hicâz ibkāsı mazmûnunu hâvî olan mektûbu kırâ'at etdi. Ba'dehû Mısır vâlîsi tarafından gönderilen hil'at-i fâhire, kemâl-i tevkīr u ta'zīmle Şerîf Mes'ûd hazretlerine giydirildi ve şerîf-i müşârun-ileyh tarafından dahī Rıdvân Ağa ile **[512]** refâkatinde bulunanlara birer hil'at ilbâs edildi. Müte'âkıben temâdî-i devlet ü ikbâl ve tezâyüd-i şevket ü iclâl-i hazret-i pâdişâhî içün du'âlar edilip herkes yerli yerine avdet eyledi.

Seylâbın getirdiği seng ü hāk ve has ü hâşâk ile gerek Harem-i şerîf'in dâhili ve gerek Harem-i şerîf'e girilecek yolların hārici dolmuş idi. Rıdvân Ağa, Mekke'ye vüsūlünden üçüncü (29 şevvâl) salı günü Harem-i şerîf'de Şerîf Mes'ûd hazretleriyle eşrâf ve mütehayyizân-ı beldeyi da'vet ve harîm-i harem-i Mescidü'l-Harâm'ın emr-i tanzīf ve tathîri hakkında meşveret etdi.

Huzzârın her biri, bir fikr ü re'yde bulundu. Bunların hulâsa-i fikirleri, Harem-i şerîf'in az bir zamânda tathîri mümkün olmadığı idi ve mevsim, mevsim-i hac olduğundan, kavâfil-i hüccâc bir tarafdan vürûd etmekde idi.

Rıdvân Ağa, cümlesinin re'yini cerhle bu husūsda merdâne hareket ve gerçekden erler gibi gayret edip Kunfude ile Cidde ve Medîne-i münevvere arasında vâki' kurâ vü kasabâta me'mûrlar irsâliyle, ne kadar merkebli, bârgîrli, develi âdemler var ise cümlesini değerinden ziyâde ücret i'tāsıyla ıtmâ' edip hayvânlarıyla berâber Mekke-i mu'azzama'ya getirtdi. Ve bir himmet-i fevka'l-âde ile işe başlayıp yirmi gün zarfında, ya'nî şehr-i zi'l-ka'denin 19'uncu salı gününde, Harem-i şerîf tathîrini ikmâle muvaffak oldu.

Harem-i şerîf'in içine, seyl sularıyla berâber girmiş olan taşlı balçık, seylâbın çekilmesini müte'âkıb tahaccür ederek, 7-8 arşın yüksekliğinde

bir dağ olmuş ve harâretin te'sîriyle ol kadar serdlik peydâ eylemiş idi ki demir kazmalar ve küskülerle dahī kazılması kābil değil idi. Ve gecenin serinliğiyle su dökülen yerlere nev'ammâ yumuşaklık gelmiş olduğundan, ale's-sabâh, amele, küsküler ve kazmalarla başlayıp zikr olunan ârızī dağcağızı yumuşak tarlalar gibi sürdüler. **[513]**

Kazılan toprağı kalburdan geçirip kumunu ayrı, toprağını dahī ayrı bir mahalle nakl ederler idi. Yevmiyye otuz kırk bin yük toprak çıkarıldığı, Süheylî Efendi merhûmun *Zabıt-nâme*'sinde muharrerdir.

Ayn-ı Zübeyde mecrâsı dahī kesret-ı tīn ü ahcârla dolup bozulmuş olduğundan, ehl-i Mekke susuzluk çekmeğe başlamış idi. Rıdvân Ağa mecrâ-yı mezkûrun harâb olan yerlerini ıslâh ve ta'mîr ve cemre-i Akabe yanından Mekke'ye kadar olan mahallini tanzīf ve tathîr edip şehr-i zi'l-hiccenin 6'ncı günü bu hizmeti dahī resîde-i gāyet ü itmâm etdi.

Beytullâh'ın bir kerâmeti

Buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh sukūt eylediği sırada, zemzem-i şerîfe içilemeyecek derece bir acılık ârız olmuş idi. E'âzım-ı ulemâ vü mütehayyizân-ı fukarâ, "ehl-i îmânın mâ-i mübârek-i zemzeme hasret ve ihtiyâcı olduğundan bahisle, zemzem kuyusunun dahī tathîr edilmesini ve bu mübârek kuyu ayıklanmayınca başka tarafın emr-i tanzīfine bakılmamasını" ricâ etdiler ise de mezkûr bi'rin emr-i tathîri 30 bin kuruşa muhtâc olduğu ve 5-6 bin kuruşdan fazla paranın sarfı, mutlakā istîzâna mütevakkıf bulunduğu cihetle, Rıdvân Ağa, "Ben bu kadar parayı kendi re'yimle sarf edemem; bir kerre Mısır vâlîsinden istîzân edeyim. Fakat cevâb gelinceye kadar boş durmamak içün şimdilik başka umûrla meşgūl olmak iktizā eder" diye Bi'r-i Zemzem'i tathîrden vaz geçmiş idi.

Zemzem-i şerîfe ârız olan acılık, hasbe'l-hikme Beyt-i izzet'in temeli atıldığı günden bed' ile tedrîcen eksilmeğe başladı ve ebniye-i mes'ûde

ameliyyâtı rehîn-i hitâm oldukda, bütün bütün tatlılaşıp kuyunun ayıklanmasına hâcet kalmadı. (İntehâ) **[514]**

Rıdvân Ağa, evâ'il-i zi'l-ka'dede (m. 12-21 haziran 1630) Mısır vâlîsine "ebniye-i mes'ûdeye lüzûmu olan âlât u edevât ve kereste gibi levâzımâtın mikdâr ve cinsini mübeyyin" mükemmel bir defter göndermiş ve bu defterde muharrer eşyânın serî'an gönderilmesini niyâz eylemiş idi. Mısır vâlîsi Mehmed Paşa, Rıdvân Ağa'nın istediği şeyleri ber-mûceb-i defter tehiyye ve bu eşyâdan fazla olmak üzere, birçok dülger ve esnâf-ı sâ'ire dahī celb ü ihzār ederek bir me'mûr-ı mahsūsa tevdî'an yola çıkarmış ve me'mûr-ı merkūm şehr-i zi'l-ka'de evâhirinde (m. 2-11 temmuz 1630) Cidde iskelesine bi'l-vüsūl, getirdiği eşyâyı ber-mûceb-i defter, Cidde-i ma'mûre mâl kâtibi Ahmed Kabânî Efendi'ye teslîm etmiş idi. Ahmed Kabânî Efendi, Rıdvân Ağa tarafından Seyyid Alî b. Hebza' [هبزع] ile gönderilen emir üzerine, Mısır'dan vârid olan levâzımâtı iki def'ada olarak, Mekke-i mükerreme'ye gönderdi. Birinci kāfile ile gönderilen şeyler, Abdurrahmân b. Atîk mağazaları demekle müte'ârif olan hānelere vaz' u hıfz olundu; 13 Muharrem (m. 21 ağustos 1630).

Rıdvân Ağa, bu kāfile vürûdundan evvelce, Huleys vâdîsi tarafından geçen suyun, seylâbla harâb olan yollarını ta'mîr ve ıslâh etdirmek üzere, Huleys cânibine azîmet etmiş idi. Ayn-ı mezkûrun yolları, tuğyân-ı seylden bütün bütün hedm ü harâb olacağı cihetle, suyu munkatı' idi. Rıdvân Ağa, mecrâ-yı aynı mükemmel bir sūretde ta'mîr etdirmek üzere, günlerle vâdî-i mezkûrda kalarak, bozulan yerleri Mekke-i mükerreme mühendisi Alî b. Şemseddîn Efendi'ye keşf etdirdi ve gāyet mükemmel sūretde ta'mîr ve ıslâhla, munkatı' olan suyu, rebî'-i sânînin 9'uncu günü Mekke-i mükerreme'ye getirip çeşmeleri akıtdı. Ba'dehû Mekke-i mu'azzama'ya avdet edip "Birke-i Şâmî" kurbunda vâki' suvadı tanzīf ve rebî'-i

sânînin 14'üncü salı günü, Beyt-i şerîf ebniye-i mes'ûdesine sarf olunacak odun, kömür, kireç ve levâzımât-ı sâ'ireyi tehiyye vü tedârik içün iktizā eden me'mûrları ta'yîn etdi ve her birini müstevfâ ücretler tahsīsiyle **[515]** hoşnûd ve irzā eyledikden sonra, Kâ'be-i mu'azzama ebniye-i mübârekesinden düşmüş olan taşları toplatıp Kâ'betullâh dîvârlarının mevâkı'-i münâsibesine vaz' u i'âde içün naht ve ıslâh edilmek emrinde, dülgerlere tenbîhât ve teblīgāt-ı muktezıyye i'tā eyledi.

Ahcâr-ı mebsûtanın, ba'de'l-ıslâh ebniye-i mes'ûdeye i'âde edileceği beyne'l-ahâlî şüyû' buldukda, birçok kīl u kāl olmuş ve bu husūsda herkes ağzına geleni söylemiş olduğundan, ulemâdan keyfiyyetin adem-i cevâzı cihetine zâhib olanlar Rıdvân Ağa'ya i'tirâz etdiler.

Mu'terizīn-i ulemâ fırkası efrâdının biri, Şâfi'î müftîsi Muhammed Alî b. Allân olup bu zât, "Bi'z-zât pâdişâh-ı âlem ve şehinşâh-ı mu'azzam tarafından bir nâ'ib-i a'zam olmadıkça, Beyt-i şerîf umûruna müdâhale edilmez. Bu husūsda Dersa'âdet'den bir işâret vürûduna intizār olunmak gerekdir" me'âlinde bir de fetvâ yazmış idi. Binâ'en-aleyh Rıdvân Ağa, mezâhib-i erba'a müftîlerini Harem-i şerîf'e da'vet ile "Beytullâh'ın ta'mîrine i'tirâz buyuruluyor. Vekîl-i saltanat-ı seniyye cânibinden ta'yîn ve terhīs olunan Zeyd'in, umûr-ı binâya bed' ü şürû'u câ'iz midir, değil midir?" deyip e'âzım-ı ehl-i fetvâdan Şeyhü'l-İslâm Şeyh Hālid b. Ahmed Mâlikî ve Şâfi'î müftîlerinden Abdülazîz Zemzemî ve Hanefî müftîsi Ahmed b. Muhammed Akşemseddîn ve Hanbelî müftîsi Abdullâh b. Ebî Bekir el-Kureşî efendilerden, "Bu iş farz-ı kifâyedir. Âmil, ameliyle müsâb u me'cûr olur" cevâbını almış, ya'nî su'âl olunan şeyin cevâzına mefâtî-yi müşârun-ileyhim taraflarından fetvâlar verilmiş olduğundan, sâlifü'z-zikr taşları yontdurmağa başladı. Lâkin meşâhîr-i mu'terizīnden sâlifü'z-zikr Şeyh Muhammed Alî b. Allân tekrâr i'tirâza ibtidâr ve ber-cemm-i gafîr ahâlî taşcıları ve sâ'ir ameleyi çalışdırmamağa kadar ictisâr etmiş olmaları üzerine, Rıd-

vân Ağa, mezâhib-i erba'a müftîlerini ikinci def'a olarak celb edip mes'ele-i meşrûhayı beyânla istiftâya mecbûr oldu. **[516]**

Celb olunan müftîlerin her biri, «يَجُوزُ كُلُّ فِعْلٍ مَا دَعَتْ إِلَيْهِ ضَرُورَةٌ أَوْ حَاجَةٌ»[627] diyerek su'âl edilen şeyin cevâzına dâ'ir mufassal fetvâlar i'tâsıyla, Rıdvân Ağa'nın işâret-i sultâniyye vürûdundan evvel ebniye-i mes'ûde ameliyyâtına şürû' etmesi meşrû' olduğunu halka inandırdılar.

Ser-rişte-i i'tirâz, yalnız sukūt eden ahcârın ıslâh ve tesviyesiyle dîvâr-ı Kâ'betullâh'a i'âde edilmek istenilmesi değil, mühendislerin keşif varakasında yazmış oldukları esbâb-ı mücbire idi ki esbâb-ı mücbire-i mezkûre ile mu'terizlerin verdikleri cevâblar şunlardır:

Keşif varakasında mühendisler tarafından gösterilen esbâb-ı mücbire

1. Sebeb: Beyt-i şerîf ebniye-i mes'ûdesinden düşmüş olan taşlar, kâbil-i isti'mâl değildir. Bunların birtakımı kırılmış olmak hasebiyle, yalnız onlar ile Beytullâh'ın ikmâl-i binâsı mümkün olamayacağından, hāricden mikdâr-ı kâfî taş getirdilmek îcâb eder.

2. Sebeb: Yeni yapılacak dîvârın, yıkılmamış dîvâr ile ilsâkı mümkün ise de az bir zamân zarfında harâb olacağı şübhesizdir. Ma'a-mâ-fîh eski dîvârların ba'zı yerleri bel vermişdir. Bel veren dîvârların hedmi ise fenn-i mi'mârî kavâ'idi îcâbındandır.

Mu'terizlerin cevâbları

1. Cevâb: Hāricden taş getirmek ve ahcâr-ı münkesireyi ıslâh etmek **[517]** câ'iz değildir. Mevcûd olan taşları hâli üzere isti'mâl, ya'nî ebniye-i mes'ûde dîvârlarını yine eski ahcârıyla i'mâl ve ikmâl etmelidir.

2. Cevâb: Beytullâh'ın yıkılmamış dîvârlarını hedm etmek değil, bir taş koparmak bile câ'iz olmadığından, Kâ'be-i mu'azzama'yı dîvâr-ı

627 [Zarûret veyâ ihtiyâcın gerektirdiği her fiil câiz olur.]

şerîf-i Kâ'betullâh bakıyyesinin bulunduğu hâl ü hey'etde yapmak vâcibdir.

Mu'terizlerin iddi'âları yalnız bu iki sebebden neş'et etmişdir zann olunmasın. Bu fırka ale'l-ittihâd, "Beytullâh'ın sūret-i sukūtu, derbâr-ı meberrât-karâr-ı hazret-i pâdişâhîye arz olunmuş idi. Ol bâbda irâde-i seniyye vürûdundan evvel umûr-ı binâya müdâhale olunmamalıdır" dediler ve Harem-i şerîf'in emr-i tanzīfiyle ebniye-i mes'ûde etrâfına perde çekilmesi husūslarına dahī ilişdiler. Hacerü'l-esved ile "Rükn-i Yemânî" arasında hedmi iktizā eden dîvârın yıkılmasını ise hiçbir sūretle tecvîz etmediler. Ve Kâ'betullâh'ın dâhiline girip oturmak ve ol buk'a-i mukaddese içinde *Buhārî-i şerîf* tedrîs olunmak kat'iyyen câ'iz [değil]dir diye karâr verdiler idi.

Hâlbuki bu iddi'âların kâffesi vâhî idi. Çünki hāricden taş getirilmemiş olsa, Beytullâh'ın dîvârları irtifâ'-ı kadîmi kadar örülemez ve kırılmış olan taşlar naht ü ıslâh edilmedikçe, hasbe'l-fen eski yerlerine konulamaz idi. Eğrilmiş bir dîvârın, yeni yapılacak dîvâra ilsākı ise bekāsızlığı cihetle câ'iz değildir.

Harem-i şerîf'i tanzīf etdirmemek istenilmesi, eğerçi develerin, merkeblerin ve sâ'ir yük hayvânlarının Mescidü'l-Harâm'a idhāliyle nev'am-mâ ri'âyetsizlik edileceğini îmâ eder ise de yukarıda tafsīl olunduğu üzere, bir ay kadar yevmiyye **[518]** 30-40 bin yük moloz çıkarıldığı muhakkak olan bir mevkı'in molozunu, yalnız insân ile nakl etmek masārif-i zâ'ideye muhtâc oldukdan başka, bu iş ancak beş altı sene müddet zarfında husūle gelebileceğinden, bu müddet, mevâsim-i hacda hüccâc-ı vâride tavâf ve ziyâretden mahrûm edilmiş olur. Dünyâda bunu tecvîz edecek âlim âdem değil, câhil bir âdem bulmak mümkün müdür? Kâ'betullâh'ın etrâfına tahta perde çekilmek ve îcâb eden yerlerini temizletmek ve ta'zîmât-ı muktezıyye îfâ etmek, hātime-i makālede mastūr olan fetâvâ-yı şerîfe müfâdına nazaran câ'iz ise de ol buk'a-i mufahhame için-

de *Buhârî-i şerîf* tedrîsi câ'iz olmadığından, Rıdvân Ağa mezâhib-i erba'a müftîleri tarafından i'tā kılınan fetâvâ-yı şerîfeyi alıp îfâ-yı mâ-vecebe-i me'mûriyyete besmele-keş-i şürû' oldu.

Allâh te'âlâ hazretleri, ondan ve i'tā-yı fetâvâ edenlerden râzı olsun.

Mısır vâlîsi Mehmed Paşa, yukarıda beyân olunduğu üzere sukūt-ı Beytullâh hakkında, Şerîf Mes'ûd hazretlerinden vârid olan tahrîrâtın leffiyle ol vak'a-i mü'essire-i mühimmeyi Bâb-ı Âlî cânib-i sâmîsine yazmış idi. Keyfiyyet, Bâb-ı Âlî'ce mûcib-i telâş ve heyecân olmakdan nâşî, bilâ-te'hīr hāk-pây-i âlî-yi pâdişâhîye arz u istîzân edilmiş ve ol buk'a-i mübârekenin vaz'iyyet-i kadîmesi vechile, hemen te'sîs ü tecdîdi husūsuna irâde-i meberrât-âde-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sünûh u sudûr ederek muktezāsının emr-i îfâsı, ol esnâda Medîne-i münevvere mollalığı tevcîh edilmiş olan Nakībü'l-eşrâf Ankaravî Seyyid Mehmed Efendi'ye havâle buyurulmuş olduğundan, Mısr-ı Kāhire Kıbtıyân cizyesi mâlından olarak, ebniye-i mukaddeseyi tecdîd içün mikdâr-ı kâfî akçanın irsâl ve mütedeyyin bir zâtın binâ emânetine ta'yîn ve isbâl edilmesi Mısır vâlîsi Mehmed Paşa'ya emr u iş'âr ve imâret-i mukaddese nezāreti dahī sâlifü'z-zikr Seyyid Mehmed Efendi'ye ihâle buyurulup Mekke-i **[519]** mükerreme cânib-i feyz-câlib-i âlîsine sevk u izbâr kılındı ve husūs-ı mezkûr bâ-fermân-ı âlî[628] Şerîf Mes'ûd hazretlerine dahī bildirildi idi.

Mehmed Paşa, şeref-bahş-ı mevkı'-i vüsūl olan fermân-ı vâcibü'l-itā'a-i pâdişâhî mûceb-i âlîsince münâsib bir zâtın binâ emânetine ta'yîn ve intihābı emrinde, me'mûrîn-i hükûmet ve a'yân-ı memleketden ibâret bir meclis teşkîliyle, Beytullâh'ın sukūtunu Bâb-ı Âlî'ye yazmış ve "Şerîf Mes'ûd Efendi hazretlerinin makām-ı celîl-i hilâfete olan arzını dahī leffen göndermiş idik. Pâdişâhımız efendimiz hazretleri, Beyt-i şerîf

---

628 Bu fermân-ı âlî hātime-i makālede "1" rakamıyla işâret edilmişdir.

imâreti nezāretini Medîne-i münevvere kādīsı Ankaravî Seyyid Mehmed Efendi'ye havâle ve ümerâ-yı Mısriyye'den dîndâr bir zâtın binâ emîni intihāb ve ta'yînle hemen gönderilmesini ve bu husūs içün hazîne-i Mısriyye'den mikdâr-ı kâfî helâl akça tefrîk ve irsâl edilmesini emr u irâde buyurdukları, Bâb-ı Âlî cânib-i sâmîsinden bize yazılmış ve Şerîf Mes'ûd Efendi hazretlerine îsāl edilmek üzere bir kıt'a fermân-ı âlî ile bir de hil'at-i fâhire ve binâ emîni ta'yîn edilecek zâta sancak-ı sultānî gönderilmişdir. Biz mukaddemâ bu hizmete Rıdvân Ağa'yı bi't-ta'yîn, ol cânib-i feyz-câlibe göndermiş idik. Şimdi Rıdvân Ağa tarafından ebniye-i mes'ûdeye lâzım olan şeyleri alıp getirmek üzere, Mahmûd Çavuş isminde bir me'mûr gelip oraca iktizā eden şeylerin defterini getirmişdir. Rıdvân Ağa, eğer bu hizmeti îfâya muktedir ise me'mûriyyetinde ibkā ederek istediği eşyâyı Mahmûd Çavuş'a teslîmen gönderelim. Şâyed daha münâsibi var ise onu gönderip Rıdvân Ağa'yı getirdelim" dedi.

Meclis hayli müddet ser-be-ceyb-i tefekkür oldukdan ve bir zamân yek-diğeriyle te'âtī-yi kü'ûs-ı müzâkere vü müşâvere etdikden sonra, "Rıdvân Ağa'nın iffet ve istikāmet **[520]** ve diyânet ve ehliyyeti ve ebniye-i mes'ûde işlerine gereği gibi vukūf u ıttılâ'ı olduğu, cümlemizin indinde musaddakdır. Mukaddemâ dahī bu münâsebet üzerine intihāb olunup gönderilmiş idi. Diğer bir me'mûr-ı muktedir aramakla vakit geçirmekden ise Rıdvân Ağa'nın me'mûriyyeti tasdîk ve taraf-ı eşref-i pâdişâhîden vârid olan atıyyenin irsâliyle kendileri taltīf olunsa ve istediği eşyâ gönderilip bir an akdem ikmâl-i me'mûriyyet etmesi bir kalem-i mu'ciz-rakam ile yazılsa, masraf cihetiyle hazîne-i celîleye ve ameliyyât cihetiyle Kâ'betullâh'a hizmet edilmiş olur" cevâb-ı savâbını verdi ve onun üzerine Mehmed Paşa, Rıdvân Ağa'nın Ebniye-i Mukaddese Emâneti'ni bi't-tasdîk, ol bâbda mufassal bir mektûb tenmîk ederek, Şerîf Mes'ûd hazretleri içün Dersa'âdet'den gelen fermân-ı pâdişâhî ile hil'at-i fâhireyi, me'mûr-ı mahsūsa tevdî'an gönderdi idi. Bu esnâda, Seyyid

Mehmed Efendi dahī Mısır'da olduğundan, me'mûr-ı mûmâ-ileyh ile berâber yola çıkarılmış ve Rıdvân Ağa'nın istediği şeyleri gönderdiği defterde muharrer olduğu vechile tehiyye edilip pey-der-pey Süveyş'e gönderilmeğe başlanılmış idi.

Levâzımât-ı matlûbe tamâmıyla Süveyş'e nakl ü îsāl olundukda, Süveyş kapudânı Süveydân-zâde Mehmed Beğ'in kadırgasına tahmîlen ve Rıdvân Ağa'nın âdemi Mahmûd Çavuş'a teslîmen Cidde'ye gönderildi.

Mehmed Bey, rebî'-i sânînin 19'uncu pazar günü Yenbu' iskelesine muvâsalat etmekle, Mahmûd Çavuş kadırgadan çıkıp bir hecîn devesine binerek, berren Mekke-i mükerreme'ye azîmet ve hîn-i vüsūlde Rıdvân Ağa'nın tecdîd-i me'mûriyyet eylediğini beyân ve hikâyet ederek, "Dersa'âdet'de Ankaravî Seyyid Mehmed Efendi nâmında bir zâta, Medîne-i münevvere kādīlığı verilip taraf-ı vâzıhu'ş-şeref-i pâdişâhîden ebniye-i mes'ûde-i Kâ'betullâh imâretine nâzır ta'yîn buyurulmuşdur. Seyyid Mehmed Efendi şimdi Mısır'da **[521]** ise de Beyt-i mu'azzam ebniye-i mübârekesinin kâffe-i umûru, ber-vech-i istiklâl Mısır vâlîsi Vezîr Mehmed Paşa'ya ihâle vü tefvîz kılınmış ve bu husūsa mezîd-i dikkat ve i'tinâ edilmesi emrinde, evâmir-i mahsūsa-i sultāniyye dahī gönderilmişdir. Hâlbuki Mehmed Paşa hazretleri ol hizmet-i mes'ûdeyi îfâ içün kendi tarafından Mekke-i mu'azzama'da bulunan Rıdvân Ağa'yı tevkîl ve ta'yîn eylediler" dedi ve az bir müddet mürûrunda Seyyid Mehmed Efendi dahī Mekke-i mufahhame'ye vâsıl olup Rıdvân Ağa ile uzun uzadıya görüşdü.

Mahmûd Çavuş, Yenbu' iskelesinden berren Mekke'ye müterâhî olduğu sırada, Süveydân-zâde Mehmed Bey dahī bahren ve Cidde-i ma'mûre benderine müteveccihen şirâ'-güşâ-yı kıyâm olmuş idi. Rebî'-i sânînin 21'nci salı günü Cidde'ye vâsıl olup Beytullâh içün getirdiği kereste ile âlât u edevât ve daha sâ'ir levâzımâtı, defteriyle berâber Cidde mâl kâtibi Ahmed Kabânî Efendi'ye teslîm etdiğinden ve Ahmed Ka-

bânî Efendi, ebniye-i mes'ûdenin eşyâ-yı mevrûdeye şiddet-i ihtiyâcı olduğunu bildiğinden, vârid olan keresteden bir kāfile tertîbiyle hemen o gece Mekke-i mu'azzama'ya göndermiş ve kāfile-i mezkûre ale's-sabâh ol şehr-i celîle muvâsalat eylemiş idi.

Kereste kāfilesinin vürûdunda Rıdvân Ağa kemâl-i sür'atle Kâ'be-i ulyâ'nın etrâfına yüksek bir tahta perde çekdirdi ve bir gün sonra Cidde benderinde kalmış olan bakıyye-i levâzımâtı dahī Seyyid Alî vâsıtasıyla celb edip der-anbâr eyledi.

Havl-i Kâ'betullâh'a çekilen perdeyi i'mâle rebî'-i sânînin 22'nci çehârşenbe günü başlanmış idi. Rıdvân Ağa'nın bu perdeyi i'mâl etdirmekden maksadı, imâret-i celîle-i Beytullâh'ı ta'zīmen halkın nazarından setr u ihfâ etmek idi. **[522]**

İşbu perdenin ameliyyâtı tamâm olduğu sırada, ebniye-i mes'ûde nâzırı Seyyid Mehmed Efendi dahī muvâsalat ve Rıdvân Ağa ile mülâkāt ederek, makām-ı celîl-i hilâfetden getirdiği emr-i âlînin icrâ-yı resm-i kırâ'atini karârlaşdırdığı cihetle, Şerîf Mes'ûd'un birâderi Seyyid Abdülkerîm Efendi ile[629] bi'l-cümle eşrâf u a'yâna ve Mekke-i mufahhame kādîsıyla şeyhü'l-harem efendilere da'vet tezkereleri yazılıp şehr-i rebî'-i sânînin 27'nci pazar-ertesi günü Hatîm-i kerîm dâhilinde bulunmaları ricâ olunduğundan, gerek müşârun-ileyhim ve gerek med'uvvîn-i sâ'ire pazar-ertesi günü ta'yîn edilen sâ'atde Hatîm-i şerîf dâhilinde akd-i halka-i cem'iyyet ve Şerîf Mes'ûd Efendi hazretlerine hitâben zîbâyiş-bahş-ı sahîfe-i sudûr olan fermân-ı şerîfi kırâ'at eylediler.[630]

Şerîf Mes'ûd Efendi hazretleri ağırca hasta olup fermân-ı şerîf kırâ'ati resminde bulunamadığından, kendilerine mahsūs olan hil'at-i fâhire-i

---

629 Seyyid Abdülkerîm Efendi, birâderi Şerîf Mes'ûd hazretlerine icrâ-yı vekâlet içün da'vet edilmişdir.

630 Bu fermân-ı şerîfin sūret-i münîfesi, hātime-i makālede "1" rakamıyla işâret edilmişdir.

seniyye, devlet-hānelerine gönderilip Rıdvân Ağa içün gelen hil'at-i müzeyyene dahī huzzār muvâcehesinde giydirildi ve Seyyid Alî b. Hebza' [هبزع] ile iktizā eden hademe ve sâ'ireye dahī usūlü dâ'iresinde hil'atler giydirilip devâm-ı devlet-i pâdişâh-ı enâm ve nusret-i asâkir-i İslâm içün du'âlar edilerek meclise hitâm verildi.

Rıdvân Ağa'ya hizmeti mukābilinde bir de sancak-ı sultānî ihsân buyurulmuş idi. Rıdvân Ağa ol hizmet-i mukaddeseden sonra başka me'mûriyyetde bulunmak istemediğinden, me'mûriyyetinin, münhal olan Medîne-i münevvere şeyhü'l-haremliğine tahvîli niyâzında bulunmuş idi. Tîr-i ricâsı hedef-resâ-yı kabûl ve müsâ'afe olup uhdesine Cidde-i ma'mûre sancağıyla berâber Dârü'l-hicre-i aliyye şeyhü'l-haremliği tevcîh olundu. **[523]** Rıdvân Ağa, me'mûriyyetini resîde-i hadd-i itmâm etdikde, Dersa'âdet'e gelip şeref-müsûl-i pâdişâhîye mazhar olmağla, uhdesine beğlerbeğliği tevcîh buyurulmuş idi. Onu dahī kabûl etmediğinden, 600 bin akça tekā'üdlük ile çerâğ edilip bir kıt'a berât-ı âlî[631] i'tā kılındı.

Mısır vâlîsi Vezîr Mehmed Paşa cânibinden, Şerîf Mes'ûd hazretlerine yazılan mektûbda, "Beyt-i şerîf'in ta'mîr ve tecdîdi emrinde sarf-ı mesâ'î ve himmet ve Rıdvân Ağa muhlisleriyle bi'l-ittifâk yek-dil ve yek-cihet olup umûr-ı vâkı'asına i'âneye bezl-i mürüvvet buyurmaları mercûdur" fıkrası mastūr idi. Şerîf Mes'ûd hazretleri fıkra-i mezkûreden fevka'l-gāye mahzūz ve memnûn olup Mehmed Paşa hakkında şükr ü sitâyiş ederek, Rıdvân Ağa ile refâkatinde bulunanlara ilbâs-ı hil'at ve iki gün sonra, rebî'-i sânînin 28'inci salı günü, dârü'l-imâre-i firdevse rihlet eyledi.

Beyne'l-ahâlî Şerîf Mes'ûd'un irtihâli mûcib-i kīl ü kāl olup ahâlî-yi kirâm ve mücâvirîn-i zevi'l-ihtirâm-ı Mekke'yi dûçâr-ı telâş vü endîşe eyledi ise de Rıdvân Ağa meftūr olduğu seciyye-i reviyyet-mendi sā'ika-

---

631 İşbu berât-ı şerîf, hātime-i makālede "2" rakamıyla gösterilmişdir.

sıyla zabt u rabt-ı memlekete bezl-i himmet ve gayret ederek, “Her kim sâ‘î-i fesâd olur ve ihtilâli mûcib bir hareketde bulunur ise onun demi hederdir” emrini vermiş ve bu emri münâdîler ile çarşı ve mahallât ahâlî-si mesâmi‘ine ilkā etdikden ve Şerîf Mes‘ûd’u techîz ü tekfîniyle Harem-i şerîf’de namâzını kılıp Makbere-i Mu‘allâ’ya defn etdirdikden sonra, a‘yân u eşrâfla Mekke-i mu‘azzama kādīsını ve şeyhü’l-haremle mütenef-fizân-ı ahâlîyi Harem-i şerîf’e celb edip ol târîhde mefhar-ı dûdmân-ı âl-i Abdümenâf ve güzîde-i sâdât u eşrâf olan Seyyid Şerîf Abdullâh b. Hasan Efendi hazretlerine **[524]** tevcîh-i veche-i hitābla, “Efendimiz! Cem‘iyyetde mevcûd olan ve mahâll-i sâ’irede bulunan halkın şehâdetiy-le mansıb-ı celîl-i emâret ve rütbe-i âlü’l-âl-i şerâfet, eşrâf-ı sâ’ireye naza-ran sizin hakk-ı sarîhinizdir. Hil‘at-i zerbeft-i emâreti hemen iktisâ ve usūlü dâ’iresinde rabt u zabt-ı memlekete ibtidâ buyurmanızı ricâ ede-riz” demiş olduğundan, ehl-i fesâd meydâna çıkıp îkād-ı nâ’ire-i âşûb u fesâd edemedi.

Seyyid Abdullâh Efendi hazretleri, Rıdvân Ağa tarafından edilen teklîfi kabûlde tereddüd eyledi ise de a‘yân u eşrâf-ı Mekke ve a‘lâm-ı ulemâ-yı şehr-i Bekke, “Rıdvân Ağa’nın bu teklîfi, dîn ü devlet hakkında nâfi‘dir. Kabûl buyurmanızı biz dahī ricâ ederiz” dediklerinden, hil‘at-i hadrâ-yı şerâfet ve emâreti giydi ve an-samîmi’l-kalb, pâdişâh-ı enâm hazretlerine du‘â ederek, zabt u rabt-ı umûra mukayyed oldu.

Rıdvân Ağa’nın tedbîr-i vâki‘i, memleketi azīm bir fitne îkā‘ından kurtarıp ahâlîyi dağdağa-i tākat-fersâ-yı endîşeden rehâ eylediği cihetle, halk kendisine ve pâdişâh-ı cihân-penâh hazretlerine du‘âlar edip Rıdvân Ağa’nın tedbîr-i dil-pezîrini Mekketullâh hakkında başkaca bir hizmet addiyle, “Bu sâyede her dürlü fenâlıkdan emînü’s-sâha olduk” dediler.

Beyt-i şerîf dîvârlarından düşen taşlar, harem-i Mescidü’l-Harâm için-de yayılmış ve her parçası bir köşede kalmış idi. Eşrâf u a‘yân-ı memleket ve hademe-i Beytullâh ile me’mûrîn-i hükûmet, şehr-i cemâziye’l-evvelin

1'nci cum'a günü (m. 6 aralık 1630) harem-i bihişt-tev'em-i Mescidü'l-Harâm'da birleşerek, etrâf u eknâfa dağılmış olan ahcârı cem'le, birazını Rükn-i Irâkī kurbunda Makām-ı Hanefî sofasına vaz' edip üzerlerine bir çadır kurdular ve birtakımını da amele-i mevcûdeye toplatıp Süleymâniyye Medresesi yanında bir mahalle koydular. Taşcı ustaları dahī hāricden celb edilen ahcârı yontarak tesviye etmeğe başladılar. **[525]**

Şerîf Mes'ûd merhûm, Beytullâh'ın altın ve gümüş kandîllerini Bâsıtıyye Medresesi yanında bir mahalle vaz' u hıfz etmiş idi. Yevm-i mezkûrda bunları dahī çıkartıp birer birer saydılar ve defter-i mahsūsuna ba'de't-tatbîk, Rıdvân Ağa'ya teslîm eylediler. Kanâdîl-i mezkûre, on sekizi altın ve otuz üçü gümüş olmak üzere, elli bir parça idi.

Cum'a-ertesi günü (2 cemâziye'l-evveli) hey'et-i mezkûre yine toplanıp Rükn-i Irâkī tarafına bırakılan taşları[632] Makām-ı Hanefî sofasına nakl etdiler ve Metāf-ı şerîf mermerlerini sökdürüp Bâbü's-Südde kurbunda bir mahalle vaz' etdiler. Ve haccârlar bu günden i'tibâren buk'a-i mukaddese-i Kâ'betullâh'dan sukūt edip zedelenmiş olan taşların naht u tesviyesine ve Ribât-ı Havzî[633] altında bulunan bıçkıcılar dahī tehiyye edilen ağaçların kat' u neşrine başladılar.

Cemâziye'l-evvelin 3'üncü pazar günü, sikāye-i Abbâs b. Abdülmuttalib'in nısfından ibâret olan Hazînetü'ş-şümû' kapısını söküp merhûm Sultān Ahmed Hān cânibinden gönderilmiş olan demir kuşağı[634] çıkar-

---

632 Rükn-i Irâkī hizâsından Süleymâniyye Medresesi (burası şimdi mahkemedir) hizâsına değin nakl ü hıfz edilen ahcârın cümlesi, Beytullâh'ın dîvâr-ı zâhirü'l-envâr-ı Şâmî'sinden düşmüş olan taşlar idi.

633 [Metinde sehven «خوری» yazmakla birlikte, doğrusu «خوزی»'dir. Bkz. Takıyyüddîn el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm*, I, s. 304, 306, 310 vd.]

634 Bu kuşak, Beytullâh'ı teşyîd içün 1020 sene-i hicriyyesi (m. 1611) hilâlinde şehriyâr-i müşârun-ileyh tarafından gönderilmiş ve ol buk'a-i mukaddesenin sukūtu esnâda, Şerîf Mes'ûd'un emr u ta'rîfiyle kaldırılıp zikr olunan mahzene konulmuş idi.

dılar. Mekke kādīsıyla şeyhü'l-harem ve sâ'ir a'yân, şehr-i mu'azzam muvâcehesinde kuyumcular getirdilip mezkûr kuşağın altınıyla gümüşünü tefrîk etdiler. Bu kuşağın demirlerinden 10 bin dirhem altın ile 124 bin dirhem gümüş çıkdı **[526]** ise de Rükn-i Yemânî ile Hacerü'l-esved beyninde olan dîvâr-ı şerîf kuşağından çıkarılan altın ile gümüş, hesâbdan hāricdir. Bu cihete mevzū' kuşakdan çıkarılan altın ile gümüşü dahī hesâb eder isek mikdâr-ı mebsûtun bir sülüsü daha zamm u ilâve edilmek lâzım gelir.

Mısır vâlîsi Mehmed Paşa, lüzûmu kadar mermer ile âlât u edevât ve bir hayli kereste ve levâzımât-ı sâ'ire tehiyye edip Cidde'ye çıkarılmak üzere Süveyş'den bir gemiye tahmîl eylemiş idi. Bu gemi gāyet mahūf ve muhātaralı bir furtunaya tutulup âkıbet gark u telef olmuş ve keyfiyyet, cemâziye'l-evvelin 15'inci cum'a günü Mekke-i mu'azzama'da işidilip azīm te'essüfler edilmişdir.

Şehr-i mezkûrun 23'üncü cum'a-ertesi günü, Beyt-i şerîf'in mevcûd olan dîvârlarının dahī hedmine besmele-keş-i şürû' olmak içün Metāf-ı şerîf'in etrâfına fırdolayı bir tahta perde çekdiler.

Bundan maksad, halka, ebniye-i mes'ûde-i Kâ'betullâh'da çalışacak dülgerleri dahī göstermemek ve bu vaz'da Abdullâh b. Zübeyr *–radıyallâhu anh–* hazretlerine peyrev olmak idi. Çünki İbn Zübeyr hazretleri Beyt-i şerîf'i hedm edeceği esnâda, etrâfına bir tahta perde çekip ba'dehû hedme başlamış idi.

Dülgerler tahta perdenin i'mâliyle meşgūl iken şeyhleri ile Rıdvân Ağa beyninde ol buk'a-i mukaddesenin hedmine hangi gün başlanılmak iktizā edeceğini taht-ı karâra almak müzâkeresi cereyân etdi. Tarafeynden uzun uzun makāleler îrâd edildikden sonra, pazar günü hedm edilmesine karâr verilerek, şehr-i mezkûrun 24'üncü pazar günü eşrâf-ı kirâm ve ulemâ-yı izâm ve sâ'ir ahâlî-yi zevi'l-ihtirâm mevcûd olduğu hâlde, Kâ'be-i mu'azzama'nın icrâ-yı ameliyyâtına başlanılıp Beyt-i şerîf

dîvârlarının dış tarafına 6 arşın irtifâ'ında bir tahta perde **[527]** daha çekdiler ve Hacerü'l-esved'i takbîl ü istilâm içün ehl-i tavâfa bir de yol bırakdılar. İbn Zübeyr hazretleri dahī öyle eylemiş idi.

Mutavvifîn-i kirâm, Kâ'betullâh'ı ikinci perdenin –Metāf-ı sa'âdet perdesiyle Beyt-i mu'azzam dîvârları hāricine çekilmiş olan sitârenin– dış tarafından devr u tavâf ederler idi. İkinci perde i'mâl edildiği gün (24 cemâziye'l-evvel/m. 29 aralık 1630), etrâf-ı erba'asına gāyet metîn ve muhkem bir iskele i'mâline dahī başlatdırıldı. Rıdvân Ağa'nın bu iskeleyi i'mâl etdirmekden maksadı, Kâ'betullâh'ın dîvârları yükseldikçe dîvârcıların inip çıkmasını ve rencperlere çamur ve taş gibi levâzımâtın tarîk-ı naklini te'mîn eylemek idi.

Bu işlerle altı-yedi gün kadar vakit geçirildikden sonra, cemâziye'l-âhirin 1'nci pazar günü Hacerü'l-esved'in bulunduğu dîvâr üzerinde kalmış olan demir kuşağın bakıyyesini sökdüler ve pazar-ertesi (2 cemâziye'l-âhir) günü Şerîf Alî b. Berekât ile sâdât-ı belde ale's-sabâh Hatīm-i şerîf dâ'ire-i fâhiresi dâhiline toplanıp Rıdvân Ağa ile birlikde Beyt-i şerîf'in sukūt etmemiş olan dîvârlarını ve bi'l-hāssa sakf-ı şerîfi yokladılar. Bu keşifde, ebniye-i mes'ûde mi'mârları, memleket mühendisleri ale'l-umûm mevcûd idi. Mühendislerle mi'mârlar, mevâkı'-i mezkûreyi sūret-i muntazama vü ciddiyyede keşf edip gerek sakf-ı şerîfin ve gerek henüz yıkılmamış olan dîvârların çürüklüğünü gördüler ve huzzāra hitāben, "İşbu buk'a-i mufahhame ebniye-i mes'ûdesi, temelinden kağşamışdır. Biz, işte size arz u ifâde diyoruz. Sonra bizi ithâm etmemeli ve "Niçün vaktiyle söylemediniz?" denilmemelidir. Mezâhib-i erba'a müftîleriyle kādī efendi huzūrunda ve bi'l-cümle eşrâf u a'yân-ı belde mahzarında işin doğrusunu söyledik. Yine tekrâr **[528]** ederiz ki Beytullâh'ın yalnız ta'mîr ile bekāsı câ'iz değildir. Her yeri fenâ bir hâlde kağşamış oluğu cihetle, bütün bütün tecdîd edilmesi iktizā eder" dediler ve birçok müslümânların şehâdetiyle isbât-ı müdde'â eylediler.

Mühendislerle mi‘mârların bu iddi‘âsını huzzār-ı müslimînin bilâ-tereddüd tasdîk eylemiş olması, mu‘terizīn-i ulemâdan sâlifü'z-zikr Muhammed Alî b. Allân'ı iskât içün idi. Çünki İbn Allân, ebniye-i mezkûre dîvârlarından sukūt etmeyen yerlerin hedmi câ'iz olmadığını iddi‘â ve avâmm-ı ahâlîden ber-cemm-i gafîri iğfâl ederek, seylden yıkılmayıp kalmış olan çürük dîvârları hedm etdirmemek fikr-i gayr-ı musībiyle halkı ayağa kaldırmış olduğundan, Rıdvân Ağa mes'eleyi teşhīsde tereddüde düşmüş ve kemâl-i ilm ü fekāhet ile meşhûr-ı âfâk olan mezâhib-i erba‘a müftîlerinden bi'l-istiftâ, "İlcâ-yı zarûret hasebiyle ve ehl-i hibre şehâdetleriyle amel edilmek ve tecdîd-i binâya sa‘y ü ikdâmla mâl-i helâl sarfına ihtimâm olunmak gerekdir" me'âlinde, sūretleri işbu makāle hātimesinde mastūr olan fetâvâ-yı şerîfeyi ahzla işe başlamış idi.

Mühendislerle mi‘mârların tanzīm eyledikleri keşif varaka-i memhûresi ve müslümânların şehâdet-i vâkı‘ası üzerine, (3 cemâziye'l-âhir) salı günü, yıkılmış olan dîvârlara bedel olarak çekilen tahta perde kaldırılıp bakıyye-i ahcâr söküldü ve kemâl-i tevkīr u ihtirâmla Bâsitıyye Medresesi yanında tehiyye edilen mevkı‘e konuldu.

Çehârşenbe günü (4 cemâziye'l-âhir) dahī sakf-ı şerîf-i Beytullâh'ın indirilmesi ameliyyâtına şürû‘ olunduğundan, Rıdvân Ağa ol gün mi‘mârlar ile mühendislerin yanından ayrılmayıp sakf-ı mübârek-i mezkûrun üzerinde bulunan kurşunu ve kisve-i şerîfe rabtına mahsūs olan keresteyi indirtip Hazînetü'ş-şümû‘a ve sakf-ı şerîfden çıkan toprağı dahī Metāf-ı şerîf'e koydurdu.

Cum‘a günü (6 cemâziye'l-âhir) Şerîf Alî b. Berekât ile a‘yân-ı ulemâ **[529]** ve mefâtî-i mezâhib-i erba‘a, Hatīm-i kerîm dâhilinde cem‘ olup imâret-i cedîde-i Beytullâh'ı seyr u temâşâ etdiler ve yeni yapılan ebniyenin gâyet metîn ve muhkem olacağına hükm eylediler. Mu‘terizīn-i ehl-i Mekke'den Şeyh Muhammed Alî b. Allân dahī cem‘iyyet-i mezkûre dâhilinde idi.

Rıdvân Ağa kıyâm edip İbn Allân'ın seylden yıkılmamış olan dîvârla-rın hedmine rızāsı olmadığını ve bu husūsda beyne'l-avâm kīl ü kāli mü'eddî olacak fitne-engîz sözler söylemekde olduğunu huzzār-ı kirâma arzla, "Siz ne buyurursunuz?" dedi.

Halk ale'l-umûm, "Mi'mârlarla mühendislerin kavli üzere, sizin irâ'e buyurduğunuz dîvârların hedmi ve Beytullâh'ın esâsından i'tibâren tec-dîdi derece-i vücûba varmışdır!" diye tekrâr fetvâ verdiler ve cum'a-erte-si günü (7 cemâziye'l-âhir) sakf-ı latīfin bakıyyesini indirtip birazını Sü-leymâniyye Medresesi yanına ve bir mikdârını da Kâ'be-i mu'azzama etrâfında olan ahcâr-ı Beytullâh üzerine yıkdırdılar. Kerestenin böyle ayrı ayrı mevkı'lere vaz' olunması, dîvâr-ı şerîf yıkılırken isābet-i ahcârla sakatlanmakdan muhâfaza edilmek fikr-i musībi üzerine idi.

Yevm-i mezkûrun kaba kuşluğu vaktinde, cidâr-ı şerîfi, ya'nî zemzem kuyusu cihetinde bulunan dîvâr-ı şerîf bakıyyesi ve ertesi pazar (8 cemâ-ziye'l-âhir) günü dahī cidâr-ı garbîyi, ya'nî Bâb-ı İbrâhîm'e mukābil olan Kâ'betullâh bakıyyesini ve bu dîvâr-ı pür-envârın üzerinde bulunan ke-resteyi indirip cidâr-ı Yemânî'yi, ya'nî Bâbü's-Safâ'ya karşı bulunan dîvâr bakıyyesini yıkmağa başladılar.

Cidâr-ı Yemânî ameliyyât-ı hedmiyyesi, pazar-ertesi (9 cemâziye'l-â-hir) günü rehîn-i hitâm olduğundan, salı (10 cemâziye'l-âhir) günü Bey-tullâh dîvârlarının **[530]** bekāyâ-yı sâ'iresini hedme bed' ile cum'a-ertesi (14 cemâziye'l-âhir) günü bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Kâ'betullâh'ın atebe-i aliyyesine değin yıkdılar.

Pazar (15 cemâziye'l-âhir) günü, bâb-ı âlî-cenâb-ı Beytullâh eşiğini haccârların ahcâr-ı şerîfeyi naht u tesviye etmekde oldukları mevkı'-i mahsūsa getirdiler ve ba'dehû ol bâb-ı sa'âdet-me'âbı yerinden kal'le baş üstünde olarak mîrzâ merhûmun hānesi altındaki halvete koydular ve Beyt-i muhterem şâdırvânının taşlarıyla mutavvifîn-i kirâmın mahall-i istilâmı olan Rükn-i Yemânî'yi ve ahcâr-ı sâ'ire-i mevcûdeyi dahī söküp

her birini birer tarafa nakl etdiler. Şâdırvân-ı Kâ'be taşlarında, kisve-i şerîfe rabtına mahsūs, demirden altın kaplı halkalar var idi.

Çehârşenbe (18 cemâziye'l-âhir) günü, Hacerü'l-esved'in altında ve üstünde bulunan ahcârdan başka, Kâ'betullâh dîvârlarının hiçbir tarafında hiçbir taş kalmamış olduğundan, taşcılar ile dülgerlere müte'allık levâzımâtın kâffesini getirtip "Hazînetü'l-mâl" denilen mahzene koydular ve ertesi pencşenbe (19 cemâziye'l-âhir) günü, Beytullâh'ın dîvâr-ı pür-envâr-ı erba'ası esâsını hafr u tathîre ve temel atılmak içün büyük taşları yakın bir mahalle nakl ile esâs emâresi olan yeşil taşlar göründüğü anda, hey'et-i kadîmesi vechile tecdîde başlayıp cânib-i Şâmî'den bed' ile bir sıra taş dizdiler.

Esâs-ı şerîf-i Beytullâh vaz' u nihâde olunduğu gün, cemâziye'l-âhirin 23'üncü pazar[-ertesi][635] günü (m. 27 ocak 1631) idi.

Kâ'betullâh'ın ahcâr-ı esâsiyyesinden i'tibâren sakf-ı latīfine varıncaya kadar **[531]** Abdullâh b. Zübeyr'in tertîb-i bihîni üzere yirmi beş sıra taş vardır. Lâkin yeşil taşların üzerine konulan birinci sıranın taşları, şâdırvân-ı Beytullâh ahcârı altında kalmış olmak hasebiyle, yirmi beş sıra adedine dâhil değildir.

Pazar-ertesi [salı] (24 cemâziye'l-âhir) günü, kireç havuzlarını bi't-tertîb, hāricde olan taşları Metāf-ı şerîf'e getirdiler ve ertesi salı [çehârşenbe] (25 cemâziye'l-âhir) günü Şübeyke Dağı'ndan kat' edilen yeni taşları ârif-i billâh Şeyh Mahmûd b. İbrâhîm [b.] Edhem hazretlerinin meşhed-i şerîfleri yanında yontup ba'de't-tesviye hammâllar vâsıtasıyla harem-i şerîf-i Mescidü'l-Harâm'a gönderdiler. Bu taşlar, Makām-ı şerîf-i Mâlikî kurbunda yıkanıp ba'dehû cüdrân-ı Kâ'betullâh yanına getirilirdi.

---

635 [Müellifin verdiği hicrî târihler bir silsile hâlinde göz önüne alınarak mîlâdî târihe çevrildiğinde, köşeli parantez içinde verdiğimiz günler doğru olmalıdır. Aşağıda gelecek üç gün için de aynı husus mevzûubahistir.]

Çehârşenbe [pencşenbe] (26 cemâziye'l-âhir) günü, akdemce konulan birinci sıra taşların üzerini örüp cihât-ı erba'adan zemîn-i metāfa kadar çıkardılar. Esâs-ı sa'âdet-istînâs-ı Kâ'betullâh hizmetinde bulunmak içün Şerîf hazretleriyle Mekke-i mu'azzama ve Medîne-i münevvere kādîları ve şeyhü'l-harem ve bi'l-cümle fukahâ ve ulemâ-yı ehl-i Mekke dahī ol gün harem-i muhteremde mevcûd idi. Pâdişâh-ı asra du'â vü senâ ederek, cümlesi birden nakl-i ahcâr hizmetinde bulundular ve ol hizmet-i âlî-menziletin bâ'is-i izzet ve sa'âdet olmak i'tikādıyla bir hayli vakit çalışdıkdan sonra, Hatīm-i kerîm'e gelip oturdular.

Rıdvân Ağa dahī birlikde olduğundan, bir aralık ayağa kalkarak cebinden bir defter çıkarıp Şerîf Abdullâh hazretlerinin ve Mekke-i mu'azzama kādîsının ve şeyhü'l-haremle nâ'ibü'l-haremin ve belde-i mes'ûde vâlîsinin ve mezâhib-i erba'a müftîlerinin ve hizmet-i binâda müstahdem yirmiden ziyâde zevâtın isimlerini okudu ve her birine birer hil'at-i fâhire giydirip pâdişâh-ı İslâm'a ol sūretle dahī celb-i du'â etdikden sonra meclise hitâm verdi. **[532]**

Beytullâh'ın te'sîs-i kavâ'idine ibtidâr olunduğu gün, fuzalâ-yı Mekke-i mükerreme'den bir zât-ı şerîf, bi'l-bedâhe târîh-i selîs-i âti'z-zikri söyledi.

Târîh:

رَفَعَ اللهُ قَوَاعِدَ الْبَيْتِ[636]

Med'uvvîn-i müşârun-ileyhim, vech-i meşrûh üzere esâs-ı adîmü'l-indirâs-ı Beytullâh'ı ziyâret ve dâhil-i Hatīm'de iktisâ-yı hil'at eyledikden sonra, züvvâr-ı sâ'ire ile birlikde havl-i Beytullâh'da oturup tilâvet-i hatemât ve füzûnî-i iclâl ve ikbâl-i cenâb-ı şehinşâhî du'â-yı icâbet-peymâsını arz-ı dergâh-ı Kādı'l-hâcât ederek avdet eylediler. Ba'dehû Rıdvân

---

636 Bu târîhin mısra'-ı evvelinde ta'miye işâreti olmak lâzım gelirse de mısra'-ı mezkûru ele geçiremedik.
[Allah te'âlâ Kâ'be'nin temellerini yükseltti.]

Ağa Makāmât-ı erba'a dâhilinde her gün hâfızların cem' olup birer hatm-i şerîf tilâvet ve bu hatimlerin du'âsını arsa-i mukaddese-i Beytullâh üzerinde kırâ'at etmelerini ve üç nefer fakīh hâfızın dahī dîvârcıların her gün işe başladıkları dakīkada bed' ile her biri birer sûre-i şerîfe-i Fetih okumalarını tertîb etdi ve beyt-i sa'âdetin etrâfına çekdirdiği tahta perdeye bir de kapı geçirtdi.

Bu kapının anahtarı Rıdvân Ağa tarafından ta'yîn olunan bevvâb nezdinde bulunduğundan, bevvâb-ı merkūm sabâhları gelip bâb-ı mezkûru açdığı anda, Makāmât-ı erba'a dâhilinde bulunan hâfızlar hatm-i Kur'ân'a ve dîvârcılar dîvâr-ı Kâ'betullâh'ı örmeğe besmele-keş-i şürû' olur ve Makām-ı Hanefî'de bulunan hâfızlar dahī sûre-i mübâreke-i Feth'i okur idi. Bu usūl, buk'a-i mufahhame-i Beytullâh tamâm oluncaya değin devâm ederek, bu müddet zarfında her gün Makāmât-ı erba'a dâhilinde birer hatm-i şerîf tilâvet olunmuş ve üçer de sûre-i Feth-i şerîf okunmuşdur. **[533]**

Dîvârcılar pencşenbe ve cum'a ile cum'a-ertesi (cemâziye'l-âhirenin 27'nci ve 28'inci) günleri, ikinci sıra taşlarını vaz' u tesbît içün iktizā eden levâzımâtın tedârik ve tehiyyesiyle meşgūl olup şehr-i mezkûrun 29'uncu pazar günü, ikinci sıra taşlarını örmeğe başladılar ve pazar-ertesi (30 cemâziye'l-âhire) günü, "Rükn-i Yemânî" ıtlâk olunan köşeye nokta-i istilâm-ı mutavvifîn-i kirâm olan hacer-i mübâreği vaz' etdiler.[637] Bu mübârek ve şerîf taşın taraf-ı a'lâsından bir parça yeri kırılmış idi. Ahcâr-ı sâ'ireye lâyıkıyla temâs etsin içün mikdâr-ı kâfî erimiş kurşun döküp meksûr olan mahallini cihât-ı sâ'iresine tevfîk etdiler.

Rükn-i Yemânî hacer-i mes'ûdu, mahall-i mahsūsuna geçirildiği esnâda, Beyt-i şerîf'in miftâhdârı bulunan zât-ı şerîf, biraz erimiş sandal ve ıtriyyât getirip hacer-i mezkûr ile ittisâlinde bulunan ahcâra sürdü.

---

637 Burayı istilâm etmek, mezheb-i Hanefiyye'de nüsük-i hacdan değil ise de mezâhib-i selâse e'immesi indinde nüsük-i hacdandır.

Dîvârcılar, Rükn-i Yemânî hacer-i mübâreğini yerine vaz' edip etrâfını derz etdikden sonra, Rükn-i Garbî ile dîvâr-ı Şâmî tarafının ikinci sıra taşlarını dizdiler ve ertesi recebin 1'nci salı günü, Beytullâh'ın cevânib-i erba'ası dîvârlarının ikinci sıra taşlarının ameliyyât-ı vaz'iyyesini bitirip güzelce derz etdiler. 2'nci çehârşenbe günü üçüncü sıra taşlarını vaz' içün iktizā edecek harcı tahmîr ve tasfiye ve levâzımât-ı sâ'ireyi nakl ü tehiyye ile vakit geçirip 3'üncü pencşenbe günü, bâb-ı füyûzāt-me'âb-ı Kâ'betullâh'ın atebe-i şerîfesini, tehiyye kılınan taşların üzerine yatırdılar.

Celb edilen kuyumcular dahī Hacerü'l-esved içün i'mâl edilmiş olan nuhâs zarfı gümüşe kapladılar ve taşcılar hammâlların yardımıyla dâhil-i Beytullâh'a **[534]** rekz edilecek üç aded direk ile bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Kâ'betullâh kanadlarını arsa-i mukaddese-i Beytullâh içine nakl etdiler.

Recebü'l-ferdin 4'üncü cum'a günü, Bâbü's-Safâ nezdinde bulunan harcı tahmîr ve tasfiye ve levâzımât-ı sâ'ire ile berâber ebniye-i mes'ûdeye karîb bir mevkı'e nakl ü tesviye edip 5'inci cum'a-ertesi günü, üçüncü sıra taşlarını[638] örmeğe başladılar ve 6'ncı pazar günü akşamına kadar bu sıra ahcârıyla meşgūl olup yevm-i mezkûrda Hacer-i mükerrem-i esved'e gelinceye değin dâ'iren-mâ-dâr örüp üzerini derz ederek bir tarafdan beyt-i athar dîvârlarını rabt içün mevzū' hatīl kereste kuşaklarının dîvâr-ı pür-envâr-ı şerîf hāricinde kalan uçlarını kat' u tesviye etdiler ve bir tarafdan da Hacerü'l-esved'in yeni yapılan gılâfını gümüşe kaplayıp her cihetini altın ile yaldızladılar. Lâkin Hacerü'l-esved, iki tarafına tesādüf eden taşlardan birer mikdâr aşağıda kaldı.

---

638 El-ân mevcûd olan Bâb-ı Şerîf-i Şarkī üçüncü sıra taşları üzerinde ve Bâb-ı Mesdûd-ı Garbî dahī bu mübârek kapının karşısına müsādif bir mevkı'dedir. Hattâ mühendisler Bâb-ı Garbî mevkı'i örülürken, orasının sedd olunmuş bir kapı yeri olduğunu bildirmek içün bir nişâne koydurdular. Şimdi dikkatlice bakanlar, bu nişâneyi görebilirler.

Rıdvân Ağa, Seyyid Mehmed Efendi ve mi'mârlar ve mühendisler ile recebin 7'nci pazar-ertesi günü ba'de'l-işrâk birleşip Hacerü'l-esved-i muhterem içün gümüş kaplı ve altın yaldızlı olarak tehiyye kılınan on parça levhayı celb ü ihzārla hacer-i şerîf-i mezkûrun açık bırakılan mahallini tahkîm etdirdikden sonra, dördüncü sıra taşlarını örmeğe başladılar ve 8'inci salı günü dahī umûm eşrâf u a'yân ve sâ'ir ulemâ vü mütehayyizân-ı belde mahzarında, hacer-i şerîf-i mezkûrun üstünde bulunan hacer-i kebîri yerine kaldırdılar.

Hacer-i esved üstüne konulan büyük taşın, yerinden kaldırılıp mahalline konulması **[535]** hizmet-i mes'ûdunda umûm eşrâf u a'yân bulundular ise de ser-mühendis Akşemseddîn Efendi ile ebniye-i mes'ûde mi'mârlarından Abdurrahmân b. Zeyd Efendi, bi'z-zât hacer-i mezkûrun etrâf-ı erba'asını ıslâh ve derz ile iştigāl ve hattâ çehârşenbe ile pencşenbe günleri yalnız bu iş ile uğraşıp Hacerü'l-esved umûrunu sâha-i itmâma îsāl etdiler.

Receb-i şerîfin 11'nci cum'a gecesi, Mekke kādīsıyla şeyhü'l-harem ve fukahâ-yı memleketden ba'zı zevât-ı muhterem, Harem-i şerîf'de müctemi' olup Hacerü'l-esved'in süret-i vaz'iyyetini mu'âyene etdiler ve Rıdvân Ağa ile ser-mühendisin ve ebniye-i mübâreke ser-mi'mârının hacer-i sa'âdet-güher-i mezkûr hakkında derkâr olan himmetlerini takdîr ile kendilerine arz-ı merâsim-i şükrânî vü mahmedet eylediler.

Züvvâr-ı kirâm, Hacerü'l-esved'i mu'âyene ederken taşçılardan birtakım üstâdlar, Hacerü'l-esved'in dâhil-i dîvârda kalan yüzünü dış tarafına müsādif olan yüzünden daha düzgünce gördüklerinden, huzzāra hitâben "Müsâ'ade eder iseniz Hacerü'l-esved'in dîvâr içine tesādüf eylemiş olan cihetini yüz tarafına çevirelim. Eğer o cihetini yüze getirir isek hacer-i mezkûr içün zāhiren bir hüsn-i letāfet hâsıl olur!" dediler ise de Rıdvân Ağa, "Yok yok! Hacerü'l-esved ile mülâ'abe câ'iz değildir. Hey'et-i hâzırası pek a'lâdır" cevâbıyla, taşçıların fikrini redd eyledi.

Rıdvân Ağa'nın bu fikri pek musīb idi. "Hacerü'l-esved" bahsinde tafsīl olunduğu üzere, bu mübârek taşın birkaç yerinde bere ve çatlaklık vardır. Hattâ ayrılmasın içün hulefâ-yı Abbâsiyye devrinde iki tarafını gümüş kuşaklar ile rabt u bend eylemişler idi. Rıdvân Ağa bu def'a hey'et-i hâliyyesi üzere ibkā edip etrâfında açık kalan yerleri gümüş kaplı mutallâ safâyih ile kapatdırıp fevka'l-gāye tahkîm eyledi. **[536]**

Recebü'l-ferdin 12'nci cum'a-ertesi günü, dîvâr-ı şimâlî tarafından beşinci sıra taşlarını örmeğe şürû'la, cihât-ı erba'a ahcârını dizdikden sonra demirci getirdip Sultān Ahmed b. Mahmûd Hān devrinde (sene h. 1020/m. 1611) gönderilmiş olan demir kuşaklardan, erkân-ı erba'a-i Beytullâh içün ma'kûsü'r-re's birer kuşak i'mâl etdirdiler.

Bu kuşakların başları güzelce yerleşmek için her köşenin iki tarafında bulunan taşların orta yerleri sakb edilmiş idi. Demirlerin ru'ûs-ı ma'kûsesini bu taşlarda menkūr olan deliklere geçirip üzerlerine eritilmiş kurşun dökerek tahkîm etdiler. Ve Kâ'betullâh'ın dîvâr-ı erba'asını ihâtaya kâfî ahşâb kuşaklar biçip biribirine rabt u ilsāk ile cüdrân-ı şerîfeye mıhladıkdan sonra, artan keresteyi Beytullâh'ın sakf-ı şerîfinde isti'mâl içün müste'men bir mevkı'e vaz' u hıfz eylediler.

Sakf-ı şerîfe sarf olunmak üzere, Cidde'ye bir mikdâr kereste daha sipârîş edilmiş idi. Bu kereste, pazar (13 receb) günü Mekke'ye getirilmiş bulunduğundan, mahzenlere ta'biye etdiler. Pazar-ertesi (14 receb) günü, şark tarafından altıncı sıra taşlarını dizmeğe bed' ile bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Beytullâh'a kadar getirip garb cihetini örmeğe başladılar. Dülgerler dahī Kâ'be-i mu'azzama buk'a-i mufahhamesinin içine rekz edilecek direklerin kā'idelerini i'mâl eylediler.

Salı (15 receb) günü, Mescidü'l-Harâm kubbelerinin sathına çıkılmak için Melikü'l-eşref Kansu Gavrî'ye mensûb olan köşk tarafından bir kapı açtılar ve Cidde'den evvelce gönderilmiş olan tahtaları rendeleyip tehiyye etdiler.

Çehârşenbe (16 receb) günü, Ankaravî Seyyid Mehmed Efendi ile Rıdvân Ağa, mescid-i şerîf kubbeleri sathına çıkıp sıvanması iktizā eden mahalleri keşifle **[537]** cum'a-ertesi (19 receb) günü sıvatmağa karâr verdiler. Dîvârcılar dahī yedinci sıra taşlarını vaz'la pencşenbe günü bir tarafdan tehiyye kılınmış olan havuzun kirecini süzdüler ve bir tarafdan sakf-ı latîf içün tehiyye kılınan keresteyi ıslâh ve tesviye ve cum'a günü mevcûd olan taşları hâzırlayıp cum'a-ertesi günü Bâbü'l-Umre tarafından dört aded kubbe-i[639] zîbende sıvadılar.

Pazar (20 receb) günü, sekizinci sıra taşlarını dahī örüp Beyt-i mutahhar kapısı cânibinde merkûz olan gümüş kaplı direkleri altın yaldız ile tahliye[640] vü tezyîn eylediler ve Beytullâh kapısının üst eşiği ağacını uzatıp bâb-ı şerîf-i mezkûrun eski kanadlarını takdılar. Bu ağacın üzerinde altın yaldız ile *"Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm"* yazılmış ve bâb-ı şerîfin her iki tarafında vâki' gümüş kaplı direkler, merhûm Süleymân Hān Gāzî zamânında (h. 950/m. 1543-44) rekz edilmiş idi.

Eski kanad diye ta'rîf eylediğimiz kanadları, selâtîn-i Mısriyye'den Melik ez-Zāhir Baybars yapdırmış ve mürûr-ı zamânla eskidiği cihetle, Sultān Süleymân Hān hazretleri ahd-i saltanatlarında (h. 950/m. 1543-44) gümüş safhalarını bütün bütün değişdirip altın ile yaldızlatdıkdan sonra yerine vaz' eylemiş idi.

Direklerin gümüşleri yaldızlatdırıldığı gün, dokuzuncu sıra taşlarını Rükn-i Irâkī tarafından örmeğe ve dâhilen iktizā eden iskeleyi dahī i'mâl etmeğe başladılar idi. Çünki dîvâr-ı pür-envâr-ı şerîf, bâb-ı Kâ'betullâh'ın atebesine kadar irtifâ' etmiş olduğundan, Beytullâh'ın iç tarafınca dahī iskele isti'mâli lâzım gelmiş idi. **[538]**

---

639 Bu kubbelerin beherine üçer irdeb harc sarf edildiği ve umûm ebniye-i mes'ûde içün 4 bin altınlık harc ve 7 bin altınlık kereste gitdiği Süheylî Efendi *Zabıt-nâme*'sinde muharrerdir.

640 [«تحليه» imlâsı ile "süsleme, bezeme" anlamındadır.]

Beyt-i şerîf'in kapısı takıldığı sırada, Rıdvân Ağa birkaç def'a açıp kapayarak mu'âyene etdikden sonra temiz bir sünger getirdip bâb-ı şerîf-i mezkûrun altını, üstünü ve cevânib-i sâ'iresini âb-ı zemzem-i muhteremle yıkadı; ba'dehû kilîdini takıp kapadı. Kilîd-i sa'âdet-bedîd-i mezkûr takıldığı zamân, öğlen ezânları okunur ve tezâyüd-i ömr ü iclâl ve terakkī-i şevket ü ikbâl-i hazret-i pâdişâhî içün du'âlar olunur idi.

Öğlen namâzını kıldıkdan sonra, onuncu sıra taşlarını vaz'a ibtidâr etdiler ve yevmü'l-hāmise (24 receb) kadar kirec sürmekle ve keresteleri rendeleyip tesviye vü tehiyye etmekle meşgūl olarak, yevm-i mezkûrda Hacerü'l-esved tarafından on birinci sıra ahcârını ördüler.

Cum'a-ertesi (26 receb) günü, İbn Şemseddîn sakf-ı şerîfe mahsūs olan kereste bakıyyesini tesviye içün dülgerlere i'tā ve dîvârcılar da on ikinci sıra taşlarını ördükden sonra, Beyt-i şerîf dîvârlarının eski taşlarını naht u ıslâha ibtidâ etdiler idi.

Pazar (27 receb) günü, Kâ'be-i mu'azzama sakf-ı şerîfine sarf olunacak keresteyi ihzārla, eski direklerin tūl, arz ve kutrunda olarak seksen sekiz aded direk tehiyyesine ve bu direkleri örtecek kadar tahta rendeletdirilmesine ibtidârla, pazar-ertesi (28 receb) günü üçüncü sıra ahcârını örmeğe ve sath-ı latîf-i Kâ'betullâh'ın mermerlerini birbirine mülâsık olarak zemîn-i hareme dizip mu'âyene etdikden ve kabaca olanlarını tesviye vü ıslâh içün bir tarafa ayırdıkdan sonra, Kâ'be-i mu'azzama'nın mebde'-i nısf-ı a'lâsı olan on dördüncü sıra taşlarını vaz' u derz etmeğe başladılar. **[539]**

Kâ'be-i mu'azzama'nın büyük bir kerâmeti

Buk'a-i mufahhame-i Kâ'betullâh'ın dîvârları yarı irtifâ'ına kadar örülüp üzerleri usūlen derz edildikde, gerek ahcâr-ı kadîmeden ve gerek yeni getirdilip yontdurulmuş ahcâr-ı cedîde ile levâzımât-ı sâ'ireden Mescidü'l-Harâm dâhilinde o kadar taş, kireç, kum, kereste kalmış idi ki Harem-i şerîf'de gezilecek hâlî yer bulunmak kābil değil idi.

Çarşıda, pazarda ve mehâfil-i e‘âlî vü esâfilde, hele bi’l-hāssa Harem-i şerîf dâhilinde ictimâ‘ eden gayr-ı resmî meclislerde, “Rıdvân Ağa’nın Beyt-i a‘zam’a ihâneti ve hadd ü tahmînden ziyâde para kazanmak içün fazla masraf göstermeğe kasd u niyyeti olmalıdır. Cüdrân-ı şerîfenin eski taşlarına Hazret-i Halîl b. Âzer *–aleyhi’s-selâm–*ın mübârek elleri sürüldüğü cihetle, eslâfda gelip giden e‘izze-i kirâmdan hiçbiri dokunmamışdır. Abdullâh b. Zübeyr’in eser-i binâsı olan taşlar mevcûd olduğu hâlde, yeniden taş getirtip kesdirmeğe ne hâcet var idi” gibi birtakım münâsebetsiz sözlerle, Rıdvân Ağa’ya zebân-dırâzlık olunmuş ve bu hâlde hayliden hayli kelimât-ı nâ-sezâ söylendiği ulemâdan ba‘zı hayır-hāhlar tarafından Rıdvân Ağa’ya haber verilmiş idi.

Rıdvân Ağa, bundan bir fitnelik zuhûr eder zehâbıyla rehîn-i havf u telâş ve kendisi halkın hātırına gelen havâtır-ı nâ-sezâdan berî’ü’z-zimme bulunduğu cihetle, iki üç ay kadar her gece yatsı namâzını müte‘âkıb Beyt-i mükerrem’i yedişer kerre devr u tavâf ile Hudâ-yı Vâhibü’l-âmâl hazretlerine zârîlikler etdi. Her tavâfın hitâmında kemâl-i acz u iftikār ve nihâyet tezellül ve inkisâr ile el kaldırıp **[540]** “İlâhî! Sen her şeyi görür ve bilirsin. Enbiyâ-yı izām, evliyâ-yı zevi’l-ihtirâm ile meleklerin kâffesi, Beyt-i şerîf’in hizmet-i müstelzimü’l-mağfiretinde mevcûddur. Benim bu beyt-i athara ihânetim olmayıp garazım ancak rızā-yı şerîfine mazhar olmakdır! İlâhî! Fazla kalan levâzımâtı kendi kudret ve azametin ile halkın nazarından setr u ihfâ ve bu kulunu halkın lisân-ı i‘tirâz ve güft [u] gûsundan halâs u rehâ eyle! Yâ Rab! Eğer mevcûd olan ahcâr ve sâ’ir edevât-ı ebniye-i mes‘ûde-i Kâ‘betullâh’dan artar ise fazla kalanları emr u fermân-ı ilâhiyyen ile feriştehlerin âsumâna ref‘ etsinler yâhūd yere gömsünler!” diyerek ağlaya ağlaya arz-ı münâcât eyledi idi. Tîr-i du‘âsı hedef-resâ-yı icâbet ve kabûl olduğundan Harem-i şerîf’de mevcûd olan taşların gerek yenisi ve gerek eskisi, tamâmıyla ebniye-i mufahhame-i Beytul-

lâh'a sarf olundu. Gûyâ ki hesâbla tehiyye edilmiş idi! Ne bir taş artdı ve ne de bir hacer-pâre eksildi. (İntehâ)

Şa'bân-ı şerîfin 1'inci çehârşenbe günü, Beytullâh'a cihât-ı erba'asını muhît olan sitâre-i hadrâyı yarı yerine kadar kaldırdılar ve ahâlî, gurre-i garrâ-yı Kâ'betullâh'ı görüp Hudâ-yı bî-enbâz hazretlerine hamd-i firâvân ederek yüzlerini buk'a-i mufahhameye sürdüler. Cum'a (3 şa'bân) günü sath-ı şerîf nısf-ı sânîsinin mermerlerini döşeyip her birine alâmet-i mahsūsa vaz'ıyla iktizā eden keresteyi hâzırladılar ve 4'üncü cum'a-ertesi günü Beyt-i şerîf'in sitâresini bütün bütün kaldırıp topladılar.

Sitâre-i şerîfe-i Kâ'betullâh kaldırıldığı gün, cemâl-i Kâ'betullâh, min-gayrı-nikābin müşâhede olunduğu cihetle, ehl-i Mekke ve mücâvirîn-i şehr-i Bekke'nin kalbleri mesrûr, dîdeleri pür-nûr olup pâdişâh-ı âlem-penâha du'â etdiler.

Cum'a-ertesi günü on yedinci sıra taşları dizilmeğe başlanılmış ve beyt-i **[541]** mu'azzam sakfının eski keresteleri mu'âyene olunarak, kābil-i isti'mâl olanları, yine sakf-ı şerîf-i mezkûra sarf olunmak üzere bir tarafa ayrılmış idi.

Şa'bânın 5'inci pazar günü, üç gün evvel sıvanmış olan kıbâb-ı şimâliyyenin badanası sürüldü ve 6'ncı pazar-ertesi günü Bâb-ı Hazvere minâresi ta'mîrine[641] başlanılıp 8'inci çehârşenbe günü Cidde'den Kâ'betullâh kerestesini gönderen Ahmed Kabânî Efendi'ye hil'at iksâsıyla, kadri üç i'zâza îsāl kılındı ve Kâ'betullâh içinde bulunan direklerin temel hafîreleri kazdırılıp hacer-i şemsîden[642] kā'ideler te'sîs ve şehr-i şa'bânü'l-mu'azzamın 11'inci cum'a-ertesi günü ebniye-i mes'ûde-i şerîfe is-

641 Bu minâre beş günde itmâm edilmişdir.

642 [Metinde «شمليس». Ayrıntılı mâlûmât için bkz. Takıyyüddîn el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm*, I, s. 310.]

kelesi kaldırılıp sakf-ı şerîfe sarf olunmak içün tehiyye edilmiş olan kereste ve levâzımât-ı sâ'ire istenilen mahalle verilmek üzere, dört aded büyük makara ta'lîk olundu. 12'nci pazar günü Kâ'betullâh ebniye-i mübârekesinin cihât-ı erba'asına döşenilen mermerleri ıslâh ve tesviye etdiler ve 21'inci cum'a-ertesi günü Hacerü'l-esved altından bed' ile Hicr-i İsmâ'îl'e doğru şâdırvân-ı Kâ'betullâh'ı te'sîse başladılar ve derûn-ı Beytullâh'da vâki' direklerin birini rekzle, yeni taşdan yapılan kā'ide-i matbû'a üzerine bindirip etrâfını ihkâm u teşyîd içün erimiş kurşun akıtdılar.

13'üncü günü dahī bir tarafdan ikinci ve üçüncü direkleri dikdiler ve bir tarafdan kıbâb-ı garbiyyeyi ve Cidde'de kalmış olan kereste bakıyyesi geldiğinden, bunları cüdrân-ı Beytullâh kurbunda bir mahalle nakl etdikden sonra, rehîn-i hitâm olan şâdırvân-ı şerîf dîvârını sıvadılar.

Salı (14 şa'bân) günü sakf-ı şerîfe çıkarılacak levâzımâtı kaldırıp **[542]** yirminci sıra taşlarını dizdiler ve 18'inci cum'a-ertesi günü Kâ'be-i mu'azzama dâhilinde olan direkleri zağferân ile boyayıp üzerine zamk-ı Arabî ve tutkal sürdüler ve 19'uncu pazar günü Bâb-ı Hazvere minâresi ta'mîrini bitirip 20'nci salı günü sakf-ı[643] fevkānî-i Beytullâh'ı i'mâl etdiler idi.

Çehârşenbe (21 şa'bân) günü Mescidü'l-Harâm kubbelerinin yaldızlanmış olan alemlerini yerlerine takıp 22'nci pencşenbe günü yirmi beşinci sıra taşlarını döşediler ve Beyt-i şerîf ebniye-i mes'ûdesinden fazla kalan ahcârı toplayıp Mâlikî makām-ı latīfi yanına nakl etdiler.[644]

24'üncü cum'a-ertesi günü, ikinci sakfın kirişlerini vaz' edip sath-ı Kâ'betullâh'a çıkılmak içün iktizā eden nerdübânı[645] i'mâle başladıkdan

---

643 Bu iki sakfın arasında, 1 zirâ'-ı mi'mârî kadar bir fâsıla vardır.

644 Bu taşlar, elli aded idi.

645 Bu nerdübân, helezonî bir şekilde olup on iki basamağı var idi. Dülgerler, i'mâlinde izhâr-ı acz edip nihâyet Mısır mühendislerinden Abdurrahmân Efendi'nin ta'rîfiyle ikmâle muvaffak oldular.

sonra Kâ'be-i mu'azzama dâhilinde bulunan iskeleleri bozup çıkardılar ve 25'inci pazar günü, sakf-ı şerîf ruhāmını döşedikden ve Makām-ı şerîf'in kisve-i mes'ûde-i hamrâsını ihrâcla, Bâb-ı Ecyâd kurbunda sahn-ı mescide döşeyerek güzelce dikdikden sonra Makām-ı şerîf'de mahfûz olan siyâh sitâreyi çıkarıp Şeyh Mü'eyyed Sebîli yanına vaz' etdiler ve ikindi vakti kisve-i hamrâ-yı Kâ'betullâh'ı sakf-ı şerîfe ta'lîk edip yeni takılan halkalara bağladılar. Evvelleri bu halkalar olmadığından Kâ'betullâh ebniyesinin iç yüzüne çivi kakarlar idi.

Rü'yâ-yı garîbe

Mazanne-i kirâmdan bir azîz, Hücre-i mu'attara-i nebeviyyeyi ziyâret niyyet-i hālisasıyla, Buhāra **[543]** memâlikinden kalkıp gelmiş ve Beyt-i şerîf'in tecdîd olunduğu esnâda hastalanıp Mekke-i mu'azzama'da kalmış idi.

Rü'yâsında Hazret-i Peygamber'i ak bir gömlek giymiş olduğu hâlde görmüş ve kendisine "Hātırını hoş tut! Elem çekme! Ziyâretin makbûl oldu! Biz binâ-yı Kâ'betullâh'a tîşe-zen-i mübâşeret olunduğu günden beri buradayız! Ebniye-i mes'ûde ameliyyâtı tamâm olmadıkça buradan gitmeyeceğiz" demişdir.

Diğer

E'izzeden diğer bir zât-ı şerîf, düşünde birçok cin askeri görmüş ve bunlardan birine hitāben, "Siz bir alay cin tâ'ifesi olup da Harem-i şerîf'de kalasınız! Bunun sebebi nedir?" deyip "Biz fi'l-vâki' cin tâ'ifesindeniz, ammâ müslümân olduğumuz ecilden hizmet-i Beytullâh'a me'mûruz! Îfâ-yı hizmet içün gelip Harem-i şerîf'e girdik! Serdârımız Dâvûdiyye Medresesi'ndendir! Binâ-yı mukaddeseye başlandığı zamân burada idik. Beytullâh ebniyesi tamâm olmadıkça, burayı bırakıp gitmeyiz!" demişdir. (İntehâ)

26'ncı pazar günü kisve-i dâhiliyye bakıyyesi dikilip yerine takıldı ve Yenbu‘ emîri Seyyid Alî b. Derrâc, Mısır vâlîsi Mehmed Paşa tarafından mersûl me'mûr ile gelip Mekke-i mu‘azzama emîrine hil‘at getirdi.

1020 (m. 1611) târîhinde, Kâ‘be-i mu‘azzama'nın demir kuşaklarıyla berâber Sultān Ahmed Hān tarafından gönderilmiş olan mîzâb-ı şerîf ki gümüş üzerine altın ve lâciverdî mînâ ile mutallâ idi, Kâ‘betullâh'ın ameliyyâtına başlandığı vakit, muhâfaza içün Rıdvân Ağa'nın hānesine konulmuş idi. 28'inci çehârşenbe günü tesbîh u tehlîl ve tevkīr u ta‘zīm ile getirdip mahalline koydular. Bu esnâda eşrâf-ı **[544]** izām ve a‘yân-ı ulemâ-yı kirâmla umûm ahâlî-yi Mekke, Makām-ı Hanefî etrâfında ictimâ‘la, mîzâb-ı şerîfin sūret-i vaz‘ını seyr u temâşâ ederler idi. Ameliyyâtın hitâm ve ikmâlinde pâdişâh-ı asra du‘â ederek avdet eylediler.

Pencşenbe (29'uncu) günü, ne kadar derz olunacak ve sıva örülecek mevâkı‘-i şerîfe var ise ikmâl ederek iskelelerin çoğunu kaldırdılar ve cum‘a (30'uncu) günü kirec havuzlarını tertîb ve tahmîr edip ramazān-ı şerîfin ilk günü tulû‘-ı şemsle berâber Kâ‘betullâh'ın siyâh sitâresini Bâbü's-Safâ önüne yaydıkdan ve güzelce silip süpürdükden sonra emîr-i Mekke ile umûm eşrâf, a‘yân, kudāt, ulemâ, fukahâ, şeyhü'l-harem, kādī-yı şehr-i Bekke hâzır oldukları hâlde, sath-ı şerîf-i Kâ‘betullâh'a çıkardılar. Rıdvân Ağa dahī sath-ı şerîfe su‘ûd ile kisve-i şerîfeyi Beytullâh'a giydirip dört tarafından muhkemce bağladı. Ba‘dehû Makām-ı İbrâhîm'de mahfûz bulunan bâb-ı mu‘allâ-cenâb-ı Kâ‘betullâh'ın perde-i müzerkeşini getirip ol bâb-ı füyûzāt-me'âb üzerine asdı. Ondan sonra hademe-i Beytullâh, kisve-i mes‘ûde-i şerîfeyi Beyt-i mu‘azzam'ın cihât-ı erba‘asından salıverip Metāf-ı şerîf'e indirdiler ve Rıdvân Ağa tarafından verilen emir üzerine on aded hil‘at-i fâhire celbiyle, ikisini Şerîf Abdullâh'a ve birini vâlî paşaya ve birini miftâhdâr-ı Kâ‘betullâh'a ve birini ebniye-i mes‘ûde nâzırı Ankaravî Seyyid Mehmed Efendi tarafından

me'mûr kılınan zâta ve kusūr beşini dahī dülgerlerle taşcıların şeyhlerine (ustabaşılarına) giydirdiler.

Ramazān-ı şerîfin 2'nci pazar gecesi dahī Beytullâh'ın kandîllerini îkād edip pazar günü sath-ı şerîf ruhāmını döşediler ve yevm-i mezkûrda şâdırvân-ı Kâ'betullâh ameliyyâtını ikmâl ü itmâm eylediler.

3'üncü pazar-ertesi günü, Mısır vâlîsi Vezîr Mûsâ Paşa tarafından **[545]** me'mûr-ı mahsūs gelip Şerîf Abdullâh Efendi hazretlerine taraf-ı vâzıhu'ş-şeref-i pâdişâhîden bir hil'at ile nâme-i hümâyûn getirmiş idi. Şerîf hazretleri, bi'l-cümle eşrâf u sâdât-ı ulemâ vü fukahâyı Hatīm-i kerîm dâhiline celble, hil'at-i zerbeft-i pâdişâhîyi umûm halk muvâcehesinde iktisâ ve nâme-i hümâyûnu ba'de'l-kırâ'a ber-mu'tâd pâdişâh-ı zamâna du'â edip Beytullâh'ı açdırdı. Halk ale'l-umûm Kâ'betullâh'a girdiler ve ikişer rek'at salât-ı şükrâne edâsıyla hākān-ı aliyyü'l-cenâb ve sultān-ı mâlikü'r-rikāb hazretlerine du'â etdikden sonra çıkıp dağıldılar. Mısır'dan hil'at getiren me'mûr ile ser-mi'mâr Yûsuf Ağa ve Mısır mühendisi Abdurrahmân Efendi, Şerîf Abdullâh hazretlerinin işâret-i vâkı'ası üzerine bi'l-ma'iyye makām-ı emârete gitmişler idi. Miftâhdâr-ı Beytullâh ve du'âcı Ebü's-Sürûr Efendi ile ser-mü'ezzin dahī mûmâ-ileyhimle birlikde idi. Cânib-i âlî-yi emâretden bunların her birine hıla'-ı fâhire giydirildi.

Ramazānın 4'üncü salı günü, taşcılar sath-ı şerîfe su'ûd ile iskeleleri bozup enkāzını Ribât-ı Havzî[646] yanında bir mahalle yığdılar ve Kâ'betullâh dîvârlarının sıvasıyla derzini bitirip Makām-ı Hanbelî mihrâbını tecdîde şürû' etdiler. Ba'dehû Rükn-i Yemânî tarafından bed' ile Hacerü'l-esved'e doğru Metāf-ı sa'âdet-ittisāf mermerlerini döşemeğe başladılar. Mısır mühendisi Abdurrahmân Efendi isneyn (10 ramazān) günü Makām-ı Hanbelî dîvârını yıkdırıp yeniden yapdırdı. Makām-ı mezkû-

646 [Metinde sehven «خورى» yazmakla birlikte, doğrusu «خوزى»'dir. Bkz. Takıyyüddîn el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm*, I, s. 304, 306, 310 vd.]

run eskisi, hacer-i şemsîden[647] idi. Abdurrahmân Efendi, yeni dîvârı şübeykî taşından ördü.

Cum'a-ertesi (15 ramazān) günü ser-mühendis Akşemseddîn Efendi ve Mısır mühendisi Abdurrahmân Efendi, Rıdvân Ağa ile birikde olarak sa'âdet-hāne-i Hadîce *–radıyallâhu anhâ–*nın muhtâc-ı ıslâh ve tesviye olan yerlerini keşf etdiler ve Makām-ı Mâlikî ebniyesini dahī yıkdırıp şübeykî taşıyla yenilemeğe başladılar. **[546]**

Pazar (16 ramazān) günü, Hicr-i İsmâ'îl[648] hicr-i mükerremi üzerinde bulunan âlât u edevâtı kaldırıp Mısır mühendislerinden Abdurrahmân ve Fâlih Tabâtabâ ta'rîfleriyle ıslâh ve tesviye zımnında Makām-ı hümâm-ı İbrâhîm cihetinden bed' ile Hatīm-i kerîm'in bir kapısından diğer kapısına kadar kazdırdılar ve esnâ-yı hafrde birçok savvân[649] ve şübeykî taşı çıkardılar.

Bu taşlar, Abdullâh b. Zübeyr *–radıyallâhu anhümâ–*nın yapdırdığı dîvâr-ı pür-envârın bakıyyesi olmalıdır. Çünki İmâm Ezrakī *Târîh*'inde, "Haccâc-ı Zālim, artan taşları cevf-i Kâ'be'ye defn etdi" diye yazmışdır.

Hicr-i İsmâ'îl'in ameliyyâtı rehîn-i hitâm oldukda, Metāf-ı şerîf'de bulunan iskeleleri bozup kaldırdılar ve Metāf-ı şerîf'le Hatīm-i kerîm üzerinde levâzımât-ı binâya dâ'ir her ne var ise Bâb-ı İbrâhîm kubbeleri altına yığıp Kâ'betullâh ebniye-i mes'ûdesinin cihât-ı erba'asını süpürüp sildiler.

Hatīm-i kerîm dîvârını dahī yıkmışlar idi. Pazar-ertesi (17 ramazān) günü i'mâline başladılar ve pencşenbe (20 ramazān) günü tamâm edip dış tarafı (Makām-ı Hanefî ciheti) mermerlerini kapladılar. Bu mermer-

---

647 [Metinde «شمليس».]

648 Burada İsmâ'îl lafzından evvel gelen "hicr" kelimesi, 'hâ'nın kesri ve 'cîm', 'râ'nın sükûnuyla okunur.

649 [Metinde «صنوان». Ayrıntılı mâlûmât için bkz. Takıyyüddîn el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm*, I, s. 310.]

lerin birinde Hatīm'i ta'mîr ve tecdîd eylemiş olan e'âzım-ı hulefâ ve selâtīn-i izām hazerâtının isimleri muharrer idi. Hedm edilen dîvâr ise Sultān Gavrî-i Mısrî'nin eser-i binâsı olup karn-ı âşirde i'mâl edilmiş idi.

Pazar (23 ramazān) günü, dîvâr-ı şerîf-i mezkûrun iç tarafı (Kâ'be ciheti) mermerlerini kapladılar.

Pazar-ertesi (24 ramazān) günü, Bâb-ı İbrâhîm önünde kalmış olan **[547]** keresteyi Bâb-ı Bağle cihetine nakl etdiler. Ba'dehû Metāf-ı şerîf'le harem-i latîf arasında olan yüksecik kaldırımı ta'mîr ve salı ile çehârşenbe günleri (24 ve 25 ramazān) sath-ı Kâ'be'ye çıkılacak nerdübân içün i'mâl edilmiş olan demir kapıyı ta'lîk eylediler.

Pencşenbe (26 ramazān) günü Hindli mi'mâr Mahmûd Efendi, Hacerü'l-esved önüne bir perde çekip hacer-i şerîf-i mezkûrun etrâfını derz ve tahkîm ve cum'a (27 ramazān) günü cevf-i Kâ'betullâh'daki işleri tekmîl ü tetmîm etdi.

Sâdât-ı memleket ve me'mûrîn-i hükûmet, yapılan yerleri bi'l-ittifâk keşf u mu'âyene ve hüsn-i zāhirîleriyle rasānet ve nefâsetlerini çeşm-i dikkat ve insāfla müşâhede etdiler ve yevm-i mezkûra değin açık bırakılmış olan Bâb-ı şerîf-i Garbî'yi ahcâr-ı şübeykî ile kapatdırıp keyfiyyeti (ebniye-i mes'ûdenin rasānet ve nefâset-i fevka'l-âde üzere ikmâl edildiğini) bâ-mahzar-ı umûmî Mısır vâlîsine bildirdiler.

Dülgerle taşcıların su'ûd u nüzûl etmeleri içün Bâb-ı şerîf-i Şarkī'ye eğreti bir nerdübân yapılmış idi. Onu dahī bozup kaldırdılar. Ba'dehû büyük kubbe (burası şimdi Medrese-i Süleymâniyye dâhiline nakl edilen kütüb-hāne arsasıdır) dâhilini sıvamağa başlayıp iki günde bitirdiler ve Sikāyetü'l-Abbâs kubbesini (burası şimdi Bâbü's-Selâm tarafına alınan muvakkıt-hāne arsasıdır) hâmil olan direği dahī kā'idesini tecdîd içün çıkardılar idi. Bu direğin taraf-ı süflânîsi çürümüş olduğundan demire tebdîl eylediler ve taşcılara â'id ameliyyâtı bi'l-i'mâl Mescidü'l-Harâm'ın şimâl tarafında bulunan kubbelerini sıvadıkdan sonra

Beyt-i şerîf'in yeni kisvesiyle kapısının perdesini değişdirip bâb-ı mezkûr üstündeki safhayı[650] asdılar ki bu ameliyyât, ramazān-ı şerîf gāyetine kadar tamâm oldu. **[548]**

Bâb-ı mu'allâ-yı Kâ'betullâh üzerine asılan safhada lâciverdî renk üzerine altın ile ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ ﴿٦٩﴾ فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَن دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾[651] âyât-ı celîlesi nesc edilmiş ve âyet-i celîle-i mezkûrenin alt tarafına dahī târîh-i âti'z-zikr yazılmış idi.

Târîhu'l-Levh:

اللّوح ذا لما استرمّ مجددًا *** قد بدّل السلطان احمد عسجدا

قيدًا له من حديد ذو جدا *** الله أنعم بالمجدد وأيدا

ألهمت في تاريخه لما بدا *** للوح ذا السلطان أحمد جدّدا

[سنة] 1020 (m. 1611)[652]

Bu târîh üç satır üzerine muharrer olup zâten 1020 (m. 1611) senesi Sultān Ahmed Hān merhûm tarafından gönderilen demir kuşakların üzerinde mastūr idi.

---

650 Som sırmadan işlenilmiş kapı perdesi olup Hicâziyyûn beyninde "safha" nâmıyla müte'ârifdir.

651 ["Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mâbed, Mekke'deki çok mübârek ve bütün âlemlere hidâyet kaynağı olan Beyt (Kâ'be)'dir. Onda açık alâmetler, İbrâhim'in makâmı vardır. Ve her kim ona girerse emîn olur. Ve onun yoluna gücü yeten kimseler üzerine de o Beyt'i haccetmek Allah te'âlâ için bir haktır …" Âl-i İmrân, 3/96-97.]

652 [Bu levha yeniden tâmir edilmek istendiği zaman, Sultan Ahmed onu müzehheb bir sûrette değiştirdi, yeniledi.
Onu emvâl-i vefîre sarf ederek demir kuşaklarla kuşattı; Allah te'âlâ bunu yenileyen kimseye sonsuz ihsanda bulunsun.
Bu levha zâhir olduğunda târihi bana ilham edildi: "Bu levhayı Sultan Ahmed yeniledi."
Sene 1020 (m. 1611)]

Zikr olunan perde-i şerîfeyi ta'lîk etdikden sonra, kisve-i atîkayı indirip yeni sitâre-i nefîseyi asdılar.

Sūret-i mahsūsasında tafsīl olunduğu üzere, Kâ'betullâh'ın kisve-i mübârekesi değişdirildikçe, eskisi li-ecli't-taksîm hademe-i Beytullâh'a terk edilmek, beyne'l-mülûk **[549]** âdet idi. Rıdvân Ağa'nın ebniye-i mes'ûde imâreti hakkında meşhûd olan sa'y ü gayreti şâyân-ı sâpâş u takdîr bulunduğundan, işbu hizmet-i müstelzimü'l-mağfiretini tebrîk emeliyle, gerek Şerîf Abdullâh ve miftâhdâr efendi ve gerek umûm hademe-i Beytullâh ve kisve-i atîka tasarrufuna hissedâr olanlar, kendilerine isābet eden hisseden geçerek kisve-i atîka-i mes'ûdenin teberrüken Rıdvân Ağa'ya bahş u hibe edilmesini beynlerinde karârlaşdırıp keyfiyyeti ağa-yı âlî-cenâb hazretlerine söylediler ve "Sizin hizmet-i Beytullâh'da derkâr olan sa'y ü ikdâm ve himmet ü ihtimâmınızın mükâfâtı, indallâh muhakkak ise de bizim şu ricâmızı rehîn-i is'âf u kabûl buyurmanızı temennî ederiz" dediler.

Rıdvân Ağa, ma'a'l-memnûniyye kabûl edip fakat, "Sizi bu avâ'id-i pür-fevâ'idden bî-nasīb bırakmak bence ma'kūl değildir! Hediyyenizi hüsn-i kabûl ile telâkkī etdim. Mukābilinde beyne'l-hademe tevzî' edilmek üzere, şu hediyyemi kabûl buyurur iseniz beni daha ziyâde mesrûr eylemiş olursunuz!" diye hademe-i Kâ'betullâh'a 40 bin altın bahşîş verdi.

Rıdvân Ağa, zikr olunan sitâre-i şerîfe ve perde-i latīfeyi, mazhar-ı dâmen-bûsî-yi pâdişâhî olduğu sırada, huzūr-ı hilâfet-nüşûr-ı hazret-i hilâfet-penâhîye arz u takdîm ederek, nâ'il-i iltifât-ı fevka'l-gāye ve mazhar-ı mükâfât-ı bî-hadd ü nihâye olmuşdur.

Şevvâl-i şerîfin 5'inci hamîs günü (m. 29 aralık 1612), Beyt-i şerîf'i açdılar. Ricâl ü nisâ dâhil olup tazarru' u zârî ile devâm-ı devlet ve şevket-i pâdişâhîye du'âlar etdiler.

Cum'a-ertesi (7 şevvâl) günü, Metāf-ı şerîf'de kırılmış olan mermerleri değişdirdiler ve Kâ'betullâh ebniyesine â'id edevât u âlâtı, Süleymâ-

niyye Medresesi'yle Mîrzâ-mahdûm hānesi arasında hafr etdirilen büyük çukura doldurup üstüne toprak yığdırıp üstüne çakıl taşı döşediler ve Bâbü'z-Ziyâde ile Süleymâniyye **[550]** Medresesi arasında birikmiş olan molozu kaldırtıp ba'dehû Makām-ı İbrâhîm *–aleyhi's-selâm–*ın çürümüş olan ağaçlarını değişdirdiler ve pazar (8 şevvâl) günü, Makām-ı İbrâhîm kapısını kal' edip yerine çekdiler ve bu perde dâhilinde bâb-ı şerîfi bi't-tedhîn üzerini altın ile tılâ vü tezyîn eylediler ve Metāf-ı şerîf sofasıyla Bâbü's-Selâm ve Bâbü'z-Ziyâde ve Bâbü'l-Umre ve Bâb-ı Hazvere ve Bâbü's-Safâ yollarını ıslâh ve tesviye edip taşlarını değişdirdiler ve isneyn (9 şevvâl) günü kubbeleri hâmil olan direklerin kemerlerinde olan demirleri yenilediler ve Sikāyetü'l-Abbâs kubbesine iskele kurup ta'mîr ve 1020 (m. 1611) târîhinde Şeyhü'l-harem Hasan Paşa'nın ta'mîr eylemiş olduğu yerleri tecdîd eylediler ve Makām-ı İbrâhîm önüne çekilmiş olan perdeyi kaldırıp çehârşenbe (11 şevvâl) günü Makām-ı İbrâhîm pencereleri arasında olan kafesleri yeşile boyayıp üzerine altın yaldızı urdular ve bir tarafına Sultān Murâd Hān-ı râbi'in ismini sebt ü tahrîr ile pazar (15 şevvâl) günü, ahcâr-ı Kâ'be altında birikmiş olan irkinti suları çıkardıkdan sonra, Bâb-ı İbrâhîm mecrâsını tathîr etdiler ve birgün sonra (16 şevvâl) Bâbü'z-Ziyâde ve Bâbü's-Selâm ve arz-ı mescidi tathîr edip Babü'n-Nedve ziyâdesi sahnında vâki' kuyuyu ayıkladılar. Bu kuyunun suyu zemzeme müşâbih idi. Mukaddemâ Hasan Paşa tathîr etdirmiş ise de mu'ahharan doldurulmuş idi. Bu kerre tathîr edip üzerini kapadılar.

Salı (17 şevvâl) günü, Harem-i şerîf'de mefrûş olan kumu yıkayıp tekrâr döşediler ve sath-ı şerîf nerdübânını ta'mîr eylediler. Çehârşenbe (18 şevvâl) günü dahī Bâb-ı Umre minâresini sıvayıp hamîs (19 şevvâl) günü, cibâl-i Ecyâd tarafından mescid-i şerîfe dühūlü melhûz olan seyli men' u def' içün derin bir temel hufresi hafriyle metîn bir sed te'sîs eylediler.

Cum'a (20 şevvâl) günü, dâhilen Kâ'betullâh dîvârlarının mermerlerine cilâ **[551]** urdular ve miftâhdâr-ı Beytullâh'ın ku'ûduna mahsūs

olan kürsîyi mahalline vaz'la tezyîn eylediler. Bu kürsî gāyet müzeyyen ve musanna' olup Sultān Gavrî-i Mısrî asrında i'mâl ve ihdâ edilmiş idi.

Bâb-ı füyûzāt-me'âb-ı Beytullâh'ın tākı dahī yevm-i mezkûrda tedhîn edilmiş idi. Üzerine ﴿إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾[653] âyet-i münîfesiyle ﴿إِنَّا فَتَحْنَا﴾[654] sûre-i celîlesi evvelinden bir âyet-i kerîme yazdılar ve bu âyet-i münîfenin alt tarafına Sultān Murâd-ı râbi' hazretlerinin ismini kayd u imlâ ve ebniye-i mukaddeseyi hâkî olup sūreti âtîde muharrer bulunan târîhi büyük bir mermere hakk edip lâciverdî zemîn üzerine altın ile tezhîb ve tılâ eylediler.

Sūret-i Târîh:

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

﴿رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

تقرب بتجديد هذا البيت العتيق إلى الله سبحانه وتعالى، خادم الحرمين المحترمين وسائق الحجاج من البرين والبحرين، السلطان ابن السلطان، السلطان مراد خان ابن السلطان أحمد خان ابن السلطان محمد خان – خلد الله تعالى ملكه وأيد سلطنته – في أواخر شهر رمضان المبارك المنتظم في سلك شهر سنة أربعين بعد الألف من الهجرة النبوية، – على صاحبها أفضل التحية – سنة 1040(m. 1630-31).[655]

---

653 ["O muhakkak ki, Süleymân tarafından ve şüphe yok ki o, 'Rahmân, Rahîm olan Allâh'ın ismiyle' (başlanarak) yazılmıştır." Neml, 27/30.]

654 ["Muhakkak Biz … fetih (sağlamışızdır)." Fetih, 48/1.]

655 [Rahmân ve Rahîm olan Allah te'âlâ'nın ismiyle (tilâvete başlarım).
"Ey Rabbimiz! Yaptığımız bu hayırlı işi bizden kabul buyur, şüphe yok ki Sen semî' ve alîmsin." (Bakara, 2/127.)
Haremeyn-i muhteremeyn'in hizmetkârı, iki deniz ve iki karanın hacılarının sâiki, sultan ibnü's-sultan, Sultan Murâd Han b. Sultan Ahmed Han b. Sultan Mehmed Han –*Allah te'âlâ onun mülkünü ebedî kılsın ve saltanatını kuvvetlendirsin*–, nebevî hicretin –*ki o hicretin sâhibine en fazîletli salât ü selâm olsun*– 1040'ıncı yılının mübârek ramazan ayının sonlarında, bu Beyt-i atîk'ı yenileyerek Allah –*sübhânehû ve te'âlâ*–ya yakınlaşmayı murâd eyledi. Sene 1040]

Çehârşenbe (25 şevvâl) günü taşçılık işini bitirip cum'a-ertesi (5 zi'l-ka'de) günü Bâbü'z-Ziyâde minâresinin sıvasıyla Bâb-ı İbrâhîm sofası karşısında vâki' dîvârı binâ etdiler ve şâdırvân taşlarıyla zemzem kuyusu ebniyesinin dâhilî sıvalarını tekmîl edip Sultān Kayıtbay-ı Mısrî minâresine ve Mevlid-i Fâtıma –*radıyallâhu anhâ*–ya badana urdular. **[552]**

Mehbıt-ı vahy-i mübîn ve ibâdet-gâh-ı Seyyidü'l-mürselîn olan Mevlid-i Fâtıma –*radıyallâhu anhâ*–yı kapılarıyla berâber tamâm dört günde itmâm etdiler.

Cum'a (12 zi'l-ka'de) günü, târîh taşını bitirip nâzıru'l-harem hānesine koydular. Cum'a-ertesi (13 zi'l-ka'de) günü seng-i mezkûru tedhîn ve altın tılâ ile tezyîn etdiler. Ba'dehû kireç içün açılan çukurları doldurdular ve isneyn (15 zi'l-ka'de) günü kubbe-i Abbâs ve dâhilini ve yanında olan ebniyeleri ve salı (16 zi'l-ka'de) günü Kubbetü'l-Ferrâşîn'i ve beyt-i zemzemi ve kapısı tākını ıslâh ve tesviye eylediler ve çehârşenbe (17 zi'l-ka'de) günü Rıdvân Ağa, Şerîf Abdullâh ile kādī-yı Mekke ve şeyhü'l-harem ve cümle a'yân huzūrunda, akdemce hānesine vaz' u hıfz edilmiş olan elli bir aded (bunların yirmisi altın olup biri inci ile murassa' ve otuz adedi gümüş idi) kandîli getirdip miftâhdâr-ı Beytullâh Muhammed Şeybî Efendi'ye teslîm etdi.

Huzzār-ı kirâm, zikr olunan kandîlleri muvâcehe-i enâmda birer birer sebt-i defter etdiler ve re'îsü'l-vekkādı celble her birini birer münâsib mevkı'e asdırıp iki gün sonra (19 zi'l-ka'de günü) dahī sâlifü'z-zikr târîh-i müzehhebi Bâb-ı Şarkī mukābelesinde bir mahalle vaz'la etrâfını tahkîm eylediler.

Cum'a-ertesi (20 zi'l-ka'de) günü ise Beytullâh'ı açıp zemzemle yıkadılar ve süngerlerle silip gül-âb ve tıybla tılâ vü tebhīr eylediler ve kurbânlar kesip fukarâ-yı ehl-i Mekke'ye tevzî' etdiler.

Pazar-ertesi (21 zi'l-ka'de) günü cilâ-yı ahcâr tamâm olduğundan, şehr-i zi'l-ka'denin 25'inci hamîs günü, Beytullâh'ın sitâresini düşürdüler ve bâb-ı şerîfin bulunduğu dîvârı bi't-tekmîl cidâr-ı cenûbîyi tanzīf

eylediler ve zi'l-hiccenin ilk günü Hacerü'l-esved'in etrâfını derz ü ıslâh etdiler ve dehn-i siyâhla tedhîn ü taskīl ederek ebniye-i Mescidü'l-Harâm ameliyyâtını hitâma bitirdiler. **[553]**

Rıdvân Ağa, ebniye-i mes'ûde-i Beytullâh rehîn-i hitâm olduğu gün, ekâbir-i eşrâf ve e'âzım-ı sâdât ile bi'l-cümle ulemâ vü fukahâ-yı Mekke'yi da'vet edip imâret-i cedîde-i Kâ'betullâh'ı seyr u temâşâ etdirdi ve Beyt-i şerîf'le sath-ı enver-i latîfin ve Mescidü'l-Harâm harem-i hürreminin derûn u bîrûnu ameliyyâtının nefâset ve rasānetini beğendirdi. Halk bundan münşerihü'l-bâl olup imtidâd-ı eyyâm-ı şevket-ittisâm-ı hazret-i pâdişâhî içün du'â etdiler.

Med'uvvîn-i müşârun-ileyhim Beytullâh'ı ba'de'l-mu'âyene, havl-i Kâ'betullâh'da tilâvet-i hatemât ve füzûnî-i iclâl ve ikbâl-i cenâb-ı şehinşâhî du'â-yı icâbet-peymâsını arz-ı dergâh-ı Kādı'l-hâcât etmiş ve Şerîf Abdullâh, nişâne-i hoşnûdî olmak üzere ebniye-i mukaddesede istihdâm olunan amelenin işbaşılarıyla ağa-yı müşârun-ileyhe birer hil'at-i gālî-bahâ ilbâs ü iksâ eylemişdir.

Sultān-ı şu'arâ-yı Rûm Mevlânâ Abdülbâkī Efendi merhûm, 74'üncü sene-i hicriyyede (m. 693-94) rehîn-i hitâm olan Haccâc-ı Zālim binâsının ne sūretle tecdîd edildiğini beyân eylediği sırada, "Kâ'betullâh, mel'abe-gâh-ı mülûk [u] selâtīn olmamak içün tekrâr tecdîdine mesâğ-ı şer'î gösterilmemiş ise de kıble-gâh-ı âlem ve metāf-ı vâcibü't-tavâf-ı tavâ'if-i benî Âdem olan Beyt-i mu'azzam dîvârının Haccâc-ı Zālim gibi seffâk-ı dimâ-yı bî-insāfın ism ü resm-i nâ-pâkine izāfetden tathîri lâzımdır. Ale'l-husūs ol dîvârın binâ-yı İbn Zübeyrî'den infisāl ve infikâkını derkâr ve hizmet-i nakz u hedmi selâtīn-i izām-ı İslâmiyye'den birine mukadder olacağı âşikârdır. Allâh vere de selâtīn-i meberrât-âyîn-i Osmâniyye'den birine nasîb olsa" diye du'â etmişdir.

Mevlânâ-yı müşârun-ileyhin tîr-i du'âsı hedef-resâ-yı kabûl ve icâbet olup ol hizmet-i müftehire-i mukaddese, Sultān Murâd Hān-ı râbi' haz-

retlerine mukadder ve Bâkī Efendi yalnız dîvâr-ı şimâlîsinin tecdîdini arzû eylemiş iken şehriyâr-i **[554]** müşârun-ileyh hazretleri cüdrân-ı erba‘a-i Kâ‘betullâh'ı te'sîs ü tecdîde muvaffak ve mazhar olmuşdur.

Hātime

Beyt-i şerîf ebniye-i mufahhamesi hizmet-i müstelzimü'l-mağfiretinde, Rıdvân Ağa'nın himmet-i bî-hemtâ ve hüsn-i tedbîr-i dil-ârâsı ve bi'l-hāssa ahâlî-yi muhtereme-i Kâ‘betullâh hakkında derkâr olan mu‘âmele-i mücâmele ve müdârâsı ve mesâ‘î-i sâ'ire-i meşkûresi, hıtta-i mukaddese-i Hicâz sekenesi indinde müstelzim-i şükrân u mahmedet olmağla, cümlesi zikr-i cemîlinde müttefiku'l-kelime olmuşlar idi.

Rıdvân Ağa'nın tecdîd-i ebniye-i Kâ‘betullâh ile meşgūl olduğu evân-ı meymenet-iktirânda Mekke-i mükerreme'de bulunmuş olan *Zabıt-nâme* sāhibi Süheylî Efendi demişlerdir ki:

"Eşrâf-ı Mekke-i mu‘azzama'dan ve tüccâr tâ'ifesinden istimâ‘ olunduğu üzere, eğer Rıdvân Ağa'dan başka bir me'mûr olsa idi, gerek eşrâf ve gerek sâ'ir nâs, Beyt-i şerîf ebniye-i mes‘ûdesini ve Ayn-ı Arafât icrâsını me'kel edinip 200 bin altından ziyâde masraf vücûda getirmeleri mukarrer idi. Rıdvân Ağa, i‘mâl-i letâ'ifü'l-hiyel ile sāhib-i kelâm olanlara cüz'î bir şey vermek ve müteneffizân-ı eşrâfı birer sūretle hacel ü şermende edip mes'ûl ü me'mûllerini is‘âf eylemek ile her birini her şeyde re'y ü fikrine muvâfakat ve asîru'l-husūl olan umûra nasr u mu‘âvenet etmeğe mecbûr eylemiş ve "Bu hizmet-i celîle hitâmında, her birinizi cânib-i seniyyü'l-menâkıb-ı pâdişâhîden birer vechile taltîf etdiririm" diye tesellî ve birtakımını da mevâ‘id-i Urkūbiyye-i[656] sâ'ire ile mütesellî edip ol

656 ["Boş vaadler" anlamındadır. Amâlika kavminden Urkūb'un verdiği sözlerden cayması, bu sözün bir darb-ı mesel olmasına sebep teşkil etmiştir.]

kâr-ı azīmi gāyet ehven bir sūretle ikmâl ü itmâm etmişdir; *–cezâhullâhu te'âlâ hayran kesîran-*." **[555]**

Bu ne sa'âdet-i sermedî ve ne devlet ve izzet-i ebedîdir ki Kâ'be-i mu'azzama ebniye-i mükerremesinin hizmet-i müstelzimü'l-mağfireti pâdişâh-ı zemîn ü zamân, kutb-ı dâ'ire-i hilâfet, mihver-i sipihr-i kevkebe-i sa'âdet, zıll-i Yezdân-ı cihân-sâye, sāhib-kırân-ı ma'delet-pîrâye, medâr-ı pergâr-ı âlem-i dîn, bakıyye-i nakıyye-i selâtīn-i pîşîn, bânî-i Beytullâhi'l-azīm, zıllullâhi'l-aliyyü'l-alîm, sâbi'-aşer hulefâ-yı âl-i Osmân, Sultān Murâd ibnü's-Sultān Ahmed Hān b. Mehmed Hān Gāzî b. Murâd Hān b. Selîm Hān b. Süleymân Hān Gāzî b. Selîm Hān Gāzî b. Bâyezîd Hān Gāzî b. Mehmed Hān Gāzî b. Murâd Hān Gāzî Hudâvendigâr ibnü's-Sultān Orhān Gāzî ibnü's-Sultān Osmân Gāzî *–halledallâhu te'âlâ mülkehû ve ce'ale bisâta'l-basîtate mülkehû ve nevverallâhu te'âlâ merâkide eslâfehum ve haffehum bi'r-rahmeti ve'r-rıdvân–*[657] hazretlerine müyesser olmuşdur.

Ol pâdişâh-ı adâlet-iktirân, şehinşâh-ı şevket ve sa'âdet-bünyânın tāli'-i hümâyûnu ve kevkebe-i kevkeb-i izzet-makrûnu, es'ad-i sâ'âtde tulû' edip bânî-i Beytullâh olmak şeref-i sa'âdetine mazhar oldukları, *–bi-fazlillâhi ilâ inkırâzı'd-deverân–* devlet ü saltanat ve ikbâl ü nusretlerinin izdiyâdına delîl-i zâhir ve karîn-i bâhir olduğu katı zâhirdir. Bin seneden beri kârgâh-ı âleme nasb-ı alem ve vaz'-ı kadem eden, selâtīn-i âlemden hiçbir pâdişâha nasīb olmayan mevhibe-i inâyet, ol pâdişâh-ı celîlü'l-cenâba müyesser ve bu elkāb-ı sa'âdet ile müftehir ve mübâhî olmak, levh-i ezelde ol şehriyârin nâm-ı nâmî-i hümâyûnuna makdûr u muharrer olması, sa'âdet-i ebedî ve izz ü nusret-i sermedîye emâret değil midir?

Hakk sübhânehû ve te'âlânın dergâh-ı azamet-penâhından ricâ ve temennâmız budur ki:

---

657 [Allah rahmeti ve rızāsıyla onun ülkesini ebedî kılsın; mülkünü genişletsin. Allah, ondan önce ve sonra gelenlerin kabirlerini nurlandırsın.]

Şevketlü, kudretlü, azametlü pâdişâhımızın pâye-i serîr-i hilâfetlerini bâm-ı âsumâna hemser ve mencûk-ı ra'yet-i şevket ve saltanatlarını küngüre-i burc-ı keyvâna berâber ve vücûd-ı pür-cûdlarını behcet-fezâ-yı sadr-ı saltanat ve zât-ı mekremet-i mevcûdlarını serîr-ârâ-yı **[556]** mesned-i haşmet ve hilâfet olmakdan hâlî eylemeye; âmîn; *–bi-câhi'n-nebiyyi seyyidi'l-mürselîn–*. (İntehâ)

Rıdvân Ağa'nın Mısır'a avdetinden bir sene sonra hikmet-i sübhâniyye ve irâdât-ı hafiyye-i ilâhiyye iktizāsınca, civâr-ı Kâ'betullâh'da bârân-ı mütevâlî nüzûl etmiş ve sath-ı şerîf-i Beytullâh üzerine ferş olunan mermerlerin nizām u intizāmını tağyîr ü ifsâd eylemiş olduğundan, tevâlî-yi katarât-ı rahmetle sakf-ı şerîf fenâlaşmağa ve bâb-ı sa'âdet-me'âb-ı Kâ'betullâh'ın gümüş levhaları kalkıp tahtaları rü'yet ve müşâhede olunmağa başladı. Bâb-ı şerîf-i mezkûrun tahtaları ol kadar çürümüş, ol kadar fenâlaşmış idi ki çivi tutmak ihtimâli yok idi. Kanadlarının her biri fersûde ve gāyet eski olduğundan, kābil-i ta'mîr ve termîm değil idi. Ma'a-mâ-fîh imâret-i sâlifetü'z-zikrde tecdîdine mesâğ gösterilmemiş idi. Makām-ı şerîf-i İbrâhîm dahī bu hâlde olduğundan, ikisinin dahī tecdîdi iktizā eylemiş idi.

Keyfiyyet, emâret-i celîle-i Mekke, taraf-ı bâhiru'ş-şeref-i Hâşimâne'sinden derbâr-ı şevket-karâra yazılmış ve sāhib-kırân-ı cihân, mâlik-i mülûk-ı zamân, sultān-ı selâtīn, bâsıt-ı bisât-ı adl ü yakīn, Sultān Murâd *–ce'alallâhu saltanatehû bâkıyeten fîhi ve fî akıbihî ilâ yevmi't-tenâd–* hazretleri, cânib-i seniyyü'l-cevânib-i hümâyûnlarından zikr olunan mevâkı'-i mübârekenin dahī ta'mîr ve termîmi zımnında, ebniye-i mes'ûde-i Kâ'betullâh Emâneti'nde bulunan Rıdvân Ağa'nın yâhūd dîndâr ve maslahat-güzâr diğer bir zâtın, kezâlik müsta'id ve mütedeyyin bir mi'mâr ile Mekke-i mufahhame'ye gönderilmesi, Mısır vâlîsi Ahmed Paşa'ya emr u iş'âr buyurulmuş idi.

Ahmed Paşa, Rıdvân Ağa'yı celb ederek, akdemce Kâ'be-i mu'azzama buk'a-i celîle-i mufahhamesi hizmetinde bulunan ser-mühendis Abdurrahmân Efendi ile ber-mûceb-i irâde-i seniyye, sakf-ı şerîf-i Beytullâh'ı ıslâh ve bâb-ı mu'allâ-elkābı tecdîd ve Makām-ı İbrâhîm'i **[557]** ta'mîr ve teşyîd etmek ve bâb-ı kadîm-i münîfi, hızâne-i şâhânede hıfz u teberrük içün Dersa'âdet'e göndermek me'mûriyyet-i mukaddesesiyle hemen Mekke-i mükerreme cânib-i feyz-câlib-i âlîsine azîmet etmesini emr u tenbîh eyledi ve şerîf-i Mekke Şerîf Zeyd b. Muhsin hazretlerine hitāben, Bâb-ı Âlî cânib-i sâmîsinden gönderilmiş olan emr-i âlîyi ve ol bâbda Mısır vilâyeti dîvânından yazılan muharrerâtı iktizā eden mebâliğ ile berâber i'tā eyledi.

Rıdvân Ağa, sâniha-pîrâ-yı sudûr olan irâde-i isābet-âde-i hazret-i pâdişâhîye muttali' oldukda, Ahmed Paşa tarafından verilen emir üzerine rekb-i Mısrî ile ikinci def'a olarak Kāhire-i Mısır'dan Hicâz-ı mağfiret-tırâza müteveccihen hareket ve 1044 zi'l-hiccesi evâ'ilinde (m. 18-27 mayıs 1635) Mekke-i mükerreme'ye muvâsalat birle, hâmil olduğu emr-i âlî ve mektûb-ı vâlîyi, lâzımu'l-huzūr olan zevât muvâcehesinde Şerîf Zeyd b. Muhsin hazretlerine teslîm etdi ve şerîf-i müşârun-ileyh hazretleri, emr-i âlîyi ba'de'l-kırâ'a îfâ-yı muktezāsına dâmen-i dermeyân-ı gayret olacağını söyledi.

Rıdvân Ağa'nın işbu me'mûriyyeti, fırka-i mu'teriza içün ikinci def'a olarak mûcib-i nizâ' oldu. Eğerçi ahâlîden söz anlayan âdemler, bilâ-tevakkuf emr-i pâdişâhî ve fermân-ı şehinşâhîye imtisâl edip "Bu husūsda münâza'a câ'iz değildir!" dediler ise de birtakım zevât, Şerîf Zeyd b. Muhsin'in bile vesāyâsına muhālefet ederek, "Beyt-i şerîf'in şu hâl ile ta'mîri şer'an câ'iz değildir!" i'tirâzıyla, yine meydâna atılıp îkā'-ı fitne vü fesâda çalışdılar. Ma'a-mâ-fîh muhāliflerin içinde ba'zı munsifler dahī var idi. Bir müddet münâkaşadan sonra munsif olanları, fermân-ı âlî hükmüne arz-ı muvâfakat ve mutāva'at eden ulemâ-yı zevi'l-ihtirâm ile

müttefiku'l-kilem olup "Gerek bâb-ı şerîf ve gerek sakf-ı münîf ve ruhām-ı latīf-i **[558]** Kâ'betullâh, ezmân-ı mâziyyede pek çok def'alar tecdîd olunmuş ve mefâtî-i erba'a ve ale'l-husūs ulemâ-yı mevcûde taraflarından cevâzına fetâvâ-yı şerîfe verilmişdir" müdâfa'asıyla avâmm-ı nâsı îkāz eylediler.

Fermân-ı pâdişâhî okunurken, Şerîf Zeyd b. Muhsin hazretleri ayak üzere durmuş ve emr-i âlî kırâ'at olundukdan sonra eline alıp yüzüne gözüne sürerek, mu'ârızların iddi'âlarıyla fukahâ-yı izāmın müdâfa'alarını ba'de'l-istimâ' ser-âgāz-ı hitāb olup "Mezâhib-i erba'a müftîleri tarafından yazılan fetâvâ-yı şerîfe ahkâmına göre, şimdi kırâ'at olunan fermân-ı âlînin hükm-i celîli tamâmıyla infâz olunmak üzere, Beyt-i şerîf'in muhtâc-ı ıslâh ve tesviye olan yerlerini termîm u tahkîm ve bâb-ı şerîfle makām-ı latīfi tecdîd ü teşyîd etmek iktizā eder" hükmüyle, Rıdvân Ağa'nın hemen îfâ-yı mâ-vecebe-i me'mûriyyete tîşe-zen-i şürû' olmasını emr u tenbîh eylemiş olduğundan, Rıdvân Ağa bilâ-tevakkuf işe başlayıp 1044 zi'l-hiccesi evâsıtında sath-ı münîf-i Kâ'betullâh ta'mîrini itmâm etdi. Şu'arâ-yı zamân taraflarından ta'mîr-i mezkûr hakkında birçok târîhler söylenildi ise de işbu;

المجدد سطح بيت الله *** جل هو مولانا مراد[658]

beyti, söylenilen târîhlerin en parlak ve en selîsi idi.

Sath-ı şerîf ta'mîrinden sonra Rıdvân Ağa, Mekkîlerin birinden mikdâr-ı kâfî sâc ağacı iştirâsıyla, bâb-ı mu'allâ-elkāb-ı Beytullâh'ı tecdîd ü tahkîme sarf-ı yârâ-yı iktidâr ederek, evvelâ Bâb-ı atîk'ı çıkarıp âriyet bir kapı takdı. Bu kapının üzerine beyâz kutnîden ma'mûl bir de perde asıp bâb-ı cedîdi istediği gibi i'mâl etdirdikden sonra yerine geçirdi ve Bâb-ı

---

658 İşbu beyt hesâb olunduğu takdîrde, on kadar fazla olduğu görülür ise de mahlas beytinde bu fazla, bi't-ta'miyye ıskāt edilmişdir.
[O, Beytullâh'ın dışını yenileyen Efendimiz Murâd'ı yüceltsin.]

atîk üzerinde bulunan 31 bin 800 dirhem gümüşden yeni yapdırdığı kanadların tūl ve arzında iki kıt'a **[559]** levha-i bihîn-i sîmîn i'mâliyle, birini bir kanadına diğerini öbür kanadına çiviletip üzerlerini altın ile yaldızlatdı[659] ve atebeleriyle halkalarına tamâm 37 bin 95 dirhem gümüş sarf etdi. Bâb-ı bülend-cenâb-ı Kâ'betullâh kanadları müceddeden yapılıp yerine takıldıkda kanadlarının yüzüne geçirilmiş olan levha-i sîmîn üzerine;

﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

﴿رَّبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَل لِّي مِن لَّدُنكَ سُلْطَانًا نَّصِيرًا﴾

âyet-i celîlesini ve bunun altına da;

تشرف بتجديد هذا الباب، من سبقت له العناية من رب الهداية، مولانا السلطان مراد خان، ابن السلطان أحمد خان، ابن السلطان سليمان خان، ابن عثمان – عز نصره – في سنة خمس وأربعين وألف سنة 1045 (m. 1635-36).[660]

cümel-i belîğası yazılmış ve fuzalâ-yı zamândan biri şu kıt'ayı tanzīm eylemişdir.

Nazm:

لُذْ بذا الباب كلما *** خفت ضيق المناهج

فهو باب مجرب *** لقضاء الحوائج[661]

Rıdvân Ağa, Mekke-i mükerreme'ce olan ikinci me'mûriyyetini dahī bitirdikde Kâ'be-i mukaddese kapısının eski kanadlarını alıp Kâ-

659 Her kanadın yaldızı içün yirmi aded bundukī altını sarf olunduğunu rivâyet ederler.

660 [Rahmân ve Rahîm olan Allah te'âlâ'nın ismiyle (tilâvete başlarım).
"Ya Rabbî! Beni bir sıdk medhaline idhal et ve beni bir sıdk mahrecine ihrac eyle ve benim için kendi tarafından bir yardımcı kuvvet (nasîb) kıl." (İsrâ, 17/80.)
Hidâyetin sâhibi Allâh'ın inâyetine mazhar olan Efendimiz Sultan Murâd Han b. Sultan Ahmed Han b. Sultan Süleymân Han b. Osmân –*nusreti azîz olsun*– bu kapıyı yenilemek suretiyle şeref-yâb oldu. Sene 1045 (m. 1635-36)]

661 [Her ne vakit başın sıkışsa, bu kapıya sığın.
Zîrâ bu kapı, ihtiyaçları giderme hususunda mücerrebdir, tecrübe edilmiştir.]

hire-i Mısır'a avdet ve kable'l-vüsūl Mısır vâlîsine tahrîrât-ı mahsūsa irsâliyle, arz-ı keyfiyyet eylemiş idi. Vezîr Hüseyin Paşa me'mûrîn-i hükûmet ve mütehayyizîn-i ulemâ-yı memleket ile ol bâb-ı sa'â-det-me'âbı bi'l-istikbâl kemâl-i ta'zīm u tevkīr ile Kāhire-i Mısır'a idhāl ederek, **[560]** li-ecli't-teberrük bir mevkı'-i âlü'l-âle koydurdu ve artık Beyt-i şerîf'çe ta'mîr ve ıslâh edilecek mahal kalmadığından, Rıdvân Ağa'nın avdet etdiğini ve Mekke-i mu'azzama ahâlîsinin memnûn olarak du'â-yı vâcibü'l-edâ-yı pâdişâhîyi tekrâr eylemekde oldukları, Mekke-i mu'azzama'dan mevrûd mekâtîbde beyân ve ifâde edildiğini, derbâr-ı şevket-karâra bildirdi ve bir müddet sonra bâb-ı şerîf-i Kâ'betullâh'ın eski kanadlarını Rıdvân Ağa'ya tevdî'an hazîne-i hümâyûna vaz' u nihâde edilmek üzere Dersa'âdet'e gönderdi.

«1»:
Tecdîd-i Beytullâh içün Mekke-i mükerreme emîri Şerîf Mes'ûd Efendi hazretlerine irsâl buyurulan fermân-ı âlînin sūretidir

Bi'l-fi'il Mısır muhâfazasında olan düstûr-ı mükerrem, müşîr-i mufahham, nizāmü'l-âlem, vezîrim Mehmed Paşa –*edâmallâhu iclâlehû*– südde-i sa'âdet-medâr ve atebe-i aliyye-i sipihr-iktidârıma mektûb gönderip mazmûnunda ol mehbıt-ı Cibrîl-i emîn ve mahall-i vahy u tenzîl-i Rabbü'l-âlemîn olup ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ﴾[662] nass-ı şerîfi şân-ı refî'u'l-beyânında cilve-ger-i minassa-i zuhûr olan Beyt-i atîk, mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı şühûr u a'vâmla erkân-ı sa'âdet-unvân ve esâs-ı izzet-bünyânının ba'zı mahalli taraf-ı rukû'a mâ'il ve kadd ü kāmet-i vâlâ rütbeti semt-i kıyâmdan cânib-i sücûda mütemâyil olup meyân-ı esâsı mıntıka-bend-i ta'mîr ü termîmle üstüvâr bulmak, mülûk u selâtîn-i mâziyye zamânlarında mehmâ-emken mukadder olmuş imiş.

662 ["Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mâbed, Mekke'deki çok mübârek ve bütün âlemlere hidâyet kaynağı olan Beyt (Kâ'be)'dir." Âl-i İmrân, 3/96.]

Ba'dehû vâlid-i mâcidimiz, cennet-mekân, firdevs-âşiyân, merhûm ve mağfûrun-leh Sultān Ahmed Hān –*eskenehullâhu fî a'lâ ğurafi'l-cinân*– zamân-ı devlet-iktirânlarında cidâr-ı pür-envârı ve dîvâr-ı sa'âdet-medârı semt-i rukû'a, ziyâde meyl ü rağbet ve cânib-i ta'mîr-i binâya **[561]** sūret-i cevâz ve ruhsat gösterilmekle, müceddeden binâsına mübâşeret ve ol devlet ü izzetle müşerref ve müsta'id olmağa sa'y ü himmet murâd eylediklerinde, taraf-ı şer'-i şerîf-i lâzımü't-ta'zīm ve kıbel-i dîn-i münîf-i vâcibü't-tekrîmden mesâğ ve cevâz gösterilmeyip ancak Beyt-i şerîf'in rükn-i rekîni ve cidâr-ı sa'âdet-karîni ta'mîr ve termîm ve ol hizmet-i aliyye kendilere bâ'is-i mübâhât ve mefharet olmuş idi.

El-hâletü hâzihî, bu sene-i amîmetü'l-meymenede sevk-i takdîr-i ﴿فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ﴾[663] ile Mekke-i mükerreme'nin etrâfına emtār-ı kesîre nâzil ve Seylü'l-Arim suları Harem-i muhterem-i şerîfe vâsıl olup ﴿وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ﴾[664] hitāb-ı müstetābıyle iklîl-i celîlü'l-kadr-i mübâhâtımız fark-ı ferkadâna berâber ve ﴿إِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ﴾[665] ihsân-ı bî-pâyânıyla ser-iftihār ve ibtihâcımızı çarh-ı berînden ber-ter edip bu hizmet-i uzmâ ve sa'âdet-i kübrâ âbâ-i kirâm ve ecdâd-ı izāmımın –*enârallâhu berâhînehüm*– birine müyesser olmamışdır.

﴿وَاللّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾[666] ﴿هَذَا مِن فَضْلِ رَبِّي﴾[667]

---

663 ["Dilediğini hakkıyla yapandır." Burûc, 85/16.]

664 ["Ve Biz İbrâhim'e ve İsmâîl'e kat'î emir vermiştik ki, 'Benim beytimi tavaf edenler … için tertemiz bulundurunuz." Bakara, 2/125.]

665 ["O vakti yâd et ki, İbrâhim Beytullâh'ın temellerini … yükseltiyor." Bakara, 2/127.]

666 ["Allah azîmü'ş-şân ise kullarına çok re'fetlidir, şefkatlidir." Bakara, 2/207; Âl-i İmrân, 3/30.]

667 ["Bu Rabbimin fazlındandır." Neml, 27/40.]

İmdi, *–şükran alâ hazihi'n-ni'me–* Mısır muhâfazasında olan vezîr-i müşârun-ileyhimize, bu minvâl üzere hatt-ı şerîfimizle fermân-ı hümâyûnumuz olmuşdur ki mahrûse-i Mısır'ın Kıbtıyân harâcından ve mâl-i helâlinden, Beyt-i şerîf'in binâ-yı münîf ve esâs-ı latîfi içün kifâyet mikdârı mâl verip ve bu hizmet-i müstevcibü'l-mefhareti edâya istihkāk ve isti'dâdı olan bir müstakīm ve dîndâr kimesneyi, cânib-i hümâyûnumdan binâ emîni ta'yîn edip irsâl eyleye ki varıp Mekke-i mükerreme'de sâkin ve ol makām-ı zü'l-ihtirâmda mütemekkin olan kibâr-ı ulemâ vü şürefâ ve meşâhîr-i fuzalâ vü sulehâ ve sâ'ir erbâb-ı re'y-i rezîn ve ashâb-ı fikr-i metîn ile istişâre ve istihāreden sonra, *–bi-fazlillâhi te'âlâ–* ne tarîk ile karâr-dâde olur ise ol vechile binâsına mübâşeret ve ol hizmet-i müstelzimü'r-rütbeti hayr ile itmâma sa'y ü dikkat eyleye. Binâ'en-alâ-zâlik, zât-ı siyâdet-me'âbınız hakkında dahī hüsn-i zann-ı hümâyûnumuz ziyâde olmağla, işbu nâme-i **[562]** hümâyûn-ı izzet-meşhûnumuz silk-i tahrîre keşîde kılınıp irsâl olunmuşdur.

Vüsūlünde gerekdir ki nihâd-ı sadâkat-mu'tâdınızda münderic olan âsâr-ı necâbet ve nâsıye-i ahvâlinizde mûdi'a olan envâ'-ı rüşd ü asālet muktezāsınca, inşâ'allâhu te'âlâ, müşârun-ileyh vezîrimiz tarafından kifâyet mikdârı mâl-i helâl ile ta'yîn ve irsâl eylediği binâ emîni varıp vâsıl oldukda, minvâl-i muharrer üzere ittifâk-ı ârâ ve emr-i şûrâda «مَا خَابَ مَنِ اسْتَخَارَ وَمَا نَدِمَ مَنِ اسْتَشَارَ»[668] medlûlü üzere, ulemâ-yı zevi'l-ihtirâm Beytullâhi'l-Harâm'ın tesvîğ u tecvîzleri üzere Beyt-i şerîf'i binâ vü ta'mîr edip *–bi-fazlillâhi te'âlâ–* edâ-yı hizmet ve tekmîl-i maslahat etdiresiniz. Beytullâhi'l-Harâm'ın kadîmi olan tıyn-i müşkîn ve ahcâr-ı sa'âdet-karîni kifâyet etmez ise binâ-yı şerîf ve esâs-ı münîfe dahī zamîme iktizā eder ise ol bâbda envâ'-ı ihtimâm ile müsevvağ-ı şer'î üzere, mu-

668 ["İstihâre eden mahrum kalmaz; istişâre eden pişman olmaz." Taberânî, *el-Mu'cemü's-sağīr*, II, s. 175, hadis no: 980; Kudā'î, *Müsnedü'ş-Şihâb*, II, s. 7, hadis no: 774.]

kaddemâ binâ vü ta'mîr olunduğu mahalden kifâyet mikdârı athar-ı tıyn ve ahcâr-ı letāfet-rehîn alınıp mukteză-yı şer'-i şerîf üzere ol mahall-i latīf ve mekân-ı münîf binâsına harc u sarf etdirile.

Cenâb-ı Rabbü'l-izze –*te'âlâ şânuhû ve amme ihsânuhû*– dergâh-ı kibriyâsından hezâr acz u kusūr ile ricâ vü niyâz olunur ki ol makām-ı mübâreğin ta'mîri husūsunda ve sâ'ir ef'âl ü akvâlimizde rızā-yı şerîfini tahsīl ve irâdât-ı ezeliyye-i lem-yezeliyyesini tevfîk üzere hayr ile itmâm u tekmîl müyesser eyleye; âmîn; –*bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn*–; (sene h. 1039/m. 1629-30).

«2»:

Hizmeti makāmında Rıdvân Ağa'ya ihsân buyurulan berât ve hatt-ı hümâyûn-ı meyâmin-meşhûn-ı âlînin sūretidir

هُوَ الْعَزِيزُ الْغَنِيُّ الْمُغْنِي الْفَتَّاحُ وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْفَلَاحِ وَالنَّجَاحِ، تَقَدَّسَتْ أَسْمَاؤُهُ وَتَتَابَعَتْ نِعَمَاؤُهُ[669]

[563]

Sūret-i hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn-ı şerîf

Mekke-i mükerreme'nin hizmeti mukābelesi, mûcebince amel olunup min-ba'd kimesne bir şeye dahl eylemeye; zikr olunanlardan her kim ki bir şeyine dahl eder ise etmeğim [ekmek] ona harâm olsun.

Sūret-i berât-ı âlî

Nişân-ı şerîf-i âlî-şân-ı sâmî-mekân-ı sultānî, tuğrâ-yı garrâ-yı kîtî-sitân-ı cihân-ârâ-yı hākānî, nefeze bi'l-avni'r-Rabbânî ve's-savni's-samedânî hükmü oldur ki çün ri'âyet ve ikrâm-ı ümerâ-yı kirâm ve himâyet ü ihtirâm-ı küberâ-yı fihām, cümle-i vâcibât u mühimmâtdan olup ale'l-husūs safâ-yı niyyet ü i'tikādla leyl ü nehâr hizmet-i ubûdiyyet üzere

669 [O; Azîz, Ğanî, Muğnî ve Fettâh'tır. Kurtuluş ve zaferin anahtarları O'ndadır. O'nun isimleri tüm noksanlardan ve ayıplardan münezzehtir; O'nun nîmetlerinin ise ardı arkası kesilmez.]

olanlar, merâhim [ü] mekârim-i husrevânemle müyesserü'l-merâm u mesrûr ve letâ'if [ü] avârif-i mülûkânemle muhassılü'l-âmâl u mahbûr olup eyyâm-ı hilâfet-encâm ve a'vâm-ı saltanat-fercâmımda nâme-i a'mâl ve menâşîr-i ahvâlleri dâ'imâ tuğrâ-yı garrâ-yı behcet-fezâ-yı «قَدْ كَانَ سَعْيُكُم مَّشْكُورًا»[670] birle mu'anven ve mu'allâ ve müzeyyen ve mücellâ olmak, levâzım-ı kâm-kârî-i dâver-bahşâdır. Binâ'en-alâ-zâlik ümerâ-yı Mısır'dan olup hāne-i kuds-âşiyâne-i Kâ'be-i mükerreme ve Beytü'l-Harâm-ı arş-ı âşiyâne-i Mekke-i mu'azzama'nın *–zâdehallâhu şerefen ve ta'zīmen–* binâ vü inşâsında hizmetde bulunmağla, tasarrufunda olan sancağı ile tekā'üden ihsân olunan râfi'-i tevkī'-i refî'ü'ş-şân-ı ferhunde kāl-i hākānî ve nâkıl-i yarlığ-ı belîğ-i meserret-makāl-i tâc-dârî, kıdvetü'l-ümerâ'i'l-kirâmi'l-fihām-ı zevi'l-kadri ve'l-ihtirâm, el-muhtass bi-inâyeti'l-Meliki'l-allâm Rıdvân *–dâme izzuhû–*, südde-i sa'âdet-me'âbıma âdem gönderip Harem-i şerîf'imde neşv ü nemâ bulup emekdâr ve mukaddemâ ba'zı hil'at ve maslahat ile Yemen ve Habeş'e gönderildikde uğur-ı hümâyûn ve sa'âdet-makrûnumda bezl-i sa'y-i makdûr ile hidemât-ı mukbilesi vücûda gelmekle, ri'âyet-i aliyyeme lâyık ve sezâvâr olduğundan **[564]** gayrı, meşiyyet-i Hudâ-yı zü'l-celâl ve hikmet-fi'âl-i lâ-yezâl ile mahall-i nüzûl-i vahy-i mübîn ve mehbıt-ı Cibrîl-i emîn olan Beledullâhi'l-Harâm'ın, etrâf-ı rahmet-metāfına kesret-i bârân-ı mağfiret-âsâr nüzûl ve harem-i muhteremine seyl-i azīm dühūl etmekle, metâf-ı enbiyâ-yı izām ve mahall-i i'tikâf-ı melâ'ike-i kirâm olan Beytullâhi'l-Harâm'ın cidâr-ı rahmet-medârına halel târî ve ba'zı mahallerinin sukūtu âmme-i mü'minînin sebeb-i hüzn ü inkisârı olup müceddeden ta'mîr ve binâ ve üslûb-ı atîkı üzere tecdîd ü inşâ olunması husūsunda ulemâ-yı izām ve fukahâ-yı vâcibetü'l-ihtirâm ittifâk üzere fetvâ-yı şerîfe verip Beyt-i izzet-istînâsın esâs-ı sa'âdet-iktibâsından, binâsı zimmet-i

---

670 ["Muhakkak sizin sa'yiniz meşkûr oldu" anlamında olup ﴿كَانَ سَعْيُكُم مَّشْكُورًا﴾ ifâdesi âyettir. İnsân, 76/22.]

himmet-hümâ-yı hem-tâma farz u vâcib ve lâzım ü lâzib olduğundan gayrı, âbâ-i kirâm-ı firdevs-rukādım ve ecdâd-ı izām-ı bihiştî-mu'tâdım *–enerallâhu te'âlâ berâhinehüm–* her biri işâ'at-ı hayrât ve efâzıl-ı meberrâtda sarf-ı emvâl ve bezl-i menâl ile inşâ-yı cevâmi' u mesâcid ve ibtinâ-yı savâmi' u me'âbid ve teşyîd-i erbita vü amâ'ir ve tecdîd-i cüsûr u kanâtīr bâbında eyledikleri sadakāt-dâre ve nafakāt-târeleri ma'lûm-ı sağīr ü kebîr ve meşhûd-ı bernâ vü pîr olup lâkin Cenâb-ı Müyessirü'l-âmâl, ecdâd-ı dâd-i'tiyâdıma müyesser etmeyip cümle-i hayrâtlarına mukābil ve birinin ol makām-ı sa'âdet-irtisâma olan hizmetlerine mümâsil olmayan hizmet-i mûrisü'l-izzet ve veche-i umûm-ı me'âbid-i ehl-i İslâm ve kıble-i mesâcid-i ümmet-i Seyyidü'l-enâm olan Beyt-i şerîf'in, esâs-ı münîfinden binâ vü ta'mîri devleti, zât-ı ferhunde-sıfâtıma nasīb ve mukadder olduğundan, Melik-i Mennân'a hamd-i firâvân ve şükr-i bî-pâyân olunup ﴿هَـذَا مِن فَضْلِ رَبِّي﴾[671] ﴿وَاللّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾[672] mahz fazl-ı Hakk bilinip ol hizmet-i mûcibü'r-rahmeti edâ vü ikāmet ve ulemâ-yı dîn ve fukahâ-yı yakīn tecvîz eylediği üzere, binâsına bezl-i makderet etmek içün taraf-ı karînü'l-izz ü şerefimden müstakīm ve dîndâr ve müttakī ve perhîz-kâr bir kimesneyi emîn nasbıyla, ol kâr-ı rahmet-âsârın itmâm u ihtitâmına sarf-ı ikdâm olunmak, ümmehât-ı mühimmât-ı umûrdan olup ağa-yı müşârun-ileyhin emânet ve diyânetini ve sadâkat ve istikāmetini ve hizmet-i mezbûreye istihkāk **[565]** u liyâkatini, sâbıkan Mısır muhâfazasında olup hâliyâ dîvân-ı adâlet-unvânımda hizmet-i vezâretle şeref-i iltifâtıma mazhar olan, düstûr-ı mükerrem, müşîr-i mufahham, nizâmü'l-âlem vezîrim Mahmûd Paşa *–edâmellâhu te'âlâ iclâlehû–* arz u i'lâm eyledikde, beş kerre yüz bin akça sâlyâne ile Mısır sancağı inâyet ve ol binâ-yı sa'âdet-intimâya emîn nasb u ta'yîn ve ol hizmet-i mûcibü'r-rah-

---

671 ["Bu Rabbimin fazlındandır." Neml, 27/40.]

672 ["Ve Allah te'âlâ pek büyük fazl sâhibidir." Bakara, 2/105; Âl-i İmrân, 3/74; Enfâl, 8/29; Hadîd, 57/21-29; Cum'a, 62/4.]

meti uhde-i himmet ü ikdâmına havâle ile iltifâtât-ı aliyyeme karîn eylediğimde, müşârun-ileyh dahī teşmîr-i sâk-ı himmet ve ol kâr-ı meymenet-âsârı ber-vech-i isti‘câl, itmâm u ikmâle bezl-i makderet edip ulemâ-yı izām ve fukahâ-yı kirâm tecvîz eylediği üzere, Beytullâh şeref-me’âbı esâs-ı izzet-istînâsından binâ vü ikmâl ve Harem-i muhterem’de olan cüdrân ve kubbeleri ve mecrâ-yı süyûl ve birkeleri ve husūsen bender-i hüccâc u züvvâr ve ma‘ber-i misâfirîn ü tüccâr olan Kal‘a-i Cidde-i ma‘mûreyi ve nice mevâzı‘-i mübâreke ve makāmât-ı müteberrekeyi termîm u ta‘mîr ve pâk u tathîr bâbında dahī kendi yanından sarf-ı emvâl eyleyip ve teberrüken ve teyemmünen Hazîne-i Âmire’mde hıfz içün kisve-i Beyt-i Hudâ-yı sa‘â-det-ihtivâyı bi’z-zât huzūr-ı hümâyûnuma getirip rikâb-ı şerîfime yüz sürmek devletine nâ’il ve hüsn-i teveccüh-i iltifât-makrûnuma mazhar olmak sa‘âdetine vâsıl olduğunda, hizmet-i mezbûre kemâ-hüve hakkuhâ edâ vü tekmîl ve menviyyât-ı sūrî vü ma‘nevî tahsīl olunduğu alâ-tafsīlihî arz u takdîr ve mesâ‘î-i mevfûre ve mücâhedât-ı meşkûresi hâliyâ Mısır muhâfazasında olan düstûr-ı mükerrem, müşîr-i mufahham, nizāmü’l-alem vezîrim Halîl Paşa *–edâmellâhu te‘âlâ iclâlehû–* ile eşrâf u a‘yân-ı Beledullâhi’l-Harâm alâ-vukū‘ihî tahrîr edip vefk-ı murâd-ı hümâyûnum ve tıbk-ı rızā-yı şerîfim üzere vücûda getirdiği hizmet-i uzmâ huzūr-ı fâ’izu’n-nûrumda meşkûr ve mûcib-i istihsân-ı gayr-ı mahsūr olup min-cemî‘i’l-vücûh inâyât-ı aliyye ve ri‘âyât-ı seniyyeme lâyık ve müstehak iken, sinn-i rüşd ü temeyyüzden beri Harem-i muhterem’de hizmet ve ubûdiyyet ve taşra çıkalıdan beri etrâf u cevânibe hidemât-ı hümâyûnumla hareket etmekle, a‘zā vü cevârihinde kuvvet-i za‘f u za‘f-ı kuvvet bulunmağın, **[566]** merâtib-i aliyyeye i‘tilâ ve menâsıb-ı seniyyeye irtikādan ferâğ u istiğfâr ve sükût ve tekā‘üdü ihtiyâr ve ferâğ-ı bâl ve hüsn-i huzūr-ı hâl ile devâm-ı ömr ü devlet ü ikbâlin du‘â-yı hayrına iştigāl içün kûşe-i uzlet ve inzivâda taleb-i karâr edip vücûda gelen hidemât-ı lâ’ika ve ubûdiyyât-ı fâ’ikası mukābelesinde vech-i ma‘âş ve sebeb-i inti‘âşı içün ümerâ-yı Mısır muta-

sarrıf oldukları sâlyâne ve cerâye ve alîf ve feddân ile sancağı ber-vech-i tekā'üd ihsân olunmak bâbında, istid'â-yı hizmet-i mûrisü'r-rahmete teşrîfen ve tekrîmen hakkında hûrşîd-i ihsân-ı firâvânım şu'le[le]nerek ve külzum-i imtinân-ı bî-kerânem mevc-efgen olup işbu sene ihdâ ve erba'în ve elf şevvâlinin 10'uncu gününden tasarrufunda olan sancağını tekā'üd tarîkıyle verdim ve bu sādır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnum mûcebince, teklîf-i hizmetden mu'âf olup hayâtda oldukça devâm-ı ömr ü devletim ed'iyelerine müdâvemet etmek üzere emr-i şerîfim verilmeğin, mûcebince berât-ı şerîfim verilmek bâbında, inâyet ricâ eylediği ecilden evvel-emir alınıp ber-minvâl-i meşrûh beş kerre yüz bin akça sâlyâne ile inâyet edip işbu berât-ı sa'âdet-âyât-ı verdim ve buyurdum ki; ba'de'l-yevm mûmâ-ileyh Rıdvân *–dâme izzuhû–* vücûda getirdiği hizmet-i uzmâ mukābelesinde ihsânım olan beş kerre yüz bin akça sâlyâne ile tasarrufunda olan sancağını tekā'üd tarîkı üzere tasarruf edip ta'yîn olunan sâlyâne ve cerâye ve alîf ve feddânını sâ'ir ümerâ-yı Mısır aldığı minvâl ve üslûb üzere mâh-be-mâh hazîne-i Mısır'dan ve anbâr-ı hāssadan alıp mutasarrıf ve inâyât-ı aliyyem ile mütereffih olup sâ'ir ümerâ-yı Mısır'a teklîf olunan hizmet-i muhâfazadan ve Yemen ve Habeş ve gayrı tarafa bir hizmet ve maslahat vâki' olduğunda, gönderilmekden husūsen Hazîne-i Âmire'min îsāl-i hizmetinden min-cemî'i'l-vücûh mu'âf olup sebk eden hizmet-i celîlesi mukābelesinde, hayâtda oldukça safâ-yı kalb ve sıhhat-i kâlıb ile rûz u şeb ed'iye-i imtidâd-ı eyyâm-ı saltanat ve adâlet-medârıma müdâvemet ve esniye-i iştidâd-ı atyebe-i hilâfet-i nısfet-girdârıma mülâzemet eyleye.

Ol bâbda benim ağsān-ı şecere-i semere-i hilâfet **[567]** ve efnân-ı zalîle-i vech-i cismim olan evlâd-ı izām ve ahfâd u erkân-ı devlet-i kâhirem ve a'yân-ı saltanat-ı bâhirem olan vüzerâ-yı izām ve muhâfız-ı Mısır olan vülât ü hükkâm ve sâ'ir ümerâ-yı zevi'l-ihtirâm ve defterdârân-ı emvâl ve mübâşirîn-i a'mâlden ve gayrıdan muhassılen hiçbir ferd mâni' u vâki' olmaya ve dahl u ta'arruz kılmaya ve tebdîl ü tağyîr etmeye; şöyle

bileler alâmet-i şerîfeme i'timâd kılalar; tahrîren fî evâ'il-i şehr-i şevvâli'l-mükerrem, sene ihdâ ve erba'în ve elf, min-hicreti men lehü'l-izz ve'ş-şeref; sene 1041 (m. 1631-32).

Fırka-i mu'teriza ulemâsının vukū' bulan mu'ânede ve muhālefet-i musırrâneleri üzerine, Mekke-i mükerreme ulemâ-yı a'lâmı taraflarından i'tā kılınan fetâvâ-yı şerîfe sūretleri şunlardır:

Rıdvân Ağa tarafından istiftâ tarîkıyle îrâd olunan su'âlin sūretidir

الحمد لله رب العالمين، وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين، وسلم تسليما كثيرا إلى يوم الدين.

[سؤال:]

ما ذا تقول السادة العلماء أئمة الدين – نفع الله بعلومهم المسلمين وأحيى بوجودهم شعائر الإسلام وثبت بهم قواعد الإيمان وشيد مشاعر الإحلال والإحرام بجاه محمد – عليه الصلاة والسلام – في عمارة البيت الشريف – أزاده الله تعالى تشريفا وتعظيما – إذا كانت الحجارة التي سقطت منه تحتاج إلى إصلاح ومساواة، بحسب ما تحتاجه الصنعة وإلى زيادة أحجار عليها، بموجب تكسر شيء من بعضها ولا يمكن إعادة البيت الشريف – شرفه الله تعالى – إلى حالته التي كان عليها، إلا بزيادة بعض أحجار من جنس الأول وجعلها على حكمها في المساواة والنحت والإحكام وما أشبه ذلك، فهل يجوز فعل ذلك وإصلاح الحجارة والزيادة عليها بما ذكر أم لا؟

وإذا قلتم بجواز فعل ذلك **[568]** أو بوجوبه. وكان ذلك يحتاج إلى مدة طويلة بموجب قلة المعلمين العارفين بذلك في مكة المشرفة وجدة المعمورة والمدينة المنورة، بل وفي مصر المحروسة، وكان في مكة – شرفها الله تعالى – من جانب السلطنة – أيد الله بها الدين – من هو متعين للنظر في المصالح العامة للمسلمين، من إصلاح المسجد الحرام والشوارع وغيرها وفيما يحتاج إليه الحال في أوائل عمارة البيت الشريف من تهيئة المؤون وجمعها وضبط ما يرد لعمارة البيت الشريف من جانب السلطنة – أيدها الله – فهل يجوز له أن يشرع في إصلاح الحجارة الأولى وفي تهيئة الحجارة التي يحتاج الحال إلى زيادتها وفي عمل

نحو نورة وجبس وما أشبه حتى إذا وصل من يريد مباشرة العمارة يجد ذلك حاضرا مجموعا ومهيئا لتكون العمارة في مدة يسيرة بدلاً من تطويل المدة بعمل ذلك إذا ورد من يريد مباشرة، ام لا؟ افتونا مأجورين – أثابكم الله الجنة – وبينوا ذلك بيانا شافيا لا زلتم عمدة للمسلمين ومرجعا في إحياء مشاعر الدين وتقبل الله منكم صالح الأعمال بجاه محمد وصحبه وسلم تسليما كثيرا إلى يوم الدين والحمد لله ربّ العالمين، وحسبنا الله ونعم الوكيل.

Su'âl-i mezkûrun hulâsatü'l-hulâsa olarak tercümesi

Ulemâ-yı izām *–nefe'allâhu bi-ulûmihimi'l-enâm–* Beyt-i şerîf'in imâreti hakkında ne buyururlar? Beyt-i şerîf'den düşen taşları, san'at-ı binâ iktizāsı vechile ıslâh ve müsâvâta ihtiyâcı olanları, naht u tesviye etmek ve kırılanları yontup kābil-i isti'mâl bir hâle getirmek câ'iz midir, değil midir? Taşlarının ba'zısı kırılıp i'âdesi mümkün olmasa, bunların yerlerine hāricden taş celb etmek câ'iz midir, değil midir?

Pâdişâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretlerinden haber gelmezden akdem, Beyt-i şerîf **[569]** mesālihi içün müte'ayyen olan kimsenin imâret-i Beytullâh levâzımını tedârike şürû' etmesi câ'iz midir? Yoksa makām-ı celîl-i hilâfetden haber gelmeğe intizār olunmak mı iktizā eder?

Rıdvân Ağa tarafından îrâd olunan su'âle, Şâfi'î müftîsi Şeyh Abdülazîz Muhammed ez-Zemzemî Efendi tarafından cevâb olarak yazılan fetvâ-yı şerîfin sūretidir

الجواب ١:

الحمد لله ولا حول ولا قوت إلا بالله، نعم؛ يجوز إصلاح ومساواة ما سقط من حجارة البيت الشريف – زاده الله تشريفا وتعظيما – إذا كان لمصلحة ضرورية أو حاجة ما يحتاج إليه من الحجارة حيث توقف إعادته على أسلوبه السابق عليه أو كان فيه تحسينا للبناء، وقد صرح جدي خاتمة المحققين وشيخ الإسلام والمسلمين أحمد شهاب الدين بن حجر – تغمده الله برحمته، وأعاد علينا من بركته – بما يقتضي ذلك أخذًا له من كلام أئمة المذاهب وبين ذلك في محله بأحسن بيان واستدل على ما ذكره بقول بعض العلماء الذين يقتدي بهم: لا بأس بتغيير حجارة الكعبة إن عرض لها مرمة لأن كل عصر احتاجت فيه لذلك فقد فعل بها ذلك. إلا الحجر الأسود فلا يغير! ومن أعظم الدلائل على جواز تغيير حجارة

البيت الشريف إذا احتيج لذلك فعلا سنَّة عبد الله بن الزبير – رضي الله عنه – فإنه لما هدم البيت الشريف وأراد إعادته عزل من حجارته ما يصلح أن يعاد فيه ونقل إليه من الحجارة ما يحتاجه من الجبل الذي أخذت قريش حجارة البيت منه عند عمارتهم إياه وقد أقر العلماء – رضي الله عنهم – والملوك ونحوهم على تغيير باب البيت العظيم وعتبته وميزابه المرة بعد المرة مع صلاحية ذلك وعدم الاحتياج إلى التغيير لإظهار أبهته وأنه لا يليق لجلالته بقاء ما خَلَقَ أو عتق فيه فلذلك أقدموا على تغيير تلك الأشياء ولم يقع عليهم إنكار من العلماء الذين كانوا في زمنهم فإذا جوز **[570]** العلماء – رضي الله عنهم – ذلك التغيير من غير احتياج إليه فمن باب أولى جواز تغييره من حجارته الساقطة وإصلاحها ومساواتها لتكون على أكمل الوجوه اللائقة بحرمة البيت الشريف ولإظهار أبهته وجلالته ولا مِراء أن بناءه بالأحجار المكسرة مع إمكان إصلاح ما يمكن إصلاحه منها وعدم تغيير ما لا يمكن إصلاحه فيه إسقاط لهيبته من قلوب كثيرة؛ لأنهم يرون البيوت المنسوبة إلى أهل الدنيا في غاية الحسن الصوري وبيت الله بخلاف ذلك؛ فيؤديهم ذلك إلى غاية الاستحقار بحقه وعدم الإعتناء بشأنه وهذا خرق عظيم يؤدي إلى غاية الوهن في الدين؛ فيجب التخلص مما يؤدي إلى ذلك بفعل ما فيه تعظيم بيت الله – زاده الله تعظيما وتكريما – ومنه السعي في إصلاح حجارته ومساواتها وتغيير ما لا يصلح بخير منها وفعل كل ما كان فيه تعظيم له وإبقاء لحرمته وأبهته وجلالته ومن قصد لشيء من ذلك وفعله كان مثابا عليه الثواب الجزيل ومقابلا من الله بمزيد التعظيم والتبجيل لما في ذلك من الإعتناء التام والقيام بإظهار عظمة شعائر الله على أكمل نظام ويجوز للشخص المذكور الشروع في إصلاح الحجارة وتهيئة المؤونة المحتاج إليها لعمارة البيت المكرم، إذا كان المصرف من مال طيب ليس فيه شبهة قوية لوجوب التحرز عن بنائه بحرام أو نحوه وما يفعل الشخص المذكور من الأمور المذكورة ليس فيها الا جزيل الأجر إذ «الساعي في الخير كفاعله» لا سيما إذا غلب على ظنه عدم ضرر يلحقه أو يلحق غيره بسبب ذلك لما في فعله من الإشعار بمزيد الإهتمام في تعظيم بيت الله وبذل الجهد في القيام بحقه وفي ذلك من قوة الإيمان ما لا يحتاج معه إلى برهان جعلنا الله أجمعين ممن يقوم بحقوقه في كل زمن وأن ينور قلوبنا بالإيمان ويثبتها على طاعته في السر والإعلان وأن يزيد هذا البيت الشريف تشريفا وتعظيما ومهابةً وبرًّا وتكريما وأسبغ عليه سوابغ نعمه وإفضاله والله سبحانه وتعالى أعلم.

نمقه الفقير الحقير عبد العزيز محمد الزمزمي الشافعي

[571]

Cevâb-ı mezkûrun tercümesi

1. Cevâb: Evet! Beytullâh'ın sâkıt olan taşlarının ıslâh ve tesviyesi câ'izdir. Eğer sâbıkı vechile i'âde, o taşların ıslâh ve tesviyesine muhtâc olur yâhūd taşların tesviyesiyle binâya metânet ve hüsniyyet gelmesi umûr-ı tabî'iyyeden bulunur ise ulemâ-yı kirâm *–radıye anhümüllâhi'l-allâm–* hazerâtı dediler ki; meremmet edilmesi lâzım geldiği zamân, taşı fenâsı mukarrer ve bekâsı gayr-ı mutasavver olmak hasebiyle, Kâ'be-i mu'azzama taşlarının tağyîrinde be'is yokdur. Ol buk'a-i mukaddeseyi meremmet içün taşlarının defe'âtle tağyîri vâki' olmuş ve buna i'tirâz eden ulemâ hiçbir asırda zuhûr etmemişdir.

El-hâsıl zarûret ilcâsıyle Hacer-i esved'den gayrı, Kâ'be-i mu'azzama taşlarını tağyîr etmek câ'izdir. Bu mes'elenin meşrû'iyyetini tasdîk eden delîllerin en büyüğü, Abdullâh b. Zübeyr hazretlerinin fi'il ve hareketidir. Cenâb-ı Abdullâh, Beyt-i şerîf'i yıkıp ba'dehû yapmak istedikde, Kâ'betullâh dîvârlarının eski taşlarından kābil-i isti'mâl olmayanları birer birer seçip ayırdı ve bunların yerine Kâ'be-i mükerreme ebniye-i mübârekesini ta'mîre mahsūs olan mahalden münâsib mikdâr taş getirip kullandı.

Ulemâ-yı eslâf, Kâ'betullâh'ın bâb-ı sa'âdet-me'âbını ve mübârek atebesini ve Mîzâbü'r-Rahme'yi ihtiyâc-ı zāhiri olmadığı hâlde, mülûk-ı sâlifenin merreten-ba'de-uhra tağyîr etmelerine izin verdiler. Beyt-i şerîf'in tağyîre muhtâc olmayan yerlerinin tağyîri câ'iz olduğu takdîrde, ihtiyâc üzerine tağyîrin cevâzı evleviyyet ile sâbit olur.

Bu takdîrce, Kâ'betullâh'ın isti'mâle kābil olmayan taşlarını terkle, bunların yerine Beytullâh'ın ibtidâ te'sîs olunduğu yerden yeni taş getirtmek ve kābil-i **[572]** tesviye olanlarını ıslâh ve tesviye etmek ve eğri olan taşları doğrultmak câ'iz ve belki vâcibdir.

Çünki ıslâhı mümkün olan taşları ıslâh ve tesviyesi mümkün olmayanlarını tağyîr etmeyerek isti'mâl edilir ise bu hâl Kâ'be-i mu'azzama

ebniye-i mukaddesesinin hüsn-i zāhirîsine îrâs-ı halel eder ve halkın kalbinden ol buk'a-i mufahhamenin heybet ve celâlini ve revnak u hürmetini ıskāt eyler. Bu ise Beyt-i şerîf'i istihkāra ve şân-ı şerîfine adem-i i'tibâra sebeb olur. Binâ'en-aleyh her ne şey ki Beyt-i şerîf'in o şeyde ta'zīmi ve hürmetinin bekāsı vardır, ona müsâberet edenler içün ecr-i azīme ve sevâb-ı cesîme vüsūl mukarrerdir.

Taşların ıslâh ve tesviyesiyle, Beyt-i izzet'in levâzım-ı imâretine bed' ü şürû' edilmek dahī câ'izdir. Fakat bu yolda sarf olunacak para helâl olmak ve harâm para ile Beytullâh'ı binâ vü i'mârdan sakınmak gerekdir. Bu umûrda bulunanlar içün "hayra sâ'î, fâ'il-i hayr gibi olmak" delâletiyle ecr-i cezîl ve sevâb-ı kesîr vardır.

Rıdvân Ağa'nın su'âline, ulemâ-yı izām-ı Mâlikiyye'den Şeyh Hālid b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullâh Efendi tarafından verilen fetvâ-yı şerîfin sūretidir

الجواب ٢:

الحمد لله، حاصل ما سأل عنه السائل، ثلاثة أمور:

الأول: إن ما احتيج إليه بالضرورة وما احتيج إليه من حجارة البيت وما تكسر منها هل تؤخذ لها حجارة وهل تصلح الحجارة المكسورة وتعاد فيها أم لا؟

الثاني: هل يجوز للناظر المذكور الشروع في إصلاح ما تكسر من حجارتها وأخذ ما احتيج [573] إلى بنائه أم لا؟

الثالث: لم يصرح السائل في سؤاله بالمال الذي يصرف على ما احتيج إليه من مقدمات البناء وهو ضروري لا بد من السؤال عنه.

أما الأول فما احتيج إليه من حجارة البيت الكاملة لابد من أخذه وأخذه ضروري والكلام في المحل الذي تؤخذ منه الحجارة ومحصل كلام العلماء وفاقا وخلافا أنها أخذت حجارتها من إثني عشر جبلا وهي حراء وثبير وأبو قبيس وأحد ولبنان وطور سينا وطور زيتا والجبل الأحمر والجودي والقدس وورقان ورضوى.

ثم الكلام على تخصيص الأخذ من هذه الجبال يطول إلا أنا نتكلم على ما يمكن الأخذ منه منها حراء وأخذت منه حجارتها لأن النبي – صلى الله عليه وسلم – نبّتا

أنزلت عليه الرسالة وهو فيه يتحدث وتردد عليه جبريل – عليه الصلاة والسلام – فيه وأما أبو قبيس فأخذت منه لأنه أقرب جبال الحرم إلى البيت وأما ثبير واختلفت فيه فقيل هو الجبل الذي على يسار الذاهب من منى إلى عرفة وهو قول المحدثين وقال الفقهاء إنه الجبل الذي عن يمين الذاهب من منى إلى عرفة ووجه ما قاله الفقهاء أن النبي – صلى الله عليه وسلم – أنزلت عليه «والمرسلات» وهو في غار في سفحه وهو معروف، وأما أحد فوجه الأخذ منه قوله «اثْبُتْ أُحُدُ فَإِنَّمَا عَلَيْكَ نَبِيٌّ وَصِدِّيقٌ وَشَهِيدَانِ»[673] وبقية توجيهاتها يطول تتبعه ولايهمنا لعدم الحاجة إليه الآن لبعده وللاستغناء عنه بغيره.

وقول الشيخ العلامة الرحالة شهاب الدين أحمد بن حجر الهيتمي أنها تؤخذ من المحل الذي أخذت منه قريش حجارة البيت كما فعل ابن الزبير غير ظاهر إذ لم يبين ما أخذت منه قريش فهو إما أن يكون أحد الجبال الإثنى عشر أو غيرها فإن كان أحدهما فنسبته إلى الخليل – صلى الله عليه وسلم – أولى من نسبته لقريش، وإن كان من موضع غير الإثنى عشر ففيه مجال للناظر يعلم بالتأمل، ومعاذ الله أن ابن الزبير يتبع قريشا ويترك الخليل – صلى الله عليه وسلم –.

وأما الثاني فيتضمن ما قلناه قبل بيان الحكم فيه وهو أنه يجوز للناظر المذكور الشروع في أخذ حجارتها وقد بينا ما يؤخذ منه وأما إصلاح ما انكسر منها ورده فيها في الظاهر أنه غير جائز لأن البيت إن رد المنكسر الناقص إليه لا يتكيف بالكيفية **[574]** التي كانت بل يتكيف بكيفية ردئية يمجها أرباب الصنعة وهذا غير لائق بقبلة الإسلام، نعم إن اضطر إلى ذلك رد لكن لا ضرورة تدعو إليه.

وأما الثالث وهو ما يصرف على تلك المقدمات فيجب أن يكون حلالا متيقن الحلية، ولا يجوز أن يكون مظنونها وهو ما توهم فيه عدم الحلية، نعم إن الحاجة الضرورة إليه بإن لم يوجد غيره صرف عليه مظنون الحلية وبقية السؤال قد تكفل المفتي الشافعي بالجواب عنه والله سبحانه أعلم.

نمقه الحقير خالد بن أحمد بن محمد بن عبد المالكي

673 ["Sâkin ol ey Uhud! Senin üzerinde bir peygamber, bir sıddîk ve iki şehîd vardır." Buhārî, V, s. 9, hadis no: 3675; Tirmizî, V, s. 624, hadis no: 3697.]

Cevâb-ı mezkûrun hulâsaten tercümesi

2. Cevâb: Sâ'ilin sorduğu mes'elenin hâsılı üç emirden ibâretdir.

Emr-i evvel: İ'âdesi mümkün olmayan taşların yerine hāricden taş almak câ'iz midir, değil midir?

Emr-i sânî: Kırılan taşları ıslâh ve tesviye etmek câ'iz midir?

Emr-i sâlis: Ebniye-i mes'ûdeye sarf olunan mâl, ne makūle mâldan olmak gerekdir?

Sâ'il, eğerçi su'âlinde üçüncü emri tasrîh etmedi ise de emr-i mezkûrun su'âli lâ-büddür.

Birinci emrin cevâbı: Îcâb edecek kadar taşın hāricden alınması zarûrîdir. Onu hāricden almamak mümkün değildir. Bu emirde söylenilecek söz var ise o da iktizā eden taşların nereden alınmasıdır. Ulemâ-yı kirâm, gerek ihtilâf ve gerek ittifâkla Beyt-i şerîf'in taşları **[575]** Hirâ, Sebîr, Ebû Kubeys, Uhud, Lübnân, Tūr-ı Sînâ, Tūr-i Zeytâ, Verikân, Radvâ, Cebel-i Ahmer, Cûdî, Kudüs cibâlinden alındığını i'lâm eylediler.

İkinci emrin cevâbı: Kâ'betullâh ebniye-i mes'ûdesi nâzırına, îcâb eden taşları zikr olunan mahalden ahz etmek câ'izdir.

Kırılan taşları bi'l-ıslâh eski yerlerine i'âde etmek, zāhiren câ'iz değildir. Zîrâ kırık ve nâkıs taşlar Beyt-i şerîf'e redd edildiği takdîrde, üslûb-ı sâbıkı vechile imâret edilmiş olmaz. Belki nazar-gâh-ı ehl-i temâşâya çirkin bir sūret arz olunur. Bu ise kıbletü'l-İslâm olan Kâ'betullâh hakkında câ'iz ve lâyık değildir. Hasbe'z-zarûre câ'iz ise de bu husūsda zarûret yokdur.

Üçüncü emrin cevâbı: Sarf olunan mâl, sırf helâlden olmak, ya'nî hılliyyeti ma'lûm bulunmak gerekdir. Hılliyyeti maznûn olan paranın sarfı câ'iz değildir. Meğer ki hılliyyeti ma'lûm mâl bulunmaya. O hâlde hılliyyeti maznûn olan paranın sarfı câ'izdir. (İntehâ)

Ulemâ-yı Hanefiyye'den Şeyh Ahmed b. Muhammed b. Akşemseddîn es-Sıddîkī es-Sühreverdî Efendi'nin, Rıdvân Ağa tarafından olunan su'âle i'tā eylemiş olduğu fetvâ-yı şerîfin sūretidir

الجواب ٣:

الحمد لله سبحانه...

﴿ربَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾[674]

ما ذكر في السؤال عما سقط من أحجار البيت الشريف إذا كانت تحتاج إلى الإصلاح والمساواة بحسب ما تحتاجه الصنعة وإلى زيادة عليها بموجب تكسر البعض **[576]** وتلف البعض وجعلها على حكمها في المساواة والنحت والإحكام أيجوز أم لا؟ وعلى القول بالجواز إذا كان محتاجا إلى مدة طويلة بموجب ما شرع في السؤال وكان بمكة المشرفة من هو متعين للنظر في المصالح العامة المتعلقة بهذه البلدة الشريفة من جانب السلطنة المنيفة دامت ظلال عدالتها الوديعة من إصلاح المسجد وغيره من الشوارع وتنظيفها هل يجوز له الشروع في إصلاح الحجارة الأولى وتهيئة ما يحتاج إلى زيادتها وفي عمل نحو نورة وجبس وما شابه ذلك ليكون مهيئا عند وصول من سيُعَيّن من الأبواب الشريفة السلطانية لأداء هذه الخدمة السنية خشية طول المدة؟

فالجواب: عن ذلك «والله الموفق للصواب» جواز إصلاح الساقط ومساواته والمبادرة إليه وتغيير ما تكسر وعدم الانتفاع به وزيادة ما احتيج إليه من الحجارة مما سهل إحضاره من بعض الجبال التي بني منها البيت العتيق كما ساقها الشيخ المحقق مولانا الشيخ خالد الجعفري المالكي نفع الله به والدليل على جواز التغيير عدم إنكار العلماء من المذاهب الأربعة في كل عصر على الملوك في تغيير باب البيت وعتبته سوى إرادة زيادة إظهار أبهته وإعظامه وإجلاله وقد تكرر من ساداتنا سلاطين آل عثمان خلد الله دولتهم إلى انقراض الدوران إرسال الأقفال الجديدة إلى البيت وطلب العتيق ليوضع في خزانتهم العامرة تبركا به كما وقع في موسم هذا الحج من غير إنكار عليهم، فالمباشرة لتهيئه مؤون عمارة البيت من أهم المهمات وألزم اللوازمات فلقد طال الانتظار لمن يعين لتعاطي خدمة تعمير البيت من قبل الأبواب العالية واستمرار البيت العتيق

674 ["Ey Rabbimiz! Bizim için günahlarımızı ve işlerimizdeki israflarımızı mağfiret buyur ve ayaklarımızı sâbit kıl ve bizlere kâfirler gürûhu üzerine nusret ver." Âl-i İmrân, 3/147.]

مهدوما هذه المدة كلها غير لائق وقد شكرت مساعي مولانا السيد الشريف الأعظم مسعود بن إدريس نصره الله تعالى في بذل الهمة في خدمة البيت وتدعيمه بالأخشاب من الجهة الساقطة وستره بكسوة إلى أن جاءت كسوته المعتاد وصولها كل عام من قبل السلطنة الشريفة في صحبة أمير الركب الشريف المصري وقد نور الله باطن هذا الرجل الذي له من اسمه نصيب حيث رغب في فعل الخير وتصدى لسؤال العلماء عن ذلك مع ما سبق له من الإهتمام بتنظيف المسجد والشوارع والبيت الحرام وإصلاح برك الحجاج. [577] وتعمير عين خليص فله بذلك وبما نواه جزيل الأجر والثواب من الملك الكريم الوهاب، فمقتضى قواعد المذهب جواز شروعه في إصلاح الأحجار وتهيئة المؤون، لكن يتعين أن يكون المال المنصرف على ذلك متيقن حليته. فإن تعذر فلا يكون من مال توهم حليته، إذ يجب كل التحرز عن الصرف على ذلك من مال حرام ونحوه. وفقه الله ودفع به وعنه كل ضير وأعان من أعانه ووالي عليه فضله وإحسانه وزاد هذا البيت تشريفا وتعظيما ومهابة ورفعة وتكريما وزاد من شرَّفه وعظَّمه جلالتًا وكرامة وأسبغ عليه جوده وإنعامه، والله سبحانه وتعالى أعلم.

حرره الفقير أحمد بن محمد بن آق شمس الدين الصديقي السهروردي الحنفي

Fetvâ-yı şerîf-i mezkûrun sūret-i mütercemesi

3. Cevâb: Beyt-i şerîf'in düşen taşlarını ıslâh etmek ve kırılıp intifâ'dan kalmış olanlarını tağyîr eylemek ve iktizā eden taşları Beyt-i şerîf te'sîsine mahsūs olan dağların ba'zısından, ya'nî ahzında kolaylık olan cebelden getirtmek câ'izdir! A'sār-ı sâlifede Kâ'betullâh'ın kapısını, eşiğini, mîzâbını hâcet yok iken pâdişâhlar tağyîr etdiler ve bunlara mezâhib-i erba'a ulemâsı inkâr ve i'tirâz etmediler. Ulemânın bu husūsdaki sükûtları, tağyîr-i ahcâr mes'elesi cevâzına delîl-i kâfîdir.

Selâtīn-i âl-i Osmân –*halledallâhu devletehum ilâ inkırâzı'd-deverân*– hazerâtı, nice def'alar Kâ'be-i ulyâ'ya yeni kilîd gönderip eskisini teberrüken ahz etdiler. Ulemâ-yı zamân ise selâtīn-i müşârun-ileyhimin ef'âlini tecvîzle inkâr u i'tirâz etmediler. Mevlâ-yı müte'âl, Rıdvân Ağa'dan râzı olsun ki sâbıkan mescid-i şerîfin ve şevâri'-i Beyt-i harâm'ın tanzīfine ve hüccâc-ı zevi'l-minhâc birkelerinin ıslâhına ve Ayn-ı Huleys'in

ta'mîrine sarf-ı makdûr **[578]** eyledikden sonra, buk'a-i mufahhame-i Beytullâh'ın ta'mîrâtı levâzımını tedârike başladı ve bu husūsda ulemâ-yı asırdan istiftâ eyledi.

Kavâ'id-i mezhebiyye iktizā eder ki Beytullâh taşlarının ıslâhına ve levâzımının tedârik ve tehiyyesine şürû' câ'iz ola! Ma'a-mâ-fîh bu uğurda sarf olunacak paranın hılliyyeti müteyakkın olmak gerekdir! Eğer hılliyyeti müteyakkın mâl bulunmaz ise o hâlde hılliyyeti mütevehhim mâldan olmalı ve ona mâl-i harâm sarfından ziyâde tevakkī ve ihtirâz olunmalıdır. Allâh te'âlâ hazretleri, Rıdvân Ağa'yı her hayra muvaffak buyursun ve ona mu'în ü zahîr olanlara mu'în ü zahîr olsun; –*vallâhu sübhânehû ve te'âlâ a'lem*–.

Rıdvân Ağa'ya ulemâ-yı Hanâbile'den, Şeyh Abdullâh b. Ebû Bekir b. Zahîre el-Kureşî Efendi tarafından verilen fetvâ-yı şerîfin sūretidir

الجواب ٤:

المسؤول عنه في السؤال: هل يجوز إصلاح ما تكسر بالسقوط من أحجار البيت الشريف – زاده الله تشريفا وتعظيما – وزيادة عليها من جنس الحجارة الأولى وتهيئة ذلك ومساواته ونحته وتحسين صنعته وإحكامه أم لا يجوز؟ وإذا قيل بالجواز وكان عمل ذلك يحتاج إلى مدة، كما ذكر في السؤال، وكان في مكة المشرفة من جانب السلطان – أيده الله تعالى – من ذكر في السؤال هل يجوز له الشروع في ذلك وتهيئته إلى آخر ما في السؤال؟

فالجواب عما ذكر وتحرير الحكم الشرعي فيما سطر والله المسؤل أن يوفقنا إلى طريق الحق المستقيم، وأن يلهمنا الصواب على النهج القويم، هو أن نقول نعم! يجوز إصلاح ما تكسر من الأحجار وتعيين ما يحتاج إليه من المال في تكملة البناء وإعادته كما كان من الأحجار المناسبة لذلك ويؤخذ ما يسهل أخذه من الجبال التي عمرت الكعبة المشرفة منها كما نقله العلامة المحقق شيخ الإسلام والمسلمين مولانا الشيخ خالد المفتي المالكي – دام الله النفع به – ولا ريب **[579]** في جواز ذلك فقد ألف شيخ الإسلام والمسلمين خاتمة الأئمة والمحققين الشيخ «شهاب الدين أحمد بن حجر

الهيتمي المكي الشافعي» – قدس الله سره وجعل الفردوس مقره – مؤلفا في خصوص هذه المسألة سماه «المناهل العذبة في إصلاح ما وهي من الكعبة»[675] وبسط الكلام فيه ونقل فيه كلام العلماء من المذاهب الأربعة مصرحا بجواز ذلك وأشفى الغليل فيه وأوضح المسألة وفصلها أحسن تفصيل ومما نقل عن أئمتنا علماء الحنابلة – رضي الله عنهم – قول صاحب الفنون: صح لا بأس بتغيير حجارة الكعبة إن عرض لها مرمة لأن كل عصر احتاجت فيه لذلك قد فعل بها ذلك ولم يظهر نكير على من فعله، «نعم، الحجر الأسود» لا يجوز نقله من مكانه ولا تغييره لإنه لم يوضع موضعه إلا بنص من النبي – صلى الله عليه وسلم – فهو كبعض آيات القرآن لا يجوز نقلها من موضعها إلى موضع آخر. (انتهى)

وما أفتى به مولانا العلامة والمحقق الفهامة مولانا الشيخ عبد العزيز المفتي الشافعي – أدام الله النفع بوجوده خلاصة ذلك التأليف وزبدة ما فيه –، وليس في قواعد مذهبنا ما ينافيه ويكون الـمُعَوّلُ عليه ويرجع في هذه الحادثة إليه، وحيث كان إصلاح الحجارة المنكسرة وعمل الحجارة التي يحتاج الحال إلى زيادتها... وما أشبه ذلك تحتاج إلى زمن طويل كما جاء في السؤال فإنه يجوز لمن هو في البلد من جانب السلطنة المذكورة – أيدها الله تعالى – مقام في نحو ذلك كما ذكر في السؤال أن يشرع في عمل ذلك إن لم يخف على نفسه أو على غيره ضررا وينبغي له بذل الهمة في ذلك كما ظهر منه في تنظيف المسجد الحرام وإصلاح الشوارع والبرك التي للحجاج، وكما فعل في إصلاح عين مكة المشرفة وفي إجراء عين خليص وبذل ماله وهمته في ذلك، وتعاطى ذلك بنفسه مع مزيد الإعتناء بسببه والقيام عليه أجزل الله له الثواب وقابله بالإحسان في يوم الحساب، فقد حصل بذلك الرفق العظيم للزوار وللحجاج ولكل من سلك في تلك الفجاج، ولا شك أنه منور البصيرة، صافي القلب والسريرة، إذ وفقه الله تعالى للسؤال عن ذلك والإهتمام في سلك هذه المسالك، والإعتناء بشأن الكعبة المعظمة التي هي في الأولية والإسلام محترمة **[580]** – زادها الله تشريفا وتكريما ومهابة وتعظيما –، فإذا شرع في المؤون والأحجار وما يحتاج الحال إليه يجب أن يكون الصرف على ذلك من مال حلال لا تعلم فيه شبه قوية ويتحرز في ذلك غاية التحرز مهما أمكن، تقبل الله منه السعي الجميل وقابله عليه بالثواب الجزيل، وخلد دولة هذه السلطنة العثمانية، ولا زالت مدى الأيام والليالي محروسة محمية، وزاد هذا البت الشريف تشريفا وتكريما ومهابة

---

675 [Metinde «المناهل العذبة في إصلاح ما وهي وانشعث من الكعبة».]

وتعظيما وزاد من شرفه وكرمه تشريفا وتعظيما وجلالة وتكريما، وألهمنا الصواب في القول والعمل ووقانا أجمعين من الخطأ والزلل، بمحمد وآله آمين، والله سبحانه وتعالى أعلم.

نمقه الفقير عبد الله بن أبي بكر بن ظهيرة القرشي الحنبلي الخطيب والإمام والمفتي بالمسجد الحرام

Şeyh Abdullâh Efendi'nin fetvâsının sūret-i mütercemesi

4. Cevâb: Kâ'be-i mu'azzama'nın düşüp kırılan taşlarını naht u ıslâh ve fenn-i mi'mârîye tevfîkan i'mâl ve ihkâm etmek ve iktizā eden yerlerine vaz' u ilâve içün bunların cinsinden olarak îcâbı kadar taş bi't-tehiyye, tesviye eylemek câ'iz midir, yoksa değil midir? Evet allâme-i muhakkık Mâlikî müftîsi Şeyhü'l-İslâm Mevlânâ Şeyh Hālid Efendi'nin nakl ü rivâyet eylediğine göre, Beyt-i şerîf'in ikmâl-i nevâkısı içün kırılan taşları bi'l-ıslâh, evvelki hâline i'âde ve daha ne kadar taş tedârikine ihtiyâc mess eder ise mahall-i mahsūsundan alıp mevcûdu üzerine zamm u ziyâde eylemek câ'izdir. Fakat alınması lâzım gelen taşlar Kâ'be-i mufahhame'nin her-bâr i'mâr kılındığı dağlardan ve ahz ü celbi eshel olanından alınır.

Bu mes'ele hakkında e'imme-i Şâfi'iyyeden hātimetü'l-muhakkikīn Şeyhü'l-İslâm Şeyh Şehâbeddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî hazretleri mahsūs risâle te'lîf edip mezâhib-i erba'a **[581]** ulemâ-yı kirâmının ta'mîr-i Beytullâh'ı câ'iz gördüklerini ahsen sūretle nakl ü tasrîh eylemişdir. E'imme-i Hanâbile ise muhakkık-ı müşârun-ileyhin risâlesinden ahz ü nakl eylediler ve ashâb-ı fünûn u hünerden olan mi'mârlar, Beyt-i mu'azzam'ın tağyîr-i ahcârında bir be'is olmadığını beyân ve iddi'â etdiler.

Beytullâh, herhangi bir asırda muhtâc-ı ta'mîr olduysa, îcâbı vechile ta'mîr edilmiş ve ta'mîrine sarf-ı himmet eden zevâta hiçbir tarafdan rûy-i muhālefet ve i'tirâz gösterilmemişdir. Ma'a-mâ-fîh Hacerü'l-es-

ved'in ne diğer mekâna nakli ve ne de taklîb u tağyîri câ'izdir. Hacer-i mübârek-i mezkûr, işâret-i pür-hikmet-i peygamberî ile el-yevm bulunduğu mevzı'e vaz' u nihâde kılınmış olduğundan, onun tebdîl-i mevkı'i gayr-ı câ'izdir. Nitekim Kur'ân-ı kerîm'in tağyîr-i süver ü tertîbi câ'iz değildir. Şâfi'î müftîsi Mevlânâ Şeyh Abdülazîz Efendi tarafından verilen fetvâ-yı şerîf, risâle-i mebsûtanın mutazammın olduğu mesâ'ilin hulâsa ve zübdesi olup bizim mezhebimiz kavâ'idinde buna muhālif bir şey yokdur; ma'kūl olan da budur!

Kâ'be-i mükerreme binâ-yı mübârekesine lâyık ve fenn-i mi'mârî kā'idesine muvâfık olmak üzere, sukūt eden taşların ıslâh ve ziyâdesi lâzım gelenlerin ilâve edilmesi mâdem ki câ'izdir, saltanat-ı seniyye cânib-i sâmîsinden Kâ'be-i mu'azzama'da bulunan nâzırın kendi nefsinden ve gayra zarardan havf u ıztırâbı olmadığı takdîrde, mukaddemâta şürû' etmesi, ya'nî imkân derecede sarf-ı mesâ'î eylemesi dahī câ'izdir! Çünki bunun îfâ-yı muktezâsı, zamân-ı medîde muhtâcdır. Nâzır-ı müşârun-i-leyh, Mescid-i Harâm ve şevâri'ini ve birekü'l-hüccâcı bu cevâz üzerine tanzīf ve ıslâh ve Mekke kapılarına ve bi'l-hāssa Ayn-ı Huleys'e îcâbı kadar su icrâsı emrinde sarf-ı nukūd u himmet eylemiş idi. Onun bu gayret-i azîmesi, gerek züvvâr ve hüccâca ve gerek ebnâ-yı sebîle nice nice fâ'ideler bahş eylemişdir. Bu zâtın münevverü'l-kalb olduğuna şübhe yokdur. Kendisini Sübhânehû ve te'âlâ hazretleri, her-bâr umûr-ı mühimmeden su'âle ve sâlik olduğu meslekde devâma ve Kâ'betullâh şânında i'tinâya muvaffak buyursun. Vaktâ ki bunların **[582]** mevkūfun-aleyhi olan şeylere başladı, sarf edeceği mâlın helâl ve mutahhar olması vâcib olduğundan, mümkün mertebe ihtirâz olunmalıdır. Allâh te'âlâ hazretleri sa'y-i cemîlini kabûl edip devlet-i Osmâniyye'yi dâ'im ve beyt-i sa'âdete ta'zīm ve ihtirâmını tevkīr etsin ve bize de kavl u amelde doğruyu ilhâm ve cümlemizi hatā vü zelelden emîn olmakla bekâm buyursun; âmîn.

Harem-i şerîf'in emr-i tanzīfi hakkında, ulemâ-yı Hanefiyye'den Şeyh Muhammed Abdülazīm Mekkî Efendi tarafından verilmiş olan fetvâ-yı şerîfin sūretidir

السؤال [١]:

ما تقول السادة العلماء أئمة الدين نفع الله بعلومهم المسلمين فيما إذا دخل السيل إلى المسجد ترابا وأوساخا بكثرة واحتاج الحال إلى حملها ولزم من ذلك دخول جمال وحمير إلى المسجد وربما يقع منها بول وروث فهل يجوز دخول الحمير والجمال للحاجة لذلك أم لا يجوز شيء من ذلك؟ والحال أن الوقت ضاق بموجب قرب الموسم والضرورة اقتضت ذلك أفتونا مأجورين.

الجواب [١]:

إن تحققت يجوز إدخالها لضرورة وخصوصا لمصلحة المسجد وإذا وقع منها بول أو روث يسارع إلى تنظيفه وإن اندفعت الضرورة بإدخال الجمال فقط، فيقتصر عليها للخفة التي في بولها وللخلاف في روثها. والله تعالى أعلم.

حرره محمد عبد العظيم المكي الحنفي

[583]

Su'âl-i mezkûrun tercümesi

1. Su'âl: E'imme-i dîn olan sâdât-ı ulemâ; seyl suları Mescidü'l-Harâm harem-i muhteremine birçok toprak ve sâ'ire idhāl etse ve bunların hārice nakl ü ihrâcı zımnında Harem-i şerîf-i mezkûra deve ve himâr idhāli lâzım gelse ve ma'a-mâ-fîh mevsim-i haccın takarrub-ı hulûlü ve zamânın adem-i müsâ'adesi cihetle, bu hayvânların bevl ü revsleri mütezâyid olmakla berâber dühūlleri zarûrî olsa, bu mes'ele hakkında ne buyururlar? Bize bundan fetvâ verin, ey ulemâ-yı zevi'l-ihtirâm. Allâh te'âlâ sizi me'cûr ve müsâb buyursun.

1. Cevâb: Bu hâl tahakkuk eder ise hasbe'z-zarûre Harem-i şerîf'e himâr ve cimâl idhāli câ'izdir. Bevl ü revs vâki' olur ise tanzīf ve tathîrine müsâra'at olunur. Yalnız deve dühūlüyle zarûret mündefi' olduğu takdîr-

de, yalnız deve idhāl oluna. Devenin bevli hafîf ise de revsinde ihtilâf vardır; *–vallâhu a'lem–*.

Bu mes'ele içün ulemâ-yı Mâlikiyye'den Şeyh Hālid b. Ahmed b. Abdullâh el-Ca'ferî Efendi'nin i'tā eylediği fetvâ-yı şerîfin sūretidir

الجواب ٢:

أما الإبل فبولها وبعرها طاهران عندنا. لأن النبي صلى الله عليه وسلم طاف على بعيره ولأن إدخال البعير إلى المسجد مع عدم الأمن والسلامة عما يخرج دليل على طهارة ما يخرج منه وقال الإمام أبو حنيفة والشافعي بأن ما يخرج من الإبل نجس وأما الحمير فأبوالها وأرواثها نجس.

وطريق العمل في ذلك أنه إن اضطر إلى ذلك وأمكن الإكتفاء بالإبل اكتفى بها لكي يطهر المسجد مما **[584]** يخرج منها عند الكل وأما الحمير فإن اضطر إليها أدخلت وطهر المسجد مما يصيبه منها وحيث طهر المسجد فيبادر إلى التطهير، والله سبحانه وتعالى أعلم.

نمقه الفقير خالد بن أحمد بن محمد بن عبد الله المالكي الجعفري

Cevâb-ı mezkûrun Türkçesi

2. Cevâb: Bizim indimizde devenin gerek bevli ve gerek ba'ri tâhirdir! Zîrâ Risâlet-me'âb efendimiz, Kâ'betullâh'ı deve üstünde oldukları hâlde tavâf buyurdular. Hâlbuki deveden zuhûr edecek şeyde emniyyet yokdur. Sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin bu tavâfları, devenin gerek bevlinin ve gerek ba'rinin tahâretine delîl-i alenîdir. İmâm Ebû Hanîfe ile İmâm Şâfi'î *–rahimehümallâh–*a göre ibilin yalnız revsi ve devenin hem bevli ve hem de revsi necisdir.

Beytullâh'ın tathîr ve tanzīfi mümkün ise Harem-i şerîf'e himâr idhāl olunmamak lâzım gelir. İnde'l-e'imme, Mescid-i Harâm deveden ne çıkarsa ondan tathîr olunur. Eğer himâr idhāline dahī ihtiyâc görünürse, onun da idhāli câ'izdir. O hâlde bevl u revsi zuhûr eylediği anda tathîrine mübâderet olunur; *–Allâhu a'lem–*.

Beytullâh'ın binâ-yı şerîfine başlanılmak üzere çekilecek perde içün verilen fetâvâ-yı şerîfenin sūretleri şunlardır

Rıdvân Ağa tarafından îrâd olunan su'âl

ما قولكم – رضي الله عنكم ونفع بعلومكم المسلمين – في بناء البيت **[585]** الشريف –زاده الله شرفا وكرما– هل يجب ستره عن أعين الناس لأجل البناء والفعال حفظا للحرمة ورعاية لزيادة الأدب وإن ضاق الحال بالطائفين على وجه أفضل أم يجوز بناؤه مكشوفًا من غير حائل وستر لأن ذلك فيه كمال الرفق بالمعلمين والبنائين من حيث التمكن من البناء على الوجه المطلوب وهل الستر من حيث هو واجب أم مندوب مستحب أم كيف الحال بينوا لنا ذلك.

Su'âl-i mezkûra cevâb olarak i'tā kılınan fetâvâ-yı şerîfe

الجواب ١:

الحمد لله، ﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا﴾[676] لاريب في كون ستر البيت الشريف – زاده الله شرفا وتعظيما – حال بنائه مندوبا إليه، وذلك غير مانع عن حصول كمال فضيلة الطواف ولا يمنع أيضًا من المشاهدة، وأما بناؤه مكشوفا من غير ستر فغير لائق بوجه من الوجوه وليس هو من الأدب، والله سبحانه وتعالى أعلم، وهو المسؤول أن يستر عيوبنا ويغفر ذنوبنا.

حرره الفقير أحمد بن محمد آق شمس الدين المدرس الصديقي الحنفي

الجواب ٢:

الحمد لله، ستر البيت عن أعين الناظرين، حال بنائه مندوب ندبا متأكدا لا واجب، والطواف وراء الستر ليس هو مفضولا، بل الستر قام مقام البيت فلا يمنع من كمال فضيلة الطواف، بل ولا يمنع من المشاهدة، لأن كسوة البيت جعلت لمنع أعين الناظرين إليها، وهذا الستر كذلك بل هذا آكد، لأن النظر إلى البيت حال بنائه أفظع من النظر إليه مستورا، والله سبحانه وتعالى أعلم.

نمقه الحقير إلى الله خالد بن أحمد بن محمد بن عبد الله المالكي الجعفري

---

676 [Ey Rabbimiz! Bizim için günahlarımızı ve işlerimizdeki israflarımızı mağfiret buyur." Âl-i İmrân, 3/147.]

الجواب ٣:

الحمد لله، ﴿رَبَّنَا لاَ تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا﴾[677] ستر البيت **[586]** الشريف عند الشروع في بنائه، بل وعند الشروع في مقدمات ذلك كهدم ما يحتاج إلى هدمه منه مندوب إليه ومما ينبغي وليس بواجب وذلك اقتداءً بفعل سيدنا عبد الله بن الزبير – رضي الله عنهما – ومن كان في عصره من أجلاء الصحابة – رضي الله عنهم – فإنه لما عمر الكعبة الشريفة جعل عليها ساترا بإشارة عبد الله بن عباس – رضي الله عنهما – وقد نقل ذلك العلامة الأزرقي في عدة مواضع من تاريخه، فقال في «باب ما جاء في بناء ابن الزبير للكعبة» ما نصه أنهم قاموا أعانهم الناس فما ترحلت الشمس حتى ألصقها كلها بالأرض من جوانبها جميعها فبدأ في هدمها يوم السبت للنصف من جمادى الآخرة سنة أربع وستين، ولم يقرب ابن عباس مكة حتى يوم هدمت الكعبة وحتى فرغ منها أرسل إلى ابن الزبير لا تدع الناس بغير قبلة وانصب لهم حول الكعبة أخشابا واجعل عليها الستور حتى يطوف الناس من ورائها ويصلوا إليها ففعل ذلك ابن الزبير. (انتهى)

وقال في موضع آخر ما نصه: وكان البنائين يبنون من وراء الستر والناس يطوف من خارج. (انتهى)

وقال في موضع آخر ما نصه: ونصب الخشب حول البيت ثم سترها وبنوا من وراء الستر. (انتهى)

فهذه النصوص كلها صريحة في أن الساتر المذكور مندوب إليه وليس فيها دلالة على وجوبه عند الشروع في البناء، بل يحتمل أنه جعل عند الشروع في مقدمات ذلك كالهدم وهو الظاهر اللائق بحرمة البيت الشريف التي أمرنا بها، ولا شك أنه لو هدم وبني من غير وجود ساتر بينه وبين الأعين لسقطت هيبته من قلوب كثير من الناس ممن لا ينظرون إلا إلى الصور ويترتب عليه هتك حرمته، وقد أجمع العلماء على استحباب كسوة الكعبة واستمرارها عليها والقصد من ذلك سترها عن الأعين لما يلزم على عدمه من المحذور المذكور فليكن هذا الساتر، كذالك بل أولى، لأن رؤية الكعبة المشرفة منهدمة منشعثة أفضح من رؤيتها مجردة عن أثوابها، ومن زعم أن الساتر المذكور، مما ينبغي فعله فقد حاد عن طريق الصواب وأخطأ من وجوه عديدة، ولا يسعها هذا الجواب، والله سبحانه وتعالى أعلم.

---

677 [“Ey Rabbimiz! Eğer unuttuk ise veya hata ettik ise bizi muaheze buyurma.” Bakara, 2/286.]

حرره الفقير زين العابدين بن عبد القادر الحسيني الطبري الشافعي إمام المقام الشريف

[587]

Fetâvâ-yı şerîfe-i mebsûtanın sūret-i mütercemesi

Su'âl: Beytullâh'ın ta'mîrinde şânını tevkīr ve âdâbını muhâfaza vü teksîr içün mutavvifîn hakkında mûcib-i işkâl ve su'ûbet olsa dahī binâ-yı Şerîf Mes'ûd'u ve çalışan amele ve ustaları enzār-ı nâsdan setr u ihfâ etmek vâcib midir? Yoksa gerek amelenin ve gerek taşcıların serbestçe serbestçe çalışabilmeleri içün ol buk'a-i mukaddese arsası etrâfının açık bırakılması mı iktizā eder? Eğer setr u ihfâsı vâcib veyâ mendûb yâhūd müstehab ise bize bildirin! Ey ulemâ-yı zamân, Allâh te'âlâ sizden râzı olsun!

1. Cevâb: Ta'mîr edilirken Kâ'be-i mu'azzama'yı uyûn-ı nâsdan setr u ihfâ etmek, mendûb olduğuna şübhe yokdur. Onun setr u ihfâsı, ne fazīlet-i tavâfın kemâliyle husūlüne ve ne de cemâl-i Beytullâh'ın müşâhedesine mâni'dir. Binâ'en-aleyh etrâfı açık olarak ta'mîr edilmek, âdâba muhālif ve gayr-ı lâ'ikdır.

2. Cevâb: Beyt-i mu'azzam'ı esnâ-yı ta'mîrde enzār-ı nâsdan setr u ihfâ etmek vâcib değil, nedb-i mü'ekked ile mendûbdur! Çekilecek perdeyi hāricinden tavâf ise ne beyhûde ve ne de bilâ-fâ'idedir. Çünki çekilmek istenilen perde, Beyt-i şerîf'in kisvesi makāmına kā'im olacağından, ehl-i tavâfı tavâfın kemâl-i fazīletinden ve Kâ'betullâh'ı müşâhededen men' etmez.

Sitâre-i şerîfe, mutavvifîni Beytullâh'ı müşâhededen men' içün ittihāz olunmuşdur. Sütre dahī kisve gibi ve belki ondan e'ked ve Beyt-i şerîf'e açık olarak yapılırken bakmak, mestûr olduğu hâlde bakmakdan daha efza'dır; *–vallâhu a'lem–*. **[588]**

3. Cevâb: Beytullâh'ın binâsına şürû'da ve mukaddemâtının, ya'nî yıkılacak yerlerinin hedmine başlanılacağı vakitde Kâ'betullâh'ı örtmek ve etrâfına perde çekip halkın nazarından setr u ihfâ etmek, Beytullâh hakkında lâyık ve mendûb olan umûrdandır. Fakat vâcib değildir! Esnâ-yı ta'mîr ve tecdîdde Kâ'betullâh'ın etrâfına perde çekmek ise ashâb-ı sa'âdet-istishâb-ı kirâmdan İbn Zübeyr hazretlerine ve asrında bulunan ashâb-ı kirâma mütâba'at içündür. Abdullâh b. Zübeyr hazretleri Beytullâh'ı tecdîd ü ta'mîre başladığı evânda, Abdullâh b. Abbâs b. Abdülmuttalib hazretlerinin ihtār ve işâreti üzerine Beyt-i a'zam'ı dâ'iren-mâ-dâr bir sûr-ı ahşâb dâhiline alarak, Kâ'be-i mu'azzama'yı uyûn-ı halkdan setr u ihfâ eylemiş idi. Müşârun-ileyhin bu vaz'ını allâme-i müverrihīnden İmâm Ezrakī merhûm, târîh-i meşhûrunun birkaç makālesinde zikr u beyân eylemişdir.

Müverrih-i müşârun-ileyh, binâ-yı İbn Zübeyr'in sūret-i vukū'unu ta'rîf ederken demişdir ki:

Abdullâh b. Zübeyr hazretleri, Kâ'be-i mu'azzama'yı hedm etdiler ve birtakım âdemlerin mu'âvenetiyle ol buk'a-i mukaddeseyi bir perde içine aldılar. Çekilen perde, müte'addid[678] ve yek-diğere muttasıl olduğu cihetle, şu'â'-ı şems Beyt-i a'zam'a değil, Safâ'ya bile nâzil olamaz idi. Bu hedm, sinîn-i hicriyyenin 64'üncü cemâziye'l-âhiresinin 15'inci cum'a-ertesi günü (m. 6-8 şubat 684) vâki' omuşdur.

Hazret-i Abdullâh b. Abbâs b. Abdülmuttalib, Beytullâh yıkılıp yapılıncaya kadar Kâ'be-i mu'azzama'ya takarrub etmeyip fakat Cenâb-ı Abdullâh, İbn Zübeyr'e, **[589]** "Müslümânları kıblenin gayrıya da'vet etmemek içün Kâ'be-i mufahhame'nin etrâfını dâhil-i sûra al! İsteyenler hāric-i sütreden tavâf ve ziyâret etsinler" diye haber göndermiş ve İbn Zübeyr dahī ol vechile hareket eylemişdir.

---

678 İmâm Ezrakī'nin müte'addid perde demesinden murâdı, "Cihât-ı erba'a-i Beytullâh'a ayrı ayrı birer perde çekilip her köşesi biribirine rabt u ilsāk edildi", demek olacakdır.

Târîh-i mezkûrun bir yerinde ise "Çalışan amele ve ustalar, çekilen perdenin iç tarafında îfâ-yı hizmet ve mutavvifler, mezkûr perdenin dışından tavâf ve ziyâret ederler idi" ve bir yerinde "İbn Zübeyr hazretleri, evvelâ Beyt-i a'zam'ın etrâfına direkler dikdirdi. Ba'dehû Kâ'be-i mükerreme'yi bir perde içine aldı. Çalışan amele ve ustalar, perdenin iç tarafında bulunurlar idi" diye mastūrdur.

Bu rivâyetlerin kâffesi, Beytullâh'ın hîn-i ta'mîrde perde içine alınması mendûb olduğuna delîl-i sarîh olup bu delâ'ilin Beytullâh'ı ta'mîr ve tecdîde şürû'un mukaddemâtı olan hedm-i dîvâr ve ıskāt-ı ahcâr gibi şeylere dahī şümûlü olmak ihtimâli vardır. Kâ'betullâh'a hürmet ve ri'âyet dahī böyle olabilir. Eğer Beytullâh'ın etrâfına perde çekilmeksizin yıkılıp yapılsa idi, Kâ'betullâh'ın hürmet-i mahsūsası sūret-bîn olan hakîkat-ı nâ-şinâslardan pek çok kimselerin kalblerinden mahv u zâ'il olur idi.

Kâ'be-i müşerrefe'nin kisve ile setr olunmasına ve bu sitârenin sūret-i dâ'imede ol buk'a-i mu'azzama üzerinde bulunmasına icmâ'-ı ulemâ vâki' olmuşdur. Bundan maksad ise buk'a-i mufahhame-i Beytullâh'ı enzâr-ı nâsdan setr u ihfâ etmekdir. Eğer ol vechile setr u ihfâ edilmemiş olsa idi, Kâ'be-i mukaddese hakkında hürmetsizlik îkā' edilmiş olur idi. Kâ'betullâh'ın etrâfına perde çekmek, Beytullâh'a kisve giydirmekden daha evlâdır. Zîrâ Kâ'be-i mu'azzama'yı münhedim ve müteferrik görmek, esvâbdan mücerred görmekden daha efza', daha eşna'dır. Binâ'en-aleyh, "Kâ'be-i mu'azzama'yı sûr ve sütre **[590]** dâhiline almak, umûr-ı gayr-ı lâyıkadandır" diyenler tarîk-ı savâbdan i'râz ve vücûh-ı adîde ile hatā edenledir; *–Allâhu a'lem–*.

Hacerü'l-esved ile Rükn-i Yemânî arasında vâki' dîvâr-ı şerîfin hedmi hakkında vukū' bulan nizâ' üzerine i'tā kılınan fetâvâ-yı şerîfe sūretidir

Rıdvân Ağa tarafından îrâd olunan su'âl

ما تقول السادة العلماء أئمة الدين ومرجع الخاص والعام من المسلمين وقطع بوجودهم دابر المفسدين وعمر بهداهم شعائر الإسلام للمهتدين، في الجدار اليماني من البيت الشريف – زاده الله تعالى تشريفا وتعظيما – الذي يظهر في بادئ النظر للعوام أنه مستقيم والحال أنه مائل داخل أعلاه وبارز أسفله من رأس الركن الذي على الحجر الأسود إلى «المدماك» الذي تحت الحجر الأسود نصف ذراع ومن نحو نصف الجدار المذكور ذراع كامل ومن محل وصول الميزاب في المدماك المذكور إلى أرض المكان قدر الميل ثلث ذراع أيضا فيكون الميل من رأس الركن إلى أرض المطاف نصف ذراع وثلث ذراع ومن قرب الحجر الأسود المحل الثاني في الوزن ذراع كامل ومن المحل الثالث في الوزن الذي بالقرب من وسط الجدار ذراع وثلث كل ذلك بذراع القماش الحديد وقد ظهر كل ما ذكر أعلاه من الميل في الأماكن الموزونة بالمشاهدة لكل من حضر من العلماء والمهندسين والمعلمين وغيرهم وشهد أرباب الخبرة من المهندسين والمعلمين والعارفين ببناء عقارات الجدار المذكور وما كان مثله خصوصا من المنحوت إذا مال نحو سدس ذراع يجب هدمه ولا يجوز بقاؤه سواء كان ذلك في محل مملوك أو محل موقوف أو مال يتيم وأنهم يوجبون ذلك، وذكروا **[591]** أن هدم هذا الجدار اليماني من البيت من أوجب الواجبات لما في هدمه من المصالح الواجبة في تعظيم البيت الشريف – زاده الله تعالى شرفا – ولما في بقائه من خلاف ذلك – نعوذ بالله منه – فهل يجوز لمن له ولاية العمارة من جانب السلطنة العثمانية – خلد الله دولتها وأيد صولتها – أن يهدم هذا الجدار اليماني المذكور ليقيمه ويقيم بناء البيت الشريف جميعه على الوجه الذي يليق به من اتفاق العمارة وتحسينها الواجب ذلك في حق البيت الشريف – زاده الله تعالى مهابة وتكريما وزاد من عظمته وإكرامه تشريفا وتعظيما – أم لا يجوز ذلك والحال ما ذكر؟ أم كيف الحال؟ بينوا ذلك تبيانا شافيا؟ أثابكم الله الجنة بمنه وجزاكم عن الإسلام والمسلمين خيرا.

Su'âl-i mezkûra i'tā kılınan ecvibe-i şerîfe sūretidir

الجواب ١:

حيث كان الحائط المذكور بالصفة المذكورة عن العدول المذكورين في السؤال وأرباب الخبرة من أهل الصناعة وغيرهم فهدمه وتجديده أولى، بل متعين لأنه أحق من الهدم الصادر من سيدنا عبد الله بن الزبير لأن قضية ابن الزبير كانت محتاجة إلى الترميم فقط، كما أشار إليه هو – رضي الله تعالى عنه – وهذه محتاجة إلى الهدم والبناء لا سيما مع الانهدام والهدم الكائنين في الثلاثة الأرباع، إذا كان ابن الزبير – رضي الله عنه – ومن خالفه في القضية يقولون بالهدم فيكون ذلك في قضيتنا أولى، والله سبحانه وتعالى أعلم.

نمقه الفقير خالد بن أحمد بن محمد بن عبد الله المالكي الجعفري

الجواب ٢:

الحمد لله، ولا حول ولا قوة إلا بالله؛ حيث كان الجدار المذكور من البيت الشريف – زاده الله تعالى تشريفا وتعظيما – بالجملة المشروحة في السؤال المشاهدة لأهل العلم من الرجال وشهد بخرابه أرباب الخبرة الموثوق بهم في كل حال الذي يغلب على الظن فيهم عدم التهمة في هدم ما كان خاليًا من البقاء **[592]** ولا غرض لهم في تخريب أدنى جزء منه خوفا من الله يوم اللقاء، فهدمه بعد تحقق ما ذكر جائز بل واجب على من فوض له السلطان الاعظم – خلد الله سعادته وأيد سيادته وأقام به شعائر الدين وقطع بسيفه رقاب المعتدين – عمارة بيت الله العظيم وإعادته على الأسلوب القديم وبناء جدرانه على ما كانت عليه وإحكامها بكل وجه يمكن التوصل إليه فذلك من أعظم شعائر الإسلام وبقاء ما كان خرابا منه على حاله مع إمكان إزالته من موجبات شرور الفجرة الطغاة، وقد صرح علماؤنا – رضي الله عنهم – بجواز هدم ما تحقق خرابه من البيت الحرام وما نصوا عليه لا يجوز مخالفته ومن خالف أقوال العلماء كان مكروها عند الله وخلقه أعاذنا الله من ذلك وسلك بنا أحسن المسالك، والله سبحانه وتعالى أعلم.

حرره الفقير عبد العزيز بن محمد الزمزمي الشافعي

الجواب ٣:

الحمد لله، ﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا﴾[679] لا ريب في أن الواجب على كل مسلم تعظيم هذا البيت الشريف – زاده الله من التعظيم والتكريم والتبجيل والتشريف – وقد

---

679 [Ey Rabbimiz! Bizim için günahlarımızı ve işlerimizdeki israflarımızı mağfiret buyur." Âl-i İmrân, 3/147.]

شاهدنا نحن والجم الغفير من العلماء والولاة حقيقة ما ذكر في السؤال من الجواب ولم يزل يبلغنا كل يوم من الثقاة السالكين منهم الصواب أنه تداعى إلى السقوط ما لم يتدارك أمره مع شهادة المعلمين الموثوق بهم بخرابه وبقاؤه من بنائه إلى حال سقوطه ألف عام إلا خمسة وعشرين عامًا أَوْفَى معجزة، ولما أراد الله خرابه خرب، وإذا تحقق ما ذكر ومعلوم أن إبقاء شيء منه على حاله محال وجب هدمه بغاية الإجلال والإعظام ومزيد التوقير والإحترام وشكرت مساعي من فوضت إليه هذه الخدمة الجليلة المقدار من قبل من فوض له ذلك مولانا السلطان العظيم الفخار – دامت سلطنته العظمى مادام الفلك الدوار – وثواب على عمارته وإعادته على الأسلوب الحسن وبناء جدرانه على ما كانت عليه مهما أمكن وغير لائق البقاء ما كان خرابا على حاله مع إمكان إزالته، ولقد نص العلماء على جواز هدم ما تحقق خرابه من البيت الشريف إذا لم يمكن بقاؤه، **[593]** نسأل الله أن يوفقنا ومن تشرف بهذه الخدمة إلى ما يحبه ويرضاه ويكون عونا لكل منافي أولاه وأخراه وأن يرينا الحق حقا ويرزقنا إتباعه ويرينا الباطل باطلا ويوفقنا لاجتنابه والله أعلم.

نمقه الفقير أحمد بن محمد بن آق شمس الدين المدرس الصديقي الحنفي السهروردي

الجواب ٤:

الحمد لله، ﴿رَبَّنَا لاَ تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنتَ الْوَهَّابُ﴾[680] ونعم؛ جوابي كذلك سلك الله بالقائم بخدمة هذا البيت الشريف أحسن المسالك.

الفقير الحقير عبد الله بن أبي بكر بن ظهيرة القرشي الحنبلي

Fetâvâ-yı mezkûrenin suver-i mütercemesi

Su'âl: E'imme-i dîn ve merci'-i havâss u avâmm-ı müslimîn olan sâdât-ı ulemâ, Beyt-i mu'azzam'ın dîvâr-ı Yemânî'si hakkında ne gûne fetvâ verirler? Dîvâr-ı şerîf-i mezkûr, eğerçi müstakīm gibi görünür ise de Hacerü'l-esved'in mevzū' olduğu köşe, hacer-i mezkûrun altında vâki'

680 ["Ey Rabbimiz! Bizlere hidâyet buyurduktan sonra kalplerimizi (haktan) saptırma ve kendi cânib-i izzetinden bizlere bir rahmet bağışla. Şübhe yok ki vehhâb olan ancak Sen'sin." Âl-i İmrân, 3/8.]

taşların üst tarafı dâhil ve alt tarafı bâriz olarak, yarım ve dîvârın nısfı tâm 1 arşın ve zikr olunan taşlardan zemîn-i metāfa kadar olan mahall-i enver dahī tamâm 8 parmak mikdârı mâ'il olduğundan, dîvârın meyl-i umûmîsi 20 parmak demekdir. Hacerü'l-esved'in yanında ikinci veznin mahallinde bir ve dîvârın yarı yerinde vâki' üçüncü veznin yerinde 1 arşın, 8 parmak meyl husūle gelmişdir. Bu mesâhanın zirâ'ı, kâmilen kumaş-ı harîr zirâ'ıdır.

Mesâha ve muvâzene edilen yerlerde tahakkuk eden meyli, hîn-i mesâfede mevcûd **[594]** olan ulemâ ile mühendisler ve ustalar ve daha sâ'ir halk gördüler. Onun içün ashâb-ı san'at ve erbâb-ı tecrübe, "Bu gibi mahalde 4 parmak bir meyl husūle geldiği hâlde, hedmi vâcib, ya'nî bekāsı gayr-ı câ'izdir. O mahal, gerek mülk olsun ve gerek vakf veyâ mâl-i yetîm olsun, herhâlde hedmi vâcibdir" dediler ve Kâ'betullâh'ın cidâr-ı Yemânî'sinin hedmi evceb vecâ'ibden olduğunu söylediler. Zîrâ dîvâr-ı mezkûrun hedm ü ıskātında, Beytullâh'a ta'zīmi mûcib, mesālih vardır. Eğer yıkılmaz ise Kâ'betullâh'a hürmet edilmemiş olur. Biz Beytullâh'a adem-i ta'zīm ve ri'âyetden Cenâb-ı Hakk'a sığınırız. Saltanat-ı seniyye tarafından me'mûr olan zât içün cidâr-ı Yemânî'yi "Kâ'be'nin binâsını ve Yemânî denilen dîvârını Kâ'be-i mu'azzama'ya münâsib ve lâyık bir sūretde muhkem ve güzel olarak ikāme etmek niyyetiyle" hedm etmek câ'iz olup olmadığını ve bu mes'elede ne vechile mu'âmele olunmak iktizā edeceğini bize bildirin; ey ulemâ! Allâh te'âlâ hazretleri sizi cennetiyle me'cûr ve müsâb etsin.

1. Cevâb: Dîvâr-ı şerîf-i mezkûrun hey'et-i hâzırası, huzzārın beyân ve ifâdesine muvâfık olduğu ve erbâb-ı tecrübe ile ashâb-ı hiref ü sanâyi' ve sâ'ire taraflarından şehâdet olunduğu takdîrde, o dîvârın hedm ü tecdîdi evlâ ve bu hedm Abdullâh b. Zübeyr'in hedminden daha enseb ü ahrâdır. İbn Zübeyr'in kazıyye-i hedmi, kendi işâretleriyle ma'lûm olduğu üzere, yalnız termîm ve ıslâh fikri üzerine idi. Bu ise hedm ü tecdîdi

müstelzim umûrdandır. Husūsıyle dîvâr-ı şerîf, hedm ü sukūta mâ'il ve bu hedm tamâm üç rub'da vâki'dir. Böyle olduğu takdîrde, bu kaziyye, İbn Zübeyr hazretlerinin kazıyyesi gibi değildir. İbn Zübeyr ve zât-ı âlîlerine muhālefet edenler şimdi bulunsalar idi, bu kazıyyede dîvâr-ı şerîf-i mezkûrun hedmiyle hükm ederler idi; *–Allâhu a'lem–*. **[595]**

2. Cevâb: Su'âlde şerh ve beyân olunan cemâ'atin müşâhedesi ve herhâlde kendilerine i'timâd ve adem-i töhmetleri zann u i'tikād olunur erbâb-ı hibre ve tecrübenin şehâdet-i vâkı'ası üzerine, saltanat-ı seniyye cânib-i seniyyü'l-menâkıbından ebniye-i mes'ûde emîni ta'yîn buyurulmuş olan zât içün dîvâr-ı şerîf-i mezkûru hedm ü inşâ etmek, câ'iz ve belki vâcibdir! Çünki umûr-ı mezkûre, şe'â'ir-i İslâmiyye'dendir. Beytullâh'ın harâbiyyetini izâle mümkün iken hâl-i harâbda terk ü ibkāsı şürûr u fücûru mûcibdir. Ulemânın tasrîhine göre, Beyt-i şerîf'den harâbı tahakkuk eden mahallin hedmi câ'izdir! Buna delîl vardır. Bir kimse akvâl-i ulemâya muhālefet eder ise indallâh mebgūz u matrûd olur! Biz ulemâya muhālefetden Allâh'a sığınırız; *–Allâhu a'lem–*.

3. Cevâb: Beyt-i şerîf'e ta'zīm ve tekrîm, her müslim içün vâcib olduğuna şübhe yokdur. Biz ulemâdan ber-cemm-i gafîr berâber olduğu hâlde, vülât-ı izām birlikde su'âlde olunan cevâbın hakīkatini ve keyfiyyetin ne yolda olduğunu gördük. Tarîk-ı savâba sülûk edenlerin ve kendilerine halkın i'timâdı olan mu'allimlerle mi'mârların ve bi'l-hāssa dîvârcıların şehâdetleriyle bize her-bâr şöyle teblîğ ediliyor ki:

Dîvâr-ı mezkûrun meyli bu hâlde bırakılır, ıslâh ve ta'mîrine bakılmakdan iğmâz-ı ayn edilir ise sukūtunu îcâb eder. Beyt-i mu'azzam'ın binâsından sukūtuna kadar bekāsı, ya'nî 975 sene bir hâlde kalıp ta'mîr ve tecdîde muhtâc olmaması, mu'cize-i celîle nev'indendir. Harâbiyyetine meşiyyet-i ilâhiyye ta'alluk eylemiş ise harâb olması mukarrerdir. Te'âlâ ve tekaddes hazretleri içün hiçbir şeyde mâni' yokdur; hedmi mü'eddî olan ahvâl mâdem ki tahakkuk etmiş ve Beytullâh'ın hedmi

iktizā eden yerlerinin hey'et-i kadîmesi üzere ibkāsı gayr-ı câ'iz bulunmuşdur, gāyet iclâl ve ta'zīm ve ihtirâm-ı vefîr ü azīmle hedmi vâcib olur, kadri âlî olan şu hizmet-i celîle, kendisine **[596]** saltanat-ı seniyye cânibinden tefvîz u ihâle buyurulan zâtın sa'yine şükürler etdim. Felek dâ'im oldukça, Allâh te'âlâ saltanat-ı seniyye-i Osmâniyye'yi dâ'im etsin ve Beyt-i şerîf'i i'mâr ve üslûb-ı hasene i'âde ve olduğu hâlde binâ eylemeklikle müsâb eylesin. Ulemâ-yı izāmın tasrîh buyurduklarına nazaran, Beyt-i şerîf'den olup harâbiyyeti tahakkuk eden mahallin bekāsına mesâğ gösterilmediği takdîrde, hedmi vâcib olur. Biz Cenâb-ı Hakk'ın tevfîkini taleb ederiz! Şu hizmet-i celîle ile teşerrüf eden kimse, Cenâb-ı Hudâ'nın rızā-yı şerîfiyle teşerrüf eder! Allâh te'âlâ['dan], bize hakkı, hakk gösterip onun ile merzûk kılınmamızı ve bâtılı, bâtıl gösterip ondan ictinâbımızı dileriz!; *–Allâhu a'lem–*.

4. Cevâb: Benim cevâbım dahī cevâb-ı sâbık gibidir.

Beytullâh'ın ebniye-i sa'âdet-mebnâ-yı mübârekesine tîşe-zen-i şürû' olmak içün verilen fetâvâ-yı şerîfedir

Rıdvân Ağa tarafından îrâd olunan su'âlin sūreti

السؤال:

ما تقول السادة العلماء أئمة الدين – نفع الله بعلومهم المسلمين – في ما إذا احتاج الحال في عمارة البيت الشريف – زاده الله تعالى تشريفا وتعظيما – إلى إقامة حائل وأخشاب بالطواف وجعل ألواح عليها وستارة ليمنع ذلك من دخول نحو كلاب ودواب وغيرها تنجس البنيان وتوسخه ويمنع من دخول من لا فائدة في دخوله بل ربما من دخوله ضرر وإقامة ذلك من ضروريات العمارة اللازمة والمعتادة بحيث إنه لا يبنى البناء على الوجه المطلوب إلا بذلك مع بقاء جانب من الطواف أكثر مما يحجب بهذه الستارة للطائفين والمصلين يؤدي فيه ذلك فهل يجوز فعل ذلك أم لا يجوز والحال ما ذكر، أفتونا مأجورين أثابكم الله الجنة. **[597]**

Rıdvân Ağa'nın su'âline i'tā kılınan ecvibe-i şerîfe

الجواب:

الحمد لله، ولا حول ولا قوة إلا بالله؛ الذي يؤخذ من كلام علمائنا – رضي الله عنهم – حيث قالوا يحرم الجلوس خلف المقام وبسط السجادة وإن لم تجلس عليها لما في ذلك من منع فضيلة سنة الطواف في ذلك المحل للطائفين وحيث قالوا أن ما يفعل المسجد من بناء نحو منارة أو ضرب لبن فيه إن فعل لمصلحة المسجد ولم يضق جاز وإلا فلا وأنه إن ترتب على وضع الأخشاب الموضوع عليها الستائر منع فضيلة مشاهدة البيت الشريف أو منع فضيلة القرب منه للطائف حالة الطواف أو كان فيه تضييق على المصلين عدم جواز وضع ما ذكر إلا إن تحقق دخول شيء من الكلاب وملامستها شيء من أجزاء البيت الشريف مع رطوبة في أحدهما أو وصول شيء من النجاسات غير ما ذكر ولم يكن حفظها عن تطرق ذلك إليها إلا بوضع الأخشاب الساترة فيجوز حينئذ وضعها بل يجب إذا لم تصن إلا بفعل ذلك صيانة لأجزاء البيت المعظم عن تلحظها بما ذكروا أما السقائل التي تتوقف مباشرة البنيان وأتباعهم للبناء على وضعها ورفع الأحجار إلى محلها على إقامتها فيجوز لما في ذلك من المصلحة المتوقف البناء عليها والحاجة الأكيدة إليها ألهمنا الله سلوك طرق الصواب وكشفت عن قلوبنا ظلمة الحجاب، والله سبحانه وتعالى أعلم.

حرره الفقير إلى الله عبد العزيز بن محمد الزمزمي الشافعي حامدا لله ومصليا على نبيه صلى الله تعالى عليه وسلم

Zikr olunan su'âl ve cevâbın Türkçesi

Su'âl: Beyt-i şerîf'in ta'mîri lâzım gelmek hasebiyle, sâ'ir ebniyelerde mu'tâd olduğu vechile, etrâfına iskeleler ikāme edilse ve hayvânât dühūlünden ve dühūllerinde **[598]** fâ'ide tasavvur olunmayan kimselerden Kâ'be-i şerîfe muhâfaza olunmak ve çirkâb u evsâhdan mutahhar tutulmak üzere, etrâfına tahta perdeler çekilip ma'a-mâ-fîh namâz kılanlarla tavâf edenler içün alıkonulan mahal, perde içine alınan mahalden ziyâde olsa, buna şer'an cevâz var mıdır? Yok mudur? Sâdât-ı ulemâ bu husūsda ne buyururlar ve ne vechile fetvâ verirler? Bize beyân edin! Allâh te'âlâ hazretleri sizi cennetiyle müsâb buyursun.

1. Cevâb: Ulemâ-yı a'lâm tarafından bu mes'ele hakkında söylenilmiş olan sözlere nazaran, Makām-ı şerîf arkasında oturmak ve seccâde döşemek, "oturulmazsa bile" ehl-i tavâf içün sünnet-i tavâf fazīletini mâni' olduğu cihetle harâmdır! Mescidde inşâ olunan ebniye, eğer mescid içün[681] yapılır ve bulunduğu mevkı' vâsi'ce bulunur ise câ'izdir. Böyle olmadığı takdîrde câ'iz değildir. Ulemânın bu sözlerinden anlaşılan, kurulan iskele çekilen perde, ehl-i tavâfı fazīlet-i tavâfdan men' etmekden ve Beyt-i mu'azzam'ı görmekden ve ol buk'a-i mufahhameye takarrub etmekden yâhūd namâz kılanları tazyîk eylemekden içün ise câ'iz değildir. Lâkin köpek ve sâ'ir hayvânların girmesi ve Beytullâh'ın bir mahallini lems ve telvîs etmesi, zikr olunan şeylerin gayrıdır. Bunlardan Beyt-i mu'azzam'ı muhâfaza etmek, mutlakā iskele kurmak ve etrâfına tahta perde çekmek ile hâsıl olur. Mâdem ki Kâ'betullâh'ın muhâfazası bu gibi şeylerin vücûduna vâbeste ve mütevakkıfdır, etrâfına perde çekilmesi câ'iz ve belki de vâcib olur.

İskele bahsine gelince, ebniyenin yükseldilmesi ve iktizā eden ahcâr ve sâ'irenin yukarı çıkarılması içün iskele ikāmesi lâ-büdd olduğundan, ebniye-i mes'ûde-i Kâ'betullâh'ın etrâfına iskele vaz'ı câ'izdir. Allâh te'âlâ hazretleri bize doğru **[599]** yolu ilhâm ve irâ'e ve kalbimizden zulmet-i hicâb u gafleti ref' u izâle buyursun; –*Allâhu a'lem*–.

Dâhil-i Beytullâh'da *Buhārî-i şerîf* tedrîsi gayr-ı câ'iz olduğuna dâ'ir verilen fetvâ-yı şerîf sūretidir[682]

السؤال:

ما تقول السادة العلماء أساتذة الدين – قمع الله تعالى بهم المفسدين وقطع بسيوف أنظارهم الشريفة دوائر المبتدعة والملحدين – في الجرأة على بيت الله الحرام – زاده الله تعالى تشريفا واحتراما ومهابة وإجلالا إلى يوم القيام – وهتك حرمته بإدخال أطباق اللوز والزبيب في جوفه وتدريس كتاب البخاري في جوفه على أسلوب تدريسه في

681 Minâre, kürsî, minber, ve sâ'ire gibi…
682 Bu su'âl Rıdvân Ağa tarafından îrâd olunmuşdur.

المدارس وغيرها ما حكم هذا التدريس المذكور على هذا الأسلوب المزبور في جوف هذ البيت العتيق المحترم مهبط الرحمة والنور أفتونا مأجورين أثابكم الله الجنة.

الجواب:

الحمد لله، لا شك أن النبي – صلى الله عليه وسلم – بعث بلسان الشرع وقد أمره الله بتبليغ الشرع قال عز من قائل: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ﴾ [683]. أو رسالاته أي وإن لم تبلغ بعض ما أُمِرْتَ به فحكمك حكم من لم يبلغ شيئا والمبلَّغ الكتاب العزيز والسنة الشريفة التي هي أقواله – صلى: الله عليه وسلم – وأفعاله وتقريراته وعزمه وهمته، فكل من الكتاب والسنة مأمور بتبليغه ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ [684] والبيان بالسنة وهي وحي قال الله جل ثناؤه : ﴿وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَى ﴿٣﴾ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى﴾ [685] وقد بلغ – صلى الله عليه وسلم – جميع الموحي إليه من الكتاب **[600]** والسنة وقد شهد له المولى – جل جلاله – بتمام التبليغ فقال ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ [686] ودخل – صلى الله عليه وسلم – البيت الحرام وفاقا وخلافا خمس مرات إلا أن بعضها متفق على دخوله فيها وبعضها مختلف فيه، والصحيح أنه دخل وبعضها مختلف فيه، والصحيح أنه لم يدخل وثبت أنه – صلى الله عليه وسلم – جلس مجلسا في البيت صلى في بعضها ولم يوجد له معارض واختلف في بعضها هل صلى أو دعا فقط وهذا الخلاف في الصحيح وثبت أنه – صلى الله عليه وسلم – كان لا يرفع طرفه إلى البيت ولم يثبت أنه – صلى الله عليه وسلم – جلس مجلسا في البيت للتعليم ولو أقل جلوسا إذ لو ثبت لنقل لتوفير دواعي النقل إليه وكذا لم يثبت عن الخلفاء الأربعة ولا عن أحد من أعلام الصحابة – رضوان الله تعالى عليهم أجمعين – وهم القدوة قال – صلى الله عليه وسلم – : «أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمُ اهْتَدَيْتُمْ». [687] بل لم يثبت عن أحد من أعلام هذه الأمة كالإمام أبي حنيفة النعمان

---

683 ["Ey Peygamber! Sana Rabbinden indirilmiş olanı tebliğ et. Ve eğer yapmaz isen O'nun risâletini tebliğ etmiş olmazsın." Mâ'ide, 5/67.]

684 ["… ve sana da Kur'ân'ı indirdik ki, kendilerine indirilmiş oldukları (emir ve nehyi) nâsa açıkça anlatasın." Nahl, 16/44.]

685 ["Ve hevâdan söz söylemez. O başka değil, ancak bir vahiydir, vahyolunuverir." Necm, 53/3, 4.]

686 ["İşte bugün dîninizi kemâle erdirdim." Mâ'ide, 5/3.]

687 [«أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمُ اهْتَدَيْتُمْ» "Ashâbım yıldızlar gibidir; hangisine tâbi olsanız hidâyete erersiniz" anlamındaki hadîs-i şerîf olarak rivâyet edilen bu

بن ثابت وأصحابه وكالإمام أحمد وأصحابه من عصر الصحابة إلى وقتنا هذا فتبين أن دخول البيت الحرام لدرس التفسير والحديث أو غيرهما بدعة شنيعة وخصلة ذميمة منكرة محرمة ويدل على تحريمها ما ثبت بطريق العرف بحيث لا ينكر وقوع التبخير عقب الدرس والشموع وماء الورد وغيره وإنشاد المنشدين وقد يؤتي بالمعاشر وفيها التمر والزبيب ويحضر الدرس العوام الجهلة فيبادرون إلى أكل ما ذكر ورمى نواه في البيت ولا شك أن هذا مهين للبيت الحرام الذي هو قبلة الإسلام وقد هدمها ابن الزبير ومن تبعه من الصحابة والتابعين – رضي الله تعالى عنهم – لا لسبب إقتضاه هدمها سوى ما يقتضيه ترميمها من أنها دون بيوت الأماثل، وبرد هذه الخصال الذميمة، سادت الكعبة الشريفة على بيوت الأراذل، فضلا عن الأكابر فيكون الدخول المؤدي إلى ذلك محرم ولا شك في جرّ أول دخله لهذا المقصد للدخلات المقتضية لما تقدم والدخلات تبين أنها محرمة فيكون الدخول الأول الجار إليها محرما، ﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ﴾[688] **[601]** ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلاَ تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلاَ تُحَمِّلْنَا مَا لاَ طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَآ أَنتَ مَوْلاَنَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾،[689] ونسأل الله تعالى أن يرينا الحق حقًّا ويرزقنا إتباعه والباطل باطلا ويرزقنا إجتنابه، ﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلاَّ بِاللّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾[690] وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم.

نمقه الفقير خالد بن أحمد بن محمد بن عبد الله المالكي الجعفري

---

söz için Beyhakī, "Metni meşhur, fakat sâbit bir senedi yoktur" demektedir. Bkz. Beyhakī, *el-Medhal*, 163, hadis no: 153.]

688 ["Ey Rabbimiz! Bizlere hidâyet buyurduktan sonra kalplerimizi (haktan) saptırma ve kendi cânib-i izzetinden bizlere bir rahmet bağışla. Şüphe yok ki vehhâb olan ancak Sen'sin." Âl-i İmrân, 3/8.]

689 ["Ey Rabbimiz! Eğer unuttuk ise veya hata ettik ise bizi muâheze buyurma. Ey Rabbimiz! Ve bize, bizden evvelkilere yüklemiş olduğun gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bizim için kendisine tâkat bulunmayan bir şey de yükleme. Ve bizden af buyur ve bizim için mağfiret buyur ve bizlere merhamet kıl, Sen bizim mevlâmızsın. Artık kâfirler olan kavim üzerine bizlere nusret ver." Bakara, 2/286.]

690 ["Benim muvaffakiyetim ancak Allah te'âlâ iledir. Yalnız O'na tevekkül ettim ve ancak O'na dönerim." Hûd, 11/88.]

Su'âl ve cevâb-ı mezkûrun hulâsaten tercümesi

1. Su'âl: Mehbıt-ı nûr u rahmet olan Beytullâh içine üzüm ve bâdem tabaklarını idhāl ile hürmetsizlik etmek ve medârisde tedrîs olunduğu gibi Kâ'be-i mu'azzama dâhilinde *Buhārî-i şerîf* tedrîs eylemek emrinde, e'imme-i dîn olan sâdât-ı ulemâ ne buyururlar? Bize fetvâsını verin! Ey ulemâ; Allâh te'âlâ sizi me'cûr etsin.

1. Cevâb: Şübhe yokdur ki Cenâb-ı Risâlet-penâh *–sallâ aleyhi ve alâ âlihi'l-ilâh–* efendimiz hazretleri, lisân-ı şer'-i şerîfle gönderilmiş ve ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ﴾[691] ilâ-âhirihî, âyet-i celîlesinde irâde buyurulduğu üzere, şer'-i şerîfi teblîğ buyurmaları kendilerine taraf-ı ilâhîden emr u tenbîh buyurulmuşdur. Mübelliğ-i Kitâb-ı azîz ve akvâl ü ef'âl ü tekārîr-i nebevî, sünnet-i şerîfedir. Böyle olduğu takdîrde, gerek kitâb-ı azîz ve gerek sünnet-i şerîf, ahkâm-ı şer'-i latīfi teblîğ edici olup buna ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ﴾[692] ilâ-âhirihî ﴿وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَى ﴿٣﴾ إِنْ هُوَ إِلاَّ وَحْيٌ يُوحَى﴾[693] âyet-i celîleleri şâhid-i âdildir. Sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri, **[602]** kendilerine vahy olunan evâmirin cümlesini teblîğ buyurduklarına ise ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ﴾[694] ilâ-âhirihî, irâde-i ilâhiyyesi şehâdet-i sarîha ile şehâdet eder.

Zât-ı âlî-yi risâlet-penâhîlerinin Beyt-i şerîf'e beş def'a dâhil oldukları mervî ve fakat bunların ba'zıları müttefakun-aleyh ve ba'zıları

691 ["Ey Peygamber! Sana Rabbinden indirilmiş olanı tebliğ et. Ve eğer yapmaz isen O'nun risâletini tebliğ etmiş olmazsın. Ve Allah te'âlâ seni nâsdan korur. Şüphe yok ki, Allah te'âlâ kâfir olan bir kavme hidâyet etmez." Mâ'ide, 5/67.]

692 ["… ve sana da Kur'ân'ı indirdik ki …" Nahl, 16/44.]

693 ["Ve hevâdan söz söylemez. O başka değil, ancak bir vahiydir, vahyolunuverir." Necm, 53/3, 4.]

694 ["İşte bugün sizin üzerinize nîmetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâmiyet'e razı oldum. İmdi her kim son derece açlık hâlinde çâresiz kalırsa günaha mütemâyil olmaksızın (o memnû' etlerden hayâtını kurtaracak miktar yiyebilir). Şüphe yok ki, Allah te'âlâ ğafûrdur, rahîmdir." Mâ'ide, 5/3.]

muhtelefün-fîh olup ba'zılarında Beytullâh'ın içinde oturdular ve ba'zılarında namâz kıldılar ve mübârek ser-i sa'âdetlerini kaldırıp yukarıya bakmadılar. Bu kavle hiç kimse mu'teriz olmamış ise de namâz kıldıklarına i'tirâz edilmiş, ya'nî "Ba'zılarında namâz kılmayıp yalnız du'â buyurdu" denilmişdir. Bunların kâffesi sâbitü'l-vukū' olup fakat ta'lîm ve tedrîs içün Beytullâh'ın içinde oturduğu müsbet değildir. Eğer oturmuş olsalar idi, nakl olunur idi. Zîrâ nakli iktizā edenler kesretle menkūldür. Bu ise ne hulefâ-yı erba'adan ve ne de sâ'ireden menkūldür. Hâlbuki bunlar muktedâ-bih olup haklarında «أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ»[695] ilâ-âhirihî buyurulmuşdur.

Asr-ı sa'âdet'den bu âna kadar a'lâm-ı dîn olan e'imme-i erba'a ve ashâbları tarafından hiçbir kimse, "Risâlet-me'âb efendimiz, ta'lîm içün Beytullâh içinde oturdu" dememişdir. Bundan zāhir oldu ki tedrîs-i tefsîr ve tahdîs-i hadîs ve sâ'ire içün Beytullâhi'l-Harâm içine girmek, bid'at-i şenî'a ve haslet-i zemîme ve muharremedir. Tedrîsin adem-i cevâzına örfen sâbit olan şeyler dahī delâlet eder ki onlar ders akabinde buhūr yakmak, gül suyu sepmek, tıyb kokulamak gibi şeylerden ibâretdir. Halk, üzüm ve hurma dolusu[696] tabaklar getirip ba'de'd-ders ekl ü tenâvül ederek, çekirdeklerini atarlar. Bu ise Beyt-i şerîf'e ihânet olduğuna şübhe yokdur. Abdullâh b. Zübeyr *–radıyallâhu anh–* ve ashâbının Kâ'be-i şerîfe'yi hedm etmeleri böyle değildir. **[603]**

---

695 [«أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمُ اهْتَدَيْتُمْ» "Ashâbım yıldızlar gibidir; hangisine tâbi olsanız hidâyete erersiniz" anlamındaki hadîs-i şerîf olarak rivâyet edilen bu söz için Beyhakī, "Metni meşhur, fakat sâbit bir senedi yoktur" demektedir. Bkz. Beyhakī, *el-Medhal*, 163, hadis no: 153.]

696 [Metinde «طوغليسى».]

Kâ‘be-i mu‘azzama’ya girmek içün mu‘âraza vukū‘unda i‘tā kılınan fetvâ-yı şerîfdir

Rıdvân Ağa tarafından îrâd olunan su’âl

السؤال:

ما تقول السادة العلماء أساتذة الملة والدين – قمع الله تعالى بوجودهم المفسدين وقطع بسيوف أنظارهم السديدة دابر كل مبتدع وكل ملحد مهين – في التجني على بيت الله الحرام – زاده الله تشريفا وتكريما ومهابة وتعظيما – وهتك حرمته بإدخال اللوز والزّبيب ونحوها وأكلها في جوفه وكذلك إدخال الفرش والبسط مع جماعة وفرش تلك البسط للجماعة فيه وإدخال مجامر البخور وإدارتها بين الجماعة فيه كل ذلك لتدريس كتاب البخاري وإلقائه على الجماعة المذكورين على هيئة تدريسه الكائن في المدارس وغيرها كل ذلك في جوف البيت العتيق والكعبة الشريفة المعظمة لا زالت مبجلة محترمة. ما حكم هذا التدريس المذكور بهذا الأسلوب المسطور في جوف هذا البيت العتيق مهبط الرحمة والنور؟ أفتونا مأجورين أثابكم الله الجنة بمنه وكرمه.

Su’âl-i mezkûra i‘tā kılınan cevâb

الحمد لله، ولا حول ولا قوة إلا بالله؛ غير خاف على ذوي العقول السليمة والإفهام المستقيمة أن السعادة العظمى والكمال الأَسْنَى الأسمى، في الأتباع لما فعله النبي – عليه الصلاة وسلام – والإقتداء بما سلكه الأصحاب الكرام أو من جاء بعدهم من التابعين والعلماء الأعلام، ولم ينقل عنه – صلى الله عليه وسلم – ولا عن أحد ممن جاء بعده إلى هذا الزمن، أنه درس شيئا من العلوم وأبدي شيئا من المواعظ وعقد مجلسا لذكر الله في وسط الكعبة الشريفة مع احتياج الناس إذ ذاك إلى التعلم، والإلتفات إلى أفعاله – صلى الله عليه وسلم – والاقتداء، **[604]** بها ولو كان فِعْلُ شَيْء من ذلك في وسط الكعبة مطلوبا ما تركه – عليه الصلاة والسلام –، بل المنقول عنه – صلى الله عليه وسلم – وعن من بعده إنما هو مزيد التواضع والخشية والإفتقار والصلاة والدعاء والإستغفار عند دخوله فيها، ولذلك حذر علماؤنا – رضي الله عنهم – من الزيادة على صلاة ركعتين فيها إذا كان خشوعا وخضوعا متوفرا، وإلا فالأولى أسرع الخروج منها. وقالوا ليس من الأدب أن يرفع الداخل بصره إلى سقفها لقول عائشة – رضي الله عنها – كما رواه البيهقي: «عَجَبًا لِلْمَرْءِ الْمُسْلِمِ إِذَا دَخَلَ الْكَعْبَةَ كَيْفَ يَرْفَعُ بَصَرَهُ قِبَلَ السَّقْفِ يَدَعُ ذَلِكَ إِجْلاَلاً لِلَّهِ

وَإِعْظَامًا دَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ –صلى الله عليه وسلم– الْكَعْبَةَ مَا خَلَّفَ بَصَرُهُ مَوْضِعَ سُجُودِهِ حَتَّى خَرَجَ مِنْهَا».[697]

وقال الإمام أبو علي الزعفراني من أعظم أئمتنا : من أحب دخوله إلى البيت فليدخل بصدق إخلاص محبته لله تعالى وتعظيما له بالخشوع والإستكانة والخضوع خائفا راغبا راهبا ذاكرا مستغفرا داعيا مُتَضَرِّعًا إذا علمت ذلك وأن المعروف من حال النبي – صلى الله عليه وسلم – وأحوال من بعده عند الدخول فيها ما ذكر، ونظرت في قول النبي – صلى الله عليه وسلم – «مَنْ أَحْدَثَ – أي ابْتَدَعَ أَيَّ شَيْءٍ وَاخْتَرَعَهُ مِنْ قِبَلِ نَفْسِهِ – فِى أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدٌّ»[698] أي مردود على فاعله لبطلانه وعدم الإعتداد به.

وقوله عليه الصلاة والسلام : «عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمَهْدِيِّينَ عَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ بِدْعَةٍ ضَلاَلَةٌ»[699] وقول إمامنا الشافعي – رضي الله عنه – : من أحدث وخالف كتابا أو سنة أو إجماعا أو أثرا فهو البدعة المذمومة، وفعل هذا الشخص المذكور لما ذكر على الوجه المذكور بدعة قبيحة شنيعة وتجرؤ منه على بيت الله تعالى لما فيه من هتك حرمته وإساءة الأدب مع الله تعالى والإخلال بتعظيمه وإجلاله. إذ المراد من تعظيم الكعبة تعظيم من هي منسوبة إليه والإخلال بحرمتها إخلال بحق الله سبحانه وتعالى وهذا من أقبح الأفعال ويستحق فاعل ما ذكر التأديب وعظيم النكال اللائق به وبما إرتكبه من إدخال ما ذكر بيت الله وجلوسه فيه مجلس تدريس غير مطلوب، ولا نقل عن أحد ممن سبقه وإنما الحامل له عليه مجرد الشهوة والإرادة والإشاعة.

---

697 ["Beytullâh'a giren kimsenin, başını kaldırıp Kâbe'nin çatısına bakmasına şaşarım. Çünkü Resûl-i Kibriyâ –*aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ*– hazretleri Beytullâh'a girdi ve çıkıncaya değin mübârek gözlerini secde yerinden ayırmadı." Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, s. 158, hadis no: 10008; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, s. 332, hadis no: 3012.]

698 ["Her kim, bu işimizde (dînimizde) onda olmayan bir şey ihdâs eder (açık veya gizli Kur'ân ve sünnette aslı olmayan bir şey getirir)se, o ihdâs ettiği şey, kendisine reddolunmuştur (bâtıldır)." Buhārî, II, s. 959, hadis no: 2550; Müslim, III, s. 1343, hadis no: 1718.]

699 ["Ey ümmet ve ashâbım! Siz benim ve râşid halîfelerimin sünnet ve âdeti üzere olun. Muhdesâtdan (sonradan çıkarılmış aslı olmayan şeyler) ise sakının! Zîrâ her muhdes bid'atdir." Tirmizî, V, s. 44, hadis no: 2676; İbn Mâce, I, s. 15, hadis no: 42.]

وقد صرح علماؤنا **[605]** بأن المراد بالمحدث الذي هو بدعة وضلالة ما ليس له أصل في الشرع وإنما الحامل عليه مجرد التشهي والإرادة، وبيت الله تعالى يجب تنزيهه عن أن يفعل فيه شيء مما ذكر لما فيه ذلك من الإشعار بالإستحقار بحقه وعدم الإعتناء بشأنه والقيام بحرمته. وهذا خرق عظيم ووبال على فاعله وخيم ويترتب على السكوت على هذه الداهية العظمى – إن لم يزجر فاعلها – امتداد رقاب غيره إلى فعل ما فعله ليكون له شهرة بذلك فيصير بيت الله الذي عظمه النبي – صلى الله عليه وسلم – بدخوله فيه بغاية التواضع ملعبة إن مُكِّن طالب ذلك منه. وإضافةً لذلك فدرءُ المفاسد أولى من جلب المصالح – على تقدير وجودها – فكيف وهذا الفعل على الوجه المذكور ليس إلا هتكًا لحرمة بيت الله الذي إجلاله من إجلاله.

ومما دل على ما ذكرناه من كون فعل هذا الشخص بدعة شنيعة، إنكار ابن مسعود – رضي الله عنه – على الجماعة الذين اجتمعوا في المسجد يدعون الأذكار عليهم اجتماعهم على هذه الهيئة المخصوصة التي لم يفعلها النبي – صلى الله عليه وسلم – والإنكار من هذا الصحابي العظيم على من ذكر لإجتماعهم على هذه الهيئة، إشارة بأنهم مفتحوا باب الضلالة فلأمراء أن من فعل هذا فهو من أشنع البدع وأكرهها وأقبحها والإنكار عليه من الأمر اللازم لينزجر هو وأمثاله عن العود إلى مثل هذا الفعل الغير اللائق بحرمة بيت الله تعالى، وحديث الرسول الله – صلى الله عليه وسلم – لا يشك من له أدنى مكنة في العلم أنه أفضل ما يقرأ لكن لما كان المقصود من دخول الكعبة الشريفة الصلاة والدعاء والإستغفار كما فعل ذلك رسول الله – صلى الله عليه وسلم – كان المنع من القراءة فيها من اللازم لإحداث أمر لم يكن مطلوبا فيها، ولم يترتب على ذلك ما ذكرناه وقد صرح العلماء بأن كل عبادة خصت بمحل لا يفعل غيرها بذلك المحل، ولذلك قالوا : إن قراءة القرآن بالطواف خلاف الأولى لإختصاص الطواف بأذكار يقال فيه فمنعهم من إشتغال الطائفة بقراءة القرآن الذي هو أعظم من غيره يدل على منع المشتغل بقراءة الحديث في جوف الكعبة لإختصاصها لما ذكرناه، فكيف بقراءته على الوجه المذكور المشعر بغاية الإستحقار **[606]** والإخلال لعظمتها وحرمتها، أعاذنا الله من إرتكاب ما لا يليق بجلالة بيت الله وحرمته ومن تعدى حدوده وإنتهاك حرمته ووفقنا لما يحبه ويرضاه بمنه وكرمه.

حرره الفقير عبد العزيز بن محمد الزمزمي الشافعي

Su'âl ve cevâb-ı mezkûrun mücmelen tercümesi

1. Su'âl: Medreselerde ve sâ'ir yerlerde tedrîs olunduğu üzere, Beytullâh'ın dâhilinde *Buhārî-i şerîf* tedrîs edilmek ve buhūr îkād eylemek, cemâ'at arasında gezinmek, seccâde, kilim, minder gibi şeyler idhāliyle, döşeyerek cemâ'atle berâber oturmak ve tabaklarla üzüm ve bâdem getirip hürmet-i Beytullâh'ı hetke cesâret etmek isteyenler hakkında, e'imme-i dîn olan sâdât-ı ulemâ ne buyururlar? Cenâb-ı Hakk onların seyf gibi olan nazarlarıyla mübtedi' u mülhidîn dâ'irelerini kat' eylesin. Bize fetvâ verin! Allâh te'âlâ sizi cennetiyle müsâb buyursun.

1. Cevâb: Ukūl-i selîme ve efhâm-ı müstakīme ashâbına hafî olmadığı üzere sa'âdet-i uzmâ ve beşâret-i kübrâ, Resûl-i Kibriyâ *–aleyhi ecmelü't-tehâyâ–* efendimizin işlediği şeyleri işlemek ve ashâb-ı kirâmıyla tâbi'în-i izām ve onlardan sonra zuhûr eden ulemâ-yı a'lâmın sülûk etdikleri mesleğe iktidâ etmek ile hâsıl olur.

Hazret-i Peygamber'in Kâ'be-i mu'azzama içinde gerek tedrîs ve mev'iza ve gerek zikrullâh içün akd-i meclis buyurdukları mervî değildir. Hâlbuki nâsın ihtiyâcı ve ef'âl-i nebeviyyeye zarûrî idi, dâhil-i Beytullâh'da va'z u nasīhat etmek yâhūd zikr eylemek matlûb-ı nebevî ve arzû-yı Mustafavî cümlesinden olsa idi icrâ ederler idi. Cenâb-ı Peygamber ve ashâb-ı **[607]** kirâmıyla onlardan sonra gelenlerden rivâyet edildiğine göre, Kâ'be-i mufahhame'ye dühūl edenlerin gâyet haşyet ve nihâyet-i huzū' u iftikārla izhâr-ı tevâzu' etmeleri ve hemîşe du'â vü istiğfâra devâm eylemeleri iktizâ eder. Bu sebebe mebnîdir ki ulemâ-yı a'lâm efendilerimiz, "Dâhil-i Beyt-i şerîf'de kılınan iki rek'at namâz üzerine daha birkaç rek'at namâz ilâvesi, cümle-i sünnet-i nebeviyyeden olup ma'mâfîh kılınacak namâz, kemâl-i huşû' u huzū'la olmalıdır. Eğer böyle olmaz ise Beytullâh içinde durmayıp çıkmalıdır" dediler. Kâ'betullâh dâhilinde bulunanların başlarını kaldırıp sakf-ı Beytullâh'a bakmaları, edeb-i nâ-şinâslıkdır.

Habîbe-i Habîb-i Hudâ *–radıyallâhu anhâ ve an ebîhâ–* vâlidemizden mervîdir, buyurmuşlar ki; "Beyt-i şerîf'e dâhil olan kimsenin, başını kaldırıp sakf-ı Kâ'betullâh'a bakdıklarına ta'accüb ederim. Çünki Fahru'l-enbiyâ *–aleyhi ve aleyhimü't-tehâyâ–* hazretleri Beytullâh'a girdi. Fakat çıkıncaya değin mübârek gözlerini secde mevzı'inden ayırmadı."[700] (İntehâ)

E'âzım-ı e'imme-i dînden Ebû Alî Za'ferânî merhûm, "Beyt-i şerîf'e girmesini isteyenler, Te'âlâ ve tekaddes hazretlerine sıdk u hulûs ve huşû' u huzū' ve istikânet üzere olduğu hâlde, hā'if ve zâkir ve müstağfir olarak girmelidir" demişdir.

Bu mukaddemâtdan, Risâlet-penâh efendimizle ondan sona gelenlerin, Beytullâh'a ne vechile dâhil oldukları tahakkuk eder. Cenâb-ı Peygamber *–aleyhi salavâtüllâhi'l-ekber–* efendimiz hazretleri bir hadîsinde, "Bir kimse kendi tarafından dînimizde ve şerî'atimizde bir şey ihdâs ü ihtirâ' eder ise o fâ'iline redd olunur"[701] ve diğer bir hadîs-i şerîfinde dahī, "Ey ümmet ve ashâbım! Siz benim ve hulefâ-yı râşidînimin sünnet ve âdeti üzere olun ve muhdesâtdan hazer ü ictinâb edin; zîrâ her muhdes bid'atdir"[702] buyurdular. İmâm Şâfi'î merhûm ise ihdâs olunan şeyin kitâbullâh ve sünnet-i Resûlullâh ile icmâ'-ı **[608]** ulemâya muhālif olduğu takdîrde, bid'at-i dālleden ve bunlardan birine muhālif olmadığı hâlde, bid'at-i mahmûdeden olacağını haber verdiler. İmâm-ı müşârun-ileyhin ta'rîf-i vâki'î hilâfında bulunan bir şahıs, bid'at-i mezmûme ve şenî'ayı irtikâb etmiş ve Beyt-i şerîf hakkında hürmetsizlik göstermiş

---

700 [Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, s. 158, hadis no: 10008; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, s. 332, hadis no: 3012.]

701 [Buhārî, II, s. 959, hadis no: 2550; Müslim, III, s. 1343, hadis no: 1718.]

702 [Tirmizî, V, s. 44, hadis no: 2676; İbn Mâce, I, s. 15, hadis no: 42.]

olur. Zîrâ Beytullâh'a ta'zīm onun mensûbun-ileyhine ta'zīmdir. Harâm olan şeyleri ihlâl ise hakkullâhı ihlâldir ki akbeh-i ef'âlden olmak hasebiyle, fâ'ilinin te'dîbi iktizā eder.

Ulemâ-yı fihāmdan rivâyet olunduğuna göre, mahz-ı bid'at ve dalâlet olan muhdesden murâd şol muhdesdir ki şer'de onun asl u esâsı yokdur. Muhdisi bunu ihdâsa sevk eden mücerred, onun iştihâ ve irâdesidir. Böyle şeylerden Beyt-i mu'azzam'ı tenzîh, herhâlde vâcibdir. Çünki bunlar Beytullâh hakkında hakāreti iş'âr ve şânında adem-i tevkīr ve i'tinâyı îcâb eden şeylerdendir. Bu ise bir hark-ı azīm ve fâ'ili içün vebâl-i elîmdir. Bid'at olan şey, eğer Beyt-i şerîf hakkında icrâ olunup fâ'ili te'dîb olunmaz ise bir başkasının da o yolda bulunması mûcib olur ve nübüvvet-penâh efendimizin kemâl-i huşû' u huzū'la girmiş olduğu Beytullâh, mel'abe olmak lâzım gelir. Bizim beyân eylediğimiz akvâl hilâfında bulunan bir kimse, bid'at-i şenî'ayı işleyeceğine delîl, İbn Mes'ûd *–radıye anhüllâhi'l-vedûd–* hazretlerinin hareketidir. Müşârun-ileyhin asrında bir cemâ'at, Beytullâh'ın içinde ufak taşcağızlar tehiyyesiyle zikrullâh etmek üzere akd-i halka etdiler. Ya'nî bu yolda bir delâlet kapısı açdılar idi. İbn Mes'ûd hazretleri, bunların ictimâ'larını redd ü inkâr etdi. Müşârun-ileyhin şu inkârına sebeb ise Hāce-i kâ'inât *–aleyhi efdalü't-tahiyyât–* efendimiz hazretlerinin işlemedikleri bir şeyin hey'et-i mahsūsa ile icrâ edilmiş olmasıdır. Mertebesi azīm olan böyle bir sahâbîden redd ü inkâr görüldüğü takdîrde, Beyt-i şerîf hakkında hilâf-ı vâki' hareketde bulunarak, eşna' u akbeh bida'ı irtikâb edenlerin men' olunmaları iktizā edeceğine **[609]** şübhe yokdur.

Evet! Men' olunmalıdır ki onlar ve bunlara mümâsil fikirde bulunanlar, Beytullâh'a lâyık olmayan işe bir daha avdet etmesinler. Kâ'be-i müşerrefe'ye dühūlden maksad, eğer Resûl-i ekrem *–sallallâhu aleyhi ve sellem–* efendimiz hazretlerinin işlediği vechile namâz kılıp du'â ve istiğfâr eylemek ise Beyt-i şerîf hakkında matlûb olmayan şeyleri ihdâs etmek isteyenleri

men‘ eylemek umûr-ı lâzımedendir. Her ibâdet, mahall-i mahsūsunda edâya münhasırdır. Onun içün, “Tavâf ederken Kur’ân okumak, hilâf-ı edebdir” dediler. Zîrâ tavâf kendisine mahsūs olan du‘âlar ile olur. Tavâfda Kur’ân okunmaması ise Kâ‘betullâh içinde hadîs-i şerîf okunmamak lâzım geleceğine delâlet eder. Bu ise Beytullâh içinde olacak ibâdet, “namâz kılmak, du‘â etmek, istiğfâr eylemek”den ibâretdir.

Allâh te‘âlâ hazretleri, bizi Kâ‘be-i mükerreme’ye lâyık olmayan şeyleri işlemeden muhâfaza buyursun.

